Ferdo Šišić

POVIJEST HRVATA

PREGLED POVIJESTI HRVATSKOG NARODA

600.

1918.

SLOBODNA DALMACIJA
MARJAN TISAK

Ferdo Šišić

Povijest Hrvata

Pregled povijesti hrvatskoga naroda

600.-1918.

DALMATINSKA BIBLIOTEKA

Ferdo Šišić
POVIJEST HRVATA
Pregled povijesti
hrvatskoga naroda
600.-1918.

Za nakladnika
Lidija Šare

Nakladnik
MARJAN TISAK d.o.o.

Priredio
dr. Jaroslav Šidak

Tisak
SLOBODNA DALMACIJA

Grafička priprema
MARJAN TISAK d.o.o.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Sveučilišna knjižnica u Splitu

UDK 94(497.5)"06/19"

ŠIŠIĆ, Ferdo
Povijest Hrvata : Pregled povijesti hrvatskoga naroda / Ferdo Šišić. - Split : Marjan tisak , 2004. - sv. ; 24 cm - (Dalmatinska biblioteka ; 10)

Om. nasl. - Bibliografija.

ISBN 953-214-196-0 (cjelina)
Dio 1. - 2004. - 272 str.
ISBN 953-214-197-9 (Dio 1)
Dio 2 : 1526.-1918. - Str. 273-528.
ISBN 953-214-198-7 (Dio 2)

ISBN 953-214-196-0 (cjelina)

Ferdo Šišić

Povijest Hrvata

Pregled povijesti hrvatskoga naroda 600.-1918.

MARJAN TISAK

KAZALO

DRUGO DOBA

OD 1102. DO 1526.

A. OD 1102. DO 1301.

B. OD 1301. DO 1526.

TREĆE DOBA

OD 1526. DO 1790.

ČETVRTO DOBA

OD 1790. DO 1918.

PRILOZI

Ferdo Šišić

PREDGOVOR K PRVOM IZDANJU

Već se odavna pokazala potreba, da se izdade pregled hrvatske povijesti do najnovijih dana, a napisan kritički na osnovi izvora i naučne literature, pa jasno i razgovijetno. Ovaku potrebnu knjigu nije tražila samo hrvatska inteligencija, nego i odraslija mladež, da joj bude pomoćnom knjigom kod učenja hrvatske povijesti u višim razredima srednjih učilišta. Da udovolji dakle tim željama inteligencije i mladeži hrvatske, obratila se Matica Hrvatska na svoga odbornika, profesora hrvatske historije na kr. sveučilištu u Zagrebu, g. Ferdu pl. Šišića s molbom da joj priredi takovu knjigu, čemu se on i odazvao. Matica Hrvatska stalno se nada da će ova knjiga, koja se poglavito obazire na politički (ne ratni), ustavni i kulturni život svega hrvatskoga naroda, pa je prva i jedina knjiga te vrsti u našoj literaturi, naći povoljna odziva. Ona je u neku ruku preteča velike piščeve "Povijesti hrvatskog naroda", koja će izići u redovitim izdanjima Matice Hrvatske, a od koje je prvi svezak – obuhvatajući doba hrvatskih vladara (do 1102.), a s označenim izvorima, kritikom izvorâ, ilustracijama naučnog značaja i historijsko-geografskim kartama – već spremljen za štampu i na redu da iziđe.

U Zagrebu, 14. augusta 1916.

MATICA HRVATSKA

PREDGOVOR K DRUGOM IZDANJU

Prvo izdanje ove knjige već je pod kraj godine 1918. bilo razgrabljeno, pa tako se pokazala potreba da se priredi novo izdanje. Ja sam se vrlo rado odazvao pozivu nakladne knjižare Stjepana Kuglija, koja je preuzela taj posao, ali sam podjedno izrazio želju da treba znatno popuniti tekst prvoga izdanja, i to prije svega u rimsko doba i u ono hrvatske narodne dinastije, a onda onaj od 1790. dalje, produživši ga podjedno do decembra 1918., to jest do našega oslobođenja ispod austro-madžarske prevlasti i do obrazovanja narodne naše države, kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kojim časom začinje jugoslovenska zajednička historija. Pored toga još je trebalo ispraviti neke pogrješke (štamparske i stvarne), koje su se potkrale u prvom izdanju. Ističući ovo, dužnost mi je da se srdačno zahvalim dvojici prijatelja, prof. Dr. Nikoli Radojčiću u Karlovcima i prof. fra Pavi Dragičeviću na Širokom Brijegu (kod Mostara), koji su me na te grješke upozorili. Konačno treba i to da kažem, da su ovom drugom izdanju dodane i četiri historijske karte, koje će zacijelo upotrebu i vrijednost knjige uvećati.

Nadam se – s obzirom na ove promjene – da će ovo drugo prošireno izdanje moga "Pregleda povijesti hrvatskoga naroda" naići na isto onaki topli odziv u narodu, na kaki je naišlo prvo izdanje prije četiri godine.

Druga knjiga (od 1790. do 1918.), koja se obazire još i na modernu Srbiju (od 1804. dalje), preporođene Slovence i na Svjetski rat, izići će u najskorije vrijeme u istoj nakladi.

U Zagrebu, mjeseca oktobra 1920.

Prof. FERDO ŠIŠIC

PREDGOVOR TREĆEM IZDANJU

Kada je F. Šišić potkraj svoga života odlučio da priredi novo izdanje "Pregleda povijesti hrvatskoga naroda", koji je Matica hrvatska izdala 1916, on je to izdanje označio kao treće jer je već 1920. izdao prvu knjigu drugog izdanja, u kojoj je prikaz hrvatske povijesti doveo do god. 1790. To je nedovršeno izdanje učinio zatim podlogom za novo, potpuno izdanje koje je, prema tome, samo svojim većim dijelom (do 1790) treće, a kao cjelina – drugo.

Međutim, Šišić nije ni taj rad mogao privesti kraju. Kada je došao do početka XII stoljeća, zatekla ga je smrt.[1] *A ni tekst, kojem je dao konačan oblik, nije priredio sam nego uz pomoć M. Barade, svoga nasljednika na katedri hrvatske povijesti. Ta se suradnja, osim nekih manjih promjena, koje sam u bilješkama naveo, ograničila uglavnom na dio od smrti Stjepana Držislava (997) do stupanja na prijestolje Dmitra Zvonimira (1075), tj. od str. 113-130 drugog izdanja. Prema promjenama u tekstu, koje je Barada izvršio svojom rukom, vidi se da je on potpuno samostalno preradio dio od 1069. dalje, unoseći često u tekst oveće pasuse koji jezično i stilski znatno odudaraju od Šišićeva teksta. Iako nema razloga sumnji da se Šišić s ovim promjenama iz Baradina pera suglasio*[2]*, ipak iznenađuje činjenica da u njima nema traga bilo kakvom njegovu naknadnom zahvatu. Ako se uzme na um da je Šišić do toga vremena, u svima svojim štampanim radovima, zastupao o spomenutom razdoblju poglede različite od Baradinih – osim u pitanju kralja Slavca koga se, kao hrvatskog kralja, 1936. odrekao*[3] *– onda ova činjenica postaje pogotovu vrijedna pažnje. Posljednja znatnija promjena koju je Šišić, u skladu s Baradinim rezultatima, sam unio u novopriređeni tekst, odnosi se na pojavu svećenika Ulfa i njegovu borbu protiv crkvenih reforma u XI st. (str. 121/2).*

Promjene i dopune koje je Barada unio u tekst od početka XII st. do god. 1205, s malim su izuzecima prenesene iz Šišićeve knjige: "Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića" (1944). Budući da je u tekstu XIII st. izvršena tek poneka neznatna promjena, s pravom, je 1940, kada je Matica rukopis preuzela, službeno konstatirano da on obuhvaća samo

1 M. Barada., In memoriam nuper defuncti professoris dr. Ferdinand Šišić, Alma Mater Croatica III, 1939-40, str. 222: "Samih pet dana pred smrt, uzevši rukopis u ruke, uskliknuo je: 'Ah, da mi je bar ovo dovršiti!' Dovršio je samo do 1102. i predao Matici."

2 Konstatira to i V. Novak, Ferdo Šišić, Ljetopis JAZU 54, 1949, riječima: "Zajedno s M. Baradom Šišić je spremio treće izdanje Pregleda povijesti hrvatskoga naroda do 1918, koje je trebalo da štampa Matica Hrvatska. Zajedno su pregledali do 1107, dok je dio anžuvinskog perioda djelimice sam dovršio" (str. 426).

3 Učinio je to u Uvodu za "Političku povijest Hrvata" od J. Horvata, str. 15.

povijest hrvatskog naroda do 1526, a da su od cijelog teksta priređene samo 144 str. "Prvog doba" (do 1102) i 28 str. "Drugog doba" (do 1205). Ostatak je označen kao "nepriređen". Drugim riječima, tekst je u stvari uređen do vremena s kojim završava i Šišićeva "Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića".

Osim jezičnih i pravopisnih ispravaka, kojima je Šišić, u neku ruku, nastojao da stariji tekst modernizira – tako je uvijek postupao sa svojim tekstovima koje je ponovo, često i više puta, priređivao za štampu – on je novo izdanje snabdio popisima najvažnije građe i literature za svako pojedino poglavlje. Daljnji rad na tom izdanju morao je, dakle, ići istim pravcem: trebalo je da se tekst jezično i pravopisno modernizira do kraja[4]*, da se očigledne netačnosti u pojedinostima isprave i da se za daljnja razdoblja izrade bibliografski popisi izvora i literature. A budući da je u dvadesetak godina poslije Šišićeve smrti pridošlo dosta navih radova i rezultata, koji se nisu podudarali s njegovima, trebalo je i njih uzeti u obzir i skrenuti na njih pažnju čitaoca u bilješkama.*[5] *Te su bilješke dosta brojne, ali sam svjesno izbjegavao da ih pretvorim u kritiku različitih Šišićevih sudova ili da praznine u njegovu izlaganju dopunjavam – makar u bilješkama – vlastitim opširnijim tekstovima. Prema tome, Šišićev je tekst, po svom sadržaju, ostao netaknut – neznatniji se ispravci spominju u bilješkama – sve do 1790, s kojom je godinom on još 1920. prekinuo rad na drugom izdanju ovog "Pregleda".*[6] *Tek sam na jednom mjestu, u poglavlju: Seljačka buna (str. 245), tekst "Pregleda" zamijenio opširnijim tekstom iz Šišićeve rasprave: Seljačka buna god. 1573, Jugoslav. njiva VII/1, 1923, str. 237-240 .(bez njegovih brojnih i odviše detaljnih bilježaka).*

Tekst u kojem se prikazuju događaji od 1790. do 1873. – s ovom godinom završava Šišićevo izlaganje u prvom izdanju (1916) – samo sam na nekim mjestima dopunio i ispravio prema novijem tekstu kakav je Šišić kasnije dao u knjigama: "Biskup Strossmayer i južnoslovenska misao" I (ćir.), Beograd 1922, i "Jugoslovenska misao" (ćir.), Beograd 1937. Radi se, naime, o istom osnovnom tekstu koji je već Šišić u tim izdanjima promijenio.

Pred najvećom sam se poteškoćom našao s obzirom na činjenicu da je razdoblje od 1873. do 1914. prikazano u prvom izdanju samo u obliku "ljetopisa", tj. kratkih kroničarskih bilježaka. Da bih do kraja sačuvao stil-

4 Budući da je u vrijeme priprema za ovo izdanje pala pravopisna reforma, čitav je tekst ponovo uređen prema novom pravopisu, koji su posao vrlo savjesno obavile prof. J. Belan i prof. N. Spalatin. Tek tada sam tekst ponovo i definitivno priredio za štampu.

5 Moje su bilješke označene uglatim zagradama.

6 Šišić je već prije 1906, kada je u nakladi Matice hrvatske počeo da izdaje svoju "Hrvatsku povijest", štampao 1905. udžbenik hrvatske povijesti, od koga su se sačuvala "svega tri primjerka kao naročita bibliografska rijetkost" jer je cijela naklada "po nalogu cenzure spaljena" (V. Novak, o. c., 399). Tekst je toga udžbenika, po svom sadržaju, gotovo identičan s Matičinim izdanjem I-II, 1906. i 1908. (do 1790). Novak to konstatira riječima: "Kad se čine poređenja s tekstom u Matičinu izdanju, onda se vidi da zapravo nema ničega što nije rečeno i u Matičinu izdanju" (399).

sko jedinstvo teksta, odlučio sam da za to razdoblje upotrijebim prikaz u Narodnoj enciklopediji Srba, Hrvata i Slovenaca I, s. v. Hrvati – Historija (latiničko izdanje), str. 867-870, koji sam tekst dopunio nekim podacima iz "Kratkog ljetopisa" i "Jugoslovenske misli", str. 243-266. I te je dopune omogućila činjenica da se opet radi o istom osnovnom tekstu, koji je Šišić jezično i sadržajno sam mijenjao. Prema tome, sav je tekst u ovom dijelu "Pregleda" Šišićev s neznatnim promjenama koje je zahtijevala modernizacija jezika i koje bi Šišić, u skladu s dotadašnjim načinom rada, zacijelo i sam proveo. Uza sve to ima ovo rješenje jedan nedostatak koji se nije dao ukloniti: razdoblje od 1873. do 1914, nesumnjivo najvažnije za razumijevanje našega daljnjeg razvoja – a to još više vrijedi za prvi svjetski rat, koji je u tekstu samo spomenut – izloženo je vrlo oskudno, tek s osnovnim podacima iz političkog života. Ali, svako drugo rješenje moralo bi osjetljivo pogoditi onu osobinu teksta koja je za cjelinu djela nesumnjivo najvažnija: lični pečat njegova autora.

Budući da je Šišić tek s nekoliko podataka dopunio uvodno poglavlje o hrvatskoj historiografiji, ja sam ga jednim samostalnim tekstom, koji je označen uglatim zagradama, produžio do naših dana. Dakako da sam i sve bibliografske podatke koje je Šišić stavio pred pojedina poglavlja (do početka XIII st.) dopunio novijom literaturom (do početka 1962).

Najzad, smatrao sam svojom dužnošću da današnjeg čitaoca upoznam, u glavnim crtama, sa životom i radom F. Šišića koji je više od četiri desetljeća obogaćivao hrvatsku historiografiju uvijek novim prilozima, obuhvaćajući njima svu hrvatsku povijest do postanka Jugoslavije 1918. Tom članku, zasnovanom u svoje vrijeme kao nekrolog, dodao sam bibliografiju Šišićevih radova koju sam sâm izradio, iako su mi kao podloga za taj rad korisno poslužili stariji popisi (Šišićev zbornik, 1930; Stj. Antoljak u Savremeniku 1940; V. Novak u Ljetopisu JAZU 54, 1949, str. 430-443).

Ovo se izdanje razlikuje u tehničkoj opremi od predhodnih, među ostalim, po tome što je snabdjeveno kronološkim tabelama na kraju pojedinih razdoblja, koje je Šišić upotrebljavao samo u prvom izdanju. Ilustrativna oprema je u cjelini rezultat više-manje slučajnog izbora. Razlog valja tražiti u nastojanju da se ionako visoki troškovi za štampanje ovog izdanja ne povećaju izdatkom za dosta velik broj klišeja.

Na želju izdavača ovom je izdanju pridodat i indeks imena, koji je izradio prof. Ivan Kampuš, asistent pri katedri hrvatske povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Taj indeks olakšava, prije svega, orijentaciju u literaturi koja je sadržana u pregledima uz pojedina poglavlja i u bilješkama pod crtom.

Preostaje još da odgovorim na pitanje koje se može s nekim pravom postaviti: je li ovo izdanje Šišićeva "Pregleda povijesti hrvatskoga naroda", s obzirom na današnji stupanj hrvatske historiografije, opravdano i korisno?

Šišićeva koncepcija hrvatske povijesti nosi na sebi izrazit biljeg političke povijesti i zbog toga se uglavnom ograničava na povijest države,

a zanemaruje povijest naroda, širokih slojeva. Ova se koncepcija nužno odražava i u zapostavljanju Dalmacije i Istre u doba mletačke vlasti i u raspodjeli materije prema slučajnim i sasvim nevažnim godinama vladavine pojedinih vladara.[7] *Daljnje su posljedice takve koncepcije velike praznine u prikazu ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja hrvatskog naroda. Mjesto da različite komponente historijskog procesa pokuša međusobno povezati, kao što su one uvijek bile i jesu povezane u stvarnom životu društva, Šišić je svu svoju pažnju usmjerio na državnopolitička zbivanja, a sav je ostali život najširih slojeva naroda sveo na nekoliko oskudnih podataka, gotovo isključivo okupljenih u poglavljima o "unutrašnjim prilikama" u pojedinim razdobljima. Takva nas koncepcija već odavna ne zadovoljava i osnovno se obilježje suvremene hrvatske historiografije sastoji upravo u sistematskom nastojanju da se prije svega temeljito upozna i socijalna struktura hrvatskog naroda u prošlosti. Koliko smo u tome uspjeli, najbolje pokazuje prikaz hrvatske povijesti u "Historiji naroda Jugoslavije" I i II, 1953. i 1959., koji je dopro do 1790. i kojemu će – nadajmo se – za koju godinu slijediti i nastavak.*

Baš zbog toga neće ovaj prikaz biti još dugo potpun, a kako je on, osim toga, uklopljen u širi okvir historije svih naših naroda, nužno mu nedostaje cjelovitost jedne nacionalne povijesti. Najzad, ma koliko on bio po svojoj koncepciji različit od Šišićeva, on često oskudijeva na produbljenijoj analizi ekonomsko-društvene podloge, za koju još uvijek nedostaju prethodni monografijski radovi. Produbljivanje historijske materije dolazi u njemu poglavito do izražaja u boljem upoznavanju različitih društvenih pokreta.

Šišićevu koncepciju objašnjava i opravdava donekle društvena funkcija historiografije u doba stalne borbe za političku samostalnost i jedinstvo hrvatskih zemalja. Ona je, osim toga, bila pod nesumnjivim utjecajem razvijenije njemačke historiografije, koja je i u Šišićevo vrijeme još uvijek obraćala osobitu pažnju državnoj i političkoj historiji. U slučaju hrvatske povijesti Šišića je, kao i druge suvremene hrvatske historičare, upućivala na takvo shvaćanje i činjenica da je njezin tok od početka XII stoljeća dalje bio prije svega ovisan o političkim okvirima unutar kojih se ona odvijala.

Uzmemo li sve gore rečeno u obzir, ne možemo ovom Šišićevu radu odreći temeljito poznavanje hrvatske povijesti u svima njezinim razdobljima, preglednost i jasnoću prikaza i čitkost teksta. Pogotovu pak zadržava on i dalje svoje značenje kao najbolja pregledna sinteza čitave hrvatske povijesti, kojom danas raspolažemo. Njeno značenje postaje s ovim izdanjem još veće jer prvi put donosi u literaturi i dosta opsežan

7 Ova je podjela, dakako, morala biti i u ovom izdanju zadržana jer bi svaka promjena u tom pogledu stavila u pitanje čitavu strukturu teksta. Odbačena je kao suvišna, samo periodizacija prema dinastijama, iako godine 1102. i 1526/7, koje prividno obilježavaju samo smjenu dinastija, imaju mnogo dublje značenje. U popratnim karakteristikama vladalačkih ličnosti učinjena je promjena samo u skraćivanju ponešto naivna prikaza Leopolda I i Marije Terezije. Opravdanje za takav postupak pružio je sam Šišić temeljitom promjenom slike koju je dao o Ferdinandu V 1916. i 1922.

bibliografski izbor, a u bilješkama ispunjava osjetljivije praznine Šišićeva prikaza upozorenjem na najvažnije priloge, koji mogu čitaoca uvesti u dublje poznavanje osnovnih problema. Prema tome, ovo izdanje Šišićeva "Pregleda povijesti hrvatskoga naroda" ima puno opravdanje kao, još uvijek najprikladniji, priručnik za prvo uvođenje u studij hrvatske povijestž, njezinih problema i literature.

U Zagrebu 25. lipnja 1962.

Dr JAROSLAV ŠIDAK

PREGLED POVIJESTI HRVATSKOGA NARODA

KRATICE U BIBLIOGRAFIJI IZVORA I LITERATURE

AfslPh – Archiv für slavische Philologtie, Berlin
Anali HI JAZU – Anali Hist. inst. Jug. akad. znanosti i umjetnosti, Dubrovnik
Anali JI – Anali Jadranskog instituta Jug. akad. znanosti i umjetnosti, Zagreb
Annales... – Annales de l'Institut français de Zagreb
AVj – Arhivski vjesnik, Zagreb
Arkiv – Arkiv za jugoslavensku povjestnicu, Zagreb
BS – Bogoslovska smotra, Zagreb
CD et S – Croatiae, Dalmatiae et S(c)lavoniae
CS – Croatia sacra, Zagreb
ČHP – Časapis za hrvatsku poviest, Zagreb
DP – Zbornik "Dubrovačko pomorstvo"
EJ – Enciklopedija Jugoslavije
FF – Filozofski fakultet
Glasnik ID u N. Sadu – Glasnik Istor. društva u N. Sadu
Godišnjak ID (od 1960 DI) BiH – Godišnjak Istor. društva (Društva istoričara) Bosne i Hercegovine
GNČ ili Godišnjica NČ – Godišnjica Nikole Čupića, Beograd Grada
GPH – Građa za gospodarsku povijest Hrvatke, izd. JAZU
GMD – Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo
GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
HK – Hrvatsko kolo (Matica hrvatska)
HP – Historijski pregled, Beograd-Zagreb HR- Hrvatska revija, Zagreb
HZ – Historijski zbornik, Zagreb ib. – ilbidem, na istom mjestu
IČ – Istoriski časopis, Beograd
IG – Istoriski glasnik, Beograd
IPZ – Istorisko-pravni zbornik, Sarajevo
IZ – Istoriski zapisi, Titograd
JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
JIČ – Jugoslovenski istoriski časopis, Beograd
JNj – Jugoslavenska njiva, Zagreb
JZ – Jadranski zbornik, Rijeka-Pula
LMS – Letopis Matice srpske, Novi Sad
MHH – Monumenta Hungariae historica, Budimpešta
MHJSM – Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium, izd. JAZU
MSHSM – Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, izd. JAZU
n. dj. – navedeno djelo
n. s. – nova serija
o. – oko
Napretkova Poviest BiH – Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, 1943; izd. Hrv. kult. društvo "Napredak"
NVj – Nastavni vjesnik, Zagreb
PI – Posebna izdanja Srpske akademije nauka
pos. – posebno (posebni otisak)
Prilozi KJIF – Prilozi književnosti, jeziku, istoriji i folkloru, Beograd
RR – Riječka revija

RD – Rivista dalmatica, Zadar
SAN – Srpska akademija nauka
SB d. Wiener Akademie – Sitzungsberichte der Wiener Akademie
SKA – Srpska kraljevska akademija (do 1944)
SP – Starohrvatska prosvjeta; n. s. Zagreb-Knin, ser. 3 Split
VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
VDA (VZA) – Vjesnik Državnog (Zemaljskog) arhiva, Zagreb
VHAD – Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, Zagreb
Vjesnik DA (HA) u Rijeci – Vjesnik Državnog (Historijskog) arhiva u Rijeci
VIG – Vojnoistoriski glasnik, Beograd
VVM – Vesnik Vojnog muzeja, Beograd
WMBH – Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina
ZC – Zgodovinski časopis, Ljubljana
Zbornik HI JAZU – Zbornik Hist. inst. JAZU, Zagreb
Zbornik MSDN – Zbornik Matice srpske za društvene nauke, N. Sad
ZFF – Zbornik Filozofskog fakulteta
ZR – Zadarska revija
ND BiH – Naučno društvo Bosne i Hercegovine
NS – Narodna starina, Zagreb

UVOD

GLAVNI IZVORI I DJELA O HRVATSKOJ POVIJESTI

O povijesti uopće. Povijest je znanost o događajima i promjenama među ljudima. No, ona se ne obazire na sve ljudske događaje i promjene, već samo na one koje imaju historijsku važnost ili ih prate historijske posljedice. Historičar treba, dakle, da iznosi samo ono što je historijsko i što je od historijskog interesa. U takvu pak smislu historija se jamačno od tolikih znanosti što ih je ljudski duh privrijedio kroz mnoge vijekove najviše doima čovječjega srca. Razlog toj pojavi leži u tom što se ona bavi onim predmetom koji doista i može da bude čovjeku najmiliji, to jest čovjekom samim. Stoga se od drevne davnine svi narodi toliko bave proučavanjem svoje prošlosti, a i vazda se našlo ljudi koji su je bilježili baš s nakanom da se potomstvu sačuva uspomena na dična djela djedova i pradjedova. Tako se gotovo kod svih naroda veoma rano pojavilo pisanje povijesti; ona je ponos svakoga naroda, ponos seljaka i velikaša; štaviše, u svako se doba poznavanje prošlosti tijesno vezalo uz pojam ozbiljnog patriotizma. I doista, historija nas uči upoznavati velike političke istine šta vrijede za sve narode i za sva vremena. Naročito je u novije doba, više nego ikad prije, ljudski duh spoznao njezinu golemu vrijednost pa je stoga stavlja u prve redove u pitanju moderne obrazovanosti. Historija nam, naime, u prvom redu proširuje u velikoj mjeri duhovni pogled, jer tek po njoj postaje jasna sama sadašnjost s mnoštvom njenih događaja i gomilom ideja, njenih raznovrsnih zahtjeva i brojnih potreba. Historija nam oštri smisao za golu realnost, obogaćuje naše nazore o životu, omogućuje nam tačno poznavanje ljudi, pokazuje snagu ideja, kao i važnost krepkog individua u cjelini bilo narodnoj bilo ljudskoj. Samo historija nam podaje razumijevanja za onu čudesnu cjelinu što je nazivamo socijalnim organizmom. Ona nas uči kako i u razvitku ovog organizma svaki uzrok prate neumoljivom nuždom njegove posljedice, a ove potom opet postaju novim uzrocima. Ona nam otkriva nerazrješivu vezu svekolikog ljudskog djelovanja i rada, pa tako oštri spoznaju odgovornosti, budi osjećaj pravičnosti i ulijeva poštovanje prema pravu. Ona je dakle doista, kako reče Ciceron, "svjedokinja vremena, svjetlost istine, život uspomena, učiteljica života".

Izvori. Povijest se gradi na izvorima. Izvori su tragovi što su nam preostali od misli i djela minulih naraštaja. Ali od tih je misli i djela došlo veoma malo tragova do nas, ga zato i jest povijest o mnogim vijekovima, naročito ranijima, ili nikako ili samo slabo obaviještena, jer gdje nema

izvora nema historije. Od izvora najvažniji su pored natpisa, novaca, oružja i ostataka građevina oni što su do nas došli pisani, a to su u prvom redu službene isprave i spisi, pisma (korespondencija), ljetopisi i povjesnička djela. Vrijednost je njihova za historiju kao znanost to veća što su oni bliži onom događaju o kojem govore. Ovi su izvori djelomično izdani štampom, naročito za starije vrijeme kad ih ima razmjerno malo, a najvećim dijelom čuvaju se u rukopisu po različitim arhivima i knjižnicama. Na ovim izdanim i neizdanim izvorima grade historičari pojedine rasprave ili djela o prošlosti nekoga naroda, države ili čitavoga čovječanstva, ali vazda s težnjom da na osnovi vjerodostojnih izvora dadu istinitu sliku o događajima.

Zbirke isprava. Glavne štampom objelodanjene zbirke izvora za hrvatsku povijest jesu ove: *Franjo Rački* (umro 1894) sabrao je sve što se odnosi na hrvatsku prošlost do godine 1102, dakle na doba narodnih vladara[1]; isprave od 1102. do 1400. izdaje Jugoslavenska akademija u redakciji *Tadije Smičiklasa* (umro 1914), *Emilija Laszowskog* (umro 1949) *i Marka Kostrenčića*[2], dok je srednjovjekovne historijske spomenike grada Zagreba (1094-1526) objelodanio *Ivan Krst. Tkalčić*[3] (umro 1905), a spomenike plemićke općine Turopolja (1225-1895) *E. Laszowski*[4]. Otac moderne hrvabske historiografije *Ivan Kukuljević Sakcinski* (umro 1889) skupio je sve najznatnije isprave i saborske zaključke što se odnose na hrvatsku prošlost do 1848, a rasvjetljuju državnopravne odnose Kraljevine Hrvatske, napose prema Kraljevini Ugarskoj.[5] Osim toga, Kukuljević je sabrao u jednu knjigu isprave napisane hrvatskim jezikom od XII do potkraj XVI stoljeća[6]; ovakvom dragocjenom zbirkom, naročito srednjovjekovnih sudskih spomenika, a na živom narodnom jeziku, ne može se pohvaliti nijedan slavenski narod, pa ni mnogi drugi, kao primjerice Madžari. Odnose između Mletačke republike i Južnih Slavena, zapravo Hrvata i Srba, a u prvom redu s hrvatskom Dalmacijom, osvjetljuje od 960. do 1479. ona bogata građa iz mletačkoga državnog arhiva koju je objelodanio *Šime Ljubić*[7] (umro 1896), dok je *Augustin Theiner*

1 Rački, Documenta historiae croaticae periodum antiquam ilustrantia. Zagreb 1877. Izdala JAZU.

2 Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II-XV, Zagreb 1904-1934 (od godine 1102 do 1378). Knjigu XIII uredili su Marko Kostrenčić i Emilije Laszowski, a knj. XIV i XV Marko Kostrenčić. Izići će još tri knjige sve do godine 1400.

3 Tkalčić, Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae I-XI Zagreb 1889-1905. Ovo djelo izdala je općina grada Zagreba. [Svezak XII-XVIII, 1929-53 uredio E. Laszowski, a XIX Lj. Dobronić.]

4 Laszowski, Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje I-IV, Zagreb 1904-1908. Izdala turopoljska plemenita općina.

5 Kukuljević, Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I-III, Zagreb 1861-1862.

6 Kukuljević, Acta Croatica, Zagreb 1863. Isprave štampane su najvećim dijelom glagoljskim pismenima; ćirilskim ih je preštampao uz neke nove (do 1499) Šurmin, Acta croatica I, Zagreb 1898, u izdanju JAZU.

7 Ljubić, Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i mletačke republike I-X, Zagreb 1868-1891. Izdala JAZU.

(umro 1875) priopćio spise o odnosima između Svete stolice s jedne a Ugarske (1216-1526)[8] i Južnih Slavena[9], poglavito Hrvata (1198-1800) s druge strane. Prošlost srednjovjekovne Bosne objašnjavaju isprave što su ih objelodanili *Euzebije Fermendžin*[10] (umro 1897), *Fran Miklosi*[11] (umro 1891), *Medo Pucić*[12] (umro 1882) i *Josip Gelčić*[13] (umro 1925), a srednjovjekovne isprave porodice Keglevića Bužinskih izdao je *Vjekoslav Klaić*[14] (umro 1928), one knezove Blagajskih od plemena Babonića i knezova Krčkih Frankapana *Samuil Barabás*[15], a donjoslavonskih srednjovjekovnih županija (danas sjeverozapadni kut Bosne): Sanske, Vrbaške i Dubičke, kao i banovine Jajačke *Šandor Horváth*.[16]

Za novovjeku hrvatsku historiju najznatnije su ove zbirke: hrvatsko-slavonske saborske spise (od 1526 dalje) objelodanio je *Ferdo Šišić*[17], a usporedo s njima izlazili su historijski spomenici hrvatski iz vremena prvih Habsburgovaca u redakciji *Emilija Laszowskoga*.[18] Postanak i razvitak hrvatske Vojne krajine objašnjavaju spisi i isprave što ih je izdao *Radoslav Lopašić*[19] (umro 1893), dok uskočko pitanje rasvjetljuju spomenici što ih je objelodanio *Karlo Horvat*[20] (umro 1920), a život Nikole Zrinskog Sigetskoga oni što ih je sabrao *Samuil Barabas*.[21] Zrinsko-Frankopansku zavjeru osvjetljuje obilna građa što su je izdali *Franjo*

8 Theiner, Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I-II, Rim 1859-1860.

9 Theiner, Vetera monumenta Slavorum meriodionalium historiam illustrantia I-II, Rim 1863. i Zagreb 1875. Izdao biskup Strassmayer (umro 1905) o svom trošku.

10 Fermendžin, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica (od 925 do 1752), Zagreb 1892. Izdala JAZU.

11 Miklosich, Monumenta Serbica, Beč 1858.

12 Pucić, Spomenici srpski od 1395. do 1423, I-II, Beograd 1858. i 1862.

13 Gelcich, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusinae cum regno Hungariae (1358-1526), Budampešta 1887. Predgovor je napisao madžarskim jezikom Ludovik Thallóczy, a djelo je izdala Madžarska akademija nauka.

14 Klaić, Acta Keglevichiana annorum 1322-1527, Zagreb 1917. Izdala JAZU.

15 Barabás, Codex diplomaticus comitum de Blagay (1200-1578), Budimpešta 1897. – Barabás, Codex dipl. comitum de Frangepanibus I-II (1133-1527). Budimpešta 1910-1913. Predgovor madžarskim jezikom napisao je u oba djela L. Thallóczy, a izdala ih je Madžarska akademija nauka.

16 Horváth, Codex diplomaticus comibatuum Dubicza, Orbasz et Szana (1244-1710), Budimpešta 1912. – Horvath, Banatus, castrum et oppidum Jajcza (1450-1527), Budimpešta 1915. Predgovor madžarskim jezikom napisao je u oba djela L. Thalloczy, a izdala ih Madžarska akademija nauka.

17 Šišić, Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I-V (1526-1630), Zagreb 1912-1918. Izdala JAZU.

18 Laszowski, Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I-III (1526-1554), Zagreb 1914-1917. Izdala JAZU.

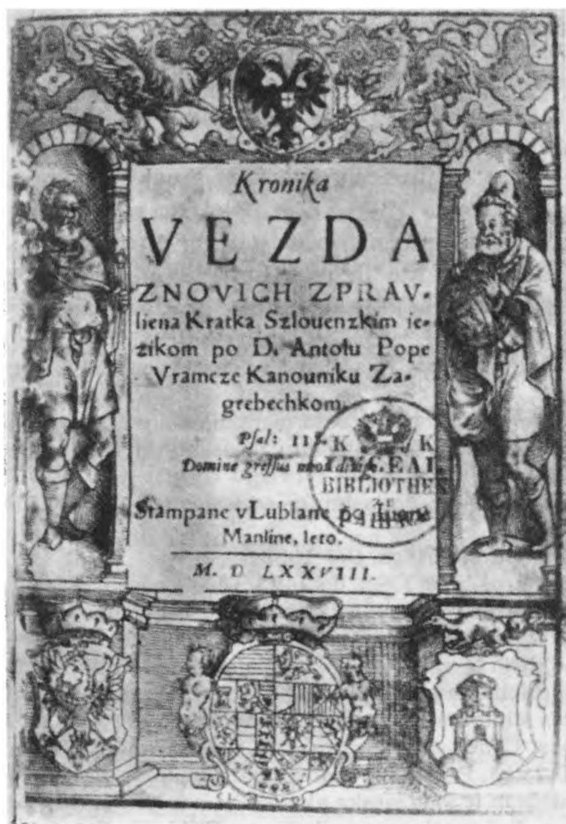
19 Lopašić, Spomenici hrvatske Krajine I-III (1479-1780), Zagreb 1884-1889. Izdala JAZU.

20 Horvat, Momumenta historiam Uscocchorum illustrantia I-II (1550-1618), Zagreb 1910-1913. Izdala JAZU.

21 Barabás, Codex epistolaris et diplomaticus comitis Nicolai de Zrinio I-II (1535-1602), Budimpešta 1898-1899, izdala Madžarska akademija nauka.

Rački i Valtazar Bogošić (umro 1908), i to prvi poglavito iz bečkih, a drugi iz pariskih arhiva.[22]

Pisci. Među ljetopiscima i piscima o hrvatskoj prošlosti ističe se u prvom redu bizantinski car *Konstantin VII Porfirogenit* (912-959), koji je između 948. i 952. napisao djelo s kasnije nadjenutim latinskim natpisom *"De administrando imperio"*.[23] U tom djelu (glave 29. do 36.) iznio je najstarije vijesti o Hrvatima i Srbima od njihova doseljenja na jug pa sve do polovice X st., i to pored nekih starijih, možda i arhivskih poda-

Kronika

VEZDA

ZNOVICH ZPRAVliena Kratka Szlouenzkim iezikom po D. Antolu Pope Vramcze Kanouniku Zagrebechkom.

Stampane vLublani

Manline, leto.

M. D LXXVIII.

Antun Vramec, Kronika..., Ljubljana 1578.

taka, poglavito na osnovi izvještaja što ih je dobio od svojih pouzdanika iz bizantinskih dalmatinskih gradova onoga vremena (zacijelo u prvom redu iz Zadra, Splita i Dubrovnika). Car dakle donosi, a bez obzira na

22 Rački, Isprave o uroti bana Petra Zrinskoga i kneza Frana Frankopana, Zagreb 1873. – Bogišić, Acta conjurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan illustrantia, Zagreb 1888. Oba djela izdala je JAZU.

23 Constantinus Porphyrogenitus, Opera, vol. III. Recognovit Bekkerus. Bonn 1840. Hrvatski prijevod s komentarom priredio je Nikola Tomašić u Vjesniku kr. zem. arkiva 1918. i 1919. [Dijelove o Južnim Slavenima ponovo preveo B. Ferjančić, Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, izd. SAN, 1959.]

kronološki poredak, hrvatsku, odnosno srpsku tradiciju X st., koja je to vjerodostojnija što su događaji o kojima priča bliži njegovu vremenu; tek za ranije vijesti, kao šta su one iz VII st. (tako o doseljenju), čini se ipak da je careva pouzdanost slaba.

Domaća se historiografaja javlja tek u drugoj polovici XII stoljeća. To je spis obično nazivan *Ljetopis popa Dukljanina*,[23a] sastavljen uglavnom od dva različita dijela. Prvi dio sadržava očito zbrku različitih izobličenih događaja, kojima je najvećim dijelom upravo nemoguće odrediti mjesto u povijesti, dok drugi iznosi usmeno pričanje staraca i bez sumnje nešto i od zapamćenja samoga inače nam po imenu nepoznata pisca, ali nesumnjivo barskoga katoličkog svećenika, o različitim događajima što su se zbili u Duklji (Zeti) u XI st. i u prvoj polovici XII stoljeća. Ljetopis je dakle u tom vrednijem dijelu u prvom redu izvor za srednjovjekovnu dukljansko-zetsku historiju. Prvi dio već je zarana dospio u Hrvatsku gdje je s latinskoga preveden na hrvatski, a zatim mu je (najkasnije u XIV st.) dodan još i opširan opis prijeke smrti hrvatskoga kralja Dmitra Zvonimira (umro 1089), kojega je jezgra ipak veoma vjerojatna. Sve do XVII st. ova je hrvatska redakcija Ljetopisa popa Dukljanina bila glavni izvor historijskog znanja za Hrvate, naročito dalmatinske.

Mnogo je važniji pisac od anonimnoga barskog svećenika arhiđakon splitske crkve *Toma* (umro 1268). On je napisao kratko vrijeme prije smrti, pod natpisom *"Historija Salonitana"*,[24] povijest svoje crkve od rimskih vremena, začinivši je obilno općepolitičkim i svojim ličnim doživljajima, ali je kao vođa "latinske" (talijanaške) stranke prema Hrvatima često pakostan, tendenciozan i pristran. Usprkos svim ovim manama, ipak je Toma najodličniji i najznatniji dalmatinski srednjovjekovni pisac, a naročitu važnost ima u njegovu djelu ono što govori o vremenu splitskoga nadbiskupa Lovre u doba hrvatskih kraljeva Petra Kresimira IV (1058-1075) i Dmitra Zvonimira (1075-1089), te ono o tatarskoj najezdi za vladanja Bele IV god. 1241. i 1242. U XIV st. isticao se najodličniji mletački ljetopisac dužd *Andrija Dandolo* (umro 1354), koji donosi u svom djelu "Chronicon *Venetum"* osobito znatnih podataka, redovito na osnovi pouzdanih izvora mletačkog arhiva, o mletačko-hrvatskim odnosima do 1280,[25] a u XV st. najodličniji ugarski ljetopisac srednjeg vijeka Ivan *Thuróczy* od Szentmihalya (umro 1490), kojega *"Chronica Hungarorum"* (štampana prvi put u Brnu 1488) ima poglavitu važnost za XIV i XV stoljeće.[26] Osobito je dragocjen opis *opsade Sigeta* godine

23a Črnčić, Popa Dukljanina Ljetopis, Kraljevica 1874. – F. Šišić, Letopis Popa Dukljanina, Beograd-Zagreb 1928 (ćir.). [- Vl. Mošin, Ljetopis popa Dukljanina, Zagreb 1949, s prijevodom.]

24 Thomas archidiacanvs, Historia Salonitana. Izdao Rački, Zagreb 1894, među izdanjima JAZU.

25 Izdao Muratori, Scriptores rerum Italicarum XII, Milano 1728; [odlomke koji se odnose na ugarsku i hrvatsku povijest izdao A. F. Gombos, Catalogus fontium historiae hungaricae I, Budimpešta 1937.]

26 Najpristupačnije izdanje: Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum I, Beč 1747, str. 39-291.

1566, što ga je napisao hrvatskim jezikom (čakavskim narječjem) neki očevidac, po svoj prilici tajnik Nikole Zrinskoga *Franjo Črnko*;[27] to je prvi opsežniji historijski spis napisan na hrvatskom jeziku, a odlikuje se živahnošću i historijskom vjernošću. Nešto kasnije sastavio je zagrebački kanonik, poslije župnik varaždinski, *Antun Vramec* (umro 1587) prvo hrvatsko (kajkavskim narječjem) štampano historijsko djelo *"Kronika"* koja ima nekih dobrih podataka za XVI stoljeće.[28] Kao historičar sve je starije ugarske i hrvatske pisce natkrilio *Nikola Istvánffy* (umro 1615 u Vinici u Hrvatskom zagorju), ugarski propalatin i slavonski velikaš, a kao takav i član hrvatskoga sabora. Njegovo djelo obuhvaća vrijeme od 1490. do 1606. i odlikuje se biranom latinštinom i velikim poznavanjem događaja o kojima govori, naročito od druge polovice XVI st. dalje.[29]

Ivan Lucius, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amsterdam 1666.

Josip Mikoczi, Otiorum Croatiae liber unus, Budim 1806.

Hrvatska historiografija, u pravom smislu te riječi, počinje tek s drugom polovicom XVII st., kad je zagrebački kanonik, barun *Juraj Rattkay* (umro 1666) izdao 1652. u Beču prvu sustavno napisanu hrvatsku historiju.[30] To je djelo za čitavo starije doba osnovano na veoma nepouzdanim izvorima, a danas ima vrijednosti samo za piščevo doba, dakle

27 Ivšić, Podsjedanje i osvojenje Sigeta (u Starinama JAZU XXXVI, Zagreb 1918). Prije je bio poznat samo suvremeni latinski (i njemački) prijevod.

28 Vramec, Kronika vezda znovič spravljena kratka slovenskim jezikom, Ljubljana 1578. Ponovo izdana s veoma važnim uvodom Vjekoslava Klaića u izdanjima JAZU, 1918.

29 Istvánffy, Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV; izdano više puta, prvi put u Kölnu 1622.

30 Rattkay, Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae, Beč 1652.

za prvu polovicu XVII stoljeća. Pored sve nekritičnosti ipak je značajno jer Juraj Rattkay, prožet hrvatskim duhom svoga vremena, razlikuje strogo Hrvatsku od Ugarske. Mnogo je bolje djelo što ga je napisao Trogiranin *Ivan Lucius* (umro u Rimu 1679) i štampom izdao u Amsterdamu 1666, a prikazuje hrvatsku historiju do 1420, to jest do onoga vremena kada je čitava Dalmacija trajno prešla u mletačke ruke.[31] Lucius je, pravo reći, osnivač i otac hrvatske kritičke historiografije jer se služio samo ispravama i suvremenim piscima, ali on odiše više duhom mleta-

B. A. Krčelić (1715-1778), Sveuč. knjižnica, Zagreb

čkim negoli hrvatskim. Kudikamo zaostaje za njim kao historičar zagrebački kanonik *Baltazar Adam Krčelić* (umro 1778), koji je napisao povijest zagrebačke crkve do polovice XVII st.,[32] zatim političku historiju Kraljevine Hrvatske do smrti Ferdinanda I (1564),[33] s tendencijom

31 Lucius, De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex, Amsterdam 1666 (i Schwandtner, Scriptores rer. Hung. III).

32 Kercselich, Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis partis primae tomus I, Zagreb 1770. Drugi tom ostao je u rukopisu (danas u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu).

33 Kercselich, De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares, Zagreb 1770.

da opravda tadašnji centralistički sistem bečke vrhovne vlade, i potkraj života ljetopis svoga vremena (1748-1767),[34] koji je jedan od najdragocjenijih izvora za XVIII stoljeće. Na prijelazu u novo doba stoji znatan rad Zagrepčanina isusovca *Josipa Mikoczyja* (umro 1800), naročito na polju hrvatske historije u doba narodnih vladara.[35]

Poslije "ilirskog" doba, koje je iznijelo na vidjelo prvu hrvatsku historiju napisanu našim novim književnim jezikom, a kojoj bijaše pisac župnik u požeškim Sesvetama *Ivan Švear*[36] (umro 1839), započeo je moderni naučni rad kojemu je temelje položio *Ivan Kukuljević Sakcinski* osnutkom "Društva za jugoslavensku povjestnicu" i izdavanjem društvenog organa *"Arkiva" (12* knjiga od 1851 do 1875). Ali je još krepču osnovu stekao rad oko hrvatske historiografije osnutkom Jugoslavenske akademije, naročito otkad je ona započela svoje sustavno djelovanje (1867), i to ne samo objelodanjivanjem historijske građe[37] nego i izdavanjem historijskih monografija (rasprava) u svom organu "Radu".[38] Naučenjački krug prvih akademika sačinjavahu njezin predsjednik, zagrebački kanonik *Franjo Rački,* historičar doba hrvatskih narodnih vladara, zatim profesor hrvatske historije na Sveučilištu u Zagrebu (od 1874) *Matija Mesić* (umro 1878), historičar doba obaju kraljeva iz kuće Jagelovića (1490-1526), ravnatelj Hrvatskoga arheološkog muzeja *Šime Ljubić,* historičar hrvatsko-mletačkih odnosa, *Radoslav Lopašić,* historičar Vojne krajine, i *Ivan Krst. Tkalčić,* historičar grada Zagreba.

Rezultatima rada spomenutih naučenjaka, kao i publikacijama izvora, prvi se poslužio profesor hrvatske historije na Sveučilištu i predsjednik Jugoslavenske akademije *Tade Smičiklas.* On je objelodanio u izdanjima Matice hrvatske u dva omašna sveska djelo *"Povijest hrvatska"* (Zagreb 1879 i 1882), od kojih prvi obuhvaća događaje do 1526, a drugi do 1848. Smičiklas je svoje djelo izradio na osnovi svega tada mu pristupačna i štampom objelodanjena izvornog blaga i literature, a kako je bilo napisano u pragmatičkom smjeru, s jakom patriotskom žicom, i jezikom i stilom nadasve ugodnim, postade možda najpopularnijom modernom hrvatskom knjigom. Međutim je od onog vremena kada je ono izrađeno prošlo preko osamdeset godina, a za to je vrijeme objelodanjeno

34 Kercselich, Annuae sive historia ab anno inclusive 1748. et subsequis (do 1767) ad pasteritatis notitiam. Izdao Tade Smičiklas u izdanjima JAZU 1901.

35 Mikoczy, Otiorum Croatiae liber unus, Budim 1806.

36 Švear, Ogledalo Iliriuma I-IV, Zagreb 1839-1842. (Sveska III i IV nose natpis: "Ogledalo Ilirije".)

37 Veću historijsku građu izdaje Jugoslavenska akademija u zbirkama: "Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium", dosada 46 knjiga, i "Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", dosada 12 knjiga, a manju u zborniku "Starine", dosada 50 knjiga. Izvan toga izdaje i Smičiklasov "Codex diploma ticus", dosada 14 knjiga (II-XV); prvi svezak, koji ima da obuhvaća isprave iz doba narodnih vladara, izići će naknadno.

38 "RAD" donosi do knjige 59. zajedno rasprave historičko-filologičkoga, filozofsko-juridičkoga i matematičko-prirodoslovnoga razreda, a od 60-269. napose one prvih dvaju razreda i napose trećega. Do danas izišle su ukupno 322 knjige "Rada" (u Odjelu za filozofiju i društvene nauke od 1949-61. deset knjiga).

golemo mnoštvo novih izvora; zato je sasvim prirodno da je ono danas u mnogim dijelovima stvarno zastarjelo. Prema stanju današnje nauke i izvora objelodanio je sveučilišni profesor Vjekoslav Klaić veliko djelo u genetičkom smjeru s natpisom *"Povjest Hrvata"*, od kojega je izišlo pet svezaka obuhvatajući prošlost naroda hrvatskoga do godine 1608. Ovo djelo, kojemu su dodane i neke slike naučne vrijednosti, nadilazi metodičkom izradbom, strogom naučnom kritičnošću i iscrpljivom opširnošću sva dotadašnja djela, a naročito valja istaknuti razdoblje od godine 1409. do 1608, koje je u tom djelu prvi put temeljito obrađeno na osnovi ne samo objelodanjene građe nego i mnoštva arhivalnih podataka.[39]

Tadija Smičiklas (1843-1914)
Matica hrvatska

Vjekoslav Klaić (1849-1928)

Još prije izlaska I izdanja ovog "Pregleda" (1916) *F. Šišić* je 1906. počeo u nakladi Matice hrvatske izdavati svoju *"Hrvatsku povijest"* u 3 sveska, od kojih je drugi izašao 1908, a treći 1913, ali je svoj prikaz završio s proglašenjem hrvatskog jezika za službeni 1847. Prvo izdanje svoga *"Pregleda povijesti hrvatskoga naroda* od najstarijih dana do god. 1873.", opet u nakladi Matice hrvatske, produžio je u suvislom tekstu do revizije hrvatsko-ugarske nagodbe, a u *"Kratkom ljetopisu hrvatskoga javnoga* života" do izbijanja prvoga svjetskog rata 1914. Od njegove široko zasnovane *"Hrvatske povijesti od najstarijih dana* do *potkraj* 1918." izašli su samo svezak I (*Povijest Hrvata u vrijeme narodnih*

39 Klaić, Povjest Hrvata, pet svezaka, Zagreb 1899. do 1911. Prva knjiga ide do 1301, druga od 1301. do 1409, treća od 1409. do 1458, četvrta od 1458. do 1526, a peta od 1526. do 1608. Još je izašao sveščić kulturne historije od 1526-1608. (1922).

vladara, 1925) i 1. dio sveska II (*Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića,* 1944). U njegovoj ostavštini nije se našao nastavak toga teksta. Sažetu sintezu cjelokupne hrvatske povijesti do 1918. Šišić je dao u Enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj I (*Hrvati-Historija,* str. 845-871) a 1936. ju je preštampao s nekim manjim izmjenama kao Uvod u "Političku povijest Hrvatske" od J. Horvata (str. 7-53).

Franjo Rački (1828-1894)

Šime Ljubić (1822-1896)

Cjelovit prikaz hrvatske povijesti do postanka Jugoslavije pokušao je da u manjem opsegu napiše *Lovre Katić* (umro 1961) pod naslovom: "*Pregled povijesti Hrvata"* (1938). Iduće godine (1939) uradio je to i Vaso Čubrilović u spisu: *"Politička prošlost Hrvata"* (ćir.). Ponovni pokušaj sažete sinteze, koji se od Šišićeva umnogome razlikuje po svome shvaćanju historijskog razvitka uopće, sadržan je u prikazu hrvatske povijesti (do 1918) u Enciklopediji Jugoslavije IV, 1960, str. 40-58, od *Jaroslava Šidaka.*

"Povijest Hrvatske" od *Rudolfa Horvata* (umro 1947), koja je imala biti prošireno izdanje njegova istoimenog djela iz g. 1904, ograničila se na 1. knjigu (1924) koja završava s godinom 1657.

Od prikaza pojedinih dužih razdoblja hrvatske povijesti valja spomenuti: *"Najnovije* doba *hrvatske povijesti"* (1906) od Rudolfa *Horvata i* "Političku povijest *Hrvatske"* od *Josipa Horvata* (1936), koja djela obuhvaćaju razdoblje od tzv. Narodnog preporoda do kraja XIX st., odnosno do 1918.

Hrvatska povijest do 1790. prikazana je u najnovije doba u širem okviru *"Historije naroda Jugoslavije"* I-II (1953-1959) od V. Babića, M. Kostrenčića, J. Šidaka, G. Novaka, N. Klaić, J. Tadića, M. Rojnića, F. Moačanina, R. Bićanića, M. Preloga, A. Perca, I. Bacha i M. Kombola.

Socijalne pokrete u feudalnom razdoblju hrvatske povijesti pokušali su u cijelosti izložiti *Stjepan Antoljak,* Borbe pučana i seljaka (1956), i *Ferdo Čulinović,* Seljačke bune u Hrvatskoj (1951; usp. ocjene *J. Sidaka* i *B. Sučevića* u Hist. zborniku V, 1952, str. 121-130).

Od pojedinih hrvatskih oblasti cjelovite su preglede svoje povijesti dobile dosad Dalmacija, Istra i Međumurje. To su djela: *Lujo Vojnović,* Histoire de Dalmatie I-II, 1934; *Grga Novak,* Prošlost Dalmacije I-II, 1944; *Dane Gruber* i *Vjekoslav Spinčić,* Povijest Istre, 1924; *R. Horvat,* Povjest Međumurja, 1907, 2. izd. 1944.

Pravnohistorijski prikaz hrvatskog razvoja do 1526. zadaća je djela *Antuna Dabinovića,* Hrvatska državna i pravna povijest I, 1940.

POVIEST HRVATSKA.

TADE SMIČIKLAS.

DIO DRUGI

U ZAGREBU 1879.

POVIJEST HRVATA

Za upoznavanje hrvatske povijesti u razdoblju feudalizma, do 1848, prijeko su potrebni priručnici: *Vladimir Mažuranić,* Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, 1908-23, *i Zlatan Herkov,* Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske I-II, 1956.

Kritički priređen izbor izvorne građe na hrvatskom jeziku, osim starije zbirke Stj. Srkulja (1911), sadržavaju "Historijska čitanka" I (1952) od *J. Šidaka* i "Izvori za hrvatsku povijest" I-IV (1955-59) od *Nade Klaić.* Oba izdanja idu do god. 1848 i uzajamno se dopunjuju.

Osim Kukuljevićeva "Arkiva za povjestnicu jugoslavensku", koji Šišič spominje u gornjem pregledu, hrvatska je historiografija raspolagala do

FERDO ŠIŠIĆ

POVIJEST HRVATA
U VRIJEME NARODNIH
VLADARA

SA SLIKA I 3 KARTE U BOJAMA

ZAGREB
IZDANO TROŠKOM NAKLADE ŠKOLSKIH KNJIGA
TISAK ZAKLADE TISKARE „NARODNIH NOVINA"
1925.

danas još i ovim stručnim časopisima i zbornicima: Bulletino di archeologia e storia dalmata (1878-1920, zatim Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku); Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva (1879-91, n. s. 1895-1943); Starohrvatska prosvjeta (1895-1903, 1927-28, III ser. od 1949. dalje); Vjesnik Zemaljskog arkiva (1899-1920), odnosno Vjesnik Državnog arhiva (1925-45); Croatia sacra (1931-43); Vrela i prinosi (1932-41); Hrvatska prošlost (194044); Časopis za hrvatsku poviest (1943-44); Historijski zbornik (od 1948); Jadranski zbornik (od 1956); Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci (1953-56, zatim Vjesnik Hist. arhiva u Rijeci); Arhivski vjesnik (od 1958); Anali Hist. instituta u Dubrovniku (od 1952); Radovi Instituta JAZU u Zadru (od 1954); Zbornik Hist. instituta JAZU (od 1954).

Pregled razvitka hrvatske historiografije, koja još uvijek nema svoje bibliografije, daju: *F. Šišić,* Hrvatska historiografija XVI do XX stoljeća (u stvari završava s preporodnim razdobljem), Jug. ist. časopis I-II, 1935-36; *J. Šidak* u Enc. Jug. IV, 1960, str. 9-13; Dix années d'historiographie yougoslave 1945-55.]

PRISTUP

HRVATSKE ZEMLJE PRIJE DOSELJENJA HRVATA

I
POZORNICA HRVATSKE POVIJESTI

Literatura. – Vj. Klaić, Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati, I-III, Zagreb 1880-83; F. Lukas, Hrvatska i more. Zvono, Zagreb 1908; Geografijska osnovica hrvatskoga naroda, Zbornik Matice Hrvatske... o tisućgodišnjici hrvatskoga kraljevstva I/1, Zagreb 1925; F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, 1925, 41-44; J. Cvijić, Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije I, Zagreb 1922.

Onaj dio Južnih Slavena koji je kasnije osnovao države hrvatsku i srpsku, napučio je malo-pomalo do prve polovice VII st. naše ere[1] onu prostranu zemlju kojoj su etničke granice bile otprilike ove: na jugu rijeke Bojana i Drim (danas u Albaniji) te Šara planina, na istoku pravac povučen od Šare i Kosova polja do ušća Timoka u Dunav, na sjeveru Dunav, Drava i Mura te današnje štajersko-kranjsko-hrvatsko pogranično gorje, a na zapadu rijeka Raša (u istočnoj Istri) i Jadransko more. Unutar tih međa nalaze se zemlje i krajevi: istočna Istra, Međumurje, Hrvatska, Slavonija sa Srijemom, Dalmacija, Bosna, Hercegovina, Crna Gora, jedan dio sjeverne Albanije, nekadašnji Novopazarski sandžak i Srbija. Ali dok je narod što je napučio taj golemi prostor od kakvih 180.000 km^2 setničkog gledišta vazda bio isti, sama zemlja nije se sve do pred kraj 1918. nikad našla na okupu kao jedna državna cjelina, pa tako se dogodilo da je proširenje imena hrvatskoga odnosno srpskoga u prošlosti ovisilo o njihovoj političkoj snazi i moći.

Nas zanima u prvom redu historijska pozornica Hrvata, kojih je pravo središte i jezgra ponajprije bila zemlja između Raše i utoka Cetine, odnosno Neretve, te sučelnih otoka na zapadu, a Vrbasa i donje Bosne na istoku, pa Drave i štajersko-kranjskoga pograničnog gorja na sjeveru. Ali ni taj teritorij nije uvijek i stalno tvorio jednu državnu cjelinu, već je bio sada prostraniji, a sada tješnji. Razlog toj pojavi treba da tražimo u geografskom smještaju hrvatske zemlje. Pogled na kartu jugoistočne Evrope odmah nas uči da hrvatska zemlja više naginje Zapadu i njegovu utjecaju negoli evropskom Istoku. Ona se prostire doduše znatnim dije-

1 [Ovaj način datiranja koji je Šišić ovdje upotrijebio proveden je dosljedno kroz dalji tekst u skraćenom obliku: n. e.]

lom na Balkanskom poluotoku, a taj se rado naziva istočnim, ali upravo u svojem sjeverozapadnom dijelu seže on daleko na zapad. Tako su primjerice Osijek, nedaleko od sjeveroistočne, i Sarajevo, nedaleko od jugoistočne hrvatske međe, gotovo iste geografske dužine kao južnotalijanski Otranto, a Požega, Banjaluka i Imotski malone pod istim meridijanom kao Taranto; dok je Zadar smješten nešto zapadnije od Mesine na Siciliji, a Rijeka od Salerna, samo malo istočnije od Napulja. Sve nam to dakle pokazuje da hrvatska zemlja ima prema zapadu isti geografski smještaj kao i južna Italija. Hrvatska je dakle zemlja (poput južne Italije) dugo kolebala između Zapada i Istoka, dok napokon nije u njoj, poglavito uz more, prevagnuo zapadni utjecaj.

Nadalje se hrvatska zemlja nalazi na razmeđi srednje i južne Evrope. Ona se naime prostire onim predjelima gdje se Balkanski poluotok hvata evropskoga trupa. Ogledamo li na karti tri južnoevropska poluotoka, opazit ćemo da Pirenejski rastavlja od trupa teško prohodno gorje Pireneja, a Apeninski opet visoke Alpe; Balkanski pak poluotok nije odijeljen visokim gorama, već su ovdje prirodnom međom rijeke Kupa, Sava i Dunav. Što je ovoj međi na sjeveru, pripada evropskom trupu ili Srednjoj Evropi, a što je na jugu, Balkanskom poluotoku ili južnoj Evropi. Velik dio pomenute međe prolazi hrvatskom zemljom, i to tako da njezin manji dio ostaje evropskom trupu ili Srednjoj Evropi kao sastavni dio velikoga podunavskog nizozemlja i alpskog gorja, to jest Hrvatsko zagorje, Podravina i čitava Slavonija sa Srijemom, a veći dio pripada Balkanskom poluotoku i kraškoj gorovini ili južnoj Evropi. Taj geografski dualizam hrvatske zemlje – koji se još i jasno odražava u klimi, fauni i flori – često je nepovoljno utjecao na razvitak političke narodne prošlosti. Ne da se, naime, poreći da onaj kraj hrvatske zemlje što se prostire između Save, Drave, Kupe i Dunava, a pripada Srednjoj Evropi, pokazuje sasvim drugi karakter od krajeva njemu na jugu; štaviše, bilo je vremena kad su oba dijela stajala u protivštini i neprijateljstvu. Zbog toga su već Rimljani današnju hrvatsku zemlju podijelili među dvije pokrajine, Panoniju i Dalmaciju, a na njihovim se tragovima kasnije podigoše obje hrvatske kneževine, Panonska i Dalmatinska, zatim obje banovine, naime Slavonija i Hrvatska s Dalmacijom.

Hrvatska se zemlja prostire uz more i obiluje otocima. Hrvatska obala ima lijepih zatona, zaljeva, draga i zgodnih mjesta za pristanište brodova, naročito Kvarnerski i Kaštelanski zaljev, pa kudikamo natkriljuje u tome sučelnu jednoličnu obalu Italije. To i jest bilo glavnim razlogom da se za nju toliko otimala Venecija, jer u vrijeme kad se plovilo duž obale, a voljelo izbjegavati otvorenu pučinu, bez nje nije moglo biti gospodstva nad Jadranskim morem, niti sigurne plovidbe put Levanta. Primorski je smještaj mnogo pridonio da su se lijepo razvili neki gradovi, među njima u prvom redu Senj, Zadar, Split i Dubrovnik. Ali položaj hrvatske zemlje uz more bio bi kudikamo važniji i po unutrašnje krajeve korisniji kad bi oveće plovne rijeke iz unutrašnjosti ulazile u nj i tako spajale Primorje sa Zagorjem. No one rijeke što utječu u Jadransko more ne mogu se dovoljno razviti jer su suviše kratke i plitke, osim jedine Neretve,

a i ta je samo u najdonjem toku plovna za veće brodove. Najzad rastavljaju Primorje od Zagorja visoke planine koje se dižu u visinu nerijetko neposredno od obale, kao Velebit, Mosor i Biokovo. Zbog toga nema, izuzevši usko Primorje, preostala hrvatska zemlja osobite koristi od mora, ili drugim riječima: sam značaj čitave hrvatske zemlje, pored sve duge i razvedene morske obale, uglavnom je ipak pretežno kontinentalan.

U hrvatskoj povijesti treba, dakle, da uvijek imamo pred očima geografski smještaj hrvatske zemlje; ona se nalazi na razmeđi Srednje i južne Evrope, ona je u sredini između evropskog Zapada i Istoka, i najposlije – u njoj se uza sav primorski položaj ipak pretežno razvio kontinentalni život.

II
PRETHISTORIJA

Literatura. – D. Gorjanović – Kramberger, Život i kultura diluvijalnog čovjeka iz Krapine u Hrvatskoj, Djela JAZU 23, 1913; Stj. Vuković, Prethistorijsko nalazište spilje Vindije, HZ II, 1949; Paleolitska kamena industrija spilje Vindije, HZ III, 1950; Š. Ljubić, Popis starina arkeologičkoga odjela nar. zem. muzeja u Zagrebu, 1889; V. Hoffiller, Corpus vasorum antiquorum Yougoslavie, Zagreb – Museė National I-II, 1933-37; R. R. Schmidt, Die Burg Vučedol, Zagreb 1945 (usp. Zd. Vinski, Primjedbe k rezultatima objavljenim u knjizi "Die Burg Vučedol", HZ III, 1950); Ć. Truhelka, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u predhistorijsko doba, GZM XXVI, 1914, i pos.: Hoernes – Radimsky – Fiala, Die neolitische Station van Butmir bei Sarajevo in Bosnien I-II, 1895-98; J. Korošec, Butmirska keramika, ZČ I, 1947; G. Novak, Prethistorijski Hvar. Grapčeva spilja. Izd. JAZU, 1955; J. Brunšmid, Nahođaji bakrenoga doba iz Hrvatske i Slavonije i susjednih zemalja, VHAD, n. s. VI, 1902; J. Korošec, Pećina Hrustovača, novi lokalitet slavonske kulture, GZM, n. s. I, 1946; A. Benac, Završna istraživanja u pećini Hrustovači, GZM, n, s. III, 1948; A. Oršić – Slavetić, Bubanj, Mitteil. d. prahist. Komm. d. Akad. d. Wiss. IX, 1-2, Beč 1940; F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, 45-71; Ć. Truhelka, Bosna u doba prehistoričko, Napretkova Poviest BiH I, 1942.

Glacijalno (ledeno)[2] doba. Prvi nesumnjivi tragovi čovjeka našli su se u diluvijalnoj formaciji antropozojskoga ili kvarternoga perioda naše Zemlje. Klimatske prilike, u prediducem kenozojskom ili tercijarnom periodu još blage, ne poznavajući snijega i leda, izmijeniše se tada posvema. U tom se periodu, karakterističnom s obilja padalina, znatno snizila iz nepoznatih razloga srednja zemaljska temperatura, pa su zbog toga čitava sjeverna, a djelomično još i Srednja Evropa bile pokrivene debelim naslagama snijega i leda, naročito njezine visoke planine, dok su se u južnim krajevima valjale rijekama i potocima goleme količine vode. Ali glacijalno ili ledeno doba nije bila jedna neprekinuta vremenska cjelina od više stotina hiljada gadina, nego su ga prekidala tri toplija interglacijalna (međuledena) razdoblja, od kojih je svako potrajalo mnogo

2 [Kao i u "Povijesti Hrvata za narodnih vladara", 1925, Šišić je u oba izdanja ovog "Pregleda" upotrijebio oblik: "ledno" doba mjesto danas uobičajenog oblika: "ledeno" doba.]

tisuća godina. Za tih toplijih interglacijalnih razdoblja bijahu snijeg i led ograničeni na krajeve oko oba zemaljska pola i na vrhunce visokih planina, a doline i planinske kosine bile su pokrivene bujnim pašnjacima i gustim prašumama. Na sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka nije se u glacijalno doba otegla vječna zima, već su prevladavali hladni kišoviti dani s čestim snježnim vijavicama, poglavito na visovima, od kojih su najviši bili pokriti ledenjacima (glečerima).[3] Glacijacija tih visokih planina ipak je bila jednostrana i upravo ograničena na njihove sjeverne i sjeveroistočne strane, to jest, ona je bila okrenuta od Jadranskoga primorja prema unutrašnjosti, dok se snježna međa spuštala do 1400 metara. Budući da se na Atlantskom primorju današnje Norveške između 60° 30' i 61° 30' sjeverne širine snježna međa također spušta do te visine, a uz to još su i tamošnji ledenjaci okrenuti prema sjeveru i sjeveroistoku, zaključuje *Jovan Cvijić* da je glacijalna klima u krajevima dinarskog sistema u diluvijalno doba bila slična današnjoj norveškoj u pomenutoj geografskoj širini. Kako je fauna zavisna od klime, primoraše zima i nestašica hrane različite životinje da sele za interglacijalnih razdoblja sa sjevera na razmjerno topliji jug. Sada napuni rječne doline današnjega hrvatskog tla, naročito Podravinu i Posavinu, gorostasni rutavi mamut, a rogati sob guste prašume u kojima su prebivali još i spiljski medvjed, svizac, divlja mačka, vepar i nosorog, a po nepreglednim pašnjacima skitahu se tur i zubar (bizon). No lagano, kroz tisućljeća, počeše se ove klimatske i životne prilike opet mijenjati, dok najzad nije nastupilo poslije posljednjega glacijalnog doba današnje podneblje, a s njime i današnja fauna i flora; to je aluvijalna formacija naše Zemlje, za koje je ona stekla uglavnom svoj današnji oblik.

Prethistorija. Počeci kulture, odnosno prvi sigurni znaci čovjeku svojstvena razuma, gube se u prethistoriji, koja obuhvaća starije i najstarije odsjeke u razvitku ljudskoga roda i njegove prosvjete, a o njima se nisu sačuvala nikakva pismena svjedočanstva. Prethistorija se obično dijeli na tri glavna doba: na kameno, brončano i željezno, već prema građi od koje su bila sačinjena pojedina oruđa i oružja, kao što su noževi, sjekire, vršci strelica i sulica, pa bodeži, mačevi, čekići, nadžaci[4] i drugo. Ta glavna doba raspadaju se na podrazdoblja: kameno doba na starije ili paleolitsko, koje je dulje potrajalo od svih ostalih zajedno, i novije ili neolitsko razdoblje: prijelaz na brončano doba čini bakreno, ali je ono ipak bliže neolitskomu negoli brončanomu, a željezno se doba razdvaja na starije ili halštatsko i na mlađe ili latensko. No ova doba ne valja shvaćati kao da su po čitavoj Zemlji započela i završila u isto vrijeme, jer u nekim naprednijim stranama, ponajviše na Istoku (tako u Egiptu

3 Tako: Dinara (Troglav 1913), Šator (1872), Čvrsnica (2228), Vran (2074), Vranica (Ločike 2107), Treskavica (2088), Bjelašnica (2067), Prenj (2102), Velež (1969), Orjen (1895), Lovćen (1745) i Maglić (2386), a pored njih zacijelo još i Biokovo (Sv. Juraj 1762), Velebit (Vaganski vrh 1758), Velika Kapela (Bjelolasica 1533), Veliki Risnjak (1528) i Plješevica (1657). [Šišićevi su podaci ovdje ispravljeni prema novijim rezultatima.]

4 [tj. kijača.]

i Mezopotamiji), već je čovječanstvo odavno poznavalo kovine, dok je u drugim sjevernijim i udaljenijim krajevima negdje još cvalo neolitsko, a negdje još uvijek prevladavalo paleolitsko doba. To je dakle upravo tako kao što je primjerice s grčkom ili rimskom književnošću, koja je već davno ocvala u svojoj domovini, a da istodobno, kažimo, Slaveni i Germani još ni pisma nisu poznavali; štaviše, i dandanas ima nekih plemena, ponajviše u Australiji, koja još uvijek žive u kameno doba, a kojih nam način života daje znatnu pomoć za razumijevanje sačuvanih fragmentarnih ostataka drevne ljudske kulture. Zato može da bude kamena sjekira jednoga kraja potpuno suvremena s brončanom, pa i sa željeznom drugih krajeva. Ova dakle razdioba u tri doba nije toliko kronološka koliko ona karakterizira određeni kulturni stepen ljudi.[5]

Paleolitsko doba. U starije paleolitsko doba, živeći bijedno u omanjim skupinama, čovjek se nije hranio samo biljem i plodinama, na koje se slučajno namjerio u prirodi, nego poglavito od lova. Svoje je boravište kao nomad uvijek mijenjao tražeći hrane i zakloništa ispred divlje zvjeradi i nepogoda vremena, bilo pod krošnjastim deblom, bilo u pećinama (spiljama) u koje bi često dovlačio svoju lovinu, čitavu ili u komadima, ogulio joj kožu da njome zaštiti tijelo od studeni, razbijao kamenom krupnije kosti i zatim posrkao iz njih moždinu, a meso ispekao na vatri, koju je najprije upoznao kad bi grom oborio i zapalio koji dub, a kasnije ju je dobivao i sam trenjem. Obrađivanja tla, domaćih životinja i glinenih posuda još nije poznavao, i jedino oruđe bili su mu isprva drvo i kamen, ponajviše kremen, od kojega je otkidao, odlamao i odbijao manje komade da mu služe kao nož, sjekira, šiljak, strugalo ili ručni batić, ostavljajući ih inače onakve kakve je dobio, to jest niti ih je znao izgladiti niti provrtati. Tek u mlađe paleolitsko doba čovjek je naučio da se služi i životinjskim kostima i rogovima kao podesnim oruđem, pa čak i za nakit. On se tada uopće nalazio na veoma niskom stepenu kulture, svakako na mnogo nižem od gdjekojih današnjih i najprimitivnijih plemena. Među najznatnija paleolitska nalazišta u Evropi ubraja se naseobina paleolitskog čovjeka starijeg razdoblja kod današnje Krapine u Hrvatskom zagorju, gdje se, uz preostatke čovječjega kostura bar od deset individua različite starosti, našlo i golemo mnoštvo kostiju diluvijalnih životinja i primitivnog kamenog oruđa.[6]

Neolitsko doba. Neolitsko doba otvara neprekidni slijed ljudske kulture do danas. Sada čovjek nije više samo nomadski lovac i ribar nego je sebi približio neke korisne životinje i biljke; on je postao stočar i ratar. To ga je navelo na to da je počeo sebi stvarati stalna naselja, naime veća

5 [U povijesti prvobitnog društva, koje obuhvaća razvoj ljudskih zajednica do postanka klasnog društva i države, razlikujemo dva perioda: 1) divljaštva i 2) barbarstva. U prvi ulazi starije kameno doba, a mlađe kameno, brončano i željezno doba ulaze u drugi period.]

6 [Takvo je oruđe nađeno i u spilji Vindiji, nedaleko sela Voća Donja u Hrvatskom zagorju.]

ili manja selišta, gradeći ponajradije – budući da bez vode nije mogao živjeti – po dolinama uz rijeke i potoke te uz jezera i more svoje kolibice povrh okruglasto iskopanih jama. Na njima bi pozabijao rašljasto kolje, opleo ga granjem i pleterom, a zatim sve to oblijepio ilovačom. Takva su selišta, dakle, naročito u ravnicama, iz daljine bila nalik na gomilu orijaških krtorovina, opasanih uz veće rijeke, zacijelo zbog poplava, kadikad još i nasipom. Baš česti povodanj i strah od grabežljivih životinja i nevaljalih ljudi bijaše razlogom da je čovjek još u neolitsko doba počeo graditi svoje stanove na sošicama[7] (sojenice). U tu svrhu zabijao bi u zemlju u riječnim ili jezerskim pličinama nedaleko obale, u nepravilnim razmacima iznad najvišeg vodostaja, dovoljno visoke a odozdo zašiljene odeblje sohe (sošice) ili stupove i polagao na njih jedan ili više redova horizontalno polaženih kolaca ili letava, koje su počivale na poprijeko položenim gredicama, kadikad pokritim daskama, a zatim bi na tom temelju podigao okruglastu (ili četverouglastu) kolibicu od granja i pletera, oblijepljenu ilovačom. Dalja značajka neolitskog doba je to da je čovjek počeo izrađivati glinene posude s tragovima primitivne ornamentike, dok je od domaćih životinja gojio kozu, ovcu, svinjče, govedo, a uza nj je kao vjerni lovski drug i kućni čuvar pas; samo konju kao domaćoj životinji nema u neolitsko doba – barem kod nas – još nigdje traga. Od biljaka je čovjek tada sijao pšenicu, ječam i proso, zacijelo u blizini svoje kolibe, pa njegovao lan da se oblači. Služio se oružjem i oruđem od izglačana kamena različite vrste, koji je često dobavljao iz daleka ili su mu ga donosili trgovci. Bez sumnje je već tada putovao pored rijeka, ili po rijekama, i morem, dakle umio je izdupsti veće i manje čamce. Lovio je ribu mrežom vješajući na nju glinene utege, zatim koščanom udicom i ostvama, a hranio se i mesom goveda i divljači, jer lova nije sasvim napustio, i pio kravlje mlijeko. Nadalje je čovjek već tada imao određenih religioznih predodžbi, a naročito o životu preko groba, ili bolje reći u grobu, na što ga je u prvom redu mogao navoditi san o pokojnicima. To pokazuje i pokapanje mrtvaca na uvijek isti način, naime u skvrčenu položaju. Čovjek je tada živio i u nekoj društvenoj organizaciji, no da li u familijarnoj (zadružnoj) ili čak plemenskoj, toga ne znamo, a i nećemo nikad saznati iz naših nijemih izvora. Neolitsko je doba, dakle, položilo osnovu ratarskomu ili seljačkomu staležu. U hrvatske zemlje je ta razmjerno visoka kultura polagano prodirala s juga, a najgušće bijahu naseljena današnja ravna Slavonija i Srijem, gdje su se našli tragovi velikih naseobina, kao što su Jakovo-Kormadin (kad Zemuna), Bapska (kod Šida), Vučedol (kod Vukovara) i Samatovci (kod Osijeka). Najznatnije pak neolitsko nalazište je Butmir (kod Sarajeva) u Bosni, koje se uopće ubraja među prva te vrste u Evropi. Tu su nekoć bile radionice oruđa, oružja, glinenih posuda s veoma značajnom spiralnom ornamentikom, zatim kipića i idola, kakvih se nije našlo ni u jednom drugom

7 [Šišić se u oba izdanja "Pregleda" služi oblikom "sošnice", ali je pravilniji oblik "sošice" (od: soha), koji je on sam kasnije upotrijebio u "Povijesti Hrvata za narodnih vladara".]

evropskom neolitskom nalazištu. Butmir bijaše očito u neolitsko doba središte razmjerno visoke kulture.[8]

Bakreno doba. Bakar bijaše prva kovina kojom se čovjek počeo služiti još potkraj neolitskog doba za izrađivanje oružja, oruđa i nakita; zato je bakreno doba zapravo prijelaz od kamenoga u brončano, kad je čovjek naučio da čistom bakru pridoda 10 posto kositra i tako dobije tvrdu, žutu, sjajnu metalnu slitinu nazivanu bronca (tuč). Bakreno doba ostavilo je nekoliko veoma karakterističnih tragova u hrvatskim zemljama, a po obliku su ti predmeti sasvim srodni onima što su nađeni u Ugarskoj, gdje je bila u bakreno doba razmjerno veoma razvijena kultura. Glavna nalazišta naumice zakopanih velikih količina bakrenih predmeta, što upućuju da je tamo nekoć bilo skladišta i ljevaonica, jesu: Brekinjska (kod Pakraca), Vukovar, Bečmen (kod Zemuna) i Karavida (kod Bosanske Gradiške).

Brončano doba. To se doba, kojemu bismo za hrvatske zemlje mogli odrediti početak nekako oko godine 1600. pr. n. e., a svršetak oko 1000, odlikuje kratkim bodežima, pa mačevima, kopčama (fibulama), vršcima kopalja i strelica, srpovima, sjekirama i spiralnom ornamentikom na posudama. Bezbrojni ostaci oružja pokazuju jako razvijeni ratnički stalež i tome dosljedno razvijeniju društvenu organizaciju s gospodarima, kmetovima i robovima.[9] Sada se javlja i konj kao domaća životinja, a uza nj i kola. Čovjek gradi i tvrde gradove, dok je niži stalež, naročito seljački, još i dalje živio u kolibama i na sošicama. Uz ratnički i seljački stalež razvio se i obrtnički, jer samo su vješte ruke mogle dati bronci potrebnu ljepotu i sjaj. Uporedo s time procvala je raskoš i gizda: igle ukosnice za žene, ogrlice, narukvice, podlaktice, pa različite kopče (fibule) na luk jasni su dokazi raskošnijeg života odličnijih razreda. Nesumnjivo se u to vrijeme podigao i ljudski ukus u hrani i proizvodilo alkoholno piće. Način odijevanja također se usavršio, u vezi s tim i trgovina s domaćim i stranim putujućim trgovcima koji su već tada prolazili Evropom. To je doba obilno zastupano u hrvatskim zemljama, a naročito su karakteristični čitavi skupovi (dépot) namjerice zakopanih predmeta. Ta su mjesta: Bizovac (kod Osijeka), Sobunar (predgrađe Sarajeva), Topličica (kod Budinščine u Hrvatskom zagorju), Krehin Gradac (kod Mostara), Novigrad na Savi (kod Broda) s naseobinom na sošicama i Sitno (kod Splita).

Željezno doba. Početke upotrebe željeza u hrvatskim zemljama možemo datirati oko godine 1000. pr. n. e., i to halštatsko do godine 500. pr. n.e., a latensko dalje do početka naše ere. Ono je dakle suvremeno Ilirima i Keltima, kao i grčkoj kolonizaciji na Jadranu i rimskom osvajanju. Nema sumnje da je došlo, kao nekoć bronca, s juga (iz Grčke) i sa

8 [Po karakterističnim oblicima keramike, sa spiralno slikanom ornatnentikom, odlikuje se i nalazište Grapčeva spilja na otoku Hvaru.]

9 [Kmetova u smislu zavisnih seljaka, koji nisu vlasnici zemlje što je obraduju, ali imaju svoja sredstva za proizvodnju, nije tada još bilo.]

zapada (iz Etrurije). Sada se posvuda rasprostranilo često umjetnički izrađeno oružje, tako da su se mogle skupljati i velike vojske; ali je u upotrebu došao i korisni plug da umnoži ratarsku žetvu. Sada čovjek gradi kuće od kamena i pečene opeke, a za nakit uzima uz broncu još i srebro, zlato, jantar i staklo, dok se u trgovini pojavio novac, najprije strani, zatim domaći (ilirsko-keltskih plemena). Tada je i društvena organizacija s pojmom države i vladara posvema i svuda provedena u plemenskim organizacijama, a dotjerane su i različite religiozne predodžbe. Čovjek je tada svoje mrtvace palio i pepeo im stavljao u žaru, ili ih je sahranjivao. U oba slučaja u grob im je stavljao različit nakit i oružje, a u posude zacijelo i hranu. Nalazi željeznog doba obilni su po svim hrvatskim zemljama, ali je karakteristično da u Hrvatskoj i Slavoniji nema čiste halštatske kulture, već je ona dosada uvijek nađena bilo pod jačim bilo pod slabijim utjecajem latenske. U Hrvatskoj je najznatnije nalazište u okolici Otočca: Prozor – Vital i Kompolje. Ovdje se uz kopče, načinjene kao dvostruka spirala od žice, pa brončane kape, slične u izradbi današnjim ličkim crvenkapama, našlo i krasno izrađenih brončanih ploča s lijepim figurama ratnika sa štitom, šljemom i kopljem, te konjanika u kasu, koje pokazuju snažan staroetrurški utjecaj. Ali najznatnije je nalazište Glasinac kod Sarajeva, jer natkriljuje jedinstvenošću metalotehnike i tipološkom stranom sva ostala u Evropi, pa i samo halštatsko. Svi nađeni mnogobrojni predmeti pokazuju autohtoni lokalni značaj, a pripadaju starijemu čisto željeznom razdoblju.

Kojemu su plemenu pripadali vlasnici tih drevnih svjedočanstava kulture, ne znamo; samo za ona iz željeznog doba možemo s punom sigurnošću kazati da su preostala od prvih poznatih žitelja na današnjoj hrvatskoj zemlji: Ilira i kasnije doseljenih Kelta.[10]

III
ILIRI, GRCI I RIMLJANI

Literatura. – A. Mayer, Staroilirske studije, NVj 40-43, 1932-35; Položaj ilirskog jezika među indoevropskim jezicima, NVj 44, 1935-36; Bosna u ilirsko doba, Napretkova Poviest BiH I 1942; J. Brunšmid, Die Inschrifften und Münzen der griechischen Stadte Dalmatiens, Beč 1898; G. Novak, Predgrčka Issa, ČHP 3, 1943; Dimos i Herakleja, Bulićev Zbornik, Zagreb 1924; Kolonizacija Dionizija Starijeg na Jadranu Serta Hoffilleriana Zagreb 1940; Isejska i rimska Salona, Rad JAZU 270, 1948; Stari Grci na Jadranskom moru, Rad JAZU 322, 1961; P. Lisičar, Crna Korkyra i kolonije antičkih Grka na Jadranu, Skopje 1951; M. Suić, Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu, Rad JAZU 306, 1955; G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877; L. Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, WMBH IV-IX, XI, XII, 1896-1912; Lika in römischer Zeit, Beč 1900; Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju, GZM XXXI, 1914 i pos.; Historische Wanderungen im Karst und an der Adria I, Beč 1922; L. Veith, Die Feldzüge

10 [U 2. izd., Šišić je ovdje na prvome mjestu spomenuo Tračane, ali ih je u "Povijesti Hrvata za narodnih vladara" ponovo s pravom izostavio.]

des C. Julius Caesar Octavianus in Illyrien in den Jahren 35.-33. v. Chr., Beč 1914; N. Vulić, Oktavijanov ilirski rat i izgnanje Skordiska iz Gornje Mezije, Glas SKA 72, 1907; F. Miltner, Augustus' Kampf um die Donaugrenze, Klio XXX 1937; M. Suić, Važnost izučavanja etničke stratigrafije naših krajeva u predslavensko doba, Filozofski fakultet u Zadru 1956-57.

Tračani, Iliri i Kelti. Prvi su nastavali čitavo područje Balkanskog poluotoka od Crnoga do Jadranskog mora. Tračani se doseliše zacijelo iz današnje južne Rusije i zapadne Rumunjske preko donjega Dunava i potisnuše tom prilikom većina na jug ranije stigle Grke. Poslije Tračana sašli su Iliri sa sjeverozapada i potisnuli Tračane na istok, tako da ih je u historijsko doba razdvajala otprilike crta povučena uz Moravu i Vardar. Iliri se raspadahu na mnogobrojna plemena, nastavajući iznajprije svu zemlju južno od srednjega Dunava (kod Beča i Budima) do grčkih međa, dok se na zapad protegoše pod imenom Veneta do rijeke Pada. Oni su bili hrabar narod, više pastiri negoli ratari, vazda spremni srnuti u boj i pogibao, a suština njihove borbe bilo je drsko gusarenje na moru i smjelo hajduštvo na kopnu. Pored dobrih svojstava, kao što su hrabrost i otpornost, velike su im mane bile požudna odanost piću i strasna nesloga u stalnoj pratnji krvne osvete. U prvoj polovici IV st. pr. n. e. počeše na njih udarati Kelti (Gali), seleći iz svoje prvobitne domovine Galije. Zauzevši Posavinu i srednje Podunavlje, osnovaše Kelti, ispremiješani negdje više negdje manje sa starim Ilirima, više oblasti, a glavno im središte bila Segestika (Siscia, Sisak). Potom provale na Balkanski poluotok i prouzroče među Ilirima općenito komešanje stisnuvši ih napokon na prostor gdje se kasnije nastaniše Hrvati i Srbi. Ovdje bijahu u vrijeme prije dolaska Rimljana glavna ilirska plemena: Ardijeji od rijeke Vojuše (u Albaniji) do Neretve sa središtem u Rizonu (Risan), poslije u Skodri (Skadar), Delmati između Neretve i Krke sa središtem u gradu Delminiju (danas gradina Borčani kod Županjca na Duvanjskom polju u Bosni) i Liburni od Krke do Raše i po otocima, sa središtem u Skardoni (Skradin), a na glasu kao smioni gusari na svojim brzim lađama. Njima na sjeveroistoku između Risnjaka, Kapele, Une, Zrmanje i Velebita sjedili su keltsko-ilirski mješanci i hrabri Jäpudi, a između Save i Drave, od današnjeg Varaždina do današnjeg Daruvara, Jasi; dalje na istok Breuci, a oko ušća Save u Dunav i u današnjoj sjevernoj Srbiji keltski Skordisci. Porječje Rame i gornjeg Vrbasa *(Urpanus)* bilo je, čini se, sjedište Sardeata, a porječje Sane, srednjeg Vrbasa između današnjega Jajca i Banjaluke, pa Vrbanje i dalje na istok do donje Drine *(Drinus)* postojbina Mezeja. Njima na jugu s istočne strane Dinare planine (*Ἄδριον ὄρος*) stanovali su Dindari, kojih ime kao da podsjeća na ovu planinu, a oko gornje Bosne, od današnjega Sarajeva otprilike do Vranduka, pa do Drine na istok, hrabri gorštaci Dezitijati, dok su s lijeve obale Neretve živjeli Daorsi, a u većem dijelu današnje zapadne Crne Gore, od Grahova sve do Skadarskog jezera *(Palus Labeatis)* i rijeke Drima (*Drilo*), naročito u porječju Zete i Morače, Dokleati, sa središtem u gradu Doklea (danas Dukljan kod Podgorice).

Grčke naseobine. Prve historijske vijesti o istočnoj obali Jadranskog mora u vezi su s grčkim imenom, kao što su i najstariji pisani historijski spomenici grčkog postanka. Od početka IV st. pr. n. e., naime, počeše se Grci, koji su još u VII i VI st. naselili s otoka Korkire (Krf) duž današnje albanske obale gradove Apoloniju (Pojani kraj Valone), Epidamno (Drač) i Lis (Lješ), sve to više zanimati za Jadransko more (ο' *'Αδρίας*), čiji su ih mnogobrojni otoci i pitome luke, podesne za naseljavanje, snažno privlačile. Prva je naseljena iz dorske Sirakuze za vladanja tamošnjega tiranina Dionizija I Starijega, nešto prije 385, vinorodna Issa (Vis), a ta osnuje potom novu naseobinu na Crnoj Korkiri (Korčula, Krkar) sa središtem u blizini današnje Lumbarde, i podloži izravno svojoj vlasti tik obale na otočiću Tragurij (današnji Trogir), a na samoj obali luku Epetij (Stobreč kod Splita). Malo zatim osnovali su Parani na Hvaru grad, davši mu svoje ime (najprije Paros, zatim Faros, danas Starigrad), po kojem je najzad prozvan i čitav otok. Iz tih naseobina Grci su, baveći se trgovinom, a u prvom redu prodajom jantara, dolazili i do sjevernih otoka i otočića, kao i do drevnoga venetskoga[11] grada Atrije (nedaleka ušća Pada), koji dade moru ime. U isto vrijeme upoznaše oni i Brač (Brattia), Mljet (Melite) i ušće Neretve (Naron), gdje se nalazio grad Narona (danas Vid kod Metkovića, dok se ime očuvalo u rječici Norilj), pa Epidaur (Cavtat) i Boku Kotorsku (*ὁ 'Ριζουικὸς κόλπος* po gradu *'Ρίζων* Risan), koji su u starije vrijeme smatrali ušćem široke rijeke (*ἐπὶ τὸν 'Ριζοῦντα ποταμόν*). Je li i ovdje bilo baš grčkih naseobina, ne da se sigurno odrediti, samo znamo da su sva ta mjesta bili živi dokazi one tihe grčke seobe koja je donosila istočnoj obali Jadranskog mora nov život i pravu kulturu, svagdje stvarajući i gradeći, a nigdje ne rušeći. Tako su te grčke naseobine s vremenom postale moćna središta civilizacije, kakva raznovrsna barbarska plemena, što su im bila u zaleđu i težila prema moru, nikad nisu umjela da stvore. Borba što sada nastade između Grka i barbara, a u kojoj možda propadoše još prije godine 230. pr. n. e. sve grčke naseobine, osim jedine Isse s njezinim posjedima Tragurijem i Epetijem, izlazna je tačka historijskog razvitka od dvije tisuće godina u ovim krajevima. U toj borbi ukrštavaju se, na tom inače jedinstvenom teritoriju, dva suprotna utjecaja: jedan – strani – koji teži s mora k unutrašnjosti, a drugi – domaći – koji silazi s kopna da obrani svoje more i obalu. Prvi obilježuju na početku historije Grci, a drugi Iliri.

Prvi bojevi Ilira s Rimljanima. Oko polovice III st. pr. n. e. osnovaše ratoborni Ardijeji prvu nam poznatu saveznu državu različitih južnoilirskih plemena s monarhijskom organizacijom, koju podiže do zamjerne snage na kopnu i moru kralj Agron, stupivši u prijateljske i savezničke veze sa susjednom Makedonijom. Agronova se država protegla uz primorje od epirskih međa do Neretve, a u unutrašnjost sve do današnjega Kosova polja. Obuhvatila je dakle današnju južnu Hercegovinu

11 [Protivno svojoj tvrdnji u oba izdanja "Pregleda", Šišić je u "Povijesti Hrvata...", str. 76, izričito istakao da se ne radi o etrurskom nego venetskom gradu.]

i Dalmaciju, čitavu Crnu Goru i Albaniju, a središte bijaše joj grad Rizon (Risan) u Boki Kotorskoj.[12] Sada procvate ilirsko gusarenje do savršenstva, a tako i hajduštvo Agronovih kopnenih četa. Na poziv svoga makedonskog saveznika uplete se potom Agron u grčke razmirice, i njegove čete potuku Etoljane te se s bogatim plijenom vrate kući (god. 231). Sav sretan s toga uspjeha, Agron počne pijančevati, što je brzo platio životom. Vladanje preuze nato, uz potporu povjerljivih prijatelja, njegova udovica Teuta, žena osobito spretna i puna barbarske lukavosti. Ohrabrena dotadašnjim uspjesima svojih podanika, ne samo da im je dopuštala gusarenje po miloj volji nego ih je i sama slala u pljačku sve do Mesenije po moru, a u Epir na kopnu. Poslije toga baci se Teuta na grčku Issu (Vis), ali upravo tada započe akcija Rimske Republike, koja sve do toga vremena nije svraćala pažnje na istočnu obalu Jadranskog mora. Naime, za provale u Epir, neki su ilirski hajduci oplijenili, poubijali i odveli u ropstvo mnoge italske trgovce koji su onuda prolazili, a jer je šteta bila golema, senat se na tužbu oštećenih odluči na odrješit istup. Dva njegova poslanika, braća Gajo i Lucije Korunkanije, stupiše pred Teutu (230) koja je baš tada sa svojom vojskom opsjedala Issu. Kraljica primi braću oholo i prkosno, i odvrati kako će nastojati da ilirska država ne nanese više Rimljanima nikakvu nepravdu, ali uz to dometne da nema zakona koji bi joj nalagao da sprečava pojedine Ilire u gusarenju. Mladi poslanik reče nato uzbuđeno da su u Rimljana drugi običaji i da će oni uznastojati da doskora poprave ilirske zakone. Taj slobodni odgovor poslanika tako razgnjevi Teutu da je zaboravila međunarodno pravo i poslala za Rimljanima nekoliko oružanih ljudi koji ubiše smiona govornika. Poslije ove drske uvrede Rimljani se počeše spremati na rat, i tako započne teška borba od puna dva stoljeća koja je stavila njihovu hrabrost i mudrost na veliku kušnju.

Međutim se Teuta odluči s proljeća 229. na nov pothvat, udarivši na grčke gradove Epidamno i Apoloniju te na otok Korkiru (Krf). Pobijedivši grčku mornaricu, Iliri su doista zauzeli bogati otok i ostavili na njemu posadu s Teutinim vazalom Demetrijem Faraninom na čelu, a zatim okrenu Epidamnu. Uto su Rimljani dovršili svoje pripreme i započeli rat. Brodovlje od 200 lađa otplovi iz Rima pod zapovjedništvom konzula Gneja Fulvija Centumala, a kopnena vojska, sastavljena od 20.000 pješaka i 2000 konjanika pođe s Aulom Postumijem u Brunduzij da se ondje ukrca. Konzul je s brodovljem udario pravo na Korkiru, na što se Demetrije Faranin, u nakani da bude nezavisan, pridruži Rimljanima i otplovi s njima kao vodič do Apolonije, gdje se međutim i iskrcala kopnena rimska vojska. Nato pohiti sjedinjena rimska sila pod Epidamno, protjera odanle Ilire i požuri dalje na sjever, ali kad se rimsko brodovlje približilo Issi, Teuta pobjegne na nekim lađama u Rizon, a preostalo njezino brodovlje spasi se u Neretvu. Na kopnu se doduše borba nastavila, ne bez privremena uspjeha Ilira, ali najzad se Teuta ipak našla

12 [U oba izdanja "Pregleda", Šišić je ovu tvrdnju iznio s rezervom koju je izrazio riječima: "kao da", ali je u "Povijesti Hrvata..." tu rezervu odbacio.]

primorana da zamoli na proljeće 228. mir: ona je obećala da će plaćati nametnuti joj danak, odrekla se gotovo čitave Ilirije i obvezala da njezini podanici neće s više od dvije, i to neoboružane, lađe ploviti južno od Lisa (Lješa); samo kraj oko Boke Kotorske i otprilike do ušća Bojane i Drima čini se da je ostao u njezinoj vlasti, ali i to ne zadugo, jer joj poslije sklopljena mira nestaje i traga. Preostali veći dio ardijejske države razdijele Rimljani među njezine bivše vazale, a najviše je dobio Demetrije, naime osim Fara i susjednih otoka još i znatan dio sučelnoga kopna, dok su Korkira, Apolonija, Epidamno i Issa, to jest grčko žiteljstvo, proglašeni slobodnima pod rimskim protektoratom, što znači da su zapravo uvršteni u krug rimske interesne sfere koja se tim ratom protegnula na istočnu obalu Jadranskog mora. Još iste godine 228. proslavio je pobjednik Gneo Fulvije Centumal prvi trijumf nad Ilirima *(ex Illuricis)*.

Ali novi poredak na istočnoj obali Jadranskog mora nije bio dugog vijeka. Koristeći se neprilikama Rimljana zbog zapleta s Kartažanima, u Hispaniji, a s cisalpinskim Keltima u današnjoj sjevernoj Italiji, Demetrije Faranin podigne svoju moć do znatne visine, oslanjajući se na jako uporište Dimalu na kopnu,[13] a na otok Far s istoimenim gradom na moru. Uz to je pregnuo za vrhovnim gospodstvom nad čitavom ilirskom obalom, dakle i nad grčkim gradovima, pa čak i za punom slobodom na moru, ali mu Rimljani toga ne dopustiše dobro znajući da bi to značilo obnoviti vremena Agronova i Teutina. Vidjevši zbog toga da je prevaren u svojim nadama, Demetrije Faranin okrene se uoči drugoga punskog rata susjednoj Makedoniji i sklopi s njome savez. Kad su to u Rimu saznali, senat odluči još prije sukoba s Kartagom raščistiti svoje račune u Iliriji “da sebi osigura leđa”, naročito kad se Demetrije usudio da s 50 oružanih lađa zaplovi južnije od Lisa i porobi neke kikladske otoke. Ljeti 219. pođe dakle konzul Lucije Emilije s brodovljem i kopnenom vojskom preko mora i napadne odmetnike najprije u tvrdoj Dimali, a poslije njena osvojenja i na Faru gdje se vodila žestoka borba oko istoimena jako utvrđena grada. Potučen, Demetrije pobjegne s dvije lađe u Makedoniju, na što Rimljani podvrgnu izravno svojoj vlasti otok Far i okoliš grada Dimale, dok su ilirske poglavice dijelom postali rimski saveznici, a dijelom ostali slobodni. Tim ratom položiše Rimljani temelj svojoj vlasti na sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka.

Rimljani pokoravaju Ilire. Ali za vrijeme dugotrajnoga drugoga punskog rata Iliri se opet podigoše. Već potkraj III st. uzme Pleurat, potomak Agrona, kraljevski naslov i učini Skodru prijestolnicom prostrane države, koja se protegla od Lisa sve do na domak rijeke Krke, otkad su i Delmati došli pod njegovu vlast (oko 196). Pleurata naslijedi sin Gentije, surov čovjek veoma nestalna značaja i strasno odan piću. U početku se pokazivao vjeran Rimljanima, ali 169. se iz pohlepe za obećanim zlatom pridruži Makedoniji koja je tada ratovala s Rimskom Republikom. Saznavši za Gentijevu nevjeru, senat odluči s njime što brže svršiti. Pretor

13 Položaj ovoga mjesta nije nam poznat. [G. Novak traži ga kod današnjega grada Hvara.]

Lucije Anicije iskrca se kod Apolonije s 20.000 momaka i potuče ilirske čete, na što se Gentije povuče do Skodre da ondje još jednom pokuša bojnu sreću. Ali ponovo poražen i ostavljen od svojih podanika, zamoli mir i pođe glavom na Anicijev zahtjev u rimski tabor predavši se pobjedniku na milost i nemilost. Nato uđe pretor u Skodru, kamo mu dovedoše još u Meteonu (danas Medun kod Podgorice) neke zarobljene članove Gentijeve porodice: ženu, oba sina i brata. Svi su oni otpremljeni u Rim, gdje su kao osobit ukras sudjelovali u trijumfu Lucija Anicija (167). Poslije dovršena rata odasla senat u Iliriju pet komisara da s pretorom urede ilirske prilike. Kad se Anicije sastao s komisarima u Skodri, budu Gentijevi ilirski podanici proglašeni slobodnima; osim toga kraljevska je čast ukinuta, a rimska se vojska imala povući iz zemlje, dok je Gentijeva država razdijeljena na tri zasebne oblasti s potpunom autonomijom pod izravnom upravom domaćih plemenskih glavara, ali su oni zato kao saveznici morali priznati vrhovnu vlast Rima, okaniti se gusarenja i svakog utjecaja na vanjsku politiku, te primiti obavezu plaćanja godišnjeg danka; izuzetak su činila samo ona plemena – tako, primjerice, Daorsi – koja su se odmah u početku rata pridružila Rimljanima iznevjerivši se kralju Gentiju, jer su sada bila za nagradu oproštena od plaćanja danka. Rimljani se i taj put zadovoljiše Issom, Farom i Dimalom kao svojim izravnim posjedom, dok su sva ostala ilirska plemena od Neretve do Raše i Drave, kao i ona u gorovitoj unutrašnjosti, ostala slobodna od rimskog utjecaja, iako se ubrzo pokazalo da je sukob s njima samo pitanje vremena.

Borbe s Delmatima. Prvi su izazvali napadaj rimskih legija Delmati (Dalmati). U doba propasti ardijejske države oni su imali između Neretve i Krke, mora i gornjeg Vrbasa snažnu i dobro organiziranu političku zajednicu, sastavljenu od više sitnijih plemenskih oblasti, koje su u ratno doba sebi birale između odličnijih porodica zajedničkoga vođu. Međutim, delmatsko težište nije bilo na primorju, kao nekoć ardijejsko, nego podalje u unutrašnjosti oko grada Delminija, koji se kao jaka utvrda dizao na Hlib-planini nad Duvanjskim poljem. Slabe pak veze s primorjem bijahu razlogom da su Delmati živjeli u mnogo primitivnijim gospodarskim prilikama od svojih južnih susjeda, ali su zato bili i otporniji i složniji od njih. Prve sukobe izazvale su pogranične zadjevice Delmata s grčkim kolonistima oko Salone, Epetija i Tragurija s jedne, a kod ušća Neretve s Daorsima s druge strane. Kad su se takvi slučajevi nagomilali, poslao je na molbu Grka i Daorsa rimski senat 158. pr. n. e. k Delmatima poslanstvo da izravna nesuglasice. Ali Delmati odgovoriše da oni s Rimljanima "nemaju nikakva posla", i čak uvrijediše poslanstvo tako teško da je konzul Gaj Marcije Figulo 156. provalio s Neretve sve do Delminija, ali ga ne osvoji. Tek poslije dugotrajne ponovne opsade zauze utvrdu Figulov nasljednik, konzul Publije Kornelije Scipion Nazika (155) i proslavi potom trijumf *"de Delmateis"*. Premda nije snaga Delmata bila ovim ratom skršena, ipak bijaše toliko oslabljena da su dulje vremena mirovali.

Borbe s Japudima i Delmatima. Međutim dođoše Rimljani u sukob i sa sjevernim Japudima. Još je 170. pr. n. e. upao u njihovu zemlju konzul Gaj Kasije Longin dolazeći iz Akvileje, ali taj je vojni pohod ostao bez većih posljedica. Tek 129. pošao je s uspjehom protiv njih konzul Gaj Sempronij Tuditan da ih kazni zbog njihovih čestih provala do Akvileje, i prodre od riječkog zaljeva do Krke kroz današnju Liku, dakle ne samo u japudsku oblast nego i u liburnijsku. Tim se ratom proširi rimsko gospodstvo nad čitavom istočnom obalom Jadranskog mora, dok su unutrašnji goroviti krajevi ostali poslije odlaska rimske vojske i nadalje većim dijelom u staroj slobodi. Poslije deset godina (119) Rimljani su opet imali posla s pobunjenim Delmatima, a tako i poslije pola stoljeća (78) kad Delmati skočiše ponovo na oružje sve do primorja tolikom žestinom da se prokonzul Gaj Koskonije morao pune dvije godine boriti dok ih je svladao i Salonu obranio rimskoj vlasti. Uporedo s ovim vojnama započe i pokorenje panonskih plemena s kojima Rimljani dođoše u sukob g. 119, kad je konzul Lucije Cecilije Metel, još prije japudsko-delmatske vojne, provalio sve do Siscije i privremeno je zauzeo, jer je 83. došlo do novoga panonskog rata, u kojem je konzul Lucije Scipion Aziagen ponovo morao zauzeti Sisciju, ali i opet samo privremeno.

Godine 59. ušao je i Ilirik u prokonzularsko područje Julija Cezara, koji je dva puta pohodio današnje hrvatske zemlje: prvi puta zimi 57. na 56, kad je htio, kako sam kaže, "da i ove narode obiđe i da upozna ove zemlje", te početkom 54, kad je došao da izravna neke nesuglasice na jugu svoje provincije, oko ušća Neretve. Inače Cezar nije mnogo mario za Ilirik, obraćajući više pažnje Galiji i samom Rimu, pa zato i jest u tim krajevima nastupila baš za njegove uprave potpuna anarhija, za koje se Japudi i Delmati opet osoviše na noge. Ustanak je buknuo god. 52, a iduće godine preotmu Delmati Liburnima važni i osobito čvrsti grad Promonu (danas Klanac kod sela Tepljuh na Promini, planini južno od Knina), a kad je godine 50. stigla pod Promonu jaka rimsko-liburnijska vojska, Delmati je ametom poraze. Ustanak Delmata nađe uto krepke potpore i u građanskom ratu između Cezara i Pompeja. Sada Japudi i Delmati prijeđu na Pompejevu stranu, a samo neki primorski gradovi, kao Salona i Epidaur, ostadoše uz Cezara. Poslije bitke kod Farzala posla Cezar iz Italije protiv buntovnika konzulara Aula Gabinija, ali mu Japudi nanesu zimi 48. na 47. teške gubitke, a Delmati ga nedaleko utvrde Sinadium (danas Balijina Glavica južno od Drniša) u nekom klancu do nogu potuku; više od 2000 vojnika, 38 centuriona i 4 tribuna ostadoše mrtvi, a ratni znaci padoše neprijatelju u šake, dok se ostatak vojske spase u Salonu, koju ustanici doskora također zauzmu. Zbog toga je trebalo rat protiv Delmata i Japuda nanovo započeti. Pobijedivši republikansku stranku, počne se Cezar spremati na vojnu i čak zamisli pokoriti sve zemlje do Dunava da tako osigura Italiju sa sjeveroistočne strane. Kad to Delmati saznaše, otpreme godine 46. diktatoru poslanstvo u Rim i pokore mu se dragovoljno predavši taoce i obvezavši se na plaćanje godišnjega danka. Ali doskora se i opet pobune, boreći se, naročito po prijekoj smrti Cezara (15. marta 44), s velikom srećom protiv rimskih legija.

Oktavijanove vojne u Dalmaciji i Panoniji. Tek kada je Cezarov baštinik Oktavijan sasvim skršio republikance, mogao se 35. pr. n. e. posvetiti teškoj zadaći da opet pokori buntovna ilirska plemena i da se zabavi mišlju svoga poočima o proširenju države do Dunava. Vojna započe velikom energijom, a glavni zapovjednik bijaše sam Oktavijan uz suradnju još nekih najboljih rimskih generala. Operacije su započele sa sjevera kod današnjega Senja (Senia), a uperene bijahu u prvom redu redu protiv Japuda i panonske Siscije (Segestike). Izgubivši glavnu utvrdu Arupium (Prozor kod Otočca), japudska se bratstva na zapadu Kapele planine predadoše poslije neznatna otpora, ali se ona na istoku s one strane Kapele hrabro odupriješe. Poslije teških gubitaka šta su ga snašli na prolazu kroz planinu, Oktavijan prodre do njihova središta imenom Metulum (danas možda Čakovac kod Ogulina),[14] ali ga zauze tek nakon ogorčenih bojeva, u kojima i sam dopade rana, kao ruševinu s izgorjelim ženama i djecom, dok je sva hrabra japudska posada potpuno izginula. Skršivši Japude, Oktavijan pođe prema Sisciji, koja je u to vrijeme bila gotovo kao otok opkoljena Kupom, uz pomoć umjetno iskopanog spojnog kanala. I ovdje je rimska vojska naišla na hrabar otpor jer je grad pao tek poslije tridesetdnevne opsade. Potom rimska vojska okrene na jug i, prošavši pokorenom zemljom Japuda, upadne u Liburniju, u današnjoj sjevernoj Dalmaciji. Ali hrabri Delmati, dobro organizirani, odlučiše se na odlučan otpor, uloživši u nj sve svoje sile. Ratovanje je potrajalo pune dvije godine (34-33 pr. n. e.) i započe se već na liburnijskoj granici kod izvanredno jakoga grada Promone. Poslije pada Promone odupriješe se Delmati još jednom u gradu Sinodiju, a na kraju u tvrđavi Setoviji (danas Šutanj iznad Lučana kod Sinja) koju su predali tek tada kad ih je na to natjerala ljuta glad. Poslije ta tri snažna otpora bijahu Delmati na kraju svoje snage: oni prihvatiše sve uvjete pobjednika: obećali su da će se odsada unaprijed držati mirno, predali su 700 dječaka kao taoce, vratili Gabinijeve ratne znakove i obvezali se (kao što i sva ostala pokorena ilirska plemena) na vojnu službu i na plaćanje godišnjeg danka što su ga bili obrekli Cezaru. Porazom najjačega ilirskog plemena svršio se rat potpunim pokorenjem svih plemena od mora do Drine i od Drima do Drave. August (Oktavijan) proslavio je potom (27. pr. n. e.) svoju pobjedu velikim trijumfom.

Ilirsko-panonski ustanak. Još iste godine 27. pr. n. e. predao je car August provinciju Iliriju senatu u upravu, što je značilo da su je u Rimu smatrali najzad pokorenom i primirenom. Ali se prevariše. Gotovo puna tri decenija vladala je u Iliriku tišina. Rim je stalno odvodio delmatske i panonske mladiće u vojsku u daleke krajeve, u Aziju i Galiju, a od onih koji su ostajali kod kuće uzimao bi grabežljivom rukom sve od čega su živjeli. Za uzdarje dobivali su ceste,[15] koje ih samo bliže primakoše

14 [Vjerojatnije negdje u okoluci Bihaća.]

15 [Premda je Šišić, pripremajući 3. izd. ove knjige, riječ "cesta" – u vezi s rimskim vladanjem kod nas – svagdje promijenio u "put", zadržan je ovdje prvi izraz kojim se je Šišić dotada i sam uvijek služio i koji je u nauci općenito prihvaćen.]

osvajačima i primamiše rimske koloniste u njihovu zemlju. Od delmatskoga hajduka postade tako najprije prosjak, a zatim rob. Sasvim je prirodno da je sve dublje ogorčenje zahvaćalo maha među pokorenim ilirsko-panonskim plemenima, a gdje su svi nezadovoljni, potreban je samo hrabar muž da stane na čelo pokreta i da u odlučnom času oduševi svoju braću. I doista, brzina kojom je veliki ilirski ustanak planuo zadivljuje nas još i danas, a Rimljane je upravo prenerazio, najviše samoga starca Augusta.

Sredinom godine 6. n. e. prijeđe Tiberije kod Karnunta (danas Petronell nedaleko od Beča) Dunav s namjerom da poslije pobjede nad Marabodom, kraljem Markomama, ujedini današnju Češku i Moravsku s rimskom Germanijom. U toj su rimskoj vojsci bile i čete koje su inače taborovale u Iliriku, pa stoga bijahu u taj mah Dalmacija i Panonija samo slabo zaštićene. U tom zgodnom času, dakle, buknuo je Tiberiju iza leđa ustanak većine ilirskih plemena od Drave do Drima. Prva je iskra vrcnula u povodu novačenja kod hrabrog plemena Dezitijata (oko današnjega Sarajeva) pod vodstvom junačkoga Batona i za čas se raširila poput pohlepna plamena na sve strane, a naročito u današnju srednju Slavoniju gdje su prvi digli oružje protiv svojih tlačitelja snažni Breuci, kojima je tada upravljao Pines, ali se uza nj naročito još ističe kao vojskovođa i opet jedan Baton. Doskora bijaše broj ustanika tolik da se u Rimu govorilo kako ih ima oko 800.000, a među njima do 200.000 za rat sposobnih pješaka i 9.000 konjanika. Jedni potom jurnu na Sirmij, drugi na Salonu, a treći duboko u Makedoniju, svagdje ubijajući rimske vojnike, građane i trgovce. Na glas o tim nenadanim događajima teško se zabrinuše u Rimu, pa i sam je August čak izjavio u senatu: ako ne napnemo svu našu snagu, dušmanin je za desetak dana pred Rimom. Zato su poduzete sve vojničke mjere, a vojskovođom je August imenenovao svoga pastorka Tiberija, davši mu uz to nalog da sklopi s Marabodom mar i da napusti zauzeće Češke; tako su dakle Iliri spasili Češku i srednju Njemačku od romanizacije. Ali još prije negoli je Tiberije stigao na bojište, jedna je rimska vojska suzbila dezitijatskoga Batona kad je htio da se dohvati ceste koja je vodila u Akvileju, a druga je vojska, dojurivši iz susjedne Mezije, potjerala drugog Batona od Sirmija, pa ga doskora potukla negdje na Dravi. Oko toga vremena stiže i Tiberije iz današnje Češke u Panoniju i prihvati se teške zadaće s velikim oprezom i hladnokrvnošću, pazeći da ne učini neumjesnom žurbom sudbonosnih pogrešaka. Držao se zato u početku rata više defenzivno, utaborivši se čvrsto u Sisciji, iako je doskora raspolagao s kakvih 100.000 momaka. Ali s Tiberijevim držanjem nisu bili u Rimu zadovoljni, naročito zbog toga što je hrana sve više poskupljivala i trebalo je sniziti potrebe državnog izdatka, dok je narod prijekim okom gledao kako neprestano novače bez izabiranja. I na samom dvoru počeli su Tiberija sumnjičiti da naumice zavlači rat, samo da što duže ima pod svojom rukom vojsku kakve Rim već davno nije vidio. Zbog toga August pošalje iduće godine (7) u Panoniju mladoga Germanika, Tiberijeva nećaka, da mu pomaže kao zapovjednik armije, a sam ode god. 8. u Ravenu da bude što bliže bojištu.

Tiberijeva taktika pokazala je uskoro dobre plodove. Ograničivši se samo na mali rat i haranje neprijateljskog zemljišta, Rimljani su primorali dezitijatskog Batona da se povuče k Breucima i da napusti napade na njihov tabor kod Siscije. Međutim stigoše u istočnu Panoniju nove jake rimske čete iz Mezije, ali kod baruština Vuke, između današnjih Vinkovaca i Osijeka, iznenada ih napadoše oba Batona, koji su očito išli za tim da spriječe združenje ovih četa s Tiberijevom vojskom. U krvavoj bitki bijahu najzad ustanici tako potučeni da je njihov položaj u Panoniji doskora postao neodrživ. Sada rimska vojska istupi smjelije: Germanik prodre u zemlju između donjega Vrbasa i donje Drine i čitavu je opustoši, tako da su ustanike počele doskora mučiti razne boleštine i glad. U takvoj situaciji ustanici pokušaju na početku godine 8. pregovarati s Rimljanama o miru, ali kako ovi ne htjedoše pristati na pomilovanje ustaničkih vođa, nije došlo do sporazuma. Doskora stigne ustanike (još iste godine) nov udarac: vođa Breuka, drugi Baton, bez sumnje potajno predobiven, nagovori svoju vojsku da na rijeci Batinu (danas Bednja) položi oružje, a sam izruči Rimljanima svoga sudruga i poglavicu Breuka Pinesa, na što je Baton za nagradu priznat jedinim vladarom toga plemena. Na taj glas dojuri dezitijatski Baton iz Dalmacije da kazni izdajnika i da nanovo digne ustanak; on potuče imenjaka, zarobi ga i stavi pred sud, a taj ga osudi na smrt. Uza sve to Baton nije mogao da se u Panoniji održi, već se povuče u Dalmaciju zaposjevši sve klance i uništivši sve poljske plodove, ne bi li tako Rimljanima spriječio dobavu hrane. Ovim događajem bijaše Panonija napokon pokorena, a Tiberije je rat smatrao uglavnom dovršenim i vrati se na kraju godine 8. u Rim. Glavna svrha iduće ratne godine (9) bijaše pokorenje Dalmacije, što se pokazalo kao veoma teška zadaća jer je u toj gorovitoj zemlji, punoj utvrda po visovima, trebalo zauzimati jedno po jedno uporište ustanika za drugim. Kad se, međutim, pokazalo da Germanik, koji je ovdje samostalno zapovijedao, pored svih uspjeha ipak ne može dovršiti rat, vrati se Tiberije na proljeće 9. n. e. na bojište. Ovdje se Baton posljednji puta junački odupirao u teško pristupačnoj tvrdavi Andetriju (danas Gornji Muć sjeverno od Splita), ali videći najzad da nema nade u uspjeh, preda se Tiberiju i taj ga časno primi odredivši mu Ravenu za boravište, gdje je potom i umro kao politički zatočenik (poslije 12. n. e.). Značajno je da je na sastanku Baton odgovorio na Tiberijev upit o razlozima pobune: “Sami ste krivi jer ste k našim stadima slali umjesto pasa i pastira vukove.” Batonovim padom svrši se napokon teški trogodišnji “Batonski rat” (*bellum Batonianum*) predajom pojedinih ilirskih plemena. Posljednji su bili Dezitijati, braneći se očajno protiv Germanika u tvrdoj Ardubi (danas možda Vranduk na rijeci Bosni), koja se dizala na goloj stijeni, a oko nje tekla je, izuzev samo mali komad suha tla, brza rijeka. Još prije pada planuše među braniteljima razmirice, jer se neki htjedoše predati. Drugima koji to ne htjedoše pridružiše se žene prvih, voleći više smrt od ropstva. Pred samim neprijateljem došlo je među njima do sukoba, a kad ti drugi podlegoše, baciše se žene s djecom u plamen svojih gorućih kuća ili niz strminu u rijeku. I tako zauze Germanik zgarište – simbol ilirske slobode.

IV
RIMSKO VLADANJE

Izvori. – Corpus inscriptionum Latinarum III, Berlin 1873 (sa Suppl. III, 1-2, 1902); J. Brunšmid, Kameni spomenici hrv. nar. muzeja, VHAD VII-X, 1903-09; V. Hoffiller – B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien, Zagreb 1938; Archäologische Karte von Jugoslavien, Blatt Zagreb (J. Klemenc) i Ptuj (J. Klemenc – B. Saria), Beograd 1936-38.

Literatura. – G. Novak, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, NVj XXVII, 1918; Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, HZ I, 1948; D. Rendić – Miočević, Ilirska onomastika na rimskim natpisima Dalmacije, VAHD, 1948, prilog 52; H. Cons, La province romaine de Dalmatie, Paris 1882; F. Bulić, Po ruševanama starog Solina, Strossmayerovo Spomen-cvieće, Zagreb 1900; Car Dioklecijan, VHAD, n. s. XIV, 1919; Stridon, Belićev zbornik, Beograd 1921; M. Abramić, Zur Geschichte Salonas, Forschungen in Salona I, Beč 1917; F. Bulić – Lj. Karaman, Palača cara Dioklecijana u Splitu, Zagreb 1927; M. Abramić, Zur Geschichte Salonas, Forschungen in Salona I, Beč 1917; M. Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, Zbornik Historijskog instituta, Zadar 1956; Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine, Diadora 1, 1959; J. Zeiller, Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie, Paris 1906; Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain, Paris 1918; B. Gabričević, Iconographie de Mithra tauroctone dans la province romaine de Dalmatie, Archaeologia Jugoslavica I, 1954; F. Bulić – J. Bervaldi, Kronotaksa solinskih biskupa, Zagreb 1912; F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, 103-153; M. Mandić, Bosna i Hercegovina u rimsko doba, Napretkova Poviest BiH I, 1942; E. Pašalić, Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, Godišnjak ID BiH X, 1959; Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960.

Političko-geografska podjela Dalmacije i Panonije. Trajno pokorenje ilirsko-keltskih plemena pod rimsku vlast po svojim je posljedicama jedan od najkrupnijih dogadaja u prošlosti današnjih hrvatskih i srpskih zemalja. Proširenje rimske kulture s novim idejama na polju uprave, sudovanja, financija, civilizacije i rata, pa postepeno nestajanje drevnog ilirstva i keltstva, zatim gotovo općenita romanizacija, naročito na primorju i u ravnoj Panoniji, kao i trajno utvrđenje kršćanstva – sve su to bili događaji koji su bitno utjecali još i na kasniji život Hrvata, davši im određen pravac na vjekove. Zato je doba rimskoga vladanja u tim zemljama od velike važnosti i po naš glavni zadatak.

Već godine 10. n. e., odmah poslije ugušena ustanka, Rimljani su podijelili dotada jedinstvenu provinciju Ilirik (Illyricum) na dvije: Panoniju i Dalmaciju. Panonija je obuhvaćala potkraj I st. n. e. svu današnju zapadnu Ugarsku s desne obale Dunava, istočni dio donje Austrije i Štajerske s gotovo čitavom Kranjskom, zatim Hrvatsku od Risnjaka i Kapele planine na istok, a od Mure i Drave da donjeg Pounja na jug, čitavu današnju Slavoniju sa Srijemom i bosansku Posavinu. Dalmacija je zapremala svu zemlju od ušća Raše do blizu arbanaške rijeke Mat (*Mathis* staroga vijeka) i od Jadranskog mora do na dohvat rijeke Kolu-

bare i Ibra u današnjoj sjeverozapadnoj Srbiji. U to doba bijaše središte Panonije Petovio (Ptuj), a Dalmacije Salona (Solin kod Splita). Ali otkad se rimska vlast utvrdila po čitavoj desnoj obali Dunava, pokazala se ubrzo potreba da se Panonija razdijeli. Dioba ove provincije u dvije zasebne, Gornju ili Zapadnu *(Pannonia Superior)* i Donju ili Istočnu *(Pannonia Inferior)*, provedena je za cara Trajana (između 105 i 107); granica među njima tekla je na današnjoj hrvatskoj zemlji otprilike pravcem povučenim od Moslavine na Dravi do blizu istočne obale Vrbasova ušća u Savu, dok su središta bila: Gornjoj Panoniji Carnuntum (Petronell na Dunavu nedaleko od Beča), a Donjoj Aquincum (Ó-Buda kod Budimpešte). Krajem III st. (oko 297) provede car Dioklecijan reorganizaciju čitavog carstva razdijelivši ga u četiri prefekture (Orientis, Illyrici, Galliarum, Italiae), 13 dujeceza i 116 znatno umanjenih provincija. Ova se reorganizacija potom za Konstantina Velikog (oko 325) definitivno ustalila. Sada se raspadoše dotadašnje obje Panonije na četiri zasebne provincije, od kojih su tvorile na današnjoj hrvatskoj zemlji s desne obale Drave i Dunava, od dravskoga do savskoga ušća, Savia (Ripariensis, Interammia) sa središtem u Sisciji jednu, a Pannonia II (Secunda, Inferior, kasnije Sirmiensis) sa središtem u Sirmiju, drugu, dok su se Pannonia I (Prima, Superior) sa središtem u Savariji (danas Szombathely) i Valeria sa središtem u gradu Sopianae (danas Pečuh) sterale u zapadnoj Ugarskoj. U isto je vrijeme Dioklecijan podijelio i Dalmaciju na dvije provincije: na Dalmaciju sastavljenu od Liburnije (od Raše do Krke) i od prave Dalmacije (od Krke do blizu današnje Budve ispod Boke Kotorske) sa središtem u Saloni, i na Praevalis (provincia Praevalitana) sa središtem u Skodri. Sve četiri Pananije i Dalmacija ušle su još s oba Norika (Noricus Ripensis i Nomicus Mediterranea) u panonsku dijecezu (dioecesis Pannoniarum), koja je kasnije prozvana i Zapadni Ilirik (Illyricum occidentale), a podvrgnuta bijaše prefekturi Italije, dok je Prevalitana ušla u mezijsku dijecezu (dioecesis Misiarum), podređenu najmanjoj prefekturi Iliriku, kasnije prozvanoj za razliku od gore pomenute dijeceze Istočni Ilirik (Illyricum orientale). Kad su najposlije po smrti cara Teodozija Velikoga (395) njegovi sinovi Arkadije i Honorije podijelila očinsku baštinu na dva carstva, Istočno i Zapadno, koja se nikad više ne sastadoše u jednoj ruci, pripadoše Dalmacija i sve četiri Panonije Zapadnom carstvu, a Praevalis Istočnom; granica između oba carstva tekla je sada otprilike od današnje Budve sjeveroistočnim smjerom preko crnogorskih planina i spuštala se na gornju Drinu kojom je dalje polazila do njezina ušća u Savu. Ova je razdioba bila od presudnih posljedica ne samo političkih nego i vjerskih i kulturnih za sva kasnija vremena; one se čak opažaju još i danas.

Osim već spomenutih središta bili su u obje Panonije još i ovi gradovi: Aqua Viva (Varaždin), Aquae Iasae (Varaždinske Toplice), Andautomia (Šćitarjevo na Savi kod Zagreba), Aquae Balissae (Daruvar), Marsonia (Brod na Savi), Mursa (Osijek-donji grad), Cibalae (Vinkovci), Bassianae (Petrovci) i Taurunum (Zemun), a u Dalmaciji i Prevalisu: Albona (Labin), Aenona (Nin), Iader (Zadar), Tragurium (Trogir), Mui-

curum (Makarska), Epidaurum (Cavtat) i Acruvium (Grblje u Boki Kotorskoj) na moru, dok su u unutrašnjosti bili: Metulum (Čakovac kod Ogulina), Stridon (Zrinj i Strigovo uz Unu), Arupium (Prozor kod Otočca), Burnum (Šupljaja kod Kistanja), Varvaria (Bribir kod Skradina), Magnum (Kljake kod Drniša), Aequum (Čitluk kod Sinja), Delminium (Gupanjac, u srednjem vijeku Dl'mno), Narona (Vid kod Metkovaća), Bistue Nova (Zenica), Domavia (Gradina kod Srebrnice) i Doclea (Dukljan kod Podgorice). Od otoka ističu se: Absyrtides (Cres-Crexa i Lošinj zajedno) s gradom Apsorus (Osor), Curictae (Krčki otok) s gradom Curicum (Krk), Arba (Rab) s istoimenim gradom, Pamodus (Pag), Brattia (Brač), Pharus (Hvar) s istoimenim gradom (danas Starigrad), a tako i Issa (Vis) i Corcyra Nigra (Korčula), pa Ladesta (Lastovo) i Melite (Mljet).

Žiteljstvo i vojska. Žiteljstvo bijaše sastavljeno u obje provincije od tri raznorodna elementa: od prvobitno grčkih, ali u rimsko doba već dobrano romaniziranih primoraca i otočana, zatim od naseljenih i sve to imućnijih rimskih građana i, najzad, od ilirsko-keltskih drevnih plemena koja su obitavala u prodolima među planinama, uz rijeke i po zelenim visoravnima, kao i po plodnim ravnicama. Nekadašnji grčki i novi rimski elemenat, stanujući ponajviše po gradovima uz more i u unutrašnjosti po većim mjestima, predstavnik je gradskog života, s kojim su Iliri i Kelti, živući po selima u plemenskim zajednicama imali, naročito u ranije doba, samo slabih veza. Zato je glavna svrha mudre rimske državne uprave prema ovim raznovrsnim elementima mogla da bude samo ta da stvori takvo zajedništvo interesa u kojem će svatko naći odgovarajuće polje rada; ona je dakle računala s postojećim prilikama i prema njima udešavala svoj sistem.

Poučenoj iskustvom Batonova ustanka, rimskoj je vladi bila prva briga da objema provincijama oduzme mogućnost eventualnih novih buntovnih pokušaja. To je ona postigla prikladnim razmještajem vojske u podignutim tvrđavama, kao i izgradnjom brojnih odličnih cesta, koje su zemlju učinile lako pristupnom, a zatim i tako da je svu mladež sposobnu za oružje uvrstila među svoje čete, u kojima je mnogo godina službovala isključivo izvan domovine, pa se mnogi čak nikad više i ne povratiše kući. Ilirskokeltska su plemena u ranije doba, nemajući još rimskoga građanskog prava, porazdijeljena među pomoćne čete kao pješaci i konjanici službujući u Meziji, Dakiji, Britaniji, Germaniji i u afričkoj Mauretaniji, a dosta ih je bilo uvršteno i u mornaricu. Potkraj Augustova i na početku Tiberijeva vladanja nalazile su se u Dalmaciji dvije legije, a u Panoniji tri, sastavljene pored građana rimskih iz sjeverne Italije poglavito još i od građana iz različitih dijelova prostranoga carstva. Tada je legija brojila oko 5.600 momaka, a raspadala se na deset kohorta, po 6 centurija svaka; uz to su svakoj legiji dodijeljene i četiri turme konjanika (120 ljudi). Osim legija kao redovne vojske, još su se nalazile po provincijama i takozvane pomoćne čete *(auxilia),* inače ne tako brojne kao one, a stvarali su ih oni provincijali i rimski podanici koji još nisu imali rimskoga građanskog prava; dijelile su se

na lakooružane pješake (*cohortes*) i konjanike (*alae*), a zapovijedali su im isprva vojnički tribuni i kasnije prefekti. Kod pomoćnih četa rimski je vojnik imao da služi punih 25 godina; a kod legija 20, ali je zapravo služio još i koju godinu duže. Za to vrijeme primao je legionar godišnju plaću od 225 denara (za Augusta), odnosno 300 denara (od Domicijana dalje).[16] Od dalmatinskih garnizona glavni bijahu Burnum, zatim današnji Gardun (jugoistočno od Sinja na Cetini) i nedaleko Narone današnje Mogorjelo na Neretvi, u Hercegovini, a u Panoniji Emona (Ljubljana), Siscia i Sirmij. Međutim, već potkraj Neronova vladanja (umro 68) ostavi jedna, a za Vespazijana (oko g. 70) druga legija Dalmaciju, tako da od toga vremena nije u njoj više bila legija (provincia i nermis), već samo tamo-amo po koja kohorta pomoćnih četa, kao i one što su ih podržavali pojedini gradovi reda i sigurnosti radi. Istodobno je i u Panoniji smanjen broj legija na dvije. Ali na kraju I i u početku II st. izazvali su dački ratovi opet važne promjene, a garnizoni panonski bijahu smješteni uz dunavsku granicu. Sada su bile u objema Panonijama (Gornjoj i Donjoj) razmještene četiri legije. Od Trajanovih vremena nema više znatnih promjena; one su ostale na svojim mjestima uglavnom sve do potkraj rimskog vladanja. Pored ovih kopnenih četa, rimska je vlast podržavala i na rijekama jako brodovlje (classis *Flavia Pannonica*) pod komandom prefekta da bdije nad kretanjem barbara, i to ne samo po Dunavu nego i po njegovim glavnim pritocima, Dravi i Savi; brodarske postaje bijahu u prvom redu Mursa, zatim i Taurun, Sirmij, Servicij (Bos. Gradiška) i Siscija.

Sve su ove čete bile još zaslužni pioniri rimske kulture, jer osim što su bile romanizatori šireći svagdje kuda bi došle latinski jezik, one su sušenjem močvara dizale ekonomsku snagu zemlje, izrađivale opeke, gradile ceste, mostove i utvrđene tabore, kraj kojih se zbog prometa i trgovine ubrzo počeše stvarati oveća mjesta. Kad bi vojnik odslužio svoje godine, dobio bi otpust (*honesta missio*) koji se kod pomoćnih četa sastojao u rimskom građanskom pravu, a kad svih vojnika u legitimiranju njihovih brakova i djece, jer se za službovanja sve do vremena cara Septimija Severa (193-211) nijedan rimski vojnik nije smio ženiti. Tom su prilikom otpušteni vojnici dobivali od cara diplome sastavljene od dviju ispisanih i žicom povezanih pačetvorinastih brončanih pločica (*diptychon*). Osim diplome dobivali su za odštetu i nagradu, pored gotova novca, još i nešto od državnog zemljišta za koje nisu morali plaćati porez, često nedaleko tabora u kojem su proživjeli svoju mladost; oni su ondje često ostali do kraja života.

Ali administrativno-političke reforme careva Dioklecijana i Konstantina Vel. nisu poštedjele ni rimske vojne organizacije. Od toga vremena razlikuju se vojnici graničari (*milites limitanei* ili *riparienses*) od četa koje su bile pridijeljene dvoru kao carska tjelesna straža (*palatini*) i od

16 [Šišić je u oba izdanja "Pregleda" završio ovu rečenicu preračunavanjem spomenutih iznosa u zlatnu vrijednost dinara prije I svjetskog rata. Budući da se na taj način njihova realna vrijednost ne može danas prikazati, taj je dodatak, s odgovarajućam bilješkom, ovdje izostavljen.]

onih koje su bile u stalnoj carevoj pratnji *(comitatenses)*. Ove tri skupine bile su porazmještene u unutrašnjosti države po različitim garnizonima, a bile su brojnije, većina cijenjene i bolje držane u svakom pogledu od graničara koji su sada spali na vojsku drugog stepena. Dalja Dioklecijanova reforma bijaše trajno i potpuno odvojenje pješadije od konjice; pješadiju su sačinjavale otada *Legiones, auxilia i cohortes,* ne poznavajući više razlike između građanskih i podaničkih vojnika, a konjicu *vexillationes cunei equitum, equites i alae.* Broj legija se možda i početverostručio, ali mjesto 5.600 momaka imala je sada, osim graničarskih koje su, uglavnom, ostale netaknute, svaka samo hiljadu, a *auxillium i cohors* po 500 momaka. S tim u skladu stajala su otada rimskoj vojsci na čelu pored cara kao vrhovnog vojskovođe i dva glavna zapovjednika, jedan pješadiji *(magister peditum)*, a drugi konjici *(magister equitum)*, premda se znalo dogoditi da su se oba zapovjedništva sastala u jednoj ruci (magister *peditum et equitum ili magister utriusque militiae)*, dakle kao maršal u moderno vrijeme. Poslije njih dolazili su generali s naslovom *comites* ili *duces,* a ti su imali pod sobom čete pojedinih provincija. Pojedinim legijama i konjaničkim četama stajali su u to doba na čelu tribuni. Ali bitna promjena u rimskoj vojsci od III st. je njezino sve to jače barbariziranje. Već u početku II st. Rimljani su stvarali u pograničnim provincijama od barbara posebna vojnička odjeljenja zvana numeri, ali Marko Aurelij nađe se za dugotrajnoga i teškoga markomanskog rata (166-180) prinuđenim da primi u službu i barbare, ponajviše Germane, iz slobodnih prekograničnih krajeva, i to kao "saveznike" *(foederati)* uz stalnu plaću. Osim toga počeše se barbari naseljavati i na opustjelim državnim i općinskim, a zatim i privatnim zemljištima u carstvu kao slobodni kmetovi *(homo liber in mancipio)*, uz obavezu plaćanja poreza i vojne službe. O kakvoj mržnji prema carstvu ili rimskom društvu ne može biti govora jer tada još nije bilo osjećaja netrpeljivosti između ljudskih rasa. Štaviše, oni nisu ulazili u carstvo kao osvajači željni vlasti i slave, nego ponajviše kao izbjeglice tražeći utočišta zbog nereda u svojoj zemlji. Ovo prelaženje barbara u rimsku vojnu službu i mirno naseljavanje na ispražnjenom zemljištu dobilo je osobito maha za cara Proba (276-282); otada barbari ulaze u gomilama u rimsku vojsku te su u njoj ubrzo bili ne samo obični vojnici nego i časnici, pa i najviši.

Ceste. Najvažnije djelo rimskih vojnika zacijelo su ceste ili putovi, kojih je glavna svrha bila omogućiti što lakše i brže otpremanje četa u svim pravcima provincije, odnosno čitavog carstva, a zatim podupiranje trgovine i prometa. Sa svoje važnosti vrijednost je njihova mnogo veća negoli naših današnjih cesta, a ispravno bismo ih mogli usporediti samo sa željeznicama. Izgradnjom se započelo u Dalmaciji i Panoniji još za Augusta, a do polovice I st. bile su najvažnije strateške ceste dovršene. Uvijek se pazilo da cesta bude što kraća, pa stoga strmenitost zemljišta nije bila važna. Zbog jakoga prometa stvarali su se s vremenom u vazda velikim poligonim kamenjem popločenim ili pijeskom nasutim cestama čitavi žljebovi, kao kolotečine, što zacijelo nije vožnju činilo nimalo ugod-

nom. Širina ceste nije bila uvijek jednaka, ali bilo ih je i pet i po do šest metara širokih, a sve su bile ukrašene brojnim spomen-stupovima u slavu carevu, odnosno miljokazima s tačnim podacima udaljenosti u rimskim miljama (po 1482 metra svaka). U određenim razmacima, a naročito kod većih mjesta, bile su podignute stanice konzularnih beneficijara *(beneficiarii consulares)*, koji su obavljali sigurnosnu službu. Oveće stanice gdje se moglo prenoćiti nazivale su se *mansiones,* a manje gdje su se samo konji mijenjali *mutationes*. Osim toga bijaše uz ceste podignuto i mnoštvo kula, u kojima su oružani stražari bdjeli nad sigurnošću putnika i prometa, jer ima podataka koji dokazuju da su dalmatinski krajevi još dugo skrivali u sebi drske hajdučke čete. Inače su se carevi vazda brižno starali da ceste budu u dobrom stanju i da se mostovi opravljaju; baš zato se i plaćala na glavnim cestama prolaznina i cestarina, a kod mostova mostarina. Ishodište cesta za Panoniju i Dalmaciju bijaše Akvileja, otkuda je jedna vodila na Emonu (Ljubljana), Celeju (Celje), Petovio (Ptuj) i dalje do Savarije i Karnunta. Iz Petovija, gdje je bio sagraden most preko Drave, vodila je druga cesta u mjesto Aqua Viva (Varaždin), pa zatim dalje desnom obalom iste rijeke do Murse, odavle do grada Cibala i Sirmija, gdje je jedan odvojak prelazio izgrađenim mostom preko Save i njezinom desnom obalom tekao dalje do Singiduna (Beograd), a drugi današnjim Srijemom preko grada Basiana (Petrovci) do Tauruna. Iz Singiduna vodila je čuvena cesta preko današnjeg Niša (Naissus), Sofije (Serdica); Plovdiva (Philippopolis) i Drenopolja (Hadrianopolis) u Carigrad (Byzantion, Constantinopolis). Nadalje je važna cesta koja je Akvileju spajala sa Sirmijem i Singidunom, produžujući se desnom obalom Save preko Emone, Siscije i Servicija, a tako i ona koja je neposredno spajala preko Andautonije (s prijelazom preko Save) Sisciju s mjestom Aqua Viva. Od dalmatinskih cesta glavna je ona koja je vodila iz Akvileje tik obale do Tarsatike i Senije, a odavle preko Vratnika do Avenda gdje se razdvajala u dva ogranka: jedan je vodio preko stanice Bivium dolinom Gline u Sisciju, a drugi kraj Arupija današnjom Likom u Burnum, otkuda se moglo s jedne strane u Jader, a s druge u Salonu gdje se velika cesta nastavljala uz more obalom preko Narone i Epidaura do Dirahija (Drač); ovdje je počinjala čuvena *via Egnatia* vodeći u Tesaloniku (Solun) i Carigrad. Iz Jadera je cesta tekla obalom preko Skardone i Tragurija u Salonu, otkuda je jedan ogranak vodio preko Andetrija (Gornji Muć) u Magnum, drugi preko Ekvuma u Servicij, a treći preko Tilurija (Gardun) i Bistue do Drine i dalje u Sirmij. Osim ovih cesta bilo je još mnoštvo drugih, lokalna značaja, od kojih su nam neke i poznate, a spajale su sva važnija mjesta u unutrašnjosti međusobno i unutrašnjost s morem. Sve su ove ceste ostale u javnoj upotrebi još mnogo stoljeća poslije Rimljana i čine jednu od najdragocjenijih baština iz vremena njihova vladanja. Još u doba cara Justinijana jurila je njima državna pošta *(cursus publicus,* biz. *δρόμος,* odatle naš drum).

Uprava i sudbenost. Do potkraj III st. stajao je svakoj provinciji (Panoniji i Dalmaciji) na čelu carski namjesnik s naslovom legatus Augusti pro preatore i s godišnjom plaćom, uvijek nekadašnji konzul, vršeći

neposrednu upravnu i sudačku vlast i zapovijedajući legijama te pomoćnim četama. Ali Diklecijanovom reorganizacijom zauvijek je civilna vlast odijeljena od vojničke, pa zato vojnički zapovjednik nosi odsad titulu dux, a civilni upravitelj u Dalmaciji i Prevalitani praeses provinciae, dok se u Srijemskoj Panoniji pored zasebnog duksa spominje consularis, a u Savskoj samo dux. Prije Dioklecijana, odnosno Konstantina Velikog, bili su carski namjesnici u provincijama izravno odgovorni caru, a poslije toga vremena stajali su pod neposrednim nadzorom vikarā *(vicarii)* koji su bili na čelu dijeceza, a ovi su opet bili podređeni prefektu pretorija kao vrhovnoj glavi prefekture. Dalmacija i sve četiri Panonije ušle su s Italijom i Afrikom u opseg italske prefekture, čiji je prefekt stolovao u Mediolanu (Milano). Stolujući u glavnim gradovima provincija, carski namjesnici imali su uza se i glavne vojničke i civilne urede, a mijenjali su se u pravilu svake treće do pete godine, očito da se suviše ne sprijatelje s provincijalima, ali ipak ih je bilo dosta koji su ostajali i dulje na svome mjestu. Uz carskoga namjesnika bijaše u upravi provincija najvažnije lice financijski ravnatelj (procurator Augusti), redovito član rimskoga viteškog staleža, s dužnošću da bdije nad carskim prihodima, a naročito nad onima iz bogatih dalmatinskih rudnika zlata i srebra.

Težište uprave padalo je na provincijalnu sudbenost. Carski je namjesnik, naime, bio dužan putovati provincijom i na određene, od njega raspisane dane, u različitim gradovima, u zgradi zvanoj praetorium, rješavati kaznene i civilne parnice dotičnoga kraja. To se nazivalo conventus iuridicus, kraće conventus, a ta riječ nije značila samo sudovanje nego i mjesto i vrijeme kad se ono vršilo. Tom je prilikom namjesnik izabrao među provincijalima dotičnoga kraja neke uglednije ljude da mu pomažu kao suci ili porotnici, dok su rasprave bile javne pred mnoštvom sabranog naroda, a mogle su potrajati i po više dana. U Dalmaciji bijaše jurisdikcija podijeljena u tri takva sudbena, odnosno upravna konventa, od kojih je sjeverni sačinjavala Liburnija sa sijelom u Skardoni, srednji prava Dalmacija do Neretve sa sijelom u Saloni, a južni preostali dio provincije sa sijelom u Naroni. Carski je namjesnik, naročito u starije vrijeme, upravo neograničeno vršio svoju vlast, poglavito nad provincijalima, i jedino je rimskim građanima pristojalo apelirati na cara. Sudovanje je inače teklo brzo i korektno, po vojničku, bez zanovijetanja i otezanja.

U prvo vrijeme poslije konačnog pokorenja ilirsko-keltskih plemena, kad se gradski element još nije toliko razvio da bi mogao da bude osnova prave konventske institucije, bijaše dalmatinsko-panonski konventus zapravo cjelina onih plemena *(populi)* koja su nastavala njegov teritorij. Ova su plemena, raspadajući se u bratstva *(decuriae)*[17], reprezentirala i neku određenu administrativnu jedinicu. Ali postepenim romaniziranjem provincija gradski se element sve to više razvijao i po tome upravo razorno djelovao na staro ilirsko-keltsko plemensko uređenje. S jedne

17 Tako su Delmati u salanitanskom konventu imali 342 dekurije.

strane vojništvo, a s druge neprekidni međusobna saobraćaj, porušiše najzad ograde između pojedinih plemena.

Ovu je koncentraciju, kao i romanizaciju provincija, uvelike podupirala zajednička institucija vjerskih zborova *(consilium),* koji su se običavali održavati svake godine u neku ruku kao pokrajinski sabori, i to jedan za sjeverni konvent, možda u Seniji (Senj), i drugi za oba dalmatinska u Epidauru, dok se u Panoniji sastajahu jedan u Savariji, drugi u Akvinkumu, i poslije Dioklecijanove reorganizacije, kad je važnost ovih provincijskih sabora porasla, zacijelo još u Sisciji i Sirmiju, a za Prevalitanu u Skodri. Na tim je saborima bio zastupan svaki grad i svako pleme po jednom zastupniku *(legatus),* a oni su između sebe na godinu dana birali predsjednika s naslovom sacerdos provinciae ili sacerdos ad aram Augusti, jer je ondje gdje se održavao sabor bio podignut oltar, na kojem je on vršio glavnu zadaću prisutnih: žrtvovao je božici Romi i caru *(Romae et Augusto)*. Osim toga su ovi zastupnici birali na saboru još i odgovorne blagajničke činovnike, izricali hvalu carskom namjesniku i slali caru poslanstva. Tek su kasnije sabori dobili širi djelokrug, i to otkad su im članovi mogli da dignu tužbe protiv nevaljala namjesnika, dakle otkad su stekli neko pravo kontrole nad upravom. Ali pobjedom kršćanstva u IV st. ti su sabori, razumije se, ubrzo izgubili vjersko obilježje carskoga kulta. Sada postadoše skupštinom rimskoga provincijalnog plemstva koje je bilo obvezno da ih lično polazi. Sabori su se i sada sastajali ponajviše u glavnom gradu provincije, ali su se mogli naći na okupu i u drugim većim gradovima. Tko im je tada predsjedao, otkad nije više bilo sacerdosa, ne zna se. Raspravljanje je bilo posve slobodno, a zaključci su se i sada nazivali decreta, koja je trebalo da car potvrdi. Raspravljalo se ponajviše o potrebama unutarnje uprave u provinciji, o sudovanju, o radu namjesnika protiv koga se sabor mogao potužiti izravno caru.

Inače su ilirsko-keltska plemena, a naročito ona u teško pristupačnoj dalmatinskoj unutrašnjosti, barem u prvim stoljećima rimskoga vladanja, uglavnom produžila svoj drevni plemenski život u oblastima koje nose naziv civitas ili respublica.[18] Unutar određenoga teritorija njima su još mnogo decenija sudili u usmenoj raspravi izabrani suci po starom načinu i po običajnom pravu. Pri tom je nesumnjivo vladalo načelo da starci koji su sačinjavali sud sude samo svome plemenu i da protiv njihova pravorijeka nema priziva; isto je tako osudu smio izvršiti isključivo plemenu pripadajući izvršilac. Prizivu na carskog namjesnika moglo je biti mjesta jedino tada ako se stranke različitih plemena nisu mogle sporazumjeti, ili ako je parnica tekla između gradske i koje plemenske stranke. Između plemena i namjesnika posredovale su njihove poglavice (primjerice: *princeps Delmatarum* ili *praefectus civitatis Daesitiatium*). U početku rimskog vladanja bijahu ovi glavari bez sumnje Rimljani, ali kad je nestalo nepovjerenja, stekla su plemena pravo samouprave (autonomije), pa je tada imenavan glavarom *(praepositus)*

18 Tako, na primjer: respublica Jasorum, respublica Docleatium, civitas Maezeiorum, civitas Desitiatium.

pripadnik dotičnoga plemena. S tim u vezi raspadala se tada uprava u provincijama na gradske i plemenske općine. Uz plemenskoga glavara stajalo je i vijeće, a članovi se njegovi nazivahu principes. Ova je čast bila nasljedna, a mogao se između njih birati praepositus. Glavno mjesto plemenskog teritorija bijaše grad (*castellum*, tako *castellum Daesitiatium*).

Gradovi i uprava u njima. Za kulturni razvitak Panonije i Dalmacije od najvećeg su zamašaja gradske općine, koje su zapravo bile osnova rimske uprave. Gradovi bijahu ili kolonije ili municipija. Kolonija je bilo manje, a po svojoj uredbi, pravnom životu i društvenam običajima nalikovale su Rimu, pa su stoga u carsko doba i bile odličnije od municipija, u kojima je većma prevladavao domaći život. Najstarije kolonije bijahu Salona, Iader i Narona, utemeljene još od Oktavijana oko 33. pr. n. e. U Panoniji su osnovane još u I st. n. e. kao kolonije Siscia i Sirmium; u prvoj polovici II st. (oko g. 133) podigao je car Hadrijan Mursu na čast kolonije, a početkom III st. postadoše kolonijama Bassianae i Cibalae. Municipija je bilo u Panoniji i Dalmaciji veoma mnogo, a naročito se ističu: Andautonia, Metulum, Tarsatica, Scardona, Bistue Nova, Domavia, Delminium i druga mjesta. Uprava svakoga grada, kojemu je redovito pripadao sad veći sad manji okolni teritorij (često po više desetaka četvornih kilometara) sa svim selima i selištima *(vici, pagi),* bijaše sasvim samostalna (autonomna), a po uzoru dvojice konzula u Rimu u rukama dvojice načelnika koji su se svake godine izmjenjivali i nazivali duumviri iure dicundo, ili ukratko duoviri. U prvo vrijeme biralo ih je građanstvo, a kasnije općinsko vijeće. Glavne su im dužnosti bile: upravljati općinskim baštinama, prihodima i imovinom, dijeliti pravdu (suditi) i utjerivati gradski i državni porez te novačiti za vojsku. Svake pete godine imali su pregledati listine građana, općinskih vijećnika i vojnih obveznika, urediti općinski proračun i ustanoviti oporezovanu imovinu. Te su godine načelnici nosili počasnu titulu duoviri quinquennales. Poslije duovira prvo su mjesto zapremala dva edila koji su se također svake godine izmjenjivali i vršili u prvom redu nadzor nad tržištem i nad građanima, ali i bdjeli nad sigurnošću. Gradski blagajnici nazivali su se kvestori (*questores*), a ostala niža mjesta popunjavali su robovi *(servi publici*). Svi su ovi zvaničnici *(officiales)* zavisili od općinskog vijeća *(ordo decurionum)* koje je vršilo kontrolu nad gradskom upravom. Sastojalo se u većini gradova od stotinu članova, dok je u manjima bio broj razmjerno manji. Članom općinskog vijeća *(decurio)* postajao bi onaj koga su takvim imenovali *duoviri quinquennales.* Inače bijahu dekurioni i njihove porodice prvi stalež u svakom gradu, to jest gradsko plemstvo (kasnije prozvani *patricii).* Službeni jezik bijaše i u gradskoj upravi isključivo latinski.

Po svojim su zgradama dalmatinski i panonski gradovi odgovarali italskima. Gotovo u svakom bijaše izgrađen forum s općinskom vijećnicom, urešen kipovima careva i drugih zaslužnih muževa, zatim hramovima i kupalištima, do kojih je vodio vodovod *(aquaeductus*), često iz veće udaljenosti. Osobitim se sjajem odlikovala Salona, jedan od najnapučenijih

gradova u carstvu, s teatrom, amfiteatrom, razvijenom proizvodnjom i trgovinom, pa velikom radionicom oružja; od vremena cara Marka Aurelija bijaše opasan visokim zidinama s četvorma gradskim vratima i mnoštvom kula (između 167 i 168). Pored nje sve se više ističe Sirmij s carskom palačom, amfiteatrom i radionicom štitova. U njemu se živjelo elegantno kao i u Rimu, a održavale su se i gladijatorske igre. Gradovi bijahu i središta razgranate trgovine i industrije, naročito tekstilne, staklarske i draguljarske, kako to svjedoči crkvena dalmatica, jamačno preuzeta iz starijeg vremena, mnoge prekrasne staklene posude i bezbrojne geme od dragog kamenja u splitskom i zagrebačkom muzeju. Od III st. dalje morao je svaki obrtnik pripadati kolegiju *(collegium)*. Tako su poznati među ostalim: collegium fabrum (kovači), coll. fabrum et centonariorum (dobrovoljni vatrogasci), coll. fabrum Veneris (zlatari), coll. aeneatorum (glazbari), coll. saccariorum (trhonoše) i coll. purpurariorum (bojadisari grimizom na Pagu), a u Sisciji coll. naviculariorum (lađari). Obrtnici i trgovci stvarali su coll. negotiantium, čak i glumci coll. scenicorum. Svaki je kolegij imao svoga patrona, odabranog između najuglednijih građana. Upravu su vodili prefekti, članarinu ubirali kvestori, a magistri su se brinuli za svečanosti jer su se kolegiji običavali sastajati na veselice u vlastitim prostorijama, zvanim schola (od *δχολή*, dvorana).

Porezni sistem i carina. Rimsko državno pravo smatralo je svako provincijalno zemljište vlasništvom rimskog naroda *(ager publicus)*. Pokoreni, ukoliko su ostali na svojim baštinama, bili su samo užitnici, a plaćali su porez, direktni *(tributum) i* indirektni *(vectigal)*. Osnova rimskoga poreznog sistema bijaše od Augustovih vremena strogo proveden opći cenzus, pa je u tu svrhu popisan ne samo imetak svih podanika u carstvu nego je učinjen i spisak žitelja, inače potreban još i za novačenje. Taj je golem posao dovršen po svoj prilici u doba cara Trajana, a zatim se započelo procjenom zemljišta. Uz površinu bijaše uvijek označen i kvalitet zemljišta, a porez je odmjeren prema prihodu. U Panoniji bila su zemljišta razvrstana u pet razreda, od oranice do šume za sječu i pašu. Za ubiranje poreza bila je središtem gradska općina (kolonija ili municipij) koja je imala da se oko toga posla brine na čitavom svom području, naime i u onim selima i posjedima koji su ležali unutar njezina teritorija. Carska je vlada samo određivala svotu ne brinući se inače za sve ostalo, jer su decurioni (ili gradsko vijeće) bili dužni da ovu svotu rasporezuju na osnovu cenzuralnih listina među posjednike *(possessores)*, a osim toga bili su za tačnu i potpunu provedbu zatražena poreza do tačno određena roka odgovorni svojim privatnim imetkom. To je s vremenom imalo za posljedicu da je odnos između države i gradova postao upravo nesnosan, utječući ubitačno na gradski život. Već u III st. građani su na sve moguće načine nastojali kako bi se izmakli dekurionskoj časti, samo da se spasu od materijalne propasti. Spiskove poreznika *(fundi tributarii)* čuvali su gradski činovnici, a revizija censusa obavljala se u ranije vrijeme svake pete, kasnije pak svake petnaeste godine.

Glavni prihod direktnog poreza sačinjavala je zemljarina *(tributum)* koju su posjednici plaćali u gotovu novcu, a u žitorodnim krajevima u prirodu *(in natura)*. Obrtnici su plaćali dohodarinu, a kmetovi *(coloni)*, koji su obrađivali zemlju svojih gospodara *(domini)* i s koje se nisu smjeli seliti *(glebae adscripti)*, plaćali su glavarinu *(tributum capitis)*; zapravo su je izravno podmirivali njihovi gospodari utjeravši je zatim od njih. Posebni su prihodi ili indirektni porezi bili: caduca, imovina koja u nedostatku zakonitih baštinika pripada državi, zatim 5% porez što su ga svi rimski građani plaćali prilikom preuzimanja baštine *(vicesima haereditatum)* ili kad bi dali robu slobodu, pa najzad ukonačivanje i gošćenje cara, njegova namjesnika i njegovih zamjenika kad bi bili na službenom putu.

Važan je prihod odbacivala i zasebna carinska uprava. Sigurnost državnih granica zahtijevala je da pogranične provincije budu valjano zaštićene od barbarskih provala. Nije samo to bila zadaća limesa već i nadzor nad robom koja se ili izvozila ili uvozila, jer su željezo, oružje, vino, ulje, žito, sol i zlato bili isključeni iz izvoza, a za svaki se uvoz plaćala carina *(portorium)*. U tu je svrhu rimska vlada na određenim mjestima postavila carinske postaje *(stationes)*, i saobraćaj s barbarima bijaše samo ondje dopušten. U pogledu carine činile su Dalmacija, Panonija, Norik, Dakija i obje Mezije (današnja istočna Srbija i sjeverna Bugarska) zajedničko carinsko područje *(publicum portorium vectigalis Illyrici)*, U početku je bilo carinskih postaja samo na državnoj granici, ali se s vremenom roba i iz jedne provincije mogla uvoziti u drugu samo uz carinu. U ranije doba davalo je carstvo carinu u zakup, ali kasnije je njome upravljao sam car, a ubirali su je carski robovi pod nadzorom posebnih prokuratora. Prihodi su bili najprije položeni u provincijalnu blagajnu iz koje je namjesnik prije svega isplatio vojsku i činovništvo, a zatim bi višak otpremio u Rim.

Rudarstvo. S ovim je državnim prihodima u vezi rudarstvo, jer osvojenje dalmatinsko-panonskih krajeva nije samo vojnički važan događaj već i djelo puno krupnih ekonomskih posljedica. Time se naime otvoriše Rimu današnji hrvatsko-bosanski rudni krajevi, koji počinju kod Topuskoga i Gvozdanskoga i jugoistočnim pravcem produžuju do Srebrnice blizu Drine. U te su krajeve unijeli rudarstvo zacijelo spretni Kelti, ali do visine se ono podiže tek za rimskoga gospodstva. Već je August izdao Delmatima zapovijed da ispiru zlato, a mora da ga je tada mnogo bilo jer Plinije priča da se u doba cara Nerona znalo naći "na površini zemlje" gdjekoji dan i po 50 funti; čak i pjesnici ga izrijekom nazivaju dalmatinskim metalom. Glavna nalazišta zlata sterala su se u području Vrbasa, Fojnice, Željeznice i Lašve. Dobiveno zlato bijaše u prvom redu jedan od glavnih prihoda carske blagajne, a uz to nesumnjivo i predmet obrta. Međutim, preokret u povijesti proizvodnje zlata obilježuju reforme cara Trajana, koji je u jednu ruku uredio pravnu stranu rudarstva i uveo red u načinu upravljanja dalmatinskim rudnicima, a u drugu započeo eksplotacijom bogatih dačkih zlatišta. No možda je najvažnija

posljedica reforma cara Trajana da je uz proizvodnju zlata napredovalo i rudarstvo drugih kovina otkad su Rimljani uzeli u obrađivanje okolicu na sjeveroistoku današnjem Sarajevu, gdje su se nalazili Plumbum (danas Olovo) i Domavia (danas Srebrnica), dva glavna mjesta rimskih olovnih i srebrnih rudnika. Rimska je uprava razvila snažnu djelatnost i na polju željezne rude i njezine obrtničke izradbe. Rudnici su otvoreni u Panoniji (oko današnjega Topuskoga i Gvozdanskoga) i u Dalmaciji (oko današnjega Sanskog Mosta, Fojnice, Visokoga i Vareša), a glavna uprava panonsko-dalmatinskih željeznih rudnika bila je u Sisciji. Napokon valja istaći još i kamenolome mramora u različitim stranama primorske Dalmacije, naročito oko Tragurija ("Tragurium marmore notum", kaže Plinije), bijelog vapnenca (na Braču) i drugoga građevnog kamena u Fruškoj gori (Almamons) i kod današnjega Vrapča nedaleko od Zagreba u Panoniji. Je li se kod današnje Tuzle – u X st. Salines (Σαληνές), kasnije Sale, Sol – kopala sol, ne znamo iz sačuvanih izvora, ali svakako je više nego samo vjerojatno.

Kovanje novca. Sa zlatnim i srebrnim rudnicima u najtješnjoj su vezi kovnice novca. U Dalmaciji samoj nije ih nikad bilo, ali u Panoniji su djelovale dvije s više oficina, jedna u Sirmiju a druga u Sisciji. U Sirmiju je postojala kovnica novca prvi puta godine 324. i 325. za vladanja Konstantina Velikoga i zatim opet od 351. do vladanja istočnorimskog cara Arkadija (395-408), dakle sve do kraja IV st., kad su ovdje sigurno još skovani neki sačuvani zlatni novci ovoga vladara. Mnogo važnija kovnica novca bila je u Sisciji, a radila je više od stoljeća i po; otvorena bijaše za cara Galijena (oko 265), a posljednji poznati njezini novci potječu iz Arkadijeva vremena. U Sisciji je stolovao procurator monetae Siscianae.

Civilizacija. I duhovna je obrazovanost bila u Panoniji i Dalmaciji na visokom stupnju, što nam dokazuje činjenica da su one dale rimskoj državi više valjanih careva (Klaudije II, Aurelijan, Probo, Karo i Dioklecijan). Smisao za umjetnost, naročito kiparsku i klesarsku, dokazuju brojni nađeni kipovi i kipići (od bronce, srebra i zlata), ponajviše bogova i božica, u svim stranama Panonije i Dalmacije, a našlo se i podosta krasno izrađenih mozaika, umjetno izrađenih nadgrabnih ploča i sarkofaga. Najodličniji spomenik rimskoga vremena na današnjem hrvatskom tlu bez sumnje je palača što ju je sagradio car Dioklecijan nedaleko od svoga rodnog mjesta Salone (Salonae palatium) i tik ribarskog seoca nazvana Aspalathos (otuda Spalatum, hrv. Split), a u kojoj je proživio posljednje dane odrekavši se prijestolja (305, umro 313). Ta se palača dizala neposredno nad morem i imala je četverokutni oblik vojničkog tabora, opasanog visokim jakim zidinama poput tvrđave. Svaka je strana osim južne imala u sredini velika vrata, dok su mala vodila stepenicama ravno u more. Na svakom uglu, a tako i kod svakih vrata, stršili su uvis četverokutni, odnosno osmerokutni tornjevi, kojih je bilo i između uglova i vrata. Glavni pristup u palaču bijaše kod sjevernih vrata (danas Porta Aurea), a dvije su ulice dijelile palaču na četiri dijela, naime jedna idući ravno od sjevernih vrata do južnih uz more (Porta Aenea), a druga od

zapadnih (Porta Ferrea) do istočnih (Porta Argentea). Ondje gdje su se obje ulice križale bijaše u nastavku one koja je vodila od južnih vrata peristil, s krasnim stupovima, djelomično od crvenoga egipatskog granita, a djelomice od bijelog mramora, okrunjena korintskim kapitelima, na koje bijahu prislonjeni jaki lukovi od bračkoga bijelog vapnenca. S lijeve strane peristila dizala se osmerokutna velika zgrada s dvjema egipatskim sfingama pred ulazom, Dioklecijanov mauzolej s kriptom (danas stolna crkva sv. Dujma), a s desne strane mali četvrtasti hram Jupitera (danas krstionica). Od peristila dalje na jug širila se sama carska rezidencija, urešena krasnim arhitektonskim umjetninama od skupocjena kamena svake vrste i s otvorenim trijemom, po kojemu je Dioklecijan mogao šetati. Prostor između sjevernih vrata i ulice koja je vodila od istočnih do zapadnih vrata bijaše ispunjen gospodarskim zgradama i stanovima za dvorske činovnike, vojnike, stražare i sluge.

Kao drugdje, tako je i u ilirskim provincijama službeni rimski kult tražio dodira s onim vjerskim elementima što ih je zatekao u starosjedilaca. Već se dosada našlo mnoštvo sigurnih tragova obožavanju svih važnijih predstavnika grčko-rimskog Olimpa, s kojima starosjedioci počeše identificirati svoja božanstva romanizirajući im ponajviše imena. Značajno je da je Panonija, koju su tada velikim dijelom pokrivale guste prašume, iskazivala osobito poštovanje šumskom bogu Silvanu i da se kao lokalna božanstva spominju u natpisima Savus, Dravus i Danuvius, dok je ilirski bog izvora i rijeka Bindus izjednačen s Neptunom (oko današnjega Bihaća). Ali strani vojnici i kolonisti unijeşe u zemlju i neke svoje religiozne osobine, od kojih se najvećma proširio kult perzijskoga sunčanog boga Mitrasa (deus Sol invictus). Već dosada našlo se mnoštvo nesumnjivih tragova tome kultu u različitim mjestima Hrvatske, Slavonije, Srijema, Bosne i Hercegovine.

Dalmacija i Panonija nisu bile obične kolonije; one su se ubrajale među najodličnije provincije carstva. Kako vidjesmo, silna je organizatorska snaga imperija stvorila u njima cvatuća trgovačka i obrtna središta, u kojima se nađoše na okupu svi razredi rimskoga društva sve do proletarijata. Upravo to nam i objašnjava razmjerno naglo romaniziranje obiju provincija. Gradovi su bili bez sumnje još u prvom stoljeću posve romanizirani, a zatim pomalo i sva mjesta na njihovu teritoriju, dok su ilirsko-keltska plemenska središta i njihova okružja došla na red mnogo kasnije, ali se ipak najkasnije do početka IV st. najvećim dijelom izgubiše u rimstvu. Latinski jezik, rimski vjerski kult, nošnja i običaji doprli su dakle, naročito uz ceste, i do najzapuštenijih dolina, kako to dokazuju brojni rimski spomenici nađeni po svim stranama nekadašnje Panonije i Dalmacije, a drevni ilirsko-keltski element bijaše potisnut na divlje visoravni i gorske pašnjake. U takvim je prilikama posve prirodno da su u to društvo našli puta i svi oni pravci i ideje koje su uzljuljale i ostalo rimsko društvo. Od ovih je najvažnije kršćanstvo.

Kršćanstvo. Prvi tragovi kršćanstva pojavili su se u Dalmaciji pred kraj I stoljeća. U to doba može biti govora samo o pojedinim općinama, koje su se potom u drugoj polovici III st. udružile u biskupiju sa sijelom

u Saloni. Tada je u Delminiju umro mučeničkom smrću sv. Venancije, prvi poznati ne samo salonski nego uopće dalmatinski biskup (oko 257). Ali najteži dani stigoše kršćanstvo potkraj Dioklecijanova vladanja, kad je car izdao protiv kršćana četiri edikta. Za trećega progona (304) pretrpi mučeničku smrt salonitanski biskup sv. Dujam (Domnius) s više drugova; tako i sv. Staš (Anastazije). Međutim nastupiše već za Dujmava nasljednika i sinovca Prima (Primus) mirnija vremena, naročito poslije Konstantinova edikta (313). Sada se kršćanstvo počelo naglo širiti Dalmacijom i svakako je još u IV st. steklo svoju trajnu organizaciju. Budući da je metropolitanska institucija na Zapadu uvedena tek poslije milanskog edikta, prilagodivši se strogo tadašnjem političkom provincijalnom uređenju – to jest vrhovnu vlast vrši onaj biskup koji stoluje u središtu provincije – postade Salona metropolom samo za teritorij koji je tada i upravno pod nju potpadao, naime za provinciju Dalmaciju s Liburnijom. Zato i nisu biskupije južno od Boke Kotorske u provinciji Prevalitani uopće nikad bile u sklopu salonitanske nadbiskupije, u kojoj su se zacijelo još na kraju IV, a najkasnije na početku V st. nalazile biskupije: Arba, Jader, Skardona, Narona, Epidaur, Bistue Nova, Baloe (Varcar Vakuf?), Stridon i po svoj prilici Dekatera ili Katera (Kotor). Nadbiskupski naslov se pak pojavljuje tek na početku VI stoljeća. Pored svjetovnog klera ističu se u Dalmaciji, naročito po otocima, još i mnogi samostani, a potpadali su nadzoru onih biskupa na kojih su se teritoriju nalazili. Kakva je bila organizacija ovih monaha, toga ne znamo, ali je vrlo vjerojatno da su živjeli ponajviše od milosti dobrih kršćana i svoj vijek provodili u postu i molitvi.

U isto vrijeme razvilo se kršćanstvo i u Panoniji. Moglo ga je doduše i ovdje biti već u II st. ali samo sporadički; tek u III st. proširili su ga trgovci, radnici i kršćanski vojnici koji su amo dolazili, naročito s Istoka, tako da je u ta doba bilo biskupa u Sirmiju, Cibalama, Basianama, Mursi i Sisciji. Progoni cara Dioklecijana bješnjeli su i ovdje; među mnogobrojnim panonsko-srijemskim mučenicima ističu se naročito sv. Kvirin (otuda danas Kirin) biskup siscijski (bačen oko 305. u Savariju u rječicu danas zvanu Gyöngyös), sv. Irenej, biskup sirmijski, sv. Hermagoras (otuda Mogor, Mohor) i pet kipara u fruškogorskim kamenolomima. Kad oni uskratiše caru Dioklecijanu posluh, ne hoteći kao kršćani isklesati kip boga Eskulapa, bijahu živi zatvoreni u olovne sanduke i bačeni (306) u rijeku (Dunav). Poslije milanskog edikta razvila se i u Panoniji crkvena organizacija. Na čelu joj je stajao sirmijski biskup kao metropolit. Njegova se vlast širila ne samo po Srijemskoj nego i po Savskoj Panoniji, kao i po susjednoj Meziji (tako i na Singidun). Kršćanski se život tada bujno razvio, čak je i Arijev pokret našao i ovdje privrženika. Glavni predstavnici arijske hereze bili su mursijski biskup Valent (možda baš Arijev učenik) i singidunski Ursacije. Poslije teške i ogorčene borbe od gotovo pola stoljeća, u kojoj se s protivne strane ističu sirmijski metropoliti Dujam (Domnius), Euterij i Anemij te siscijski biskupi Marko i Konstancij, bijaše arijanska sekta istrijebljena.

U tako povoljnim prilikama nalazila se današnja hrvatska zemlja za četiristogodišnjeg rimskog vladanja, to jest za razdoblja koje je trajalo gotovo toliko vremena koliko je prošlo od mohačkog boja (1526) do danas.

V
VANJSKI DOGAĐAJI I SEOBA NARODA

Literatura. – N. Nodilo, Historija srednjega vijeka I-II, izd. JAZU, 1898-1900; E. Stein Geschichte des spatrömischen Reiches I, Beč 1928; O. Seeck, Geschichte des Unterganges der antiken Welt 3I-2VI, Leipzig 1909-22; A. Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Panonien I-II, Berlin 1924-26; J. Kulakovskij, Istorija Vizantii I (395-518), Kijev 21913; F. I. Uspenskij, Istorija Vizantijskoj imperii I (395-716), Petrograd 1914; I. B. Bury, A history of the later Roman empire from Arcadius to Irene (395-800) I, London 1889; St. Stanojević, Vizantija i Srbi I, N. Sad 1903; F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, 154-174; G. Ostrogorski, Istorija Vizantije, Beograd 21959.

Borbe na granici i u unutrašnjosti. Ništa nije tako značajno za naglu i uspješnu romanizaciju Panonije i Dalmacije koliko uloga njezinih legija upravo u najkrupnijim pitanjima carstva u III i IV st., kao i istodobna markantna pojava snažnih careva dalmatinsko-panonskoga podrijetla. Ovo se može donekle objasniti perifernim smještajem provincija, naročito Panonije uz Dunav kao konačne granice carstva, ali kudikamo uspješnije tumačenje leži u činjenici da je Rim osvojenjem panonsko-dalmatinskih krajeva proširio svoje granice ne samo u ekonomskom i vojničkom pogledu nego se još i ojačao ljudskim materijalom, voljnim da se prilagodi pobjedniku i uvidi kako braneći hrabro i ustrajno rimske državne interese brani uz to i sebe. U suštini se ipak razvija u Panoniji i Dalmaciji nejednak život jer dok je prva igrala eminentno vojničku ulogu, druga je uživala – daleko od štropota bojnog oružja – gotovo puna četiri stoljeća sve plodove blagoslovljena mira.

Ove je prilike prvi na kušnju stavio dugotrajni i teški germansko-sarmatski rat, obično nazivan markomanski (166-181), kad su Markomani, Kvadi i Jazigi prvi puta počeli snažnije uznemirivati limes na srednjem Dunavu, provalivši kroz Panoniju i preko Karnijskih Alpa do same Akvileje. Gar Marko Aurelije učini sve za obranu Italije i Ilirika, ali ipak rata nije dovršio jer je umro 180. u Vindoboni (Beč). Tu je zadaću na samrti povjerio tromom sinu Komodu, koji već iduće godine (181) sklopi s barbarima mir uz dosta traljave uvjete. Posjed Ilirika bijaše doduše osiguran, ali zato je on odsada zahtijevao dvostruku pažnju: trajnu spremnost vojske i sporazum s barbarima, koji su od toga vremena u sve većim skupinama, s privolom cara, uvrštavani u redove rimske vojske i naseljavani unutar granica carstva gdje ih je vlast pokušavala kao kolone priučiti na mirno obrađivanje zemlje. Sada prestaje slavno doba rimske ofenzive, a počinje teško doba defenzive: legije su doduše pobjeđivale, ali novih provincija nisu stjecale. Sasvim je dakle prirodno što su ove prilike nužno zahtijevale da se u noričko-panonskim pograničkim

nim stranama uveća broj vojske i njoj na čelo stave spretni i smjeli muževi. Tako se dogodi da su baš ove legije stavljajući na prijestolje valjane vladare, stekle na sreću carstva za neko vrijeme izvjesnu premoć.

Panonija postade doskora pozornicom građanskih ratova između pojedinih pretendenata na prijestolje. Protiv Galijena podiže se Ingenuus, ali izgubi kod Murse bitku i život (258). Mnogo važniji se događaji odigraše u IV stoljeću. Nesuglasice zbog diobe carstva između Konstantina Velikog i Licinija, koji je sebi uzeo panonsku i mezijsku dijecezu, dovele su do rata u kojem je Licinije (314) kod Cibala potučen i ubrzo poslije novih poraza primoran da odstupi Konstantinu obje prijeporne dijeceze. Nekoliko decenija kasnije i opet se sukobiše u Panoniji vojske Konstancija II, sina Konstantina Velikog, i protucara Magnencija, kad se on u Galiji proglasio carem. Presudna bitka izvojevana je pod Mursom (351) gdje Magnencije bude potučen i uskoro se potom sam ubije. Posljednji se puta dvije neprijateljske rimske vojske sastadoše u Panoniji 388; tada je Teodozije Veliki kod Siscije razbio čete uzurpatora Maksima koji je poslije toga bio u Akvileji ubijen.

Provala barbara u Panoniju i Dalmaciju. U isto vrijeme sve su više učestale provale barbara u Podunavlje, naročito istočno-germanskih Gota i tračkih Karpa. Nakon podulje borbe car Galerije najzad naseli Karpe (295) u Donjoj Panoniji s lijeve obale Dunava oko grada Sopianae (Pečuh).[19] Ali pravo doba Seobe naroda počinje provalom Huna u Evropu (375) i preseljenjem Gota iz Dakije i sjeverozapadnoga crnomorskog primorja na Balkanski poluotok. Sada zadesiše crni dani Panoniju, a ubrzo i Dalmaciju, jer se pojedine barbarske čete, naročito gotske, razliše koritom rimskih cesta po ovim krajevima kao nagla bujica. One opustoše Mursu (god. 378) i prodru harajući i plijeneći s jedne strane kroz Norik do Akvileje, a s druge do sjevernih okrajaka Dalmacije gdje su razvalile Stridon. Pogranične tvrđave bile su doduše još uvijek u rimskim rukama, ali pučanstvo bježi jatomice ispred barbarskog noža i ropskog lanca. Gospodarski i društveni se okviri raspadaju, posjedi rimskih građana ostaju pusti i neobrađeni, a barbar postaje gospodin i prezirući Rimljana čini ga svojim robom i radnikom. Slom pravnog poretka uzastopce prate različite pošasti, a nevolje pritisnu tako strašno da je svijet izgubio i volju da živi usmrćujući se sam. Ipak bi bilo pogrešno zaključiti da je zbog toga došlo do posvemašnjeg uništenja Panonije i jednog dijela Dalmacije: barbar, željan zemlje i blaga, s velikom se žudnjom doduše hvatao svega što je mogao dostići, ali unutar rimskoga carstva niti je htio niti je mogao stvoriti novo carstvo, pa je tako samo besvjesno tražio načina da u njemu nađe sebi mjesta. Car se morao u takvim prilikama snaći i, ne mogavši ništa drugo, primio je nezvane goste za svoje "saveznike" *(foederati).* Zbog toga je drevna rimska uprava ostala uglavnom na snazi, iako je zemlja velikim dijelom došla u ruke tuđinaca koji su se njenom uređenju prilagodili kako su već znali.

19 Karpi nisu imali ništa zajedničko s Hrvatima; oni čak uopće nisu bili Slaveni.

Zbog podjele carstva pred kraj IV st. (395) položaj se Dalmacije i Panonije znatno pogoršao. U državnopravnom pogledu bile su pridijeljene Zapadu, s kojim ih je osim prošlosti još naročito vezao latinski značaj njihova žiteljstva. To je, doduše, moglo da bude povoljno, ali su zato ove provincije u obrambenom pogledu rđavo prolazile. Težište carstva, naime, bijaše u to doba Istok, gdje je od vremena Konstantina Velikog procvalo novo snažno središte u Carigradu, dok je na Zapadu ideju carstva podržavala još neko vrijeme samo uspomena na prošlost. Njegova vojna snaga nije više dostajala za obranu, a situaciju su činile ubrzo kritičnom svađe ne toliko među carskom braćom Honorijem i Arkadijem, koliko između njihovih glavnih ministara, Stiliha na Zapadu i Rufina na Istoku, koji su zapravo bili izvršioci vlasti. To je bio barbarima u Panoniji i Meziji znak da mogu po volji haračiti. Sada je ljuto postradala Panonija, a naročito kad se doskora u njoj pojave Huni u društvu različitih naroda, osobito Gota. Od svih ovih naroda stvori potom daroviti i energični Atila, jedan od najvećih osvajača u povijesti čovječanstva, golemu državu od azijskih stepa do Rajne, ispred koje su drhtala oba carstva. Bez naročita povoda provali on 441. iz sadašnje velike ugarske ravnice, gdje mu je negdje oko današnjega Debrecina bila prijestolnica, na Balkanski poluotok. Huni osvoje današnju slavonsku ravnicu sa Sirmijem i prekinu tako Dalmaciji svaku vezu s linijom donjega Dunava; samo okolina Siscije još je bila rimska. Budući da je tom prilikom sirmijski metropolit pobjegao u Tesaloniku (Solun), a i sama stolica ostala puno jedno stoljeće nepopunjena (do 535), pretrpi organizacija panonske crkve težak udarac. Ubrzo poslije toga siscijska se biskupija pridruži salonitanskoj metropoliji, a s njome možda i čitava Savska Panonija Dalmaciji, koja je 437. privremeno došla pod Bizant.

Propast Zapadnorimskog carstva. Ova promjena ipak nije bila Dalmaciji od koristi. U takvim prilikama ustade magister militum (general) Marcelin, rodom Dalmatin, i stavi se u Saloni na čelo zemlje preuzevši u svoje ruke svu vlast (god. 455), ali poslije nekoliko godina bio je u boju s Vandalima na Siciliji mučke ubijen (468). Konačni prizori Zapadnog carstva odigraše se malo potom u brzu slijedu. U posljednjim časovima još jednom zaplamsa rimska Dalmacija kad je Julije Nepot preuzeo vodstvo nad dalmatinskim brodovljem. Potporom istočnog cara Leona odvaži se potom sa svojom vojskom do Ravene gdje je zarobio Glicerija i primorao ga da kao rascar zamijeni krunu s biskupskom mitrom u Saloni (474). Ali carevanje Julija Nepota potrajalo je u svemu tek petnaest mjeseci. Sa svojim slabim četama nije se mogao održati, i kad je njegov general, Panonac Orest, posadio na prijestolje svoga sinčića Romula (Augustula), vrati se u Dioklecijanovu palaču kraj Salone. Međutim se podiže protiv Oresta i njegova carskog sina, od barbarskih četa kraljem isklicani, Odoakar i skine djetetu grimiz. Tim je događajem utrnulo Zapadnorimsko carstvo (476), premda su Julija Nepota još i dalje smatrali na istočnom dvoru, pače i u Galiji za zakonitog cara. Ali tri godine i po kasnije pogine od urotničkog mača dvojice doglavnika, Vijatora i Ovide,

kraj Salone (480), a vlast italskoga kralja barbara Odoakara proširi se na Dalmaciju i Savsku Panoniju. I tako je zapadnocarska misao, koja je nikla oko početka naše ere u Italiji, najzad usnula na današnjoj hrvatskoj zemlji.

Gotsko vladanje u Dalmaciji i Panoniji. Promjene što su nastale poslije sloma Zapadnorimskoga carstva nisu uništile administrativne, ekonomske i kulturne osnove na kojima se razvilo društvo u Dalmaciji i Panoniji za gotovo punih pet vijekova u snažan organizam. U prvom redu bijaše posljedica tužne sudbine cara Julija Nepota da je Odoakar u njima faktično preuzeo vlast, premda je njezin pravni i legalni izvor bila tobožnja koncesija od strane istočnoga, sada već jedinoga rimskog cara. Zbog takva shvaćanja niti su Odoakar niti njegovi ostrogotski baštinici mogli spriječiti da su kod svakoga rimskog ognjišta, a naročito u dalmatinskim primorskim gradovima, smatrali pravim gospodarom samo augusta u Carigradu. Takvo shvaćanje i poimanje riječi car (*βασιλεύς*, imperator) ostalo je u Dalmaciji i u njenu zaleđu, u docnijoj Hrvatskoj, u bitnosti sve do pada Carigrada za četvrte križarske vojne (1204), a podupiralo ga je poglavito to što su Odoakar i Ostrogoti ostavili na životu svu starodrevnu društvenu organizaciju, postavivši se zemlji na čelo isključivo kao vojnici. Oni dakle nisu postali gospodari rimstva, nego su nasuprot od njega još i učili. Legija doduše više nije bilo, ali rimski birokrat i pravnik, obrtnik i graditelj preživio je svaki udarac sudbine. Zato i jest sasvim prirodno što se ni u Panoniji ni u Dalmaciji, premda su ušle u sklop zapadnoevropskog razvoja, ne opaža težnja za emancipacijom, kao što se to zbilo u Galiji ili Hispaniji, već su one naprotiv svom dušom, a naročito primorski gradovi, težile k preostalom rimskom Istoku.

Međutim, kralj se Odoakar nije dugo naužio vlasti, jer je car Zenon, Leonov nasljednik, izigrao protiv njega Teoderika i njegove Ostrogote. Zimi 488. krenuo je Teoderik na osvajački put iz današnje podunavske Bugarske. Poslije pobjede na Soči i kod Verone, pa predaje Ravene i Odoakarove pogibije (493), Teoderik postade na osnovu koncesije, potekle iz suvereniteta rimskog cara, s jedne strane vojnim i civilnim upraviteljem Italije, a s druge kraljem Gota. Savska Panonija i Dalmacija do Drine na istoku, a do granica Prevalisa na jugu, uđoše sada u opseg gotskoga kraljevstva, koje se inače smatralo u Bizantu još i dalje sastavnim dijelom cjelokupnoga rimskog carstva. Prema tome, dakle, nije se položaj u državnom pogledu izmijenio, jer rimstvo, koje se dotada pokoravalo od carstva toleriranom uzurpatoru Odoakaru, sada se poklonilo Teoderiku kao svom novom neposrednom gospodaru. Izmijenila se zapravo samo ličnost "uzurpatora", a taj je rimskim podanicima nagradio vjernost i poslušnost pravnom i ličnom sigurnošću i mirom, premda im nije mogao podati i nov procvat.

Prvo je bilo kralju Teoderiku da zbog sigurnosti na otvorenoj istočnoj granici proširi svoju vlast na Srijemsku Panoniju (504), a zatim i na susjedne mezijske krajeve u današnjoj sjevernoj Srbiji, naročito na važni Singidun. Sada bijaše sav taj kraj podijeljen na dvije zasebne upravne

cjeline: na Dalmaciju s Liburnijom i Savijom sa središtem u Saloni, i na Srijemsku Panoniju s pomenutim dijelom Mezije i središtem u Sirmiju. Svakoj od ovih upravnih i vojničkih cjelina stajao je na čelu kao kraljevski namjesnik odličan Got s titulom comes, u jednu ruku glava vojnih posada, sastavljenih isključivo od Gota osvajača, a u drugu glavu rimskoga građanstva kao zasebne autonomne narodne kurije, iako je razlika između Gota i Rimljana bila tolika da ni brak među njima nije bio dopušten. Inače je comes u gotskim parnicama sudio u smislu gotskoga prava, a u mješovitim (kad je jedna stranka bila Got, a druga Rimljanin) tako da mu je pomagao još posebni sudac Rimljanin, vješt rimskom pravu, i s glasom pri izricanju osude. U čisto rimskim parnicama sudio je posebni princeps, inače glavni činovnik Rimljana u Dalmaciji i Saviji. Apelaciju pak pridržao je sebi kralj za svaki slučaj. Teoderikove naredbe bijahu razumne i pune dobre volje, i inače je još ostavio sve drevne rimske institucije posve netaknute; štaviše, on je sebi uzeo za uzor i rimski vojni sistem, premda nijedan Rimljanin nije mogao da bude vojnik. Sada se opet prilagodiše Dalmacija i Panonija. Nanovo je oživio promet na obali, a pučanstvo se bavilo trgovinom, ribarstvom i iskuhavanjem morske soli. Čak je i rudarstvu Teoderik posvetio pažnju, ali ipak s malo uspjeha. Uza sve što je kralj mnogo mara ulagao u upravu Panonije i Dalmacije, ipak su Rimljani prijekim okom gledali njegovo vladanje. Jedan od glavnih razloga nesumnjivo je bio taj što je Teoderik jednu trećinu (tertia) plodnoga zemljišta porazdijelio među svoje Gote. Sasvim je prirodno da je Rimljanin zbog toga gledao u Gotu otimača svoje imovine, pa ga je na sve moguće načine prikraćivao. Got je pak vidio u Rimljaninu varalicu koji hoće da ga liši pravom stečene imovine. Najzad bijaše i vjerska protivština golema jer su Goti bili odreda arijanci. Sve je to bilo razlogom da je još i u docnijim stoljećima dalmatinskim Romanima Got značio koliko otimač i barbarski provalnik, ali i neznabožac i poganin, a u takvu pojmu kao da je potom prešlo gotsko ime i na kasnije Slavene. Ali uza sve to što su Goti bili u vjerskom smislu odijeljeni od Rimljana, ipak nisu ometali život pravovjerne dalmatinske crkve. Upravo za gotskog vladanja održane su u Saloni i dvije crkvene sinode (530 i 533) koje se zabaviše unutarnjim prilikama salonitanske nadbiskupije, pod kojom su tada bile biskupije zadarska, rapska, sisačka, cavtatska, skradinska, naronska, zenička (Bistue Nova) i – kako se čini – kotorska.

Ni gotsko vladanje ne potraja dugo. Jedno razmirice među članovima kraljevske porodice po smrti Teoderika (526), a drugo opet težnja cara Justinijana da carstvu vrati Zapad; bijahu razlogom da je planuo dvadesetgodišnji rat (535-555), a taj svrši propašću gotske države. Odmah u početku (536-537) pripadnu Panonija i Dalmacija Istočnom carstvu. Sada su u obje provincije opet uspostavljene sve stare rimske institucije, a ideja jedino zakonite carske vlasti potjera nove mladice, naročito u primorskim gradovima. Međutim, Justinijanova pobjeda nije ipak značila za Panoniju i Dalmaciju početak novog procvata i eru mira, već početak novih promjena, uvjetovanih provalama novih osvajača koji

zahvatiše doskora gotovo čitav sjeverozapadni dio Balkanskog poluotoka. Ove promjene i osvajanja donosi u historiju nov element – Slaveni. Njihovom se pojavom na granicama Panonije i Dalmacije započinje i povijest hrvatskog naroda.

VI
PODJELA HRVATSKE POVIJESTI

Prošlost hrvatskog naroda dijeli se u četiri doba.

Prvo doba ide od vremena otkad se Južni Slaveni, od kojih se kasnije jedan dio počeo okupljati oko Političkog imena Hrvati, počeše naseljavati u svoju današnju postojbinu pa do krunisanja ugarskoga kralja Kolomana za hrvatsko-dalmatinskoga kralja, to jest od prve polovice VI st. do godine 1102. Za to vrijeme, više od četiri stotine godina, hrvatski narod živi ponajviše samostalnim državnim životom, vođen u početku plemenskim županima, zatim knezovima i, napokon, kraljevima. U to se doba Hrvati sretno oteše franačkoj vlasti, obraniše od Mlečana, Arapa (Saracena), Bugara, Madžara i Bizantinaca, te neko vrijeme postigoše političku prevlast na sjeverozapadnoj obali Jadranskoga mora. Ali uz to počeše hrvatsku državu sve to većma slabiti unutrašnji razdori uvjetovani slavenskim demokratskim shvaćanjem političkoga života,[20] a ovi je najzad dovedoše u državnu zajednicu s Ugarskom, bolje reći s njezinim kraljem.

Drugo doba obuhvaća vrijeme od godine 1102. do 1526, ili od Kolomanova krunisanja za hrvatsko-dalmatinskoga kralja u Biogradu na moru do bitke kod Mohača. U to doba imaju Hrvati zajedničkoga kralja s Ugrima, ponajprije iz kuće Arpadove, zatim iz kuće Anžuvinske, najposlije iz različitih kuća, jer osiljenjem gordoga visokog plemstva Ugarska s Hrvatskom postade od 1387, odnosno od 1438. dalje izborno kraljevstvo. Za sve to vrijeme Hrvati se bore s Venecijom i Bizantom za Dalmaciju, a kasnije s Turcima za svoj opstanak uopće. Otevši se sretno Bizantincima, a za dulje vrijeme i Mlečanima, Hrvatska izgubi najzad Dalmaciju (između 1409 i 1420), a Turci joj preoteše najveći dio istočnih i južnih krajeva. Ove borbe s Venecijom i Bizantom u starije vrijeme, a s Turčinom u poznije, učiniše da je hrvatsko-ugarska zajednica, iznajprije vezana u prvom redu uz kraljevu ličnost, postajala pod utjecajem feudalnih plemićkih ustanova i privilegija sve to tješnja. Još u početku toga doba pridruži se Ugarskoj banovina Boana kao dobrovoljna saveznica; kasnije se proglasi kraljevinom (1377), ali ubrzo pade

20 [Uzroci propasti hrvatske državne nezavisnosti ne mogu se tražiti u nekom "demokratskom shvaćanju" svojstvenom, tobože, slavenskim narodima. "Unutrašnji razdori", o kojima Šišić govori, potekli su iz konkretnoga društvenoga razvoja kroz koji je hrvatsko društvo potkraj XI st. prolazilo, a koji obilježava naglo jačanje feudalnih elemenata.]

pod tursku vlast (1463). Jedini je Dubrovnik umio da kao slobodna republika, ali ipak pod vrhovnim gospodstvom ugarsko-hrvatskoga kralja, sretno sačuva svoju slobodu.

Treće doba ide od godine 1526. do 1790, to jest od mohačke katastrofe do smrti cara Josipa II. Da se obrane od Turčina, toga najljućeg i najtrajnijeg dušmanina svih Južnih Slavena, Hrvati izaberu habsburšku dinastiju svojim vladalačkim domom te za njezina vladanja napokon i suzbiju Turke; štaviše, poslije pobjede kod Siska (1593) počeše već i pomišljati kako da oslobode izgubljene zemlje i priklope svojim "ostacima hrvatskoga kraljevstva",[21] kako u to tužno doba nazivahu svoju domovinu. Ali uz to su se morali boriti za svoj drevni državnopravni položaj, na koji je sve to žešće počeo udarati bečki dvor naumivši sve narode u Monarhiji ponijemčiti u službenom pogledu (germanizacija) i skupiti pod jedinstvenu državnu upravu (centralizacija). Obrane radi Hrvati odluče (1790) da sebe privremeno povjere Ugarskoj, u neku ruku kao sastavni dio njezine vrhovne administracije, a sve u nadi da će se tada kad opasnost mine opet lako vratiti u svoj starodrevni samostalni državnopravni odnos prema Ugarskoj. U to se doba dogodiše u Hrvatskoj važne etnografske promjene doseljenjem Srba na bivši turski teritorij, naime u Srijem, Slavoniju i hrvatsku Vojnu krajinu, pa Nijemaca u neke gradove i na velikaške spahiluke, naročito u Slavoniji. Istodobno je Dalmacija za zlokobne mletačke stoljetne uprave stala poprimati talijansko, a turski pašaluk Bosna, pošto joj znatan dio žitelja primi islam, istočnjačko obilježje. Sam Dubrovnik i nadalje živi slobodnim životom, ali ne više tako sjajnim kao prije godine 1526; jedino se njegova književnost podiže do visoka stepena.

Četvrto doba, koje zaprema vrijeme od godine 1790. do oktobra 1918, ispunjavaju sada žešće sada slabije borbe hrvatskog naroda u jednu ruku za historijsku teritorijalnu cjelokupnost domovine, a u drugu za uskrišenje starodrevnoga državnopravnog položaja. Ideja narodnosti koju je francuska revolucija proširila svijetom zahvati također Hrvate i Madžare. Kako pak Madžari uzeše sebi kao glavni cilj veliku madžarsku narodnu državu od Karpata do Jadranskog mora, došlo je do sukoba između njih ponajprije riječima i perom, a zatim i oružjem (1848). Poslije desetgodišnje neustavne stanke (apsolutizam) svrši se sukob izmirenjem jednog dijela Hrvata i Srba u Hrvatskoj i Slavoniji (bez Vojne krajine) s Madžarima na osnovi obostrana ugovora, nazvana državnopravna hrvatsko-ugarska nagodba (zak. čl. I[XXX]: 1868). Odmah u početku toga doba propade mnogovjekovna sloboda Dubrovačke Republike (1806), a Venecija izgubi već nešto ranije Dalmaciju (1797) koja postade poslije kratke ali uzorne francuske vladavine austrijskom pokrajinom (1815). Neprekidni nemiri i krvave borbe između kršćanskog i muslimanskog žiteljstva u Bosni i Hercegovini izazvaše zanimanje evropskih

21 "Reliquiae reliquiarum olim regni Croatiae" (u saborskim zapisnicima XVI st. gotovo stalna rečenica).

vlasti, pa tako Austro-Ugarska Monarhija zapremi njihovom privolom obje zemlje (1878). Ona, doduše, dokrajči time u njoj četiristogodišnje osmanlijsko gospodstvo, ali je zato obdari upravom kojoj bijaše glavna svrha da tamošnji narod odbije od ostale njegove braće Srba i Hrvata. Međutim, zlonamjerno nepoštovanje hrvatsko-ugarske nagodbe od strane Madžara, a lakoumno zanemarivanje i iskoriščivanje Hrvata i Srba u Dalmaciji, Bosni, Hercegovini i Istri od strane bečkoga dvora, urodi najprije teškim nezadovoljstvom, a zatim snažnom težnjom čitavog naroda za oslobođenjem od madžarsko-njemačkog ropstva i za ujedinjenjem sa Slovencima i Srbima u Kraljevini Srbiji i u Kraljevini Crnoj Gori u nezavisnu državu pod žezlom dinastije Karađorđevića. Ta se težnja najzad ostvarila 29. oktobra 1918, kad je poslije petogodišnjega svjetskog rata propala Austro-Ugarska Monarhija zauvijek, a naše nacionalno ujedinjenje 1. decembra 1918. bilo i provedeno.

PRVO DOBA

OD DOSELJENJA DO 1102

I
JUŽNI SLAVENI U STAROJ POSTOJBINI

Literatura. – L. Niederle, Slovanské starožitnosti I-IV, Prag 190-24; Život starých Slovanů I-III, Prag 1911-25; Manuel de l'antiquite slave I-II, Paris 1923 -26; Rukovìt' slovanske archeologie, Prag 1931 (prev., ćir., N. Sad 1955, pod naslovom: Slovenske starine); J. Korošec, Uvod v materialno kulturo zgodnjega veka, izd. SAZU, Ljubljana 1952; W. Hensel, Slowiańszczyzna wczesnosredniowieczna, Warszawa 21956; J. Janko, O pravìku slovanskem, Prag 1912; J. Peisker, Die ältesten Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen, Stuttgart 1905; The expansion of the Slavs, The Cambridge medieval history II, 1913 (prev. u SP, n. s. I, 1927); Koje su vjere bili stari Slaveni prije krštenja? Sp, n. s. II, 1928 i pos. (o Peiskerovim shvaćanjima usp. Historiju naroda Jugoslavije, I, Zagreb 1953, str. 108, i J. Šidak, "Crkva bosanska" i problem bogumilstva u Bosni, Zagreb 1940, 26-37); A. Schmaus, Zur altslavischen Religionsgeschichte, Saeculum IV, 1953 (usp. ocjenu J. Šidaka u HZ VI, 1953); Zd. Vinski, Die sudslavische Grossfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Grossraum, Zagreb 1938; F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, 177-262.

Indoevropljani. Komparativna je filologija već davno utvrdila da su Slaveni s Indima, Irancima (ili zajedno uzevši Arijcima), Jermenima, Baltima (Litavcima, Letima i Prusima), pa Grcima, Italicama, Tračanima, Ilirima, Keltima i Germanima u tijesnom jezičnom i plemenskom srodstvu, što nas nužno upućuje na njihovo zajedničko podrijetlo od jednoga prajezika, odnosno pranaroda, to jest od takozvanih Indoevropljana.[1] O pitanju gdje nam valja tražiti postojbinu toga pranaroda veoma je često raspravljano, ali uza sve to nije do danas došlo do općenito prihvaćena rezultata. Ipak se čini da je još najvjerojatnije mišljenje koje je osnovano na filološkim, arheološkim i antropološkim kriterijima, a prema kojima kao da je indoevropska pradomovina bila otprilike u sjevernom dijelu Srednje Evrope, uključivši amo još i današnju Dansku i južnu Skandinaviju. Sigurno je samo toliko da su Indoevropljani živjeli u zajednici još u neolitsko doba, a to znači da je indoevropski pranarod stajao tada (oko trećega tisućljeća pr. n. e.) već na razmjerno dosta visokom stepenu kulture. Njegovo raseljavanje, i s time u neposrednoj vezi postanak pojedinih naroda, zbilo se zacijelo najkasnije u prvo vrijeme brončanog doba, ali zašto i kako, toga problema nauka nije riješila.

1 Francuzi se obično služe izrazom Arijci, a Nijemci kažu Indogermani.

Slaveni. Za najstarije sjedište što su ga Slaveni kao zaseban narod zapremali možemo s velikom vjerojatnošću uzeti one plodne srednjoevropske krajeve koji se nalaze između rijeka Visle, Dnjepra, Desne, Zapadne Dvine i Karpata. Ondje su im bili susjedi sa zapada Germani, na sjeveru Balti, na sjeveroistoku Čudi (Fini), na jugoistoku u crnomorskim stepama Iranci (Skiti), a na jugu u Karpatima Tračani. Još u toj zemlji, po razlikama koje se među njima javljahu pa sve jače isticahu, Slaveni se podijeliše na tri zasebne grane: zapadnu (Česi sa Slovacima, Poljaci, Lužički Srbi i Polapski Slaveni), istočnu (Rusi i Ukrajinci) i južnu (Slovenci, Hrvati, Srbi, Makedonci i kasniji Bugari),[2] već prema tome gdje je koja od njih sjedila.

U onom dijelu ove knjige u kojem je bilo govora o Ilirima u Panoniji i Dalmaciji imali smo prilike da se uvjerimo kako je nemoguće identificirati ovaj zapadnobalkanski pranarod s docnijim i današnjim Hrvatima i Srbima. Ali tako se nije uvijek mislilo; štaviše, bajka o južnoj pradomovini svih Slavena, naročito o autohtonstvu Hrvata i Srba, pa njihovo identificiranje s Ilirima seže svojim postanjem daleko unatrag. Prvi je puta nalazimo zabilježenu u ruskog ljetopisca XII st., poznatog pod imenom monah Nestor.[3] Pričajući kako su poslije općeg potopa Noevi sinovi razdijelili Zemlju, kaže ljetopisac da su Jafeta zapale među ostalim "Makedonija, Dalmacija, Ilirik i Slaveni". Kad se potom, prilikom gradnje babilonskog "stupa do nebesa", narodi po božjoj odredbi raziđoše širom svijeta "sa 72 jezika", onda "sjedoše poslije mnogih vremena Slaveni oko Dunava, ondje gdje su sada Ugarska i Bugarska", ali na njih navale Vlasi (Kelti), na što se Slaveni ispred njih povuku na sjever. Od toga vremena često se kod raznih slavenskih ljetopisaca i historičara susrećemo s mišljenjem da je pradomovina Slavena srednje i donje Podunavlje.[4] Ponoseći se, naime, starinom od punih osam stoljeća, ta je bajka iz stoljeća u stoljeće i od pisca do pisca sasvim prirodno stjecala sve to dotjeraniju formu i puniji sadržaj. Već prvi Nestorovi nasljednici, poljski ljetopisci Kadłubek (oko 1206) i Boguchwal (umro 1253) pišu da su Panonija (Ugarska) i Bugarska pradamovina Slavena, a stariji češki ljetopisci (Dalimilova kronika iz druge polovice XIII[5] i Pulkavina iz druge polovice XIV st.) znaju da je Čeh, praotac češkoga naroda i osnivač češke države, doselio s juga iz zemlje "Hrvati". Danas više nitko u nauci ne sumnja da je ova bajka prešla upravo literaturom iz Nestora u pojedine poljske i češke ljetopisce, a također ni o tome da Nestorovo kazivanje

2 [Šišić, u duhu suvremene građanske historiografije, nije Makedonce smatrao posebnim narodom, pa ih u svom tekstu nije ni spomenuo. Pod "docnijim" Bugarima misli današnji slavenski narod koji je nastao spajanjem slavenskih plemena s turanskim Protobugarima.]

3 [Taj se ljetopis, kojemu je konačan oblik dao Nestor, naziva danas u nauci Pervonačalnaja ljetopis.]

4 [Ovdje se, kao bespredmetna, izostavlja Šišićeva tvrdnja da neki "i danas" još zastupaju ovo mišljenje.]

5 [Tzv. Dalimilova kronika nastala je u početku XIV st., a autor, neki mali plemić, nije poznat.]

nije stara slavenska tradicija, već njegova kombinacija. Iz poljskih i čeških ljetopisaca, pak, preuzeše je od kraja XVI st. neki dalmatinski i hrvatski pisci,[6] ali popularnom i tobože narodnom pričom, s romantičnijim sadržajem, učini je u Hrvatskoj u XIX st. Ljudevit Gaj.[7] Razumije se samo po sebi da u njoj nema historijske istine, ali je ipak lijepo svjedočanstvo o vjekovnoj živoj svijesti slavenske srodnosti.

U povijesti se Slaveni javljaju razmjerno dosta kasno. Pisci iz ranijega rimskog carskog doba (Plinije, Tacit i Ptolomej) nazivaju ih Venedima (Venedi, Veneti, *Οὐενέδαι*) i smještaju u porječje gornje i srednje Visle, između Karpata i Baltičkog mora, a to može značiti da su Rimljani i Grci saznali za Slavene preko Germana, zacijelo germanskih trgovaca jantarom i krznom; još i danas živi u Nijemaca ovo ime *(Wenden, Winden)* kojim oni označuju neke Slavene, tako Lužičke Srbe u Saskoj i Slovence, naročito one u Štajerskoj. Značenje i podrijetlo ovoga imena veoma je tamno, ali izvan svake sumnje je da se Slaveni sami nisu njime nikad služili, dakle da je ono strano, po svoj prilici keltsko. Domaće ime bijaše Sloveni (*Словѣнинъ* plur. *Словѣне*) koje nam je prvi put ubilježeno u pisaca Bizantinskog Carstva u VI st.,[8] a poznaju ga nešto kasnije i zapadni pisci, pa čak i arapski (kao: *Sakalib*). S obzirom na geografsko proširenje ono se spominje kod Tesalonike i Sirmija, u Dalmaciji i Panoniji, u istočnim Alpama i zapadnim Karpatima, oko Labe i kod ruskog Novgoroda, ali njegovo značenje još uvijek nije potpuno i sigurno objašnjeno. Istodobno sa slavenskim imenom pojavljuje se kod nekih pisaca Bizantinskog Carstva u VI i VII st. i treće ime Anti, također nepoznata podrijetla i značenja.

Premda se Slaveni pod sigurnim imenom dadu razmjerno kasno utvrditi historijskim spomenicima, ipak se može kao pouzdano uzeti da se oni zapravo javljaju mnogo ranije, dašto pod drugim imenima. Većina slavista, naime, s pravom gleda u Herodotovim Neurima, u porječju gornjega Dnjestra i južnoga Buga, neki slavenski narod, a tako isto i u njegovim Budinima, a to nas dovodi u V st. pr. n. e. Poslije toga nema o Slavenima uopće nikakvih historijskih podataka sve do I i II st. ili, bolje reći, sve do IV i V st. naše ere kad se oni prikučiše dunavskom ušću.

6 [Prvi je od hrvatskih pisaca spominje Hvaranin Vinko Pribojevič u svom govoru: De origine successibusque Slavorum (1525).]

7 Prvi put je Gaj iznio pričanje o krapinskom gradu u brošurici "Die Schlösser bei Krapina" (Karlovac 1826, 14-22) koju je napisao kao šestogimnazijalac, i to ne na osnovu pučkoga pričanja – kako bismo očekivali – nego "aus der Uebereinstimmung mehrerer Geschichtsschreiber". Međutim, rukopis s natpisom: "Brevis descriptio antiquissimi et famosi loci Krapina... necnon conventus nostri, hoc in oppido collocati", nekoć vlasništvo franjevačkog samostana u Krapini, zatim Gajevo, a danas zagrebačke Sveučilišne biblioteke, napisan 1800. od krapinskog franjevca Čeha Vjenceslava Sklenskoga, pokazuje da je Gaj svoju brošuricu doslovno prepisao (odnosno preveo na njemački) iz ovoga spisa. – [Usp. o genezi krapinske priče: Vj. Klaić, Priča o Čehu, Lehu i Mehu (Slike iz slavenske prošlosti, 1903, str. 5-17), i F. Šišić, Ideja slovenske pradomovine u Podunavlju (Dodatak uz raspravu: Ime Hrvat i Srbin i teorije o doseljenju Hrvata i Srba, Godišnjica N. Čupića 35, 1922).]

8 Najstariji, danas poznati podatak je od g. 525. kao *Σκλαυηνοί* (čitaj Sklavini).

Oni su se dakle u doba Seobe naroda počeli kretati širinama današnje zapadne Rusije i Poljske na istok i na jug s jedne, a svakako još i na zapad rijeci Visli, prema Odri, s druge strane. Međutim, bilo je – kako se čini – već i u II st. n. e. slučajeva da su pojedine omanje čete Slavena prelazile Karpate i počele naseljavati poneke krajeve današnje Slovačke i Madžarske, ali prije prve polovice VI st. ipak ne može biti govora o njihovu prodiranju na Balkanski poluotok. U to doba se oni raspadahu na dvije velike skupine, na Slavene i Ante: Slaveni bijahu zapadna, a Anti istočna skupina, i to tako da ih je rastavljala rijeka Dnjestar.

Prvi narod s kojim su Slaveni došli u doticaj bili su Skiti. Oni su najkasnije oko polovice VII st. pr. n. e. provalili iz srednje Azije u crnomorsko primorje pa se s vremenom proširiše po beskrajnim ravnicama od Azovskog mora i Dona do Pruta i dunavskog ušća, i tako zakrčiše Slavenima za dulje vremena širenje na jug do Crnoga mora; štaviše, Skiti su nekim slavenskim plemenima nametnuli svoje gospodstvo. Jedva, naime, može biti sumnje da su Herodotovi Skiti "ratari i težaci", koji su se bitno razlikovali od vladajućih ili "kraljevskih" Skita i od "nomadskih" (ili pravih Skita), zapravo bili Slaveni. Sa zapada pak navale na Slavene oko polovine III st. pr. n. e. istočnogermanski Bastarni pokorivši sebi krajeve između Karpata, Dnjestra i Buga.[9] Poslije Bastarna koji se preseliše na Balkanski poluotok zavladaše u još jačoj mjeri zakarpatskim Slavenima germanski Goti (u III st. n. e.), a kad obje njihove državne organizacije razvale Huni, dospije jedan dio Slavena pod njihovu vlast (oko 375 n. e.). Tim se događajem svršava tamno doba slavenskog praživota i počinje historijsko, a s njime i južnoslavensko kretanje iz pradomovine na jugozapad. Ali prije nego li obratimo našu pažnju na prodiranje Južnih Slavena na Balkanski poluotok treba da se upoznamo s tadašnjim njihovim unutrašnjim životom.

Kultura starih Južnih Slavena. Stari Južni Slaveni bijahu ponajviše krupni i visoki, a crvenkaste kose. Taj krepki tjelesni ustroj pun zdravlja činio ih je sposobnima da lako podnose svaku nepogodu vremena kao i oskudicu hrane (kad je to trebalo da bude) i pomanjkanje valjana odijela. Hranili su se svim poljskim plodovima, ribom i mesom divljači, kao i svih domaćih životinja, a pili su mlijeko, medovinu i pivo svareno od ječma. Inače su živjeli priprosto i jednostavno u drvenim domovima, u kojima je bilo različitog pokućstva. Oko doma širio se vrt i dvor (dvorište) sa zgradama za stoku koje su nazivane: hlevina, staja i kotac, pa uljanik s rojevima pčela.

Njihove običaje i privatni život naši izvori crtaju ponajviše povoljno. Stari Južni Slaveni bijahu tihi i marljivi, baveći se ponajprije ratarstvom i stočarstvom, iako se ne može zatajiti da su u prilikama znali da budu divlji i okrutni. Naročito im hvale gostoljubivost koja je gdjekad prelazila u rasipnost. Kao osobitu njihovu krepost vrijedi pomenuti čist bračni život, ponajviše u jednoženstvu, uz prerijetku vjernost žena kojih je

9 Da su Bastarni pripadali istočnim Germanima, dokazao je Ludwig Schmidt, Geschichte der deutschen Stamme. Die Ostgermanen. Munchen 1936, 86-88.

položaj u slavenskom društvu uopće bio mnogo povoljnji negoli kod drugih naroda. Čini se da drugi brak nije bio u običaju, pa odatle i ženama dobrovoljna smrt po muževljevoj. Ali koliko god bijaše položaj žene cijenjen u društvu, ipak je ona bez prava; nevjesta se naime stjecala kupnjom ili otmicom. Pored ovih svijetlih strana slavenskoga drevnog života znamo i za neke tamne. Teška nesloga i razdor razdirali su ih oduvijek otkad za njih znamo, a i veliko zlo bijaše prekomjerna odanost piću.

Dok su Južni Slaveni živjeli u zajednici s drugim Slavenima, njihovo se društveno uredenje nije razlikovalo od uređenja ostalih: živjeli su slobodno ne trpeći nad sobom vladalačke vlasti, pa stoga i nisu imali organiziranih država. Osnovica društvenog života bijaše im rod, porodica, zacijelo nešto slično onome što se danas naziva zadružni dom ili zadruga, u kojoj su bili okupljeni ljudi vezani najtješnjim krvnim srodstvom. Rodom, odnosno zadružnim domom, upravljao je domaćin, obično najstariji, a svakako najrazboritiji među svima, koga su ostali ili priznali ili odredili za to između sebe. Glavno dobro i imutak roda bijaše blago ili stoka po pašnjacima koju se kupovalo i prodavalo kao posredujuću vrednotu. Sasvim je dakle i prirodno da je pohlepa za umnožavanjem ovoga blaga zacijelo često davala povoda sukobima ne samo među susjedima nego i među plemenima, jer se potrošeno blago dalo najbrže i najlakše nadoknaditi plijenom. Mnogo manje od blaga (stoke) vrijedila je u praslavensko doba zemlja, koje je bilo toliko da su svaki rod i svako pleme mogli sebi uzeti koliko su mogli uzorati ralom i plugom, sijući sve glavnije vrste žita od kojih se mijesio hljeb i varila kaša. Zato među starim Južnim Slavenima i nije moglo biti ni velikog bogatstva ni velike sirotinje: onoga koji nije htio da radi i sluša izgonili bi iz doma ili roda, a ti prognanici kao da bijahu jedina sirotinja, nazvana hudi, što je značilo i siromaha i nevaljalca. Dalja posljedica porodičnog života bijaše bujno razvijen domaći život i visoka moralnost, ali odatle i ta rđava strana da u Južnih Slavena nije bilo lične inicijative i pregnuća, što je docnije, kad je trebalo osnovati državne organizacije, štetno djelovalo. Još je jedna posljedica: među Južnim Slavenima nije bilo staleških razlika, oni bijahu svi među sobom jednaki, dakle su živjeli u demokraciji, znak da kod njih nitko nije mogao (bar u vrijeme mira) doći do vlasti, do monarhije, očito zbog prejakog otpora drugih.

Kad bi se rod prekomjerno umnožio, jedan bi se dio odvojio i podigao nov dom negdje u okolini staroga, s kojim ne bi prekidao veza. Više takvih novih domova stvaralo bi vasi ili sela, u kojima su kuće vazda bile razdaleko jedna od druge, svaka usred svoje zemlje. Takvo selo naseljeno domovima, srodnima po krvi, smatralo se kao jedno bratstvo, a njime je upravljao starješina čelnik, koga bi svi domaćini priznali i odabrali između sebe. Bratstvo je imalo zajedničko prezime, obično po pradjedu onoga roda iz kojega je poteklo, zajedničko groblje, zajednički žrtvenik, pa i šume. Šteta, sramota ili uvreda nanesena jednom članu bratstva smatrala se zajedničkom, pa stoga bijaše čitavo bratstvo dužno osvetiti svoga člana, naročito za ubistvo; to je krvna osveta.

Kao što je bratstvo postalo od jednog roda, tako je i pleme postalo kad se bratstvo počelo granati i dijeliti na više bratstava, naseljenih u više sela, a vezanih između sebe krvnim srodstvom. Teritorij na kojem je živjelo jedno pleme zvao se župa, a ta je imala svoje ime ili po rijeci ili po mjestu. Glavar plemena bijaše župan, zacijelo vrhovni sudac i vojskovođa plemena, i to redovito iz bratstva koje bi se istaklo hrabrošću, drevnošću ili veličinom ispred ostalih. Na taj je način bivalo da je županstvo postajalo nasljedno u pojedinim bratstvima, a to je zametak slavenskom plemstvu. U sredini većine južnoslavenskih župa nalazio se grad, uglavnom u barama ili na kakvu humku; grad bijaše zaštićen umjetnim utvrdama rovova, nasipa, plotova i brvana, a pleme se sklanjalo u nj ispred tuđinske navale. Inače bijaše u gradu i trg gdje se kupovalo i prodavalo, a obično se u njem sastajahu plemenska vijeća, složena od glavara cijelog plemena.

Južni Slaveni kao ratari nisu bili ratnički narod, ali branili su junački svoju kuću i slobodu kad bi ih tkogod napao. Odmah na vijeću birahu vojvodu koji će ih povesti u boj. Oružje bijaše im dugo koplje i kratka sulica, prikladna za bacanje, pa mač, praćka, luk i strelica, a upotrebljavali su i neku vrstu zastave, nazvanu prapor. Uz veliku hrabrost, čak i žena koje su često svoje muževe pratile na vojnu, naročito obilježuje njihovu ratnu vještinu neiscrpljiva lukavost, koja je najviše straha zadavala njihovim protivnicima.

Stari su Južni Slaveni vjerovali da cijelim svijetom upravljaju božanstva za koja su držali da imaju ljudsku priliku i ljudske osobine. Uglavnom im je vjera bila obožavanje prirodnih sila kao i ostalim Indoevropljanima. Vrhovno je božanstvo bio "bog", a je li ono imalo još i koje drugo ime, npr. Perun,[10] ne da se utvrditi. Od ostalih bogova poznat je sunčani bog Dajbog, izvor svakomu dobru na zemlji, koji sve obasipa blagotvornom svjetlošću svojih životnih i toplih zraka. Niže od bogova bila su riječna i druga božanstva, od kojih se do danas sačuvaše u narodnoj uspomeni zmajevi i vile. Ovim se božanstvima Južni Slaveni obraćahu molitvom i prinošahu im žrtve, obično volove, ovce i različne plodove. Pri žrtvovanju pazilo se na različite znakove po kojima bi vješti ljudi proricali budućnost. Žrtvu je obavljao zadružni domaćin ili župan nekoga plemena. Za sudbinu Južni Slaveni nisu znali, ali su ipak vjerovali da neka božanstva vladaju čovjekom; to su bile suđenice ili rođenice. Duša je čovjeka bila po njihovu vjerovanju besmrtna, a zvali su je nav; ona po tjelesnoj smrti pokojnika nastavlja u raju onakav život u kakvom se čovjek nalazio kad je promijenio svijetom. Zbog toga su se Južni Slaveni u nesretnom ratu dragovoljno ubijali da ne bi pali u ropstvo, nego da umru kao slobodni ljudi. Još se mislio da se poneki čovjek može poslije smrti pretvoriti u vuka, povukodlačiti, pa u toj prilici luta po svijetu. I takav da je vukodlak obdaren natčovječjom snagom: on goni i vodi oblake, a kad sunce ili mjesec pomrče, to ga vukodlaci žderu.

10 [Danas više ne može biti sumnje da Perun nije bio neko općeslavensko božanstvo.]

Sahranjivanje bilo je dvojako: ili pokopavanje u zemlju ili spaljivanje. S pokojnikom se ostavljalo sve ono što mu je u životu bilo najnilije, tobože da mu služi i u životu onkraj groba. Nad grobom podigla bi se mogila ili gomila, na kojoj se davahu junačke igre i daća nazivana strava.

Različite mijene u životu starih Južnih Slavena pratila je pjesmavjerna slika cijeloga narodnog života, naročito vjerskoga, jer se ona pjevala uz stare vjerske obrede i običaje. Za zabavu bile su pored priča još i zagonetke, a u poslovicama se kazivalo pravilo mudrosti stečene u životu.

II
DOSELJENJE I PRVA DVA STOLJEĆA U NOVOJ DOMOVINI

Izvori. – Podatke bizantinskih pisaca o Slavenima i njihovu doseljenju na Balkanski poluotok donose: F. Rački, Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, MSHSM VII, 1877; F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I, Ljubljana 1902; St. Stanojević – V. Čorović, Odabrani izvori za srpsku istoriju I, Beograd 1921 (s prijevodom, ćir.); F. Barišić – M. Rajković – B. Krekić – L. Tomić, Vizantiski izvori za istoriju Jugoslavije I, PI SAN 241, 1955; B. Ferjančić, Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II (Konstantin VII Porfirogenit), PI SAN 323, 1959.

Literatura. – Osim u literaturi na str. 60 i 67 navedenih djela (Niederle, Slov. star. II, 1-2; Stanojević I-II, 1903-06; Kulakovskij II-III, 1912-15; Uspenskij I; Ostragorski; Nodilo III, 1905) usp.:

E. Dümmler, Ueber die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien (549-928), Sitzungs-Berichte der Wiener Akad. XX, 1856; V. Jagić, Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen, AfslPh XVII, 1895 (prev. M. Kombol u Jagić, Kraći izabrani spisi, Zagreb 1948); J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903; J. B. Bury, The treatis De administrando imperio, Byz. Zeitschrift XV, 1906, prev. u VZA X, 1908; K. Jireček, Geschichte der Serben I, Gotha 1911 (prev. J. Radonić, Beograd ^{2}1952); L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen. München ^{2}1934; Lj. Hauptmann, Prihod Hrvatov, Bulićev zbornik, Zagreb 1924 (hrv. prijevod u Zborniku kralja Tomislava, Zagreb 1925); Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VIe siècle, Byzantion IV, 1927/8 (izašlo 1929); Konstantin Porfirogenit o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa, Rešeratov zbornik, Dubrovnik 1931; Kroaten, Goten und Sarmaten, Germanoslavica III, Prag 1935; Seoba Hrvata i Srba, JIČ III, 1937; M. Barada, Seoba Hrvata i Srba, NVj XLII, 1933/34; Hrvatska diaspora i Avari, SP, ser. III, sv. 2, 1952 (usp. ocjenu B. Grafenauerau HZ VI, 1953); P. Skok, Dolazak Slovena na Mediteran, Split 1934; Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I-II, Zagreb 1950; B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, ZČ IV, 1950; Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-družbene podlage, ZČ IX, 1955; Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogenita o doseljenju Hrvata, HZ V, 1952; Hrvati u Karantaniji, HZ XI-XII, 1958-59; B. Zástěrová, Avaři a Slované. (K současnému stavu bádání o starším obdobi avarských dějin a vztahů avarsko-slavanských.) Vznik a počátky Slovanů 2, Prag 1958, str. 19-50; Stj. Antoljak, Problematika najranijeg doseljenja i nastanjenja Slavena-Hrvata u Istri, Starine JAZU 48, 1958; Hrvati u Karantaniji. Godišen sbornik na Filosofskiot fak., Istor.-filol. oddel 9, No 2, Skopje 1956 (usp. ocjenu B. Grafenauera u HZ XI-XII, 1958-59); Lj.

Karaman, Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu, Beograd 1925; O spomenicima VII, i VIII. stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata, VHAD, n. s. XXII-XXIII, 1941/42; M. Barada, Nadvratnik VII, stoljeća iz Kaštel-Sućurca, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940; M. Horvat, Oporuka splitskog priora Petra, Rad JAZU 283, 1951 (usp. ocjene Lj. Karamana i J. Lučića u HZ V, 1952); J. Stipišić, Oporuka priora Petra, Zbornik HI 2, 1959; S. Sakač, Ugovor pape Agatona i Hrvata proti navalnom ratu, CS I, 1931 (Šišić dodaje u svome rukopisu uz naslov ove rasprave: neuvjerljivo); A. Dabinović, Državnopravni odnos Hrvata prema Istočnom carstvu, Rad JAZU 270, 1941; V. Novak, Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije, VHAD XLVI, 1923; G. Novak, Nekoja pitanja iz istorije srednjevjekovnoga Splita, SP, ser. 2, II, 1-2, 1928; A. Dabinović, Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije? Rad JAZU 239, 1930; P. Skok, Les origines de Raguse, Slavia X, Prag 1931; V. Ćorović, Historija Bosne I, Beograd 1940; F. Šišić, Ime Hrvat i Srbin, i teorije o doseljenju Hrvata i Srba. Godišnjica NC 35, 1922; Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, 203-296.

Prve političke organizacije. Južni Slaveni izlaze kasno na historijsku pozornicu ne samo zbog toga što u njih nije bilo većih samostalnih političkih organizacija za čitavo ranije doba nego i zbog toga što su živjeli u neposrednom susjedstvu ratničkih i dobro organiziranih naroda. Njih upravo uvlače u svijet drugi narodi, naročito Germani (u prvom redu Goti) i Turani (poglavito Avari). Kako veze i odnosi s njima nisu uvijek bili prijateljski, to su se Južni Slaveni počeli jedni uz druge pribijati i prikupljati; mjesto malih plemenskih jedinica ističu se pomalo veća plemena, ojačala u borbama, a neka od njih obuhvaćaju po više župa s knezom na čelu, po germanskam primjeru;[11] uz njega se izrijekom spominje i savjet (vijeće) odličnika. Tada se Južni Slaveni bolje izvježbaše u ratnoj vještini, poprimivši od Germana savršenije oružje i stvarajući vojske, a time se vlast kneza kao vojvode sve to više ustaljivala jer je seljenje i pomicanje na jug uvijek bilo skopčano s borbama; ali jedva može biti sumnje da je i seljenje bilo u prvom redu posljedica krvavih domaćih svađa između pojedinih plemena. U takvim su zgodama knezovi zacijelo sazivali najodličnije ljude na savjet i tek u sporazumu s njima pošli u pljačku, ponajviše za blagom (stokom). Razumije se da je već tada vrijedilo uglavnom pravilo da se ide u boj u tuđu zemlju: no Južni Slaveni su ipak ili pojedince ili u omanjim skupinama polazili u službu i k neprijatelju, naročito u Bizantsko Carstvo. O dužnosti prema domovini ne može u to doba uopće još biti govora; tada se ratovalo gdje se mislilo naći lične koristi, a protiv koga ili za koga, nije se pitalo. To je prirodna posljedica seljenja, a kad bi neprijatelj navalio jačom silom, Južni Slaveni bi se povukli u šumu i bare, ili sasvim ostavili svoje kolibe nastanivši se u drugom kojem kraju. Domovina je dakle tada bila pleme, a ne zemlja. Pored toga još je od presudnoga značenja i to da da su se slavenske državne organizacije bez sumnje odmah od prvog početka, kad su nastajale, umanjivale

11 Riječ knez postala je od germanskoga kuning. – [Vl. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik IV, s. v. knez, ne smatra ovu etimologiju potpuno dokazanom upućujući na mogućnost da je u starom slavenskom jeziku postojala osnova *kънь* u značenju panj, stablo odnosno pleme, rod.]

diobom između vladarskih sinova ili braće, a to je dovelo do stvaranja raznih središta. Oko njih su se okupljali pojedini rodovi, a među njima je tada zacijelo dolazilo, do krvavih sukoba. Samo u većim pothvatima, a za volju obilnijeg plijena, znali su se složiti u oveće skupine, ali to bi prestalo čim bi cilj bio postignut. Ova slabost državne svijesti i narodnog osjećaja potrajat će još veoma dugo među Južnim Slavenima i glavni je tumač za razumijevanje njihove starije historije. Tako dakle neće Južni Slaveni – a to vrijedi za sve Slavene – u početku svoje historije istupati kao jedinstven narod s jedinstvenim ciljem, već zasebno u omanjim plemenskim organizacijama. Zato se i proširenje i seljenje Slavena vršilo samo postepeno bez osobitih događaja, slično prokapljivanju, ili kao kad se povodanj polagano pomiče naprijed.

Pomicanje i seljenje. Prve provale Slavena i Anta u bizantinske provincije južno od donjeg Dunava, koje zabilježiše bizantinski ljetopisci, počinju u prvoj polovini VI stoljeća. Od toga vremena, dakle, datira i historija Južnih Slavena, obilježena vladanjem cara Justina I (518-527), a još više njegova nasljednika Justinijana (527-565), sastojeći se od redovitih provala u carske provincije s jedne strane preko donjega Dunava, a s druge u neprekidnom pomicanju na zapad u Panoniju. Pri tom podupiraše Južne Slavene dugotrajno ratovanje carstva s Perzijom, pa Justinijanovi vandalski i gotski ratovi, jer su tada carske čete bile povučene s Balkanskog poluotoka, a sam Justinijan nije davao slavenskim pljačkaškim provalama veće značenje. Kako Južni Slaveni nisu imali ni države ni stalno provedene vojničke organizacije, car doista nije ni mogao doći na misao da će se iz njih s vremenom izleći veće zlo za državu. Upadanje Slavena u provincije carstva ipak pokazuje dvije različite faze. U ranije doba Južni Slaveni provaljuju u carstvo samo plijena i roblja radi, vraćajući se svaki put preko Dunava u svoja obitavališta; a kasnije idu za tim da na prekodunavskom ispražnjenom i opustjelom carskom zemljištu stvore stalne naseobine. Ova druga faza naročito je u vezi s dolaskom Avara.

Avari. Avari ili Obri bijahu konglomerat različitih turanskih azijskih plemena, u kojem bijahu hunsko-ugarski čopori u većini. Oko sredine VI st. stigoše pod vodstvom hagana Bajana na zapadnu obalu Kaspijskog mora i ponude se u službu caru Justinijanu. Držeći se načela da barbare treba uništavati barbarima, car im lijepo primi poslanike i uze ih u službu odredivši haganu godišnju novčanu potporu (558). Već oko 562. nalazimo Avare o današnjoj Dobrudži i u Vlaškoj nizini, a poslije odlaska Langobarda iz današnje Ugarske u Italiju (568) zapreme oni srednje Podunavlje i Potisje; samo Srijem dođe u ruke Bizantinskcg Carstva. Ali sada se razvrgne prijateljstvo između carstva i Avara jer su oni svojatali Srijem i grad Sirmij za sebe, ali su u prvom sukobu pod gradom bili suzbijeni tako da je Bajan tek 579. ponovo navalio na grad i poslije trogodišnje opsade ga i zauzeo (u proljeće 582).[12] Odmah zatim

12 U Arheološkom muzeju u Zagrebu čuva se opeka nađena u Mitrovici, u kojoj je urezan grčki natpis iz ovoga vremena: "Hriste Gospode! Pomozi gradu i odbij Avarina i čuvaj Romaniju (= Rimsko carstvo) i onoga koji je to napisao."

požar uništi Sirmij, i tako propade nekad slavan grad koji se sjajem i ljepotom mogao mjeriti s najvećim gradovima u carstvu.

Tako počne avarsko-bizantinsko ratovanje koje potraja uz neke – sada kraće, sada duže – prekide do g. 626. S Avarima su polazili i pomicali se naprijed još i mnogobrojni Slaveni, njihovi podanici u Panoniji, a i Slaveni saveznici iz Dacije (Vlaške). Tako do početka VII st. Južni Slaveni naseliše polako, bez većih događaja, svu današnju Slavoniju, Hrvatsku, jugozapadnu Ugarsku i slovenačke zemlje do talijanske međe na zapadu, a do izvora Mure na sjeveru. U Dalmaciju provališe s Avarima ljeti 597, a potom sve češće i snažnije, tako da se već 599. papa Grgur I. teško zabrinuo da Slaveni ne bi preko Istre upali i u samu Italiju. Dosada bijaše dalmatinsko primorje pošteđeno, ali poslije prijeke smrti zaslužnog cara Maurikija (602), kad Bizantinskim Carstvom zavlada uprava anarhija, došao je i na njega red. Uz mnoge druge ugledne gradove padne najzad i slavna Salona, koju su Avari i Slaveni osvojili oko 614, a s njome i vlast Bizantinske Carevine u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka. Samo malen dio gradanstva umakne na lađe i spase se na obližnje otoke Brač, Sulet (Šolta), Hvar, Vis i Korčulu, a svi drugi jadno izginuše od barbarskog noža, dok je oplijenjeni grad zajedno s crkvama izgorio do temelja. Još nekoliko stoljeća kasnije označivale su veličanstvene ruševine mjesto gdje je nekoć stajala "duga Salona" ali na obnovu nije se nikad pomišljalo. Uz Salonu propadoše još i stari gradovi Skardona, Narona, Epidaur i Delminij; jedino Jader i Tragurij, pa gradovi po otocima ostadoše ili netaknuti ili bar nisu bili do temelja razoreni.

Nevolja Bizantinskog Carstva došla je do vrhunca kad Avari i Slaveni udare 626. na sam Carigrad, dok su s azijske strane imali na nj udariti Perzijanci. No prvi budu potučeni na moru Slaveni kad je trebalo da prevezu perzijske čete na evropsku stranu Bospora, i vrate se potom natrag, na što i Avari ostaviše bojište (u augustu 626). Poraz pod Carigradom bijaše od presudnih posljedica za Avare jer od toga časa datira opadanje njihove gorde moći, a pokoreni narodi, u prvom redu Slaveni, počeše redom dizati ustanke i vojevati za svoje oslobođenje, pri čemu ih je bez sumnje pomagao car Heraklije (610-641), taj bistri i pronicavi vladar čestita značaja, valjani diplomat i vrsni vojskovođa, kome je doista poslije teških muka i uspjelo da spase Bizantinsko Carstvo od potpuna rasula. Sada se oslobode avarskoga jarma gomile onih Slavena koje su prebivale u Noriku, Dalmaciji, Iliriku i Meziji; a pod vodstvom kralja Sama skočili su na oružje i Zapadni Slaveni osnovavši prvu slavensku saveznu državu, kojoj se po svoj prilici pridruži i veći dio noričkih Slavena (docnijih Slovenaca) u dolini gornje Drave i Mure,[13] tako da se Samova država prostirala od Sale u Tiringiji do slovenačko-hrvatskih međa. U to vrijeme, između godine 630. i 640, provaljuju oboružane čete Hrvata iz njihove domovine Bijele Hrvatske (današnje Male Poljske sa

13 [Prema novijim rezultatima, Samovu plemenskom savezu – o državi se još nije moglo raditi – pridružila se cijela Karantanija, prema tome i krajevi južno od Drave, u Posavju. Usp. B. Grafenauer, Novejša literatura o Samu in njeni problemi, Zgodovinski časopis IV, 1950, str. 158-160.]

sjedištem oko Krakova) u Panoniju i rimsku Dalmaciju te, nadvladavši i protjeravši Avare, sami zagospodovaše u tim krajevima. Hrvati su bili dio slavenskih Anta, a avarski podanici u Panoniji i Dalmaciji dijelovi Slavena; prema tome, prvi su pripadali sjeverozapadnoj slavenskoj jezičnoj skupini, a drugi jugoistočnoj. Budući da je nadošlih Hrvata bilo malo – samo gospodujući sloj – izvršio se i ovdje u historiji općepoznati proces da su zapovijedajući došljaci poprimili jezik svojih podanika, a ovi ime došljaka. Nesreća se Avara još uveća kad su malo potom među njima u prekodunavskoj Panoniji, to jest u središtu njihove moći, buknuli građanski ratovi, a ti su njihovu moć toliko oslabili da je haganova vlast oko polovice VII st. ostala ograničena na današnju ugarsku nizinu, Srijem i zemlju između Drave i Save. Negda toliko silna Avarija više nije postojala, a njezine pljačkaške horde rijetko su kad otada prelazile Dunav i Savu. Konačnim padom avarske moći, oko polovice VII st., svrši se i posljednji prizor doseljenja Slavena na Balkanski poluotok koji su oni pomalo naseljavali počevši od prve polovice VI stoljeća.

Bizantinsko Carstvo i Slaveni poslije doseljenja. Pad avarske moći pružio je Bizantinskom Carstvu željno dočekanu priliku da se svom snagom baci na Perziju; i doista, već iduće godine 627. ona je slomljena (u bitki kod Ninive), a Heraklije se vrati u Carigrad kao trijumfator. Sada se moglo pomišljati na to da se doseljeni Slaveni izbace s Balkanskog poluotoka ili da se pokore. Međutim, do toga nije ipak došlo. U prvi mah, naime, carstvo bijaše zbog različitih udaraca i gubitaka za trajanja teškoga perzijskog rata suviše izmoreno i istrošeno, a kad se opet pridiglo, pojavi se na jugoistoku iznenada nov dušmanin – Arapi (Saraceni), koji su kao nagla bujica, izvrsno organizirani i disciplinirani, a fanatizirani do ludila, za kratko vrijeme uništili Perziju i osvojili bizantinske provincije Palestinu i Siriju s Jerusalimom, Antiohijom i Edesom, a kratko vrijeme pred smrt cara Heraklija Egipat. S tim osvajanjima u vezi Arapi će se uskoro pojaviti kao nova pomorska sila na Sredozemnom moru i tako bitno pridonijeti da se tadašnji razmjer snaga i poredak na čitavom Istoku i u južnoj Evropi iz temelja promijeni. Tako eto propade Heraklijevo djelo, a carstvo bijaše doskora stegnuto na Malu Aziju, Balkanski poluotok i na rastresene posjede po latinskom Zapadu; štaviše, njegov položaj učiniše po Heraklijevoj smrti još kritičnijim nemile dinastičke borbe o prijestolje. Ove političke prilike u carstvu daju nam pouzdan ključ za razumijevanje života i prilika doseljenih Slavena u to doba.

Kad se, naime, stišala bura što ju je izazvao slavenski ustanak protiv Avara, nastupi za dugo vremena mir i tišina, tako da gotovo puna dva stoljeća nema nikakvih vijesti koje bi ma što znale da kažu o Slavenima, naročito o onima od kojih će kasnije nastati narod hrvatski i srpski. Razlog tome valja tražiti u činjenici što su se oni u to vrijeme opet vratili na ono svoje patrijarhalno društveno uređenje u kakvom su živjeli u staroj postojbini. Ta "demokracija" nije, doduše, znala za "vladu jednoga čovjeka", to jest za monarhiju – kako je to bilo kod Germana (Alarik, Teoderik) – ali se zato gušila u sitnim među sobnim zadjevicama, koje su bile

na dnevnom redu među onima koji su se znali staviti na čelo različitim bratstvima i plemenima. Jer, kao što već rekosmo, Slaveni nisu došli na Balkanski poluotok kao narod, nego kao skupina bratstava i plemena, vođena od Avara, i bez vlastite inicijative, a pogotovu nisu imali na umu da razvale carstvo koje se bez sumnje i njih doimalo kao "vječno" i "neporušivo" djelo božje. Tako se dakle sada poslije doseljenja nalazila sva vlast u rukama mnogobrojnih župana i nekih odličnijih plemenskih starješina i glavara, a njihove međusobne borbe, pljačkanja u susjedstvu te naknadna manja pomicanja i proširivanja ispunjavahu bez sumnje čitavu tadašnju njihovu historiju. Kako pak na početku VII st. bijahu nekoć toliko blagoslovljeni krajevi Balkanskog poluotoka opustošeni, a staro im žiteljstvo znatnim dijelom istrijebljeno, carstvo tada nije ni moglo imati na umu da protjera nove došljake, štaviše, glavna je zadaća bizantinskih državnika mogla otada samo da bude kako da privuku nove doseljenike u opseg svoje sfere, koristeći se njima u podizanju ekonomskih i vojničkih državnih potreba. Osim toga, carstvo nije imalo ni razloga da od omanjih slavenskih župa stvara oveće političke jedinice; naprotiv, u njegovu je interesu bilo da podržava glođenje između pojedinih župana kako se ovi ne bi "ujedinili protiv carstva". Carstvo je stoga puštalo Slavene poslije njihova doseljenja u miru, ne dirajući u njihov unutarnji život i vršeći nad njima uglavnom samo nominalnu vrhovnu vlast, naročito nad onima koji su živjeli daleko od Carigrada i Soluna, to jest: ovi su Slaveni znali za cara i da žive u njegovu carstvu, ali njegovu vlast nisu neposredno osjećali. S druge pak strane, carstvo ih je smatralo kao svoje "pokorne podanike", a njihove zemlje sastavnim dijelovima "Romanije", ostavivši im stara imena, pa još i kasnije, kad bude došlo do kristalizacije slavenskih skupina u oveće plemenske oblasti, imat će veliku ulogu baš ova teritorijalna razdioba i granice, naime administrativne i provincijalne uredbe nekadašnjega Rimskog Carstva očit dokaz kako Slaveni nisu ništa umjeli da sami stvore za vlastitu političku organizaciju. Takav odnos između carstva i Slavena kao da je dobio i službenu potvrdu za cara Konstantina IV.[14] Oko toga vremena, naime, Arapi su poslije mnogogodišnjih bojeva na kopnu i moru, poglavito pomoću poznate "grčke vatre" (zapravo baruta), tako potučeni da su zatražili i dobili mir na trideset godina uz veoma povoljne uvjete po carstvo. Kad su to doznali "vladaoci najkrajnjih plemena prema zapadu carstva", očito i Slaveni u Dalmaciji, otpremiše caru pobjedniku poslanike "poslavši mu darove i zatraživši da bi im dao mir i sporazum (ljubav)". I doista, "car popusti njihovim molbama i dade im mir kao gospodar", to jest Slaveni ga priznaše svojim gospodarom, a on njima naselja na rimskoj zemlji (678). "I tako nastade veliko bezbrižje – kažu bizantinski ljetopisci – i na istoku i na zapadu (rimske države)." Ali upravo u taj čas ugrozi carstvu mir nov narod – Bugari.

14 [Prema novijim rezultatima, car Konstantin IV nije imao nadimak Pogonat (Bradati), koji mu Šišić na ovom mjestu pridaje, pa se taj podatak iz teksta izostavlja. Usp. G. Ostrogorski, Istorija Vizantije, ^{2}1959, str. 129 i 137.]

Utemeljenje bugarske države. Bugari bijahu ogranak one srednjoazijske turske gomile koja je poznata pod skupnim imenom Huna. U prvoj polovici V st. n. e. nalazimo ih u predjelima istočno Azovskomu moru i rijeci Donu (Tanais) gdje se raspadahu u dvije skupine, u Utigure i Kutrigure, svaka s kanom na čelu. U drugoj polovici V st. Kutriguri se naseliše na zapadu Azovskog mora u porječju donjega Dnjestra i po Krimskom poluotoku. Već potkraj istoga stoljeća, a tako i idućega polazili su pod imenom Bugara bilo sami, bilo sa Slavenima u pljačku s jedne strane sve do Srijemske Panonije, a s druge u zemlje preko Dunava u carstvo. Skoro potom pokore ih Avari. Međutim osnovaše Utaguri na istoku Azovskog mora novu bugarsku državu koja se u početku VII st., oslobodivši Kutrigure avarskog ropstva, proširila sve do dunavskoga ušća. To je bila "stara ili velika Bugarska" bizantinskih ljetopisaca, koja je bila u dobrim odnosima s carem Heraklijem; štaviše, njezin kan Kubrat bijaše carev saveznik protiv Avara. Poslije Kubratove smrti osnova jedan od njegovih pet sinova, Isperih, zasebnu državu oko dunavskog ušća, otkuda se polako tiskao sve dublje na jug u Dobrudžu, dok se najzad 679. ne proširi sve do današnje Varne na Crnom moru. U isto vrijeme nametnuše Bugari svoju vrhovnu vlast ondje naseljenim Slavenima i tako stvoriše u zajednici s njima državu između donjega Dunava, Balkana, Crnoga mora i rijeke Isker, sa središtem u mjestu Pliskov (nedaleko od današnjega sela Abobe kod Šumena). Pošto nije mogao svladati Bugare i s njima udružene Slavene, car Konstantin IV utanači s kanom Isperihom mir po kojemu se carstvo obvezalo, "na veliku sramotu rimskog imena", da plaća godišnji danak. Tom je kapitulacijom carstvo priznalo novu bugarsku državu, prvu na svom zemljištu. Utemeljenje bugarske države veoma je važan događaj u historiji Balkanskog poluotoka. Njime su stvoreni uvjeti u jednom njegovu dijelu, što su ga već prije Slaveni naselili, za stvaranje jedne nove narodnosti koja doskora postane faktor od presudnog značaja i utjecaja kako na život balkanskih Slavena, tako i na sudbinu Bizantinskoga Carstva.

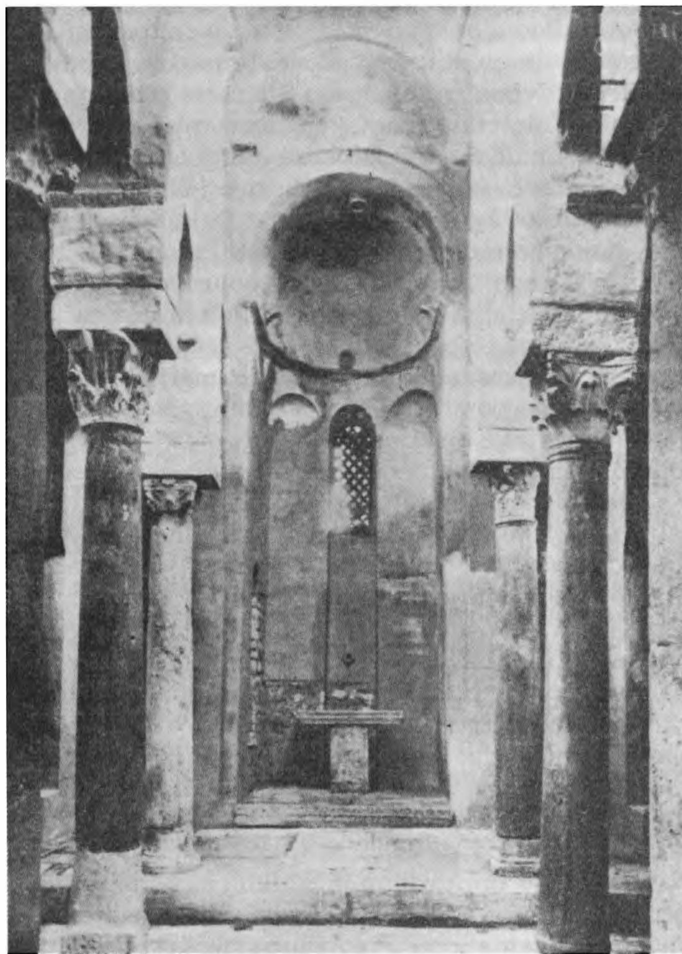
Etnografske prilike poslije doseljenja Slavena. Dok je ovako u istočnom dijelu Balkanskog poluotoka nastao nov politički i etnički elemenat, na zapadu se poslije doseljenja Slavena razvija etnički sastav na posve drugi način. Tu je grčki i romanski živalj ostao ograničen na mali prostor prepustivši sve ostalo zemljište slavenskomu. Grka se održalo nešto tamo-amo po Istri i u Srijemu, a rimskih je kolonista i poromanjenih starosjedilaca bilo razmjerno mnogo, naročito uz primorje, po otocima i onim rijetkim gradovima i omanjim mjestima, djelomično i u unutrašnjosti, što ih je slavenska bujica kako-tako poštedjela. Oni na primorju nosili su najprije ime Romani (*'Ρομανοι* za razliku od *'Ρομαῖοι*, što je značilo bizantinske Grke), no već u VII st. zovu se Latini, a govorili su dijalektom koji su sami nazivali latinskim, dok ga nauka danas naziva dalmatinskim; tek od XV st. ustupao je on sve to više mjesto mletačkomu. Slaveni su sve Romane, kako građane na primorju, tako i one rastresene preostatke romanskog pučanstva u unutrašnjosti koja

su pred njima umakla ponajviše u planine, zvali Vlasima, ali su ipak jedne i druge razlikovali utoliko da su se za Romane u unutrašnjosti rado služili i nazivom Crni Vlasi (Morovlasi, Mrtvovlasi, od XV st. dalje Morlachi). Budući da su se Slaveni naseljavali poglavito na plodnoj zemlji uz riječne doline, Vlasi, živući po gorama i držeći se jedino stočarstva, odvikli su od poljodjelstva i s vremenom postali nomadski pastiri. Je li na teritoraju koji su napučili oni Slaveni što će kasnije osnovati hrvatsku državu preostalo još i većih ili manjih skupina staroga ilirskog žiteljstva, ne može se s punom sigurnošću kazati, ali je veoma vjerojatno da ih je isprva bilo ponegdje u današnjim brdovitim bosansko-hercegovačkim stranama, no ubrzo se poslaveniše. Svakako se još najviše Ilira sačuvalo na docnijoj srpskoj zemlji, osobito u planinama među Skopljem, Pećima, Skadrom i Jadranskim morem, gdje se održaše kao Arnauti ili Skipetari sve do danas. Naposljetku je od stranih elemenata preostalo još i nešto Avara; njih kao da je najviše bilo u današnjoj sjevernoj Dalmaciji, Lici, Krbavi, Gackoj i sjeverozapadnoj Bosni, štaviše i pogdjekoja hrvatska županska porodica lako da je bila avarskog podrijetla. Još u X st. bijaše car Konstantin obaviješten da u “Hrvatskoj ima Avara i da se pozna da su Avari”. U ličko-krbavskim stranama su po svoj prilici imali zasebnoga glavara, koga su zvali bajan, od čega je kasnije – kad Avara među Hrvatima nestade – postao hrvatski naziv ban.

Još za seljenja u novu postojbinu, a još više otkad se u njoj stalno naseliše, Slaveni su slušali kako preostali starosjedioci nazivaju različita mjesta, predjele, rijeke i planine, pa usvojiše od njih veoma mnogo imena. Upravo ta imena najpouzdaniji su dokaz gdje se očuvalo više, a gdje manje starosjedilaca, odnosno gdje je bilo slavensko novodoseljeno žiteljstvo gušće, a gdje opet rjeđe prema romanskom, jer ne može biti slučaj da su se stara imena uzdržala poglavito uz more, a sve slabije što se ide dublje u unutrašnjost koju su barbari pustošili od IV stoljeća.[15] Tim su načinom postali na primorju od Salone - Solin, Tragurija – Trogir, Skardone - Skradin, Varvarije - Bribir, Delminija – Dlmno (Dumno), Enone – Nin, Jadera – Zadar, a u Panoniji se od gradova održa jedino Siscija (otuda starohrv. *Sisъkъ*, danas Sisak), a grad Sirmij dade ime čitavom naokolnom predjelu Srijemu. Od otoka zadržaše ne samo svi veći nego i mnogi manji stara imena, očit dokaz da je ondje u prvi mah bilo glavno prebivalište preostalih Romana, a tako i sve veće rijeke koje su Slaveni upoznali još za pljačkaških vojna. Od planina održa se ime Promone kao Promina, a na jugu Durmitor (od *dormire)*. Sve ostale geografske oznake dobile su ponajviše nova slavenska imena, od kojih su neka bez sumnje donesena sa sjevera, tako Cetina (Cetynia u Poljskoj), Sana (San, pritok Visle), Odra u Šleskoj i pritok Kupe, Ilava pritok Ukrine i Ilova pritok Lonje (Ilava, mjesto na Vahu u Slovačkoj), Lomnica u Turopolju i pod Tatrom, ne obazirući se na mnogobrojne Bistrice, Bijele i slična imena, zajednička svim Slavenima.

15 Što se ne obazirem na promašene ekspektoracije Ivana Strohala (u knjizi “Pravna povijest dalmatinskih gradova”, Zagreb 1913) odobrit će mi svatko tko poznaje naučni metod u historiji.

Carska Dalmacija u VII i VIII stoljeću. Život preostalaga romanskog žiteljstva poslije doseljenja Slavena bijaše veoma težak. Zemlja po otocima slabo rodi žitom, a uz to je i malo natopljena vodom, stoga je ono doista moglo dobivati glavnu hranu, kako car Konstantin kaže, "iz mora", to jest ne samo ribu nego i ono što se dopremalo lađama iz carske Italije, jer je poslije pada Salone i rimskih oblasti bio Dalmaciji najbliži italski egzarh u Raveni, koji postade silom prilika prirodnim

Unutrašnjost crkve sv. Barbare u Trogiru (VIII st.)

zaštitnikom njezinih ostataka. U prvi kraj, kad je carstvo zacijelo držalo u svojoj vlasti gdjegdje po koju utvrdu i zaštićeno mjesto, pa čak i u krajevima nešto podalje od mora, Romani su svakako bili gospodari pučine. Samo uz takve prilike možemo i razumjeti zašto se održaše Zadar i Trogir, i kako postadoše Dubrovnik i Split. Prvi bijaše zbjeg nekih Epidavrana i Salonjana na otočiću koji se malo-pomalo, očito poslije

više decenija, podiže do grada, a drugi zbjeg Salonjana. Ali jezgra romanskih preostataka Dalmacije ipak su bili, barem u VII i VIII st., brojni otoci od Cresa i Krka do Lastova i Mljeta, na kojima se uz ma kakav tradicionalni rimski politički život, prislonjen na egzarhat u Raveni, produžio i kršćanski. Ovo nam stanje donekle osvjetljuje pouzdani podatak iz vremena pape Ivana IV (640-642), rođena Dalmatinca, možda iz Salone, koji je 640. poslao "kroz čitavu Dalmaciju i Istru opata Martina s obiljem novca da iskupi zarobljenike od pogana" (tj. Slavena), što mu je i uspjelo; štaviše, opat Martin je tom prilikom sabrao i kosti kršćanskih mučenika, tako salonskih biskupa sv. Venancija i sv. Dujma te njegovih drugova, i donio ih u Rim gdje ih je papa dao položiti tik Lateranske bazilike sv. Ivana u kapeli sv. Stjepana (otada sv. Venancija). Ovu ukrasi prekrasnim mozaikom, koji se sačuvao do danas kao vječni spomenik iz vremena doseljenja Hrvata na jug. Da je kršćanstvo živjelo i dalje među preostalim Romanima, dokazuje i činjenica da je ravenski nadbiskup Damjan (692-708) bio rodom iz Dalmacije *(ex Dalmatiarum fuit partibus)*, dakle se rodio poslije propasti Salone. Ali zbog oskudice neposrednih izvora veoma je teško štogod podrobnije kazati o crkvenim prilikama među preostalim dalmatinskim Romanima prije početka IX. st., premda se jedva može posumnjati da je i tada bilo među njima nekakve hijerarhije, uza sve to što salonitanske metropole više nije bilo. U prvom redu valja nam pomišljati na otok Rab, gdje nije bilo razloga da za duže vremena nestane biskupske vlasti, a možda i na Zadar, iza čijih je zidina ubrzo mogla privremeno prekinuta biskupska vlast produžiti svoj život. Kada su osnovane biskupije na Krku i Osoru, nije poznato, ali kao sigurno može se uzeti da su one postojale već u VIII stoljeću.

Uto se dogodiše važne promjene u Carigradu, gdje je poslije niza kratkotrajnih kukavnih vladara najposlije uzeo grimiz Leon III Izaurijski (717-740), ne samo obnovitelj carskog ugleda i moći nego prvi bizantinski car u pravom (ne rđavom) smislu ove riječi; sada je, naime, grčki elemenat napokon posve prevladao u svim granama javnoga života, dok su se u državnoj upravi izgubili i posljednji tragovi narodnoga učešća, ili bar jednoga njegova dijela, ispred neograničenoga carskog samodrštva (autokratstva). I tako se završio posljednji dio onog velikog historijskog procesa koji je počeo još u doba kad se veliko Rimsko Carstvo počelo raspadati. Odbivši sretno zauvijek arapsku najezdu na Carigrad, car Leon III posveti pažnju unutarnjim bijednim i žalosnim prilikama što ih prouzročiše dugotrajni građanski i vanjski ratovi. Od carevih reforma po svojim je posljedicama, pored reorganizacije provincija po tematima, najvažnija ona koja je izazvala stoljetnu borbu oko svetačkih slika ili ikona (*εἰκονομαχία*). Glavni razlog tome bijaše što car htjede da bude i crkvi glava i neograničeni gospodar, dakle otprilike onako kako je tada bilo kod arapskih kalifa. Ali je došao u sukob s rimskim papom, što ga navede na osobito presudan korak: godine 732, naime, oduze Leon III papinskoj jurisdikciji Siciliju, donju Italiju i cijeli Ilirik, a s njime Dalmaciju i Prevalis, te ih podvrgnu carigradskom patrijarhatu. Ovim carevim djelom položena je osnova temeljnom bizantinskom crkveno-političkom

principu da se granice carigradske patrijaršije imaju tačno pokrivati s državnim granicama ili, drugim riječima, da na bizantinskom političkom teritoriju nema mjesta nikakvoj stranoj crkvenoj vlasti neovisnoj od cara. U taj čas nisu se mogle posljedice ove carske odluke osjećati na docnijem hrvatskom teritoriju, jer salonitansko-splitska nadbiskupija još uvijek nije bila obnovljena, a Slaveni su živjeli i dalje u poganstvu, no doskora će ona igrati presudnu ulogu u hrvatskoj historiji, naročito u IX i u prvoj polovici X stoljeća. Jaz što je tako pukao između bizantinskoga dvora i Rimske kurije natjera najzad papu da se preda zaštiti franačkoga kralja Pipina, a Langobardi su, podloživši trajno Ravenu svojoj vlasti (oko 751), učinili kraj bizantinskom posjedu u srednjoj Italiji.

Tek poslije gubitka ravenskog egzarhata carstvo posveti više pažnje i brige Dalmaciji, koju je ionako uvijek smatralo svojim zemljištem. Svakako su oko toga vremena odnosi sa susjednim Slavenima poprimili blaže i snošljivije oblike, tako da se moglo pomišljati bar na djelomičnu obnovu staroga stanja. S tim je u vezi prije svega u Splitu uređena biskupija (odnosno naslovna nadbiskupija) kao baštinica stare Salone. Prvi joj glavar bijaše Ivan Ravenjanin (oko 780), koji preobrazi mauzolej cara Dioklecijana u stolnu crkvu, posvećenu najprije Bl. Djev. Mariji, a tek je kasnije prozvana po sv. Dujmu. Politička vlast, pak, dobije svoje središte u Zadru gdje je stolovao carski namjesnik *(dux),* a poda nj potpadahu još i gradovi Trogir i Split te otoci Krk, Osor, Rab i Vergada; ova oblast zadrža i dalje ime Dalmacije.

Slavenske oblasti. Sve su ove važne promjene morale utjecati i na susjedne Slavene, koji su također oko toga vremena osnovali više većih oblasti po svojem teritoriju, s knezovima na čelu. Uoči IX st. one su već postojale, a bile su uglavnom ove: između ušća Raše (u današnjoj Istri) i ušća Cetine, pa Jadranskoga mora, rijeke Vrbasa i preko njega u srednjem i donjem toku dalje na istok prema Bosni i Drini, prostirala se Hrvatska; između ušća Cetine i ušća Neretve Neretljanska oblast; od Neretve do Dubrovnika Zahumlje ili Hum; od Dubrovnika do Kotora Travunja (ili Trebinjska oblast), a od Kotora do Bojane i ušća Drima Duklja. Sve su se ove oblasti širile i u unutrašnjost do razvodnih planina što dijele vode Jadranskog mora od pritoka Save, gdje se u porječju gornje Bosne sterala oblast Bosna, a u porječju Pive, Tare, gornje Drine i Lima, omeđena visokim planinama, nalazila se Srbija. U bivšoj Savskoj Panoniji, između Drave, Save i planinskog niza od Risnjaka do Une i Ličke Plješevice, širila se posebna oblast, u kojoj je sve do XVII st. prevladavalo ime slavensko, pa otuda joj ime Sclavonia u latinskim spomenicima, a Slovinci, Slovinje u hrvatskim; mi ćemo je zvati Panonskom Hrvatskom. Vjerojatno je da je ona sve do pred konačnu propast Avara priznavala vrhovnu vlast njihova hagana, koji je tada još uvijek bio gospodar ugarske ravnice i Srijema, a tako i tamošnjih Slavena.

Sve do početka IX st. spominje se narod koji se naselio u opsegu stare Dalmacije i Panonije u stranim izvorima toga vremena samo pod imenom Slavena, dakle pod općim nazivom. Ali nema sumnje da su

već tada živjela i pojedina plemenska imena, a u prvom redu oba najodličnija: Hrvata i Srba, ali ona iziđoše na prvo mjesto tek pri stvaranju političkih oblasti. Tako se dogodi da se isti narod, iznajprije poznat u izvorima pod imenam Slavena, počeo skupljati oko dva narodna i politička imena Hrvata i Srba.[16] Kako se u kasnije vrijeme većina proširila politička moć jednog ili drugog imena, tako će i odnosno političko i narodno ime obuhvaćati sada veći, a sada manji prostor.

16 Imena Hrvat i Srbin. Imena Hrvat i Srbin veoma su tamnog postanja i značenja. Car Konstantin Porf. (oko 950) tumačio je ime Hrvati kao one "koji imaju mnogu zemlju". Očito je car pomišljao na formu Χρωβάτοι pored Χρωβάτοι i nju izvodio od grčkoga *χώρα* = zemlja. Ime Srbi (*Σέρβλοι*) tumačio je kao one "koji postadoše robovi rimskoga cara", to jest od latinskoga servus = rob, što je nesmisao jer i sam car kaže da su Srbi s tim imenom došli na jug odijelivši se od ostalih Bijelih Srba oko Visle, dakle da su ga već imali prije negoli su došli tobože u službu rimskomu caru, a ima i lužičkih i ruskih Srba koji nisu nikad nikojem rimskom caru robovali. Zagorski Hrvat Rattkay (1652) izvodio je svoje narodno ime od glagola hrvati se (*ab luctando*).

Puštajući na stranu ove starije etimološke igrarije, valja prije svega istaknuti mišljenje što ga je izrekao Šafařik; po njemu je ime Hrvat u tijesnoj vezi s imenom planine Karpati, koju Ukrajinci još i danas nazivaju Horby, to jest Chrby, dakle od sveslavenskoga korijena chrb, chrib (hrv. hrbat), a sa značenjem Gorani; najstariji oblik bio bi Chr'vatin, Chr'vati. No ovo se mišljenje mora otkloniti jer se u svim slavenskim jezicima u riječi hrbat vazda ponavlja b, a u imenu Hrvat uvijek se javlja samo v. Daničić opet izreče misao da je Hrvat od osnove koja sama nije u običaju, a koja će biti postala nastavkom v a od korijena možebiti "sar = čuvati, braniti". U isto je vrijeme Geitler izvodio ime Hrvat od korijena hъrv, charv, sarv, koji još i danas živi u slovačkom jeziku kao glagol charviti u značenju braniti *(tueri, protegere, defendere)*, dok u litavskom szarwõtas znači "oboružan", pa zato da Hrvat znači koliko oklopnik ili čovjek koji se bori u oklopu, ili branič *(defensor, armatus)*. Ali se protiv ove etimologije podiže s uspjehom ruski naučenjak Baudoin de Courtenay, koga zatim podupre i Jagić. Poslije toga iznio je ruski naučenjak Braun novo mnijenje; "germanski" Bastarni, naime, da su dali planini uz koju se nastaniše ime Harfada (fjöll), a nju potom prozvaše Slaveni Harvate, Horvate, Hrvate. Prema tome bi Hrvati bili koliko Karpaćani, to jest onako kao Bužani od rijeke Buga, ili Humljani od brda Hum. Najzad je ruski naučenjak Pogodin upozorio na lično ime *Χοροάϑος, Χορουάϑος*, na dvjema natpisima II ili III st. n. e. nađenim u Tanaisu (Don), koje Vsevolod Miller tumači kao iransko, sa značenjem "sunčev put" (chor osetski znači sunce) a Justi u rječniku iranskih imena kao onoga "koji ima svojih (= privrženih prijatelja)"; u tom bi slučaju ime Hrvat (Chorvat) bilo lično ime iranskog podrijetla!

I za srpsko ime iznesene su različite hipoteze. Šafařik je najprije smatrao ime Srb, Srbad-ija, identičnim sa Sarmat, Samartia, no kasnije se odrekao ove zablude i počeo srpsko ime izvoditi od korijena ser = roditi (sanskrit. su), sa značenjem "rođaci, srodnici" ili uopće "narod"; pritom se pozivao na rusko "pa-serb" i poljsko "pa-sierb" = momak, pastorak, ali je uz to još istaknuo i misao da je ime Srb bilo prastaro domaće i zajedničko ime svih Slavena, ili bar, njihova najvećeg dijela, pozivajući se na Prokopijeve Spore (*Σπόροι* kao iskvareno za *Σέρβοι*. Međutim, ova hipoteza je danas u nauci sasvim napuštena (usp. Jireček, Gesch. der Serben I, 66), a tako su i Prokopijevi Spori objašnjeni od češkag naučenjaka Niederlea kao skraćena forma za "Bospori" *Βοσπόροι* (Slov. star. II, 489). Daničić je i srpsko ime izvodio od istog korijena sar (kao i hrvatsko), determiniranog u sarbh, dašto i s istim značenjem "branitelja" ili "borca". No sve su to nagađanja, nešto izvjesna nauka još nije našla. – [Porijeklo imena Hrvat nije ni do danas objašnjeno, iako ima i novijih pokušaja te vrste. Usp. B. Grafenauer, Hrvati – Ime, Enc. Jug. IV, 1960, str. 37-38 (s popisom novije literature).]

Ovo stvaranje većih političkih središta i prvi istup Hrvata i Srba na historijsko poprište u tijesnoj je vezi s napredovanjem njihovih obaju susjeda – Franaka na zapadu, a Bugara na istoku.

III
FRANCI I PANONSKA HRVATSKA U IX STOLJEĆU

Izvori.* – F. Rački, Documenta..., MSHSM VII, 1877; F. Rački – F. Miklošič, Novonađni spomenici iz IX. i XI. vieka za panonsko-moravsku, bugarsku i hrvatsku poviest, Starine JAZU XII, 1880; F. Kos, Gradivo... II (861-1000), Ljubljana 1906; F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije I/1, Zagreb 1914; J. Nagy, Monumenta diplomatica I. Isprave iz doba hrv. nar. dinastije, Zagreb 1925 (usp. ocjenu V. Novaka u JNj 1926, I/5); V. Novak – P. Skok, Supetarski kartular, izd. JAZU, Zagreb 1952 (usp. V. Gortan, Nekoliko napomena uz izdanje Supetarskog kartulara, HZ IX, 1956); V. Novak, Zadarski kartular samostana svete Marije, izd. JAZU, 1959.

J. Brunšmid, Groblje XI. stoljeća u Bijelom Brdu kod Osijeka, VHAD, n. s. VII, 1903/4; Starine ranog srednjeg vijeka iz Hrvatske i Slavonije, ib. VIII, 1905; F. Ivaniček, Izvještaj o iskapanju nekropole u Bijelom Brdu, Ljetopis JAZU 55, 1949; Zd. Vinski, K izvještaju o iskapanju u Bijelom Brdu, HZ IV, 1951; Lj. Karaman, Iskopine društva "Bihaća" u Mravincima i starohrvatska groblja, Rad JAZU 268, 1940; Starohrvatsko groblje na "Majdanu" kod Solina, VAHD LI i pos., 1936; Zd. Vinski, Prilog poznavanju gradišta s osvrtom na jedan nalaz u Podravini, HZ II, 1949.

Konstantin Porfirogenet, De administrando imperio, izd. Gy. Moravcsik, Budimpešta 1949 (prev. N. Tomašić u VZA XX, 1918, i VDA III, 1928); B. Ferjančić, Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, 1959; I. Szent petery, Scriptores rerum Hungaricarum I-II, Budimpešta 1937/8; G. Monticolo, Cronache Veneziane antichissime. La cronacha Veneziana del Diacono Giovano. Rim 1890; F. Šišić, Letopis popa Dukljanina (ćir.), PISKA 18, 1928; V. Mošin, Ljetopis popa Dukljanina, Zagreb, 1950 (s prijevodom; usp. ocjenu V. Gortana u Živa antika I/1, Skopje 1951); Lj. Karaman, Živa starina, Zagreb 1943; N. Klaić, Izvori za hrvatsku povijest do XII stoljeća, Zagreb 1955.

M. Barada, Dvije naše vladarske isprave, CS 14, 1937, i pos. 1938; L. Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, BS 1932; S. Gunjača, Historia salonitana maior, Rad JAZU 283, 1951; Vj. Klaić, Ocjena odlomaka iz "Kronologije ili ljetopisa" Ivana arhiđakona. Program vel. gimnazije zagrebačke 1873/4; M. Šufflay, O fragmentu kronike goričkog arhiđakona Ivana (madj., Századok, Budimpešta 1904); V. Foretić, Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu, Starine JAZU 46, 1956; V. Novak, Neiskorišćavana kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII. do XII. stoljeća, Radovi Instituta JAZU III, Zadar 1957; T. Švob, Pripis Supetarskog kartulara o izboru starohrvatskog kralja i popisu onodobnih banova, HZ IX, 1956; F. Rački, Scriptores rerum Chroaticarum pred XII stoljećem, Rad JAZU 51, 1880; H. Morović, Anonimna splitska kronika, Izdanja Muzeja grada Splita 10, 1962.

Literatura: F. Šišić, Geschichte der Kroaten I. Zagreb 1917; Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925; F. Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, Rad JAZU 70 i d., pos. 1894; M. Kostrenčić, Nacrt historije

* Ova bibliografija izvora i Literature odnosi se na pogl. III-XIII, tj. do početka XII stoljeća.

hrvatske države i hrvatskog prava, 1956; M. Lanović, Ustavno pravo hrvatske narodne države, Rad JAZU 265 i 266, 1938/9; D. Janković, Istorija države i prava naroda FNRJ I. Ranofeudalne države jugoslovenskih naroda. Beograd 1948-[6]1980; V. Novak, Paleografija i slovensko-latinska simbioza ad VII-XV stoleća, IČ VII, 1957.

F. Bulić – J. Bervaldi, Kronotaksa spljetskih nadbiskupa, BS 1913; M. Barada, Episcopus Chroatensis, CS 1, 1931.

B. Poparić, O pomorskoj sili Hrvata za doba narodnih vladara, Zagreb 1899; M. Prelog, Boje Chorvátů s Benatčany za národní dynastie, Prag 1900; G. Novak, Slaveni i Venecija, Split 1913; H. Kretschmayr, Geschichte von Venedig I, Gotha 1905 ; E. Dümmler, Ueber die älteste Geschichte..., SB d. Wiener Akad. XX, 1856; L. Jelić, Dvorska kapela Sv. Križa, Zagreb 1911; F. Šišić, Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji, VHAD, n. s. 13, 1914; G. Manojlović, Jadransko primorje IX. st. u svijetlu istočnorimske povijesti, Rad JAZU 150, 1902; M. Dinić, O hrvatskom knezu Iljku, JIČ IV, 1938; B. Grafenauer, Vprašanje konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji, ZČ VI-VII (Kosov zbornik), Ljubljana 1952/3; M. Perojević, Ninski biskup Teodozije (g. 879-892), VAHD XLV, 1922, prilog.

D. Gruber, Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti, VZA XX, 1918, i VDA I, 1925; Iz vremena kralja Tomislava. Zbornik kralja Tomislava, 1925; M. Perojević, Hiljadugodišnjica hrvatskog kraljevstva, VHAD XLVII-XLVIII, 1924/5; J. Srebrnič, Odnošaji pape Ivana X. prema Bizantu i Slavenima na Balkanu, Bogoslovni Vestnik II, 1922, i Zbornik kralja Tomislava; Lj. Karaman, O značenju basreliefa u splitskoj krstionici, Zbornik kralja Tomislava; O Grguru Ninskome i Meštrovićevu spomeniku u Splitu, Split 1928; O politici hrvatskih kraljeva prema hrvatskoj narodnoj crkvi, HK XII, 1931; L. Katić, Borba Grgura Ninskoga sa splitskim nadbiskupom Ivanom, Split 1929; K. Šegvić, Borba za hrvatsko bogoslužje i Grgur Ninski, BS 1930 i pos.; M. Barada, Topografija Porfirogenitove Paganije, SP, n. s. II, 1-2, 1928; Dalmatia Superior, Rad JAZU 270, 1949; J. Ferluga, Vizantinska uprava u Dalmaciji, PI SAN 6, 1957.

Lj. Hauptmann, Koje su sile hrvatske povijesti odlučivale u vrijeme narodne dinastije, Zbornik kralja Tomislava; M. Barada, Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća, VAHD 50, 1932; Prilozi kronologiji hrvatske povijesti (1062 -1075), Rad JAZU 311, 1957; M. Perojević, Je li Slavac bio hrvatski kralj, Jutarnji list, Zagreb, Božić 1933; Lj. Karaman, Još o kralju Slavcu, ZČ VI-VII (Kosov zbornik), Ljubljana 1952/3; Još jedan prilog diskusiji o kralju Slavcu, HZ XI-XII, 1958/9; N. Klaić, Problem Slavca i Neretljanske kneževine, ZČ XIV, 1960; F. Šišić, O smrti hrvatskog kralja Zvonimira, VHAD VIII, 1905; P. Karlić, Hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir, VDA III, 1928; N. Radojčić, Legenda o smrti hrvatskag kralja Dimitrija Zvonimira, Glas SKA 171, 1936; P. Grgec, Svjedočanstvo Zvonimirove darovnice, Kalendar Napredak 32, 1942; Stj. Gunjača, Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir, Rad JAZU 288, 1952; F. Rački, Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI vieku, Rad JAZU 24, 25, 27, 28, 30 i 31, 1873-75, i [2]1931; N. Klaić, Tzv. "pacta conventa" ili tobožnji ugovor između plemstva dvanaestero plemena i kralja Kolomana 1102. godine, HP VI, 1959; O. Mandić, "Pacta conventa" i "dvanaest" hrvatskih bratstava, HZ XI-XII, 1958-59 (usp. ocjenu N. Klaić, u HZ XIII, 1960, i odgovor O. Mandića na i. mj.).

O. Mandić, Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, HZ V, 1952; Lj. Hauptmann, Podrijetlo hrvatskoga plemstva, Rad HA 273, 1942; M. Barada, Postanak hrvatskog plemstva, ČHP 3, 1943; Lj. Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo, Razprave SAZU I, 1950 (usp. ocjenu N. Klaić u HZ IX, 1956).

A. Babić, O pitanju formiranja srednjevjekovne bosanske države. Radovi ND BiH III, Odjelj. ist.-filol. nauka 2, Sarajevo 1955.

Napredovanje Franaka. U drugoj polovici VIII st. počela se vlast franačke države naglo širiti preko Italije na istok, primičući se granicama Balkanskog poluotoka. Kada Karlo Veliki osvoji 788. bizantinsku Istru i pokori Bavarsku, podlože mu se i norički Slaveni ili Slovenci, dotada bavarski podanici. Tim osvajanjima postade franački kralj susjedom avarskoga haganata i bizantinskog carstva, odnosno panonsko-hrvatske i dalmatinsko-hrvatske oblasti. Zaželjevši da svoju vlast proširi do Dunava, i za kaznu što su pomagali buntovne Bavarce, Karlo Veliki se sada odluči na rat protiv Avara. Taj se rat vodio u dva maha (791 i 795-796), a sudjelovao je u njemu na franačkoj strani sa svojim četama i panonsko-hrvatski knez Vojnomir[17] (795). Avari budu potučeni, a njihove države nestade. Tako se panonski Hrvati najposlije oslobode avarske prevlasti, ali postanu franački podanici. Panonsko-hrvatski knez bude podređen (kao i slovenački i istarski) furlanskomu markgrofu, a crkveni su poslovi predani akvilejskom patrijarhu koji je tada stolovao u Cividalu (Čedadu). Kako je većina naroda još uvijek bila poganska, iščeznu sada krštenjem mnogoboštvo iz Panonske Hrvatske (potkraj VIII st.), i sva zemlja između Drave i Save do Dunava potpade pod Karla Velikoga.

Krstionica s imenom kneza (dux) Višeslava u natpisu. Prvobitno u Ninu, danas u Jugoslavenskoj akademiji, Zagreb

17 [S obzirom na okolnost da je najbliži put iz Furlanije u Panoniju vodio preko gornjeg Posavja, u slovenskoj se historiografiji održava mišljenje da je Vojnomir bio jedan od slavenskih knezova, iako "v vrsti takratnih slovenskih knezov v Karantaniji imena Vojnomir ni" (M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, 1955, str. 98).]

Dalmatinska Hrvatska dolazi pod Franke. Uto se Karlo zarati s Bizantinskim Carstvom, a pogotovu otkad se godine 800. okruni za rimskog cara. Još prije toga (799) pokuša furlanski markgrof Erih provaliti u Dalmatinsku Hrvatsku, ali je kraj Trsata (Rijeke) potučen i ubijen. Uza sve to Franci doskora podlože svojoj vlasti dalmatinsko-hrvatsku oblast između mora, Cetine i Vrbasa te i nju podrede furlanskomu markgrofu, a kad bizantinski car Nikifor ugovori s Karlom mir (803), odreče se Dalmatinske Hrvatske, pridržavši jedino primorske gradove i otoke (Dalmaciju). Međutim, Dalmacija se preda već druge godine Francima, na što ponovo plane ljut rat između oba carstva, a taj svrši Karlovim porazom na moru. Nato je 812. i opet ugovoren u Aachenu mir, kojim je potvrđen onaj raniji od 803: Dalmatinska Hrvatska ostade u vlasti franačkoj, a gradovi Zadar, Trogir i Split pa otoci Krk, Cres s Lošinjem (Osor) i Rab u bizantinskoj vlasti s nazivom Dalmacija. Sada na početku IX st. franački misionari pokrste i dalmatinske Hrvate, iako je zacijelo bilo već dosta naroda pokršteno iz dalmatinskih gradskih biskupija. Dalmatinsko-hrvatski knez, koga je narod sebi slobodno birao i koji je sasvim slobodno upravljao zemljom, bijaše podvrgnut vrhovnom nadzoru furlanskog markgrofa. Prvi poimence nam poznati dalmatinsko-hrvatski knez kršćanin bijaše Višeslav (oko 800), kojega je sjedište bio Nin.[18] Prema franačkom vladaru preuzeo je i on, kao i panonsko-hrvatski knez, dužnost da će na carski poziv vjerno vršiti vojnu službu.

Ustanak panonskoga kneza Ljudevita. Car Karlo Veliki umre 814, a naslijedi ga slabić sin Ludovik Pobožni (814-840). Njemu se kao svom novom vrhovnom gospodaru poklone u gradu Paderbornu oba hrvatska kneza, panonski Ljudevit (o. 810-823) i dalmatinski Borna (o. 810-821), po svoj prilici ne samo nasljednik nego i sin Višeslava. Za slabe vlade cara Ludovika Pobožnoga počeše sve to više preotimati maha različiti neredi po cijeloj njegovoj državi, a naročito se osiliše pojedina moćna gospoda koja počnu narod globiti i mučiti. I furlanski markgrof Kadalo nije bio bolji, postupajući naročito s panonskim Hrvatima tako nasilno i okrutno da se njihov knez Ljudevit, kojega je središte bio Sisak, a oblast mu je zacijelo obuhvaćala svu nekadašnju rimsku Saviju, a možda i Srijemsku Panoniju, zbog toga po osobitom poslanstvu potužio 818. u Heristalu caru Ludoviku. Kad to nije pomoglo, diže se Ljudevit sa svojim narodom na oružje. Na glas o tom ustanku pođe ljeti 819. markgrof Kadalo s italskim četama na Ljudevita, ali ne samo da nije ništa obavio nego se doskora morao poražen vratiti u Furlaniju, gdje je

18 [Stj. Ivšić, Grafija imena kneza Višeslava na njegovoj krstionici, Nastavni vjesnik L, 1941-42, dokazano je da latinski oblik VVISSASCLAVO = Vuissasclavo na natpisu krstionice (ne: WISSASCLAVO!) odgovara slavenskom imenu Vyšeslav'. – M. Šeper, Der Taufstein des kroatischen Fürsten Višeslav aus dem frühen Mittelalter, Nachrichten des Deutschen Instituts für merowingisch-karolingische Kunstforschung 14-16, Erlangen 1957/58, zaključuje na osnovu sličnosti u pismu ovog natpisa s jednim zadarskim natpisom iz XI st. da je krstionica vjerojatno nastala tek u XI stoljeću. – Lj. Karaman, O vremenu krstionice kneza Višeslava, Peristil 3, 1960, ne pristaje uz Šeperovo mišljenje i smatra “mnogo vjerojatnijim” dotadašnje datiranje.]

umro od groznice *(febre correptus)*. Nakon ovog uspjeha zamoli knez Ljudevit cara za mir dojavivši mu i uvjete pod kojima da je voljan priznavati njegovu vrhovnu vlast. Ali car Ludovik ga odbije i zatraži druge uvjete; očito se Ljudevit želio osloboditi nadzora furlanskog markgrofa. Sada se knez odluči na borbu za oslobođenje od franačke vrhovne vlasti, možda s težnjom da umjesto propale avarske države podigne u srednjem Podunavlju novu slavensku. Međutim, znajući da je za tako golemo djelo sam ipak preslab prema sili velikoga franačkog carstva, pozove prije svega na oružje i pomoć naokolne Slovence, dalmatinske Hrvate i Timočane, koji se nedavno ponudiše caru Ludoviku za vazalne podanike u želji da se oproste nesnosnoga bugarskog "savezništva". Knezu Ljudevitu se sada odazvaše Timočani i istočni Slovenci u današnjoj Kranjskoj i južnoj Štajerskoj, naprotiv se dalmatinsko-hrvatski knez Borna sustegnuo od saveza, spreman vjerno vršiti vojnu obavezu u korist cara.

Uto Kadaloov nasljednik, novi markgrof furlanski Balderih, skupi vojsku sa zadaćom da opet pokori odmetnute Slovence, ali njima pohita u pomoć knez Ljudevit. Obje se vojske sukobiše negdje na gornjoj Dravi; čini se da je Balderih nenadano zaskočio Ljudevita, jer se kaže da je uspio da ga potisne natrag s manjom silom. Međutim provali knez Borna u Ljudevitovu zemlju s juga, ali ga on dočeka na Kupi (možda nedaleko Siska) i napadne. Za boja prijeđu Bornini podanici Gačani, koji su obitavali u porječju Gacke oko današnjega Otočca, na stranu Ljudevita, a Ljudevitov tast Dragomuž je prešao k Borni. Hrvatsko-dalmatinski knez, do nogu potučen, jedva je iznio živu glavu uz pomoć nekih svojih vojnika, a Dragomuž je poginuo. Na povratku u svoju kneževinu Borna je doduše opet pokorio Gačane, ali Ljudevit uđe u decembru u Dalmatinsku Hrvatsku i počne je paliti i pljačkati. Ne mogavši se s uspjehom oprijeti na bojnom polju, Borna se zatvori u svoje tvrde gradove napadajući iz njih Ljudevitove čete čas ovdje, čas ondje, sada s leđa, sada s boka. Izgubivši u tom neredovitom ratu mnogo ljudi (kažu, oko 3000) i konja, Ljudevit se vratio natrag. Međutim je glas o njegovoj pobjedi na Kupi daleko odjeknuo. Sada mu se pridružiše i preostali Slovenci sve do blizu Soče, pa i sam gradeški patrijarh Fortunat, iz inače nam nepoznatih razloga, počne kneza pobjednika podbadati na dalji otpor poslavši mu vještih zidara da mu pomognu kod izgradnje utvrda.

Poslije toga sastane se u januaru 820. sabor franačkih velikaša oko cara Ludovika, na koji su došli i poslanici kneza Borne, a ti sada ispričaše tobožnje uspjehe svoga gospodara protiv Ljudevita za zimske vojne u Dalmatinskoj Hrvatskoj. Sabor zaključi da tri carske vojske imaju u isti mah napasti buntovnoga kneza, opustošiti njegovu zemlju i tako ga svladati, a kad malo potom stiže i knez Borna na carski dvor, počne on u vijeću obrazlagati kako da se Ljudevit satre. I doista, čim je ogranulo proljeće, podigoše se protiv Panonske Hrvatske tri velike franačke vojske, u koje uđoše različite čete iz pola carstva. Prva je polazila iz Italije, druga preko Karantanije, a treća iz Bavarske kroz prekodravsku Panoniju. Prva i treća vojska sporo su napredovale, pa Slovenci čak pokušaše negdje na gornjoj Dravi da prvoj vojsci zakrče put, ali bez

uspjeha. Druga vojska, protiv koje je očito vojevao sam Ljudevit, tek je sebi poslije treće bitke prokrčila put u Panonsku Hrvatsku gdje se potom sastaše sve tri carske vojske. Pred tolikom silom se knez Ljudevit zatvori u neki tvrdi grad na strmom brdu (zacijelo negdje Sisku na jugu) i prepusti zemlju paležu i neprijateljskoj pljački. Ne postigavši najzad ipak ništa, franačke se vojske doskora vrate kući, ali na povratku opet pokore Slovence carskoj vlasti; za kaznu im je oduzeto pravo biranja domaćih vojvoda, jer im je car odsada slao gospodare po svojoj volji. Od toga vremena su trajno ostali podvrgnuti njemačkoj vlasti.

Nepovoljan rezultat posljednje vojne bijaše razlogom da je franački državni sabor, koji se sastao u februaru 821. u Aachenu, zaključio da imaju na ljeto opet tri vojske upasti u Panonsku Hrvatsku; one je doista i opet popale i opljačkaju, a zatim se u oktobru vrate bez stvarnog uspjeha natrag. Ljudevit nije još uvijek bio svladan. Tek iduće godine 822. donese odluku. Kad se počne nova carska vojska – a to je bila već deseta po redu – oko augusta kretati iz Italije na Panonsku Hrvatsku, Ljudevit je više ne dočeka već ostavivši iz nepoznatih razloga Sisak, prebjegne s odabranom četom k Srbima, na što Franci napokon pokore Panonsku Hrvatsku; Timočani su, ako ne još ranije, a ono svakako sada i opet došli pod Bugare. Ne zna se iz kojih je razloga knez Ljudevit za svoga boravka među Srbima ubio onoga župana kojemu se utekao, prisvojivši sebi i njegovu oblast. Možda mu je pod franačkim utjecajem radio o glavi jer vidimo gdje Ljudevit poslije toga sam šalje neke svoje ljude k franačkoj vojsci u Panonsku Hrvatsku s porukom da je voljan lično stupiti pred cara Ludovika i njemu se opet pokoriti. Poslije toga knez pođe u Dalmatinsku Hrvatsku, možda zbog posredovanja. Ovdje je još 821. knez Borna umro, a naslijedio ga je sinovac Vladislav (821-835?). Međutim je knez Ljudevit potražio utočište kod Bornina ujaka Ljudemisla, a taj ga dade – zacijelo po franačkom nalogu – mučke ubiti (na proljeće 823). Mada nije uspio svojim snažnim ustankom, knez Ljudevit ipak ide u red najznatnijih ličnosti stare hrvatske povijesti. On je bio jedini hrvatski vladar koji je pored panonskih Hrvata okupio još i velik dio Slovenaca i podunavskih (dačkih) Slavena, valjda Srba, ravnajući barem neko vrijeme sudbinom čitave zemlje od izvora Save do donjeg Dunava. Svojim je hrabrim istupom potresao i temeljima velike franačke države, a zemlju između Drave i Save spasao od onakve kobi kakva je stigla susjedne Slovence. Spomenuvši njegovu prijeku smrt u Dalmatinskoj Hrvatskoj, Nijemac Dümmler kaže: "I tako je poglavito uz pomoć (dalmatinskih) Hrvata ugušen ustanak u kojem se radilo, kako to svjedoči potreba odašiljanja onako znatnih vojnih sila (što su ih Franci poslali protiv njega), o ostvarenju velikih ciljeva, možda o utemeljenju jedne velike slavenske države na Dunavu."

Franačko-bugarsko ratovanje. Pobjeda nad Ljudevitom ipak nije donijela Francima očekivana ploda jer se doskora upletoše u rat s Bugarskom, koju podiže na početku IX st. do zamjerne snage kan Krum (802-814). On, naime, proširi svoju vlast najprije na čitav današnji Banat i Erdelj, gdje su Bugari od toga vremena neposredno graničili na zapadu

s franačkom a na sjeverozapadu s moravskom državom, a zatim i na današnju sjeveroistočnu Srbiju između Timoka, Dunava i Morave. Sada se moradoše pokloniti Krumu kao "saveznici" dva dačko-slavenska plemena: Braničevci (ili Bodrici)[19] s lijeve obale Dunava i Timočani s desne. Poslije ovoga uspjeha Krum krene na jug i zauzme utvrđeni grad Sredec (Sofiju), a taj otvori Bugarima put u Makedoniju. Sada se podiže car Nikifor i prodre preko Balkana do blizu tadašnje bugarske prijestolnice Pliskova, ali ga Krum opkoli sa svih strana i pobije do nogu, pa i sam car zaglavi u boju (811). Ni novi car Mihajlo I nije bolje prošao kad je pokušao da osveti svoga prethodnika, jer i njega Krum potuče (813) i pade potom pod Carigrad te ga opsjedne s kopna. Uvjerivši se doskora da tvrdoga grada bez brodovlja ne može osvojiti, ponudi novom caru Leonu V Armencu primirje, ali namisao da osvoji Carigrad nije ipak napustio, i samo nenadana smrt kanova (814) oslobodi grad nove opsade na koju se upravo spremao. Kruma naslijedi sin Omurtag (814-831). Prvo mu je bilo da je s Bizantom sklopio formalni mir na trideset godina, očito zato što je njegovu pažnju privuklo naglo širenje franačke države u srednjem Podunavlju, u neposrednoj blizini bugarskih granica; čak i njegovi "saveznici" Timočani i Bodrici ostaviše ga 818. i pokloniše se caru Ludoviku poslavši k njemu u Heristal poslanike. Malo potom buknu ustanak panonsko-hrvatskoga kneza Ljudevita, za kojega su Timočani uza nj pristali, dok su Bodrici ostali vjerni Francima.[20] Ne znamo ništa o tom kako se Omurtag držao za vrijeme Ljudevitova ustanka, ali je svakako veoma značajno da je poslije pogibije hrabroga panonsko-hrvatskoga kneza (još na kraju 823) poslao caru Ludoviku poslanstvo sa zadaćom "da sklapa mir" *(velut pacis faciendae gratia).* To se ticalo Bodrica koji zamoliše cara Ludovika za pomoć i zaštitu. Kad car poslije višegodišnjeg pregovaranja ne htjede da pristane na Omurtagove zahtjeve, Bugari zaplove na svojim lađama uz Dunav i Dravu, upadnu na proljeće 827. u Panonsku Hrvatsku, protjeraju iz nje one glavare *(duces)* koje su Franci ondje postavili i zamijene ih Bugarima. Tako je ovim ratom Panonska Hrvatska došla u vlast Bugara. Dalja posljedica bijaše da je car Ludovik ukinuo (828) furlansku markgrofiju i razdijelio je na četiri nova administrativna dijela: na Furlansku u užem smislu i na Istru, koje ostadoše i nadalje zajedno s Dalmatinskom Hrvatskom u tješnjoj vezi s kraljevinom Italijom, te na prekodravsku Panoniju (oko Blatnoga jezera) i na Karantaniju (ili današnju Korušku, Kranjsku i donju Štajersku), a te su bile tada podvrgnute bavarskom kralju Ludoviku Njemačkom koji odmah preuzme ratovanje s Bugarima. Tok rata nije poznat, samo znamo da kralj Ludovik nije uspio i da su Bugari 829. i opet ušli na lađama u Dravu te poharali okolna mjesta. S tim je doga-

19 [Imena Braničevci i Bodrici nisu istovetna. Prevladava mišljenje da se pod Abodritima Franačkih anala (824) kriju možda Bodrici koji su tada živjeli u Banatu, na što upućuje toponim Bodrog (Bodroška županija). Nekom plemenu Braničevaca nema u izvorima traga.]

20 To dokazuje i činjenica da su oni 822. poslali caru Ludoviku poslanike s darovima.

đajem ratovanje i prekinuto a da do mira ili primirja nije došlo. Razlog treba bez sumnje tražiti u tadašnjim teškim neprilikama što ih je car Ludovik imao sa svojim sinovima zbog baštine i diobe države, a zatim i u borbama između samih sinova.

Sva je prilika da su Bugari ograničili svoju neposrednu vlast samo na današnju istočnu (ravnu) Slavoniju i Srijem, kao i na današnju sjevernu Srbiju s Beogradom, a u nekadašnjoj Savskoj Panoniji postao je njihovom potporom knezom Ratimir (829-838). Tek tada kad se prilike u franačkoj državi donekle središe, posla 838. kralj Ludovik Njemački na Ratimira podunavskog markgrofa Ratboda. U taj mah zadržavao se kod Ratimira knez Pribina. On je bio nešto prije 836. gospodar Njitre (u Slovačkoj), ali ga je odanle protjerao moravski knez Mojmir, na što on pobjegne grofu Ratbodu, a taj ga predvede pred kralja Ludovika Njemačkoga. Kako je Pribina bio poganin, na kraljevu je želju kršten. On ostade i dalje uz Ratboda, ali se ubrzo zavadi s njime i pobježe sa sinom Koceljom k Bugarima (zacijelo u Srijem), a od njih pođe zatim knezu Ratimiru. Uto se Ratbod podiže s velikom vojskom na panonsko-hrvatskoga kneza, pobijedi ga i potjera iz zemlje, a Pribina je sa svojim sinom "prešao Savu" *(pertransivit fluvium Sawa)* i pošao do karantanskoga grofa Salaha, a taj ga potom izmiri s Ratbodom. Ovom je vojnom Ratbod opet pokorio Panonsku Hrvatsku i podvrgao je državi kralja Ludovika Njemačkoga, a kod toga mu je najviše pomoglo to što su baš nekako u to vrijeme Bugari bili zaokupljeni osvajanjem Makedonije na svojim jugozapadnim granicama. Međutim se u franačkoj državi, bar za neko vrijeme, središe prilike diobenim ugovorom u Verdunu (843), kojim Ludovik Njemački postade potpuno samostalan vladar u istočnom dijelu nekadašnje goleme države Karla Velikoga. Zacijelo u vezi s tim krupnim događajem u historiji svijeta i vidimo da su na jesen 845. došli u Paderborn pred kralja Ludovika bugarski poslanici, koji su bez sumnje s njime sklopili mir, narušen još 827, a po kojem ostade Bugarskoj Srijem. Kako je tada bilo s Panonskom Hrvatskom, ne znamo, ali je ona svakako ostala u Ludovikovoj vlasti, no tko je neposredno njome upravljao, o tom ne saznajemo iz mršavih izvora ništa sigurna. Ipak se čini da je došla (poslije 845) pod upravu donjopanonskoga kneza Pribine (umro 861), a zatim njegova sina Kocelja (umro 876).[21]

Knez Braslav. Tek potkraj IX st. opet se spominje u Panonskoj Hrvatskoj kao zasebni knez Braslav (880-896), vjeran franački vazal. Kad je Karlo III Debeli opet sjedinio u svojoj ruci čitavo franačko carstvo i došao na istok svoje države u Tulln (nedaleko od Beča), pođe i Braslav onamo da mu se pokloni (884). U ratovima što su ih vodili car Arnulf i moravski knez Svatopluk stajaše Braslav na strani Arnulfa pomažući ga izdašno savjetom i vojskom. Za toga se ratovanja pojavi na ravnicama Dunava i Tise nov narod, Madžari; oni pristanu uz Arnulfa, udare

21 [Kako je dokazao B. Grafenauer, Vprašanje konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji, Zgodovinski časopis VI-VII (Kosov zbornik), 1952/3, Kocelj je poginuo već g. 874.]

na moravsku državu i nasele Ugarsku (896 i narednih godina). U to je doba car Arnulf predao prekodravsku Panoniju s Blatnim Gradom knezu Braslavu da je brani od Madžara, ali to mu nije uspjelo. Dolaskom Madžara odjednom se političke prilike u Panonskoj Hrvatskoj izmijeniše; franačke vlasti nestade, a ubrzo nalazimo Panonsku Hrvatsku u najtješnjoj vezi s Dalmatinskom Hrvatskom, s kojom se ona spojila u Kraljevinu Hrvatsku. Knezu Braslavu nestaje poslije 896. i traga.

IV
DALMATINSKA HRVATSKA I NERETLJANI DO DRUGE POLOVICE IX STOLJEĆA

Dok je Panonska Hrvatska bila pod franačkom vrhovnom vlašću, a djelomice je došla i pod bugarsko gospodstvo, razviše se političke prilike u Dalmatinskoj Hrvatskoj sasvim drugim pravcem; naročito je na njih utjecala Venecija.

Venecija. Za rimskoga carskoga gospodstva zvala se sva zemlja između Alpa, rijeke Pada, Soče i mora Venecija (po ilirskom plemenu Veneta), gdje su se dizali čuveni gradovi Hatrija (Adria), Patavium (Padova), Vicentia (Vicenza) i Aquileia (Oglej). Ali pored ove kopnene Venecije, već su Rimljani dobro poznavali i otočnu. Od mnogih stoljeća, naime, donose alpske rijeke (Pad, Adiža, Brenta, Sile, Piave, Livenza, Tagliamento, Timavo i Soča) svu silu krša i mulja koji se ovdje zbog tišine mora spušta na dno. Tako nastadoše uporedo s kopnom duguljasti pješčani otoci i otočići nazvani lidi; močvare između njih i sučelne obale zovu se lagune. Najvažniji lidi bijahu: Grado (Gradež) kod ušća Soče, Caorle, Olivolo i Rialto. Za burnih vremena Seobe naroda, od prve polovice V do druge polovice VII st. naše ere, potražiše u više mahova žitelji nekih moru bližih venetskih gradova sa svojim pokretnim imutkom zakloništa po ovim od prirode zaštićenim zbjegovima i osnovaše s vremenom malu otočnu oblast, baveći se isprva samo brodarstvom, ribarstvom, trgovinom i naročito iskuhavanjem morske soli. Ali za gotsko-bizantinskog rata primora ih Justinijanovo sretno oružje na pokornost carstvu (kao i svu ostalu Italiju i Dalmaciju), pridržavši sebi pravo potvrditi izabrana dužda *(dux,* dijalektno dože). Kad je na početku IX st. na lidima Rialto i Olivolo utemeljen grad Venecija,[22] steče ova oblast svoje prirodno središte. Vrhovno gospodstvo Bizanta potrajalo je u svemu tri stoljeća, ali je ono Veneciji zapravo dobro došlo jer je ona za to vrijeme proširila svoje trgovačke veze po svem Istoku, prodavajući njegovu dragocjenu robu dalje na evropski Zapad. Na početku IX st. bila je mletačka trgovina zbog brojnoga brodovlja već veoma razvijena, a najvažnije je bilo to što se jedino na mletačkim lađama moglo od arapskih gusara sigurno i mirno ploviti po Sredozemnom moru. Mlečani su čak Arapima dovozili drva, oružja i robova, iako su to trgovanje strogo zabranjivali i bizantinski car

22 Starohrvatski Bneci > Mneci > Mleci (upor. mnogo i mlogo).

i rimski papa. Nema sumnje da su Mlečani u tu svrhu tražili drva i robova i po istočnim obalama Jadranskog mora, ali doskora naiđoše na ljut i odrješit otpor.

Slabljenje bizantinske vlasti. Uto se dogodiše znatne promjene u Bizantinskom Carstvu. Car Leon V ubijen je na Božić 820. u dvorskoj kapeli sv. Stjepana, a na prijestolje se uspne začetnik državnoga prevrata Mihajlo II Mucavac (820-829) iz Amorija, utemeljitlj nove frigijske dinastije. Ovaj prevrat bijaše početak novih nevolja i nesreća za carstvo, a te mu zadaše toliko teških udaraca da se ono nije moglo od njih pridići ni za Mihajlovih nasljednika Teofila (829-842) i Mihajla III (842-867). Najprije se protiv njega podiže vojvoda Toma, čovjek možda slavenskog podrijetla, koga antiohijski patrijarh okruni carskim vijencem. Složivši se s Arapima, Toma napadne jakim brodovljem sam Carigrad, ali bude odbijen, a uskoro potom i ubijen. Taj je trogodišnji građanski rat ne samo opustošio najbolji dio Bizantinskog Carstva nego i rastočio njegovu dotad još krepku organizaciju, oslabivši mu vojsku i mornaricu, i na taj način omogućio Arapima da su 826. zauzeli otok Kretu, a 827. znatan dio Sicilije na ulazu u Jadransko more. Zbog toga bijaše carsko brodovlje – ukoliko nije propalo – u prvom redu ograničeno na obranu Egejskoga mora, kao i samog Carigrada. Sve je to, dakle, toliko oslabilo snagu Bizantinskoga Carstva da su sada slavenska plemena južno od Cetine i u unutrašnjosti do bugarskih granica prestala priznavati nad sobom carsku vlast i počela živjeti nezavisno pod svojim knezovima i županima; car Konstantin Porf. kaže, štaviše, da se neki od njih, koji su već prije došli u priliku da se krste, a smatrajući sada svoje krštenje znakom podložnosti carstvu, opet vratiše mnogoboštvu. Ali slabljenje bizantinske mornarice najjače se osjećalo na zapadnoj periferiji carstva, na Jadranskom moru, gdje se oni gradovi i otoci koji su činili carsku Dalmaciju odjednom nađoše prepušteni sami sebi, pa se stoga u takvim prilikama car Mihajlo II i požuri da obnovi s carem Ludovikom ahenski mir pobojavši se očito da osamljeni dalmatinski gradovi i otoci ne dođu pod izravnu vlast hrvatskoga kneza, a time u opseg franačke države (824). Također pade i značenje bizantinske vrhovne vlasti u Veneciji, pa ova čak preuzme sada policajnu ulogu carstva u Jadranskom moru, gdje su nekako u to vrijeme počela južnodalmatinska plemena, a naročito Neretljani između ušća Cetine i Neretve, prelaziti na susjedne otoke Mljet, Korčulu, Brač i Hvar, podvrgavajući ih svojoj vlasti. S tim u vezi dadu se doskora i na drsko gusarenje, obnovivši u neku ruku stara ilirska vremena, ali su uz to izazvali i krvav sukob s Venecijom, kojoj baš pomorska trgovina bijaše glavni životni interes.

Borbe s Venecijom. Sukobi između Neretljana i Mlečana bijahu isprva bez sumnje više lokalni i pojedinačni, ali se s vremenom preobraziše u pravi pomorski rat. Nije slučajno da su prvi sukobi zabilježeni upravo s Neretljanima, jer sudari s dalmatinskim Hrvatima morali bi nužno izazvati upletanje i posredovanje italskoga kralja, toga neposrednog susjeda Venecije i vrhovnoga gospodara Dalmatinske Hrvatske, pa su

se stoga Mlečani i voljeli baciti na poganske neretljanske otoke i obalu. Već prije 830. začelo se takvo stanje, jer one godine pošalju Neretljani u Veneciju svoga poslanika da u njihovo ime utvrdi s duždom mir. Značajno je da se tom prilikom neretljanski poslanik pokrstio. Mir, međutim, ne potraja dugo, jer je zabilježeno da su Neretljani doskora napali i poubijali neke mletačke trgovce na jugoistočnoj obali Italije; ovaj podatak svjedoči da Mlečani nisu ni na zapadnoj obali Jadrana bili sigurni da će izbjeći osveti i bijesu drskih Neretljana.

Knez Mislav. Kad je 828. ukinuta furlanska markgrofija, i time prestao nadzor njezina markgrofa nad Dalmatinskom Hrvatskom, dalmatinsko-hrvatski knez je neposredno podređen kralju Italije, što je svakako imalo za posljedicu da je odsada bio razmjerno slobodniji i nezavisniji. Takav položaj kneza morali su osim toga ojačati i poznati građanski ratovi koji su u franačkoj državi stalno bješnjeli uz male prekide od 829. do 843, između cara Ludovika i njegovih sinova, a naročito poslije 833. kad je najstariji Ludovikov sin Lotar postao potpuno nezavisni vladar u kraljevini Italiji. Tada bijaše dalmatinsko-hrvatskim knezom Mislav (o. 835-845), po svoj prilici neposredni nasljednik Vladislava, a sjedište mu nije više bio Nin nego Klis. Mislav bijaše pobožan vladar; sagradio je u mjestu Putalju nedaleko ruševina Salone crkvu sv. Jurja,[23] možda po svom kršćanskom imenu, i obdario je zemljišnim posjedom i robovima[23a] koji će ovu zemlju od oca na sina obrađivati, a kao susjed grada Splita sjeti se tamošnje crkve kojoj je tada bio nadbiskupom Justin, pa joj odredi desetinu od plodova i životinja na svom kneževskom posjedu u susjednom Klisu. Ovo je prvi dar što ga je splitska crkva dobila od jednoga hrvatskog vladara na hrvatskom zemljištu. Ali kneževo darivanje veoma je značajno i s političkoga gledišta jer je splitska crkva bila na bizantinskom, dakle na tuđem teritoriju, a povrh toga još je i potpadala pod carigradskog patrijarha. Baš za vladanja Mislava dovršila se napokon u Carigradu dugotrajna borba protiv ikona pobjedom "pravovjerja" (824). O tome je onda patrijarh Metodije (843-847) zasebnim pismom obavijestio splitskog nadbiskupa Justina tražeći od njega da taj događaj proslavi u svojoj crkvi, što je on i učinio.[24] Međutim, baš nekako u to vrijeme bili su i politički odnosi između franačke države i Bizantinskog Carstva veoma dobri, a kao carski strateg fungirao je u carskoj Dalmaciji Brijenij.

U svim se tim prilikama ima i tražiti razlog da se tada i Dalmatinska Hrvatska oglasila kao nova sila na Jadranskom moru, uperena svakako

23 Danas Kaštel Sućurac (= Sutđurac).

23a [U ispravi kneza Trpimira, iz koje ovaj podatak potječe, spominju se *"servi et ancillae"* koje je Mislav, zajedno sa zemljišnim posjedom, darovao crkvi sv. Jurja u Putalju. Kao što Šišić, govoreći nešto dalje o toj ispravi, ispravno spominje kmetove, a ne robove, tako bi i ovdje trebalo riječ "rob" zamijeniti riječju "kmet". (Usp. i bilj. 62.)]

24 Justinovo ime izrijekom je navedeno. Patrijarhovo je pismo donio i predao nadbiskupu đakon Eustatije, kako piše episkop Milaš na osnovi rukopisnoga ruskog djela koje se čuva u Rusiji. Stvar sama nije nimalo sumnjiva. Gl. N. Milaš, Pravoslavna Dalmacija, Zadar 1901.

u prvom redu protiv arapskih gusara, tada teške brige ne samo Bizantinskog Carstva nego i Lotarove Italije. Ali još prije negoli je došlo do većih sukoba s Arapima, knez Mislav je okušao svoju pomorsku snagu s Mlečanima, a te su tada napadali i Neretljani. Nije ništa zabilježeno o povodima hrvatskomletačkih sukoba, a ne znamo ni to jesu li Hrvati napadali mletačke trgovce u zajednici s Neretljanima, ali nema sumnje da je bilo sukoba između Mislavljevih i duždevih podanika. Zbog toga se dužd Petar Tradonik odluči na vojnu da bi primorao Hrvate i Neretljane na mir. Ne znamo je li tada došlo i do kakva sukoba, samo je sigurno da je dužd – čini se Lotarovim posredovanjem – možda u današnjem poljičkom Sv. Martinu, niže Splita, gdje je knez također imao posjed, utanačio 839. s Hrvatima trajan mir pod inače nepoznatim uvjetima,[25] a zatim preplovio do susjednih neretljanskih otoka gdje je vladao knez Družak (Drosaicus) i sklopio također i s njime mir. Ali već na proljeće iduće godine došlo je do novog sukoba između Neretljana i Mlečana, u kojem je dužd ljuto potučen. Čini se da je tada neretljansko gusarstvo dopiralo čak do franačke Istre, jer italski kralj Lotar utanači na početku 840. s duždom ugovor *(pactum)* koji se imao obnavljati svake pete godine, a po kojemu Venecija bijaše obvezana da za trgovačke privilegije, podijeljene joj od kraljevine Italije, priskoči u nuždi sa svojim brodovljem u pomoć istarskim, i nekim drugim sjeveroitalskim gradovima "protiv Slavena" *(contra generationes Sclavorum, inimicos scilicet vestros)* – razumije se ako bi ih napali.

Arapski nalet. Međutim su Arapi[26] sve više širili svoju vlast po Siciliji i nekim tačkama južne Italije, naročito na Tarent, u okolici kojega su krajem 840. ametom potukli bizantinsko-mletačko brodovlje. Poslije toga uđu na proljeće 841. u Jadransko more s 36 lađa pod vodstvom sahiba (glavara) Kalfuna, zapale na drugi dan Uskrsa Osor (na otoku), zatim papinu Ankonu, a na povratku poharaju i južno-dalmatinska mjesta Budvu, Rosu i Kotor. Sada se po drugi put digne protiv njih dužd Petar Tradonik, ali ga Arapi 842. do nogu pobiju kod otočića Suska (na zapadnoj strani Lošinja). U isto vrijeme zauzme druga arapska četa južnoitalski grad Bari za dulji niz godina, a potom navale Arapi i na sam Rim gdje oplijene crkvu sv. Petra (846). Jesu li i dalmatinski Hrvati tada dolazili u sukob s Arapima, ne zna se, ali je vrijedno pažnje da su arapske navale, koliko se to razabire iz sačuvanih izvora, bile uperene isključivo protiv raznih tačaka izvan unutrašnjosti nesigurnoga dalmatinskog arhipelaga, držeći se očito otvorene pučine. Inače glavna posljedica spomenutih arapskih pobjeda bijaše odulje slabljenje mletačke mornarice, čime se odmah okoristiše Neretljani, jer se baš u to vrijeme (846) osmjeliše napasti samu mletačku oblast porobivši lagunski grad Caorle.

25 Nije nemoguće da je na ovom mjestu tekst mletačkog kroniste djakona Ivana došao do nas iskvaren krivnjom prepisivača i da je nekoć u originalu stajalo mjesto današnjega "sancti Martini curtis" – a to je po svoj prilici poljički Sv. Martin – "sanctae Marthae curtis", a to bi bali Biaći. Kako je poznato, originalni rukopis djakona Ivana nije se sačuvao, nego prijepis iz XI st. (Cod. Vat. Urb. 440).

26 Naši ih izvori rado nazivaju Saraceni = istočnjaci.

Knez Trpimir. Nekako u to vrijeme umre knez Mislav, a naslijedi ga Trpimir (o. 845-864), praotac one dinastije koja je, uz neke izuzetke, vladala u Hrvatskoj sve do pred kraj XI vijeka. Trpimir je doduše priznavao vrhovnu vlast franačkog cara Lotara (840-855) kao kralja Italije, ali nam se unatoč tome javlja u punom vladalačkom sjaju po uzoru na franački dvor. Sebe naziva "pomoću božjom knez Hrvata" *(dux Chroatorum iuvatus munere divino),* što je prvi spomen hrvatskog imena u historijskim spomenicima,[27] kao što je sačuvana njegova isprava (od 4. marta 852) najstariji poznati hrvatski diplomatički spomenik. U Klisu je imao dvorac gdje su ga okruživali župani, komornici i dvorski svećenici. Inače bijaše pobožan kao i drugi zapadni vladari u to vrijeme. Nema sumnje da je hodočastio nekud u Cividale, sjedište akvilejske patrijaršije gdje se čuvao neki rukopis evanđelja sv. Marka, za koji se kazivalo, a tada i vjerovalo, da ga je napisao sam sv. Marko, Tom mu je prilikom ubilježeno ime na jednoj stranici iznad evanđeoskog tek-

Ulomak, vjerojatno oltarne pregrade, iz samostana u Rižinicama kod Solina, s imenom kneza Trpimira (pro duce Trepimero) – u sredini gore

sta *(domno Tripimero).* Odmah u početku svoga vladanja (o. 846), knez Trpimir je navalio na bizantinske gradove (vjerojatno na Split i Trogir) i u tom ratu sretno pobijedio grčku vojsku. Čini se da je u spomen toga sretnog rata odlučio podići samostan u čast bl. Petru kod svog posjeda

27 Za starije događaje svjedok nam je car Konstantin Porf., ali on piše tek polovicom X stoljeća. Stariji franački ljetopisci ne poznaju hrvatskog imena. – [Trpimirova isprava očuvala se u prijepisima od kojih najstariji potječe iz g. 1568. Već ova činjenica, kao i neki drugi momenti, dopuštaju da se postavi pitanje o njezinoj autentičnosti. Usp. D. Švob, Krivotvorine o Svetom Jurju Putaljskom, Vjesnik hrv. arh. društva, n. s. XVIII, Zagreb 1940.]

u Klisu, u Rižinicama – "ne znajući kad će doći posljednji dan i čas i veoma zabrinut za spas svoje duše" – "posavjetovavši se sa svim svojim županima". U taj samostan pozove benediktinske redovnike iz čuvenog Montecassina (između Rima i Napulja). Samostan s crkvom sagrađen je nedaleko Klisa u današnjim Rižinicama, među maslinama, lozom i smokvama. Kad je samostan s crkvom bio dovršen, Trpimir se obrati na svoga kuma i crkvenog poglavara, splitskog nadbiskupa Petra, da mu uzajmi srebra od kojega će dati načiniti crkveno posuđe, čemu se on i odazva. U znak zahvalnosti knez Trpimir potom odluči da nadbiskupa daruje, i upita ga šta bi želio. Nadbiskup Petar, koji je nedavno kupio za sebe neka zemljišta u splitskoj okolici (Lažani i Tugari), poželi da knez Trpimir ispravom potvrdi da su ove zemlje vlasništvo splitske crkve, a uz to da knez još potvrdi nekadašnje darovanje njegova prethodnika Mislava. Tome je Trpimir udovoljio u Biaćima dne 4. marta 852. u zboru hrvatske gospode, pa je on sam s desetinom kliškoga kneževskog posjeda i crkvom sv. Jurja u Putalju darovao još i oveći komad zemljišta s kmetovima na njemu "na uveličenje svete solinske crkve".

Bugarski rat. Još za Mislavljeva vladanja Bugari su napali svoje zapadne susjede Srbe. Njihova oblast širila se tada u onom planinskom kraju kojim protječu Piva, Tara, gornja Drina, Lim, Ibar i gornja Zapadna Morava. Ondje je vladala dinastija kojoj bijaše oko 780. praotac Višeslav, a između 835. i 850. knezom Vlastimir, koji je pregnuo da svoju vlast proširi na susjedna primorska i zapadnomakedonska slavenska plemena. U tom valja tražiti razlog što je bugarski kan Presjan (836-853), Omurtagov unuk i drugi nasljednik, udario na Vlastimira želeći da spriječi organiziranje jedne nove sile u susjedstvu. Bugarsko-srpski rat potrajao je oko tri godine (840-842) i svršio porazom Bugara. Presjanov sin i nasljednik kan Boris (853-888) obnovi navalu na Srbiju želeći osvetiti očev poraz (854). Tada su u Srbiji vladala tri brata: Mutimir, Strojimir i Gojnik, podijelivši po očevoj smrti državu. Složna braća, međutim, pobiju Borisovu vojsku i sklope s njime mir. Potom je Boris iz nepoznata razloga okrenuo oružje na Dalmatinsku Hrvatsku, ali ga i knez Trpimir potuče i natjera na mir (855). Ovaj je rat jasno svjedočanstvo da je Dalmatinska Hrvatska tada morala neposredno graničiti s Bugarskom; budući da se između Save i Drave sterala franačka Panonska Hrvatska, u Srijemu i u današnjoj sjeverozapadnoj Srbiji Bugarska, oko gornje Drine i dalje na jugu Srbija, morala je dakle Dalmatinska Hrvatska bezuvjetno graničiti s Bugarskom negdje na rijeci Bosni dalje na istoku, to jest u današnjoj sjeveroistočnoj Bosni, gdje nam i valja tražiti hrvatsko-bugarsko bojište.[28]

Rascjep između Istočne i Zapadne crkve. Potkraj Trpimirova vladanja pada veoma krupan događaj; to je začetak crkvenog rascjepa (shiz-

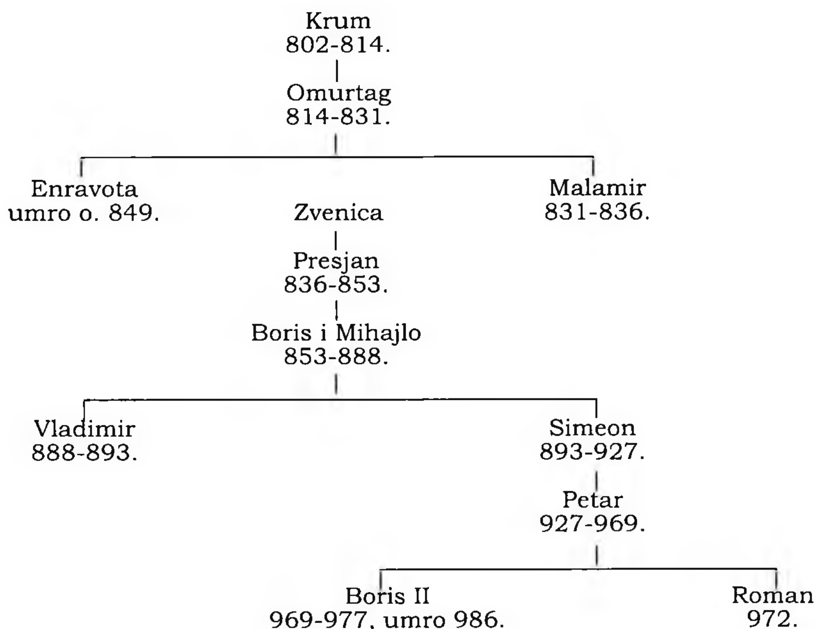
28 Da je Dalmatinska Hrvatska neposredno graničila s Bugarskom, dokazuje i to što su pape slale bugarskom knezu Mihajlu Borisu svoje poslanike preko Dalmatinske Hrvatske, moleći knezove Domagoja i Zdeslava da ih dadu otpratiti do bugarske granice (ili do Bugara).

me) između Carigrada i Rima, čije posljedice još i danas bitno utječu najviše na naš narod hrvatskog i srpskog imena, stvorivši uvjete za njegovu stoljetnu međusobnu otuđenost jer su Hrvati ušli u sferu zapadne (latinsko-romansko-germanske), a Srbi u sferu istočne (grčko-slavenske) kulture. Sporova i prepiraka zbog različnih crkvenih pitanja bilo je vazda između rimske i carigradske crkve, a pored toga se još Istočna crkva razlikovala od Zapadne ne samo jezikom nego i nekim obredima. Uza sve to ipak je za sve vrijeme postojalo faktično jedinstvo kršćanske crkve, a rimski papa bijaše i na Istoku priznavan prvim patrijarhom po starješinstvu sveukupne crkve. Ali dugotrajna borba oko poštovanja ikona prva iskopa dubok jaz među obje crkve, a to potraja puno jedno stoljeće. Štaviše, tek što je uspostavljen sklad između Carigrada i Rima, carski dvor izazove nov sukob. Mjesto trogodišnjeg cara Mihajla III (842-867) preuzeše vladanje mati mu carica udova Teodora i njezin brat Bardas, ali taj doskora ukloni sestru i ostade uz mladića cara sam kao njegov suvladar. Međutim, mladi je car vodio tako opak i razuzdan život da su ga još suvremenici prozvali “pijanicom” (*μεϑύστες*), a ujak mu Bardas bijaše još i gori. Protiv njih diže se javno carigradski patrijarh Ignatije (sin cara Mihajla I), na što ga dvor svrgnu i silom otjera u progonstvo (857), a za patrijarha dade izabrati učenog laika Fotija, koji je odmah zaređen i posvećen. Upravo tada sjede na papinsku stolicu Nikola I (858-867), energičan muž prožet idejom vrhovne papinske vlasti na čitavoj Zemlji, “koja nadvisuje sve crkve”. Na Ignatijevu tužbu papa se obrati na cara Mihajla i Fotija i javi im da će dati stvar ispitati po svojim legatima i potom izreći presudu, a dotle da se Fotije nema smatrati zakonitim patrijarhom. Poslije povratka papinskih legata, a još više na novu tužbu svrgnutog Ignatija i njegovih pristaša, papa Nikola sazove u Rim crkveni sabor (u aprilu 863), a taj isključi Fotija iz svećeničkog staleža i zaprijeti mu izopćenjem iz crkve ako se bude još i dalje gradio patrijarhom; uz to je Ignatije proglašen jedinim zakonitim patrijarhom. Na ovo Fotije odgovori tako da je i on sazvao ljeti 867. u Carigrad sabor istočnih biskupa te udario crkvenim prokletstvom papu i njegove pristaše optuživši uz to još i Zapadnu crkvu da nauča neke zablude, naime: post u subotu, zabranu svećeničke ženidbe, zabacivanje krizme po običnom svećeniku i samovoljni umetak “filioque” u simbol vjere. Najzad ovaj sabor zaprijeti anatemom svima koji bi ostali s papom u crkvenoj vezi. Sada se čitav kler unutar granica Bizantinskog Carstva okupi oko patrijarha Fotija smatrajući samo njega svojom crkvenom glavom. Razumije se, sve će to nužno naći snažnog odziva i na Jadranskom primorju, to jest u Hrvatskoj i u carskim dalmatinskim gradovima gdje su se baš ukrštavali rimsko-carigradski interesi.

Krštenje Bugara. Upravo u to doba pada pokrštenje Bugara. Već smo imali prilike vidjeti kako su se tada i Franci i Bizantinci služili kršćanstvom kao političkim sredstvom, pa stoga ima krštenje poganskih naroda, na primjer Slovenaca, panonskih i dalmatinskih Hrvata, i veliko političko značenje; ono je, naime, u vezi s tuđom vrhovnom vlašću. Odat-

le i dolazi da je kršćanstvo imalo i uspjeha i neuspjeha; uspjeha zbog državne pomoći, a neuspjeha što je onaj koji se bojao tuđega gospodstva zazirao od toga da primi kršćanstvo. Ova se politička strana osobito jasno vidi kod Bugara. U Bugarskoj je bilo već i prije Borisova stupanja na prijestolje dosta kršćana, pa ih je čak i kan Omurtag počeo progoniti. Ali se u Borisovo doba prilike već izmijeniše. Ne može biti sumnje da je kan dobro poimao važnost i značenje kršćanstva, znajući da je ono glavni uvjet opstanka u tadašnjoj međunarodnoj evropskoj zajednici, a zacijelo su ga nagovarali na krštenje ne samo susjedni Bizantinci nego i Nijemci s kojima je živio u veoma dobrim odnosima; Boris je čak 862. sklopio navalni savez s kraljem Ludovikom Njemačkim protiv moravskoga kneza Rastislava. U toj tjeskobnoj situaciji posla Rastislav (krajem 862) u Carigrad ono znamenito poslanstvo za koje crkvena tradicija kaže da je zatražilo od cara Mihajla III slavenske vjerovjesnike, ali je ono zapravo imalo uvjeriti bizantinske državnike o opasnosti što prijeti carstvu od bugarsko-njemačkog saveza, te im uz to javiti da je Boris obećao njemačkom kralju Ludoviku da će primiti krst iz ruku zapadnoga klera. Ispunjenje ovog obećanja ne bi bilo samo težak udarac za bizantinsku crkvu, koja je baš tada bila u napetim odnosima s Rimom, nego i po samo carstvo jer je Bugarska bila za njega postojana opasnost koja bi ozbiljno porasla kad bi došla pod crkvenu supremaciju pape i svoju sudbinu udružila s latinskim kršćanstvom. Bijaše stoga stvar najveće političke nužde da se Boris otkine od saveza s Ludovikom Njemačkim. S tim u vezi, dakle, upade car Mihajlo III na čelu svoje vojske u Bugarsku, a brodovlje mu je osvanulo pred bugarskom obalom na Crnom moru. Sada kan Boris zatraži mir uz uvjet da će primiti krst iz ruku bizantinskoga klera, a car mu je obrekao učiniti neke teritorijalne ustupke (864). Time je i savez bugarsko-njemački razvrgnut. Boris primi sa svojom okolinom krst tek 865. i dobi ime svoga carskoga kuma Mihajla. Kad se poslije godinu dana kršćanstvo već prilično raširilo po Bugarskoj – ne bez krvavih sukoba i borba – knez Mihajlo Boris zaželi da dobije zasebnoga crkvenoga glavara, ali sada se pokazalo da patrijarh Fotije, opirući se imenovanju zasebnog episkopa za Bugarsku, želi novu zemlju zadržati u svojoj neposrednoj ovisnosti. Tada se Mihajlo Boris već osjećao sposobnim da prkosi carskoj vladi, i on otpremi poslanike u Rim papi Nikoli I koji mu obeća da će ispuniti njegove želje (u augustu 866). Potom su grčki svećenici istjerani iz Bugarske, a rimski uvedu u zemlju latinski obred. Ali kad se pokazalo da ni papa neće da Bugarskoj dade posebnu crkvenu glavu (patrijarha), kako je to knez tražio, Bugari se opet vrate Carigradu (870) s kojim ostaše u trajnoj crkvenoj vezi, a sva nastojanja rimskih papa da ih opet približe sebi pokazaše se bezuspješnima.

RODOSLOV BUGARSKIH VLADARA IX I X STOLJEĆA

V
DOMAGOJ I ZDESLAV (864-879)

Sukob s Venecijom. Premda je knez Trpimir imao tri poimence poznata sina: Petra, Zdeslava i Mutimira, ipak vidimo da poslije njega sjeda na hrvatsko kneževsko prijestolje Domagoj (864-876?), očito član druge neke porodice kojoj se baštinski zemljišni posjed zacijelo nije nalazio između Trogira i Splita, kao Trpimirovićima, već po svoj prilici oko Knina. Kasniji događaji jasno pokazuju da se ta promjena nije zbila mirnim putem, pa stoga i vidimo kako je te prilike odlučio da iskoristi mletački dužd Urso Particijak udarivši 865. na Hrvatsku s jakim brodovljem, jer se u to doba Venecija već dobrano oporavila od onih teških udaraca što joj ih zadaše Arapi prije četvrt stoljeća. Na glas da je dužd prekinuo mir, utanačen još 839. između kneza Mislava i dužda Petra Tradonika, iznenađeni Domagoj zamoli obustavu neprijateljstva, ne osjećajući se očito doraslim mletačkoj sili. Dužd prihvati kneževu ponudu i, uzevši od njega taoce, vrati se u Veneciju.

Utemeljenje ninske biskupije. Međutim je oko toga vremena – oko 864. osnovana hrvatska biskupija u Ninu koja je neposredno podvrgnuta papi, jer su dalmatinski (gradski) biskupi u to vrijeme potpadali pod carigradskog patrijarha. Sada je i čitav hrvatski politički teritorij pripao ninskoj biskupiji i ostao pod njom do 928. godine. Svaka veza

između Hrvata i dalmatinskih gradskih biskupa prekinuta je u to vrijeme.[29]

Car Vasilije I i Jadransko primorje. Uskoro potom zaletjela se (ljeti 866) jaka arapska mornarica pod Dubrovnik i opsjedala ga punih petnaest mjeseci. U toj nevolji Dubrovčani pošalju svoje ljude u Carigrad da zatraže pomoć. Baš tada kad je dubrovačko poslanstvo stiglo na carski dvor dogodiše se ondje velike promjene. Još u aprilu 866. ubijen je privolom cara Mihajla III ujak mu i suvladar Bardas, a ubojica Vasilije, čovjek jermenskog (a ne slavenskog) podrijetla, postane potom carevim suvladarom. No kad Vasilije primijeti da Mihajlo traži priliku kako bi i njega smaknuo, odluči se da ga pretekne; on najmi ubojice, a ovi umoriše cara poslije jedne pijanke noću od 23. na 24. septembra 867. S Vasilijem I (867-886), utemeljiteljem takozvane makedonske dinastije, stupi opet poslije dužeg vremena na carsko prijestolje energičan muž i mudar diplomat, koji odluči obnoviti bizantinsku svjetsku politiku i dosljedno tome učiniti prije svega kraj arapskoj premoći u Sredozemnom moru. Stoga se car Vasilije odmah i odazove molbi Dubrovčana te još pred kraj 867. otpremi podsjednutom gradu u pomoć jako brodovlje pod zapovjedništvom patricija i drungara (admirala) Nikete Orife, na što Arapi pred ovom neočekivanom silom uzmaknu. Ovaj snažni istup novoga bizantinskog cara vrati opet carstvu poljuljani ugled na Jadranskom moru i omogući primjenu političkog pravca tamošnjim južnodalmatinskim slavenskim plemenima i carskim gradovima, koji se sada svi, osim Neretljana, opet poklone caru kao svome vrhovnom gospodaru. Ipak se pokazalo da bizantinsko brodovlje nije sâmo dovoljno da skrši snagu Arapa u južnoitalskim stranama i u jadranskim vodama; njih je trebalo satrti i na kopnu.

Car Ludovik II i opsada Barija. Dok se ovo zbivalo na istočnoj obali Jadranskog mora, na zapadnoj, to jest u južnoj Italiji, odigravahu se donekle slični događaji, sposobni da upotpune političke ciljeve cara Vasilija, jer se i južnoitalska gospoda obratiše za pomoć protiv Arapa na Lotarova sina, franačkog cara Ludovika II (855-875). I Ludovik se odazvao pozivu i na proljeće 867. započeo vojnu s ciljem da osvoji Bari, ovu glavnu južnoitalsku arapsku utvrdu, i da uspostavi carsku vlast po čitavoj Italiji. Premda je careva vojska bila dosta jaka da potpuno opkoli Bari s kopna, ipak se ubrzo pokazalo da će opsada samo tada svršiti s povoljnim rezultatom ako se Arapima spriječi još i svaki saobraćaj s morske strane, otkuda su dobivali hranu i pomoć. Međutim, car Ludovik nije raspolagao nikakvom mornaricom, pa stoga podsjedanje i nije pokazivalo nikakav napredak. Ali sve ono što se događalo kod Barija pomno je pratio bizantinski car Vasilije pa, videći sada u caru Ludoviku II korisna suradnika, ponudi mu savez izjavivši da je spreman poslati pod Bari potrebno brodovlje, dašto, ne samo zato da se učini kraj arapskoj prevlasti u južnoj Italiji već i s potajnom namjerom da ondje opet

29 Privremeno je uspostavljena samo za biskupa Teodosija, koji je 886/7. bio i nadbiskup u Splitu.

digne ugled istočnorimskog carstva, a naročito da stekne svu Siciliju. Car Ludovik prihvati ponuđeni savez, a nato Vasilije zapovijedi svojim južnodalmatinskim podanicima, Travunjanima i Konavljanima te carskim dalmatinskim gradovima i otocima, da dođu pod Bari, kamo neke od njih Dubrovčani prevezu na svojim lađama. Uz to stiže ljeti 869. pod Bari četiri stotine lađa jakoga bizantinskoga brodovlja pod zapovjedništvom patricija i drungara Nikete Orife da podupre Ludovikovu kopnenu akciju. Ali je bizantinski drungar našao kod Barija mjesto očekivane jake franačke vojske tek neku malu četu, tako da se na ugovoreni kombinirani napadaj nije moglo ni pomišljati. Čini se da car Ludovik nije još smatrao pregovore potpuno dovršenima, naročito stoga što mu nije bio zajamčen posjed čitave južne Italije poslije iščekivanog uništenja Arapa, a na koji je pomišljao baš kao i car Vasilije, pa odatle i njegovo držanje. Kad je, dakle, bizantinski drungar vidio takvu situaciju, vrati se ljutit sa svojim brodovljem u Korint, što je Franke veoma ogorčilo.

Crkveni sabor u Carigradu. Ipak se zbog toga pregovori između oba cara ne prekidoše, jer Ludovik odasla u Carigrad, gdje je upravo vijećao osmi opći crkveni sabor, svečano poslanstvo s glavnom zadaćom da postigne potrebni sporazum. Car je Vasilije, naime, drugi mjesec po svom nastupu, u novembru 867, zazirući od "prevara ovoga muža", kako reče, i htijući predobiti za sebe moćnog papu Nikolu I i mnogobrojne Ignatijeve privrženike, primorao Fotija da se odrekne patrijarške stolice i povuče u manastir, pozvavši uz to natrag Ignatija (867-872). Odmah potom otpremi poslanike u Rim, a ti javiše papi ovu promjenu sa željom da opći crkveni sabor u Carigradu raščisti pitanje o Fotiju i Ignatiju. Međutim, carevo poslanstvo nije više zateklo na životu Nikolu I (umro 13. nov. 867), već Hadrijana II (867-872), a taj prizna sada Vasilija "bogoljubivim i pravovjernim carem" i posla poslanike u Carigrad da crkvi vrate mir (u junu 869). Kad je Vasilije tako postigao svoju glavnu svrhu, prepusti ostalo crkvenom saboru (od oktobra 869 do februara 870), koji doduše osudi Fotija i njegove privrženike te uspostavi s Ignatijem prividno i sklad između Istočne i Zapadne crkve, ali inače istakne starješinstvo pet patrijarha u Kristovoj crkvi (na prvom mjestu Rima, zatim redom Carigrada, Aleksandrije, Antiohije i Jerusalima), ali se u bugarskom pitanju sasvim razilazio od zahtjeva papinskih poslanika, jer na upit kneza Mihajla Borisa komu zapravo Bugarska pripada, Rimu ili Carigradu, sabor je s carem Vasilijem i patrijarhom Ignatijem na čelu jednodušno odgovorio da pripada Carigradu, ne obazirući se na žestoke prigovore papinskih poslanika. Kao što su papinski poslanici nezadovoljni ostavili Carigrad, tako su ga ostavili i poslanici cara Ludovika II, jer su pregovori vođeni s carem Vasilijem doskora pokazali da se oba carstva ne mogu sporazumjeti u pitanju posjeda južne Italije.

Pad Barija. Međutim, car Ludovik, sabravši jaku vojsku, nastavi opsadu Barija u toku g. 870, ali našavši se poslije odlaska drungara Nikete Orife bez potrebnoga brodovlja, pozove sada kao vrhovni gospodar svoje podanike dalmatinske Hrvate i njihova kneza Domagoja da mu

dođu sa svojim, bez sumnje jakim, brodovljem pod Bari u pomoć. Iz kojeg razloga car Ludovik nije toga već prije učinio, ne znamo, a nisu nam poznate ni potankosti o zajedničkom franačko-hrvatskom vojevanju, napose o ulozi Hrvata; pouzdano znamo samo to da je Bari najzad zauzet na juriš 2. februara 871.

Bizantinsko-franački savez se raspada. Dok su Franci i Hrvati opsjedali Bari, zaključen je carigradski crkveni sabor (28. febr. 870), poslije kojega se ondje prisutni papinski poslanici počeše vraćati u Rim. Za prijevoza iz Drača u Ankonu, kad su plovili uz istočnu obalu Jadranskog mora, napadnu ih nenadano neretljanski gusari, orobe i odvedu u ropstvo nekud u svoju zemlju. I papa Hadrijan II i car Ludovik II gledali su u tom događaju nemar, odnosno krivnju bizantinskih upravnika, koji su ionako bili kivni na papinske poslanike sluteći da caru Vasiliju nije bilo neprijatno što su tom prilikom propali i autentični akti crkvenog sabora i da su, prema tome, papinski poslanici naumice bili ostavljeni na putu bez jake zaštite. Tek posredovanjem Hadrijana i Ludovika, a zacijelo uz neku otkupninu, papinski su poslanici bili pušteni na slobodu i tek su se na kraju decembra 871. vratili u Rim.

Ovaj nemili događaj, koji pada nekako oko sredine g. 870, iskoristiše potom Bizantinci tako da je, tobože kazne radi, drungar Niketa Orifa – razumije se, po nalogu cara Vasilija – dao ne samo Neretljansku oblast nego i Hrvatsko primorje opljačkati i napasti, kojom su prilikom mnogi dopali ropstva, a neki su gradovi *(castra)* razrušeni. Taj se nedostojni napadaj desio baš tada kad su Hrvati bili sa svojim brodovljem, a svakako i sa svojim knezom Domagojem, pod Barijem. Više je nego vjerojatno da mu je bila svrha kako bi natjerao Hrvate da napuste cara Ludovika i prestanu podsjedati Bari i da se povrate kući na obranu svoje zemlje, jer sada nije više išlo u račun ciljevima Vasilijeve donjoitalske politike da franački car osvoji ovu važnu arapsku utvrdu. Međutim, Hrvati ostadoše pod Barijem, pa se stoga uspjeh bizantinskog napadaja ograničio samo na to da su tada (870) i Neretljani priznali vrhovno gospodstvo Bizanta. Odmah poslije pada Barija upravi car Ludovik Vasiliju veoma oštro pismo u kojem mu spočitnu ovaj nedostojni čin počinjen "njegovim podanicima", i zatraži da se Hrvatima dade odšteta, a zarobljenici vrate. Tako se i raspade savez i prijateljstvo između oba carstva, ali zato car Vasilije učvrsti sada svoju vrhovnu vlast ne samo nad dalmatinskim gradovima i otocima te slavenskim primorskim oblastima od ušća Cetine do Drima nego i nad unutrašnjim (zagorskim) Srbima. I tako bijaše oko godine 872. sav Balkanski poluotok podijeljen među tri vrhovne vlasti: franačku, bizantinsku i bugarsku.

Ponovni sukobi s Mlečanima. Padom Barija nije ipak minula svaka arapska opasnost za Jadransko more, jer mjesto sicilskih Arapa nalete sada kretski i u maju 872. oplijene dalmatinske gradove, a zacijelo i hrvatsku obalu. Opasnost mora da je bila velika i po samu Veneciju jer na taj glas pošalje dužd Urso Particijak jednu lađicu da uhodi sve do Istre. Čini se da je i jedna hrvatska lađa, ili možda više njih, krstarila baš

tada u istarskim vodama progoneći Arape jer, kad se Mlečani približiše Piranu, napadne ih neka hrvatska četa i poslije kratka boja sve ih poubija, a lađicu zaplijeni. Ovim događajem počeše opet sukobi između Venecije i Hrvata, kojima se pridružiše i Neretljani, a mora da su bili veoma ogorčeni i strašni jer je Domagojevo ime ostalo Mlečanima u uspomeni kao prokleto *(pessimus Sclavorum dux)*, a tako i ime njegovih podanika *(Sclavorum pessime gentes et Dalmacianorum)*, pa čak se i sam papa Ivan VIII (872-882), taj energični i umni nasljednik starca Hadrijana, obrati na Domagoja, zovući ga zbog njegova sudjelovanja u osvajanju Barija "slavnim knezom" *(duci glorioso)*, da nastoji primiriti svoje podanike, jer da mu njihova gusarska nedjela "potamnjuju slavu" (873).

Urota protiv kneza Domagoja. Pošto je bizantinska vlast u susjednim dalmatinskim gradovima ojačala, a zacijelo još više zbog potajnog rovarenja caru Vasiliju odanih privrženika u njima, našlo se oko 874. u Hrvatskoj nekih inače nam nepoznatih nezadovoljnika – ali ih možemo s velikom sigurnošću naslućivati u pristašama izagnanih sinova kneza Trpimira – koji su išli za tim da se knez Domagoj ubije, razumije se u korist carske politike i njih samih. No zavjera je otkrivena i njeni članovi pogubljeni, a samo se jedan od njih spase nekom papinom pouzdaniku, svećeniku Ivanu i, ispovjedivši mu se, zamoli ga da mu kod razjarena kneza ishodi pomilovanje. Domagoj zbilja obeća svećeniku Ivanu da će poštedjeti njegova klijenta, ali kad je malo potom papin pouzdanik pošao po nekom kneževu poslu na put, Domagoj dade zavjerenika smaknuti. Kad to svećenik Ivan sazna, teško se rastuži, ostavi Hrvatsku i ode papi u Rim, gdje mu je sve to ispričao. Ivan VIII, hoteći da svećenik Ivan i dalje ostane u Hrvatskoj, nagovori ga da se opet vrati i obavijesti o tom napose Hrvate, a napose kneza Domagoja savjetujući mu neka ubuduće "one koji bi mu radili o glavi" ne kazni odmah smrću nego izgonom. Bez sumnje bijaše onaj nesretnik odličnijeg roda kad je svećenik Ivan toliko žalio za njim, a i sam se papa našao ponukanim da se u to umiješa.

Hrvati se oslobađaju franačke vlasti. Međutim car Ludovik II umre (875) i ostavi – nemajući sam sina nasljednika – Italiju stričeviću Karlmanu, sinu Ludovika Njemačkoga, koji je tada bio gospodar Panonskoj Hrvatskoj, Koceljevoj Donjoj Panoniji, Moravskoj, Češkoj i Slovencima. Kako je Dalmatinska Hrvatska još od 803. pripadala Italiji, morala je sada i ona doći pod njemačku vrhovnu vlast. Ne hoteći se s time složiti, a podstrekavani i pomagani od cara Vasilija, dalmatinski se Hrvati pobune i poslije teškoga rata na kopnu i moru zbace najzad zauvijek franačko gospodstvo. Na kopnu su potukli čete što ih je vodio donjopanonski knez Kocelj, pa u boju pogibe i sam knez (o. 876)[29a], a na moru se ratovalo uz istarsku, tada franačku obalu, gdje su Mlečani došli Francima u pomoć. O tom ustanku su Hrvati pričali u doba cara Konstantina Porfirogenita da je trajao sedam godina i da su Franci u

29a [O godini Koceljeve smrti usp. bilj. 21 na str. 92.]

svom bijesu bacali psima hrvatsku naprščad.[30] Za vrijeme toga ustanka umro je knez Domagoj (876); on nam se prikazuje kao krepak vladar, koji je umio snažno zahvatiti u tadašnju svjetsku politiku na objema obalama Jadranskog mora. Po Domagojevoj smrti, a u doba rata s Nijemcima, preuzme kneževsku stolicu neki njegov neimenovani sin.[30a] Knez utanači s Mlečanima mir i obnovu prijateljstva, ali u to nisu bili uključeni i Neretljani, koji su u tom ratu pomagali Hrvate, jer je dužd Urso Participak imao s njima još nekih posebnih računa. Stoga otpremi, tek što je sklopio s Hrvatima mir, protiv njih vojsku, ali ni tok ni uspjeh ove vojne nisu nam poznati. Međutim se novi hrvatski knez ne održa dugo na prijestolju, jer ga doskora s bizantinskom pomoći protjera sin kneza Trpimira Zdeslav.

Knez Zdeslav. Zdeslav (878-879) prizna vrhovnu vlast bizantinskog cara Vasilija, pa tako Dalmatinska Hrvatska zamijeni sada franačko (njemačko) vrhovno gospodstvo s grčkim. Sa Zdeslavom pošalje car na Jadransko primorje još i nekoga dvorskog činovnika s više grčkih svećenika, a ti su potom pokrstili ponajprije još uvijek poganske Neretljane, a zatim i sva ona slavenska plemena na jugu Cetine, kao i one od zagorskih Srba koji još nisu bili kršteni; u to doba, dakle, pada konačno njihovo krštenje (oko 878-880). Ali većina Hrvata nije bila zadovoljna s političkim pravcem kneza Zdeslava, a naročito stoga što je sada s vrhovnim bizantinskim gospodstvom nužno došla i hrvatska crkva sa središtem u Ninu pod jurisdikciju carigradskog patrijarha, onako kako su bili i biskupi u susjednim dalmatinskim gradovima.[31] Razumije se da je dalja posljedica trebalo da bude ne samo podređenje ninske biskupije splitskoj nadbiskupiji već i ograničenje njezina teritorija u korist ostalih

30 U mojoj radnji "Genealoški prilozi" (Vjesnik hrv. arheol. dr. za 1914) dokazao sam punom sigurnošću 1. da car Konstantin Porf. govori samo o Dalmatinskoj Hrvatskoj, a nikako ne još i o Panonskoj ; 2. da ime Kocilis ne može drugo da bude nego samo Kocelj, a budući da je govor o jednom franačkom (tj. Francima pokornom) arhontu, vladaru, to je ta ličnost bezuvjetno identična s donjopanonskim knezom Koceljom, koji je baš oko toga vremena izmijenio svijetom. Češki naučenjak Novotný (Česke dějiny I/1, Prag 1912, 358 i dalje) dokazao je da poslije Forchheimskog mira (874) sve do 882. nije bilo nikakvih buna ni sukoba između moravsko-češkoga kneza Svatopluka i Nijemaca. Stoga dakle treba onaj koji hoće da moju argumentaciju pobije prije svega dokazima, a ne praznim riječima i podgrijavanjem staroga kupusa, oboriti ove tri premise. – [Usp, bilješku 21 na str. 92.]

30a Dosada smo tom knezu davali ime Iljko (Illicus), prema Dandolovu izvještaju. Međutim je ovo tvrđenje u posljednje vrijeme znatno uzdrmao M. J. Dinić u raspravi: "O hrvatskom knezu Iljku", Jug. ist. časopis IV, 1938. Svakako stoji da je taj neimenovani knez bio sin kneza Domagoja; njega i njegovu braću otjerao je malo potom iz Hrvatske knez Zdeslav.

31 Kod nas je ušlo u običaj, da se taj događaj tumači kao da su Hrvati tada bili "pravoslavni", pa čak su neki išli tako daleko, da su na toj osnovi konstruirali čitavu teoriju o "pravoslavnim Hrvatima". Međutim, to je potpuni nesmisao, jer ne obazirući se na to, što je čitava stvar brojala tek nekoliko mjeseci, tada – 878. i 879. – još nisu crkve bile razdijeljene u dva protivna tabora kao poslije 1054, pa se dakle i ne može govoriti o "pravoslavlju" u onom smislu, kako se to čini danas.

dalmatinskih biskupija, jer se ninska biskupija još od svoga postanka širila po čitavoj hrvatskoj kneževini, a dalmatinske su biskupije bile stegnute unutar gradskih zidina. Upravo tada bijaše ninska biskupija ispražnjena, a njene je poslove vodio njen izabrani, ali još neposvećeni biskup Teodosije, dosada ninski đakon. Teodosije, odan papi, združi se dakle s hrvatskim velikašem Branimirom; potom je knez Zdeslav u početku maja 879, možda nedaleko Knina, ubijen[32], a na prijestolje se uspne Branimir.

VI
KONSTANTIN I METOD[33]

U počecima kulturne historije svih Slavena, dakle i Hrvata i Srba, igraju odlučnu ulogu sveta braća Konstantin (Ćiril) i Metod. Zato treba da se i mi u ovoj knjizi upoznamo, u glavnim crtama, s njihovim životom i radom.

Grad Solun. Na sjevernoj obali Egejskog mora, između ušća Strume i Vardara, diže se starodrevni grad Thessalonika ili slavenskim imenom Solun. Taj je grad u Bizantinskom Carstvu oduvijek slovio kao važno središte umijeća i trgovine, a potpadao je u crkvenim poslovima pod rimskoga papu sve do 732, kad ga car Leon III podvrgne carigradskom patrijarhu. Premda su Slaveni od druge polovice VI st. veoma često na

32 [Nasilna je smrt kneza Zdeslava, doduše, zasvjedočena pouzdanim, iako znatno mlađim izvorom, ali uza sve to ne stoji Šišićeva pretpostavka – uostalom, u "Povijesti Hrvata...", str. 363, vrlo suzdržljivo izrečena – da se ulomci natpisa o knezu tobože ubijenom strelicama (sagittis obructus), iz Biskupije kod Knina, odnose na kneza Zdeslava. Usp. S. Gunjača, Na ulomcima natpisa iz crkve sv. Marije u Biskupiji nema spomena o knezu Zdeslavu, Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku LI, 1930-34, izašao 1940.]

33 Literatura o životu i radu svete braće Konstantina i Metoda narasla je već do nepreglednosti gotovo na svim većim evropskim jezicima, a ne samo na slavenskima. Uza sve to nisu još uvijek svi detalji ovoga pitanja raščišćeni, niti je vjerojatno da će ikad doći do potpunoga sklada između historika, slavenskih filologa i teologa i to zbog oskudice izvora prvog reda. Mnogo smeta i to, da kod toga dolazi često na veoma neugodam način do izražaja slavensko-germanski antagonizam, a zatim i onaj između Istočne i Zapadne crkve. Zato je radnja, koja bi zadovoljila sve interesirane krugove, bar danas sasvim bezizgledna, i dobro znam, da neće bolje proći ni ovaj moj pokušaj, da dadem što objektivniju i historijskoj istini podobniju sliku na osnovu svih izvora, koje sam pomno proučio, a tako i cjelokupne literature, od koje ću ovdje upozoriti samo na djela: Novotný, České dějiny, Dílu I. část 1, Prag 1912; Bury, A history of the eastern Roman empire (802-867). London 1912; Brückner, Die Wahrheit über die Slawenapostel, Tübingen 1913; Grivec, Slovanska apostola sv. Ciril in Metod, Ljubljana 1927; Dvorník, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Paris 1933; [Grivec, Konstantin und Method, Lehrer der Slaven, Wiesbaden 1960.] Budući da je poznato djelo Račkoga danas već sasvim zastarjelo, trebalo bi na hrvatskom jeziku objelodaniti iscrpivu monografiju o braći Konstantinu i Metodu s obzirom na današnje stanje nauke.

nj udarali, ipak ga nikad nisu zauzeli, i tako je Solun sačuvao grčko obilježje, iako mu je gotovo sva okolina, i bliža i dalja, naročito na sjeveru, bila gusto nastavana Slavenima, od kojih su mu neka plemena plaćala i određeni danak. Sa Solunom bilo je dakle baš onako kao što s našim tadašnjim dalmatinskim gradovima, kojih je romanski karakter našao stoljetnu zaštitu iza gradskih zidina, ili onako kako je i s današnjim talijanskim Trstom sa slovenačkim zaleđem. S vremenom se nesumnjivo doselilo i u Solun dosta Slavena, što je još više pridonijelo tome da se moglo kazati: "Solunjane vsi čisto slovjensky besjedujut."

Konstantin i Metod prije polaska u Moravsku. U tom gradu rodiše se braća Konstantin i Metod kao sinovi visokoga bizantinskog časnika (drungara) Leona, inače Grka po rodu i krvi. Metod bijaše stariji (rođen je oko 820) i odlikovaše se snažnim tijelom i bistrim praktičnim razumom, a mlađi je Konstantin (rođen na kraju 826 ili u početku 827) bio slabašan, ali neobično snažna duha. Metod je ušao u javnu službu i postao upravitelj nekoga balkanskog kraja nastavanog Slavenima, po svoj prilici Strumice, ali se poslije nekoliko godina odreče toga zvanja i povuče kao monah-laik u manastir na bitinskom (maloazijskom) Olimpu baveći se odsada isključivo naukom. Mlađi brat Konstantin već je u ranoj mladosti pokazivao sklonosti za nauku, pa zato ga i poslaše u Carigrad gdje mu je učiteljem bio potonji patrijarh, učeni Fotije. Osim toga se Konstantin odlikovaše zamjernim oštroumljem i marljivošću, naročito u filozofiji, što mu i pribavi časni pridjev "filozofa", ali je uz to još i slovio kao muž "svetog i apostolskog života", kako za nj kaže suvremeni rimski bibliotekar Anastazije (umro o. 886). Poslije dovršenih nauka zaređen je za mirskog[33a] svećenika i imenovan patrijarškim bibliotekarom kod Sv. Sofije, a zatim profesorom filozofije u Carigradu, ali se ubrzo i on odreče časti i povuče u isti manastir gdje se nalazio njegov brat Metod. Poslije nekog vremena tihoga manastirskog života pozove car Mihajlo III Konstantina da pođe u hazarsku zemlju kao misionar. Hazarska se zemlja tada prostirala uz Crno more između planine Kavkaza i ušća rijeke Dona, dok je grad Herson (na Krimu nedaleko od današnjeg Sevastopola) bio u bizantinskoj vlasti. Hazari bijahu Turani finsko-ugorske krvi, a vjerski rascjepkani u mojsijevce, muslimane i mnogobošce. Na molbu hagana, koji je sam bio mojsijevac, imao mu je bizantinski car poslati u zemlju vjerovjesnike sa zadatkom da narod predobiju za "pravu vjeru". Car Mihajlo i patrijarh Fotije odabraše za taj posao Konstantina, a on ga je poslije nekoga vremena i obavio, iako s malo uspjeha (oko 860). Prilikom boravka u bizantinskom Hersonu Konstantin je našao na nekom morskom otočiću moći pape Klimenta I za koga se u ono doba pričalo da je oko godine 97. n. e. umro mučeničkom smrću u progonstvu u Hersonu. Konstantin ih potom, vraćajući se iz hazarske zemlje, ponese sa sobom u Carigrad.

Konstantin i Metod polaze u Moravsku. Uskoro poslije toga pada glavno djelo braće Konstantina i Metoda, naime njihov misionarski rad

33a [tj. svjetovnog.]

u Moravskoj i Panoniji. Slavenska Moravska, koja se sterala ne samo uz obje obale rijeke Morave nego i u današnjoj Slovačkoj do rijeke Hrona, bijaše – po slavenskom načinu – razdijeljena na više malih kneževina, a trvenja njihovih čeonika izazivahu posredovanje susjednih Nijemaca. Tako se dogodi da su markgrofi Istočne marke (kasnije Austrije) smatrali da Moravska pripada njihovoj vrhovnoj paski, a pasovski su biskupi, odnosno salcburški nadbiskupi držali da ona potpada njihovoj crkvenoj jurisdikciji. Zbog toga su njemački svećenici doista djelovali ovdje-ondje po zemlji, ali s neznatnim uspjehom, tako da je pravo kršćanstvo bilo među Moravcima tek iznimka. Slabo utvrđenje kršćanstva bilo je i posljedica zaziranja od njemačkoga gospodstva, pa zato bijaše i sav rad kneza Rastislava upravljen na to da se učini što nezavisnijim. Vidjesmo već kako se moravski knez 862. našao sam protiv saveza njemačkoga kralja Ludovika i bugarskoga kana Borisa. U toj nevolji poslao je u Carigrad poznato nam već poslanstvo koje je ishodilo navalu Mihajla III na Bugarsku, što je primoralo kana Borisa da je najzad s narodom primio krštenje iz ruku grčkoga klera.

Tradicija kaže da su Rastislavljevi podanici, koji su došli na dvor cara Mihajla nekako na prijelazu 862. na 863. godinu, zatražili od njega da pošalje u Moravsku učitelja vješta slavenskom jeziku da uzmogne poučiti puk u kršćanskoj vjeri i rastumačiti mu Sv. pismo; "k nama su došli mnogi učitelji kršćani iz Italije, Grčke i Njemačke, rekoše oni, učeći nas različito, a mi Slaveni prosta smo čeljad i nemamo koga da nas pouči u istini i da nam protumači smisao Sv. pisma". Nije vjerojatno da je Rastislavljevo poslanstvo imalo da izvrši samo ovaj zadatak, nego je vjerojatnije da je ideja o grčkoj misiji u Moravsku niknula tek u Carigradu prilikom boravka moravskih poslanika. Patrijarh Fotije, naime, vidio je u približavanju Moravske Bizantu priliku da raširi utjecaj grčke crkve među Slavenima, a možda mu je to prišapnuo prijatelj i bivši učenik filozof Konstantin, koji bijaše potpuno vješt slavenskom jeziku (i to onom južnoslavenskom dijalektu koji se govorio u kraju između Soluna i Carigrada)[34], štaviše, on se bez sumnje već dulje vremena spremao na misiju među susjednim makedonskim Slavenima i poslavenjenim Bugarima. Pokrštenje Bugara, naime, bijaše ideja koja je morala lebdjeti pred očima ne samo carevima i patrijarsima nego i gorljivom grčkom kleru godine i godine prije no što je do toga došlo, a Konstantin bijaše zacijelo i uvjeren da će bugarski Slaveni i poslavenjeni Bugari lakše prihvatiti njegovu vjeru ako im dade Sv. pismo i liturgiju na njihovu vlastitom jeziku, i u alfabetu za koji se bar činilo da nije grčki, to jest, Konstantin kao pravi misionar htjede da se u interesu stvari ukloni svim spoljašnjim znacima grčkoga političkoga gospodstva. Sasvim je prirodno da je Konstantin u tu svrhu najprije sastavio alfabet, danas nazivan glagoljica, kojoj je doduše osnov grčka minuskula, ali je ipak tako vješto prikriven da se samo veoma pozornim i pomnim studijem dolazi do toga pouzdana rezultata, a samo su neki znakovi, kojih nije bilo u

34 Što se taj jezik naziva slavenski, sasvim je prirodno, jer pod bugarskim razumijevao bi se u to doba (sredinom IX st.) jezik turanskih Bugara.

grčkom alfabetu, preuzeti iz hebrejskog i samaritanskog pisma. Upravo ova tendencija Konstantinova ili glagoljskog pisma, to jest da u jednu ruku sakrije svoje grčko podrijetlo, a u drugu da se pričinja kao originalno slavensko pismo, odaje da ono nije bilo udešeno i izumljeno za udaljene Moravce, pred kojima ne bi imalo toliko smisla skrivati grčki karakter pisma, nego baš susjedne Bugare, na čiji je jezik zatim Konstantin i preveo neke odlomke Sv. pisma i glavne liturgijske knjige za obavljanje crkvenih funkcija. Sve ovo ne može biti plod kratkog vremena nego golem posao od nekoliko mirnih godina priprema. Konstantin se, dakle, samo nenadano odazvao moravskoj prilici, pa tako se ono što je bilo namijenjeno Slavenima na jugu pokušalo najprije sa Slavenima na sjeveru.

Konstantin i Metod u Moravskoj. Ljeti 864.[35] pošla su braća Konstantin i Metod u Moravsku kao obični misionari. Baš tada se nesretno svršio rat kneza Rastislava s Ludovikom Njemačkim, pa zato je upravo nemoguće dovoditi u vezu dolazak i pojavu braće Konstantina i Metoda ma s kakvom političkom ili crkvenopolitičkom težnjom moravskoga kneza. On ne bi nikad pristao na to da dođe do otvorena sukoba s Rimom i da se istjeraju iz Moravske njemački svećenici, jer bi takvi događaji samo otežali njegov položaj. Na zaključak o tihom misionarskom radu braće Konstantina i Metoda upućuje i činjenica što njemački kler nije smatrao njihov dolazak izazovom, pa tako su oni pune tri godine i pô, podupirani od kneza Rastislava i njegova sinovca Svatopluka, njitranskoga kneza, vršili svoj misionarski rad s velikim uspjehom, ali ograničivši se tek na krštenje, poučavanje mladeži i ostaloga puka u crkvenom pojanju, kao i u vjeronauku, te na čitanje i pisanje glagoljskom azbukom i crkvenoslovenskim jezikom, na kojem je Konstantin, kao svećenik, zacijelo već tada služio i pjevao službu božju i obavljao ostale funkcije.

Ali s vremenom kao da se ipak našlo nekih članova njemačkoga klera u Moravskoj kojima se nije sviđao misionarski rad svete braće, a ti kao da su se i tužbom obratili na Nikolu I, na što papa pozove Konstantina i Metoda u Rim sumnjajući možda i sam, ne kreće li se rad obaju Grka u pravcu Fotijeva nauka. Braća se odazvaše pozivu i, putujući na jug, zadržaše se dulje vremena kod panonskoga kneza Kocelja u Blatnom Gradu,[36] a taj postade njihov oduševljeni privrženik. Rastavši se s Koceljem, pođoše dalje u Rim, zacijelo kroz Panonsku Hrvatsku. Uto umre Nikola I (13. nov. 867), a naslijedi ga Hadrijan II (867-872). On dočeka braću s velikim počastima, naročito zato što je saznao da nose sa sobom moći pape Klimenta I, rođena Rimljanina od nekadašnje carske porodice Flavijevaca. Kad se u Rimu vidjelo da njihovu nauku nema prigovora, papa Hadrijan odobri prijevode, a time – razumije se – i pismo i crkveni jezik slavenski, davši uz to još i zarediti Metoda za svećenika, jer je sve dotada bio doduše monah, ali laik, a potom i neke učenike svete braće. Konstantin pak, osjećajući da je teško bolestan, povuče se

35 [Novija su istraživanja utvrdila da su braća stigla u Moravsku već 863.]
36 [Ispravnije: Blatenski kostel.]

u neki rimski samostan gdje se pokaluđerio i primio ime Kyrillos (Ćiril). Uskoro potom, dne 14. februara 869. umre i bude pokopan u crkvi sv. pape Klimenta; još i danas pokazuju mjesto gdje kažu da je bio njegov grob.

Metod postaje panonsko-moravski nadbiskup. U drugoj polovici 869. Metod, imajući papinsko odobrenje za svoj i bratov rad, ostavi sa svojim učenicima Rim. Kako je u taj čas knez Rastislav opet bio u ratu s Njemačkom, ostade u Koceljevoj kneževini, zacijelo u Blatnom Gradu. Sada se pak rodi u kneza Kocelja želja da bi papa obnovio nekadašnju srijemsku metropoliju, koju je tradicija dovodila u vezu s Kristovim učenikom sv. Andronikom, a Metod da dobije čast nadbiskupa. S tom dakle kneževom željom Metod i opet ode u Rim a Hadrijan II joj se doista i odazove: na početku 870. vrati se Metod u Blatni Grad kao nadbiskup pod kojega je imala potpasti još i Moravska. Ali ovaj je krupni događaj sasvim prirodno odmah izazvao najveću protivnost Nijemaca, u prvom redu salcburškog nadbiskupa pod kojega je jurisdikciju nesumnjivo sve dotada potpadala Koceljeva Panonija. Kako je knez Rastislav baš u to vrijeme izdajstvom Svatopluka dopao njemačkog ropstva, pa je i oslijepljen i strpan u neki samostan gdje je brzo potom umro, a Nijemci posve zavladali Moravskom, i nadbiskup Metod je (potkraj 870) uhvaćen i stavljen pred sinodu nekih njemačkih nadbiskupa i opata koji mu u prisutnosti kralja Ludovika Njemačkoga porekoše nadbiskupsku čast, a zatim ga zatvoriše u samostan (možda u Freisingu) u kojem je čamio gotovo dvije godine i pô. Međutim umre papa Hadrijan II a naslijedi ga Ivan VIII (872-882). Saznavši što se zbilo s Metodom, odmah se energično, po posebnom legatu Pavlu iz Ankone, zauzme za nj, na što ga Nijemci puste iz zatvora (u proljeće 873) i on se vrati i opet kao nadbiskup u Moravsku, gdje je za to vrijeme, poslije uspješna ustanka, zavladao kao knez silni Svatopluk (871-894). Papa Ivan VIII ipak je tom prilikom toliko popustio Nijemcima da je Metodu zabranio kod službe (mise) upotrebu slavenskog jezika. Osim toga se i Panonija, vrativši se faktički natrag pod salcburškog nadbiskupa, doskora izmakla njegovoj jurisdikciji, a sam Kocelj je – vjeran njemački vazal – malo potom poginuo u hrvatskoj vojni (oko 876).[37]

Metodovo nadbiskupovanje u Moravskoj. Postavši pravim gospodarom Moravske, Svatopluk sklopi ljeti 874. s kraljem Ludovikom Njemačkim u Forchheimu mir; on ga je, doduše, priznao vrhovnim gospodarom, pa se čak obvezao i na plaćanje određenoga godišnjeg danka, ali zapravo bijaše neograničeni vladar u Moravskoj. Ali uza sav taj snažni položaj, ipak je Svatopluk nastojao da ide Nijemcima u susret. Ta se pažnja jasno odražava u njegovoj crkvenoj politici, jer umjesto da je pregnuo da osnuje samostalnu slavensku crkvenu organizaciju, on je privolio da se pored Metoda i njegova slavenskoga klera širi i njemačko-latinski, pa tako bijahu zemlja i narod izvrgnuti trvenju crkvenog

37 [Usp. bilj. 21 na str. 92.]

dualizma. Kako u taj čas nije bilo, a poslije papinskog rješenja nije više ni moglo biti raspre o jurisdikciji u nezavisnoj Moravskoj, njemačko-latinski kler izazvao je raspru o crkvenom jeziku jer, unatoč zabrani Ivana VIII od 873, Metod je i dalje služio (misu) u svojoj crkvi slavenskim jezikom, a tako i njegov kler. Ovo Metodovo ponašanje upotrijebiše njegovi protivnici opadajući i klevećući ga čak s hereze kod pape i kod kneza, u kojega su okolini oni vazda bili moćniji i utjecajniji od slavenskih svećenika. Kad je ovo trvenje poprimilo već ozbiljnije oblike, Svatopluk se najzad obrati po svećeniku Ivanu Mlečaninu na papu Ivana VIII s molbom da bi odredio da se čitava stvar raščisti. Nato papa pozove nadbiskupa Metoda posebnim pismom na kraju juna ili u početku jula 879. u Rim da se tu utvrdi njegovo pravovjerje, a drugim pismom pouči Svatopluka da ostane vjeran jedino pravom i apostolskom nauku rimske crkve, a svaki drugi koji nije s njime u skladu pa makar ga i kakav biskup ili koji drugi svećenik učio (tu se očito nišani na Metoda) da je lažan. Metod se odazove papinskom pozivu i pođe doskora u Rim, gdje je na zasebno sazvanoj sinodi ne samo dokazano njegovo pravovjerje već i slavensko pismo i crkveni jezik dobiše ponovo potvrdu i sankciju Svete stolice, a tako i on sam u časti moravskoga nadbiskupa. Potom se papa Ivan VIII, u junu 880, obrati na kneza Svatopluka posebnim pismom u kojem mu sve to izrijekom stavi do znanja, ali ipak uz dodatak da treba za službe božje pročitati evanđelje i epistolu najprije latinskim jezikom i potom tek slavenskim, a osim toga još i to da se knezu Svatopluku, kao i njegovim doglavnicima, ima misa služiti na latinskom jeziku, kad god oni to zažele. Ovim dodacima papa je dakle utvrdio dualizam moravske crkve, tako da nije ispravno shvaćanje kao da bi bula Ivana VIII bila dokaz i znak potpune pobjede Metoda, odnosno potpune pobjede slavenske crkve nad njemačko-latinskom u Moravskoj. Ova papina sankcija stekla je najsnažniju potporu upravo u tome što je Ivan VIII istodobno u Rimu na želju Svatoplukovu posvetio glavnoga Metodova dušmanina, dvorskog svećenika Wichinga, rodom Alemana, za njitranskog biskupa, a taj, premda mu je bio sufraganom, zacijelo ne samo da sam nikad nije čitao ili pjevao mise na slavenskom jeziku nego ju je u svojoj njitranskoj dijecezi uopće zabranio.

Jasno je, dakle, da ni poslije papinske bule od juna 880. nije u Svatoplukovoj državi nestalo trvenja, štaviše, sada počne njemačko-latinski kler s biskupom Wichingom na čelu – videći da nisu uspjeli u pitanju crkvenog jezika, baš onako kao što prije nisu uspjeli ni u pitanju jurisdikcije nad Moravskom – sumnjičiti Metoda i njegov kler da su privrženici fotijanskog nauka, ne žacajući se kod toga ni falsificiranja papinskih pisama. Pokret što se tada diže protiv Metoda mora da je bio osobito strastven i silovit, tako da se Metod našao najzad primoran da se potuži papi i da ga obavijesti kako namjerava poći na put u Carigrad. Na tu poruku papa Ivan VIII doskora odgovori Metodu osobito značajnim pismom, koje nam najbolje osvjetljuje žalostan položaj nadbiskupa (23. marta 881). Papa ponajprije ističe kako mu je bilo veoma žao kad je upoznao neprilike i nevolje što ih je morao prepatiti od svojih

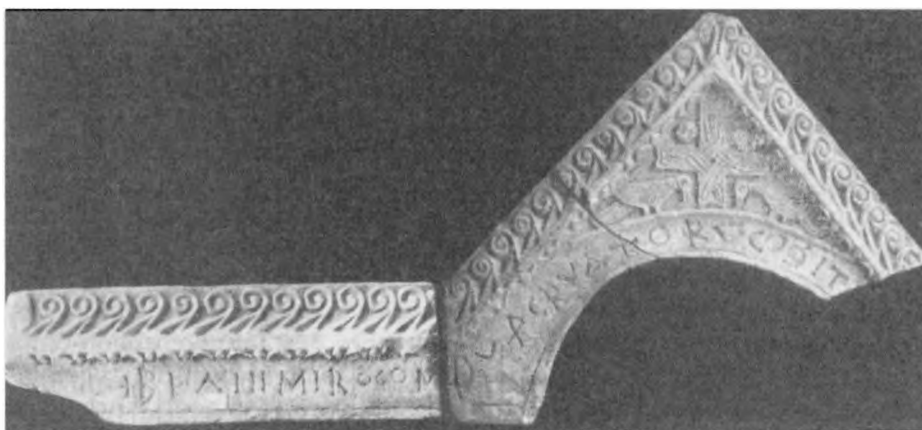
protivnika, ali ga uz to podsjeća kako ga je za njegova boravka u Rimu (880) opominjao da slijedi nauk svete rimske crkve; "zahtijevamo – kaže izrijekom Ivan VIII – da učiš i širiš ne samo simbol (tj. "filioque") već i pravu vjeru, kako smo to javili u našem pismu knezu Svatopluku (od juna 880), koje je on i primio, kako kažeš. Inače, drugoga pisma nismo knezu poslali, niti smo onomu biskupu (tj. Wichingu) bilo javno bilo potajno štogod naložili da radi drugačije negoli smo odlučili da i ti radiš." Na kraju papa tješi Metoda da će Wichinga, bude li njemu štogod nažao učinio, stići kad se opet vrati (naime iz Carigrada) zaslužena kazna.

Metodovi posljednji dani. Metod je potom pošao u Carigrad, valjda na poziv cara Vasilija. Tom je prilikom možda pohodio, ploveći morem, Dalmaciju i Hrvatsku (881-882), gdje je tada vladao knez Branimir, i zatim se iskrcao u Draču odakle je putovao kopnenim putem dalje. Nije nam poznat razlog s kojega se moravski nadbiskup dao na taj tegotni put potkraj svoga života, a samo možemo slutiti da je tom prilikom i kod cara Vasilija i kod patrijarha Fotija ishodio odobrenje za slavenski crkveni jezik. Vrativši se u Moravsku, počne sada uz pomoć dvaju svojih učenika prevoditi na slavenski jezik sve one crkvene knjige koje nije već prije dovršio u zajednici s bratom Konstantinom. Uto stiže Karlo III Debeli na jesen 884. u Tulln na Dunavu (nedaleko od Beča), a kad je onamo pošao knez Svatopluk da mu se pokloni, poveo je sobom u pratnji i nadbiskupa Metoda. Tom prilikom primi car starca nadbiskupa veoma srdačno, iskazavši mu sve počasti. Ali njegov stari dušmanin, biskup Wiching, nije sve to vrijeme mirovao, tako da je najposlije Metod bacio na nj i njegove njemačke privrženike crkvenu kletvu. To je bio posljednji poznati čin Metodov, jer je uskoro potom, 6. aprila 885, umro i bio svečano sahranjen u stolnoj crkvi svoje nadbiskupije. Još pred smrt preporuči za nasljednika rođenog Moravca Gorazda, svoga učenika. Ali do ostvarenja ove Metodove želje nije došlo jer je razgnjevljen njemačko-latinski kler napokon uspio da moravsku crkvu potkopa i kod kneza Svatopluka i u Rimu, gdje je još 15. decembra 882. mučke ubijen papa Ivan VIII, što je bio začetak velikih smutnja oko popunjavanja apostolskoga prijestolja. Treći Ivanov nasljednik, Stjepan V (od septembra 885), sasvim je prekinuo s političkim pravcem svoga prethodnika: na glas o Metodovoj smrti, a pod utjecajem Wichinga koji je tada lično pošao u Rim da se žali na Metoda i njegove učenike, naročito na Gorazda, papa, izdavši (na kraju 885) strogu i odlučnu zabranu upotrebe slavenskoga jezika, posvema razori djelo braće Konstantina i Metoda u Moravskoj, a Gorazda ne htjede da prizna Metodovim nasljednikom sve dok se njegova stvar ne izvidi u Rimu. Sada ne preostade Gorazdu i njegovim drugovima drugo nego ili se pokoriti i napustiti slavenski jezik, ili ostaviti Moravsku; oni odabraše ovo drugo i pođoše u Bugarsku i Hrvatsku, gdje su nastavili veliko djelo svetih svojih prvoučitelja, koje je tako došlo do onih kojima je od početka bilo namijenjeno.

Moravske pak države ubrzo poslije toga nestade pod kopitima madžarskih konjanika (907).

VII
BRANIMIR I MUTIMIR[37a]
(879-910)

Knez Branimir (879-892). Knez Branimir pravi je osnivač hrvatske političke nezavisnosti. Odmah po svom nastupu pošalje zajedno s Teodosijem papi Ivanu VIII pismo u kojem obojica izjaviše svoju odanost i povratak apostolskomu prijestolju sv. Petra. Kad je knežev pouzdanik stigao s tim pismom u Rim, obuze papu velika radost: služeći na Spasovdan (21. maja 879) svetu službu nad konfesijom sv. Petra, podiže ruke k nebu i blagoslovi Branimira i sav narod hrvatski i svu njegovu zemlju. Ovim se činom narod hrvatski trajno pridružio katoličkoj crkvi i rimskomu papi. Pape Ivana VIII dojmi se povratak Hrvata Rimu toliko da je odmah pomislio kako bi tom prilikom nagovorio na sličan korak dalmatinske gradove, koji bijahu još od obnovljenja biskupija, na kraju VIII st., pod jurisdikcijom carigradskog patrijarha. Ali sav trud i nagovaranje bijahu bez uspjeha jer se oni kao carski podanici nisu ni mogli, sve da su i htjeli, pridružiti papi, a osim toga ubrzo se pokazalo svako takvo nastojanje suvišnim. Upravo se tada radilo o tome da papa Ivan

Ulomci oltarne pregrade, nađeni u Šopotu kod Benkovca, s natpisom: Branimiro com(ite)... dux Cruatorum cogit...

VIII prizna Fotija zakonitim patrijarhom. Međutim, dok je Fotije pazio da ničim ne izazove papina otpora, Ivan VIII se u borbi protiv arapskih opasnih nasrtaja također mogao osloniti jedino na pomoć cara Vasilija, a i taj je bio skloniji, zbog teških ratova s Arapima, politici kompromisa negoli tvrdoglavoj nepomirljivosti. I tako carigrad-

37a [Već je F. Rački, Documenta... 16, bilj. 2, upozorio – na osnovu Miklošičeva tumačenja – da je pravilan oblik ovog imena Muntimir. U sačuvanom prijepisu isprave iz g. 892, jedine u kojoj se taj hrvatski “dux” spominje, njegovo se ime navodi isključivo u obliku Muncimir.]

ski crkveni sabor riješi u prisutnosti papinskih poslanika (od novembra 879 do marta 880) različita prijeporna pitanja: patrijarh Fotije je svečano ustoličen, a hrvatsko je pitanje, zacijelo papinskim posredovanjem, riješeno pregovorima koji su se mogli voditi i izvan crkvenog sabora za njegova zasjedanja, tako da su car i patrijarh pridržali dalmatinske gradove u svojoj vlasti, ali se odrekoše kneževine Hrvatske koja tako postade (oko 880) posve nezavisnom državom ne priznavajući nad sobom ničije vrhovne vlasti. Poslije toga Teodosije pođe (u drugoj polovici 881) u Rim gdje ga je papa svečano posvetio za ninskog biskupa. Radost s ovoga veoma krupnog događaja bila je općenita, a biskup Teodosije, stigavši u Rim, izrijekom je o tom obavijestio papu. Ali radost Hrvata, koji su se tada našli u punoj nezavisnosti, dijelio je i Ivan VIII, pa stoga i otpremi "uzvišenom knezu Branimiru, milom našem sinu" te kleru, županima i cijelom hrvatskom narodu pismo u kojem ih opomene da ustraju u vjernosti do kraja i da ostanu mili sinci svete crkve pod okriljem i obranom sv. Petra i Rimske stolice, koja će vazda uz pomoć božju i svetih apostola činiti sve što će biti na spas i korist njihovu. Zato im naloži da mu poslije Teodosijeva povratka u Hrvatsku pošalju u Rim pogodne poslanike koji će ga u ime svega hrvatskog naroda obavijestiti o hrvatskim željama, a potom će papa s njima natrag u Hrvatsku otpremiti i svoje poslanike kojima će, po običaju rimske crkve, sav narod položiti prisegu vjernosti; razumije se, to se moglo uraditi samo na skupštini (saboru) svega naroda, to jest na prostranom polju, kako bijaše tada običaj.[38]

Slavenska služba božja u Hrvatskoj. Baš nekako u to vrijeme prošao je Hrvatskom i Dalmacijom, na putu u Carigrad, moravski nadbiskup sv. Metod. Njegova prisutnost i slast slavenske službe božje, možda već i prije toga poznata Hrvatima od njihovih panonskih susjeda, morala je osobito snažno djelovati na njih, pa je zato veoma vjerojatno da je već tada (oko 882) među njima zahvatila jaka korijena, a taj je samo još ojačao kad su po Metodovoj smrti (885) i neki njegovi učenici potražili zaštite u Hrvatskoj, u prvom redu na području ninske biskupije, a potom i po krčkoj. Ali do toga stepena da bi ona stekla državno priznanje i zaštitu nije nikad došlo; slavenska se služba božja, a u vezi s tim i narodna hrvatska crkva, pokazuje doduše kao snažna pojava u hrvatskom narodu u to vrijeme i kasnije (u X i XI st.), ali ipak vazda samo kao dopuštena pored latinske.[39] I to je već bilo dovoljno da ima golem

38 Ne znamo iz sačuvanih izvora, da li je došlo do toga sastanka ili skupštine "svega naroda", no veoma je vjerojatno da jest. Na nj se dakle, po mojem mišljenju, odnosi pričanje popa Dukljanina o saboru na Duvanjskom polju.

39 Mimo držanja hrvatskih kraljeva Tomislava i Petra Kresimira IV, u vrijeme borbe hrvatskoga klera s dalmatinskim za slavenski crkveni jezik, jak je dokaz za ovu tvrdnju činjenica, da su svi dosada nađeni natpisi po crkvama i u Hrvatskoj (ne samo u dalmatinskim gradovima) – tako kraljice Jelene u Solinu (976), kralja Držislava u Kninu (prije 970), iz vremena kneza Branimira u Ninu i u Muću (888), kneza Mutimira u Uzdolju kod Knina (895) i toliki drugi fragmenti – pisani jedino na latinskom jeziku, i da se još uvijek nije našao trag glagoljskom natpi-

narodni i kulturni utjecaj, jer odsada bijaše Hrvatstvu osigurano da živi na Balkanskom poluotoku kao kulturna jedinica; tuđinska i kulturna najezda, naročito latinizacija, nikad ga više neće zateći goloruka. To i jest glavni razlog što su latinski biskupi u dalmatinskim gradovima toliko mrzili slavenski crkveni jezik i pismo; štaviše, ubrzo će ga proglasiti heretičkim (arijanskim). Oni su, naime, s punim pravom vidjeli u njemu ono krepko oružje kojim se hrvatska, kao i uopće slavenska svijest, branila od latinizma i tuđinštine.

Dalmatinski gradovi i otoci plaćaju danak hrvatskom vladaru. U to doba (između 882 i 886) car Vasilije je odredio da dalmatinski gradovi i otoci imaju u ime mira i odštete za zemljišta što su ih posjedovali izvan svojih zidina, na susjednom hrvatskom teritoriju, plaćati hrvatskom vladaru godišnji danak, i to od novca što se inače davao carstvu; sveukupna svota što su je plaćali odsada pa sve do Kolomanova vremena (1107) iznosila je 710 zlatnika, tada veliku svotu gotova novca.[40] Pored toga su oni bili još obvezani davati i vina kao i nekih drugih prirodnina u ime daće.

Prvi pokušaj ujedinjenja dalmatinske i hrvatske crkve. Car Vasilije umro je 29. augusta 886, a naslijedio ga je stariji sin Leon VI Mudri (886-912). Prvi čin novoga vladaoca bijaše da je primorao patrijarha Fotija, koga je papa Marin I ponovo izopćio još 883, na odstup, te posadio na patrijaršku stolicu rođenog brata, 16-godišnjega Stjepana (u dec. 886), koga je još otac Vasilije odredio za to mjesto, a Fotije zaredio za đakona. Potom se car Leon obrati na rimski apostolski prijesto hoteći da s papom stupi u tješnje veze. Stjepan V doista se upustio u pregovore, i tako opet nastupiše mirni, a doskora i dobri odnosi između Istočne i Zapadne crkve, koji su doveli do ponovnoga, iako privremenog jedinstva u kršćanstvu sve do godine 912. Nekako u to vrijeme promjene na carskom prijestolju i Fotijeva svrgnuća ispraznila se Marinovom smrću stolica splitskog nadbiskupa (oko 886). Imajući zacijelo pred očima izmirenje i dobre odnose između obje crkve, Splićani izaberu sada svojim nadbiskupom ninskoga biskupa Teodosija, očito u težnji da se tako po njih povoljno riješi pitanje jurisdikcije još i nad državom Hrvatskom, dok se knez Branimir tom prilikom podavao nadi da će mu ovi

su, starijem od Baščanske ploče (oko 1100). Ova se činjenica nikako ne da opravdano i logički zamisliti, kad bi u Hrvatskoj vrijedila slavenska služba božja, a s njome i slavensko (glagoljsko) pismo kao premoćno pod državnom zaštitom ili da je bilo čak općenito narodno. Očito se radi i u Hrvatskoj (kao što je bilo u Svatoplukovoj Moravskoj) o jezičnom dualizmu u crkvi. Da se je bula pape Ivana VIII (od juna 880) ticala i Hrvatske, kako neki hoće, nije ispravna. – [U novije vrijeme nađena su tri natpisa nešto starija od Baščanske ploče – iz XI stoljeća, među njima i ploča iz Valuna na Cresu.]

40 Tako Split 200 zlatnika, Zadar 110, Trogir i tri otočna grada Osor, Rab i Cres svaki po stotinu. Grad Dubrovnik plaćao je knezovima zahumskom i trebinjskom svakom po 36 zlatnika za svoje vinograde, što ih je imao na njihovom zemljištu. – [Postoji mišljenje (M. Barada) da su dalmatinski gradovi plaćali taj danak hrvatskim vladarima već od kneza Zdeslava (879).]

događaji pribaviti vlast nad dalmatinskim gradovima, jer je nemoguće i zamisliti da bi se ninski biskup Teodosije mogao i smio upustiti u ove zapletene poslove bez njegove privole. Zato i vidimo gdje je izabrani nadbiskup splitske crkve Teodosije zadržao, sve protiv crkvenih propisa, još i ninsku biskupiju, a za potvrdu ovoga stanja obratio se na akvilejskog patrijarha Walberta. Saznavši za te važne promjene, ali samo s nepouzdane strane, papa Stjepan V, ovaj protivnik slavenske službe božje, obrati se na patrijarha Walberta i na Teodosija oštrim ukorom; naročito je Teodosiju spočitnuo što o svemu tomu nije ništa javio u Rim i izjavio da se čudi kako je smio zadržati obje biskupije i kako je mogao "posvećenje" (tako papu pogrešno izvijestiše) zatražiti u Akvileji, a ne u Rimu, kako je red.[41] Teodosije je odgovorio papi da je sve to učinio da "obnovi salonitansku crkvu kako je nekoć bila", i zamoli pallium (znak nadbiskupske vlasti), na što mu papa odgovori da je obnova salonitanske crkve i njegova želja, a ako hoće da dobije pallium, neka dođe k njemu u Rim (oko 887). Iz sačuvanih spomenika nije poznato daljnje držanje Teodosija, samo je sigurno da ga tada i nestaje – sva je prilika da je umro – jer već 892. nalazimo u Splitu kao nadbiskupa Petra II, a u Ninu kao biskupa Aldefredu. Čini se, dakle, da od svega nastojanja Teodosijeva i Branimirova nije bilo ništa, a to tim više što se nesumnjivo ninska biskupija i poslije ove važne ali nejasne epizode širila (do 925) gotovo po čitavoj hrvatskoj državi, dok je dalmatinska crkva ostala uz carigradskog patrijarha.

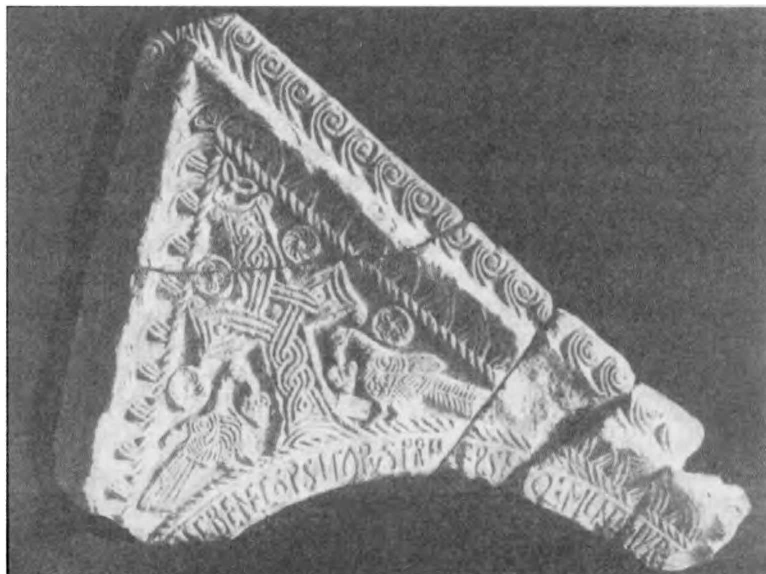
Mletačko-neretljanski sukobi. Međutim planuše nove borbe između Neretljana i Mlečana. Nakon nekih manjih okršaja pođe dužd Petar Kandijano ljeti 887. na odlučnu vojnu, ali je kod današnje Makarske poražen i ubijen. Ova nesreća prinudi Veneciju da se, očito po primjeru cara Vasilija, odlučila na slični korak kojim će sebi osigurati nesmetani prolaz i trgovinu na Jadranskom moru: ona se odlučila na plaćanje određenoga godišnjeg danka (*solitus census)* hrvatskom vladaru, koji je vjerojatno tada vršio i vrhovna vladalačka prava u Neretljanskoj oblasti. Samo tako nam postaje razumljivo zašto sve do potkraj X st., dakle punih sto godina, ne čujemo ništa o kakvim hrvatsko-mletačkim sukobima, pa su odsada Hrvati čak mirno "plovili iz grada u grad (dalmatinski) sve do Neretljanske oblasti i do Venecije baveći se trgovinom".

Knez Branimir imao je ženu Marušu, nepoznata roda. Bez sumnje su njih dvoje jednom prilikom hodočastili u akvilejsku patrijaršiju, gdje su im imena ubilježena u već poznatom nam rukopisu evanđelja sv. Marka. Njihovo ime sačuvala su nam i dva natpisa iz vremena njegova vladanja: jedan tačno datiran godinom 888. nalazio se nekoć na crkvi u današnjem Gornjem Muću kod Splita (danas je u Hrv. arheol. muzeju u Zagrebu), a drugi u Ninu u crkvi sv. Mihajla.[42] Umro je nekako na početku 892.

41 Ovdje papa govori s Teodosijem kao ninskim biskupom.

42 [Kasnije su nađena još dva natpisa: jedan u Ždrapnju, a drugi u Šopotu kod Benkovca. Potonji je osobito važan, jer Branimiru daje naslov: *dux Cruatorum*, tj. C(h)rvatorum. Usp. o tome F. Šišić, O novonađenom spomeniku hrvatskog kneza Branimira, Novosti 5. V 1929, br. 123.].

Knez Mutimir.[42a] Kneza Branimira naslijedio je najmlađi Trpimirov sin Mutimir (892 do otprilike 910). Odmah u početku njegova vladanja došle su u sukob ninska i splitska crkva zbog tumačenja Trpimirove darovnice (od 852). Ninski je biskup Aldefreda, naime, tvrdio da je knez Trpimir samo nadbiskupu Petru dok on živi darovao na uživanje crkvu sv. Jurja u Putalju s posjedom, a ne crkvi splitskoj zauvijek. Ali na ročištu u Biaćima pred crkvom sv. Marte pokazalo se da je tvrdnja

Zabat nad prolazom oltarne pregrade, s natpisom kneza Mutimira (Muncimira), iz crkve sv. Luke na Uzdolju

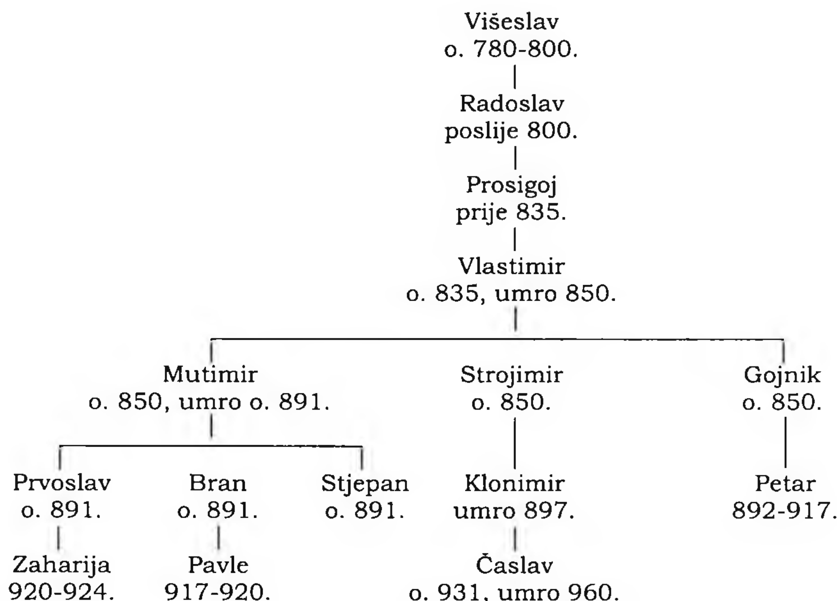
ninskog biskupa neispravna, na što je Mutimir ponovo potvrdio očevu darovnicu. U njegovoj pratnji nalazila su se, pored mnogih župana, još i tri komornika: posteljnik, buzdovanar i štitonoša te glavar nekog samostana Žitelj. I hrvatska kneginja imala je svoju zasebnu pratnju župana i komornika. Mutimir je posljednji hrvatski knez jer se njegov nasljednik Tomislav prvi okitio kraljevskim naslovom.

Srbi. U međuvremenu se u susjednoj Srbiji dogodiše važne promjene. Poslije pobjede nad Bugarima plane među braćom Mutimirom, Strojimirom i Gojnikom razdor, a taj svrši tako da je Mutimir svladao braću i poslao ih u Bugarsku u zatočenje, a pridržao kod sebe jedino Gojnikova sina Petra. Taj pak pobjegne u Hrvatsku knezu Branimiru, a kad srpski Mutimir umre (oko 890), provali Petar Gojniković, možda uz pomoć hrvatskoga Mutimira, u Srbiju (892) gdje su tada vladala braća Mutimirovići Prvoslav, Bran i Stjepan. Ali Petar Gojniković ih pobijedi

42a [Vidi bilješku 37a na str. 113.]

i progna, pa sam zavlada srpskom kneževinom. Poslije tri godine (895) udari prognani Bran Mutimirović sa svojim sinom Pavlom na kneza Petra, ali Petar pobije Brana, zarobi ga zajedno s Pavlom i oslijepi. Dvije godine kasnije pokuša drugi njegov bratučed Klonimir Strojimirović da uz pomoć Bugara svlada kneza Petra, ali Petar i njega pobijedi i ubije. Otada vladaše Petar Gojniković dulji niz godina mirno i krepko kneževinom Srbijom.

RODOSLOV SRPSKE DINASTIJE VIŠESLAVLJEVIĆA

VIII
TOMISLAV I NJEGOVI NASLJEDNICI[43]
(910-969)

Kralj Tomislav. Mutimira naslijedi Tomislav (o. 910-928), vjerojatno njegov sin, koji se prvi put spominje sa splitskim nadbiskupom Ivanom 914. još kao knez. Od svoga prethodnika primi Tomislav primirenu i uređenu državu, što mu je i omogućilo da snažnom rukom zahvati u različite političke mijene svoga vremena u susjedstvu. U prvom je redu njegova pažnja morala biti obraćena k sjeveru, gdje su se zbile važne promjene; to je doseljenje Madžara u srednje Podunavlje i Potisje između 896. i 900.

43 Neće biti suvišno upozoriti na činjenicu da su historijski izvori za X i XI st. hrvatske historije mnogo mršaviji i rjeđi negoli za IX stoljeće.

Doseljenje Madžara. Premda je prapovijest Madžara ili Ugrâ još uvijek veoma nejasna, ipak se danas općenito drži da su oni produkt stapanja dviju različitih etničkih skupina. U prostranom kraju između Urala i gornje Volge očito je nekoć neko tursko-tatarsko osvajačko pleme pokorilo više gomila finsko-ugorskih lovaca i ribara. Pobjednici poprimiše potom jezik pokorene većine – dakle onako kako je bilo i kod turanskih Bugara – i tako se obje skupine s vremenom stopiše u jedan narod: već u VIII i IX st. susrećemo se s Madžarima kao s etnički jedinstvenim nomadskim narodom. Put na zapad vodio ih je od nizina Volge do sjevernoga crnomorskog primorja i sve do dunavskog ušća, čiji je stepski značaj osobito ugađao načinu života ovih nomada. U to su se doba finski i turski elementi već potpuno srasli u zajedničku organizaciju, tako da je "sedam madžarskih plemena" *(hetu Mogor)* pokazivalo čist madžarski, a ne finski ili turski značaj. Međutim, potkraj seljenja pridruži se Madžarima još osmo pleme, Kabari, ogranak tursko-tatarskih Hazara, čime se razmjer između finskih i turskih elemenata u madžarstvu promijenio još i više u korist posljednjih. Kako su Madžare u prvoj polovici IX st. u zemlji između Dona i Dnjepra jednako s istoka pritiskivali srodni im divlji turski Pečenezi (madž. Bessenyők, srednjovjek. lat. Bisseni), ostave oni i tu zemlju pa se nastane između donjega Dnjepra i dunavskog ušća. Na poziv cara Arnulfa navale potom na Moravsku (892), a iduće godine kao saveznici Bizantinskog Carstva na bugarskoga kneza Simeuna, koga i potuku. Sada Bugari pozovu Pečenege da navale na Madžare. I doista, dok je najveći dio Madžara pošao u plijen u Panoniju, Pečenezi provale u njihovu zemlju, gdje su poubijali sve što im je došlo pod ruke. Ta nesreća prinudi Madžare na novu seobu; pod vodstvom Arpáda, sina Almoševa, pođu do srednjih Karpata, uđu Vereckim klancem u Ugarsku (kod današnjeg Užhoroda) i osvoje za kratko vrijeme gotovo svu ravnu zemlju oko Tise i Dunava (896 i idućih godina). Dolaskom Madžara uništena je zauvijek njemačka vlast u srednjem Podunavlju, koja je dotle sve više napredovala, ali je uz to prekinuta i dotadašnja veza između sjevernih i južnih Slavena.

Vlast se hrvatskoga kneza proširuje na Panonsku Hrvatsku. Tek što su se Madžari naselili po Ugarskoj u više skupina s različitim plemenskim starješinama na čelu, počeše starim rimskim cestama provaljivati na svojim brzim konjima u Njemačku, Italiju, Bugarsku i u Bizantinsko Carstvo. Za tih pljačkaških napadaja došao je s Madžarima u sukob i hrvatski knez Tomislav, a taj ne samo da ih je sretno odbio od svojih granica nego je i svoju vlast proširio po najvećem dijelu nekadašnje Panonske Hrvatske sve do Drave i današnje slavonske ravnice, gdje je proširena Hrvatska u prvi mah (otprilike do smrti bugarskog cara Simeuna) graničila s Bugarskom, ali već oko 930. s Madžarima, otkad se oni za oslabljenja bugarskog carstva smjestiše po nekim važnijim tačkama oko ušća Drave i uz Dunav i Savu. Kad se i kako Dalmatinska Hrvatska proširila po Panonskoj, ne znamo, ali je sigurno da se 925. teritorij nekadašnje sisačke biskupije – koji je sve do pada franačke vlasti u tim stranama, oko 900, pripadao patrijaršiji u Akvileji – smatrao kao zemlja

koja potpada u jednu ruku pod splitsku nadbiskupiju, a u drugu pod hrvatskog vladaoca. Do bojeva s Madžarima bez sumnje je dolazilo uz staru rimsku cestu, što je vodila od Drave pored današnjega Zagreba, Topuskoga i Bihaća prema Kninu, a naročito tada kad su njihovi oveći odredi polazili u pljačku ugarskom Podravinom i preko današnjih mjesta Ptuja, Celja, Ljubljane i Vipavske doline u Italiju (tako 919, 921

Ploča s likom hrvatskog vladara – Split, Krstionica

na 922 i 926). U doba tih madžarskih pljačkaških vojna pribjeglo je u Hrvatsku mnogo naroda iz nekadašnje Koceljeve Panonije, za koju već godine 900. pišu bavarski biskupi papi da je sva opustošena, bez žitelja i bez ijedne crkve. Zato je vjerojatno da se Panonska Hrvatska sama od svoje volje u tim teškim vremenima prislonila uz Dalmatinsku kao uz jači državni organizam, a njezini odličniji ljudi (župani) pridržali i dalje domaću upravu.

Srbi i Bugari. Tomislava su, osim obrane od madžarske najezde na Hrvatsku, morali zaokupiti u mnogo većoj mjeri događaji koji su se odigravali u njegovu jugoistočnom susjedstvu, a osobito borbe između Bizantinskog Carstva i Bugara za prevlast nad Srbima.

Pobijedivši Klonimira Strojimirovića (896), srpski knez Petar Gojniković vladao je punih dvadeset godina. On se sprijatelji s bugarskim knezom Simeunom (893-927), najmlađim sinom Mihajla Borisa i preda mu na čuvanje Pavla Branovića. Poslije toga udari na Neretljansku oblast i zauzme je osim otoka Visa, Brača i Hvara, jer su oni u to vrijeme bez sumnje bili u vlasti hrvatskog kneza Tomislava. Proširenje srpskoga kneza teško je podnosio humski knez Mihajlo (oko 910-930), koji je tada imao u svojoj vlasti još i Travunju i Duklju. Stoga se knez Mihajlo složi s bugarskim knezom Simeunom, u taj mah zaraćenim s Bizantinskim Carstvom, kojega je vrhovnu vlast priznavao Petar Gojniković. Tako nastade rat između Petra i Simeuna; srpski je knez uhvaćen i odveden u Bugarsku, a na prijestolje dođe bugarski štićenik Pavao Branović (917-920). U isto je vrijeme Mihajlo Višević zauzeo Neretljansku oblast, sjedinivši tako u svojoj ruci cijelo primorje do bosanskih i srpskih razvodnih planina od Cetine do Drima. Bizantinskom pomoći podiže se protiv Pavla Branovića njegov bratučed Zaharija Prvosavljević, ali bude potučen i strpan u bugarsku tamnicu. Nato se suvladar cara Konstantina VII Porfirogenita, car Roman Lekapin, izravno obrati na srpskoga kneza Pavla Branovića, i to s uspjehom jer on se doista odreče saveza sa Simeunom i pokloni se caru. Kad to sazna bugarski car[44] Simeun, izmiri se sa zarobljenim Zaharijom Prvosavljevićem i pošalje ga s bugarskom vojskom na Srbiju, a ta zbaci kneza Pavla i postavi na prijestolje Zahariju (920-923) kao bugarskog vazala. Sada je car Simeun imao slobodne ruke pa je udario svom silom na Bizantinsko Carstvo.

Dalmacija dolazi pod papu. U toj nevolji uteku se car Roman Lekapin i tadašnji patrijarh Nikola Mistik za pomoć Rimu, izmirivši se u isto vrijeme sa Svetom stolicom; time bijaše jedinstvo kršćanske crkve opet obnovljeno (923). Bizantinsko Carstvo se potom, zacijelo posredovanjem pape Ivana X (kao nekoć Ivana VIII), obrati na Hrvatsku i njezina vladara Tomislava, nastojeći da ga predobije za savez protiv Bugarske. Tom se prilikom patrijarh odreče svoje dotadašnje jurisdikcije nad dalmatinskim gradovima i otocima, prepustivši ih rimskom papi, a car ih preda u upravu knezu Tomislavu, odlikovavši ga još i naslovom prokonzula. Tako su najzad i dalmatinski gradovi i otoci trajno došli u krilo Zapadne crkve s jedne, a u bližu i tješnju političku vezu sa susjednom hrvatskom državom s druge strane. U isto vrijeme znao je car Roman da predobije i moćnoga humskoga kneza Mihajla, odlikovavši i njega naslovom prokonzula i patricija, a nije nemoguće da mu je bar privremeno povjerio upravu i brigu nad carskim gradovima Dubrovnikom i Kotorom. U taj savez nije zacijelo caru Romanu bilo teško uvesti i srpskoga kneza Zahariju, koji je ionako u duši bio odaniji njemu negoli Simeunu.

Pad Srbije. Upravo tada podsjedao je car Simeun Carigrad, ali na glas o tim događajima na jadranskom primorju i u Srbiji napusti opsadu, sklopivši s carem Romanom primirje, a zatim se okrene svom

44 On se proglasi "carem svih Bugara" g. 917.

silom na srpskoga kneza Zahariju. U tom ratu bugarske su vojske najzad pokorile Srbiju i rastjerale narod na sve strane, najviše u Hrvatsku, kuda se i Zaharija sklonio, tako da je srpske kneževine privremeno nestalo; ona postade dio goleme bugarske države (924). Tada su Hrvatska i država kneza Mihajla neposredno s njome graničile, ali ih car Simeun nije odmah poslije srpskoga rata napao.

Hrvatska postaje kraljevinom. Od toga vremena bio je hrvatski knez Tomislav na vrhuncu svoje moći. Suvremeni car Konstantin Porfirogenit kaže da je Hrvatska tada mogla da digne 100.000 pješaka i 60.000 konjanika kopnene vojske, a na moru je imala osamdeset velikih brodova (sagina), na svakom po četrdeset ljudi, i stotinu manjih (kondura) sa po deset do dvadeset momaka. Zacijelo se tada, oko godine 925. Tomislav proglasio hrvatskim kraljem *(rex Croatorum),* pošto je uglavio savez s Bizantom i primio dalmatinske gradove i otoke u svoju upravu, te proširio svoju vlast na Panonsku Hrvatsku i na otoke Vis, Brač i Hvar pa, napokon, kad je vidio da se i bugarski knez Simeun sam okitio carskim naslovom, a tako je isto uradio nešto prije i bizantinski admiral Roman Lekapin, Tomislav to učini jamačno s odobrenjem Svete stolice jer mu papa priznaje kraljevsku titulu. Međutim, je li Tomislav krunjen, od koga i gdje, toga ne znamo.[45] Tako se dakle preobrazila kneževina Hrvatska u kraljevinu.

Pitanje jurisdikcije splitske nadbiskupije. Podloženjem dalmatinskih gradova i otoka papi pojavilo se i pitanje jurisdikcije splitske nadbiskupije, u kojoj je tada snažnije nego ikad oživjela želja da se obnovi "kako je nekoć bila", to jest prije propasti Salone. Tada je već postojala neispravna lokalna tradicija da je njen osnivač, sv. Dujam, bio učenik sv. Petra i da su mu svete kosti sahranjene pod oltarom stolne crkve, dakle da je ona apostolskog podrijetla i da, pred njom nemaju pravne osnove na život kasnije osnovane crkve, a na istom zemljištu. To je bilo upereno protiv hrvatske ninske biskupije, koja se još uvijek, tobože "protiv kanona", širila sve do zidina dalmatinskih gradova. Kralj Tomislav, pak, hoteći da što jače privuče sebi dalmatinske gradove, pristajao je na težnje latinskog episkopata, ali je naišao na jak otpor ninske crkve i njena biskupa Grgura. Da se dakle uklone svi prijepori, kralj Tomislav se obrati s dalmatinskim biskupima na papu Ivana X s molbom da bi se sastao crkveni sabor u Splitu. Papa privoli i odasla kao svoje poslanike ankonskoga biskupa Ivana i prenestinskoga biskupa Lava, koji sazovu 925. sabor u Splitu u stolnoj crkvi.

Na taj sabor došli su pored dalmatinskih biskupa i opata, te ninskog biskupa Grgura, i kralj Tomislav s hrvatskim velikašima, zatim neki srpski velikaši, bez sumnje oni koji nađoše utočišta u Hrvatskoj pred Bugarima, i humski knez Mihajlo; u čijoj je državi bila biskupija u Stonu. Na saboru je zaključeno da se vlast splitske nadbiskupije, kao

45 Pričanje "Ljetopisa popa Dukljanina" o Duvanjskom saboru ne može biti za to izvorom. To je nekoć bilo *"per combinationem"* Kukuljevićevo mišljenje koje je potom popularizirao Smičiklas, a na koje ja ne mogu pristati.

metropole i baštinice nekadašnje salonitanske crkve, koja da je tobože osnovana još u apostolsko vrijeme, proteže od Raše do Kotora.

Međutim se bugarski car Simeun počne spremati na rat protiv Hrvatske. Godine 926. pošalje jaku vojsku s vojskovođom Alogoboturom, ali je ona bila ametom potučena. Poraz bugarske vojske, tada najjače na Balkanskom poluotoku, najbolje je svjedočanstvo za kralja Tomislava. Kad uskoro potom car Simeun umre (927), posredovanjem papinskih poslanika, biskupa Madalberta i vojvode Ivana, utanačen je mir sa sinom i nasljednikom Simeunovim, carem Petrom, a nato se oba poslanika vrate u Split gdje su opet sazvali crkveni sabor.

Drugi splitski sabor. Na tom je crkvenom saboru (928) prije svega naglašena vrhovna vlast splitskog nadbiskupa po cijeloj hrvatskoj državi i s tim u vezi je ninska biskupija ukinuta, a Grgur postade skradinskim biskupom. Slavenska služba održala se ipak i dalje među Hrvatima, zacijelo zbog toga što su je dalmatinski biskupi i dalje tolerirali, kao i dotada.

Uskoro poslije toga sabora, kako se čini, umro je kralj Tomislav (oko 928). Njega ide slava da je osnovao Kraljevinu Hrvatsku, proširio joj međe sve do Drave i obranio hrvatski narod od madžarskih provala kao i od velike bugarske navale.

Nasljednici kralja Tomislava. Tomislava naslijediše na prijestolju najprije Trpimir II (o. 928-935), po svoj prilici njegov mlađi brat, a zatim Trpimirov sin Kresimir I[45a] (o. 935-945), koji održaše hrvatsku državu na onoj visini do koje ju je podigao njihov prethodnik. Ali u isto vrijeme počne naglo padati moć bugarske države za slaboga cara Petra, tako da su sada Madžari zauzeli njezin bivši posjed u današnjoj istočnoj Slavoniji i Srijemu, a Srbima se pružila prilika da pokušaju pod knezom Časlavom Klonimirovićem svoje oslobođenje od Bugara. Časlav se sporazumije s Bizantinskim Carstvom, uteče oko 931. iz bugarskog sužanjstva u Srbiju i, podigavši je na oružje, obnovi srpsku kneževinu pod vrhovnom vlasti Bizanta, a na drugoj se strani u to vrijeme izmače Neretljanska oblast ispod humske vlasti.

Međutim umre hrvatski kralj Kresimir I ostavivši dva sina, Miroslava i Mihajla Kresimira. Vladanje preuze zacijelo stariji Miroslav (945-949), ali se u četvrtoj godini njegova vladanja diže protiv njega ban Pribina u korist mlađeg mu brata Mihajla Kresimira. Sada je došlo do teških nereda u hrvatskoj državi, a na kraju i do građanskog rata u kojem Miroslav pogine od banove ruke, a kraljem postane Mihajlo Kresimir II (949-969). Za građanskog rata otpadoše od hrvatske države otoci Brač, Hvar i Vis i vrate se pod Neretljansku oblast koju već 948. nalazimo u ratu s duždem Petrom Kandijanom, a taj je najzad poslije druge vojne primora na mir. Nadalje otpade od Hrvatske i Bosna, ušavši u sklop srpske kneževine Časlava Klonimirovića, a dalmatinski se gradovi i otoci opet

45a [Šišić je dosljedno upotrebljavao oblik Kresimir mj. Krešimir. Da je prvi oblik pravilan, pokazao je T. Maretić, O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba, Rad JAZU 81, 1886, str. 121.]

izravno vratiše pod vlast Bizantinskoga Carstva. U vezi s tim gubitkom zemljišta na kopnu i moru spala je u to vrijeme i hrvatska vojna sila; mjesto osamdeset velikih brodova brojila je sada samo trideset, a ostali brojevi za manje brodove, pješake i konjanike nisu poznati.

O vladanju kralja Mihajla Kresimira II znamo malo. Vratio je zacijelo hrvatskoj državi barem zapadni dio Bosne, a vlast mu je u zemlji između Save i Drave ostala netaknuta. Došavši jednom u Zadar, obdario je samostan sv. Krševana selom Diklom (kraj Zadra), a njegova je žena Jelena sagradila kod Solina dvije crkve: Svete Marije “od Otoka” i Svetog Stjepana. U prvoj je i sama po svojoj smrti (975) našla grob,[46] dok je susjednu crkvu Svetog Stjepana odredila za mauzolej hrvatskoga vladarskog doma. Mihajlo Kresimir II umro je oko 969, jer se već iduće godine spominje njegov sin i nasljednik kralj Stjepan Držislav.

IX
PRVI KRESIMIROVIĆI
(969-1058)

Stjepan Držislav. Stjepan Držislav (969-997) naslijedio je očinsko prijestolje u doba kad su se u njegovu susjedstvu zbili veoma sudbonosni događaji. Još oko 960. umro je srpski knez Časlav Klonimirović, na što počne njegova država propadati, a već 971. postane dijelom Bizantinskoga Carstva, koje se za cara Ivana Cimiska i njegova nasljednika Vasilija II počne sve više dizati do velike moći. Iduće godine 972. pokori, doduše, car Ivan Cimisk svojoj vlasti i podunavsku Bugarsku, ali malo potom osnovana je u Makedoniji sa središtem u Ohridu nova bugarska država kojom je najposlije zavladao Samuilo (976-1014).[47]

Taj je krepki vladar proširio za nekoliko godina svoju vlast ne samo na Bosnu, Srbiju i današnje srpsko Podunavlje nego i na Srijem, otevši ga Madžarima, kao i na čitavo jadransko primorje rijeci Cetini na jugu, osvojivši Duklju (Zetu), Travunju, Zahumlje i Neretljansku oblast, pa tako postade s dva kraja opasnim susjedom hrvatskoj državi (između 986 i 989). Što tada nije i Hrvatska došla pod Samuilovu vlast, iako je i u nju provalio te je opustošio sve do Zadra, znak je da se ona za mnogogodišnjeg vladanja Mihajla Kresimira II, kao i sina njegova Stjepana Držislava, opet pridigla od onih teških udaraca što joj ih je zadao građanski rat u vrijeme pogibije kralja Miroslava. U tome je pomagalo Hrvatsku Bizantinsko Carstvo, to više što se i ono nalazilo gotovo u neprekidnom četrdesetogodišnjem ratu s jakim carem Samuilom. Da se prijateljski i saveznički odnosi što jače učvrste, carstvo je sada opet

46 Njezinu nadgrobnu plaču otkrio je zaslužni hrvatski arheolog Frane Bulić. Prije otkrića ove ploče bilo je naučenjaka (tako još i Kovačević i Jovanović) koji su sumnjali da je Tomislav bio kralj; ali poslije toga više ne može biti sumnje o toj činjenici.

47 [Makedonska država cara Samuila nastavila je državnu tradiciju prvoga bugarskog carstva, što je došlo do izražaja i u Samuilovu carskom naslovu.]

ustupilo Stjepanu Držislavu u upravu dalmatinske gradove i otoke, kao nekoć Tomislavu; štaviše, ono ga obdari kraljevskim znakovima, to jest krunom, žezlom, plaštem i zlatnom jabukom, na što je Stjepan Držislav okrunjen – prvi od hrvatskih vladara – kao kralj Hrvatske i Dalmacije (o. 988). Osim toga je i odlikovan titulom carskog "eparha i patricija". Isto je tako Stjepan Držislav bio u dobrim odnosima s Venecijom, koja mu je redovito plaćala još od Branimirovih vremena "uobičajeni danak" *(solitus census).* Inače je Venecija bila u tijesnim vezama s Bizantinskim Carstvom, koje joj je "zlatnom bulom" (992) podijelilo osobito znatne trgovačke povlastice, napose u samom Carigradu. Iste godine ona sklopi vrlo povoljan ugovor s Njemačkorimskim Carstvom, a pogotovu kad je car Oton III bio 996. kum na krštenju duždeva sina Otona. U takvim prilikama, ojačan dobrim odnosima s oba carstva, dužd Petar Orseolo odluči da neće plaćati "uobičajeni danak" Hrvatima i Neretljanima (ljeti

Dvije ploče iz Kapitula kod Knina, na kojima se spominju neki dux Hroatorum (Svetoslav?) i "veliki knez" (dux magnus) Držislav.

996). Tako dođe do ponovnog sukoba između Mlečana i Hrvata, kojom prilikom mletačko brodovlje napadne otok Vis. I baš nekako u to vrijeme (997) umre kralj Stjepan Držislav ostavivši tri sina: Svetoslava-Suronju,[47a] Kresimira i Gojslava.

Svetoslav (997-1000). Pošto je zasjeo na hrvatsko prijestolje, Svetoslav nije dugo mirno vladao. Protiv njega se digoše mlađa braća Kresimir i Gojslav, i Svetoslav, u građanskom ratu pobijeđen, nađe okrilje i zaštitu kod građana nekih dalmatinskih gradova koji su dotada još bili ostali njegovi podanici.

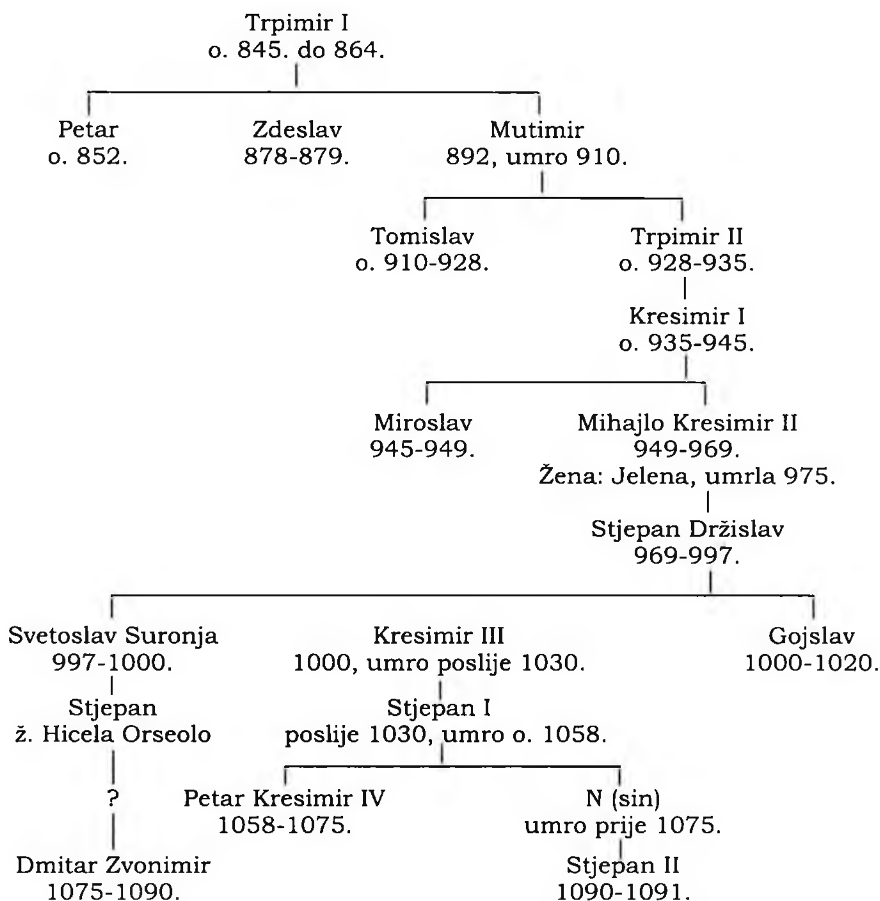
Prijestolne borbe u Hrvatskoj i Dalmaciji odmah odluči da iskoristi dužd Petar II Orseolo (991-1009), jer je već bio u otvorenoj borbi s hrvatskom državom, a Zadar se već o. 998. bio stavio pod njegovo okrilje. U prilog mu je bilo i to što je baš nekako u to vrijeme bizantinski car Vasilije II bio zaokupljen teškom borbom s Bugarima, od kojih je samo s velikim naporom obranio klasičnu Grčku. U tim teškim časovima po carstvo obrati se Petar Orseolo na Vasilija II s molbom da mu preda u upravu i zaštitu dalmatinske gradove i otoke, ugrožene tobože zbog građanskog rata u Hrvatskoj, a car na to i privoli. Na Spasovdan (9. maja) upravo godine 1000. ostavi dužd s velikim brodovljem Veneciju. Otoci Krk, Osor i Rab, a nakon poraza hrvatskog brodovlja nedaleko od Zadra gradovi Zadar, Trogir i Split svečano dočekaše Petra Orseola, dok su silom zauzeti hrvatski grad Biograd i neretljanski otoci Korčula i Lastovo, jer je i inače poimence nam nepoznati tadašnji neretljanski knez bio zamolio dužda za mir. U Trogiru pak dođe duždu u susret Svetoslav Suronja, uglavi s njime savez i prijateljstvo te mu preda kao taoca, u znak da iskreno misli, sina Stjepana. Svetoslav se, dakako, kao duždev saveznik odreče "uobičajena danka" i vlasti nad dalmatinskim gradovima. Za to će mu dužd pomoći da se ponovo vrati na hrvatsko prijestolje. Tako se Petar Orseolo, vodeći sa sobom mladog Stjepana, vrati u slavlju u Veneciju, uzevši naslov vladara Dalmacije *(dux Dalmatiae)*. Tim nesretnim ratom bijaše zadan najteži udarac hrvatskom kraljevstvu, jer njime prestade hrvatska moć na Jadranskom moru i započe dugotrajna borba s Venecijom za Dalmaciju. Dalja sudbina kralja Svetoslava nije poznata: je li s krunom uskoro izgubio i život, ne znamo, ali nije nemoguće da je svoje dane završio negdje u progonstvu.

Kresimir III i Gojslav. Upravo zbog saveza Svetoslava s duždem vladanje Kresimira III (1000 do poslije 1030) i Gojslava (1000 do o. 1020) ispunjeno je neprestanim borbama s Venecijom, odnosno s porodicom Orseolo, i sa svima onima koji su bili s njome u rodbinskoj vezi, a to su dinastije u tadašnjoj Madžarskoj i Bizantu. Dužd Petar Orseolo udao je (prije 1008) svoju kćer Hicelu za Svetoslavljeva sina Stjepana koji je odgojen na duždevu dvoru. Kako se nešto kasnije (oko 1011) duždev sin i nasljednik Oton oženio sestrom prvoga ugarskoga kralja Stjepana I, a drugi duždev sin Ivan nećakinjom cara Vasilija II, stvoriše se tako još i

47a Suronja – suri čovjek; usp. Bruno.

prve rodbinske veze između hrvatske kraljevske kuće, ugarskih Arpadovića i bizantinske carske kuće. Da su odnosi između Kresimira i dužda Otona Orseola bili napeti, vidi se po tome što hrvatski kralj neprestano uznemiruje i osvaja neke dalmatinske gradove. Zbog toga pođe dužd godine 1018. s brodovljem put Dalmacije i, potukavši Kresimira, preotme opet hrvatskom kraljevstvu izgubljene gradove. Baš nekako u to vrijeme satro je bizantinski car Vasilije II poslije dugotrajna rata Bugarsku i učinio je bizantinskom provincijom, a uz to pokorio i Srbe te zavladao Srijemom gdje je tamošnji bugarski zapovjednik Sermo na izdajnički način bio smaknut. Tada i car navali na Hrvatsku, pa braća Kresimir i Gojslav, ne mogavši se upustiti s jakim carstvom u borbu, priznaju dobrovoljno njegovu vrhovnu vlast, a car Vasilije II ostavi hrvatskom kraljevstvu potpunu slobodu i pošalje Kresimiru darove odlikovavši ga naslovom “patricija” (1019). Tom se prilikom posljednji put spominje kralj Gojslav; veoma je vjerojatno da je uskoro potom i umro.

RODOSLOV HRVATSKE DINASTIJE TRPIMIROVIĆA

Malo kasnije bukne u Veneciji buna protiv porodice Orseola, a dužd Oton bude čak i protjeran. Kralj Kresimir III pokuša ponovo da zauzme dalmatinske gradove, ali ga u tom spriječi južnoitalski bizantinski vojskovođa Bojoan *(Buzianus)* razbivši mu vojsku (1024). U tom ratu Grci zarobe kraljicu i sina joj nepoznata imena, dakle Stjepanova mlađeg brata, te ih pošalju u Carigrad, ali nam njihova dalja sudbina nije poznata. Neposredna posljedica promjena u Veneciji, Hrvatskoj i Dalmaciji bijaše da je god. 1024. Bizantinsko Carstvo opet proširio svoju neposrednu upravnu vlast nad Dalmacijom, kojoj je na čelu stajao zadarski gradski prior s naslovom prokonzula ili stratega.

Stjepan I. Kad je uskoro (1026) sav rod Orseola trajno istjeran iz Venecije, jedni nađoše utočište u Bizantu, a drugi na madžarskom dvoru. Zato se sada uz bizantinski dvor diže i madžarski kralj Stjepan I protiv Kresimirove Hrvatske, na koju navali g. 1027, zauzme neke pogranične krajeve i otcijepi ih od Hrvatske, ali ih ne prisajedini Madžarskoj. Da se radilo o krajevima južno od Drave, po sebi je jasno, a jer ih Stjepan I otcjepljuje od Kresimirove Hrvatske i ne prisajedinjuje Madžarskoj niti kome drugome, nužno slijedi da se od tih krajeva formirala također nova samostalna hrvatska oblast, nazvana banat ili dukat slavonski (banatus vel ducatus Sclavoniae ili Sclavonia). Tu je oblast Stjepan I ustupio Stjepanu, sinu Svetoslava-Suronje i mužu Hicele Orseolo, koji su god. 1026. morali pobjeći iz Venecije. Tako je hrvatsko kraljevstvo bilo ponovo rasparčano: Posavska Hrvatska je u vlasti Svetoslavića, Dalmacija pod Bizantom, a jedino uža Hrvatska južno od Gvozda u vlasti Kresimira.

Dok su dalmatinski gradovi bili politički neposredno podložni Bizantu, kojega je vrhovništvo priznavala i Hrvatska, za Hrvate nije dolazila u pitanje njihova crkvena ovisnost o biskupima u tim gradovima. Ali kad su ti gradovi god. 1000, a osobito poslije 1018. potpali pod Veneciju, koja je u svakom pogledu bila neprijateljski raspoložena prema Hrvatima, samo je po sebi iskrslo pitanje oslobođenja hrvatskog teritorija od crkvene nadležnosti biskupa u dalmatinskim gradovima.

Od 1018-1024. Hrvati se bore za svoju samostalnu biskupiju. U to vrijeme bio je nadbiskup u Splitu Pavao (1015-1030). Na čelu boraca iz svećeničkih krugova stajao je svećenik Sedeh, koji je bio izopćen jer je uzurpirao biskupsku vlast, po svoj prilici na otoku Krku. Budući da je Sedeh doskora umro, a dalmatinski su gradovi 1024. opet došli pod vlast Bizanta, ta se borba smirila. Na spomen mira splitski nadbiskup Pavao dao je podići spomen-stup s križem i natpisom.[48]

Kralj Kresimir vladao je još 1030. te je slao u Carigrad svoga zadarskog rođaka, Madijevca Dobronju; bez sumnje da kod cara Romana III Argira (1028-1034) isposluje sporazum u pitanju dalmatinskih gradova. To pitanje bijaše glavna briga njegova sina i nasljednika Stjepana I

48 Splitski arhiđakon Toma (umro 1268) naziva Sedeha Cededom i prikazuje ga kao smiješnu osobu, neuka glagoljaša, povezavši borbu Sedeha za crkvenu nezavisnost iz 20-tih godina XI st. s Ulfom, vođom protureformnog pokreta u Hrvatskoj i Dalmaciji 60-tih godina istog stoljeća.

(poslije 1030 do 1058), a on iskoristi tadašnje smutnje u Bizantinskom Carstvu tako da je zaposjeo dalmatinske gradove i zatim opet poslao u Carigrad rođaka Dobronju da izravna nastali spor s carstvom. Grci bace Dobronju u tamnicu u kojoj i umre (oko 1045), a u Dalmaciju su poslali brodovlje da obnovi carsku vlast. Kasnije se kralj Stjepan ipak izmiri s carstvom, na što mu ono preda dalmatinske gradove na upravu, a samo je Zadar došao pod mletačku zaštitu za dužda Dominika Contarina (oko 1050). Međutim se u susjednoj vojvodini Koruškoj dogodiše važni događaji. Ondje je još 1012. njemačko-rimski car Henrik II postavio za hercega Adalberona (iz grofovske porodice Eppensteina) koji je upravljao ne samo koruškom vojvodinom nego i markom, dakle prostranim teritorijem od bavarskih granica do Jadranskog mora, a od Verone preko čitave Istre, današnje Koruške i Kranjske do južne Štajerske. Taj moćni vazalni knez pobuni se 1035. protiv cara Konrada II, nasljednika Henrikova, pa je stoga nastojao utanačiti savez s Hrvatima. Kad je to car Konrad saznao, skinuo je odmah Adalberona s herceštva i pošao s velikom vojskom na nj. Sav dalji tok, zbog pomanjkanja izvora, nije poznat, ali i to je dovoljno da nas uvjeri "da su Hrvati – kako kaže njemački historik Bresslau – tada zauzimali snažan položaj" *(eine bedeutende Stellung einnahmen).*

U vrijeme Stjepana svakako, a možda još i prije za njegova oca Kresimira, borba Sedeha bila je ovjenčana pobjedom. Hrvati su dobili svog biskupa s nazivom *"episcopus Chroatensis".* On, doduše, nije bio ono što je nekoć bio ninski biskup, i nije imao vlasti u cijeloj Hrvatskoj, nego je bio biskup naročite vrste – dvorski biskup sa specijalnim prerogativama. Prvi takav biskup, koji nam je u izvorima zajamčen, bio je Marko o. 1042.

Normani. U isto vrijeme utvrdiše u južnoj Italiji svoju vlast Normani koji će uskoro igrati presudnu ulogu u hrvatskoj historiji. Pojedinih normanskih vitezova našlo se u južnoj Italiji već u početku XI st., i to u službi neke tamošnje langobardske gospode, a u trećem deceniju još u većoj mjeri u bizantinskoj službi za ratovanja protiv sicilskih Arapa. Među njima se naročito ističu sinovi Tancreda de Hauteville (u francuskoj Normandiji); oni čak osnovaše oko polovice XI st. nezavisnu oblast, najprije u Apuliji, a doskora i u Kalabriji, gdje se učini hercegom Robert Guiskard (lukavi).

Rimsko-bizantinski rascjep. Baš tada je zasjeo na papinsku stolicu Leon IX (1049-1054), koji otvara niz snažnih crkvenih glavara u stoljeću "borbe za investituru". Leon IX pregnuo je svom snagom da strogim uredbama istrijebi simoniju (to jest kupovanjem stečena crkvena mjesta i posjede) i svećeničku ženidbu. Sada je došao (oko 1050) u Split papinski legat, kardinal Ivan, i sazvao crkveni sabor sa zadatkom da ispita i pretrese život cjelokupnoga dalmatinsko-hrvatskog svećenstva. Tom je prilikom skinut s nadbiskupske stolice Dobralj jer je imao zakonitu ženu i mnogo djece, iako se pravdao da je držao ženu po "običaju istoč-

ne crkve"[49]. Bez sumnje nije bilo drugačije ni kod mnogobrojnoga nižeg klera, ali o pojedinostima ne čujemo ništa. Potkraj pontifikata Leona IX i opet je došlo do spora između Rima i Bizanta. Taj put vodio se spor između pape i patrijarha Mihajla Kerularija poglavito oko razlika u crkvenom učenju na Zapadu i Istoku. Budući da je tadašnji car Konstantin IX Monomah iskreno težio za sporazumom, glavna krivnja da je došlo do trajnoga rascjepa između obje crkve pada uistinu – kako su dokazali francuski crkveni historičari – na papinskog legata, kardinala Humberta. Kardinalovo netaktično i izazovno ponašanje dovelo je do toga da je uvrijeđeni patrijarh Mihajlo Kerularije zabranio papinskim legatima u Carigradu služiti misu, na što se oni vratiše u Rim izrekavši pred polazak crkvenu kletvu nad patrijarhom i njegovim privrženicima. Tako se najzad ispunila davna težnja Bizantinaca: oni su, naime, papu priznavali vrhovnom glavom samo na Zapadu, a poricali mu svako pravo na upletanje u crkvene poslove na Istoku. Tek otada postoje jedna zapadna ili katolička i jedna istočna ili pravoslavna (ortodoksna ili anatolska) crkva, koje stoje jedna prema drugoj u opreci i sporu. Odsada će svaka od njih ići svojim zasebnim putem, povlačeći za sobom sa svim posljedicama vjerske netrpeljivosti i svoje pripadnike.

Posljednji dani hrvatskoga kralja Stjepana I zastrti su tamom. Mi znamo samo to da je po smrti (oko 1058) sahranjen na Otoku u Solinu u crkvi Sv. Stjepana koju je nekoć podigla kraljica Jelena, žena kralja Mihajla Kresimira III. Naslijedio ga je sin Petar Kresimir.

Hrvatski dostojanstvenik – Muzej hrvatskih starina, Split

49 Hijerarhiju je Istočna crkva i tada i danas primala samo iz redova "crnoga klera", tj. monaha koji se, dakako nisu smjeli ženiti. Prema tome, Dobraljevo opravdanje posvjedočuje, u najmanju ruku, njegovu veliku neupućenost.

X
PETAR KRESIMIR IV
(1058-1075)

Petar Kresimir IV. Kao sin kralja Stjepana, Petar Kresimir IV (1058-1075) nosi ime svoga djeda, kralja Kresimira III. Čini se da je došao na prijestolje kao zreo muž.

S porodicom zadarskih Madijevaca, svojim rođacima, bijaše u veoma dobrim vezama, jer vidimo gdje Čiku, unuku priora i prokonzula Madija, naziva svojom "sestrom" *(soror mea).* Bez sumnje bijaše okrunjen za kralja, ali nije poznato gdje se taj važni čin zbio, premda je najvjerojatnije da je to bilo u Biogradu, gdje su se tada nalazili kraljevski dvor, biskup i gradski prior, a to znači da Biograd bijaše tada izjednačen sa starim carskim gradovima Dalmacije. Da je Petar Kresimir volio Biograd, vidi se i po tome što je u njemu još u početku svoga vladanja podigao benediktinski samostan s crkvom Sv. Ivana Evanđelista.

Crkveni sabor u Splitu. Međutim zasjedne papinsku stolicu Nikola II (1058-1061), kojemu bijaše desna ruka arhiđakon Hildebrand, poslije papa Grgur VII. Papa Nikola II nastavi djelo svoga prethodnika Leona IX i sazove u tu svrhu u aprilu 1059. sinodu na Lateranu, koja stvori više oštrih kanona upravljenih protiv simonije i svećeničke ženidbe. Potom bijahu ovi zaključci razaslani svim biskupima i opatima da ih u katoličkom svijetu proglase, a u neke zemlje posla papa izravno i svoje legate da ih ondje provedu. U Hrvatsku i Dalmaciju odaslan je opat Majnard. Već smo čuli da u tim stranama svećenički brak nije bio rijetkost, ali pored toga su rimskim privrženicima, koji su išli za jedinstvom u crkvenoj službi i obredima, morale zapeti za oko i neke druge osebujnosti hrvatsko-dalmatinskoga klera, to više što su one napadno sjećale na nekadašnji snažni utjecaj Istočne crkve: osim svećeničkoga braka, naime, bijaše općenito običaj da se nosi brada i duga kosa, a bila je u upotrebi i slavenska liturgija, i to ne samo u Hrvatskoj nego i u Dalmaciji, naročito na otoku Krku. Opat Majnard imao je, dakle, sada da učini red.

U februaru 1060. nalazio se on uz kralja Petra Kresimira u Biogradu, gdje je prisustvovao objelodanjenju darovnice novosagrađenom samostanu sv. Ivana Evanđeliste, kojom mu je Petar Kresimir dao uz neke zemljišne posjede još i "kraljevsku slobodu" *(regia libertas),* to jest on je bio oprošten od plaćanja svakog poreza i dobio je sudbenu i svaku drugu vlast nad svojim podložnicima. Poslije toga sastao se u Splitu u stolnoj crkvi sabor dalmatinsko-hrvatskih biskupa i opata, a zacijelo mu je prisustvovalo i podosta ostalog svećenstva i odličnijih laika, ali oni nisu imali prava da utječu na raspravu, već su samo mogli biti slušaoci i svjedoci, ako bi ih štogod pitali. Prije svega je papinski legat Majnard, koji je predsjedao sinodi, proglasio zaključke lanjske lateranske sinode, a zatim su u vezi s njima stvoreni i neki kanoni s posebnim obzirom na prilike dalmatinsko-hrvatske crkve. Tako se na lateranski dekret naslanja kanon o izboru splitskog nadbiskupa, kao i ostalih dalmatinsko-

-hrvatskih biskupa, kojim je određeno da se otada ima splitska nadbiskupska stolica popunjavati samo jednodušnim i složnim izborom svih njezinih biskupa sufragana, pa splitskoga klera i građanstva. Poslije izbora mora novoizabrani nadbiskup biti svečano posvećen prema kanonskim propisima. Onaj koji nije došao do nadbiskupske stolice ovim načinom ima se smatrati uzurpatorom i lišiti časti zajedno s onima koji su ga posvetili. Popunjavaju se i biskupske stolice, ali samo izborom klerika i građanstva dotičnoga grada i uz odobrenje svih provincijalnih biskupa. Ako bi pak koji od dalmatinsko-hrvatskih biskupa bio posvećen protiv kanonskih propisa, i to bilo bez usmenoga, bilo bez pismenoga privoljenja onih kojima pravo izbora pripada, ima se svrgnuti s časti i on i oni koji ga posvetiše. O svećeničkoj ženidbi stvori splitska sinoda ovaj zaključak: "Ako bi tkogod odsada, bilo biskup, bilo svećenik, bilo đakon, uzeo ženu ili već prije uzetu pridržao, gubi svoj crkveni stepen sve dok ne dade zadovoljštinu i ne može dalje ostati u zboru pjevajućih niti imati udjela u crkvenim prihodima." Po lateranskom saboru od 1059. ženidba je bila dopuštena laicima do sedmoga koljena, a sada je dopuštena, izuzetno za Hrvatsku i Dalmaciju, do četvrtoga koljena. Nadalje se kaže: "Ako bi odsada koji od svećenika nosio bradu ili dugu kosu, nema više prava da ulazi u crkvu, nego se ima podvrći kanonskoj kazni prema njegovu crkvenom stepenu." No mnogo je važniji ovaj kanon: "Zabranjujemo pod kaznom izopćenja promovirati Slavene (*Sclavos*, Hrvate) na svete redove ako nisu vješti latinskoj knjizi, a tako i podvrgavati klerika, kojega god stepena bio, podložništvu *(laicali servituti)* ili plaćanju svjetovnog poreza *(mundiali fisco)*." Tim je kanonom ubuduće bilo zabranjeno i onemogućeno zaređivanje svećenika ako ne znaju latinski. Dakle, ovim kanonom nije bila dokinuta glagoljica.

Obavivši poslove koji bijahu u vezi s lateranskim dekretima, splitska se sinoda zabavila i pitanjem crkvene hijerarhije dalmatinsko-hrvatske. Budući da je splitski nadbiskup Ivan već bio slabašan starac, a očito su se spremala vremena u kojima je bilo nužno da na čelu crkve stoji muž sposoban da s uspjehom provede sinodalne zaključke, od kojih su neki duboko vrijeđali hrvatsko-dalmatinski kler i puk, uspjelo je nagovoriti starca Ivana da se dobrovoljno odrekne svoje časti. Nato je na sinodi izabran od sabranih biskupa sufragana, splitskoga klera i građanstva tadašnji osorski biskup, benediktinac Lovro (1060-1099), rođen Dalmatinac.

Papa potvrđuje zaključke splitskoga sabora. Poslije razlaza sinode krenuo je legat Majnard u Rim da papi Nikoli II preda splitske kanone na potvrdu i da izvijesti o izboru osorskog biskupa Lovre. Opat Majnard stigao je u početku aprila u Rim, kad se ondje na Lateranu sastala nova sinoda, na kojoj su zatim splitski sinodalni zaključci redom raspravljani i od pape Nikole potvrđeni. Uz to je papa dopustio da Lovro prijeđe s osorske biskupije na nadbiskupsku stolicu u Split, potvrdivši njegov izbor i poslavši mu pallium po svom legatu Teuzu, biskupu od Orvieta. Teuzo je još iste godine došao u Split, gdje je nadbiskup Lovro

svečano ustoličen. Međutim, tom je prilikom zacijelo imao papinski legat prilike da čuje kako je Hrvate obuzelo veliko ogorčenje zbog kanona nedavne splitske sinode, pa je njihovo i strogo i nesmiljeno provođenje barem zasada odgođeno do nove papinske odluke. Ali to nije više bio posao Nikole II (umro u julu 1061), nego njegova nasljednika Aleksandra II (1061-1073), kojega desna ruka ostade i sada arhiđakon Hildebrand. Novi papa bijaše u prvi čas zaokupljen teškim borbama sa svojim protivnicima, jer su odredbe protiv simonije i svećeničke ženidbe, kao i o novom izbornom redu papa, uznemirile i mnoge u Italiji i Njemačkoj. Kad se u martu 1063. opet vratio u Rim, održa krajem aprila na Lateranu sinodu, na kojoj su ponovo proglašeni kanoni stvoreni još u aprilu 1059. za Nikole II. Tada je dakle Aleksandar II ponovo potvrdio i kanone splitske sinode od marta 1060. te ih poslao hrvatskom kralju Petru Kresimiru i dalmatinsko-hrvatskim biskupima i opatima.

Sukob između hrvatske i latinske stranke. Kad je stigla papinska potvrda splitskih sinodalnih kanona, bijaše to po svim biskupijama oglašeno kleru i narodu, a zatim ih je trebalo provoditi. Budući da hrvatsko-dalmatinski kler nije u golemoj većini znao latinskog jezika, a uz to bijaše još i oženjen pa se sada ne htjede da rastavlja od svojih porodica, zatvorene su – bez sumnje odobrenjem i pomoću državne vlasti – mnoge crkve a njihovim svećenicima zabranjeno je pjevati misu. Sasvim je prirodno da je takvo nesnosno stanje izazvalo velike nemire i smutnje po čitavoj hrvatskoj državi (to jest Hrvatskoj i Dalmaciji) i da se narod razdvojio na dvije stranke: onu koja se digla protiv splitskih sinodalnih zaključaka i reformatorsku, uz koju su pristali dvor, visoko plemstvo i visoki kler. Sukob među njima bijaše neizbježiv, a taj je u bitnosti identičan s onima po ostaloj katoličkoj Evropi u to vrijeme, gdje su se također stvorile dvije stranke: za crkvene reforme i protiv njih. Vođa protureformnog pokreta, svećenik imenom Ulfo (ili Wolfgang), organizirao je snažan pokret protiv rimskih reforma. Temeljna misao i glavni cilj Ulfa kao i otpornih protureformaša bijaše da se spriječi provođenje reforma. Buknula je buna u zemlji, ali je ona doskora skršena. Na glas o tim događajima papa Aleksandar II pošalje u Hrvatsku svog legata, kardinala Ivana. Svećenik Ulfo je uhvaćen i doveden u Split, gdje je kardinal Ivan sazvao sinodu. Na toj sinodi lišen je Ulfo svećeničkog reda, izbatinan, ošišan i najzad, ovako ožigosan, bačen u tamnicu. Jedva može biti sumnje da je ova sinoda, održana na početku 1064, opet uspostavila kanone od marta 1060. Kad se potom kardinal Ivan vraćao u Rim, bijaše u zemlji mir.

Sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Dalmatinski gradovi bijahu tada pod neposrednom carskom upravom, a stajao im je 1067. na čelu "katapan cijele Dalmacije", uz to i zadarski prior, carski protospatar Leon. Iz toga se vidi da se Zadar poslije 1050. opet izmakao ispod mletačke uprave, što se zbilo najkasnije nešto prije 1060. Veoma je vjerojatno da su Zadrani sami kod dvora izmolili tu promjenu jer očito nisu bili

zadovoljni s mletačkim gospodstvom. Međutim, već 1069. bijaše Petar Kresimir gospodar nad čitavim dalmatinskim teritorijem, a katapan Leon kao njemu podređeni časnik. Ta se važna promjena zbila privolom carstva, koje se u to vrijeme nalazilo u teškim ratovima s jedne strane na istoku u Maloj Aziji sa Seldžucima (Turcima), a s druge s Normanima u južnoj Italiji. I dalmatinski gradovi sami, osobito njihovi predstavnici: biskupi, priori i gradska vijeća, imali su u tome važnu riječ. Mada je carstvo ove gradove nekoć povjerilo kraljevima Tomislavu (oko 924) i Stjepanu Držislavu (oko 990), kao carskim prokonzulima, ipak je golema razlika između njihova odnosa prema tim gradovima i odnosa kralja Petra Kresimira, jer Petar Kresimir bijaše dalmatinskim gradovima

Crkva sv. Petra u Prikom kod Omiša (XI st.)

pravi gospodar ne kiteći se naslovom carskoga prokonzula ili eparha, dok su oni raniji hrvatski vladari bili više nominalni gospodari. Tim se vještim diplomatskim činom Petra Kresimira napokon ispuni stoljetna težnja hrvatskih vladara da sjedine sa svojom državom ova drevna središta kulture na istočnoj obali Jadranskog mora; otada nije više *"regnum Dalmatiae et Croatiae"* puki naslov hrvatskog vladara nego je to označivalo jedan jedinstven i političko-upravni teritorij, po kojem se širila njegova moć. Inače ostade autonomni položaj dalmatinskih gradova netaknut; štaviše, primajući ih u svoju vlast, kralj Petar Kresimir bez sumnje se obavezao svakomu napose, zasebnim ispravama, da će im poštovati slobodu i drevna prava kako ih je zatekao. Oni su stoga i bili izravno podvrgnuti kralju, koji je njima vladao u ime bizantinskog ca-

ra, jer taj se nije odrekao svoga historijskog suvereniteta. Ali unutarnja uprava svakog grada, prema starim običajima i institucijama, ostala je u rukama gradskog vijeća i od građana slobodno izabranog, a od kralja potvrđenog priora. Osim toga, Petar Kresimir je još zacijelo primio i neke druge obaveze, kao što su potvrda po kanonskim propisima izabranog biskupa, pa slobodno sudovanje i trgovanje, a gradovi su se opet kralju obvezali da će mu davati izvjesni dio (po svoj prilici jednu trećinu) od lučkih dohodaka kao i onaj, još od cara Vasilija I uvedeni "danak mira", i pomagati ga najzad svojim brodovljem u eventualnom ratu.

Petar Kresimir na vrhuncu svoje moći. Te krupne promjene, kojima mu je "svemogući Bog proširio na kopnu i moru" granice države *(quia Deus omnipotens terra marique nostrum prolongavit regnum),* odluči kralj Petar Kresimir ovjekovječiti darom samostanu sv. Krševana u Zadru. Tu je svoju odluku izvršio kad je 1069. u Ninu, u kraljevskom dvoru, a u prisutnosti biskupa zadarskoga Stjepana i kninskoga Anastazija, zatim banova, župana, gradskih priora i dvorskih časnika te carskog protospatara i katapana cijele Dalmacije Leona, darovao samostanu sv. Krševana, čiji je opat Petar pred njim stajao; "naš vlastiti otok što leži u našem dalmatinskom moru, a zove se Maon" *(nostram propriam insulam in nostro Dalmatico mari sitam, que vocatur Mauni).*

Vidjeli smo kako Petar Kresimir u ninskoj ispravi s ponosom ističe da mu je Bog proširio državu "na moru i kopnu". Proširenje na moru bez sumnje se odnosi na netom stečenu Dalmaciju, dok o onom po kopnu nema izravnih podataka. Ali iz kraljevih riječi, kojima ističe da ga u ninskom dvoru okružuju uz ostale velikaše i banovi, jasno izlazi da je tada bilo u hrvatskoj državi više banova, odnosno banovina. Iz isprava se vidi da je uz kralja u Hrvatskoj na primorju banovao Gojčo (1060-1069), dok je istodobno u zemlji između Save i Drave upravljao samostalno kao ban Zvonimir, tada već zet ugarskoga kralja Bele I (1061-1063), čiju je kćer Jelenu imao za ženu. Jelena bijaše dakle sestra hercega Gejze i Ladislava, koji će redom zasjesti ugarsko prijestolje poslije kralja Šalamona (1063-1074). Na Zvonimira udariše susjedni njemački Karantanci oko 1065, ali ih on potom, primivši pomoć svojih ugarskih rođaka, odbije. Uz Petra Kresimira, koji nije imao djece, suvladar je i prijestolonasljednik njegov sinovac Stjepan, s naslovom *"dux"*. To slijedi iz toga što se isprave datiraju po obojici u isto vrijeme. Stjepan se kao *"dux"* spominje posljednji put 1066, a 1078. kao "bivši *dux"* jer se u međuvremenu – ne zna se je li milom ili silom – bio odrekao svih časti i povukao u benediktinski samostan sv. Stjepana kod Splita. Od god. 1070. isprave se datiraju imenima kralja Petra Kresimira i "bana" Zvonimira. Za Zvonimira znamo da je već 1065. samostalno vladao u Panonskoj Hrvatskoj (Slavonija), a 1070. je preuzeo Stjepanove dužnosti. To pokazuje da se između 1066. i 1070. u Hrvatskoj odigrao velik čin po kojemu je Panonska Hrvatska bila opet prisajedinjena materi zemlji, a njen vladar, ban Zvonimir, preuzeo dužnosti i časti Stjepanove, tj. postao suvladar i

prijestolonasljednik Petra Kresimira. Treća banovina u državi hrvatskoj u doba Petra Kresimira bila je Bosna. Prema tome, mogli bismo odrediti granice hrvatske države za Petra Kresimira otprilike ovako: Polazeći obalom Neretve, ona je tekla planinama što dijele vode Jadranskog mora od savskih pritoka do gornje Drine, a zatim tom rijekom do blizu Zvornika, gdje je zakretala na zapad sve do ušća Spreče u Bosnu, kojom je polazila do njezina ušća u Savu; odavle tekla je granica otprilike pravcem kraj današnjega Đakova do Drave, koju je hvatala oko današnjega Donjeg Miholjca, a zatim je njome polazila na zapad, gdje je otprilike – ostavivši je – bila granica prema Kranjskoj i Koruškoj marki ista kao što je danas prema Sloveniji, samo je kraj oko današnje južnokranjske Metlike pripadao Hrvatskoj. Od izvora Kupe granica se spuštala prema Jadranskom moru, zahvatajući još i dio današnje istočne Istre, te je kod ušća Raše silazila na obalu. Svi otoci, od Cresa i Krka do Visa, pripadahu također hrvatsko-dalmatinskoj državi.

U bitki kod Manzikerta pretrpi Bizantinsko Carstvo težak udarac od Seldžuka, što urodi velikim smutnjama u carstvu. To je bio znak za njegove susjede da mogu pokušati navalu. Prije svega provališe Pečenezi u Trakiju i Makedoniju pustošeći i plijeneći sve krajeve kojima su prolazili, a zatim, vraćajući se preko Beograda (*Alba Bulgarica)* i Srijema u svoju zemlju (u današnju Rumunjsku), upadoše u državu ugarskoga kralja Šalamona, oplijenivši naročito kraj oko močvara Vuke blizu njezina ušća u Dunav. Krivnju zbog toga događaja pripisivahu Madžari bizantinskom zapovjedniku Beograda, pa su stoga kralj Šalamon i herceg Gejza provalili 1071. u Srijem, gdje su zauzeli Mitrovicu, a prešavši potom Savu, osvojili Beograd. Tim su ratom Madžari trajno zauzeli Srijem, dok su Beograd ubrzo napustili. U isto vrijeme normanski vojvoda Robert Guiskard osvoji posljednje ostatke bizantinske vlasti u Apuliji, na čijoj je strani bio njegov rođak Amiko. Neprilike carstva u ratu s Pečenezima i Madžarima iskoristiše podjarmljeni Bugari, skočivši 1073. na oružje pod vodstvom boljara Georgija Vojtjeha; ali on ne htjede da primi carski naslov nego se obrati na srpskoga kneza Mihajla, tada gospodara Duklje (Zete), Humske zemlje (Zahumlja), Travunje (Trebinja), Rasa i carskoga grada Kotora na moru, da im dade pomoć i jednoga od svojih sinova za vladara. Knez Mihajlo se odazove i pošalje uz pomoćnu četu najmlađeg sina Konstantina Rodina, koga Bugari potom proglase u Prizrenu carem. Bugari se tom prilikom obratiše za pomoć i na Hrvate, pa im se i oni odazvaše. Međutim, brzo se pokazalo da je carstvo pored svih prepaćenih nevolja još uvijek bilo dosta jako da se odupre. Već poslije nekoliko mjeseci ustanak je ugušen, a Bugari se vratiše u bizantinsko ropstvo. Pošto je Petar Kresimir bio u kolu onih koji su se digli protiv Bizanta, razumljivo je da je Bizant, potukavši Bugare, krenuo i na Petra Kresimira, na kojega navali s mora normanski knez Amiko, pristaša Bizanta. Potkraj aprila i na početku maja 1074. Normani uzalud opsjedahu Rab, ali uspiju da na nepoznatu mjestu, vjerojatno u Ninu, glavnom sijelu Petra Kresimira, zarobe kralja. Tada dođe do nagodbe po kojoj

Petar Kresimir ustupi Normanima gradove Split, Trogir, Zadar, Biograd i Nin. Do toga je vjerojatno došlo posredovanjem papinskog legata Gerarda, nadbiskupa u Sipontu, koji se od proljeća 1074. nalazio u Dubrovniku da izgladi razmirice između nadbiskupa i građana.

Crkveni sabor u Splitu. U novembru 1074. Gerard je sazvao crkveni sabor u Split. Akta toga sabora nisu sačuvana, samo znamo da su na njemu opet proglašeni prijašnji splitski sinodalni zaključci od marta 1060, a svakako oni koji su se odnosili na svećeničku ženidbu i heretičku simoniju svećenstva. Ta se sinoda zabavila također i pitanjem unutarnjeg uređenja dalmatinsko-hrvatske crkve, pa je obnovila biskupiju u Ninu ukinutu još 928. Tada je već dvanaestu godinu čamio u Splitu u tamnici onaj svećenik Ulfo koji je za Petra Kresimira organizirao hrvatski otpor protiv reformnih zaključaka sabora 1060. Budući da je papa Aleksandar II pred smrt odredio da se svi oni koji su za njegova pontifikata dopali tamnice puste na slobodu, nadbiskup Gerard udovolji sada posljednjoj želji prethodnika Grgura VII, ali tek kad je nesretni svećenik položio “na moći sv. Dujma” u splitskoj stolnoj crkvi prisegu da “nikad više neće upasti u herezu koje se odriče” i da se, “ostavivši Hrvatsku i Dalmaciju, nikad više u nju neće vratiti”.

Upletanje Venecije. Utvrđenje normanskog kneza Amika na istočnoj obali Jadranskog mora nikako nije moglo ići u račun Mletačkoj Republici. Tada je na duždevoj stolici sjedio Dominik Silvio, a taj odluči iskoristiti normansku navalu tako da pokuša ne bi li poslije više decenija opet mogao na dalmatinskoj obali uspostaviti mletačku vlast. Nekako na kraju 1074, dakle, dužd otplovi iz Venecije s brodovljem i vojskom, i ubrzo protjera s dalmatinske obale kneza Amika i njegove Normane. Tada dužd nametne svoju vlast gradovima Splitu, Trogiru, Biogradu i Zadru, a možda još i Ninu, pa uzme naslov vladara Dalmacije *(dux Dalmatiae*). U nekom dalmatinskom gradu, možda u Splitu, sabere potom na početku februara 1075. oko sebe mnoštvo odličnika iz spomenutih gradova i primora ih da mu se zakunu na vjernost i da “nitko više od dalmatinskih građana ubuduće niti sam, niti na ma čiji nagovor neće dozivati Normana ili kakvih drugih stranaca u Dalmaciju”.

Ali najteži udarac bijaše što se opet Dalmacija otcijepila od Hrvatske i što joj se kao gospodar nametnuo mletački dužd. Već više decenija imali su Dalmatinci prilike da se uvjere kako ih s Hrvatskom vežu jači i krupniji interesi od onih koji su izvirali iz crkvene organizacije, naime uz trgovačke još i politički, jer su imali već dovoljno prilike da se uvjere kako su njihov položaj i autonomija u zajednici s Hrvatskom sigurniji negoli pod gospodstvom vladohlepne Venecije. Oni su, dakle, prirodno, morali nastojati da se opet vrate pod vlast hrvatskoga kralja.

Kralj Petar Kresimir živio je još kratko vrijeme poslije tih događaja. Umro je u prvoj polovici 1075. i sahranjen je u atriju crkve sv. Stjepana kod Klisa, gdje mu je počivao i otac Stjepan I; još u XIII st. stajaše mu sarkofag na mjestu. Petar Kresimir IV najmoćniji je hrvatski vladar.

Njega ide slava što je sjedinio Dalmaciju s Hrvatskom i tako podigao svoju državu na visinu kakve nije nikad prije njega dosegla.[50]

XI
DMITAR ZVONIMIR
(1075-1089)

Izbor i krunisanje Dmitra Zvonimira. Poslije smrti Petra Kresimira dolazi na hrvatsko prijestolje njegov suvladar i šurjak ugarskoga kralja Gejze I (1074-1077) Dmitar Zvonimir kao "milošću božjom herceg Hrvatske i Dalmacije" *(dei gratia Croatiae Dalmatiaeque dux).*

Kad je Zvonimir stupio na prijestolje, Venecija je bila u posjedu ne samo dalmatinskih gradova nego i hrvatskog Biograda. Tim činom, koji se već toliko puta ponavlja u hrvatskoj historiji, Zvonimirovoj je državi presječena glavna gospodarska i kulturna žila kucavica. Zato je Zvonimir, kao i njegovi predšasnici, morao da pregne svim silama kako bi se

50 U našoj historiografiji pisalo se dosada, kako su poslije smrti Petra Kresimira nastale u Hrvatskoj prijestolne borbe i mjesto Stjepana, zakonitog nasljednika, zasjede na hrvatsko prijestolje Slavac (1074-1075), kojega zarobi i odvede u ropstvo normanski grof Amiko. Danas je dokazano da je sve to samo kombinacija historičara Luciusa. Slavac "kralj" spominje se triput, ali jedino i samo u kartularu (prijepisi isprava) samostana sv. Petra u Selu između Splita i Omiša, bez oznake kada je živio. No iz kronologije događaja u tom kartularu jasno slijedi da Slavac nije živio 1074-1075, nego kasnije. U kartularu spominju se slijedeća lica koja žive redom jedno poslije drugoga: Jakov *Marianorum dux* i *morsticus*, Rusin *morsticus* i napokon Slavac *rex*. Na osnovu drugih dokumenata poznato je da je prvi od njih, Jakov, svakako živio između 1075. i 1089; Rusin živi poslije Jakova, a Slavac poslije obojice, tj. negdje na prijelazu iz XI u XII stoljeće. Kako Slavac vrši vladalačka prava na teritoriju hrvatskih Neretljana *(Mariani)* koji imaju svoje vladare i u XI st. s nazivom *rex* ili *judex*, npr. Berigoj 1050, Slavac je neretljanski vladar i to poslije posljednjega hrvatskoga kralja Petra.
[Šišić je već 1936, u svom "Uvodu u političku povijest Hrvatske" koji je odštampan u knjizi J. Horvata "Politička povijest Hrvatske" (str. 7-53), napustio svoje dotadašnje mišljenje o Slavcu kao hrvatskom vladaru, ali se nije složio s pretpostavkom M. Barade da je zarobljeni hrvatski kralj bio Petar Kresimir. On je tada pisao: "Prof. Barada dokazao je nepobitno, da to nije mogao biti neretljanski velikaš Slavac. Na kralja Petra Kresimira IV pomišljati, čini mi se nemoguće već zbog njegovih dobrih odnosa s papom, a osim toga jedna mu isprava daje samo titulu 'rex Chroatiae', dakle ne još i Dalmacije." Zaključio je dakle da je 1074. izabrano, "potporom narodne stranke, neko po imenu nepoznato nam lice (vladalo 1074-1075)" koje su Normani zarobili. Kasnije o tom pitanju nije više pisao. Činjenica da je Barada, kao njegov suradnik, sam sastavio gornji tekst upućuje na zaključak da je najzad u cijelosti prihvatio Baradino mišljenje, pa i datiranje Zvonimirova stupanja na prijestolje 1075. S Baradinim su se mišljenjem suglasili V. Novak (Supetarski kartular, 1952, str. 50-51) i N. Klaić, Problem Slavca i Neretljanske kneževine, ZČ XIV, 1960. Međutim, Lj. Karaman, Još o kralju Slavcu, Zgodovinski časopis VI-VII, 1952/3, podržava i dalje Šišićevu prvobitnu tezu (usp. i Hist. zbornik XIII, 1960, str. 311-313), a uza nj pristaje i L. Katić, Jura sancti Petri de Gomai – Supetarski kartular, Starohrvatska prosvjeta, n. s. 4, 1955, str. 183-193.]

oslobodio susjedstva jakog i pogibeljnog takmaca, i prisajedinio Dalmaciju Hrvatskoj.

Tada je po smrti pape Aleksandra II sjedio na prijestolju sv. Petra dotadašnji arhiđakon Hildebrand kao Grgur VII (1073-1085), jedna od najvećih ličnosti u historiji katoličke crkve. Cilj mu je bio da uredi svijet po načelima "Civitas Dei" sv. Augustina, da podigne pravnopolitički položaj pape tako da on bude upravljač i nosilac ne samo crkvene nego i svjetske politike. Reformnim sinodama 1074. i 1075. najvećma je bila pogođena Njemačka, zbog čega dođe do oštre borbe između Grgura VII i Henrika IV (1056-1106). Obje strane tražile su saveznike među vladarima, i već se znalo tko je na strani pape, a tko uz cara.

Dalmatinski biskupi, na čelu sa splitskim nadbiskupom Lovrom i trogirskim biskupom Ivanom, bili su uvelike zadojeni reformnim duhom pa su već po tome stajali na strani pape Grgura. Naprotiv, dužd Dominik Silvije bio je na strani Henrika IV. Ugled i utjecaj nadbiskupa Lovre i biskupa Ivana bio je velik ne samo u dalmatinskim gradovima nego i u Hrvatskoj, kojoj su oni bili u crkvenom pogledu nadležni. Zato je držanje dužda moralo u Dalmaciji izazvati reakciju protiv Venecije kao i akciju za sjedinjenje s Hrvatskom, i to ne samo za sjedinjenje političko kakvo je bilo za Tomislava, Stjepana Držislava i Petra Kresimira, nego i za državnopravno koje bi dovelo do stvaranja jedinstvene države – kraljevstva Dalmacije i Hrvatske *(regnum Dalmatiae et Croatiae).* To se moglo postići ili s pomoću bizantinskog cara koji je u pitanju Dalmacije još uvijek imao glavnu riječ, ili, po tadašnjem shvaćanju, s pomoću pape na kojega je tobože car Konstantin Veliki prenio sva carska prava na Zapadu, dakle i osnivanje samostalnih država kao i podjeljivanje kraljevskog dostojanstva. Od Bizanta to nisu mogli tražiti, jer su se od njega takva privilegija mogla dobiti samo rijetko i u vrlo iznimnim slučajevima. Ostao je samo papa, a taj je to vrlo lako dopustio zbog crkvenopolitičkog stanja u Dalmaciji i Hrvatskoj, pogotovu jer pristajanje dužda Dominika Silvija uz Henrika IV, a tako i južnonjemačkih krajeva uz hrvatsku granicu, nije bez sumnje nikako moglo biti od koristi političkim ciljevima Grgura VII. Jasno je, dakle, da je i sam papa morao u svom interesu nastojati da se u Hrvatskoj urede prilike u onom smislu kako je on sebi zamišljao odnos između prijestolja sv. Petra i svjetskih vladara. S druge pak strane, a to je osobito važno, bijaše papa baš tada u veoma dobrim odnosima s bizantinskim carem, koji je bio u teškom položaju, ugrožen od Seldžuka.

Negdje oko sredine 1075, pošto je sklopio ugovor s dalmatinskim gradovima o njihovu sjedinjavanju s Hrvatskom, Zvonimir je poslao papi Grguru poslanstvo koje je imalo da od pape izradi priznanje nove, samostalne državno-pravno-političke tvorevine, kraljevstva Dalmacije i Hrvatske: za uzvrat će se Zvonimir u svemu priključiti papi Grguru. Papa je na to pristao i, da sankcionira sve to, odasla u septembru 1075. u Hrvatsku kao svoje legate Gepizona, opata rimskog samostana sv. Bonifacija i Aleksija, te Fulkoina, biskupa fossombronskoga, a ti zatim sazvaše sinodu u bazilici sv. Petra u Solinu (danas Gradina).

Baščanska ploča (oko 1100) s imenom "Zvonimira, kralja hrvatskoga"

Budući da je glavna svrha dolaska papinskih poslanika bilo upravo rješavanje pitanja o priznanju samostalnosti jedinstvene hrvatsko-dalmatinske države, koje će se formalno izvršiti kraljevim krunisanjem, oni su na tom zboru iznijeli uvjete što ih je Grgur VII stavljao budućem vladaru. Kad su ti uvjeti bili primljeni, obavljeno je negdje na početku listopada 1075.[51] svečano krunisanje. Najprije je herceg Dmitar Zvonimir isklican od svega sabrana svećenstva i naroda hrvatsko-dalmatinskim kraljem, a zatim ga papinski poslanik Gepizon okruni u bazilici sv. Petra u Solinu. Za krunisanja položio je Dmitar Zvonimir (1075-1089) pred čitavim saborom na ruke opata Gepizona papi Grguru VII prisegu, kojom se proglasio vjernim podanikom Svete stolice, obvezavši se uz to, u potvrdu toga, na godišnji dar papi u iznosu od dvjesta dukata i ustupivši mu samostan sv. Grgura u Vrani kao hospicij (svratište) za njegove poslanike: kao spoljašnji znak toga vazalstva primi Dmitar Zvonimir iz ruku Gepizonovih i papinsku zastavu. Iz Zvonimirove obaveze Grguru VII bilo bi veoma pogrešno zaključivati da je hrvatsko-dalmatinski kralj postao tom krunidbom ono što je primjerice bio južnoitalski normanski herceg, naime pravi papinski vazal u svjetovnom državnopravnom značenju te riječi, zato što je taj svoju zemlju primao u leno od pape, koji se smatrao pravim i jedinim legalnim vlasnikom toga teritorija. Dmitar Zvonimir, pak, u prvom se redu samo priklonio doktrinama Grgura VII o odnosu između Svete stolice i svjetovnih vladara, a u tome je doista, prema općenitim prilikama onoga vremena, punim pravom gledao najjači oslonac za održanje proširenoga kraljevstva i svoga položaja. On se, dakle, samo u duhovnom smislu obvezao da će biti vjeran i poslušan vazal (sin) blaženog Petra, a da time nipošto nije hrvatsku državu doveo

51 Zvonimirova zakletva datirana je "anno dominice incarnationis millesimo LXXVI, indictione XIV, mense octobris", no kako se radi o mjesecu listopadu, a indikcija 14 započela je 1. IX 1075, dolazi ovdje u obzir ne god. 1076, nego 1075. Slično je s datumom splitskog sabora u studenom 1074, a ne 1075.

u državnopravnu ovisnost o papi. Zato se on sam u svojim ispravama uvijek i naziva "milošću božjom kralj Dalmacije i Hrvatske". Odnos se između Grgura VII i Dmitra Zvonimira prema tome ima razumjeti kao u neku ruku politički savez, koji hrvatsko-dalmatinskom kralju nameće dužnosti da papi, ako ustreba, pomogne na njegov poziv i oružanom rukom protiv njegovih neprijatelja, a s druge je strane papa primio obavezu da će Dmitra Zvonimira i njegovu zemlju braniti svim svojim ugledom protiv svakog nasilja, dolazilo ono ma otkud.

Vladanje Dmitra Zvonimira. Posljedice svega toga doskora su se pokazale. Prvi napadne Dmitra Zvonimira knez Vecelin, po svoj prilici istarski velikaš, a podanik cara Henrika IV. Nije poznato što je hrvatski kralj protiv njega uradio, tek znamo da se u to upleo Grgur VII u korist Zvonimira (1079). Malo kasnije pošao je kralj u rat kao saveznik normanskog hercega Roberta Guiskarda protiv Bizantinskog Carstva i njegove saveznice Venecije. Saveznici udare najprije na bizantinski Drač te ga poslije poraza bizantinsko-mletačkog brodovlja i zauzmu (1083). Iduće godine potuče normansko-hrvatsko brodovlje kod Kasopa na otoku Krfu mletačko tako žestoko da je car Aleksije Komnen (1081-1118) odlučio odštetiti svoga saveznika dužda Vitala Falijera, pa mu 1085. ustupi sva svoja "prava" na Hrvatsku i dalmatinske gradove. Razumije se, dužd se morao zadovoljiti pukim naslovom vladara "Dalmacije i Hrvatske", ali ipak htjede time javno označiti svoje političke ciljeve. Uto umre Robert Guiskard, a savez se hrvatsko-normanski raspadne; ali još teži udarac bijaše za kralja Dmitra Zvonimira smrt pape Grgura VII (25. maja 1085), kojom izgubi najjaču potporu.

Ovi ratovi izazvaše u Hrvatskoj veliko ogorčenje i nezadovoljstvo, koje je povećavalo još i to što se za Zvonimirova vladanja počeo javljati sasvim nov pravac i u unutarnjem životu hrvatske države. Dotadašnje župane počeše zamjenjivati knezovi *(comites)* po zapadnom feudalnom uzoru, a banska čast kao da i nije bila popunjena, jer se za njegova vladanja uopće nijednom prilikom ne spominje ban, ali se zato navodi (1086) u jednoj ispravi neki Pribimir kao "kraljev namjesnik" *(vicarius regis)*. Nadalje se kralj okružio poglavito Latinima (najradije je stolovao u Kninu), a splitskog nadbiskupa Lovru smatrao je svojim "duhovnim ocem". Tuđinski utjecaj unosila je u zemlju zacijelo i Zvonimirova žena Jelena, koju su Hrvati zvali Lijepom, dok je kraljev položaj zacijelo samo pogoršala prerana smrt jedinoga mu sina Radovana (poslije 1083).

Zvonimirova smrt. Ali u najtežu kušnju stavile su Zvonimirovu politiku znatne promjene na Istoku. Godine 1087. potukoše Pečenezi ametice bizantinskog cara Aleksija kod Silistrije na Dunavu i provališe čak u carstvo sve do samog Carigrada. U isto doba udare na nj s istoka i Seldžuci (Turci), tada gospodari sv. groba u Jerusalimu, i otmu mu neka maloazijska mjesta. U toj tjeskobi car se obrati za pomoć na katolički Zapad, naročito na papu Urbana II s kojim se izmiri. Više je nego vjerojatno da se u sporazumu s papom obratio zatim i Zvonimiru za pomoć,

ističući da će propašću Seldžuka "grob Gospodnji" biti spasen za čitavo kršćanstvo. Hrvatski kralj bijaše veoma sklon da se odazove carevoj i papinoj molbi te sazove u tu svrhu 1089. sabor na Kninskom polju. Ali većina Hrvata ne htjede da zna za takav rat daleko na istoku, a u korist tuđega vladara, nego sasiječe na samom saboru svoga kralja. Nesretni je kralj potom sahranjen u kninskoj stolnoj crkvi pred glavnim žrtvenikom.

XII
STJEPAN II, PETAR i KOLOMAN
(1089-1102)

Kralj Stjepan II. Prijeka smrt kralja Dmitra Zvonimira bijaše znak za općenitu smutnju i nerede u hrvatskoj državi i, kako kralj nije ostavio sina nasljednika, trebalo je da se riješi pitanje tko će sjesti na ispražnjeno hrvatsko-dalmatinsko prijestolje. U prvi mah se Hrvati razdijeliše u dvije stranke: jedna, i to očito jača, okupila se oko posljednjeg potomka Trpimirovića, sinovca kralja Petra Kresimira IV, te ga okrunila i podigla na prijestolje "roditelja i praroditelja" kao Stjepana II (1089-1090); druga se, u taj čas još slaba, prislonila uz kraljicu udovicu Jelenu-Lijepu, koja je svojatala hrvatsku krunu za sebe jer da tobože "nije bilo više nikoga od kraljevskog roda", to jest, ova je stranka poricala bivšemu hercegu Stjepanu pravo na krunu jer se tobože sam odrekao krune kad je pošao u samostan. Oko Stjepana II okupili su se dalmatinski gradovi sa svojim visokim klerom, a i većina hrvatskih velikaša i plemića, tako da se može kazati da je gotovo cijela hrvatska država bila u njegovoj vlasti. No već 1090. nestaje ga; po svoj je prilici umro.

Unutrašnje borbe. Smrt posljednjeg Trpimirovića imala je sudbonosne posljedice za hrvatski narod i njegovu državu. Sada je znatan dio Stjepanove stranke, u prvom redu dalmatinski građani i hrvatski velikaš Petar od plemena Gušića, stao uz kraljicu udovicu Jelenu, dok je protivna stranka zacijelo bacala svoje poglede na Bizant i njegova spretna cara Aleksija Komnena, nadajući se od njega pomoći. I tako buknuše između ovih stranaka krvave borbe, za kojih su pored velikaša Petra od plemena Gušića mnogo stradali i dalmatinski gradovi, naročito Split. U takvim prilikama odlučiše kraljica udovica Jelena i njezini privrženici pozvati u pomoć ugarskoga kralja Ladislava. Ova misao našla je odaziva i u Splitu, gdje se poglavice građana skupiše u vijeće i odlučiše poslati u Ugarsku Petra od plemena Kakauntova *(de genere Cacauntorum)*, po svoj prilici tadašnjega gradskog priora. I doista, on pođe potajno do Petra od plemena Gušića u Krbavu i, sporazumjevši se s njime, zapute se obojica u Ugarsku, gdje su kralju Ladislavu ponudili vladanje nad hrvatsko-dalmatinskim kraljevstvom uvjeravajući ga da će taj posao lako svršiti jer da je kraljevstvo nesložno, bez vladara i svake pomoći. Kralj Ladislav prihvati poziv i, skupivši vojsku, pođe na proljeće 1091.

na Hrvatsku, "ali ne učini toga pohlepe radi već zato što mu je po vladalačkom pravu pripadala baština", kako kaže stari ugarski ljetopis.

Vojna kralja Ladislava. Kralj Ladislav prešao je Dravu kod Vaške (istočno od Virovitice), a kako je stranka kraljice udovice Jelene u tom dijelu hrvatske države bez sumnje bila veoma jaka, nije nigdje sve do Gvozda *(Alpes Ferreae)*[52] naišao ni na kakav otpor; ali preko Gvozda već se morao latiti oružja, bijući ogorčene bojeve, ali ne s hrvatskom državnom vojskom nego tek s nekim plemenima, kad je prolazio njihovim zemljištem.[52a] Odatle, iz prekogvozdanske Hrvatske, Ladislav pošalje papi Urbanu II posebno poslanstvo koje je imalo predati još i pismo montekasinskom opatu, u kojem ga moli da mu bude prijatelj, što će mu biti to lakše jer "već može s njime općiti kao sa susjedom" budući da je "stekao gotovo cijelu Hrvatsku".[53] Očito je kralj Ladislav u taj čas računao na potpuni uspjeh svoje vojne te se i nadao ovladati dalmatinskim gradovima. Što je kralj htio da ima od pape, izrijekom ne znamo, ali skori tok događaja upućuje da je od njega zatražio odobrenje svoje hrvatske politike. Međutim, još prije negoli je dospio do mora, stiže Ladislavu glas da su sa sjevera[54] provalili u Ugarsku Kumani. Oni su još nedavno bili saveznici cara Aleksija u borbi s Pečenezima (u aprilu 1091), pa je stoga vrlo vjerojatno da ih je sada upravo sam car poslao u Ugarsku ne bi li time primorao kralja Ladislava na povratak, što se doista i zbilo. Kralj se vrati, a u zemlji između Gvozda i Drave, koja ostade u njegovoj vlasti, postavi kao posebnoga hrvatskoga kralja svoga sinovca Almoša (1091-1095), očito u znak da nema na umu pripojiti Ugarskoj stečene zemlje, a tako ni ostalu Hrvatsku koju je još mislio steći. Uto stiže u Ugarsku papinski legat kardinal Teuzo, a taj je bez sumnje donio Ladislavu nepovoljan odgovor Urbana II jer se samo tako može objasniti sigurna činjenica da se tada (potkraj 1091) ogorčeni kralj pridružio caru Henriku IV i Urbanovu protupapi Klementu III (Witbertu).

Hrvatski kralj Petar (1093-1097). Uskoro zatim pošalje i Aleksije u dalmatinske gradove kao svoga opunomoćenika carskog sevasta Guif-

52 Pod imenom Gvozd razumijevali su u srednjem vijeku sav gorski lanac od Risnjaka i izvora Kupe do Une i donje Kupe, dakle ne samo obje današnje Kapele, nego i Petrovu i Zrinsku goru.

52a [Arh. splitski Toma, na podatku kojega se ova Šišićeva tvrdnja osniva, govori o mnogim bitkama koje je Ladislav tada poveo "cum gentibus Chroatiae". Riječ "gentes" ne upućuje nužno na postojanje "plemena" u etnografskom smislu.]

53 U pismu Ladislav kaže opatu Oderiziju: "Vicinis enim iam agere poteris, quia Sclavoniam iam fere totam acquisivi" (gl. moj Priručnik I, 1, 293-309 i 316-317). Izraz *acquisivi* tumači ugledni madžarski historik Fraknói ovako: "Pažnje je vrijedan onaj izraz kralja Ladislava, prema kojemu je on stekao (acquisivi) Slavoniju. Time je bez sumnje htio označiti da je mirnim putem, pravnim naslovom nasljedstva ili ugovora, putem dobrovoljnog pokorenja naroda, a ne snagom oružja postao gospodarom zemlje" (u akademičkoj raspravi: Szent László levele a Montecassinói apáthoz. Budimpešta 1901, str. 9). Da Sclavonia znači koliko Hrvatska, a ne možda zemlju između Drave i Save, usp. moj Priručnik I, 1, 294-298.

54 [U Šišićevu tekstu pogrešno: s juga.]

reda, sina kneza Amika,[55] a taj združi opet stari dalmatinski temat s carstvom, a možda je i utjecao na hrvatsko prekogvozdansko plemstvo protivno kralju Ladislavu, da se složilo oko kralja Petra (1093-1097).[56] Kralj Ladislav nije više poslije 1091. dolazio u prekodravsku Hrvatsku, ali, da je što jače priveže uz Ugarsku, osnova 1094. zagrebačku biskupiju, a prvim joj je biskupom posvećen Čeh imenom Duh.

Malo poslije smrti kralja Ladislava (29. jula 1095) vrati se Almoš iz prekodravske Hrvatske u Ugarsku, bilo opozvan od kralja Ladislava, bilo da je morao uzmaći pred prekogvozdanskim hrvatskim kraljem Petrom. Još pred smrt odredi Ladislav Almošu kao hercegovinu *(ducatus)* zemlju s lijeve obale Tise, a svojim nasljednikom na ugarskom prijestolju učini svoga starijeg sinovca Kolomana.

Novi ugarski kralj Koloman izmiri se prije svega s papom Urbanom II (ljeti 1096), a zatim odluči povesti vojnu na hrvatskoga kralja Petra, kojemu je prijestolnicom bio Knin. U taj čas bijaše bizantinski car Aleksije zabavljen prolazom križara kroz Carigrad i Malu Aziju, pa tako nije mogao pomoći Dalmaciji i Hrvatskoj. Sve što je mogao učiniti bilo je da je dalmatinski temat predao u upravu i zaštitu mletačkom duždu. Međutim se Koloman zaručio s južnoitalskom normanskom princesom Buzilom, kćerkom hercega Rogera, sina hercega Roberta Guiskarda, a vjernog i odanog privrženika pape Urbana II. Kad se na proljeće 1097. Buzila zaputila morem iz Palerma put Ugarske, započeo je i Koloman rat. Nešto južnije od donje Kupe, a na sjevernom podnožju Gvozda, došlo je potkraj aprila ili u početku maja 1097. do bitke u kojoj kralj Petar i njegova vojska bijahu potučeni, pa čak i sam kralj Petar pogine na bojištu kao posljednji posve nezavisni hrvatski kralj. Planina, dotada nazivana samo Gvozd, dobije otada ime Petrov gvozd (danas Petrova gora). Tada je stigla do obala Jadranskog mora i normanska princeza Buzila sa svojom pratnjom. Jedan od glavnih ugarskih ljudi u tom ratu, župan erdeljskog Biograda (danas Alba Julia) Merkurije, pošao joj je s 5000 vojnika u susret do hrvatskoga kraljevskog grada Biograda, koji je poslije bitke kod Gvozda došao u vlast Kolomanovu, pa je zatim otprati u Ugarsku na vjenčanje.

Bitka kod Gvozda i zauzeće Biograda učiniše kralja Kolomana susjedom Venecije i povjerenih joj dalmatinskih gradova. Stoga Vitale Michieli (umro 1101) započne pregovore s kraljem radi međusobne sigurnosti posjeda. Koloman se odazva duždu tek nakon nekog oklijevanja, pa je zato sporazum uglavljen tek u početku 1098. Iz isprave se jasno vidi da se Koloman tada smatrao zakonitim baštinikom hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva, dakle da je i on pošao u rat protiv hrvatskoga kralja Petra kako bi s oružjem u ruci oživotvorio svoje baštinsko

55 U bizantinsku službu je knez Guifred ušao još 1083.

56 Da je bio od roda ili plemena Snačićeva, dakle Petar Snačić, ne samo da nema nikakva dokaza, nego je to neosnovana kombinacija jednoga našeg historika iz druge polovice XIX stoljeća.

pravo; nije vjerojatno da je već tada proširio svoju vlast po čitavom hrvatskom kraljevstvu, naročito još i na jugu Krke.[57]

Sporazum između Kolomana i Hrvata. I tako ograničena vlast Kolomanova ne potraja dugo. Kad ga pod galičkim gradom Przemyslom do nogu potukoše Rusi i Kumani (1099), pokazalo se potrebnim da se s hrvatskim plemstvom sporazumije na nekoj drugoj osnovi a ne na tobožnjem baštinskom pravu, ostvarenom oružjem u ruci. Koloman pođe, dakle, godine 1102. prema Hrvatskoj i zamoli po posebnim poslanicima hrvatsko plemstvo da se s njime mirnim putem nagodi, na što je ono privoljelo. Sada su predstavnici dvanaest hrvatskih plemena između Gvozda i Neretve, kao predstavnici države, svojom voljom izabrali Kolomana hrvatsko-dalmatinskim kraljem, obavezavši ga na zasebno krunisanje za hrvatsko-dalmatinskoga kralja i održavanje zasebnog sabora u hrvatskim državnim poslovima. Koloman pak, da ukloni sve znakove što ih osvojenje oružjem, po poimanju onoga vremena, sobom nosi, priznao je i potvrdio hrvatskom plemstvu, to jest tadašnjem hrvatskom političkom narodu, sigurno i neumanjeno posjedovanje njegovih plemenskih drevnih zemljišnih baština i kmetova na njima, za koje kao "pravi i stari", dakle kao slobodni a ne pokoreni plemići nemaju plaćati kralju zemljarine, već mu samo u znak vjernosti imaju vršiti vojnu službu, i to tako da će ga pomagati u navalnom ratu sa po deset oboružanih konjanika po plemenu, dolazeći do Drave o svom trošku, a preko Drave o kraljevu.[58]

---

57 Kad Koloman piše duždu, imajući pred očima njegov naslov *"dux Venetiae, Dalmatiae et Croatiae"*: "sed tamen, quia in principibus meis et senibus dubium videtur, utrum te ducem Chroatie atque Dalmatiae nominaverim, volo, immo desidero pro servanda – sicut statutum est – amicitia, ut a te et tuis, et a me ac meis, ita omne prius de medio ambiguum auferatur, ut in quocumque tibi per antecessores tuos, mihi per meos (sc. antecessores, to jest hrvatsko-dalmatinskih kraljeva), certa comprobatione iustitia fuerit, alter alteri nullatenus adversemur" (moj Priručnik, 408), onda se očito i bistro poziva na svoje baštinsko pravo. Drugo je pitanje, da li su mu ga i Hrvati priznavali; ali da su ga Koloman i stric mu Ladislav isticali i na nj se pozivali, o tom ne može biti sumnje. Mislim da naša nauka danas nije više primorana da se domišlja različitim "patriotskim" teorijama, kao što je ona o međunarodnom državnopravnom ugovoru između Kolomana i Hrvata, za koji ne govori ni jedan izvor, štaviše, čitav kasniji tok hrvatske historije, naročito namještanje banova, koji su u ranije doba mahom bili madžarski plemići, pokazuje protivno. Razumije se da ni teorija madžarskih historičara o nasilnom osvojenju Hrvatske po Ladislavu i Kolomanu ne odgovara ni izvorima ni historijskoj istini uopće, a bijaše u prvoj polovici XIX st. ishitrena da opravda madžarsku nasilnu politiku prema Hrvatskoj. Ja sam se trudio da dam objektivnu sliku, koja odgovara i mom naučnom uvjerenju i historijskim izvorima.

58 [Dokumenat, na osnovi kojega Šišić ovdje piše o "sporazumu između Kolomana i Hrvata", potječe najvjerojatnije iz XIV st. i ne može se smatrati prijepisom nekoga izgubljenog originala. U svakom slučaju ne govori njegov tekst u prilog pretpostavci o jednom ugovoru državnopravne prirode, a ni sadržaj se teksta ne može dovesti u sklad s činjenicom da se plemstvo "dvanaestero plemena", kao staleška cjelina, pojavljuje u izvornoj građi tek od sredine XIV stoljeća. Diskusija koja se o tim pitanjima vodi već više decenija nije ni danas završena. U najnovije vrijeme usp. o osnovnim kontroverzama: N. Klaić, Tzv. "pacta conventa" ili tobožnji ugovor između plemstva dvanaestero plemena i kralja Kolomana 1102. godine, Hist. pregled VI, 1959, i O. Mandić, "Pacta conventa" i "dvanaest" hrvatskih bratstava, Hist. zbornik XI-XII, 1958-59.]

Poslije toga pođu Hrvati s Kolomanom do Biograda na moru, gdje ga okruniše zakonitim hrvatsko-dalmatinskim kraljem. Tom je prilikom kralj Koloman prisegom zajamčio sva javna i državna prava hrvatskom kraljevstvu: Ugarska i Hrvatska imat će odsada istoga vladara, ali su ipak dva posebna kraljevstva, vezana u državnu zajednicu samo kraljevom ličnošću, koji stoga i uzima uz svoj naslov još i onaj kralja Dalmacije i Hrvatske *(rex Dalmatiae et Croatiae)*. Položaj Hrvatske kao samostalne političke i državne cjeline nije se dakle promijenio, već su samo vladarska prava hrvatskoga kraljevstva prešla na Kolomana i njegove nasljed-

Tekst tobožnjeg ugovora kralja Kolomana s hrvatskim plemstvom g. 1102. (Qualiter...) Iz rukopisa Historiae salonitanae od arhiđakona splitskog Tome (XIV st.)

nike. A to bijahu u prvom redu: imenovanje bana, izdavanje privilegija i darovnica, potvrđivanje na saboru stvorenih zakona, ubiranje poreza i carina, uživanje "kraljevske zemlje" *(terra regalis)* izumrle hrvatske narodne dinastije, vrhovno zapovjedništvo nad hrvatskom vojskom *(exercitus croaticus)* i nadasve određivanje spoljašnjega političkoga pravca. Sve ostale unutarnje poslove – političke, upravne, sudske, financijske i vojničke – obavljat će hrvatsko plemstvo i nadalje samo u sporazumu s kraljevim predstavnikom u Hrvatskoj, s banom, odnosno hercegom, to jest članom dinastije, kada ga bude, a kojima pristoji za slučaj obrane i samostalna upotreba hrvatske vojne sile.

I tako svrši staro hrvatsko narodno kraljevstvo. Glavni su uzrok ovoga sudbonosnog događaja nesloga, zavist i krvavo gloženje najodličnijih narodnih sinova, kojima su još uvijek bili plemenski interesi preči od narodnih. Dalji su razlog dalmatinski gradovi sa svojim romanskim žiteljstvom; oni bijahu ona olovna pritega koja nije dala inače tako žilavom organizmu hrvatske države da se slobodno i krepko podigne. Nadalje, kobna borba između narodne hrvatske crkve i kozmopolitske latinske, problem od bitne važnosti u srednjem vijeku. Najzad treba imati na umu da je samo plemstvo u to doba više marilo za svoje privilegije i ličnu korist negoli za narodni značaj države.

XIII
UNUTRAŠNJE STANJE HRVATSKE DRŽAVE
od VII do kraja XI stoljeća

Ime. Prvobitno narodno i službeno ime bilo je Hrvatska ili hrvatska država *(regnum Chroatorum),* kojemu se s vremenom pridruži drugo starije, Dalmacija, osobito otkad su u XI st. i primorski i carski gradovi pripali hrvatskoj kruni, pa stoga je otada i ime države u službenim aktima glasilo: Hrvatska i Dalmacija *(Chroatia et Dalmatia).* Bizantinci su obično pisali samo Hrvatska *(Χρωβατία),* a papa se volio služiti nazivom Dalmacija. Doskora se kod tuđinaca (naročito u južnoj Italiji, kod Mlečana i Nijemaca) uobičajilo ime Slavonija. Tako su se uz "hrvatska država", taj jedini narodni naziv, već u to drevno doba nadovezala još dva imena, nametnuta od tuđinaca, koja su s vremenom dobila posebno geografsko značenje.

Granice. Granice hrvatske države često su se mijenjale. Naselivši kao dio Južnih Slavena djelomično staru rimsku Dalmaciju i Panoniju, Hrvati nisu odmah stvorili jedinstvene države, već više manjih oblasti, tako Panonsku Hrvatsku, Dalmatinsku Hrvatsku, Neretljansku oblast i Bosnu.[59] Od svih ovih oblasti bijaše najvažnija Dalmatinska Hrvatska,

59 [Postanak ovih oblasti ne može se u vrijeme doseljenja Hrvata vezati uz predodžbu o njihovu nacionalnom teritoriju u tako širokim granicama. Geneza hrvatskog naroda je mnogo složeniji i dugotrajniji proces, a na tlu stare rimske Dalmacije spominju se već vrlo rano i Srbi (usp. Annales Francorum pod g. 822: "... ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur...").]

još za rimskog vladanja središte stare Dalmacije. Kad njezin knez Tomislav postade kraljem, okupi prvi oko sebe velik dio hrvatskih oblasti; ali najsnažnija bijaše hrvatska država za vladanja Petra Kresimira IV, pa stoga bijahu i državne granice za njegova vladanja najšire. Kasnije (1089) otpade Bosna, ali je još u početku XI st. trajno pridošla Neretljanska oblast.[60] Granice hrvatskoga kraljevstva, u času kad je ono primilo Kolomana za svoga vladara, tekle su otprilike Neretvom do Rame, odatle na gornji i srednji Vrbas, zatim na donju Bosnu do ušća u Savu i pravcem povučenim između današnjeg Broda i Donjeg Miholjca do Drave, pa uz Dravu do štajersko-kranjskoga pograničnog gorja, otkuda se spuštala na more kod Rijeke;[61] od većih otoka pripadali su Hrvatskoj Krk, Cres, Rab, Pag, Hvar, Brač i Vis.

Narod. Narod koji je osnovao ovo kraljevstvo bijaše hrvatski, koga su tuđinci, osobito zapadnjaci, voljeli zvati i slavenskim *(Sclavi)*. Uz hrvatski živalj preostao je još po dalmatinskim gradovima i romanski, zvan Romani (kasnije Latini i Vlasi), ali se već u XI st. naselilo i dosta Hrvata po gradovima, naročito u Zadru i Splitu.

Društvo. Društvo je bilo sastavljeno od slobodnih i neslobodnih ljudi. Neslobodnih ljudi *(servi, ancillae)* bilo je ne samo po primorskim gradovima već i po hrvatskim plemićkim i crkvenim posjedima. Neslobodnim bi netko postajao kupnjom ili prodajom, zbog duga, dobrovoljnom predajom (uglavnom crkvi) i sužanjstvom u ratu, a taj je društveni položaj prelazio zatim od oca na djecu. Oslobodio bi se oporukom

60 [Za datiranje priključenja Neretljanske oblasti Hrvatskoj u početku XI st. nema u sačuvanim izvorima oslonca. U nauci prevladava mišljenje, potkrijepljeno novijim nalazima, da je do toga moralo doći kasnije, ali nije izvjesno kada. Usp. bilj. 50.]

61 Dokaze za to donio je Rački, Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni obseg i narod (Rad JAZU 56, str. 62 i dalje). Otprilike iste granice ima i Klaić, Atlas za hrvatsku povjesnicu (Zagreb 1888), br. 3. Današnji Srijem s dijelom ravne Slavonije bijaše do 796. avarski, od 796. do 829. dio Panonske Hrvatske, od 829. do otprilike 930. bugarski – oko god. 900. pominje se u Srijemu (Mitrovici) bugarska biskupija, – za opadanja Bugarske po smrti cara Simeuna (umro 927) zauzeše ga Madžari jer car Konstantin izrijekom za njih kaže (oko 950) da stanuju "između Dunava i Save" (ed. bonn. 177); za cara Samuila (976-1014) Srijem opet dospije u vlast Bugara, od 1019. do 1071, bijaše u bizantinskoj vlasti, a od tog vremena dalje (tj. poslije 1071) opet u madžarskoj vlasti. Mnogobrojna madžarska geografska imena, koja se pominju u ispravama od XII i XIII st. dalje, jasno dokazuju da je ovdje bilo mnoštvo madžarskih naseobina, tako: Rétfalu (kod Osijeka), Hagymás (danas Aljmaš), Szarvas, Erdőd (dan. Erdut), Monostor (dan. Njuštar), Lovász (dan. Lovas), Ban-monastora (dan. Banoštor), Ujlak (dan. Ilok), Erdővég (dan. Erdevik), Nagyolaszi (dan. Manđelos), Maradék (dan. Maradik), Diós (dan. Divoš), Ireg (dan. Irig) i tolika druga mjesta. U svim je tim mjestima propalo madžarsko žiteljstvo tek za turske najezde. Međutim, ipak bijaše većina žitelja u ravnoj Slavoniji i u Srijemu i u to doba (do kraja XI st.) slavenska, odnosno hrvatska.

svoga gospodara ili njegovom javnom izjavom.[62] Slobodni ljudi dijelili su se u seljake, građane i plemiće. Seljaci su u staroj hrvatskoj državi uživali sasvim slobodan posjed zemljišta, raspolažući njime po volji, a uza to bijahu još i slobodni državljani, ravni građanima i plemićima. Građanstvo se dijelilo u dva razreda: u gradske plemiće, kojima su se tradicije gubile u rimskim vremenima, i u obične neplemenite građane. I plemstvo bijaše dvojako: više i niže. U više plemstvo ubrajali su se ban, župani i dvorski dostojanstvenici, a svi su ostali sačinjavali niže plemstvo. Izvor je objema ipak bio isti, naime drevni zadružni dom, to jest hrvatsko se plemstvo razvilo od plemenskih glavara i starješina. Oni sastavljahu pratnju hrvatskog vladara, obnašahu glavne državne časti, pa su se mogli narodnom voljom uspeti čak i na prijestolje (npr. Domagoj, Branimir). Izvor ovim častima, naročito županskoj, nije bila vladareva milost već plemenski sustav. Potkraj XI st. bila su najodličnija hrvatska plemena između Neretve i Gvozda: Kačići, Kukari, Šubići, Čudomirići, Snačići, Mogorovići, Gušići, Karinjani-Lapčani, Polečići, Lačničići, Jamometići i Tugomirići, a ta se s vremenom razgranaše u mnogobrojne manje porodice.[63]

Crkva. U crkvenim poslovima Hrvati su oko 864. stekli za svoje područje biskupiju u Ninu, koja je bila izravno podvrgnuta papi, dakle autokefalna. Tek tada kad su i dalmatinski biskupi došli u zajednicu s papom (923), protegla se njihova jurisdikcija, a naročito ona nadbiskupa splitskoga, i na hrvatski teritorij, dok je ninska biskupija tada ukinuta. U trećem deceniju X st. računali su se kao sufragani splitskog nadbiskupa biskupi: osorski, krčki, rapski, zadarski, skradinski, stonski, dubrovački, kotorski, duvanjski i sisački. Od tih bijahu ispražnjene biskupije skradinska, duvanjska i sisačka, a njihov virtuelni teritorij bijaše pod splitskim nadbiskupom. Važne se promjene dogodiše u XI st. kad su nanovo utemeljene biskupije u Trogiru (prije 1000), Kninu (negdje poslije 1042), Biogradu (amo prenesena iz Skradina prije 1058) i u Ni-

62 [Riječ *servus* ne označava više u to ranofeudalno doba, do XII st., roba u klasičnom smislu, tj. čovjeka osobno neslobodna koji je puno vlasništvo svoga gospodara, nego zavisnog seljaka, kmeta ili kućnog slugu (u dalmatinskim gradovima). U smislu kmeta upotrijebio je tu riječ i sam Šišić govoreći o servima koje Trpimir, zajedno sa zemljom, daruje splitskom nadbiskupu (str. 95). Prema tome, osim slobodnih seljaka *(villani)*, pripadnika seoskih općina, postoji tada u Hrvatskoj i sloj zavisnih seljaka *(servi)* koji u procesu učvršćivanja feudalnih društvenih odnosa postaju sve brojniji. Međutim, položaj kućnih serva, koji su tada, kao i kasnije, bili predmet trgovine, zadržao je neka značajnija obilježja osobnog ropstva, pa se oni u dokumentima koji su pisani narodnim jezikom i nazivaju robovima. – O značenju riječi *servus* u ranosrednjovjekovnim izvorima uopće usp. B. Grafenauer, Zgodnjefeudalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek, ZČ XIV; 1960, 56-77.]

63 [U skladu sa starijim shvaćanjem građanske historiografije, Šišić je zastupao mišljenje da je u Hrvatskoj još i na prijelazu iz ranog u razvijeni feudalizam postojao plemenski sistem. Međutim, "plemena" koja se pod tim imenom spominju i mnogo kasnije, isključivo su plemićka bratstva, a ne plemena u etnografskom smislu te riječi.]

nu (obnovljena 1076), dok je u Baru uređena (1089) nova nadbiskupija pod koju potpade Bosna, a tako je u to vrijeme i dubrovačka biskupija podignuta na nadbiskupiju.[64] Kotorska biskupija pak bijaše od XI do XIV st. podvrgnuta nadbiskupiji u južnoitalskom Bariju, ali kad, kako i zašto se to zbilo, ne znamo. Od svih ovih biskupija najznatnija bijaše na hrvatskom zemljištu kninska, kojoj se vlast protezala sve do Drave i po današnjoj požeškoj županiji, a biskup joj je nosio ime "biskupa Hrvata" ili "Hrvatske", kao nekoć ninski. Splitski se nadbiskup birao u zboru u kojem je učestvovalo splitsko svećenstvo i građanstvo te nadbiskupovi sufragani; izbor je morao biti jednoglasan. Isto su tako mjesno svećenstvo i puk birali i biskupa. Nadbiskupa bi posvetio redovito sam papa, gdjekad i njegov u tu svrhu ovlašteni zamjenik, a biskupe splitski nadbiskup. Isto bi mu tako podjeljivao sam papa nadbiskupski plašt *(pallium)*, kao znak dioništva natpastirskih prava u ravnanju crkvom. Glavno nadbiskupovo pravo bijaše sazivati pokrajinski crkveni sabor (sinodu), predsjedati mu, predlagati pitanja za vijećanje i proglašavati zaključke. Sabor je redovito zasjedao u stolnoj crkvi u Splitu, ali bi se sastajao i u drugim gradovima. Na sabor su dolazili biskupi i opati samostana, a vijećalo se ponajviše o nauci, moralu, stegi svećenstva i puka. Saborske zaključke potvrđivala bi Sveta stolica u Rimu. Pokraj mnogobrojnoga svjetovnog svećenstva bilo je u hrvatskoj državi i redovničkoga. U to je doba na evropskom Zapadu poznat samo jedan red, naime benediktinski. Još je knez Trpimir (oko 850) podigao takav samostan u čast sv. Petra nedaleko svoga kneževskog dvora pod Klisom, ali kasnije bilo je više njih: u Zadru (sv. Grizogona, sv. Marije), Biogradu (sv. Ivana Evanđeliste), Trogiru (sv. Nikole) i Splitu (sv. Stjepana "pod borovima"). Samostanu stajaše na čelu opat, ličnost veoma ugledna u hrvatskoj državi.

Vladar. Na čelu hrvatske države bio je do početka X st. knez (dux)[65], zatim kralj *(rex)*. Vrhovna vlast, naročito kraljevska, bijaše nasljedna, ali je prema prilikama mogla prijeći i na kraljeva brata i njegova sina: ali uza sve to nije bilo isključeno ni načelo izbora, koje je dakako većma plod prevrata. Kralj se smatrao namjesnikom božje vlasti na zemlji *(dei gratia)*, a prima je krunidbom, u to doba još eminentno crkvenim aktom. Kraljevski znakovi bijahu kruna, žezlo, zlatna jabuka i mač. Hrvatski vladari nisu imali stalne prijestolnice već su prebivali na raznim mjestima države po svojim dvorovima, tako u Ninu, Klisu, Biaćima,

64 [Postanak je dubrovačke nadbiskupije nešto složeniji. Premda se dubrovački biskup već u X st. naziva nadbiskupom, on postaje metropolitom 1022. kada mu papa izričito daje povlastice nadbiskupa (usp. Thallóczy – Jireček – Šufflay, Acta et diplomata res Albanie Mediae Aetatis tractantia I, Beč 1913, br. 60, str. 16). Oko 1060. spominje se opet samo kao splitski sufragan, a definitivno postaje nadbiskup i metropolit (s deset sufragana) tek 1120.]

65 Hrvatske vladare prije kraljeva nazivati banovima, kako to čine neki historičari, sasvim je pogrešno i u protivrječju ne samo sa samim izrazima u izvorima, nego i s njihovim smislom.

Kninu, Biogradu i ponajviše u Solinu. Štaviše, oni bi često i putovali sa svojom mnogobrojnom pratnjom.

Dvorski časnici. Pratnju sačinjavahu dvorski časnici. U kneževsko doba bili su to župani, tako župan dvorski *(palatinus iupanus)*, komornik *(camerarius)*, peharnik *(pincernarius)*, konjušnik *(cavallarius)*, štitonoša *(armiger)* i buzdovanar *(maceccha)*. U kraljevsko doba: tepči *(comes curiae)*, comes postelnicus, comes vinotoc, comes scitnic (štitonoša), comes volar. Ded je upravljao prihodima dvorskoga gospodarstva *(maior domus regiae* u zapadnoj Evropi), a regalis curiae iudex dvorski je sudac, dakle kraljev zamjenik u pravosudnim poslovima. Drugi dvorski časnici, kao dvornik, vratar, sokolar i psar (nadzornik lovačkih pasa) dvoranici su nižega stepena. Iz toga vidimo da je hrvatski vladalački dvor bio uređen kao i drugi zapadnoevropski dvorovi u ono vrijeme, a čisto hrvatski nazivi i latinizirani hrvatski izrazi u ispravama (kao postelnicus, vinotoc, sokolar, psar) jasno i sigurno su svjedočanstvo da se na hrvatskom dvoru govorilo hrvatskim jezikom.

Ban i župani. Svoju vlast dijelio je vladar hrvatski s banom (od X st.) i županima (već od IX stoljeća). Za vrijeme narodnih vladara bio je u starije vrijeme jedan ban, a taj je stajao na čelu županijama ličkoj, krbavskoj i gatskoj; ali u doba kralja Petra Kresimira IV bila su bez sumnje tri bana: hrvatski, slavonski i bosanski.[66] Župani bijahu na čelu županijama (*ζουπανία*) a te se često sastoje od više manjih župa (*suppa*). U X i XI st. bijahu u prekogvozdanskoj Hrvatskoj ove županije: gatska (*ἡ Γουτζηκᾶ* = gъtska) sa središtem oko današnjega Otočca; lička sa središtem oko današnjega Počitelja; krbavska sa središtem u gradu Krbavi (danas Udbina); lučka sa središtem u nekadašnjem gradu zvanom Nunac (*Νίνα*); sidraška sa središtem u Biogradu; ninska sa središtem u Ninu; bribirska sa središtem u Bribiru (kod Skradina); kninska sa središtem u Kninu; podmorska ili kliška sa središtem u Klisu;[67] cetinska sa središtem u Stolcu nedaleko izvora Cetine; imotska sa središtem u Imotskom; livanjska sa središtem u Livnu (starom Hlijevnu); plivanjska sa središtem u Plivskom gradu nad izvorom Plive nedaleko od Jajca; psetska sa središtem u gradu Psetu, oko današnjeg Petrovca u sjeverozapadnoj Bosni; (pri) morska (Maronia) sa središtem u Makarskoj, a pripadahu joj i otoci Vis, Brač i Hvar; rastočka sa središtem u gradu Rastoku nedaleko od Imotskoga i dolska (*τὸ Δαλέν*) sa središtem oko današnjega Ljubuškog. Za županije u Bosni i u Panonskoj Hrvatskoj nemamo iz toga vremena nikakvih pouzdanih podataka, ali ih je bez sumnje bilo.

Uprava. Ban, župani i biskupi sačinjavahu kraljevsko vijeće *(consilium)*; pored toga još se i narod sastajao u skupštine, shodove ili sabore *(synodus, congregatio)*. Župane zamjenjuju podžupani, a pod njima su

66 Gl. o tom gore str. 135/6 i moje djelo: "Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara", 1925, str. 526 i dalje.

67 Ova se župa sterala od Šibenika do Omiša. Poljičke županije ili kneštva tada još nije bilo; iupanus polsticus je dvorski časnik (postelnik).

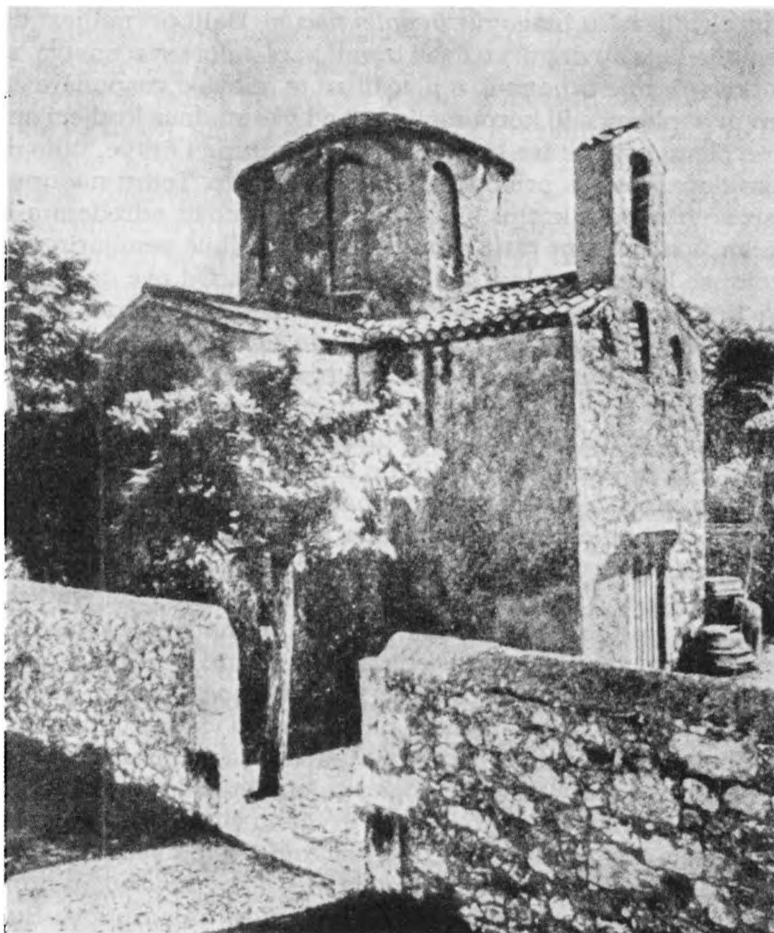
satnici ili stotnici, najniži upravni časnici. U to je vrijeme bila upravna, vojnička ili sudbena vlast u istim rukama, a kralj ju je vršio neposredno sam, u prisutnosti i u sporazumu sa svojim glavnim savjetnicima, ili po svojim zamjenicima, naročito po banu i županima. Svi su se prijepori obično rješavali usmeno kratkim putem, pošto su preslušani svjedoci i stranke, a zatim bi se izdavalo pismeno rješenje. Isprave je izdavala dvorska kancelarija kojoj bijaše u kasnije doba na čelu kancelar, tada kninski (hrvatski) biskup, a u starije su doba te poslove obavljali dvorski svećenici. Isprave su se izdavale ponajviše na latinskom jeziku, ali nije nemoguće da ih je bilo i na hrvatskom.

Vladarski prihodi i daće. Krunski prihod bila je u prvom redu daća *(tributum)* što su je plaćali kmetovi na vladarskim dobrima *(terra regalis, territorium regale)*, kojih je bilo veoma mnogo, naročito u podmorskoj županiji između Trogira i Splita (danas Kaštela), te Splita i Omiša (u poljičkom primorju), a zacijelo i oko Knina. U starije su doba ovi prihodi bili povjereni brizi župana i komornika, a u kraljevsko kneza postelnika, i tekli su u kraljevsku blagajnu *(regalis fiscus)*. Dalji prihod jest daća od svih zemalja koje su držali i uživali hrvatski plemići i svećenstvo, samostani i crkve *(fiscale tributum)*, a plaćali su je za svoje gospodare zapravo kmetovi ovih plemića ili korporacija. Ali od ove su daće kraljevi opraštali pojedine plemiće ili čitave korporacije, samostane i crkve, tako da je ta kmetska daća postala prihodom njihove gospode. Tomu nasuprot gospoda su se obvezala kralju služiti u znak vjernosti određenim brojem konjanika u navalnom ratu. Obje su ove daće bile zemljarina *(terragium)*, kojoj se korijeni nalaze još u rimsko doba. Od ove daće oslobodio je kralj Koloman, postavši zakonitim hrvatsko-dalmatinskim kraljem, onih dvanaest hrvatskih plemena između Gvozda i Neretve, ili, bolje reći, Koloman im je zapravo samo potvrdio oprost od stranih brodova. Uz to je poznat i počasni dar, nazivan *ius descensus regii*, narodnih vladara. Dalji prihod sačinjavao je danak (solitus census), koji su čitavo jedno stoljeće (otprilike od 890 do 995) Mlečani plaćali za slobodnu plovidbu po moru i bizantinski dalmatinski gradovi od vremena cara Vasilija I (otprilike od 882 dalje) "mira radi" (*εἰρηνιxῶς ζῆν μετ' αυτῶν*) za svoje posjede na hrvatskom zemljištu *(tributum pacis)*. Novčani prihod sačinjavahu globe *(mulctae)*, koje su se plaćale za različite krivice, a naročito tada kad je koja stranka pogazila utanačeni ugovor ili susjed povrijedio među zemljišnog posjeda, zatim carine *(vectigal)*, osobito dohodak od stranih brodova. Uz to je poznat i počasni dar, nazivan *ius descensus regii*, što bi ga obično u naravi davali vladaru i njegovoj pratnji pojedini velikaši kojima bi dolazio u kuću na svom putu; ali i od ove teške i teretne daće vladar je mogao osloboditi bilo pojedine plemiće, bilo čitave korporacije. Svojih novaca hrvatski vladari nisu kovali, jer se u državi trošio bizantinski *(byzantii, romanati)*, tada svjetski novac, naročito zlatnici *(aurei, solidi)* i srebrnjaci *(argentei, denarii)*; ni promećurna Venecija, ni Nemanjina Srbija, ni Simeunova i Samuilova Bugarska nisu tada (sve do potkraj XII st.) kovale svoga novca, naročito zlatnoga

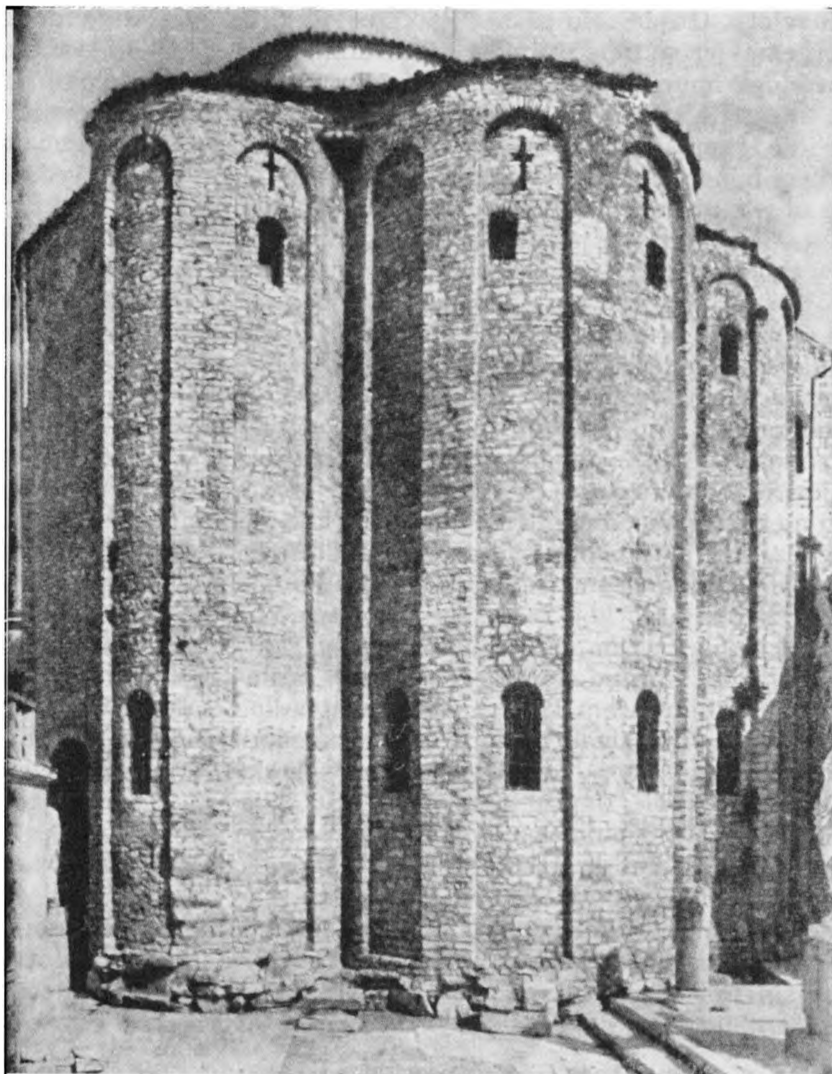
i srebrnoga. Inače se trgovalo i daće plaćale još i u prirodninama (žitu, vinu, ulju, soli, siru, kruhu, svinjama, ovcama, kozama), a naročito u kunskim kožama *(pelles marturinae,* ili *marturina).*

Vojska. Kraljevski izdaci ponajviše su se odnosili na vojsku i mornaricu. Hrvatski vladar bijaše vazda njezin vrhovni zapovjednik te je navješćivao i sklapao mir. Vojnička sila na kopnu i moru bila je veoma znatna za knezova Trpimira i Domagoja, kako pokazuju uspješni rat s Bugarima i osvojenje Barija, a kasnije za kraljeva Tomislava i Petra Kresimira bijaše bez sumnje još jača. Hrvatskom mornaricom zapovijedao je u kraljevsko doba od druge polovice XI st. zamjenik nekadašnjega neretljanskoga kneza *(dux Marianorum).*

Dalmatinski gradovi. Dalmatinski gradovi imali su cijelo ovo vrijeme svoju samoupravu (autonomiju), a po njihovu uzoru bili su kasnije uređeni i oni gradovi koje su Hrvati sami podigli: Biograd i Šibenik. Na čelu

Crkvica sv. Križa u Ninu

Crkva sv. Donata u Zadru (IX st.)

grada stajaše prior: birali su ga gradski plemići (patriciji) koji su se također raspadali na plemena (primjerice *"Petrus de genere Cacauntorum")*, a zatim potvrdio u ranije doba car bizantinski, a kasnije hrvatski kralj; stoga i jest gradski prior zadarski ili splitski velikaš kraljevstva. Zadarski bijaše najugledniji, štaviše, za porodicu Madijevaca znamo da je bila u rodu s hrvatskom kraljevskom kućom, jer je jedan od hrvatskih vladara X st. imao za ženu jednu Madijevku. Prior je glava gradskog vijeća, koje se sastojalo od sudaca, tribuna i bilježnika. Inače se redovito sastajaše gradska skupština na koju bi dolazili gradski biskup, svećenstvo, plemstvo i građani. U gradovima se sudilo po rimskom zakonu.

Prosvjeta. Gradovi su važni i kao središta prosvjete i umjetnosti u ono vrijeme, jer se time u prvom redu zanimalo svećenstvo. U tome je važnu ulogu imao još i benediktinski red, jer je svaki samostan imao svoju knjižnicu, a njegovi rukopisi dijelili su se za posta redovnicima na čitanje i prepisivanje. Uz to su se redovnici bavili još i odgojom i obučavanjem mladeži, ne samo one koja se imala obrazovati za svećenike nego i za svjetovnjake. U tim školama bijaše glavni predmet latinska gramatika. Ali u Hrvatskoj je našla mjesta i domaća hrvatska pismenost na osnovi slavenskoga crkvenog jezika i glagoljske, a od XI st. i ćirilske azbuke. Glagoljsko je pismo dobilo ovdje svoj posebni oblik (uglasti) pa se stoga i nazivalo hrvatskim. Nema sumnje da je na njemu bilo napisano više crkvenih knjiga, a upravo hrvatskog podrijetla je glasoviti rukopis, obično nazivan Glagolita Clozianus, iz XI st., nekoć vlasništvo kneza Ivana Frankapana Krčkoga (umro 1482), poslije grofa Cloza po kojemu je i dobio ime, a taj ga je ostavio (1856) gradskom muzeju u Trentu (u nekadašnjem južnom Tirolu). I graditeljstvo se razvijalo u Hrvatskoj prema uzoru na ono u susjednoj Raveni i Akvileji; crkve bijahu ponajviše male okrugle zgrade s kubetom, a oltari i drugi dijelovi crkve bijahu iskićeni osobito značajnom geometričkom ornamentikom, simboličkim pticama i drugim životinjama, koje se stereotipno vraćaju na vrpčastim dekoracijama. Od ovih je zgrada najznatnija crkva sv. Donata u Zadru (iz početka IX st., podignuta na starijim temeljima), zatim sv. Nikole i sv. Križa kod Nina, sv. Barbare u Trogiru i sv. Trojstva kod Splita. Sve su se te crkve iz IX i X st. sačuvale do danas, samo su zapuštene, a takvih je bilo veoma mnogo, naročito u okolici kninskoj i splitskoj, gdje su poglavito u tursko doba propale. Najzad treba spomenuti da je i zlatarstvo, naročito u Splitu u XI. st., bilo na visokom stupnju, a tako i umjetni obrt drugih kovina, naročito srebra, kako pokazuju bezbrojni nalazi po otkopanim grobovima iz ninske, kninske i vrličke okolice.

Kad ogledamo unutarnje prilike u Hrvatskoj do kraja XI st. i usporedimo ih s onima u ostaloj Evropi, vidimo da je stara hrvatska država bila na visini kulture svoga vremena, stojeći u prvom redu pod utjecajem susjedne Italije.

KRONOLOŠKI PREGLED DOGAĐAJA PRVOG DOBA

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
oko 550	Prve provale Slavena u Dalmaciju.	535-555. Gotsko-bizantinski rat. 568. Utemeljenje avarske države u Ugarskoj. Slaveni postaju njihovi podanici i hranitelji
614	Pad Salone i biz. vlasti u Dalmaciji.	626. Poraz avarsko-slavenski pod Carigradom.
630	Dalmatinski se Slaveni oslobodiše avarske vlasti.	
679	Dalmatinski se Slaveni izmiriše s Biz. Carstvom i priznaše njegovu vrhovnu vlast.	
796	Panonski Hrvati priznaše franačku vrhovnu vlast.	796. Pad avarske vlasti u Podunavlju.
803	Dalmatinska Hrvatska prizna franačku vrhovnu vlast.	800. Karlo Veliki okrunjen za rimskoga cara.
819-823	Ljudevit knez panon.-hrvatski. Ustanak na Franke.	814-840. Ludovik Pobožni u Franačkoj.
819-821	Borna dalm.-hrvatski knez.	
838	Ratimir knez panon.-hrvatski.	
839	Dalm.-hrv. knez Mislav i neretljanski knez Družak sklopiše mir s Venecijom.	o. 840. Knez Vlastimir u Srbiji.
841	Nalet Arapa u Jadransko more.	863. Sveta braća Ćiril i Metod odlaze u Moravsku.
852	Dalm.-hrv. knez Trpimir.	
865-876	Dalm.-hrv. knez Domagoj.	871. Osvojenje Barija.
878-879	Dalm.-hrv. knez Zdeslav prizna biz. vrhovnu vlast.	871-894. Svatopluk knez moravski.
879-892	Dalm.-hrv. knez Branimir. Politička i crkvena neovisnost Dalm. Hrvatske.	885. Umro sv. Metod, nadbiskup moravski.
884-896	Panon.-hrv. knez Braslav.	896. Madžari se nastaniše u Ugarskoj.

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
892-910	Dalm.-hrv. knez Mutimir.	906. Propast Moravske države.
910-930	Tomislav najprije knez, zatim kralj hrvatski. Sjedinjenje Panonske Hrvatske s Dalmatinskom. Porazi Madžara i Bugara.	917-927. Car Simeun Veliki u Bugarskoj.
925	Hrvatska postaje kraljevinom.	
925	Prvi splitski sabor. Biskup Grgur Ninski.	
930-969	Nasljednici Tomislava: Kresimir I (930-945), Miroslav (945-949) i Mihajlo Kresimir II (949-969). Slabljenje hrvatske države.	940. Časlav knez srpski. Oslobođenje Srbije.
969-997	Stjepan Držislav.	976-1014. Car Samuilo.
997-1000	Svetoslav.	
1000	Dužd Petar II Orseolo uzima dalmatinske gradove.	1001. Utemeljenje ugarskoga kraljevstva Stjepana I.
1000-1030	Kresimir III i Gojslav (1000-1020), njegov suvladar.	
1019	Hrvatska prizna nominalnu vrhovnu vlast Bizanta.	1019. Pad Bugarske i Srbije pod biz. vlast.
1030-1058	Stjepan I.	
1058-1074	Petar Kresimir IV. Preporod države hrvatske. Dalmatinski gradovi i Neretljanska oblast dolaze pod njegovu vlast.	1056-1106. Henrik IV u Njemačkoj.
1060	Splitski sabor. Dvije stranke: latinska i hrvatska.	1073-1085. Grgur VII papa.
1075-1089	Dmitar Zvonimir. Premoć latinske stranke. Ratovanje na kopnu i moru za papinske interese.	1077-1095. Ladislav I u Ugarskoj.
1089-1090	Stjepan II.	
1091-1095	Almoš, hrvatski kralj.	
1091-1097	Kralj Petar. Ladislav provali u Hrvatsku.	1095. Koloman kralj ugarski.
1097	Pogibija kralja Petra u Petrovoj gori.	
1102	Koloman okrunjen hrv.-dalm. kraljem.	

DRUGO DOBA (1102-1528)

A. Od 1102. do 1301.

Izvori. – T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni C D et S II-VII, 1904-09; M. Barada, Trogirski spomenici I, 1-2, II, 1, MSHSM 44-46, 1948-51; G. Čremošnik, Kancelariski notarski spisi I (1278-1301), izd. SKA, 1931; Nekoliko dubrovačkih listina iz XII i XIII stoljeća, GZM 43, 1931; Spisi dubrovačke kancelarije I (1278-1282), izd. Hist. inst. JAZU, Dubrovnik 1951; M. Zjačić, Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo, 1279-1308, Zadar 1959; I. Szentpétery, Az árpad-házi királyok okleveleinek kritikai jégyzéke I (1001-1270), Budimpešta 1923; F. Dolger, Regesten der Kaiserurkunden des ostromischen Reiches II, München 1925.

Treguan, Vita b. Joarmis confessoris episcopi Traguriensis et eius miracula – izd. Lucaus 1657, D. Farlati, Illyricum sacrum IV, 1769, i F. Šišić, Priručnik I/1, 619-622; Juraj Kostica, Historia S. Cristophori martyris, izd. Farlati, ib. V, i Šišić, ib., 622-626; arh. splitski Toma, Historia salonitanorumpontificum, izd. F. Rački, MSHSM 26 1894 (prev. Vl. Rismondo, Izdanja Muzeja grada Splita VIII, 1960); Histria ducum Veneticorum, MGH, SS XIV, Hannover 1883, i A. F. Gombos, Catalogus fontium historiae hungaricae II, Budimpešta 1937; Andrija Dandolo, Chronicon Venetum, izd. L. A. Muratori, Scriptores rerum italicarum XII, 1728, i Gombos, I, 1937; Simonde Kéza, Chronicon Hungaricum a temporis remobissimis usque ad a. 1290, izd. Szentpétery, Scriptores rerum hungaricarum I, 1937; Chronicon pictum Vindobonense, izd. Gombos I; Kinnam, Epitome rerum ab Johanne et Manuele Comnenis gestarum, Bonnski Corpus 1836; Niketas Choniates, Historia Byzantina, izd. Migne Patrologia graeca 139, 1865; poglavlja o osvojenju Zadra g. 1202. u kronikama Martina da Canale, Geoffroy de Villehhardouina i Roberta de Clari, izd. P. Skok, Tri starofrancuske kronike o Zadru u godini 1202, Zagreb 1951 (orig. tekst i prijevod).

Vinodolski zakon (1288), izd. Hrvatski pisani zakoni..., MHJSM 4, 1890, u prijevodu M. Kostrenčić, Rad JAZU 227, 1923, i M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam, 1952; Povaljska listina (1250), izd. F. Rački, Starine XIII, 1881, i I. Ostojić, Povaljska opatija, NS 2, 1930; Dubrovački statut, izd. K. Jireček – B. Bogišić, Liber statutorum civitatis Ragusii, MHJSM 9, 1904.

G. Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka I, GZM, n. s. III, 1948; J. Vrana, Da li je sačuvan original isprave Kulina bana, Radovi Starosl. inst. II, G. Čremošnik, Oniginal povelje Kulina bana, GZM, n. s. XII, 1957; M. K o s, Dubrovačko-srpski ugovori do sredine 13-og veka, Glas SKA 123, 1927; De heresi catharorum in Lombardia (o. 1210-1215), izd. A. Dondaine, La hiérarchie cathare en Italie I, Archivum Fr. Praedic. XIX, Rim 1949; fra Anselmo d' Alessandria, Tractatus de hereticis (o. 1270), izd. Dondaine, o. c. II, ib. XX, 1950 (usp. također A. Solovjev, Novi podaci za istoriju neomanihejskog pokreta u Italiji i Bosni, GZM, n. s. VIII, 1953); prior Suibertus, Commentariolum de provinciae Humgariae originibus (1259), izd. Monum. Ord. Fratr. Praedic. Historica I, Louvain 1896, i N. Pfeiffer, Die ungarische Dominikanerprovinz..., Zürich 1913, 305-308 (odlomak o djelatnosti dominikanaca u Hrvatskoj i Bosni); J. Šidak, "Crkva bosanska" (iz dokumentarnih tekstova) u "Izvorima za hrvatsku povijest" II od N. Klaić, 1958, str. 58-70.

Literatura. – Vj. Klaić, Povjest Hrvata I, 1899; Šišić, Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (do 1205), Zagreb 1944; prikaz hrv. povijesti u XII i XIII st. od M. Kostrenčića, N. Klaić, G. Novaka i M. Rojnića u Historiji naroda Jugoslavije I, 1953; A. Huber, Geschichte Oesterreichs I, Gotha 1885; I. Acsády, A magyar birodalom története I, Budimpešta 1903; B. Hóman, Geschichte des ungarischen Mittelaters I-II, Berlin 1940-243; H. Kretschmayr, Geschichte von Venedig I-TI, 1905-20; J. Deér, Die Anfänge der ungarisch-kroatischen Staatsgemeinschaft, Budimpešta 1936, franc. u Revue d'histoire comparée XXI, 1943, n. s. I, 1-2; Vj. Klaić, O krunisanju ugarskih Arpadovića za kraljeve Dalmacije i Hrvatske, VHAD, n. s. VIII, 1905; Hrvatski bani za Arpadovića, VZA I, 1899; M. Brašnić, Županije u današnjoj Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj Krajini od g. 1102 do 1301, Program gimn. u Rakovcu 1872/3 i 1873/4; E. Laszowski, Starohrvatska županija Podgorska, Rad JAZU 138, 1899; J. Ćuk, Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestoga vijeka, Rad JAZU 229 i 231, 1924/5; Vj. Klaić, Hrvatska plemena od XII do XVI. st., Rad JAZU 130, 1897; Beiträge zur Geschichte Kroatiens im XII Jahrh., Kroatische Revue II, 1887.

Vj. Klaić, Bizantinsko vladanje u Hrvatskoj za cara Emanuela Komnena, Program gimn. zagrebačke 1883; M. Šufflay, Hrvatska i zadnja pregnuća istočne imperije pod žezlom triju Komnena, Zagreb 1901; F. Šišić, O Bartolu, knezu modruškome, VZA I, 1899; Vj. Klaić, O hercegu Andriji, Rad JAZU 136, 1898; A. Huber, Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden I. Die Kämpfe des Königs Emerich mit seinem Bruder Andreas, Archiv für öster. Geschichte 65, Beč 1883; Š. Milinović, Cetinski knez Domaldo, Split 1886; D. Švob, Domald. Naučna misao, Zagreb 1955; I. Kukuljević, Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari, Zagreb 1863; F. Šišić, O buni u Hrvatskoj godine 1242, NVj IX, 1902; A. Dabinović, Kako je došlo do otvorenja slavonskog sabora godine 1273, VDA XI, 1945.

F. Šišić, Dalmacija i ugarsko-hrvatski kralj Koloman, VHAD, n. s. X, 1909; Okupacija dalmatinskih gradova, Priručnik I/1, 1914; M. Barada, Iz kronologije hrvatske poviesti, 2, i 3., ČHP I, 1943, 1-2; M. Marković, Dva natpisa iz Zadra, Zbornik radova Vizant. inst. 2, 1953 (usp. ocjenu N. Klaić u HZ VII, 1954, 182-186); E. Mayer, Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen, Weimar 1903; I. Strohal, Pravna povijest dalmatinskih gradova I, Zagreb 1913; M. Kostrenčić, Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskom, Rad JAZU 239, 1930; Postanak dalmatinskih sredovječnih gradova, Šišićev zbornik, 1930; J. Deér, Die dalmatinische Munizipalverfassung unter der ungarischen Herrschaft bis zur Mitte des XII Jahrh., Ung. Jahrbücher XII, Berlin 1931; N. Klaić, O autentičnosti privilegija trogirskog tipa, Zbornik Inst. za hist. nauke II, Zadar 1958; I. Smirnov, Otnošenija Venecii k gorodskim obščinam Dalmacii s XII do poloviny XIV v., Kazanj 1880; F. Šišić, Zadar i Venecija 1159. do 1247., Rad JAZU 142, 1900; V. Brunelli, Storia di Zara I, Zadar 1913; L. Benevenia, Il comune di Zara nel secolo XII, RD H I, 1899; A Strgačić, Papa Aleksandar III. u Zadru, Radovi Instituta JAZU I, Zadar 1954; G. Praga, Zaratini e Veneziani nel 1190. La battaglia di Treni. RD VIII, 1925-26; J. Tessier, Quatrième croisade. La diversion sur Zara et Constantinople. Paris 1884; W. Norden, Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz, Berlin 1898; J. Jelenić, Križari osvajaju Zadar i Carigrad god. 1202.-1204., CS 1. 1931.

N. Klaić, O nekim pitanjima feudalne formacije u srednjovjekovnoj Slavoniji, HZ IV, 1951; Postanak slavonskih varoši, ZFF III, Zagreb 1955; Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi, ZČ XII-XIII, 1958/59; Što su kmetovi Vinodolskog zakona, Radovi FF, Odsjek za povijest 4, Zagreb 1962; M. Kostrenčić, Vinodolski zakon, Rad JAZU 227, 1923, i HZ II, 1949; B. D. Grekov, Vinodolskij statut ob obščestvennom i političeskom

stroe Vinodola, Lenjingrad 1948; M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb 1952; Lapčani, Rad JAZU 300, 1954; O. Mandić, O nekim pitanjima društvenog uređenja Hrvatske u Srednjem vijeku, HZ V, 1952; M. Kostrenčić, O radnji prof. dr. Mihe Barade Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb 1953; B. Grafenauer, Vprašanje Hrvatske Krajine v Kvarneru, ZČ XII-XIII, 1958-59; M. Mirković, O ekonomskim odnosima u Trogiru u XIII stoljeću, HZ IV, 1951; Vj. Klaić, Marturina. Slavonska daća u Srednjem vijeku, Rad JAZU 157, 1904; Ć. Truhelka, Slavonski banovci, GZM IX, 1897; B. Hóman, Magyar pénztörténet 1000-1325 (o banovcima 329-352), Budimpešta 1916; I. Rengjeo, Prvi hrvatski novci, Kal. Napredak za 1937. i pos. (1936); Početak kovanja slavonskih novaca, ib. za 1940. i pos. (1939).

I. Črnčić, Najstarija poviest o Krčkoj, Osorskoj, Rabskoj, Senjskoj i Krbavskoj biskupiji, Rim 1867; C, F. Bianchi, Zara christiana I, Zadar 1887; D. Gruber, Nikola biskup hvarski i izabrani nadbiskup zadarski, Vienac 1900; M. Brandt, Jedna epizoda u borbi oko uvođenja papinske desetine u Dalmaciji, HZ VII, 1954; I. Tkalčić, Prieporod zagrebačke biskupije u XIII, v., Rad JAZU 41, 1877; Cistercitski samostan u Topuskom, VHAD, n. s. II, 1896/7, i pos. 1897; I. Kukuljević, Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci, Rad JAZU 81 i 82, 1886; Lj. Dobronić, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god. 1201, Rad JAZU 283, 1951 (usp. ocjenu J. Buturca u HZ VII, 1954, i odgovor autora u HZ VIII, 1955).

J. Pauler, Kako i kada je Bosna pripala Ugarskoj, GZM II, 1890; F. Milobar, Ban Borić 1150-1163, Nada V, Sarajevo 1899; Ban Kulin i njegovo doba, GZM XV, 1903; M. Prelog, Študije iz bosanske povijesti. Izvještaj vel. gimn. u Sarajevu, 1908; V. Ćorović, Ban Kulin, GNČ 34, 1921; Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem veku, Glas SKA 167, 1935; Ban Borić i njegovi potomci, ib. 182, 1940; S. Ćirković, Jedan prilog o banu Kulinu, IČ IX-X, 1959; D. Franić, Stanje Balkanskog poluostrva na osvitku XIII. vijeka, GZM VII, 1895; V. Glušac, Povelje Matije Ninoslava, Banjaluka 1912; D. Popović, Nasrtaj papstva na bosansku crkvu za vreme bana Matije Ninoslava, Beograd 1901; J. Šidak, Bosna i zapadni dualisti u prvoj polovici XIII stoljeća, ZČ VI-VII (Kosov zbornik), 1952/3; "Ecclesia Sclavoniae" i misija dominikanaca u Bosni, ZFF III, Zagreb 1955; Vj. Klaić, Bosna od zadnjih dana bana Mateja Ninoslava do Stjepana Kotromanića, Obzor 1880, br. 112/3; M. Ristić, Bosna od smrti bana Matije Ninoslava do vlade sremskoga kralja Stevana Dragutina, Beograd 1910; Ć. Truhelka, Kolijevka i groblje prvih Kotromanića, NVj XLI, 1933; V. Čorović, Pitanje o poreklu Kotromanića, Prilozi KJIF V, 1925; B. M. Nedeljković, Postojbina prvog bosanskog bana Boriča, IČ IX-X, 1959.

B. Petranović, Bogomili. Crkva bosanska i krstjani, Zadar 1867; F. Rački, Bogomili i patareni, Rad JAZU VII, VIII i X, 1869-70, 21931; Atom (Sima Tomić), Kakva je bila srednjevjekovna "crkva bosanska" – vjera bosanska, Bosanska Vila, Sarajevo 1892, i 1894; M. Popović, Bogomilen und Patarener Neue Zeit XXIV/1, 1905, prev. u Razredna borba I, 1906/7, i Borba 4, 1911; V. Glušac, Srednjovekovna "bosanska crkva", Prilozi KJIF IV, 1924; J. Šidak, Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca, Rad JAZU 259, 1937; Pravoslavni Istok i "crkva bosanska", Savremenik XXVII, 1938; "Crkva bosanska", i problem bogumilstva u Bosni, Zagreb 1940; M. Barada, Šidakov problem "bosanske crkve", NVj XLIX, 1940/1; J. Šidak, Samostalna "crkva bosanska" i njezina redovnici, NVj L 1941/2; Ć. Truhelka, Bosanska narodna (patarenska) crkva, Napretkova Poviest BiH I, 1942; V. Glušac, Istina o bogomilima, Beograd 1945; A. Solovjev, Vjersko učenje "Bosanske crkve", Zagreb 1948; Jesu li bogomili poštovali krst? GZM, n. s. III, 1948; D. Kniewald, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima, Rad JAZU 270, 1949; J. Šidak, Oko pitanja "crkve bosanske" i bogumilstva, HZ III, 1950; Pitanje "crkve bosanske" u novijoj literaturi, Godišnjak ID BiH

V, 1953; A. Solovjev, Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu, ib. V; V. Glušac, Problem bogomilstva i pravoslavlje "crkve bosanske", ib. V; L. Petravić, "Kršćani bosanske crkve", Sarajevo 1953; J. Šidak, Današnje stanje pitanja "crkve bosanske" u historijskoj nauci, HZ VII, 1954; Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja "crkve bosanske", Slovo 4-5, Zagreb 1955; Problem bogumilstva u Bosni, ZČ IX, 1955; Marginalia uz jedan rukopis "Crkve bosanske" u mletačkoj Marciani, Slovo 6, 1956; Bogumilstvo i heretička "crkva bosanska", HP IV, 1958; M. Miletić, I "krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra, Rim 1957; M. T. Okić, Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d' après les documents turcs inédits, Südost-Forschungen XIX, München 1960; D. Mandić, Bogomilska crkva bosanskih krstjana, Chicago 1962.

I
KOLOMAN
(1102-1116)

Krunisanjem za kralja Dalmacije i Hrvatske Koloman (1102-1116), dotada jedino kralj Ugarske (*rex Ungarorum, rex Panoniorum*), proširio je svoju moć još i na krajeve rijeci Dravi na jugu, otprilike do ušća rijeke Neretve, pa od obala Jadranskog mora do porječja rijeke Vrbasa i prema gornjoj Neretvi, to jest na čitavo područje Kraljevine Hrvatske kolika je ona bila na početku XII stoljeća. Izuzetak je činio samo bizantinski temat Dalmacija, naime primorski gradovi Zadar, Trogir i Split, pa otoci Krk, Osor (Cres i Lošinj zajedno) i Rab.

Ovim proširenjem postade ugarsko-hrvatski kralj Koloman neposrednim susjedom carevine Bizantije, banovine Bosne, Humske zemlje, vojvodine Koruške i dukata Venecije. Njegova je država stekla znatan dio jadranskog primorja i duboko se uvalila u sjeverozapadni kut Balkanskog poluotoka. Uz to je kralj Koloman uvećao broj žitelja svoje države otprilike za dva i po miliona duša. Na taj su način kralj Koloman i njegovi nasljednici postali krupni politički faktor na Balkanskom poluotoku i u susjednoj Italiji i bili predestinirani da u njima kroz stoljeća imaju presudnu ulogu.

Kraljevina Dalmacija i Hrvatska stekla je opet promjenom od 1102. mir u pitanju vladalačkog doma, a to je pitanje već puni jedan decenij kinilo i rastrgavalo njenu snagu i politički položaj. Pridruživši se kraljevini Ugarskoj, kraljevina Dalmacija i Hrvatska povećala je prije svega mogućnost uspješne obrane svojih granica prema eventualnim spoljašnjim neprijateljima, a u međunarodnoj trgovini proširila je svoju djelatnost na mnogo šire prostranstvo. Njeno plemstvo – tadašnji glavni politički faktor u zemlji – steklo je, zbog promijenjenih prilika, novih, ugarskih drugova, ali i nove mogućnosti za dalji razvitak svoje lične moći i utjecaja, pa i mogućnosti da učestvuje u javnim poslovima i izvan granica svog užeg državnog teritorija. Hrvate i Ugre je odsada naročito povezivala u jaku državnu cjelinu – pored zajedničkog vladara – još i zajednička katolička vjera, zajednički latinski službeni jezik, već davno razumljiv

i poznat Hrvatima i Ugrima, pa zajednička obrana od spoljašnjih neprijatelja i zajednički interesi u sklopu njihova privilegirana položaja. Ti su razlozi bili tako snažni da je od 1102. g. hrvatsko-ugarska državna zajednica ostala trajno nepomućena i jaka, i čak je kroz stoljeća postajala sve jačom i tješnjom. Više nikad, sve do XIX st., nije Hrvat,[1] osim u rijetkim izuzetnim slučajevima koji su bili uvjetovani općim političkim prilikama, pomišljao na kidanje državne veze s kraljevinom Ugarskom i na potpunu emancipaciju svoga političkog položaja – najbolji dokaz da ga je novi državnopravni položaj kroz stoljeća zadovoljavao. Pa i u teškim krizama koje će još stići hrvatsko-ugarsku državnu zajednicu, bilo promjenom vladalačkih domova bilo ratnim poteškoćama, hrvatsko je plemstvo bilo uvijek u svojoj većini na onoj strani na kojoj je bilo i ugarsko, i usklađivalo je svoj stav s onim ugarskoga plemstva. Sve njih je, naime, vezala ličnost zajedničkoga kralja, a o kakvoj supremaciji Madžara kao naroda ne može biti kroz stoljeća ni govora; stara je Ugarska (*regnum Hungariae*) bila pravna država, a ne narodna, jer u njoj nije bila odlučna pripadnost ovoj ili onoj narodnosti, već jedino pravni položaj u državi. Ali s vremenom proizašlo je samo po sebi, iz potrebe zajedničke obrane bilo državnih granica bilo plemićkih privilegija, da su Hrvati u svojem stoljetnom paritetu počeli zaostajati za Ugrima; to se nije zbivalo silom, ili možda bilo posljedica kakve nesretne borbe, nego je nastupilo nečujno, kao gotov čin, a hrvatsko je plemstvo tu promjenu primalo šutke, ponajviše bez otpora, kao nešto sasvim prirodno. Uza sve to nikada se nije hrvatski narod odrekao svoje hrvatske državnosti, smatrajući se vazda, do oktobra 1918. godine, zasebnim političkim narodom, a svoj teritorij zasebnom i od Ugarske odjelitom političkom cjelinom.

Zauzeće dalmatinskih gradova i otoka. Krunisanjem u Biogradu na moru Koloman je primio i dužnost da kao zakoniti vladalac hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva steče dalmatinske gradove Zadar, Trogir i Split te otoke Rab, Cres, Osor i Krk. To se važno djelo nikako nije dalo izvesti bez sukoba s Bizantinskim Carstvom, njihovim tadašnjim vrhovnim gospodarom, a uz to i s Venecijom, njihovom neposrednom "zaštitnicom". Kako se u prvoj polovici 1104. mladi bizantinski carević Ivan Komnen (Kalojoannes), sin Aleksijev, oženio ugarskom princesom Piroškom (u Carigradu prozvanom Irenom), kćerkom kralja Ladislava, nastupiše ubrzo dobri odnosi između kralja Kolomana i cara Aleksija, a jer je njezin otac tada već bio mrtav, vrijedio je Koloman u očima Bizantinaca kao carski tast. Nekako u to vrijeme zamisli antiohijski i tarentski herceg Boemund, sin Roberta Guiskarda, ponovnu navalu na Drač i na Bizantinsko Carstvo, pa je u tu svrhu počeo po zapadnoj Evropi kupiti "križare" protiv "shizmatičkog" cara. Sve je to, dakle, bilo razlogom da su car Aleksije i kralj Koloman, ili po bizantinskom shvaćanju tast i svekar, sklopili obrambeni i navalni savez protiv Boemunda. Zbog ovako tijesnih rodbinskih i političkih veza između oba, inače još i susjedna vladara, kao i stoga što je upravo tada Carstvo bilo zaokupljeno

1 [U obzir dolazi, dakako, samo tadašnji "politički narod" tj. hrvatsko plemstvo.]

svojim životnim interesima na obližnjem maloazijskom Istoku, dogodi se da je car Aleksije privolio da njegov prijatelj i saveznik kralj Koloman zauzme dalmatinske gradove i otoke. Kako je pak Venecija iz trgovačkih interesa bila vezana uz Bizant i smatrala se carskom saveznicom protiv i njoj opasnih južnoitalskih Normana, to se Republika sv. Marka morala zadovoljiti Aleksijevom odlukom i primiti je, makar i nerado, na znanje. S tim u vezi se dužd Ordelafo Faledro već od 1107. ne kiti više naslovom vladara Hrvatske i Dalmacije.

Na proljeće 1107, dakle, zaputi se kralj Koloman s vojskom na primorje; u njegovoj je pratnji bilo više ugarskih biskupa i velikaša, a na čelu im ostrogonski nadbiskup Lovro i palatin Ivan. Kralj se primače najprije u početku maja Zadru, kao najznatnijem i najratobornijem dalmatinskom gradu, i pozove ga na predaju. Ali građani, zacijelo željni potpune samostalnosti po mletačkom uzoru, odluče se na otpor. Nato Kaloman podsjedne Zadar opkolivši ga s kopnene strane i bijući mu tvrde zidine iz jakih opsadnih strojeva. U takvim prilikama ušao je s morske strane u podsjednuti grad trogirski biskup Ivan i stao branitelje nagovarati da se nagode s kraljem. Malo potom pošalje i Koloman svoje poslanike Zadranima s porukom da mu se predadu i da se s njime nagode "uz najbolje uvjete". Građani privolješe, na što Koloman zajamči ispravom Zadru i njegovoj crkvi stare privilegije, djelomično još iz bizantinskih vremena, te ih potkrijepi svojom prisegom i prisegom ugarskih crkvenih i svjetovnih odličnika iz pratnje. Poslije toga polože Zadrani prisegu vjernosti svom novom vladaru i svečano ga uvedu u grad. Takvi se slični prizori odigraše i po ostalim gradovima. U pratnji biskupa Ivana pođe zatim Koloman preko Šibenika do Trogira, koji mu otvori vrata bez otpora, a kralj mu 25. maja izdade povelju sličnu zadarskoj pa, nagradivši obilno trogirsku crkvu, skrene do susjednoga Splita. Dioklecijanov grad se u prvi mah nećkao da Kolomana prizna svojim gospodarom, ali videći da se kralj ozbiljno sprema na opsadu, predade se i on posredovanjem svoga biskupa Krescencija i dobije povelju kao Zadar i Trogir. Poslije toga vrati se Koloman pod Zadar gdje je međutim hrvatski ban Ugra skupio trinaest lađa i, ukrcavši u njih dosta kopnene vojske, prevezao se do otoka Raba, koji se poslije neznatna otpora predade, a s njime zacijelo još i Cres, Osor i Krk.

Sabor pred Zadrom. Poslije predaje gradova i otoka Koloman sazva na otvoreno polje ispred Zadra sabor dalmatinskoga građanstva i položi javno i glasno prisegu na evanđelje, koje je držao zadarski biskup Grgur: da će vazda on i njegovi nasljednici štititi i poštivati drevnu autonomiju dalmatinskih gradskih općina, a izrijekom da će u svako doba poštovati slobodu izbora gradskih knezova i biskupa. Poslije kralja položiše sličnu prisegu svi ugarski prisutni crkveni i svjetovni dostojanstvenici u njegovoj pratnji i vojsci. Nema sumnje da su zatim i predstavnici dalmatinskih gradova položili kralju Kolomanu prisegu vjernosti. Po svoj je prilici u znak političke nezavisnosti hrvatsko-dalmatinskoga kraljevstva proglašen na ovom saboru zasebnim hrvatsko-dalmatinskim kraljem Kolomanov jedinac Stjepan, tada dijete od kakvih šest godina,

jer vidimo kako ga Zadrani u to vrijeme u svojim crkvama nazivaju "našim kraljem" uz Kolomana "kralja Ugarske, Dalmacije i Hrvatske."[1a] Dašto, vlast je zapravo bila u rukama hrvatskoga bana Ugre, pod kojega su vojnu, sudbenu i upravnu vlast bili podvrgnuti pored Hrvatske (sa Slavonijom do Drave) još i novostečeni gradovi i otoci. "Vrativši kopnu i moru mir, tako da je svatko mogao poći za svojim poslom" - kako kaže u jednoj ispravi opatica zadarskog samostana sv. Marije, Vekenega – Koloman se opet vrati u Ugarsku (ljeti (1107).

Dalmatinski privilegiji. Privilegiji što ih je kralj Koloman podijelio dalmatinskim gradskim općinama za sebe, svoga sina i nasljednike uopće, bijahu veoma opsežni. Prije svega oslobodio ih je od plaćanja svakoga danka, a napose onoga što su ga plaćali još od vremena cara Vasilija I (o. 882) umjesto bizantinskom strategu hrvatskom vladaru u gotovu novcu (dukatima) i u prirodninama za mirni užitak posjeda na hrvatskom teritoriju (*tributum, pacis*); Koloman im je, dakle, dao taj "kraljevski mir" bezuvjetno. Nadalje im je zajamčio drevnu autonomiju u svim municipalnim poslovima slobodnim izborom gradskoga kneza i biskupa, upotrebom domaćih autonomnih zakona i suda, oslobodivši ih tako: od traženja pravde na ikojem drugom mjestu, pa i na udaljenom dvoru, a samo od prihoda gradske luke, što je ulazilo od stranih brodova, pridržao je sebi dvije trećine prepustivši treći dio gradskom knezu, pošto je biskup dobio od čitave svote desetinu. Napose je kralj oslobodio dalmatinske građane i zalaznine (*ius descensus*) naglasivši izrijekom: "Kad pak k vama dođem da se krunim ili da u vašem gradu sazovem sabor kraljevstva,[2] nijedan građanin neće morati da primi gosta na silu, već će svakomu biti na volju da primi koga hoće." Kad ove privilegije usporedimo s onim drugih gradova po Evropi, naročito u Italiji, Francuskoj i Engleskoj, uvjerit ćemo se da su dalmatinski najliberalniji i najopsežniji; jedino privilegiji grada Londona, otprilike iz istog vremena, mogu se s njima takmičiti, ali i oni ipak zaostaju.

Ratovanje s normanskim hercegom Soemundom (1108). Uskoro potom, krajem augusta[3] 1107, navali bez značajnijeg uspjeha normanski herceg Boemund na bizantinski Drač s 34.000 momaka; štaviše, kad ga je car Aleksije opkolio, bio je primoran u septembru 1108. zamoliti mir. Za vrijeme vojne pod Dračem ukrcaše se Kolomanove čete (negdje na proljeće 1108) u mletačke galije i prevezoše u Apuliju gdje su pustošile tri mjeseca hercegovu zemlju, a zatim se vratiše u Dalmaciju. U sklapanju mira između cara Aleksija i hercega Boemunda u Draču

1a "Colomanno Ungarie, Dalmatie et Croatie almifico regi vita et victoria, Stephano clarissimo regi nostro vita et victoria", Suvremeni autentični zapis učinjen u Zadru; gl. Bianchi, Zara christiana I (Zadar 1887), 538, i Brunelli, Storia di Zara I (Venecija 1914), 275.

2 "Cum autem ad vos coronandus aut vobiscum regni negocia tractaturus advenero" (S mičiklas, Cod. dipl. II, 18); ove riječi jasno pokazuju da se kralj Koloman obvezao već prije na zasebno hrvatsko-dalmatinsko krunisanje i održavanje zasebnoga hrvatsko-dalmatinskag sabora, za sebe i svoje nasljednike.

3 [U Šišićevu tekstu pogrešno: oktobra.]

sudjelovala su i dva Kolomanova poslanika, župani Peris[4] (bez sumnje Hrvat) i Šimun (možda Madžar).

Sukob s carem Henrikom V. U isto se vrijeme kralj morao ogledati i s njemačko-rimskim carem Henrikom V. Naime, Kolomanov uspjeh u Hrvatskoj (1102) uznemirio je hercega Almoša toliko da je pošao u Njemačku i ondje tražio pomoći, ali, ne dobivši je, morao se pokoriti. Međutim, kad je Koloman zauzeo dalmatinske gradove i otoke, pa sina Stjepana proglasio čak zasebnim hrvatsko-dalmatinskim kraljem, Almoš se i opet diže te najprije poljskom, a zatim njemačkom pomoći zaprijeti bratu. U Njemačkoj se, naime, vijest o zauzeću dalmatinskih gradova veoma neugodno dojmila cara Henrika V, jer ondje smatrahu Hrvatsku i Dalmaciju još od vremena Karla Velikoga dijelom Zapadnoga Rimskog Carstva. Na Almoševu molbu car se doista lično stavi na čelo vojske i provali u Ugarsku opravdavajući to time "šta je Koloman napao granice naše države na primorju". Car Henrik V opsjedne u početku oktobra 1108. grad Požun (Bratislavu), ali, ne postigavši ništa, morao se ubrzo vratiti. I tako je Koloman pod tvrdim zidinama Požuna ne samo obranio od Nijemaca svoj novostečeni posjed dalmatinskih gradova i otoka nego i konačno i trajno odbio njemačke navale koje su imale tendenciju da Ugarsku učine vazalnom pokrajinom Rimskoga Carstva, za čim su toliko težili već Henrik III i Henrik IV.

Osljepljenje Almoša i Bele. Poslije careva neuspjeha Almoš se i opet izmirio s bratom, ali, kao i svaki put, tek na kratko vrijeme. Najzad se Koloman, slomljen teškom bolešću, a na glas da Almoš opet sprema nevjeru, odluči pred smrt, na nagovor nekih niskih duša, očito zabrinut za sudbinu svoga četrnaestogodišnjeg sina Stjepana, na veoma okrutno djelo: godine 1115. dade iznenada uhvatiti brata i njegova devetogodišnjeg sina Belu i liši ih obojicu očinjeg vida u namjeri da ih ukloni s prijestolja, odnosno hrvatskoga herceštva. Poslije toga zlodjela budu otac i sin zatvoreni u samostan Dömös (na Dunavu nedaleko od Vaca) gdje ostadoše do skore Kolomanove smrti (3. februara 1116); tada Almoš umakne uz pomoć nekih njemu odanih velikaša u Bizant, gdje ga car Aleksije i sin mu Ivan, muž njegove rođake Piroške-Irene, srdačno primiše. Slijepoga sina Belu ostavi Almoš u pečvaradskom (Pécsvárad) samostanu nedaleko od Pečuha na brizi nekim povjerljivim redovnicima, koji ga tako vješto sakriše da ni Kolomanov nasljednik kralj Stjepan nije sve do potkraj života za nj saznao.

Boris Kolomanović. Brat Almoš nije bio jedina porodična neprilika Kolomanova. Kralj se, naime, dva puta ženio: 1097. normanskom princesom Buzilom, koja mu rodi dva sina blizanca: Ladislava i Stjepana, a drugi put 1112. Ruskinjom Eufemijom, kćerkom velikoga kneza Vladimira II Monomaha iz Kijeva. Taj brak, međutim, nije bio sretan: što se zapravo zbilo, ne znamo, sigurno je samo da je Koloman već poslije godine

4 [Ime tobožnjeg župana Berića, u kojem ga obliku spominje u svom Pregledu, Šišić je sam ispravio u "Poviesti Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića" 1944, str. 20, u Peris, dopuštajuću da ovo ime "može biti naše Berislav" (ib., bilj. 34).]

dana otpravio kući trudnu Eufemiju optužujući je s nevjere. U Kijevu ona rodi sina Borisa Kolomanovića, a taj bijaše potom odgojen potpuno na ruski način i postade teškom brigom Kolomanovih nasljednika.

Kolomanovo vladanje u Hrvatskoj. O djelovanju kralja Kolomana u hrvatskome kraljevstvu poslije njegova krunisanja u Biogradu, kao i poslije dalmatinske vojne, znamo veoma malo, ali uza sve to ipak ne može biti sumnje da mu je i u to doba obraćao svoju pažnju. Najznatnija je činjenica da je Koloman i opet sjedinio čitav hrvatski teritorij od Drave do mora i predao ga banu na upravu, te otada bijaše ban glavni predstavnik kraljevske vlasti u zemlji. Zacijelo su već tada, ako ne još prije u doba hrvatskih kraljeva, uređene županije[5], kao poimence nam poznate zagrebačka, varaždinska i križevačka, ali tako da su i nadalje živjele male plemenske župe[6] sa središtima u Moravču (sjeveroistočno od Zagreba), Rovišću (istočno od Križevaca) i Garešnici (na istočnom podnožju moslavačkih brda). Preko Save, oko današnje okićke Sv. Jane, prostirala se mala plemenska županija Podgorje, preko Kupe županija Gorica i Gora, oko Une županija Dubica, a preko Une Vodica (Vodičevo); nadalje Sanska županija u porječju Sane i Vrbaška županija u porječju donjeg Vrbasa sa središtem u Vrbaškom gradu (kod današnje Banjaluke). Još se u kasnije doba spominje u kraju između Koprivnice i mjesta Začesan (Čazma) široka vojnička "cesta kralja Kolomana" (*strata Colomani regis*), na kojoj bijaše podignut preko neke vode "most kralja Kolomana" (*pons regis Colomani*). Sada počne i sporadičko naseljavanje madžarskog plemstva u tada gustim prašumama pokritu Slavoniju – kako se stala nazivati zemlja između Drave i Gvozda u ispravama XII st. – a i sam je kralj u njoj imao prostrana imanja i mnogobrojne službenike i kmetove, dok u Hrvatskoj preko Gvozda nema traga, ne samo u to doba nego ni kasnije sve do turske najezde, madžarskim naseobinama, pa čak ni kraljevskim darovnicama u korist kojega ugarskog plemića. Inače je kralj imao i tu prostrana imanja,[7] a u prvom se redu ističe "kraljevsko zemljište" (1190 *territorium regale*) Podmorje između Trogira i Splita, baština hrvatskih Trpimirovića. Kao pouzdano znamo, nadalje, da je Kolaman uredio porezne prilike u Slavoniji. U toj se zemlji, zacijelo još od davnih vremena (barem franačkih), plaćao porez u kunskim kožama, dakle u naravi, kao i kod ostalih Slavena, naročito u Rusiji. Koloman sada odredi da se taj porez ima plaćati u novcu, i to 12 denara srebra; taj se porez nazivao kunovina ili marturina. Za pobiranje daća u Hrvatskoj kralj je smjestio u Splitu, u nekoj kuli tik gradskih zidina prema kopnu, stalnu vojničku posadu da bude u pomoći njegovu "skupljaču kraljevskih daća" (*exactor regalium tributorum*) knezu Šimunu.

5 To je veoma vjerojatno, mada za to nemamo potvrde u izvorima.

6 ["Male plemenske župe" ne valja dovoditi u vezu s plemenskim uređenjem. To su općine slobodnih ljudi, obvezanih na vojnu dužnost, u pravilu *iobagiones castri* ("gradukmeti"), tj. službenici kraljevskoga grada.]

7 [O prostranim imanjima, koja su južno od Gvozda neposredno pripadala kralju, ne može se u ovo doba više govoriti, a ni u vrijeme "narodne dinastije" nisu ona, zbog konfiguracije tla, mogla biti naročito prostrana.]

II
BORBE S VENECIJOM I BIZANTOM
(1116-1180)

Stjepan II. Kolomanov sin Stjepan II (1116-1131) stupio je u petnaestoj godini na prijestolje. Nije dakle više bio dijete da bi ga trebalo staviti pod skrbništvo, ali nije ni dospio do onog stepena zrelosti koji je jamstvo dobrom vladanju, pa tako se i zbilo da se mladi kralj već u ranoj mladosti bacio u preobilni užitak životnih slasti, šta je ubrzo uništilo njegov tjelesni organizam. Padao je iz jedne bolesti u drugu, dok mu se najzad nije poremetila i duševna harmonija. Promjena na prijestolju u Ugarskoj i Hrvatskoj doskora povuče za sobom i ozbiljne promjene u međunarodnom položaju, jer su svi Stjepanovi susjedi pregli za tim da iskoriste priliku što je krepkoga Kolomana naslijedio nestašan dječak, i da sada prošire svoje države na račun Ugarske i Hrvatske. Ali se mladi Stjepan ipak znao spretno održati, i to u jednu ruku diplomatskim sredstvima, a u drugu oružjem.

Ratovanje s Venecijom. Uklonivši opasnosti što su mu zaprijetile iz Austrije i Češke, Stjepan je obratio glavnu pažnju Hrvatskoj gdje su Venecija i Bizant izazvali ozbiljne zapletaje. Znamo kako je Venecija teškim srcem podnosila gubitak dalmatinskih gradova i otoka, a znamo i to da se do njihova posjeda dolazilo preko Bizantinskog Carstva, gdje se tada na dvoru već nalazila ugarska princesa Piroška-Irena koja je odlučno zagovarala Almoša protiv Kolomana, pa tako se na glas o njegovu osljepljenju, kao i njegova sina Bele, car Aleksije I počne opet približavati Veneciji, a s tim u vezi nastade dugotrajna borba za posjed Dalmacije i Hrvatske između njezina zakonitoga kralja s jedne, a Venecije i Bizanta s druge strane. U sporazumu s carem Aleksijem započne mletački dužd Ordelafo Faledro još u augustu 1115. vojnu zaplovivši ratnim brodovljem i vojskom put Zadra te ga osvoji osim gradskoga kaštela, u kojem se nalazila kraljevska vojska, zacijelo pod vodstvom bana Kledina. U toj vojni dopadoše dužda osim otoka još i Trogir i Split.[8] Poslije toga vrati se on kući u Veneciju. Tako lako mogao je dužd djelomično osvojiti Dalmaciju samo zato što je kralj Koloman, pritisnut teškom bolešću i smetan razmiricama s bratom Almošem, zanemario obranu svoga dragocjenog primorskog posjeda jer, osim u zadarskom gradskom kaštelu i u Biogradu, nigdje drugdje nije bilo kraljevske vojske. U maju 1116. zaplovi dužd i opet prema Dalmaciji (taj put pomagala su mu oba carstva, Bizantinsko i Njemačko). Na Petrovo (29. juna) došlo je pod Zadrom do velike bitke, u kojoj bijaše hrvatski ban Kledin potučen, na što dužd osvoji gradski kaštel. Osvojivši još i Šibenik te razrušivši njegove utvrde, vrati se dužd slavodobitno u Veneciju. Godine 1116, dakle, imala je Republika sv. Marka u svojoj vlasti ne samo čitavu bizantinsku Dalmaciju nego

8 [Protivno svojoj tvrdnji u oba izdanja ovog "Pregleda", da je tada duždeva "navala na kraljevski Biograd astala bezuspješna", Šišić je u "Poviesti Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića", str. 31 – navodeći za to pouzdan izvor – konstatirao da je dužd zauzeo i Biograd, primivši od njega taoce.]

i dva hrvatska grada, Biograd i Šibenik. Kralj Stjepan pak bijaše u taj čas zabavljen češkim i austrijskim poslovima, stoga dospije tek na prijelazu iz 1116. na 1117. godinu da se dade na obranu Dalmacije i Hrvatske. U novom ratu bijaše sada dužd Ordelafo Faledro ametice potučen pa je, štaviše, ubrzo od zadobivenih rana i umro, na što novi dužd Dominik Michieli zamoli petgodišnje primirje, koje mu Stjepan i dopusti (1117-1122) hoteći da međutim dovrši sa Češkom. Kad je primirje minulo, započe kralj Stjepan nanovo rat (1124) i predobije Biograd, Šibenik, Trogir i Split, ali otoka i Zadra nije mogao osvojiti.

Stjepan u Hrvatskoj i Dalmaciji. Tada je kralj Stjepan došao u Hrvatsku i Dalmaciju i potvrdio Trogiru i Splitu Kolomanov privilegij, a možda je bio i okrunjen hrvatsko-dalmatinskim kraljem.[9] Prilike su bile u taj čas tim povoljnije po ugarsko-hrvatskoga kralja što se glavna mletačka sila nalazila još od 1122. u Svetoj Zemlji, gdje je podsjedala Tir, i što je Venecija zbog toga došla u sukob s bizantinskim carem Ivanom. Uspjeh kralja Stjepana bijaše ipak samo kratka vijeka. U maju 1125. vrati se dužd Dominik Michieli s istočne vojne i opet preotme Split, Šibenik i Trogir, a Biograd je dao do temelja razvaliti. Tako propade sav prošlogodišnji uspjeh, a to tim većma što je u isto vrijeme snagu kralja Stjepana privezao uza se nov i mnogo pogibeljniji dušmanin – vrsni sin i nasljednik snažnog Aleksija I car Ivan Komnen ili Kalojoan (1118-1143).

Bizantinsko Carstvo u XII stoljeću. Bizant bijaše u XI i XII st. još uvijek prva kršćanska velevlast u Evropi, koja je osim u Maloj Aziji i na Balkanskom poluotoku znala održati neke posjede i u Italiji. Svoju snagu crpio je iz starodrevnoga imućnog građanstva, a literarni i umjetnički život stalno je u njem cvao, dok su se vojničke, financijske i pravne institucije toliko usavršile da ih je evropski Zapad smatrao nedostiživim. Njegov obrt, a naročito umjetni, nije imao premca u svijetu, a trgovina mu se proširila na sva tri tada poznata dijela svijeta. Car Ivan naslijedio je dakle cvatuću i ojačalu državu te je velikom revnošću, ali s još više razuma, nastavio očevu politiku. Baštinivši punu riznicu i odličnu vojsku, htjede da oživotvori drevne bizantinske pretenzije i ideje o svjetskom gospodstvu. Od toga doba Bizantinsko je Carstvo i opet slijedilo politiku imperijalizma,[10] koja je kroz decenije isto tako zaprijetila Hrvatskoj kao što su je i u XI st. ugrozila slična nastojanja cara Vasilija II Bugaroubice. Srećom su za prvih desetak godina zaokupili cara Ivana drugi poslovi pa se tako nije mogao baciti svom snagom protiv kralja Stjepana. Zato je neprestano podstrekavao Veneciju da osvoji Dalmaciju i otešćavao pograničnu ugarsko-bizantinsku trgovinu uz Dunav. Tu je pogibao uvećavalo to što je careva žena Irena (Piroška) stajala na strani oslijepljenog hercega Almoša i primila ga na dvor, gdje se malopomalo okupila oko njega čitava madžarska emigrantska kolonija. To su bili nezadovoljnici svake vrste koji su nastojali da bizantinski dvor predobiju da nasilno uspostavi Almoša u Ugarskoj i Hrvatskoj na štetu

9 Izričita dokaza nema za to u izvorima, ali se smije nagađati iz kraljeve prisutnosti u Hrvatskoj i po potvrdama privilegija dalmatinskih gradova.

10 [Šišić upotrebljava ovdje pojam "imperijalizma" u smislu ekspanzivne politike koja ima za cilj obnovu rimskog imperija.]

kralja Stjepana. U takvim se prilikama car odlučio poslužiti tim bjeguncima u svoje imperijalističke ciljeve, hrabrio ih i pomagao, ali dok je na drugom mjestu bio zaokupljen prešnijim poslovima, nije mogao da istupi oružanom rukom protiv kralja Stjepana.

Ratovanje s Bizantom. Kralj Stjepan nije potcjenjivao bizantinsku opasnost. Obnovivši poslije sukoba, nakon očeve smrti, opet dobre odnose s austrijskim markgrofom, češkim knezom i njemačkim carem Henrikom V, potraži dodira sa svim neprijateljima Bizantinskog Carstva, a naročito s južnoitalskim Normanima i sa Srbima, koji su se također vazda borili za svoju nezavisnost. Kad se kralj Stjepan pobrinuo za vojsku i saveznike, pozove cara Ivana da protjera ugarske bjegunce s Almošem iz carstva; a kad car ne htjede toga učiniti, odluči da će navaliti prvi. Rat započe 1127. prijelazom Stjepanove vojske preko Save i zauzećem Beograda i Braničeva. Zatim kralj prodre sve do Niša i Sofije, ali ga kod Plovdiva dočeka car Ivan i primora na uzmak. Međutim dade kralj Stjepan do temelja razvaliti Beograd, a kamenje njegovih zgrada prenijeti lađama na drugu obalu, gdje nešto poviše sastavaka Save i Dunava položi temelj današnjem Zemunu. Tek poslije dvogodišnjeg ratovanja s izmjeničnom srećom sklope (1129) oba vladara mir uz uvjet da imaju Sava i Dunav biti granicom između obiju država. Kako herceg Almoš više nije bio u životu (umro 1127), a za njegova se sina Belu uopće nije ni znalo da je živ, izostaše u tom smjeru bilo kakvi pregovori. Stjepan se vratio s ratišta teško bolestan tako da se općenito držalo da mu je smrt blizu. Budući da nije imao djece, zaokupi ga teška briga oko uređenja nasljedstva, koju mu olakša tek pouzdan glas da još živi njegov stričević slijepi herceg Bela. Sada ga bolesni kralj uzme k sebi na dvor, proglasi prijestolonasljednikom i oženi (1130) kćerkom srpskoga velikog župana Uroša Jelenom, ženom muževna duha. Odmah potom umro je kralj Stjepan (1. marta 1131) i bio pokopan u Velikom Varadinu.

Bela II Slijepi. Njegov nasljednik Bela II Slijepi (1131-1141) nije zbog tjelesne mane mogao imati veće uloge ni na vojničkom, ni na političkom polju, već je te poslove prepustio drugima, naročito ženi Jeleni, a najveća mu je vrijednost u tom što je spasio Arpadovu dinastiju od izumrća. Protiv njega istupi kao pretendent na prijestolje Boris Kolomanović, kome nisu na ostrogonskom dvoru priznavali zakonito arpadsko podrijetlo. Boris pođe najprije u Bizant caru Ivanu, koji ga časno primi i oženi nekom svojom rođakinjom, a zatim ode u Poljsku otkuda provali (1132) preko Karpata s jakom vojskom u Ugarsku, ali bude potučen tako da se više nije dizao protiv Bele. Za Belina vladanja nije bilo sukoba s Bizantom, ali zato je sretni rat s Venecijom Hrvatima opet vratio Dalmaciju, osim Zadra i otoka (o. 1133). Malo poslije stekne Bela i Bosnu, koja se dobrovoljno pridruži Ugarskoj kao saveznica; od toga vremena nosili su ugarsko-hrvatski kraljevi još i naslov "*rex Ramae*".[11]

11 Po rječici Rami, pritoci Neretve, prozvala je ugarska dvorska kancelarija tim imenom svu Bosnu. Od 1089, poslije smrti Zvonimirove, pa do smrti Konstantina Bodina (1101) bijaše Bosna sastavni dio Srbije, no tada postade, po rasulu njegove države (1110), samostalna i kao takva pridruži se, ako ne prije, a to najkasnije oko 1137. Ugarskoj.

Gejza II. Bela ostavi po smrti (13. februara 1141) tri sina: Gejzu, Stjepana i Ladislava, od kojih ga naslijedi Gejza II (1141-1162) kao kralj, Stjepan kao herceg hrvatski, a Ladislav kao herceg bosanski. Kako su sva trojica bili još malodobni, preuze mjesto Gejze i Stjepana vladanje u Ugarskoj i Hrvatskoj uz mater Jelenu njihov ujak, palatin i ban Bjeloš, a mjesto Ladislava bosanski ban Borić, Hrvat iz okoliša Grabarja, nedaleko od današnjega Broda na Savi.[12] U taj čas bile su prilike po Ugarsku i južnoslavenske zemlje veoma nepovoljne jer se Njemačka i Bizant složiše na njihovu propast. Novi car Manuel Komnen (1143-1180) počne, naime, tvrditi da sve zemlje koje su nekoć bile unutar granica Rimskoga Carstva pripadaju njemu. Tu se radilo o Srbiji, Hrvatskoj, Dalmaciji, Ugarskoj (Panoniji) i južnoitalskoj Normaniji. Pri tom se Manuel počeo služiti senioratskim načelom, običajnim kod Slavena, koje je tada bilo poznato i u Ugarskoj, a po kojemu ne nasljeđuje sin oca na prijestolju nego najstariji član kraljevske porodice. Da se tome otme, ostrogonski dvor obnovi obrambeni i navalni savez sa Srbima i Normanima. Rat započe 1146. Njemačka, ali joj vojske budu potučene pa ban Bjeloš provali čak u Austriju i pobije Nijemce ametom na rijeci Lajti. Iduće godine (1147), kad su Ugarskom prolazile križarske čete na Istok, prokrade se s njima u Bizant i Boris Kolomanović, gdje ga car Manuel usrdno primi, a kad se potom 1150. pobune Srbi, kojima pohrliše u pomoć Ugri i Hrvati, car započne rat i potuče saveznike na rijeci Tari. Za kaznu provali Manuel iduće godine u Ugarsku i Hrvatsku, zauzme Zemun i opustoši Srijem, a zatim sklopi 1152. s Gejzom ponuđeni mu mir, ali već 1154. nastavi se rat za kojega pogibe Boris Kolomanović, čija smrt uskori ponovni mir (1156) koji bijaše po Gejzu to povoljniji što se doskora i njemačko-bizantinski savez raspao, pa Gejza sklopi čak savez s carem Fridrikom Barbarosom. Te su se povoljne prilike iznenada promijenile kad Gejzina braća, najprije Stjepan, a poslije njega i Ladislav, zavadivši se s njime, prebjegnu u Bizant gdje ih car Manuel radosno dočeka kao prikladno oruđe kojim će zadavati teških neprilika Ugarskoj i Hrvatskoj.

Dinastičke smutnje. I doista, kad Gejza II umre (31. marta 1162) i ostavi prijestolje sinu Stjepanu III (1162), podiže se na nj Manuel Komnen s jakom vojskom zahtijevajući da se po senioratskom načelu na prijestolje podigne njegov ljubimac Stjepan, najmlađi Gejzin brat. Ali Ugri ne htjedoše da ga prime već se većina njih odluči za srednjega brata Ladislava II (1162-1163), a kad on već iza šestmjesečnoga vladanja umre (14. januara 1163), priznaše najzad ipak Stjepana IV (1163) svojim gospodarom; naročito su Hrvati podupirali njegovo pravo, očito

12 [Ovo mišljenje o porijeklu bana Borića (pravilnije *Borič*, od Borislav) osniva se na činjenici da se u XIII-XV st. spominju u tom kraju njegovi potomci (*generatio Borich bani*). U vezi je s tim i mišljenje da su bosanski Kotromanići u srodstvu s Borićem i, prema tome, porijeklom iz istog kraja. Usp. Ć. Truhelka, Kolijevka i groblje prvih Kotromanića, Nastavni vjesnik XLI, 1933, V. Ćorović, Ban Borić i njegovi potomci, Glas SKA 182, 1940, i B. Nedeljković, Postojbina prvog bosanskog bana Boriča, IČ IX-X, 1959.]

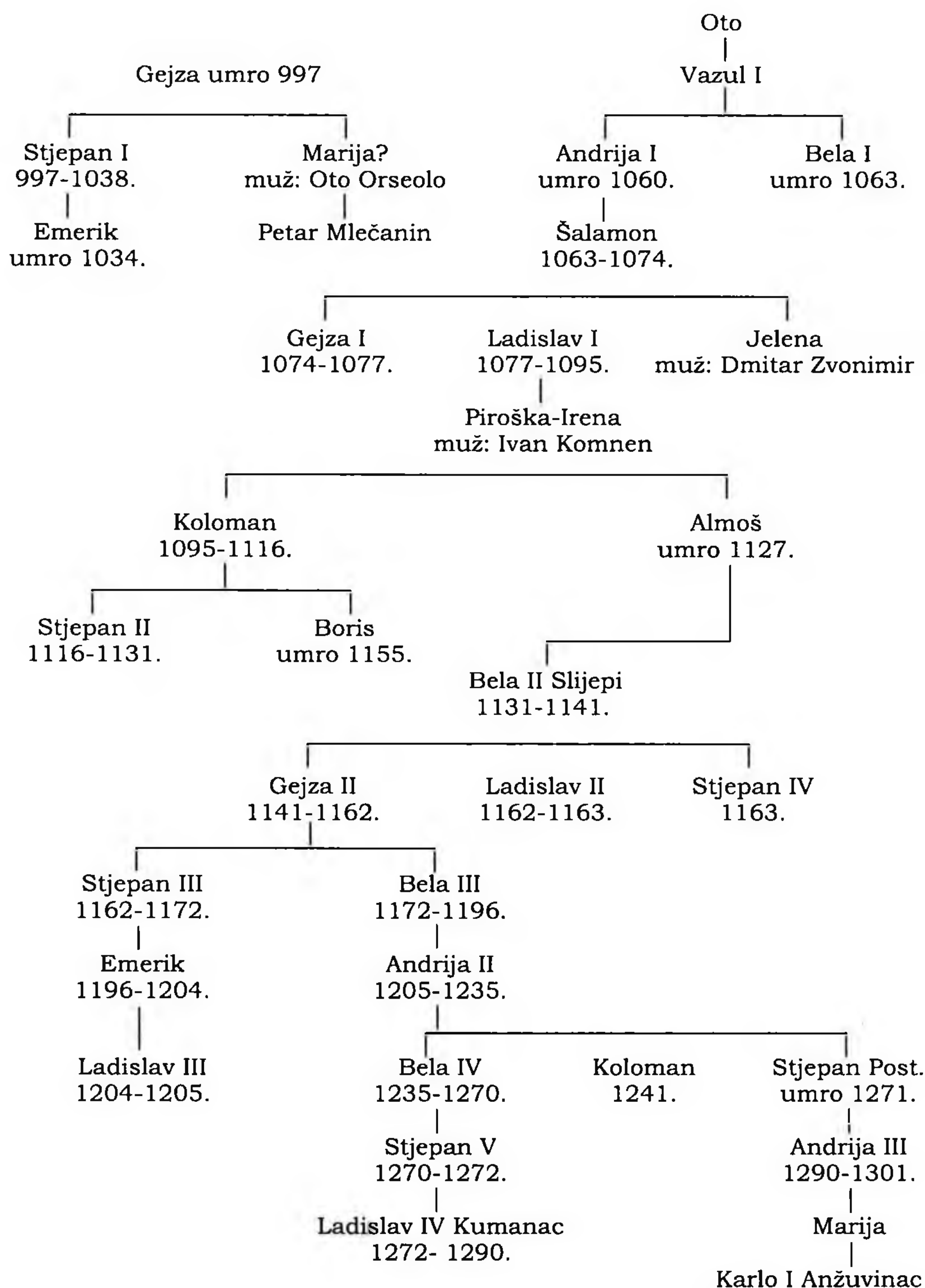
jer su bili prvi Bizantu na udarcu. Međutim, nevaljalo mu vladanje doskora izazove opću bunu, a ta ga protjera iz države, na što se opet vrati na prijestolje Gejzin sin Stjepan III (1163-1172). Poslije kratkog rata s carem Manuelom došlo je do mira u kojem car obeća da neće više podupirati raskralja, strica kraljeva, Stjepana IV, a Stjepan III je opet sa svoje strane morao caru ustupiti Srijem i obećati da će svoga brata Belu poslati u Bizant na odgoj, predavši na to caru u upravu Belinu baštinu, naime Hrvatsku Velebitu na jug i Dalmaciju.

Stjepan III u Hrvatskoj i Dalmaciji.[13] Stjepan III doista pošalje Belu u Bizant, gdje ga car zaruči sa svojom kćerkom Marijom i – nemajući sam sina – proglasi prijestolonasljednikom, ali njegove baštine kralj Stjepan ne htjede predati caru; štaviše, na jesen 1163, došao je u Hrvatsku i Dalmaciju, gdje je potvrdio privilegije svojih prethodnika dalmatinskim gradskim općinama, a možda se i napose još okrunio za hrvatsko-dalmatinskoga kralja. Zbog toga je 1164. došlo do novoga rata s carem, i Stjepan je bio prinuđen da spomenute hrvatske zemlje prepusti Manuelu. Međutim, mir bijaše kratkotrajan jer raskralj stric Stjepan IV i opet izazove rat, u kojem kralj Stjepan III otme Bizantincima netom ustupljeni Srijem sa Zemunom.

Bizantinska prevlast u Hrvatskoj. Za vrijeme opsade umre (1165) u Zemunu od otrova nesretni Stjepan IV, na što car Manuel izađe glavom na čelu snažne vojske na bojište: s jednom polovicom pošao je sam u Srijem i zauzeo Zemun na juriš, a drugu je polovicu poslao na Bosnu, Hrvatsku i Dalmaciju, koje je zemlje carski vojvoda Ivan Dukas brzo osvojio. Uplašen, Stjepan III zamoli mir kojim se obvezao da će caru ustupiti Belinu baštinu, ali kad u Veneciji, koja se zavadila s carem Manuelom, nađe jakoga saveznika, prekine sklopljeni mir i započne 1166. nov rat. U njem doskora zauzme ustupljene hrvatske zemlje, a gradu Šibeniku podijeli privilegij kakav su imali Split i Trogir još od Kolomana s doslovno istom sadržinom. Ovo kraljevo vjerolomstvo potaknu cara Manuela na posljednji odlučni rat u kojem Bizantinci najzad zavladaše 1167. Srijemom, Bosnom, Hrvatskom rijeci Krki na jug i Dalmacijom, osim Zadra i otoka koji bijahu u mletačkoj vlasti. Na čelu uprave u bizantinskoj Hrvatskoj stajao je carev rođak Konstantin ("sebastos" – princ), a postupao je veoma obzirno sa svojim podanicima štedeći im imutak i katoličku vjeru. Međutim; caru Manuelu rodi se sin Aleksije, na što je car ne samo skinuo hercega Belu s dostojanstva prijestolonasljednika već i razvrgao njegove zaruke s Marijom, oženivši ga Agnezom, kćerkom antiohijskoga kneza. Kad malo zatim Stjepan III iznenada umre, car otpremi hercega u Ugarsku, gdje kao Bela III (1172-1196) naslijedi krunu vladajući u Ugarskoj i Hrvatskoj od Drave do Krke (bez Srijema), jer je vlast Bizanta u preostalim hrvatskim zemljama potrajala sve do godine 1180, kad je umro (24. septembra) silni car Manuel, a s njime propala i moć Bizantinskog Carstva.

13 [Premda je Šišić ovaj prikaz dinastičkih borba u rukopisu 3. izdanja nešto proširio, prema tekstu svoje "Poviesti Hrvata za... Arpadovića", zadržavamo ovdje prvobitan tekst jer je potpuno dovoljan za razumijevanje događaja.]

RODOSLOV DINASTIJE ARPADOVIĆA[14]

14 [Kako u tekstu, tako je i ovdje u rodoslovu Arpadovića napušten dvojaki način koji je Šišić upotrebljavao u obilježavanju ovih vladara kao hrvatskih odnosno ugarskih kraljeva, a zadržan je samo ugarski, tj. službeni način suvremenih dokumenata.]

III
BELA III, EMERIK i ANDRIJA II
(1180-1235)

Bela III i njegova politika. Čim je negdje na početku oktobra 1180. kralju Beli II stigao glas da je car Manuel Komnen umro, odmah se požuri da uzme u svoju vlast Srijem i Hrvatsku s Dalmacijom od Krke do Neretve. Kralj pošalje u te zemlje vojsku, koja ih zauzme bez otpora, štaviše, ne otvoriše samo hrvatski gradovi i dalmatinski Split i Trogir vrata kraljevoj vojsci već se i mletački Zadar ponovo pobuni i pokloni Beli. Međutim, smrću cara Manuela nije samo utrnulo bizantinsko vladanje u hrvatskim zemljama nego se tek odsada stalno i trajno utvrdi hrvatsko-ugarski državni savez, kako je 1102. uređen za Kolomana. U vezi s time dade Bela III svoga starijeg sina Emerika još za svoga života okruniti uz ugarskoga napose i za hrvatsko-dalmatinskoga kralja, predavši mu i svu Kraljevinu Hrvatsku od Drave do mora u samostalnu upravu,[15] a u Bosni se i nadalje održa još od cara Manuela postavljeni ban Kulin (otprilike od 1170-1204), kao vazal Bele, pa čak i srpski veliki župan Stefan Nemanja približi se u prvi čas ugarskom dvoru kao njegov stari politički saveznik. Ali kad poslije Manuelove smrti nastadoše u Bizantinskom Carstvu teški neredi koji upropastiše državu, a balkanskim narodima, naročito Srbima i Bugarima, omogućiše potpuno oslobođenje od stoljetne bizantinske hegemonije, pregne Bela III da bivšu ulogu Bizanta prenese na Ugarsku. Time je, doduše, označio ugarskoj politici pravac za više stoljeća, ali se zato raskrstio sa Srbima i Bugarima. Takvi su neprijateljski odnosi i takve težnje ugarskih kraljeva potrajale sve do osmanlijske najezde, idući ovoj nehotice na ruku. Kao što se nekoć car Manuel služio porodičnim sporovima u pitanju nasljedstva u Ugarskoj, tako Bela i njegovi nasljednici počeše odsada iskorištavati vjerske smutnje na Balkanskom poluotoku u svoje političke svrhe.

Zadar. Zbog Zadra koji se vratio pod vlast kralja Bele još 1180. došlo je već 1181. do rata. Mlečani su u desetak godina velikom silom i golemim troškom neprestano udarali na nj, ali se Zadar ipak održao odbivši hrabro sve juriše na kopnu i moru. To prinudi dužda Henrika Dandola da sklopi primirje koje se jednako produljivalo a da do mira nije došlo.

Crkvene prilike. Poslije različitih smetnja najzad je za splitskog nadbiskupa izabran Madžar Petar, sin Ketelénya od baranjskog plemena Kan. Odmah po svom dolasku u Split odluči on urediti i tačno omeđiti svoju nadbiskupiju i svoje sufragane biskupije. U tu svrhu sazva na početku 1185. crkveni sabor (sinodu) svoje nadbiskupije u Splitu, na kojemu su doneseni ovi zaključci: 1) Proklinju se sve heretičke sekte i njihovi privrženici koji se dižu protiv nauka rimske crkve i njoj otimaju

15 Stoga i datiraju u Zadru 5. jula 1194: "regnante... Bela... et Henrico filio eius bis coronato Dalmatiam et Croatiam feliciter gubernante" a 9. jula 1194: "regnante... Bela... et Almerico filius (!) eius super Dalmatiam et Chroatiam" (oba oniginala u zadarskom namjesničkom arhivu: Smičiklas, Cod. dipl. II, 267, 269).

desetinu i posjede. 2) Potvrđuju se stari običaji splitske crkve, prava čitavoga njena klera, a naročito slobodan izbor nadbiskupa po kanonicima. 3) Uvodi se dnevna misa u svim crkvama u čast Bl. Dj. Marije. Prvi i treći zaključak upereni su u prvom redu protiv bogomila (patarena). Budući da su izbile smutnje u pitanju pripadnosti pojedinih "parohija" (arhiđakonata) pojedinim biskupijama, određeno je sada ovako: Splitska nadbiskupija ima ove parohije: Klis, Skale, Zminu, Cetinu, čitavo Hlijevno, čitav Mosor i čitav kraj od Dola do Vrulje, to jest od ušća Cetine do nadomak Splita. Svi pripadnici, tj. parohijani, daju desetinu. Kninska biskupija: Knin (sjedište), a parohije su: Kninsko polje, Vrlika i Pset. Trogirska biskupija: Trogir, Drid, Šibenik i čitava županija Zagorje. Skradinska biskupija: Skradin, Bribir, Biograd s čitavom Sidragom. Ninska biskupija: Nin, čitava Luka i zapadna polovina Like. Senjska biskupija: Senj, Vinodol, Plaški, Gacko (Otočac) i Bužane. Krbavska biskupija: Krbava (danas Udbina), a parohije: Krbava, istočna polovina Like, Novigrad, Drežnik, Plaški i Modruša. Ovaj je crkveni sabor, dakle, zapravo kreirao biskupiju Krbavsku, dosada (od 1163) parohiju splitske nadbiskupije.

Banovi. Za vladanja Bele III upravljalo je kraljevinom Hrvatskom nekoliko poimence poznatih banova.

Prvi je bio Ampudije (Ampudinus ili Ompudinus); banovao je još od 1164, dakle za čitava vladanja Stjepana III pa sve do 1176-1180. Čak je od 1165. do 1167. bio i palatin, kao i njegov prethodnik Bjeloš. Učestvovao je i u bizantinskom ratu u Hrvatskoj i Dalmaciji 1165, a potom i u Maloj Aziji protiv Seldžuka, na čelu četa koje je Bela III poslao u pomoć caru Manuelu (1176). Poslije Ampudija spominje se, od augusta 1181. do 1184, Dionizije. O njemu ima više podataka, pa je on i prvi naš ban kojemu je tačno obilježena i oblast nad kojom banuje. On je "banus Dalmatiae et Chroatiae" ili "banus maritimae provinciae", što očito znači isto, to pouzdanije što je prvi službeni naziv koji mu se daje odmah uz ime, a drugi mu se daje nekako intimno. Ali mnogo je važnije da se iz ono malo isprava što su se o banu Dioniziju sačuvale jasno vidi da mu se vlast širila od Drave do mora, a možda i od Dunava do mora, jer se 1183. spominje još i kao župan bački. On vrši svoju vlast u Zagrebu i u Zadru, pa zato možemo i odrediti opseg Kraljevine Hrvatske u ono vrijeme, naime poslije pada bizantinske vlasti. Godine 1184. postade palatin, na što ga na banskoj stolici zamijeni neki Subanus (Szobán?), o kojem nam se sačuvao jedan jedini indirektni podatak. Malo potom nalazimo u ispravama ubilježeno ime prvoga nam poznatog banovca (*vicebanus*): to je Makarije od plemena Moslavačkih (1189), koje je steklo prostranih posjeda u križevačkoj i zaladskoj županiji.

Feudalizacija hrvatskoga plemstva.[16] U to vrijeme izlaze već na jasnije historičko poprište i neke od glavnih hrvatskih velikaških porodi-

16 [Pod feudalizacijom hrvatskog plemstva Šišić razumijeva nastajanje sloja moćnih velikaša koji postaju kraljevi vazali.]

ca, koje će brzo, kad u Ugarskoj i u Hrvatskoj bude potpuno prevladao feudalizam, imati bitnu ulogu u hrvatskoj prošlosti.

1. *Krčki knezovi.* Krčki su knezovi nesumnjivo domaće hrvatsko krčko plemstvo. Prvi poznati član ove porodice, knez Dujam (1118, umro 1163), bio je mletački vazal. Upravljao je otokom Krkom kao knežijom u ime Mletačke Republike, a po smrti naslijediše ga oba starija sina, Bartol I i Vid, koji su također primili otok od Venecije kao doživotno leno. Međutim, treći njegov sin, možda od druge žene, Bartol II, "brat knezova" (*frater comitum*), koji nije imao dijela u upravi krčkog otoka, pošao je nekako poslije 1186. u službu susjednoga kralja Bele III. Ne zna se zbog kakvih zasluga, ali stoji da ga je pomenut kralj 1193. obdario čitavom zemljom što je pripadala županiji modruškoj, i to nasljednim pravom uz uvjet "da nas pomenuti knez pomaže u vojsci naše prejasnosti unutar granica države sa deset oklopnika, kao za odmjenu primljenog lena. Izvan granica države služit će nam s četiri oklopnika, a dolazit će na poziv u vrijeme kad bude hrvatska vojska (*exercitus chroaticus*) po kraljevu naređenju općenito sazvana na vojnu". Ako bi pak pomenuti knez (Bartol II) umro bez potomaka, "može jedan od sinova njegove braće uz iste uvjete mirno posjedovati pod vladanjem naše prejasnosti pomenutu zemlju (tj. županiju modrušku)". Kako je već sama kraljeva isprava predvidjela, novi vazal ugarsko-hrvatskoga kralja nije ostavio sinova, pa tako ga po smrti naslijediše sinovi njegove braće, od kojih Vid umre nešto poslije 1193, a Bartol I na početku 1198. Međutim, Bartol II preživio je oba brata.

2. *Knezovi Bribirski.* Bribirska župa spominje se prvi put u X st, kod Konstantina Porfirogenita (*ἡ Βρεβέρα ζουπανία*), a nazivali se tako po gradu Bribiru (prije možda Brebir, od rimskoga Asseria ili Varvaria). U njoj je nastavalo. od dolaska Hrvata pleme nazivano od 1102. Šubići.[17] Jedna porodica toga plemena smatrala se najodličnijom te je davala župane koji se spominju u našim kraljevskim ispravama: tako 1069. *Budec postelnic berberisticus iupanus*, 1070. *Cerminico* (Čermica ili Črvenik?) *breberscico (iupano)*, a od 1078. do 1089. *Stresina brebersticus iupanus*. Godine 1102. ugovara s Kolomanom Mrmonja (Marmona) od plemena Šubića. Poslije toga sve do 1160. ne spominje se poimence nijedan član ove porodice. Tada izlazi pred nas Bogdanac kao starješina plemena, a 1180, malo pred pad bizantinske vlasti, njegov sin Miroslav, koji se odmah potom pridružio kralju Beli III pomažući vojvodu Mavra protiv Mlečana (1182). Miroslav se izrijekom navodi kao *Breberiensis iupanus*, a znamo još i to da je oko 1184. pošao na kraljev dvor (u Ostragon) i do bana Dionizija. Nemamo doduše izričita svjedočanstva, ali ipak je veoma

17 [Šišić je – kako je već rečeno – zastupao mišljenje o kontinuitetu plemenskog života u Hrvata od doseljenja do u kasni srednji vijek. Prema tome, on i Šubiće smatra jednim od prvobitnih plemena. Ova se konstrukcija osniva na uvjerenju da je tekst o tobožnjem ugovoru između kralja Kolomana i predstavnika "dvanaestero plemena" (*generationes*) 1102. po svome sadržaju autentičan. Usp. o tome bilj. 58, na str. 154.]

vjerojatno da je Bela III nadario župana Miroslava bribirskom župom kao nasljednim lenom, jer se njegov sin Grgur, a potom i svi njegovi potomci, ne nazivaju više županom (*iupanus*), već grofom ili knezom (*comes*). I tako dosadašnji stari narodni hrvatski župan, koji je bio izabranik i pouzdanik svoga plemena,[18] odnosno čitavog naroda, postade vazal ugarsko-hrvatskoga kralja koji mu je dao župu u leno. Na taj način postade i dosadašnji plemenski grad (*castrum*) kraljevskim gradom (*castrum regium*).

3. *Knezovi Cetinski.* U vrijeme kraljeva Emerika i brata mu Andrije II ima veoma značajnu i krupnu ulogu u Hrvatskoj i Dalmaciji cetinski knez Domald. On je potekao od plemena Snačić[19], a poznat nam je i njegov djed Slovinja (Zoloyna), koji je još kao mladić živio potkraj hrvatske narodne dinastije, a kao plemensku baštinu imao zemlju od srednjeg toka Krke do nadomak grada Zadra, dakle, bio je susjed župana bribirskih, odnosno plemena Šubića. O njemu znamo još samo to da je pod starost oslijepio i imao sina Saracena, 1171. župana kliškoga, a velikog protivnika bizantinske vlasti u Hrvatskoj. Ali najvažniji je član ove porodice Saracenov sin Domald, rođen oko 1160. (u Hlijevnu?), čija uloga počinje u historiji tek na početku XIII stoljeća. Njegovi su bliski rođaci, možda i direktni potomci, knezovi Cetinski, obično nazivani Nelipići.[20]

4. *Omiški knezovi Kačići.* Čini se da je ovo moćno hrvatsko pleme najprije stanovalo u kraju između Krke i Zadra, dakle u susjedstvu Domaldovih predа, pa da se kasnije, možda tada kad je kralj Petar Kresimir IV zavladao starom Paganijom ili Neretljanskom oblasti između ušća Cetine i ušća Neretve, preseliše u Krajinu na njenu obranu. Svakako su Kačići već na kraju XI i u XII st. veoma moćni i jaki u okolini grada Omiša. Za nesigurnih i burnih godina XII st. oni se odjednom pojaviše kao drski gusari, dakle kao pravi nasljednici starih Neretljana, i postadoše strah i trepet ne samo okolnih otoka i gradova na dalmatinskom kopnu, nego i žitelja u samoj Italiji. Inače im bijaše na čelu knez *(kenezius, comes, dux,* jedanput *i banus*), i to nasljednim pravom po senioratskom principu u jednoj omiškoj porodici. Od 1167. do 1180. ističe se kao knez ovoga plemena Nikola, s kojim grad Kotor sklopi zaseban ugovor da mu građani mogu sigurno ploviti po moru. On dade 4. augusta 1180. kamenovati po svojim ljudima splitskog nadbiskupa Rajnerija, s kojim je bio u svađi radi nekih zemljišnih posjeda pod planinom Mosorom.

18 [Us.p. prethodnu bilješku.]

19 [Da je oblik *Snačić*, a ne *Svačić* prvobitno jedino pravilan, dokazali su M. Barada, Historicitet imena Svačić, Vjesnik hrv. arh. društva, n. s. XVI 1935, i V. Novak – M. Budimir, De iis, qui Snaci nominantur, Jugoslov. istor. časopis II, 1936. Zbog toga je ovdje izostavljen oblik: Svačić koji je Šišić u rukopisu (zapravo tekstu "Poviesti Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića") stavio u zagradu poslije pravilnog oblika: Snačić, vjerojatno zato što se i oblik Svačić pojavljuje u XIV stoljeću.]

20 [Prezime ove vlasteoske porodice izvedeno je od osobnog imena *Nelipac* (*Nelepac*), proširenog u srednjem vijeku i među Hrvatima i među Srbima, pa bi prema tome trebalo da glasi: *Nelipčići.*]

Za mletačkog rata zbog Zadra, bili su Kačići kralju Beli III znatna pomoć jer su neprestano smetali Mlečane. Čini se da su tada i s Dubrovnikom bili u svađi, jer 3. maja 1190. ugovaraju mir s Dubrovnikom; tada im je bio županom Brena, komu se pokoravahu i Nikolini sinovi Borislav, Šimun i Bogdan. U XIII st. pak uloga je Kačića naročito važna.

5. *Knezovi gorički i vodički Babonići*[21], kasnije nazivani Blagajski. Oni nisu pripadali starom hrvatskom plemstvu koje je poteklo od poznatih dvanaest generacija. Oni su nikli na teritoriju srednjovjekovne Slavonije, i to na desnoj obali Kupe izmedu Karlovca i Siska, dakle u Banovini gdje se nekoć širila plemenska župa Gorica s Goričkim gradom, u čijoj je blizini sagrađen grad Steničnjak. Ali se vlast njihova protegla i na lijevu obalu Kupe, u Podgorje, kojem je središte bio grad tik današnje Sv. Jane nad Jastrebarskim, pa i preko Kupe u današnju južnu Kranjsku gdje su Babonići posjedovali mjesto Mehovo i Kostanjevicu. Ondje su oni došli u dodir s hercegom Berchtoldom od Andechs-Merana, koji se od godine 1181. do 1195. kitio titulom *dux Dalmatiae* i *Dalmatiae Croatiaeque dux*, a inače je bio istarski markgrof (1180-1204). Da svojoj tituli poda i neko značenje, markgrof Berchtold počeo se zalijetati u susjednu srednjovjekovnu Slavoniju, odnosno u posjede goričkih i podgorskih župana, pa im otme Mehovo. Nato udari na nj sa svojom plemenskom vojskom župan Stjepan Gorički, sin Nikolin, te ga pobijedi (1195). U znak priznanja kralj Bela III odluči da će ga nagraditi, ali prije negoli je to mogao učiniti, umre, našto je očevu želju izvršio njegov sin i nasljednik Emerik obdarivši ga još i posjedom Vodica na rijeci Sani, u čijoj je blizini kasnije sagrađen Blagaj (1197). Tako postade gorički župan Stjepan najmoćnijim plemićem u zapadnoj Slavoniji, upravljajući zemljom od južnokranjskog Mehova i Kostanjevice do donje Sane i noseći titulu *comes* (grof) *de Gorica et Vodica.* On ostavi dva sina, Babonjega (Babonik) i Stjepana. Po Babonjegu (Babonik) prozvani su njegovi potomci Babonićima, a tek mnogo kasnije (u drugoj polovini XIV st.) knezovi Blagajski.

Osim ovih glavnih velikaških porodica isticale su se u XII st. i neke druge – razumije se, mnogo slabije i manje važnosti. To su Gušići, Mogorovići, Kukari, Lapčani i Tugomirići.

Svakako treba istaknuti da je tek za Bele III počelo feudaliziranje hrvatskog i slavonskog plemstva, a na taj način i njegovo postepeno izjednačivanje s ugarskim. Ovaj proces mnogo je brže napredovao u srednjovjekovnoj Slavoniji negoli u Hrvatskoj, jer se u Slavoniji počelo još od kraja XI st. naseljavati donatorno ugarsko plemstvo kojemu u Hrvatskoj sve do dolaska Turaka u XVI st. nema traga.

Reforme Bele III. Vladanje Bele III veoma je važno i značajno po Ugarsku i Hrvatsku ne samo zbog spoljašnjih događaja nego i zbog unutarnjih reforama. Od Kolomana pa dalje on je bio prvi kralj koji bijaše

21 [Budući da je prezime ove vlasteoske porodice izvedeno od osobnog imena *Baboněg* (*Babonig*), ono bi trebalo da glasi Babon(j)ezići, kako je to konstantirao još Č. Truhelka, Slavonski banovci, Glasnik zem. muzeja IX, Sarajevo 1897.]

naučno odgojen, primivši političku obrazovanost u središtu velike i vrsno upravljane svjetske države. Uredio je dvor i dvorske običaje podavši im vanjski sjaj. Sada zadobije krunisanje značaj državnopravnog akta, to jest, ono postane stalnim preduvjetom za vršenje kraljevske vlasti, a uz to je Bela uveo i bizantinski krunidbeni ceremonijal. Nadalje se savjesno brinuo i za državni imutak: u financijskoj upravi uveo je na osnovi bizantinskog iskustva strogi red, a naročito je uredio kraljevski prihod od kovnice novca (*lucrum camerae*), podigao metalurgiju i solane učinivši za Ugarsku i Slavoniju kamenu sol državnim monopolom. Stoga je raspolagao golemim godišnjim prihodom od gotovo četvrt milijuna srebrnih maraka. Osim toga djelovao je na čelu kraljevske kancelarije od 1193. stalni kancelar. U procesualnom postupku Bela je proširio palatinsko pravo sudovanja, uredio osobiti palatinski sud (*curia*) tako da je vicepalatin pomagao kralju kod rješavanja parnica koje su zbog obaveznih pismenih podnesaka zadavale sve više posla. Svoju državu otvorio je došljacima (*hospites*) i tako omogućio porast žiteljstva i naseljavanje nenastanjenih krajeva. Ti su došljaci uživali ličnu slobodu, mogli su se slobodno seliti i raspolagati svojom imovinom. Gdje ih je mnogo ostalo na okupu, sudio im je od njih samih birani sudac po njihovu vlastitom pravu, a u procesima nije trebalo da apeliraju na župana nego izravno na kralja ili njegova zamjenika (*magister tavernicus*). Opće terete je kralj Bela snizio na što je moguće manju mjeru, a oni koji su se bavili trgovinom uživali su pogodnost oprosta od tridesetnice i maltarine. Kao što i doseljenici, tako su i pojedini bogati posjednici bili kraljevskim privilegijima izuzeti ispod županove sudske moći.

Time je, razumije se, zaprijetila čitavoj uredbi kraljevskih *castra* opasnost da može izgubiti svoj stari značaj. Ali kraljevska je vlast naslućivala ovu opasnost pa se zato postarala da je ukloni stvaranjem novoga društvenog sloja. Riječ plemić, plemeniti, *nobilis*, javlja se već u spomenicima XI st., a doprla je u Ugarsku i Hrvatsku iz inostranstva, ali tada još nije imala pravoga juridičkog značenja. To se nije dogodilo ni u XII st., iako se riječ *nobilis* upotrebljava sve češće od vremena kralja Kolomana pa nadalje i u Ugarskoj i u Hrvatskoj (Slavoniji). Naprotiv, među slobodnjacima počeo se stvarati nov sloj, *servientes regis*, kraljevski službenici. Taj je sloj žiteljstva u prvom redu vojnik, konjanik, i to prvi i najugledniji odio ratničkog elementa jer ga je kralj izuzeo ispod županova djelokruga i neposredno ga stavio pod svoje vodstvo. Tako je "kraljevski službenik" uživao specijalne privilegije, a ubrzo će dobiti i mnoge pogodnosti za posjede.

S obzirom na nasljedstvo Bela uredi *primogenituru* ukinuvši zauvijek senioratsko načelo, štaviše, ukloni i dotadašnju uredbu po kojoj kraljev brat dobivaše u upravu hrvatsko kraljevstvo kao posebnu hercegovinu (*ducatus*) prenesavši i to pravo jedino na prvorođena kraljeva sina prije njegova stupanja na prijestolje.

Emerik. Politiku svog oca nastavi Emerik (1196-1204), ali ga u tom počne priječiti mlađi brat Andrija dignuvši se 1197. na nj. Andrija zahtijevaše, sve protiv očeve odredbe, Hrvatsku s Dalmacijom kao svoju

baštinu. Pobijedivši brata, Andrija postade hrvatskim hercegom (*dux*) i počne upravo kraljevskom moći i sjajem vladati samostalno čitavim kraljevstvom od Drave do Neretve, ratujući sretno u Humskoj zemlji i Srbiji, namještajući biskupe i nadbiskupe, izdavajući darovnice, izvršujući vrhovnu sudačku vlast i okruživši se sjajnim dvorom i pratnjom, u kojoj se nalazio i ban, kojega je bez sumnje on imenovao. U ponovnim ratovima što ih je vodio s bratom Emerikom ipak najzad podleže ostavljen od svojih privrženika, a zatim je stavljen u gradu Knegincu (kad Varaždina) pod stražu. Međutim, bolešljivi kralj Emerik, pun briga za budućnost, dade još za svoga života okruniti jedinca sina Ladislava po splitskom nadbiskupu Bernardu zasebnim hrvatsko-dalmatinskim kraljem, a kaločki ga je nadbiskup napose okrunio za kralja ugarskoga (1204).

Zadar dolazi u mletačke ruke. Za vrijeme ovih građanskih ratova složi se na Zapadu četvrta križarska vojna, a pošto njeni učesnici nisu mogli da Veneciji plate pogođenu prevozninu na Istok, pimora ih dužd Henrik Dandolo da mu pomognu u novembru 1202. osvojiti i razvaliti Zadar, a potom iduće godine srušiti Bizantinsko Carstvo na kojega se razvalinama podiže slabo Latinsko carstvo. Zadrani obnove doduše grad, najviše uz pomoć kneza Domalda od plemena Snačića, ali videći da ne mogu dobiti pomoći ni od kralja Emerika ni od hercega Andrije, oni se opet početkom 1205. pokore Veneciji uz veoma teške uvjete.

Bosna i patarenstvo. Od toga se vremena Emerik upletao u srpske prilike i uzeo (1202) naslov kralja Srbije (*rex Serviae*) a zatim obrati pažnju na Bosnu, naročito na patarenstvo (bogomilstvo). Patarenstvo je istočnog podrijetla, i to neka vrsta gnostičko-manihejskog nauka što ga bizantinski vojnici donijeśe u evropski dio carstva, a odavde se zatim raširi među Bugare (oko 930). Tu mu pop Bogomil,[22] uzevši za osnovu slavenske crkvene knjige, dade slavensku spoljašnost. Patareni su vjerovali u jednoga boga, čak i u trojstvo, ali ga ne držahu tvorcem neba i zemlje jer učahu da je bog stvorio samo dušu i sve nevidljivo, a sve ostalo vidljivo i materijalno sotona[23] (ili zli bog). Patarenstvo je, dakle, imalo dualistički značaj, onako kao Zoroastrova vjera. Za Krista su patareni učili da je bio samo najviši anđeo s prividnim tijelom, pa stoga su i muka i smrt njegova tek prividne. Zabacivali su sve sakramente, sav Stari zavjet,[24] a od molitava pridržali su jedino “Očenaš”. Razvijene

22 [Povodeći se za zastarjelim, neispravnim mišljenjem da se pop Bogumil prvobitno zvao pop Jeremija, Šišić je ovu rečenicu u oba izdanja Pregleda (1916 i 1920) ovako stilizirao: “Tu mu (tj. heretičkom učenju među Bugarima) navodno podade neki pop Jeremije (sic!), ili samozvani Bogomil, slavensku spoljašnost...” Usp. o tome kao i o pitanju Bogumilove autentičnosti uopće J. Šidak, Problem popa Bogumila u suvremenoj nauci, Slovo 9-10, 1960.]

23 [Riječ “nečastivi” za tvorca materijalnog svijeta, koju je Šišić upotrijebio na ovom mjestu, zamijenjena je ovdje imenom “sotone” koje spominje i svjedok prvih početaka bogumilstva – prezviter Kozma.]

24 [Pitanje o odnosu heretičke “crkve bosanske” – kako se ona sama od trećeg decenija XIV st. dalje naziva – prema Starom zavjetu nije još do kraja razjašnjeno. Već je Rački, na osnovu Hvalova zbornika, zaključio da se ta crkva s vremenom približila ortodoksnom učenju. Usp. o tome J. Šidak, Marginalija uz jedan rukopis “crkve bosanske” u Marciani, Slovo 6-8, 1957.]

hijerarhije nisu poznavali, već jedino djeda (kao biskup), gosta (kao svećenik) i starca (kao đakon), dok su strojnici imali širiti njihov nauk.[25] Crkve i oltare nisu gradili nego su se na službu božju, koja se sastojala u pjevanju i lomljenju kruha, skupljali po šumama ili u kakvoj običnoj sobi. Oni koji su strogo ispunjavali patarenske propise nazivali su se savršeni[26]; ostali su vjernici postajali takvima pred smrt, odrekavši se

Isprava Stjepana II Kotromanića knezu Vukoslavu Hrvatiniću, s imenima predstavnika "crkve bosanske" (oko 1325)

svijeta i svega materijalnoga, a u prvom redu žene. Savršeni su patareni veći dio života provodili kao samci u postu i molitvi. Iz Bugarske uvuče se patarenstvo najprije u Srbiju, a potom najkasnije sredinom XII st. u Bosnu, gdje mu je možda pogodovala borba dalmatinskih Latina protiv slavenske službe božje i knjiga, jer je Bosna od sredine XII st. – dakle pošto se pridružila ugarsko-hrvatskom kralju – pripala splitskoj

25 ["Djed" (did), poglavar "crkve bosanske" i njezinih "redovnika", "krstjana", službeno se nazivao samo "episkup", tj. biskup, "Gost" i "starac" nazivaju se zajedničkim imenom "poglaviti krstjani" ili "strojnici". "Gost" je, čini se, bio poglavar "hiža" (*domus*) u kojima su živjeli bosanski "redovnici" (*religiosi, recullantes*).]

26 [Naziv savršeni (*perfecti*), uobičajen kod dualističkih heretika na Zapadu, ne poznaje građa koja se iz sredine "crkve bosanske" sačuvala na narodnom jeziku. Pravi heretici, nosioci te crkve, nazivali su se samo "krstjani".]

nadbiskupiji.[27] Zbog pristajanja uz tu herezu kralj Emerik pozove na zahtjev pape Inocenta III bana Kulina na odgovornost. Poslije posebne istrage odreknu se bosanski patareni (1203) krivovjerja i vrate u krilo katoličke crkve. Od sada su za sve vrijeme do propasti bosanske države ugarsko-hrvatski kraljevi pod izlikom patarenskih smutnja oružanom rukom provaljivali u Bosnu, nastojeći da je potpuno sjedine sa svojom državom.

Kralj Emerik umre u septembru 1204, izmirivši se prije s bratom Andrijom, a kad već poslije kratkog vladanja od osam mjeseci umre njegov malodobni sin Ladislav III (1204-1205), stupi na prijestolje Andrija II (1205-1235).

Andrija II. Stupanjem na prijestolje kralja Andrije II prestale su doduše mnogogodišnje borbe između pojedinih članova kraljevske kuće za dulje vremena, ali te borbe, često u vezi sa spoljašnjim ratovima, duboko su potkopale ugled i moć kralja, a podigle moć crkvenih i svjetovnih velikaša. Andrija, međutim, nije bio čovjek koji je tome mogao pomoći jer – rasipan, nestalan i neodlučan – pogoršao je bijedno stanje još i time šta je bio potpuno u vlasti svoje žene Njemice Gertrude i njezina roda. Njezin brat Bertold, nesposoban, mlad i bez teoloških nauka, postade kaločkim nadbiskupom, a zatim i hrvatskim banom. Zbog toga se neki velikaši urote protiv kraljice i njena brata te je u septembru 1213. u Piliškoj šumi kraj Budima poslije lova umore, dok Bertold sretno umače.[28] Kralj Andrija oplakivao je doduše Gertrudu, ali se doskora utješio oženivši se (1216) Jolantom, sestrom latinskih careva Balduina i Henrika. Da podigne svoj pali ugled, Andrija se odluči na vojnu u Galiciju, gdje dade mlađeg sina Kolomana okruniti galičkim kraljem (početkom 1217), ali ga Rusi poslije dvije godine zarobe, a zatim poslije dvogodišnjeg zatvora puste na slobodu (1221), pa tako propade sve Andrijino nastojanje onkraj Karpata.

Andrijina križarska vojna. Još se Bela III zavjetovao da će poći u križarsku vojnu; na samrti prenese svoj zavjet na sina Andriju. Poslije svih tih nesreća i neprilika Andrija odluči da će ispuniti ocu zadanu riječ. Nemajući potrebnog novca za prevozninu po moru, odreče se u korist Venecije svoga kraljevskog prava na Zadar (1216). Pred polazak na Istok postavi u Hrvatskoj svojim namjesnikom templarskog[28a] meštra Poncija de Cruce, a u Ugarskoj ostrogonskog nadbiskupa Ivana, a zatim pođe ljeti 1217. na put preko Zagreba, gdje je upravo tada u njegovoj prisutnosti posvećena nova stolna crkva, kojoj tom prilikom potvrdi sve starije privilegije. Od Hrvata su mu se pridružili Babonići, a zacijelo i još neki plemići s kojima se na kraju augusta ukrca u Splitu u mletačke lađe i preveze do palestinske obale. Križarska vojna kralja

27 (Bosanska biskupija (*ecclesia bosnensis*) podložena je potkraj XII st. jurisdikciji dubrovačke nadbiskupije.]

28 Bajka je da je kraljicu umorio hrvatski ban Benko (ili zapravo Bank od plemena Bor) jer da mu je tobože Bertold obeščastio kćer.

28a (Vidi str. 253.)

Andrije samo je neznatna epizoda u tom orijaškom kršćansko-muslimanskom rvanju, a svrši se bez zamašnijih uspjeha; Andrija se vrati u Evropu kopnenim putem preko Carigrada noseći sobom više dragocjenih relikvija što ih je nabavio za svoga boravka u Svetoj Zemlji.

Bičevanje Krista. Detalj s drvenih vratnica majstora Buvine (1214) u splitskoj katedrali

"Zlatna bula". Po svom povratku nađe Andrija državu u tako žalosnom stanju, naročito zbog pohlepe velikaša, da je sam pisao papi Honoriju III kako će trebati "barem petnaest godina" da se sve popravi. Prije svega dade okruniti starijeg sina Belu "mlađim kraljem" ugarskim (*rex Hungariae junior*) i učini ga uz to hrvatskim hercegom. Potom poče oduzimati nekim plemićima ona državna dobra kojih se u posljednje vrijeme dočepaše na nedopušten način, ali kad kralj poče kvariti novac, rasipavati državno blago i Židovima zalagati različite državne prihode, diže se protiv njega i njegovih velikaških savjetnika brojno niže plemstvo, naročito njegovi vojni službenici (*servientes regis*), i sam rođeni mu sin Bela. Posredovanjem zagrebačkog biskupa Stjepana izmire se doduše otac i sin, ali ogorčeni ugarski i slavonski kraljevi službenici primoraju Andriju da 1222. izda "Zlatnu bulu"[29]. "Zlatna bula" je zap-

29 Ime potječe odatle što je na ispravu bio obješen kraljevski pečat u zlatnoj okrugloj kutiji.

ravo pokušaj da se u jednu ruku, skršenjem premoći velikaša i ukinućem financijskih nereda, podigne kraljevska moć, a u drugu zajamče nižemu plemstvu prava i sloboda. Po svojoj formi bijaše ona u početku samo privilegij, a tek kasnije postade najznatnijim državnim zakonom i osnovkom ustava, pa je zato sve do propasti ugarsko-hrvatske zajednice na nju prisizao ugarsko-hrvatski kralj kad se krunio. "Zlatna bula" sastojala se od trideset i jednog članka; u uvodu se ističe "preobrazba kraljevstva" (*reformatio regni*), kojom kralj hoće da obnovi slobodu plemića, a zatim se redom nižu pojedine odredbe. Kralj – odnosno palatin kao njegov zamjenik – dužan je da svake godine na dan sv. Stjepana kralja (20. augusta) sazove u Stolni Biograd (Alba, Székesfehérvar) svečani sudski dan (*solenniare*), na koji imaju pristupa i svi niži plemići (*omnes servientes*) da ondje iznesu svoje pravde (*causas*). Kralj ne može nijednoga takva plemića službenika zatvoriti ili mu oteti imutak za volju kojega velikaša (*favore alicuius potentis*), ako ga nije sud prije proglasio krivim. Kralj ne može od plemića svojevoljno uzimati niti porez u novcu, niti protiv njihove volje zalaziti u njihova sela i kuće. Izvan granica države ratuje plemstvo samo na kraljev trošak, pa čak i velikaši (*qui comitatus habent*)[30] polaze na kraljev trošak u navalni rat; ali za slučaj obrane domovine moraju svi poći u vojnu. Samo palatin, ban, dvorski sudac kraljev (*iudex curiae regiae*) i kraljičin smiju imati dvije časti, a stranci (*hospites*) bez privole državnog vijeća nikakve. Desetina se nema biskupima plaćati u novcu, nego u prirodninama (vinu i žitu). Novokovani novac vrijedit će samo godinu dana (od Uskrsa do Uskrsa). Židovi ne smiju biti činovnici u kovnici novca, u solanama i kod carine. Marturina (kunovina) ima se plaćati (u Slavoniji) po onom običaju kako je to ustanovio kralj Koloman, to jest, od kmetskog selišta 12 frizatika (denara).[31] Čitave županije ne mogu postati privatnim nasljednim vlasništvom. Za jamstvo privoli na kraju Andrija posljednjim 31. članom "Zlatne bule" da sveukupno više i niže plemstvo ima pravo, ako bi on ili koji od njegovih nasljednika radili protiv tih odredaba, podići se, bilo pojedinačno bilo svi zajedno, protiv njega riječju i oružjem (*resistendi et contradicendi facultatem habent*), a da ne budu kažnjeni zbog nevjere (*nota infidelitatis*). Značajno je da su kao svjedoci na ispravi potpisani sami biskupi, a među njima i zagrebački Stjepan. "Zlatna bula" vrijedila je samo u Ugarskoj i Hrvatskoj do Gvozda (u Slavoniji) a ne još i u Hrvatskoj od Gvozda do Neretve. Izdana bijaše u sedam originalnih primjeraka, a ipak su svi propali; najstariji je sačuvani prijepis napisan 1318. (u nadbiskupskom arhivu u Ostrogonu).

Osiljenje hrvatskih velikaša. Kao što se u vrijeme tih trzavica osililo ugarsko plemstvo, tako se osnažilo i hrvatsko, naročito ono između Gvozda i Neretve. Ovdje su se pojedini rodovi toliko podigli da su u

30 [Tj. kneštvo, ne županiju.]

31 To je vrsta susjednoga austrijskog novca koji se u XII st. trošio i u Hrvatskoj; kovao se u koruškom mjestu Friesachu pa mu otuda i ime. Kasnije prešlo je to ime i na novce kovane u Hrvatskoj (Slavoniji) po uzoru ovih frizaških. – [Premda "Zlatna bula" spominje frizatike već u doba Kolomana, oni se tada u Friesachu nisu još kovali. Kovnica je proradila tek 1125.]

svojim županijama postali zapravo nezavisni gospodari, imajući uza se čitavu vojsku siromašnijih plemićkih službenika (*familiares, servientes*). To je početak oligarhijskog vladanja u Hrvatskoj koje je potrajalo sve do 1348. kad je tek kralju Ludoviku I uspjelo slomiti snagu hrvatskih velikaša, dok je to u Ugarskoj već prije proveo njegov otac Karlo. I. Pored knezova Krčkih (Frankapana), koji su 1225. dobili uz modrušku županiju još i Vinodol, ističu se knezovi Bribirski od plemena Šubića, s knezom Grgurom na čelu, zatim Snačići s knezom Domaldom, gospodari cetinske županije, i Kačići s knezom Maldučom, gospodari Omiša i čitavog primorja od ušća Žrnovnice kod Splita[32] do ušća Neretve. Zbog prvenstva u Splitu došlo je do krvave borbe između Grgura i Domalda, u kojoj Domald najzad podliježe. Malduč je pak sa svojim Omišanima zadavao tako ljutih udaraca primorskim gradovima, a naročito Splitu, da je papinski poslanik Akoncije morao posredovati za mir (1221).

Uto se herceg Bela opet zavadi s ocem i postade (1226) njegovim suvladarom, dok ga mlađi brat, naslovni galički kralj Koloman, zamijeni 1226. u hrvatskom herceštvu. Kralj i herceg (*rex et dux*) Koloman nastojao je da primiri Hrvate, ali ipak ne postiže mnogo, bar u prvi čas, iako je otac njegov Andrija još potkraj Belina hercegovanja imenovao (1225) dva bana, jednoga za "čitavu Slavoniju" (*totius Sclavoniae*) do Gvozda, a drugoga za Hrvatsku i Dalmaciju (*banus de maritimis partibus*).[33] Hrvatskim nezadovoljnicima stade na čelo knez Domald od plemena Snačića i započe na kopnu i moru građanski rat, u kojem najzad podlegne (1229). Tek je tada Koloman mogao da svrne svoju pažnju na Bosnu, gdje je tada vladao ban Matej Ninoslav (1230-1250).[34] Koloman poželi da izravno svojoj vlasti podvrgne i Bosnu, pa se stoga počne miješati u njezine unutrašnje prilike, što mu olakša ponovo ojačalo patarenstvo; štaviše, i sam ban Ninoslav bijaše njegov gorljiv privrženik. Toga radi prepusti kralj Andrija vrhovni nadzor nad Bosnom sinu Kolomanu, pa tu odluku potvrdi i papa Grgur IX, a zatim počne hrvatski herceg u njoj djelovati krstom i mačem. Kad hercegove vojske provale u Bosnu, ban Ninoslav i patareni prigrle katoličku vjeru, na što se Koloman vrati natrag (1234). Ali tek što je herceg s vojskom ostavio Bosnu, i ban i njegovi podanici povrate se krivovjerju. Od toga se vremena redovito ponavlja ova slika: dok su katoličke vojske u zemlji, svi se tobože priznaju katolicima, a tek što bi je ostavile, svi se opet vraćaju patarenstvu.[35]

---

32 [Kačići nisu bili gospodari primorja od ušća Žrnovnice do ušća Cetine, tj. donjim Poljicima ispod Mosora.]

33 Slavonija se dotada obično nazivala *banatus* kad je njome upravljao ban, ili *ducatus* kad je u njoj vladao herceg (*dux*); sada je prozvana *regnum* (kraljevina), jer joj je stajao na čelu kralj (*rex*) Koloman. Prvi put nalazimo taj naziv 1232. (Smičiklas, Cod. dipl. III, 369).

34 [Matej Ninoslav spominje se u sačuvanim izvorima prvi put 1233. a posljednji 1249.]

35 Prema svjedočanstvu suvremenika, priora ugarskih dominikanca Suiberta iz 1259, ti su dominikanci u Bosni obraćali s pomoću hercega Kolomana heretike, a otporne među njima predavali njegovim službenicima da ih spale, Usp. J. Šidak, "Ecclesia Sclavoniae" i misija dominikanaca u Bosni, Zbornik Filoz. fak. u Zagrebu III, 1955.)

Posljednji Andrijini dani. Međutim se "Zlatnom bulom" prilike u Ugarskoj ne okrenuše na bolje. Kralj Andrija ostao je i dalje vjeran svome načelu "vladalačke darežljivosti", a Židovi su opet dobili u zakup državne prihode. Zato se nanovo diže buna, ali taj joj se put stavi sporazumno na čelo visoko crkveno i svjetovno plemstvo. Andrija bijaše 1231. primoran da izda novu "Zlatnu bulu", koja doduše u bitnosti od riječi do riječi preuzima odredbe one ranije od 1222, ali ipak ima i nekih promjena, od kojih je najznatnija da je sada napušteno jamstvo "oružana otpora", jer kralj i njegovi sinovi izjaviše da se podvrgavaju u slučaju nepoštovanja odredaba presudi ostrogonskog nadbiskupa, koji može protiv njih izreći crkvenu kletvu *(excommunicatio)*. I doista, već iduće godine (1232) Andrija je došao u položaj da je nadbiskup Robert izopćio njega i Ugarsku iz crkve, a samo svečana prisega i tvrdo obećanje da će poštovati ustanove "Zlatne bule" oslobodiše Andriju i državu te strašne kazne. Još pred smrt počini na veliku srdžbu dvora sudbonosnu nesmotrenost, kad se po Jolantinoj smrti (1233) po treći put oženio (u maju 1234) mladom Beatricom, nećakinjom markgrofa Azza od Este-Ferrare.

Andrija II umro je 21. septembra 1235. ostavivši sinu Beli sasvim izmučenu i istrošenu državu.

IV
BELA IV (1235-1270)

Počeci vladanja Bele IV. Beli IV bilo je već oko trideset godina kad je stupio na prijestolje; bijaše muž promišljen i energičan. On naumi vratiti pali ugled kraljevskog dostojanstva, a slomiti premoć velikaša. Uz Kolomana i Belu III on je bez sumnje najznatniji vladar iz Arpadove kuće.

Već prvih dana desi mu se neprilika, koja je poslije imala zamašnije posljedice. Udovica Andrije II. kraljica Beatrica, izjavila je da se osjeća majkom i da je zato ide dolično mjesto na dvoru, koji su inače kraljice udovice bez djece morale ostaviti. Na tu izjavu stavi Bela Beatricu pod stražu, ali joj je ipak uspjelo da umakne u Njemačku, gdje je rodila sina Stjepana Postuma, oca posljednjeg Arpadovića Andrije III. Iz Njemačke ode zatim u Veneciju gdje stavi sebe i sina pod duždevu zaštitu. Međutim, ni Bela ni Koloman ne priznavahu Stjepana svojim bratom, već ga proglasiše plodom materina grijeha s bivšim očevim palatinom Dionizijem.

Treći tjedan po očevoj smrti dade se Bela ponovo okruniti u Stolnom Biogradu jednom istom ceremonijom za ugarskog i hrvatskog kralja (14. oktobra). Od toga je vremena (a možda još i za Andrije II) napušteno zasebno krunisanje za hrvatsko-dalmatinskoga kralja; glavni je razlog tome u kraljevskoj dinastiji ustaljeni nasljedni red po primogenituri, a uza nj bez sumnje još i drugi koji razlog za koji danas ne znamo.[36] Uspevši se na prijestolje, Bela prije svega uvede strog red na dvoru. Da

36 Usp. o tom N. Tomašić, Temelji državnoga prava kraljevstva hrvatskoga, 2. izd., Zagreb 1915, str. 120-124, i moj Priručnik I, str. 545-547.

na vidljiv način pokaže neograničenu kraljevsku vlast i da ponizi gordo plemstvo, naredi da nitko osim biskupa i glavnih državnih dostojanstvenika ne smije u kraljevoj prisutnosti sjediti, a stolice njihove (koje su sobom donosili) dade pobacati u vatru. Još više Bela uvrijedi (poradi tadašnje općenite nepismenosti) gospodu uredbom da nitko, pa i najviši velikaš, ne smije usmeno kralju podnositi svoju tužbu ili želju, i odmah zatražiti rješenje, već da se imaju predavati napisane molbenice kancelaru i čekati na rješenje. A najteži udarac bijaše kad je Bela u sporazumu s bratom hercegom Kolomanom odlučio da vrati kruni sva ona imanja i dobra što ih je njihov otac lakoumno razdavao ili ih se plemići dočepaše na nepravedan način. Sada templari izgubiše neke posjede u Slavoniji, a podban Jakša i njegova braća morali su vratiti gradu (*castrum*) Križevcima neke ugrabljene zemlje.

Djelovanje hercega Kolomana. Međutim se herceg Koloman spremi na ponovni rat protiv patarena, a taj svrši njegovom potpunom pobjedom, jer ne samo da je skučio Bosnu i primorao bana Ninoslava na pokornost već je provalio i u Humsku zemlju, kojom je tada vladao knez Toljen (1237). Poslije tih pobjeda Koloman pristupi uređenju crkvenih prilika u Bosni. Novoimenovanom bosanskom biskupu, dominikancu Poži (Ponsa)[37], podigao je 1238. u župi Vrhbosni, u mjestu Brdu (danas Blažuj nedaleko od Sarajeva) stolnu crkvu sv. Petra s kaptolom i obdario je povrh toga desetinom u Usori, Soli i Donjim Krajima[38] te Đakovom i njegovom okolicom sve do Save u Vukovskoj županiji. Kako su patareni doskora opet počeli ugrožavati biskupov položaj, prenese Poža svoje sijelo iz Brda u Đakovo, koje tako postade stalno središte bosanske crkve[39] (između 1242 i 1252). Ali pored bosanskih crkvenih prilika zanimao se herceg Koloman i hrvatskima. Budući da je splitska nadbiskupija u posljednje vrijeme veoma osiromašila, herceg namisli (oko 1240), u sporazumu sa splitskim nadbiskupom Guncelom, sjediniti je sa zagrebačkom biskupijom, dakle ovu iskinuti iz kaločke nadbiskupske jurisdikcije i vratiti stanje kakvo je bilo: u Hrvatskoj u XI st., prije osnutka zagrebačke biskupije.[40] Ali do toga nije došlo, jedno zato što se papa Grgur IX sustezao da to pitanje odmah riješi, a drugo zato što su u to vrijeme zaprijetili i Ugarskoj i Hrvatskoj Tatari.

Tatarska najezda. U početku XIII st. ujedini mongolski glavar Temudžin različita plemena na sjeveru današnje Kine i, prozvavši se Džingiskanom, to jest "najmoćnijim kanom", pokori doskora Kinu, srednju Azi-

37 [Ime se toga biskupa spominje u latinskim izvorima ponajviše u obliku *Ponsa*, rjeđe *Pousa*, odakle Šišić izvodi oblik Povša odnosno madž. *Poža*.]

38 Ti su krajevi, naročito Usora, nekoć bili dijelovi Panonske Hrvatske, a "Donji Kraji" bili su dio Dalmatinske Hrvatske. Pod Bosnu došli su djelomično tek u doba Borića ili Kulina bana. – [Za pripadnost Soli Panonskoj Hrvatskoj nema u vrelima potvrde.]

39 [Tj. bosanske katoličke biskupije (*ecclesia bosnensis*).]

40 Ova osobito znatna činjenica, koja dokazuje da je tada u Splitu bila još živa svijest o nekadašnjem prostiranju splitske nadbiskupije do Zagreba, zajamčena nam je pismom pape Grgura IX od 6. juna 1240. u registru (vidi Smičiklas, Cod. dipl. IV, 114-115). Nadbiskup Guncel (Gönczöl) bio je rodom Madžar od plemena Kan.

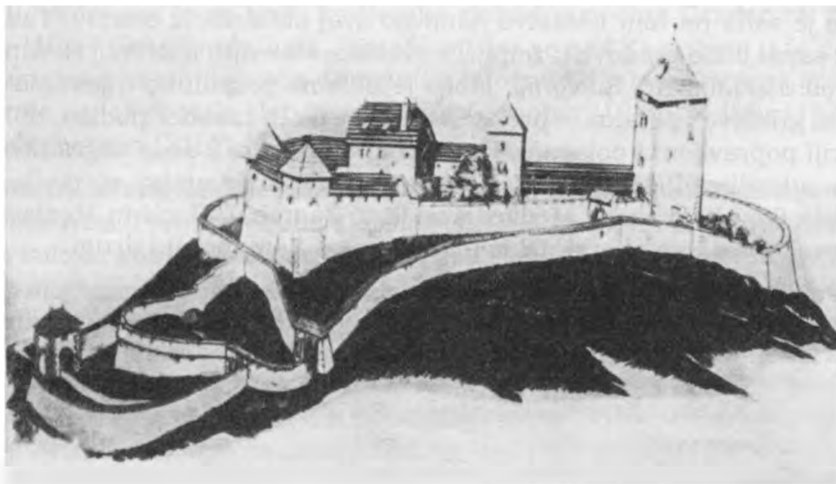
ju i Perziju. Neke su njegove čete upale i u istočnu Evropu, gdje su (oko 1224) potukle na rijeci Kalki, nedaleko od Azovskog mora, sjedinjene Kumane i Ruse. Po Temudžinovoj smrti (1227) naslijedi ga kao vrhovni kan Tatara sin Ogotaj, a na evropskom je Istoku preuzeo vlast Ogotajev nećak Batu-kan. Pri tom mu je pomagao rođak Kadan. Pred Tatarima uzmakne potom jedan dio Kumana (40.000 vojnika) sa svojim kanom Kutenom (zapravo Kotony) dalje na zapad i zamoli (1239) kralja Belu da ih primi u Ugarsku, što on i učini kad su obećali da će se pokrstiti. Saznavši za to Tatari, zatraže od Bele da im vrati "podanike" Kumane, a kad kralj to ne htjede učiniti, odluče provaliti u Ugarsku. Ovdje se općenito umanjivala tatarska opasnost, čak na zboru ugarskog plemstva, što se sastao u februaru 1241. u Budimu, digoše svi prisutni različite tužbe na Kumane zahtijevajući da se oni uklone iz Ugarske, kamo su samo zato došli da se kralj uzmogne njima poslužiti na štetu plemstva. Međutim navali ogorčena svjetina, sumnjajući da su Kumani potajne tatarske uhode, na kuću njihova kana Kutena u Pešti i ubije ga, a nato se znatan dio Kumana pustošeći i harajući vrati zapadnom Ugarskom, Slavonijom, Srijemom, Srbijom i Bugarskom preko donjeg Dunava u staru domovinu.

Bitka na Šaju. Uto skupi Batu-kan oko Kijeva golemu vojsku oko 150.000 ljudi i spusti se preko Karpata u sjevernu Ugarsku, a Kadan provali s drugoga kraja u Erdelj. Sabravši teškom mukom oko 60.000 momaka, među kojima se naročito isticahu hrvatske čete hercega Kolomana, pođe Bela neprijatelju u susret. Na rijeci Šaju, kod mjesta Mohi (nedaleko od Miškolca), došlo je 11. aprila 1241. do krvava boja u kojem je kraljeva vojska ametice potučena i na sve strane raspršena. Kralj sretno umače kroz Karpate, pa preko Njitre i Požuna u Austriju hercegu Fridriku II Babenbergovcu, ali herceg Koloman, u boju teško ranjen, tek što stiže u Čazmu, umre. Austrijski herceg iskoristi sada protiv svakog očekivanja kraljevu nevolju, primoravši ga da mu odstupi tri susjedne županije; tada Bela ode sa svojom porodicom u Zagreb, otkuda je od raznih kršćanskih vladara molio pomoć, ali uzalud.

Tatari u Hrvatskoj. Za to vrijeme Tatari opustošiše čitavu Ugarsku s lijeve obale Dunava ubijajući sve što im je dopalo ruku, a kad se zimi rijeke čvrsto zalede, prijeđu u početku februara 1242. preko Dunava i razdijele se u dvije čete: jednu je vodio Kadan – ona je pošla na jug za kraljem Belom, a druga je pod vodstvom Batu-kana udarila na Ostrogon, Stolni Biograd, Vesprim, Đur i druga mjesta u Ugarskoj. Prešavši Dravu i opustošivši sav kraj kojim je prolazio nadaleko i široko, a naročito Zagreb gdje je ljuto stradala nedavno dovršena stolna crkva Stjepana kralja, počne se Kadan primicati primorju jer su kralj Bela, njegova porodica i mnogi velikaši, ostavivši Zagreb, potražili izmjenice zakloništa u tvrdom Klisu, Splitu, Trogiru i po susjednim otocima. U taj je čas branio Trogir bribirski knez Stjepko, sin Grgura, ali su kralja pomagali i drugi, naročito knezovi Krčki. I Kadan je sašao na primorje, ali svi napori da osvoji tvrde gradove i uhvati kralja ostadoše poslije mnogih bojeva i su-

koba po raznim stranama Hrvatske uzaludni. Kad potkraj marta 1242. stiže u tatarski tabor vijest da je u Aziji (u Karakorumu) umro vrhovni kan Ogotaj, počeše se Tatari sa svojim vođama, zabrinutima za pitanje nasljedstva na stolici vrhovnoga kana, naglo vraćati na istok, i to u isto vrijeme iz Ugarske i Hrvatske. Jedna četa skrene pustošeći i paleći kroz Bosnu, Srbiju i Bugarsku u južnu Rusiju, a druga opustoši dubrovački okoliš i popali Kotor te se naposljetku probije kroz Bugarsku do donjeg Dunava, gdje se združi s Batu-kanom koji je također sašao preko Erdelja u Moldavsku.[41]

Obnova države. Strahovita najezda Tatara uništila je u jednoj godini stoljetno kulturno nastojanje u Ugarskoj i Hrvatskoj. Sva je zemlja bila opustošena, pučanstvo rastjerano u šume i planine, tako da nigdje na-

Rekonstrukcija Medvedgrada ponad Zagreba

daleko i široko nije bilo vidjeti čovjeka, a državna organizacija iz temelja pokolebana. Kako zemlja nije bila obrađena, zavlada strašna glad, a s njome i kuga, koja pomori mnoštvo svijeta, štaviše, nevolju uvećaše i

41 Bitka na Grobničkom polju, sudjelovanje srijemske braće Kresa, Kupiše i Raka kao i pomorski boj kod otoka Paga kasnije su izmišljotine, a nalaze se u nekim očevidno falsificiranim frankapanskim i paškim listinama, kako se to vidi iz Smičiklasova komentara ovim listinama u Cod. dipl. IV, 222, i V, 175, 180, 311. Kod tih je falsifikata sudjelovao i poznati varalica Pavao Skalić (iz XVI st.). Suvremeni arhiđakon splitski Toma (umro 1268), koji opširno govori o tatarskoj najezdi, nipošto ne bi prešutio i zatajio tako krupnih događaja, tada svakom čitaocu poznatih. O bitki na Grobničkom polju prvi govori tek ljetopis koji se pripisuje Ivanu Tomašiću (umro poslije 1562), bez sumnje na osnovi frankapanskih falsifikata. – [Ovaj Šišićev sud nije do danas ni u čemu oslabljen, iako je književnik A. Tresić-Pavičić pokušao da ga obori u knjizi: "Tatari u Hrvatskoj" (1942), a zatim Stj. Antoljak nastojao da obrani vjerodostojnost tobožnje isprave Bele IV Pažanima, od 30. III 1244, u radu: "Pitanje autentičnosti paške isprave", Starohrvatska prosvjeta, III ser., I, 1949. Usp. o tome: N. Klaić, Paški falsifikati, Radovi Filoz. fak. u Zagrebu, Hist. grupa I, 1959.]

čete drskih razbojnika i rulje gladnih vukova koje su ljude napadale čak i u njihovim stanovima, kako to pripovijeda splitski arhiđakon Toma. Primivši sigurne vijesti o odlasku Tatara, Bela ostavi Dalmaciju u drugoj polovici maja 1242. i u pratnji knezova Krčkih, koji mu uzajmiše golemu svotu gotova novca, svrati najprije u Zagreb, a zatim pođe u Ugarsku. Kralj se ubrzo mogao uvjeriti da mu valja iz temelja započeti rad koji se već bio lijepo razvio. Prije svega, opet je uskrisio upravu, a zatim je uspostavio sigurnost osobe i imutka, da tako ublaži nevolje pučanstva koje je pomalo počelo ostavljati svoje zbjegove. Potom je najveću brigu i pažnju posvetio obrani zemlje, jer se bilo bojati da će Tatari, u kojih vlasti ostade i dalje sva zemlja u istočnoj Evropi onkraj Karpata, obnoviti provalu. Kako je netom minula strašna godina pokazala da su samo tvrdi gradovi (*castra*) pružali narodu dovoljno i sigurno zaklonište, kralj Bela je sada na tom iskustvu osnovao svoj obrambeni sustav. Tada je bilo samo malo gradova u zemlji, a svakako više njih u kršnoj Hrvatskoj negoli u zemljovitoj Slavoniji, stoga je Bela na prigodnim mjestima dao zidati gradove i potaknuo prelate i velikaše da ih također podižu, dok su stariji popravljeni i pojačani. U to doba, dakle, kralj dade sagraditi Budim, a kraljica Višegrad nedaleko Ostrogona; u Hrvatskoj su podignuti Kalnik (kod Križevaca), Medvedgrad (kraj Zagreba), Garić (u Moslavini), Lipovac (kraj Samobora), Okić (nedaleko od Samobora) i drugi.

Postanak kraljevskih slobodnih gradova. Da napuči opustjelu zemlju, Bela odluči naseliti je strancima, poglavito Nijemcima, primamivši

"Zlatna bula" Bele IV Gradecu 1242.

ih velikim privilegijima. Ti stranci, obično nazivani gosti (*hospites*), bili su upravo obrtnici, a napučili su samo gradove (varoši) i trgovišta. Iz toga se dakle razviše kraljevski slobodni gradovi, kojih su građani imali redovito gradsku upravu u svojim rukama, slobodno birajući sebi suca (koji bijaše sve do polovice XIX. st. na čelu gradske uprave), njegove pomagače i župnika, a u parbenim poslovima mogli su prizive slati na kraljevski sud. Važno je još i to da su "gosti" mogli slobodno raspolagati svojom imovinom u oporuci. Te su povlastice privukle u gradove i mnoge niže plemiće i slobodne seljake, koji su onda sa starijim žiteljstvom stvarali hrvatski gradski elemenat. No građani su sudjelovali i u obrani zemlje, djelomično tako što su uzdržavali svoje gradove, utvrđene jakim i visokim kamenim zidinama i tornjevima, a djelomično kao vojnici, odnosno konjanici u kraljevskoj četi. Još potkraj iste godine 1242. osnovana je na brdu kraljevska slobodna općina Gradec tik Zagreba (*Mons Graecensis iuxta Zagrabiam*), jer se pod Zagrebom u to doba razumijevao samo Kaptol s današnjim istočnim dijelom Donjega grada. Kasnije su još postale slobodne općine: Samobor (1242), Križevci (1252) i Jastrebarsko (1257).[42]

Mletački rat. Iako je zemlja bila teško izmučena, ipak Bela nije mogao mirovati. Prvo mu je bilo da je još iste godine 1242. primorao oružanom rukom austrijskog hercega Fridrika Babenbergovca da mu vrati tri otete županije, a zatim se zarati s Venecijom zbog Zadra, koja se još na početku 1242, odmah po kraljevu dolasku na primorje, pobunio protiv Republike. Vojska je hrvatskog hercega i bana Dionizija bila ljeti 1243. pod Zadrom potučena, na što grad opet padne u mletačke ruke; iz njega se većina građana odselila u Nin, otkud je zadavala ljutih nevolja Mlečanima. Videći Bela taj neuspjeh, sklopi ljeti 1244. u slavonskom gradu Glažu, na podnožju Borje planine (u današnjoj bosanskoj Posavini), s Mletačkom Republikom mir odrekavši se Zadra, a dužd se obvezao da neće podupirati "nekoga Lombarda" Stjepana, "tobožnjega sina kralja Andrije", koji je tada živio u Veneciji i za koga je mati mu kraljica Beatrica tražila poslije Kolomanove smrti hrvatsko herceštvo. Potom ne preostade ni Zadranima drugo nego izmiriti se kako-tako s Venecijom, što oni i urade 1247, razumije se pod veoma teškim uvjetima, jer su odsada imali primati za kneza onoga koga im dužd pošalje, nisu se smjeli ženiti iz Hrvatske i osim toga Mlečani preuzeše upravu svih gradskih prihoda i stadoše po volji raspolagati zadarskim brodovljem i momcima sposobnima za oružje.

42 [Postanak slavonskih varoši kao gospodarskih središta pada u starije doba, zacijelo u drugu polovicu XII st., a neke su dobile povlastice slobodnih gradova još prije 1242. To su: Varaždin 1220, Perna 1225, Vukovar 1231, Virovitica 1234. i Petrinja 1240, a i Samobor je svoj privilegij dobio još prije 1242. Izraz *hospites* ne označava samo stanovnike tih gradova nego koloniste, došljake na bilo čijoj zemlji, uopće. Usp. o tome N. Klaić, Prilog pitanju postanka slavonskih varoši, Zbornik Filoz. fak. u Zagrebu III, 1955.]

Građanski rat u Hrvatskoj. Glavni razlog s kojega je Bela tako brzo i u tolikoj mjeri popustio Veneciji ima se tražiti u istodobnom građanskom ratu u Hrvatskoj, jer je trebalo osujetiti da se Venecija u nj ne uplete. Povod je dala stara prepirka između Trogira i Splita zbog sela Ostroga, koje su Splićani smatrali za svoje, unatoč tome šta su Trogirani uspjeli nagovoriti kralja Belu da im ga je potvrdio posebnom ispravom, u kojoj su bila izbrojena njihova prava i posjedi (16. maja 1242). Rat je između obje općine planuo odmah po kraljevu odlasku u Ugarsku, a doskora okupe se oko njih i razni velikaši, tako da se složiše dvije stranke: trogirska ili kraljevska (na čelu joj bribirski knez Stjepko) i splitska ili protukraljevska. Odmah se u početku pokazalo da je trogirska stranka jača, naročito na moru, pa stoga Splićani potraže i nađu saveznike u omiških Kačića, Poljičana, humskoga kneza Andrije i bosanskoga bana Mateja Ninoslava, koji odluči slabost Ugarske i Hrvatske po tatarskoj najezdi iskoristiti što bolje može. Vojna bosanskoga bana bijaše najbolje svjedočanstvo o ozbiljnosti hrvatskih događaja, pa stoga Bela povjeri jednu četu hercegu i banu Dioniziju (od plemena Turje), svomu drugu iz djetinjstva, da ukroti Split, a s drugom je sam pošao protiv bosanskoga bana Ninoslava. Kraljevske su vojske ljeti 1244. postigle potpun uspjeh na oba kraja. Herceg i ban Dionizije primora oružjem u ruci Split da mu se preda a zatim sklopi mir s Trogirom odrekavši se Ostroga. Osim toga se Split obvezao da će birati gradskim knezom kraljevskog čovjeka, predati šest talaca i položiti ponovo prisegu vjernosti. Kralj Bela, pak, natjerao je bana Ninoslava na pokornost i tom prilikom potvrdio darovnicu svoga brata Kolomana bosanskoj crkvi na Đakovo i desetinu u Usori, Soli i Donjim Krajima, a za izvršenje toga morao je jamčiti ban Ninoslav sa svojim velikašima. Otada je vladao u Bosni do banove smrti (oko 1250) mir, a međutim dade Bela na sudskom danu u Stolnom Biogradu (20. aug. 1245) okruniti svoga petogodišnjeg sina Stjepana "mladim kraljem" ugarskim i uz to učini bana Dionizija palatinom.

Rat za babenberšku baštinu. Uto se Bela ponovo zaplete u rat s austrijskim hercegom Fridrikom Babenbergovcem. Nedaleko od Wiener-Neustadta došlo je do boja u kojem pogibe Fridrik kao posljednji muški potomak svoga roda. Sva zemlja od Češke do hrvatske granice (to jest Austrija i Štajerska) ostade bez zakonita vladara. Sada se za babenbršku baštinu počnu otimati oba susjeda, kralj Bela i češki kralj Přemysl Otakar II.[43] Poslije poduljega bezuspješnog ratovanja uplete se u borbu papa Inocent IV, a njegovim nastojanjem dođe do mira u Požunu (1254), po kojemu češki kralj dobije Austriju, a ugarsko-hrvatski svu Štajersku (od Semeringa na jug). Potom pošalje Bela u Štajersku svoga sina, "mlađeg kralja" Stjepana, a kao glavnog savjetnika dodijeli mu hrvatskog bana i hercega Stjepana (od plemena Gut-Keled). Ali Štajercima ubrzo otešča ugarsko gospodstvo, pa stoga plane u zemlji buna. Buntovnici primoraju mladog Stjepana i njegova istoimena

43 [Šišić je upotrebljavao njemački oblik Otokar; ovdje je on zamijenjen oblikom koji je u Čeha uobičajen.]

savjetnika na odlazak iz Štajerske i proglase svojim gospodarom češkoga kralja Přemysla Otakara (1259). Zbog toga je došlo do češko-ugarskog rata, u kojem češke vojske pobijede kod Kroissenbrunna na rijeci Moravi (1260), na što se Bela morao odreći Štajerske. Kao jamstvo za trajni mir bilo je uglavljeno da će se Belin mladi sin Bela oženiti Otakarovom nećakinjom Kunigundom, što se kasnije i zbilo, pa tako nastupiše porodične veze između Arpadovića i Přemyslovića. Uza sve ta nije ipak bilo trajna mira, štaviše, potkraj Belina života češki je kralj – ovladavši i Kranjskom i Koruškom – nastojao dobiti u svoju vlast i zapadnu Slavoniju i doista je bilo u njegovim rukama u doba Beline smrti Hrvatsko zagorje i sav kraj oko Samobora, gdje su privrženici češkoga kralja i podigli čvrst grad nad trgovištem za obranu južnih međa Otakarove države (oko 1270).

Jačanje velikaša. Tatarska je najezda odvrnula kralja Belu s onog puta kojim je pošao u početku vladanja. Do toga vremena, naime, kralj je svom snagom radio protiv osiljenja velikaša, a otada ih je i sam podupirao imajući pred očima jačanje svoje vojne snage. Darivao je, dakle, uz obvezu vojne službe svojim vjernim privrženicima ne samo pojedina zemljišta nego i čitave županije, a osim toga bi ih ovlastio da na svojim posjedima grade tvrde gradove. Na taj je način Bela doduše postigao svoju svrhu, ali je porasla i moć velikaša jer su oni otada u svojim gradovima držali stalne oružane čete, koje nisu bile samo u kraljevoj službi na obranu zemlje nego su velikašima služile i za njihove lične ciljeve. Da oslabi ovako poraslu moć velikaša, kralj je nastojao da sebi jače priveže građanski stalež, a izravne je svoje službenike u kraljevskim gradovima podigao sve na plemiće (*nobiles... qui servientes regales dicuntur*), davši im u potpuno vlasništvo onaj kraljevski zemljišni posjed koji su dotle obrađivali. Osim toga, kralj je zamjenjivao s velikašima neke njihove gradove za druge posjede želeći da dobije u svoje ruke kao "kraljevske gradove" (*castra regia*) sve znatnije tačke u zemlji. Ali se već doskora pokazalo da sve te kraljeve mjere nisu bile dostatne i nisu mogle spriječiti presizanja velikaša, jer ona gospodarska i vojna snaga do koje se oni uspeše učinila ih je tako preuzetnima da su počeli sve to jače potiskivati niže plemstvo u dohvatu svoga golemog posjeda, zahtijevajući od njih različite vazalne dužnosti. Štaviše, gdjekoji se od njihovih tvrdih gradova pretvorio u pravo razbojničko gnijezdo, iz kojega je ovaj ili onaj velikaš uspješno prkosio i kraljevskoj vlasti. Ovu preuzetnost velikaša uvelike je ojačala razmirica između oca Bele i sina Stjepana, a svrši naposljetku (1265) tako da je Stjepan "mlađi kralj" sebi izvojevao neograničena kraljevska prava. Otada je Ugarska imala dva kralja, dva dvora i dvije centralne vlade, a u Hrvatskoj je preko Drave vladao kraljevskim sjajem i punom samostalnošću mlađi sin Bela kao hrvatski herceg (od 1261 do smrti 1269). "Zlatna bula" je sasvim zaboravljena, a oba su se kralja jagmila tko će sebi steći više privrženika darivanjem zemljišta i na njima naseljenih kmetova. Sada kralj Bela – uz koga je listom pristajala sva Hrvatska – potvrdi među ostalima: knezovima Krčkim županiju

Modrušku i Vinodol (1251), Bribirskim županiju bribirsku (1251), a Babonićima Vodičevo (1256). Ovo jačanje velikaša natjera niže plemstvo (*servientes regales*) da se obrate na kralja Belu i njegove sinove da im zajamče i potvrde temeljna prava plemstva i sloboštine. Otac i sinovi izdadu potom 1267. ispravu kojom im udovoljiše molbi u deset tačaka. Ova isprava – koja se odnosi kao i "Zlatna bula" (1222) samo na Ugarsku i Slavoniju, ili na Hrvatsku do Gvozda – treća je promjena "Zlatne bule", ali ni ona nije mogla spriječiti jačanje velikaša i postepeno padanje kraljevske moči.

Upravne promjene. U to doba (oko 1260) kralj Bela učini neke veoma zamašne promjene u upravi hrvatskih zemalja. Prije svega uredi da čitavim hrvatskim kraljevstvom vlada herceg od kraljevskog roda (*dux totius Sclavoniae, Croatiae et Dalmatiae*), kojemu dodijeli dva bana: slavonskog i hrvatsko-dalmatinskog. Kad nije bilo hercega od kraljevskog roda (što je obično i bivalo), onda vrhovnu upravu nad čitavim hrvatskim kraljevstvom preuzima slavonski ban s naslovom "cijele Slavonije" (*totius Sclavoniae*); njemu se imao pokoravati hrvatsko-dalmatinski ban, koji nosi kadikad i naslov "primorskog" bana (*banus maritimus*). Tom je razdiobom položena osnova razdiobi sve dotle jedinstvenoga upravnog i političkog kraljevstva hrvatskoga u dva zasebna politička i upravna teritorija: u Kraljevinu Hrvatsku i Dalmaciju i u Kraljevinu Slavoniju, a ta će se razdioba održati sve do XVI stoljeća.

Radi obrane ugarske i hrvatske granice od Srba osnova Bela potkraj svoga vladanja banovinu Mačvu (*banatus de Machow*), koja se prostirala u današnjoj sjeverozapadnoj Srbiji, Savi na jug između Drine i Kalubare, a sa središtem (*castrum Machow*) nedaleko od današnjeg Valjeva. Ovoj banovini su kasnije, naročito u XIV st., zbog većeg banova dohotka pridružene i u vojničke svrhe srijemska i vukovska županija, a požeška je u ime prihoda postala (od 1264 dalje) redovitim vlasništvom kraljice.[44] Tako se dogodilo da su spomenuti od starine hrvatski krajevi bili s vremenom sasvim izuzeti ispod banske vlasti, a to je opet urodilo posljedicom da su se počeli ubrajati među ugarske, naročito u XV i XVI st. do mohačke bitke. Kao i hrvatsko kraljevstvo tako je Bela rascjepkao također i Bosnu poslije smrti bana Mateja Ninoslava (oko 1250), kad u njoj buknuše prijestolne borbe među njegovim potomcima. Oko 1254. Bela razdijeli Bosnu na tri dijela: Banovinu Bosnu, u kojoj ostavi potomke Mateja Ninoslava da vladaju, ograniči na područje gornjeg Vrbasa i Bosne, dok u porječju Usore (oko Doboja i Tešnja) osnuje Usorsku banovinu, a u predjelima oko Soli (današnje Tuzle) Banovinu Sol, namještajući u njima svoje pouzdane velikaše. Tada je hrvatskim kraljevstvom vladao herceg Bela (1261-1269), a kako bijaše još malodoban, stajala je na čelu hrvatske uprave sama kraljica mati Marija. Herceg Bela stolovao je s majkom u Zagrebu i Kninu okružen sjajnom pratnjom. Pod

44 Prema tome, za požeški županijski grad i za svu županiju kaže se u ispravi od 15. jula 1264. izrijekom da je "*in ducatu Sclavoniae constitutum*" (Smičiklas, Cod. dipl. V, 302).

tim materinim skrbništvom herceg Bela ostade do 1268, kad počne samostalno vladati ali već iduće godine 1269. pokosi ga nenadano smrt. Baš tada udao je "mlađi kralj" Stjepan svoju kćer Mariju za napuljskoga kraljevića Karla, dok je napuljska princesa Jelisaveta kasnije pošla za Stjepanova prvorođenca i prijestolonasljednika Ladislava. Ovim ženidbama dođe do najtješnjih rodbinskih odnosa između Arpadavića i napuljskih Anžuvinaca.

Kralj Bela IV umro je 3. maja 1270.

V
POSLJEDNJI ARPADOVIĆI (1270-1301)

Stjepan V (1270-1272) bijaše čovjek žestoke ćudi i tvrda srca. Odmah u početku svoga vladanja zametne sa češkim kraljem Přemyslom Otakarom II rat, jer nije mogao mirno gledati kako taj moćni vladalac osvaja Korušku i Kranjsku. Ratovalo se promjenljivom srećom sve do maja 1271, kad je došlo do boja između grada Mošona i rječice Rapce (zapadno od Đura), u kojem je Otakar doduše suzbijen, ali nije poražen. Nato sklope oba vladara mir: kralj Stjepan se odreče svakog zahtjeva na Austriju, Štajersku, Korušku i Kranjsku, a Otakar obeća da će se okaniti svake veze sa Stjepanom Postumom, sinom kralja Andrije II, koji malo potom i umre u Veneciji ostavivši udovicu Mlečanku Tomasinu Morosini i sina Andriju "Mlečanina".

Za Stjepanova vladanja stekoše knezovi Krčki grad Senj (1271), a banovao je Joakim Pektar od plemena Gut-Keled. Ljeti 1272. Stjepan odluči poći u goste u Napulj preko Dalmacije. Na put povede i desetogodišnjega starijega sina Ladislava, ali došavši do cistercitske opatije u Topuskom, ostavi ga ovdje, a sam pođe s velikom pratnjom dalje na jug. Kad kralj stiže u Bihać na Uni, dođe mu glas da je mladoga prijestolonasljednika Ladislava nekud iz topuskog samostana nestala. Tako je bilo jer je mladića potajno ugrabio ban Joakim Pektar, bez sumnje u sporazumu s kraljicom Jelisavetom, rođenom Kumankom. Na taj se glas kralj Stjepan jako uzrujao i odmah krenuo natrag da traži sina, ali uzalud, jer ga doskora skrha teška bolest koja ga primora na povratak u Budim. Kralj je morao traženje prepustiti drugima, a ovi su i saznali da se kraljević nalazi u gradu Koprivnici, ali dok su grad podsjedali, umre kralj Stjepan (6. augusta 1272).

Ladislav IV (1272-1290). Kraljevom smrću prestade opsada Koprivnice, a ban Joakim Pektar se požuri s prijestolonasljednikom u Stolni Biograd, gdje ga dočeka mati kraljica Jelisaveta; nato bi okrunjen kao Ladislav IV (1272-1290). Obično mu se daje pridjev "Kumanac" jer su ga tako nazivali po materi. Do Stjepana V još se nekako kraljevski ugled u Hrvatskoj održao, ali poslije njegove smrti nastane općenito rasulo jer kako je Ladislav isprva bio malodoban, a poslije lakomislen i obijes-

tan, uzdigoše se velikaši još i više otimajući se između sebe za bansku čast i imanja. U taj mah bile su glavne velikaške porodice u Hrvatskoj: doseljeni Gisingovci (Nemetujvárijevci), koji su gospodovali na osnovi kraljevskih darovnica ponajviše u križevačkoj županiji: zatim Gut-Keledi, također njemačkog podrijetla, kojih su posjedi bili u zagrebačkoj i križevačkoj županiji oko Koprivnice, domaći Babonići, knezovi Vodički (kasnije Blagajski), kojima su se imanja protezala od kranjske međe do Vrbasa s gradovima Steničnjakom blizu Kupe i Blagajem na Sani; pa knezovi Krčki u primorju od Trsata do Senja i do podnožja Gvozda (Kapele), te knezovi Bribirski od plemena Šubića, gospodari bribirske županije i knezovi po dalmatinskim gradovima osim u mletačkom Zadru.[45]

Hrvatske prilike. Mjesto nedorasloga kralja Ladislava preuze vladanje njegova mati Jelisaveta, a glavni joj savjetnik bijaše slavonski ban Joakim Pektar, kasnije kraljevski blagajnik. Joakima zamijeni na banskoj stolici Matija od plemena Čaka[46] koji 20. aprila 1273. sazva prvi poznati slavonski sabor (*congregatio generalis regni Sclavoniae*), na kojem se raspravljalo o sudstvu i suđenju, vojnim dužnostima i porezima. U Hrvatskoj i Dalmaciji postade "primorskim" banom kninski biskup Nikola. Matiju Čaka zamijeni još iste godine u Slavoniji Henrik Gisingovac, a taj podiže već iduće godine bunu protiv kralja Ladislava i njegove matere, za koje i pogibe. Sada je mladi kraljev brat Andrija imenovan hrvatskim hercegom, a kako je bio još dijete, preuze vladanje mati mu Jelisaveta. Sve to ipak ne spriječi velike hrvatske bune pod vodstvom knezova Babonića protiv kraljice i glavnog joj savjetnika Joakima Pektara, u kojoj ovaj siloviti čovjek i pogibe (1277).[47] Njegovom smrću ubrzo nestade porodice Gut-Keled iz Slavonije.

Bitka na Moravskom polju. Međutim se dogodiše važne promjene u susjednoj Austriji. Godine 1273. izabran je njemačkim kraljem Rudolf Habsburški, a taj odmah pozove češkoga kralja Otakara da vrati Njemačkoj baštinu Babenbergovaca. Budući da se češki kralj ne htjede tom pozivu odazvati, došlo je do rata koji najzad svrši bitkom na Moravskom polju (25. augusta 1278), u kojoj Rudolf pobijedi najviše ugarskom pomoći, dok je sam Otakar poginuo kao junak na bojištu. Tom su bitkom Habsburgovci postali gospodari bivših babenberških zemalja, odnosno neposredni susjedi češkog, ugarskog i hrvatskog kraljevstva; otada se oni sve to većma upleću u poslove ovih država s jasnom težnjom da ih skupe u jednu cjelinu u svojoj ruci, što su na kraju i uspjeli.

U Hrvatskoj i Dalmaciji nije ni poslije smrti Joakima Pektara bilo mira, a prilike se još većma zamutiše kad umre hrvatski herceg Andrija

45 [Knezovi Bribirski vršili su tada kneževsku čast u gradovima Splitu, Šibeniku i Trogiru.]

46 [Šišić je imenu Čak dodao na ovom mjestu pridjev: Trenčinski. Međutim, ban Matija nije bio iz porodice Čaka Trenčinskih, prozvanih tako po gradu Trenčinu u Slovačkoj, nego iz jedne druge porodice s istim imenom.]

47 [U 2. izd. ovog "Pregleda" netačno je odštampana godina 1272. kao godina Pektarove smrti.]

(ljeti 1278). U taj čas bijaše kralj Ladislav jedini zakonom priznati Arpadović, jer dvor nikad ne htjede priznati Andriju "Mlečanina", sina Stjepana Postuma. Međutim bijahu Gisingovci i Babonići, kojima se pridružiše i knezovi Krčki, u neprekidnim svađama, a u Dalmaciji navale Mlečani na omiške Kačiće i potpuno ih unište; ipak je ban Pavao Bribirski znao sebi sačuvati sam grad Omiš (1280).[48] U takvim je, dakle, prilikama Andrija Mlečanin pregnuo da oživotvori svoje pravo na hrvatsko herceštvo, a kad se Gisingovci 1289. dignu na kralja Ladislava, pozovu Andriju u Hrvatsku. U pratnji svoga ujaka Alberta Morosinija iskrca se Andrija u početku 1290. u mletačkom Zadru i pođe na sjever; ali u Štrigovu, u Međumurju, zarobi ga neki velikaš i potom preda na čuvanje austrijskom hercegu Albrehtu I, sinu Rudolfa Habsburškog. Kad su uskoro potom neki Kumani ubili kralja Ladislava, pozovu ugarska gospoda iz Beča Andriju na prijestolje.

Andrija III (1290-1301). Protiv Andrije III Mlečanina odmah se podigoše tri moćna protivnika složno mu poričući zakonito arpadovsko podrijetlo. Rudolf Habsburški počne tvrditi da je kralj Bela IV predao Ugarsku i Hrvatsku u zaštitu njemačkom caru Fridriku II za tatarske provale (1241), pa zato preda oba kraljevstva svomu sinu, austrijskom hercegu Albrehtu (u augustu 1290). Papa Nikola IV poče isticati da su oba kraljevstva leno Svete stolice i da je sada samo on vlastan da njima raspolaže. Napuljska kraljica Marija, sestra kralja Ladislava IV, izjavi da je jedino ona zakonita baštinica, odnosno njezin sin Karlo Martel, na koga prenese svoje pravo. Njoj se pridruži i papa, a nato Karla Martela u Napulju papinski legat okruni (1292) nekom tamošnjom krunom za ugarsko-hrvatskoga kralja. Ali Andrija, zakonito okrunjen u Stolnom Biogradu i imajući na svojoj strani najveći dio Ugarske, brzo se u tom nezgodnom položaju snašao. Prije svega obračuna s Albrehtom austrijskim kao najopasnijim protivnikom. On mu navijesti rat i pobijedi ga, na što se Albreht mirom u Hainburgu odreče svih svojih prava. Teže je bilo s napuljskim dvorom jer mu se pridružila gotovo sva Hrvatska od Drave do Neretve, pa čak i sami Gisingovci, a na čelu im Henrikov sin Ivan, slavonski ban. Stoga Andrija prijeđe oružanom silom preko Drave, ali kad se vraćao poslije uspješne vojne, Ivan Gisingovac ga izdajnički uhvati i zatvori. Plativši golemu svotu novca, dobavi se opet slobode (krajem 1232). Sada se pridruže kralju Babonići i dovedu sretno u Ugarsku kraljevu majku Tomasinu Morosini, koju sin imenuje hrvatskim hercegom.

Bribirski knezovi. I napuljskom dvoru i Andriji III bilo je osobito stalo do knezova Bribirskih, naročito do bana Pavla. Da ga predobije za sebe, darova mu napuljski kralj Karlo II u ime svoga sina Karla Martela čitavu Hrvatsku od Modruše (to jest od Gvozda) do Huma (to jest do Neretve) s nasljednim pravom, i to tako da su svi oni hrvatski plemići koji su na tom zemljištu stanovali postali tom darovnicom vazali bana

48 [Pavao je upravo te godine (1280) prisvojio Omiš.]

Pavla i njegovih baštinika (u augustu 1292). Odmah iduće godine učini isto kralj Andrija, darovavši Pavlu i njegovu rodu hrvatsko-dalmatinsku banovinu i bansko dostojanstvo s nasljednim pravom (1293). Tim darovnicama postadoše knezovi Bribirski prvi velikaši u Hrvatskoj, a banska čast postade u njihovoj porodici nasljedna, prelazeći od oca na sina bez kraljeva utjecaja ili bar potvrde. U Slavoniji pokušaše Babonići učiniti se nasljednim banovima (Radoslav i Stjepan), a u Bosni Kotromanići (Prijezda i sin mu Stjepan Kotroman)[49], bez sumnje potomci bana Borića.

Konac Andrijina vladanja. Poslije kratkog mira došlo je 1295. opet do krvavih domaćih borba, naročito je u Zagrebu poteklo mnogo krvi, gdje je Gradec bio uz Andriju, a Kaptol uz Karla Martela.[50] Ali iste godine umre Karlo Martel, a njegova prava prijeđu na njegova sina Karla Roberta. Smrt napuljskog kraljevića primiri jedno vrijeme Hrvatsku i Ugarsku; ali kad Andrija naumi 1299. ujaka svoga Alberta Morosinija – nemajući sam sina -proglasiti svojim nasljednikom, bukne opća buna protiv njega, a u korist Karla Roberta. Bribirski knez Juraj, brat bana Pavla, pođe u Napulj i u augustu 1300. dovede mladoga kraljevića u Hrvatsku. Usred ovih nemira umre nenadano Andrija III (14. januara 1301) i s njime izumre rod Arpadovića. Na glas o njegovoj smrti dovede ban Pavao kraljevića Karla Roberta u Zagreb, gdje ga dočeka župan Ugrin od plemena Čaka Iločkih i odvede u Ostrogon. Tu ga zatim u martu 1301. prvi put okruni ostrogonski nadbiskup Grgur za ugarsko-hrvatskoga kralja kao Karla I.[51]

49 [Spomenuti Stjepan ne naziva se u izvorima Kotroman niti se smatra osnivačem vladarske porodice Kotromanića. Ispravnije je zvati ga Stjepanom I Kotromanićem, koje je mišljenje u nauci i prevladalo.]

50 Da je od toga vremena ime zagrebačkom "Krvavom mostu" (danas ga više nema, jer je potok presvođen, a nekad je dijelio Gradec od Kaptola), to je bajka. Most se sve do novijih vremena zvao " pisani", a po crvenoj boji kojom je bio oličen postao je s vremenom tobože "krvavi"; zatim je fantazija brzo našla povod.

51 Zagrebačke krunidbe g. 1300. nije bilo. To je neosnovana kombinacija nekih pisaca XVII i XVIII st. koju potom prihvatiše i neki pisci XIX stoljeća. Dokaze gledaj u Vjesniku zem. arkiva III, 1901.

B. Od 1301. do 1526.

Izvori. – T. Smičiklas (E. Laszowski i M. Kostrenčić), Codex diplomaticus regni CD et S VIII-XV (1300-1378), 1908-34; I. Tkalčić, Monumenta historica liberae et regiae civitatis Zagrabiae I-III, Zagreb 1889-96; Š. Ljubić, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike I-X (do 1469), 1868-91 (Index alphabeticus rerum, personarum et locorum, MSHSM 24, 1893); J. Šafarik, Acta archivi Veneti (za doba od 1469-88; usp. Ljubićeve ispravke u Književniku II, 1865); Š. Ljubić, Commissiones et relationes Venetae I (1433-1527), MSHSM 6, 1876; I. Kukuljević, Iura regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, I-III, 1862 (isprave, saborski spisi i članci zajedničkih ugarsko-hrvatskih sabora); Acta croatica (1288-1599), 1863; Đ. Šurmin, Hrvatski spomenici I (do 1499), MHJSM 6, 1898; E. Laszowski, Spomenici plemenite općine Turopolje I-II (1225-1526), 1904/5; L. Thallóczy – A. Horváth, Codex diplomaticus... comitatuum Dubicza, Orbász et Szana (1244-1710), MHH I/36, 1912; L. Thallóczy – S Barabás, Codex diplomaticus... comitum de Frangepanibus, I-II (1133-1527), MHH I/35 i 38, 1910 i 1913; L. Thallóczy – S. Barabás, Codex diplomaticus... comitum de Blagay (1200-1578), MHH I/28, 1897; Z. Tanodi, Povjesni spomenici slob. kralj. grada Varaždina I (1209-1526), 1942; F. Šišić, Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama s Turcima (1473-96), Starine JAZU 37 i 38, 1934-37; M. Mesić, Građa mojih rasprava u "Radu" (razdoblje Jagelovića), Starine JAZU 5, 1873; L. Thallóczy – A. Horváth, Banatus, castrum et oppidum Jajcza (1450-1527), MHH I/40, 1915; L. Thallóczy – A. Hodinka, A horvát véghelyek oklevéltára (Hrvatski krajiški spisi) I (1490-1527), MHH I/31, 1903; J. Stipišić – M. Šamšalović, Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije (Inventar), Zbornik Hist. inst. JAZU 2, Zagreb 1959 (regesta isprava do 1437); J. Buturac, Neobjavljeni dokumenti hrvatske povijesti u XV. stoljeću, HZ XI-XII, 1958/9.

J. Lucius, Notae, Starine JAZU 13, 1881, i Note storiche, Bulletino di storia dalmata IV-VI, 1881-83 (uglavnom građa XIV i XV st.); Vj. Klaić, Acta Keglevichiana, MSHSM 42, 1917 (1322-1527); F. Šišić, Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća, Starine JAZU 39, 1938; Iz arhiva grofova Pongrácz, Starine 36, 1918 (regesta isprava Nelipčića od Dobre Kuće 1300-1523).

Statuta capituli Zagrabiensis saec. XIV (1334-45), izd. I. Tkalčić, Monumenta episcopatus zagrabiensis II, 1874; I. Tkalčić, Urbar bivšega hrvatskoga pavlinskoga samostana u Strezi, VZA V, 1903; R. Lopašić, Hrvatski urbari, MHJSM 5, 1894; Stj. Antoljak, Zadarski katastik 15. stoljeća, Starine JAZU 42, 1950; M. Kos, Jedan urbar iz vremena oko 1400. o imanjima Devinskih i Walseeovaca na Kvarneru, Vjesnik HA u Rijeci III, 1955/6; D. Klen, Fragmenti rašporskog urbara iz prve polovine XV stoljeća, JZ IV, 1960.

Rački – Jagić – Črnčić, Hrvatski pisani zakoni..., MHJSM 4, 1890 (Poljički zakon iz 1440 izdao latinicom A. Pavich pl. Pfauenthal u GZM XX, 1908, a Veprinački iz 1507 ponovo izdao R. Strohal u Mjesečniku Pravn. dr. XXVI, 1910); Statuta et leges civitatis Spalati, MHJSM 2, 1878 (ur. J. Hanel); Statutum et reformationes civitatis Tragurii, ib. 10, 1915 (ur. I. Strohal); Statutum et reformationes insulae Brachiae, ib. 11, 1926 (ur. K. Kadlec); Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae, ib. 1, 1877 (ur. J. Hanel); Statut grada Iloka iz g. 1525, iz. 12, 1898 (ur. R. Schmidt); Istarski razvod, izd. A. Starčević u Arkivu za jugosl. povjestnicu II, 1852, i L. Kirac, Crtice iz istarske povijesti,

Zagreb 1946, a ćirilicom Đ. Šurmin u Acta croatica (o njegovu postanku usp. M. Kos, Studija o Istarskom razvodu, Rad JAZU 240, 1931, i Pet istarskih razvoda iz XV stoljeća, Jadranski zbornik I, Rijeka 1956); M. Zjačić, Knjiga riječkog kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina, Vjesnik HA u Rijeci III-V, 1955-1959.

Gy. Nagy, Codex diplom. hung. Andegavensis VII (1358/9), 1920; G. Wenzel, Acta extera. Magyar diplomacziai emlékek az Anjou-korból I-III (do 1395), 1874-76; Gy. Fejér, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X i XI (1382-1439); J. Teleki, Hunyadiak kora Magyárorszagon X-XII, 1853-57; I. Nagy – A. Nyáry, Magyar diplomacziai emlékek Mátyás Király korából I-IV, 1875-78; V. Fraknói, Mátyás Király levelei... I-II, 1893-95; St. Kaprinai, Hungaria diplomatica temporibus Matthiae de Hunyad regis Hungariae II (1457-61), 1771; L. Varjú – B. Iványi, Oklevéltár a Tomaj nemzet ségbeli Losonczi Bánffy család történetélet II, 1928; F. Firnhaber, Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. in den Jahren 1490-1526, Archiv für die Kunde oesterr. Geschichtsquellen II, 1849; I diarii di Marino Sanuto, Venezia 1897-1903 (građa za hrv. povijest do 1526. izd. u Arkivu za jugosl. povjestnicu V, VI, VIII, XII, i u starinama JAZU 5, 15, 16, 21, 24, 25); P. Kandler, Codice diplomatico istriano, I-V, 1846-52.

F. Šišić, Izvori bosanske poviesti. Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do g. 1463, I, Sarajevo 1942, str. 1-38 (s iscrpnim pregledom objelodanjene izvorne građe za povijest Bosne u srednjem vijeku); G. Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka II i III, GZM, n. s. VI, 1951, i VII, 1952; Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije, Radovi ND BiH III, 1955; A. Solovjev, Vlasteoske povelje bosanskih vladara, IPZ I/1, 1949; H. Šabanović, Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća, IPZ 1/2, 1949.

Miha Madijev de Barbezanis, De gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum (1290-1330), izd. V. Brunelli u programu Zadarske gimnazije za 1877/8 (usp. o tom spisu F. Šišić, M. M. de B., Rad JAZU 153, 1903); M. Barada, Skup splitskih povjesnih izvora, NVj 49, 1940-41; D. Švob, O hronologiji Krnjeg ljetopisa splitskog, VHAD, n. s. XXII-XXIII, 1941-42; G. Cremošnik, Prilog biografiji Mihe Madijeva, HZ IX, 1956; Obsidio Jadrensis (izd. Lucius, De regno Dalmatiae et Croatiae..., 1666, preštampao E. Schwandtner, Scriptores rerum hungaricarum II, 1748) i Chronica Jadertina (izd. u talijanskom prijevodu J. Morelli, Monumenti veneziani di varia letteratura, 1796); Memoriale Pauli de Paulo patritii Jadrensis iz g. 1380-1408 (izd. F. Šišić u VZA VI, 1904); L. Tubero, Commentarii de temporibus suis (do 1522), najpristupačnije izdanje Schwandtner, n. dj. II, 1748; G. Novak, Nepoznati dokumenti za "Povijest pučkog prevrata na Hvaru 1510-1514" i za dalju borbu pučana za ravnopravnost sa vlastelom u komuni Hvara, Starine JAZU 48, 1958.

I. Thuróczy, Chronica Hungarorum (do 1464), 1488, najpristupačnije izdanje Schwandtner, n. dj. I, 1746; A. Bonfini, Rerum Hungaricarum decades libris XLV comprehensae (za razdoblje 1471-95), 1543 i kasnije.

Literatura. – Vj. Klaić, Povjest Hrvata II, 1-3, 1900-04 (osobito važno za prikaz XV st. i prve četvrti XVI st.); J. Šidak (i G. Novak – poglavlje o dalmatinskim gradovima) u Historiji naroda Jugoslavije I, 1953; A. Huber, Geschichte Oesterreichs II i III, 1885 i 1888; H. Kretschmayr, Geschichte von Venedig I-II, 1906-20.

B. Hóman, Gli Angioini di Napoli in Ungheria 1290-1403, Rim 1938. (prev. s mađ. originala); Vj. Klaić, Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347, Zagreb 1897; Hrvatski bani i hercezi za Karla Roberta i Ljudevita I (1301-1382), Rad JAZU 142, 1900; G. Novak, Pavao Bribirski, ban Hrvata i gospodar Bosne. Jadranska Straža 1932. i pos.; F. Šišić, Studije iz historije an-

žuvinske dinastije, VZA III, 1901; Pad bana Mladena Šubića, bana hrvatskoga i bosanskoga, GZM XIV, 1902; M. Barada, Vrijeme smrti i obiteljski odnošaji bana Mladena II., Šišićev zbornik, Zagreb 1929; D. Gruber, Nelipić, knez cetinski i kninski, Zagreb 1886; S. Gunjača, Cetinski knez Ivan I. Nelipić, Kalendar Napredak 28, 1938; D. Gruber, Ban Mikić Mihaljević (1325-1343), NVj XXXII, 1925; Vojevanje Ljudevita I. u Dalmaciji sa hrvatskimi velmožami i sa Mletčani od početka njegova vladanja pa do osamgodišnjega primirja sa Mletčani (1342-1348), Požega 1888; Borba Ludovika I. s Mlečanima za Dalmaciju (1348-1358), Rad JAZU 152, 1903; Dalmacija za Ludovika I. (1358-1382), I. dio (1358-1367), ib. 166, 168 i 170, 1906-07; F. Rački, Pokret na slavenskom jugu koncem XIV i početkom XV st., Rad JAZU 2-4, 1868.

L. Thallóczy, Historička istraživanja o plemenu goričkih i vodičkih knezova, GZM IX, 1897; Die Geschichte der Grafen von Blagay, Beč 1898; Vj. Klaić, Rodoslovje knezova Krbavskih od plemena Gusić, Rad JAZU 134, 1898; Rodoslovje knezova Nelipića od plemena Svačić, VHAD, n. s. III, 1898; M. Šufflay, Ostavština Nelipića (mađ.), Turul 25, 1907; M. Perojević, Talovci – cetinski i kliški knezovi, Kal. Napredak 27, 1937; F. Šišić, Knezovi Gorjanski. Prilog prošlosti našega plemstva u srednjem vijeku. Novosti (Zagreb), 1936, br. 357 (božićni broj); B. Krnic, Judicium generale (opći sud) u Ugarskoj i Hrvatskoj, VHAD IX, 1907.

J. Aschbach, Geschichte Kaiser Sigismunds I-IV, Hamburg 1838-45; G. Beckmann, Der Kampf König Sigmunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen, Gotha 1902; V. Fraknói, Matthias Corvinus, König von Ungarn, Freiburg in Br. 1891; A Hunyadiák és a Jagellók kora, Budimpešta, 1896.

M. Mesić, Hrvati na izmaku XV. i na početku XVI. vijeka, Književnik I-II, Zagreb 1864/5; Banovanje Petra Berislavića za kralja Ljudevita II, Rad JAZU 3, 1868; Pleme Berislavića, Rad JAZU 8, 1869; Hrvati nakon bana Berislavića do muhačke bitke, ib. 18 i 22, 1872/3; R. Horvat, Ivan Korvin, ban Hrvatski, Vienac 1896. i pos.; F. Šišić, Herceg Ivaniš Korvin (1473-1504), Dom i Sviet 18, Zagreb 1904; Bitka na Krbavskom polju, Vienac 1893. i pos.; A. Olesnicki, Bezimeni turski ljetopisac o bojevima Turaka sa Hrvatima godine 1491 i 1493, Rad JAZU 245, 1933; K historiji Krbavskoga razboja, Hrvatska revija 1934; Krbavski razboj po Sa'd-ud-dinu, NVj XLIII, 1936; Bošnjak Hadum Jakub, pobjednik na Krbavskom polju g. 1493, Rad JAZU 264, 1938; F. Rački, Odnošaj srpskih despota i doselica naprama kruni i kraljevini hrvatskoj i ugarskoj god. 1426-1503, Književnik II, 1865.

D. Csánki, Körösmegye a XV-ik században 1893; Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I-V, 1890-1913 (uz ostale obrađene su županije požeška, vukovarska, baranjska i srijemska u doba Hunjadijevaca); R. Lopašić, Bihać i bihaćka krajina, Zagreb 1890, [2]1943; Oko Kupe i Korane, Zagreb 1895; G. Novak, Split u Marulićevo doba, Marulićev zbornik, 1950; Povijest Splita I (do 1420), Split 1957; V. Foretić, Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420, Djela JAZU 36, 1940; I. Beuc, Statut zadarske komune iz 1305. godine, Vjesnik HA u Rijeci II, 1954.

M. Barada, Starohrvatska seoska zajednica, Zagreb 1957; B. D. Grekov, Poljica. Opyt izučenija obščestvennyh otnošenij v Poljice XV-XVII vv., Moskva 1951. (usp. ocjenu I. Božića u IG 1956); N. Klaić, Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske, HZ IX, 1956; Postanak plemstva "dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske", HZ XI-XII, 1958-59; Noviji radovi na društvenoj problematici srednjovjekovne Hrvatske, Godišnjak ID BiH X, 1959; O razvitku feudalne rente u Hrvatskoj i Slavoniji u XV i XVI stoljeću, Radovi FF, Odsjek za povijest 3, Zagreb 1960.

I. Tkalčić, O staroj zagrebačkoj trgovini, Rad JAZU 176 i 178, 1909; G. Novak, Pučki prevrat na Hvaru god. 1510-1514, Split 1918; Split u svjetskom prometu, Split 1923; I. Tkalčić, Odpor i buna radi desetine u biskupiji

zagrebačkoj u XIV v., Rad JAZU 49, 1879; I. Rengjeo, Novci bana Pavla Šubića, Numizmatika II-IV, 1934-36, i pos. 193 7 ; Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien, Graz 1959; M. Brandt, Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV. st. (pogl. V i VI, str. 177-232), Zagreb 1955; Susret viklifizma s bogomilstvom u Srijemu, Starohrvatska prosvjeta 5, 1956; J. Šida k, Kacířské hnutí a ohlas husitství na slovanském jihu, u zborniku: Mezinárodni ohlas husitství, Praha 1958.

L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, Leipzig 1913; V. A. Trpkovć, Kad je Stepan II Kotromanić prvi put prodro u Hum, IG 1960; I. Ruvarac, Banovanje Tvrtka bana (1353-1377), GZM VI, 1894, i Zbornik Il. Ruvarca I, izd. SKA, 1934; V. Ćorović, Kralj Tvrtko I Kotromanić, PI SKA 56, 1925; F. Šišić, Studije iz bosanske historije I. O ratu bana Tvrtka s ugarskim kraljem Ljudevitom I. godine 1363. II. Kad je ban Tvrtko postao kralj srpski i bosanski i kad je umro. GZM XV, 1903; M. Dinić, O krunisanju Tvrtka I za kralja, Glas SKA 167, 1932; J. Šidak, O vjerodostojnosti isprave bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću, Zbornik FF u Zagrebu II, 1954; Franjevačka "Dubia" iz g. 1372/3. kao izvor za povijest Bosne, IČ V, 1955; J. Mijušković, Humska vlastela porodica Sankovići, IČ XI, 1960; G. Čremošnik, Bosanska kraljica Gruba, Godišnjak ID BiH IV, 1952; M. Gecić, Prilog bosanskoj istoriji (1395-1399), IG 1953, 1-2; J. Radonić, Der Grossvojvode von Bosnien, AfslPh XIX, 1897; O knezu Pavlu Radenoviću, LMS 211-212, 1902; G. A. Škrivanić, Rat bosanskog kralja Ostoje sa Dubrovnikom, VVM 5/II, 1958; M. Dinić, Vesti Eberharda Windeckea o Bosni, JIČ I, 1935; F. Šiić, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416), Zagreb 1902; S. M. Ćirković, Dve godine bosanske istorije (1414 i 1415), IG 1953; Ć. Truhelka, Konavoski rat, GZM 29, 1917; Lj. Jovanović, Stjepan Vukčić Kosača, Glas SKA 28, 1891; H. Šabanović, Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463 g., Godišnjak ID BiH VII, 1956; Bosansko krajište, 1449-1463, Godišnjak ID BiH IX, 1957; S. Ćirković, Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463 godine, IG 1954; M. Šunjić, Prilozi za istoriju bosansko-mletačkih odnosa 1420-1463, HZ XIV, 1961.

K. Jireček, Bosna i Hercegovina za středověku, Časopis Českého Musea LIII, Prag 1879; Ć. Truhelka, Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka, GZM XIII, 1904. (prerađeno u Napretkovoj Poviesti BiH I, 1942); Em. Lilek, Iz društvenog i državnog ustrojstva BiH u srednjem vijeku, Izvještaj I. realke u Sarajevu 1888/9 i 1889-90; S. Ćirković, Ostaci starije društvene strukture u bosanskom feudalnom društvu, IG 1958; M. Dinić, Državni sabor srednjevekovne Bosne, PI SAN 231, 1955; A. Solovjev, Pravni položaj seljaka u srednjevekovnoj Bosni, Pregled II, Sarajevo 1947; A. Babić, O odnosima vazaliteta u srednjevjekovnoj Bosni, Godišnjak ID BiH VI, 1954; Diplomatska služba u srednjevjekovnoj Bosni, Radovi ND BiH XIII, 1960; Vl. Jokanović, Prilog izučavanju bosanskog feudalizma, Radovi ND BiH II, 1954; V. Vinaver, Trgovina bosanskim robljem tokom XV veka u Dubrovniku, Anali HI JAZU u Dubrovniku II, 1953; A. Solovjev, Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661, GZM, n. s. I, 1946 (usp. i ocjenu J. Šidaka u HZ I, 1948, 260-261).

M. J. Dinić, Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Bosni i Srbiji, PI SAN 240, 1955; I. Rengjeo, Novci bosanskih banova i kraljeva, GZM LV, 1943; M. J. Dinić, Veliki bosanski zlatnik, IČ III, 1951/2. (usp. i kritiku I. Rengjela u Numizmatika V, 1953, i Dinićev odgovor u IG 1955, 3-4); J. Šidak, Iz bosanske srednjovjekovne numizmatike, Godišnjak Ist. dr. BiH VI i VII, 1954. i 1955; D. Kovačević, Prilog proučavanju zanatstva u srednjevjekovnoj Bosni, Godišnjak ID BiH X, 1959; Trgovina u srednjevjekovnoj Bosni, Djela ND BiH XVIII, 1961.

M. Vego, Naselja bosanske srednjevjekovne države, Sarajevo 1957. (s kartom); usp. ocjenu S. Ćirkovića u IG 1957.

VI
KARLO I
(1301-1342)

Borba s protukraljevima. Karlo I[52] (1301-1342) bijaše još mladić od dvanaest godina kad je postao ugarsko-hrvatskim kraljem. Hrvati su ga gotovo svi priznali, ali Ugarska se podijeli u stranke. Po ženidbenim vezama s Arpadovićima imala su tri pretendenta pravo na prijestolje: napuljski Karlo II, češki kralj Većeslav II, sin nesretnoga Přemysla Otakara II i Kunigunde, unuke Bele IV, koji ustupi svoje pravo sinu Većeslavu, i Oton Bavarski, sin Beline kćeri Jelisavete. Većina ugarskih velikaša, a na čelu im palatin Matija Čak Trenčinski, odlučiše se za češkoga kraljevića Većeslava i dovedu ga u Stolni Biograd, gdje ga zatim okrune kao Ladislava V (1301-1304) za ugarskoga kralja. Sada plane krvav građanski rat između oba kralja, u koji se uplete papa Bonifacije VIII tako odlučno da je Ladislav V ljeti 1304. sramotno ostavio Ugarsku, na što ugarska gospoda proglase i okrune kraljem Otona Bavarskoga (1304-1308). Njegova je stranka bila slabija; najjača potpora bio mu je Erdelj, pa stoga pođe onamo k vojvodi Ladislavu Aporu, čijom se kćerkom mislio vjenčati. Ali taj mu obijesni velikaš otme krunu sv. Stjepana, koju je vazda sa sobom nosio, a njega baci u tamnicu. Tek 1308. oslobodi se i vrati kući napustivši svako pravo na Ugarsku i Hrvatsku. Sada se podiže treći Karlov suparnik: srpski raskralj Stefan Dragutin, po ženi Katarini, kćeri kralja Stjepana V, rođak Arpadovića. On se složi s erdeljskim vojvodom Ladislavom Aporom i utanači s njime ugovor prema kojemu će njegov sin Vladislav uzeti vojvodinu kćer, primiti krunu sv. Stjepana i postati ugarskim kraljem. Ali Karlova sretna vojna u Srijemu, u kojoj se osobito odlikovao Pavao Gorjanski,[53] učini i toj epizodi ubrzo kraj.

Papino upletanje. Međutim pošalje papa kardinala Gentilisa u Hrvatsku i Ugarsku da utre put miru i redu. U početku novembra 1308. stigne u Budim i doskora predobije mudrim postupanjem glavne Karlove dušmane, a zatim sazove sabor u Budim gdje počne razlagati pravo Rimske kurije na ugarsko-hrvatsko prijestolje. Ali kad ga počne prekidati glasno mrmljanje i klicanje, prizna najzad prisutnom plemstvu pravo slobodnog izbora, na što je Karlo općenito priznat "izabranim i nasljednim kraljem i prirodnim gospodarom", a o papinskom pravu nije više bilo ni govora. Budući da se kruna sv. Stjepana nalazila u rukama erdeljskog vojvode Ladislava Apora, kardinal Gentilis posveti sada novu, proglasivši najprije staru ništetnom, i Karla okruni njome drugi put (15. juna 1309) u Budimu ostrogonski nadbiskup Toma. Na krunisanju zastupao je splitski nadbiskup Petar bana Pavla Bribirskoga, a svoje

52 Kao kraljevića zvali su ga u Napulju Karlom Robertom, ali ga kao kralja zovu i hrvatskim jezikom pisani spomenici samo Karlo.

53 Porodica knezova Gorjanskih je madžarskog podrijetla: *de genere Drusma*. Dorožma je još i danas mjesto kod Segedina. Gorjan (madž. Gara) kraj Đakova prvi je dobio od Bele IV god. 1269. *comes Ivan de gen. Drusma*, a njegov sin Stjepan postao je kasnije mačvanski ban. Pavao je Stjepanov sin.

zastupnike poslali su i slavonski ban Henrik Gisingovac te braća Stjepan, Ivan i Radoslav Babonići. Ali u očima naroda ipak nije ovo krunisanje bilo pravovaljano jer se za to tražilo troje: prvo, krunom sv. Stjepana, drugo, u Stolnom Biogradu, i treće, da ga izvrši ostrogonski nadbiskup. Zato Karla, kad naposljetku erdeljski vojvoda Ladislav izruči poslije podužeg cjenkanja krunu svetog Stjepana, treći put okruni u Stolnom Biogradu tom krunom ostrogonski nadbiskup Toma (27. augusta 1310). Sada tek prizna Ugarska Karla I svojim kraljem okanivši se postavljanja

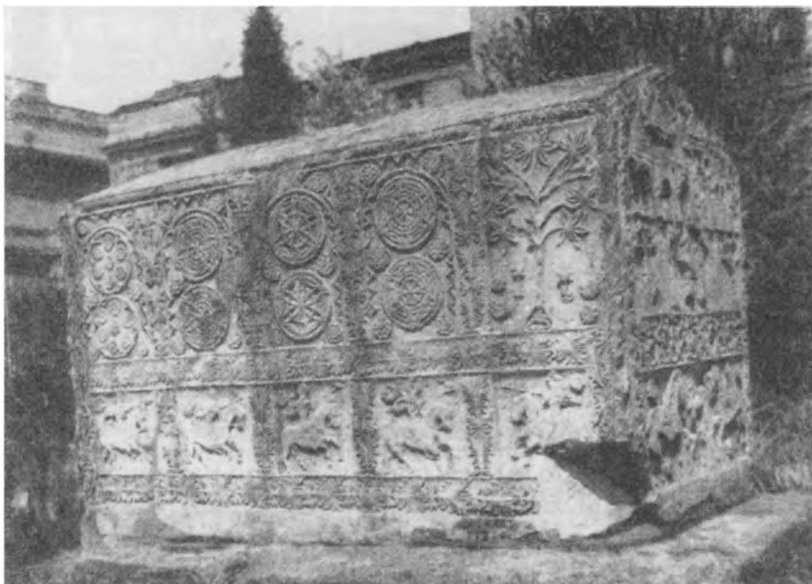

Novac knezova Bribirskih iz početka XIV stoljeća

protukraljeva. Ali mira ipak nije bilo. Ponosni Matija Čak Trenčinski nikako ne htjede da se pokori mladomu kralju prkoseći punih deset godina. Vojske što ih je Karlo protiv njega slao ne obaviše ništa; tek Matijina smrt oslobodi kralja toga silnika koji umre nepobijeđen (u martu 1321). Ali nemiri su potrajali još i dalje, štaviše, nekadašnji palatin Matije Čaka, ugarski velikaš Felicijan Zah, pokuša (u aprilu 1330) pogubiti mačem kralja, što mu nije uspjelo. Smrću toga velikaša Ugarska se najzad umiri, a Karlo postane u njoj tek sada potpuni gospodar.

Ban Pavao i Zadar. Sasvim se drukčije razviše događaji u Hrvatskoj, gdje Karlo I nije nikad uspio da potpuno utvrdi svoju vlast. Hrvatski su ga velikaši i plemstvo doduše priznavali svojim kraljem, ali su inače gotovo sasvim nezavisno vladali u svojim prostranim oblastima. Na čelu im bijahu knezovi Bribirski, naročito njihov starješina ban Hrvata (*banus Chroatorum*) Pavao, od 1299. još i “gospodar Bosne” (*dominus Bosnae*), otkad mu se kao vrhovnom gospodaru pokloni Stjepan, bosanski ban. Vlast bana Pavla sezala je na početku XIV st. od Gvozda do Neretve i od mora do blizu rijeke Bosne, a jedini je mletački Zadar bio izvan njegove vlasti. Ali kad je papa Klement V prokleo Mlečane jer su mu oteli Ferraru i uz to riješio sve mletačke podanike njihove zakletve vjernosti, ban je uspio ovaj otporni grad nagovoriti na bunu (1311). Međutim, usred rata, koji potraja tri godine, umre ban Pavao (u maju 1312) ostavivši sinu Mladenu bansku čast i prostrano vladanje. Ban Pavao ide među najznatnije muževe hrvatske prošlosti; mudar, odlučan, promišljen, on je tako reći obnovio doba hrvatskih narodnih vladara, skupivši u svojim snažnim rukama najveći dio hrvatske države. Još u XVI st. držali su njega i sina mu Mladena neki pisci (tako Dubrovčanin Orbini) samostalnim hrvatskim

vladarima. Pavlovom smrću počinje i postepeni pad knezova Bribirskih. Njegov sin i nasljednik Mladen (1312-1322) bijaše doduše obrazovan i hrabar muž, ali žestok i nepromišljen. Rat s Mlečanima nije znao uspješno dovršiti tako da se Zadar morao opet predati Veneciji, ali ipak uz povoljnije uvjete od dotadašnjih (u septembru 1313).

Stećak iz Donje Zgošće – Zemaljski muzej, Sarajevo

Pad bana Mladena. Mladenov neuspjeh pod Zadrom odluči Venecija upotrijebiti na njegovu propast. Republika nađe ubrzo pogodnih ljudi po Šibeniku i Trogiru koji pobuniše oba grada protiv Mladena, tako da su joj se predali "u zaštitu" (u početku 1322). Potom oni zametnu neslogu među hrvatskom gospodom kojima stupi na čelo vojvoda Nelipić od plemena Snačić[54], a njemu se pridruži i sam Mladenov brat Pavao jer mu bijaše obećana banska čast. Sada se po Hrvatskoj razbukta građanski rat, a taj odluči kralj Karlo I iskoristiti. Poslavši Mladenovim protivnicima u pomoć slavonskog bana Ivana Babonića, pođe zatim i sam za njim u Hrvatsku. U jesen 1322. došlo je kod Blizne[55], nedaleko Trogira, do boja u kojem Mladena njegovi protivnici poraziše. Kako je malo zatim sam Karlo stigao u Knin i ondje sazvao sabor, na koji je došao i Mladen kad mu je kralj obećao svoju zaštitu, potuže se na nj sabrana hrvatska gospoda kao na silnika. Da vrati Hrvatskoj mir, povede Karlo potom Mladena sa sobom u Ugarsku, a banom hrvatsko-dalmatinskim imenuje

54 [Ovo je ime pogrešno izvedeno iz latiniziranog oblika *Nelip(i)tius* (v. bilj. 19, str. 177). Pripadnost vojvode Nelipca "plemenu" Snačića nije dokazana.]

55 [Šišić je, prema dotadašnjem mišljenju, ovu bitku lokalizirao kod tobožnjeg mjesta Bliske, ali je L. Katić, Pregled povijesti Hrvata, 1938, str. 82, upozorio da se radi o Blizni u Poljicima.]

Stećak iz Donje Zgošće – Zemaljski muzej, Sarajevo

dotadašnjega slavonskog bana Ivana Babonića, dok je Stjepan Kotromanić postao izravnim kraljevim vazalom kao bosanski ban.[56]

Vojvoda Nelipić. Pošto je Karlo imenovao Ivana Babonića jedinim banom u hrvatskoj zemlji, zapovijedi da mu u njoj obnovi kraljevsku vlast. Ali ban ne samo da u tome nije uspio, nego se hrvatska gospoda slože u obrambeni savez protiv kraljevske premoći, sporazumiju s Venecijom i uzmu kraljevski grad Knin u svoje ruke. Vođa im bijaše baštinik Mladenove političke moći vojvoda Nelipić. Premda je Karlo zbog neuspjeha skinuo Ivana Babonića s banske časti, ipak niti njegovi nasljednici Nikola Omodejev[57] (1323-1325) i Mikac Mihaljević od plemena Akoš ne mogahu ništa učiniti, štaviše, na kraljevo pismo (od 1325) – kojim htjede vratiti pali sjaj i ugled banskoj časti time da je hrvatske velikaše, dotada izuzete od banskog suda, opet njemu podvrgao – odgovori vojvoda Nelipić tako da je sa svojim saveznicima ametice potukao bana Mikca kad je ušao s kraljevskom i banskom vojskom u Hrvatsku (1326). Posljedica toga poraza bijaše da je sva južna hrvatska zemlja od Like i Krbave do Cetine ostala izvan domašaja kraljevske vlasti, a samo knezovi Krčki, kojima Karlo potvrdi darovnice svojih prethodnika, a napose ih još obdari županijom Gatskom s Otoččem i Drežničkom sa Slunjem, Cetinom

56 U Ugarskoj je Mladen živio kao slobodan velikaš; god. 1326. udao je kćer Katarinu za vratislavskog hercega Boleslava. Umro je nešto prije 1343, a nije nemoguće da je već on dobio od kralja Zrinj u Slavoniji. – [Kako je dokazao M. Barada, Vrijeme i obiteljski odnošaji bana Mladena II, Šišićev zbornik, 1929, Mladen je živio u Ugarskoj kao zarobljenik, a već se 1341. spominje kao mrtav. Prema tome, otpada i pretpostavka o dobivanju grada Zrinja koji ostrovička grana Bribirskih dobiva tek 1347, u zamjenu za Ostrovicu kad Zadra.]

57 [Nikola Omodejev sin je Omodeja = Amadea iz madžarskog roda Abo koji je na početku XIV st. (do 1312) ovladao državinom u ist. Slovačkoj i zapadnom dijelu Potkarpatske Ukrajine.]

i Tršcem (1323), pa Slavonija i njezin ban Mikac pokoravahu se Karlu. Ali dalja posljedica bijaše i to da se tim smutnjama znala okoristiti Venecija, jer su njezini ljudi u međuvremenu nagovorili Split i Nin da joj se predaju "u zaštitu" (1327-1329). Tako Mletačka Republika zavlada čitavom hrvatskom obalom od Zrmanje do ušća Cetine; jedino Skradin i Omiš ostadoše u vlasti knezova Bribirskih. U isto vrijeme je bosanski ban Stjepan Kotromanić otkinuo Hrvatskoj sav kraj između Cetine i Neretve, zatim Imotski, Dumno, Livno i Glamoč, načinivši od tih hrvatskih županija oblast nazvanu Završje.[58] Nad preostalim dijelom Hrvatske vladao je potpuno samostalno vojvoda Nelipić, stolujući u tvrdom Kninu i ratujući čas sa svojim dušmanima, naročito s knezovima Bribirskim, čas napastujući dalmatinske gradove, sve do svoje smrti (1344).

Konac vladanja Karla I. Za to vrijeme Karlo je vladao mirno u Ugarskoj i Slavoniji razvijajući još neviđen sjaj na svojim dvorovima u Temišvaru i Višegradu, štaviše, sagradi sebi i u Zagrebu palaču.[59] U Slavoniji je banovao Mikac Mihaljević (1325-1343) krepkom rukom, naročito otkad je slomio otpor snažnih Babonića oduzevši im za kralja grad Steničnjak (1327). Međutim je kralj Karlo pregnuo i za tim da svome rodu steče novih kruna, naročito napuljsku i poljsku. I doista, kad je stric njegov, napuljski kralj Robert, ostao bez sina, zaručiše Karlova mlađeg sina Andriju Robertovom unukom Ivanom i poslaše ga u Napulj na odgoj kao budućeg vladara, dok je stariji sin Ludovik imao osim ugarsko-hrvatskog prijestolja nastupiti još i poljsko, jer Karlova žena Jelisaveta bijaše sestra poljskoga kralja Kazimira, a taj, nemajući sam djece, predloži njega poljskim staležima za budućeg vladara, što oni i obećaše ispuniti (1339). I na jugu postiže Karlo znatan uspjeh osvojenjem Beograda (1319), koji ostade trajno u ugarskoj vlasti. Karlo je umro 16. jula 1342. ostavivši tri sina: Ludovika, Andriju i Stjepana.[60]

---

58 [Šišić je, povodeći se za dotadašnjim mišljenjem, stavio na ovom mjestu prije Završja naziv "Zapadne strane". Međutim, spomenuta se oblast u izvorima nazivala samo Završje i nije istovetna sa "Zapadnim stranama" u tituli bosanskih kraljeva koji je naziv tek poslije 1377. preuzet iz titule srpskih vladara.]

59 [Šišić je u bilješci uz ovu rečenicu ustvrdio da se ta palača nalazila na današnjem Strossmayerovu šetalištu gdje se oko 1920. nalazio stan zagrebačkoga gradonačelnika. Nedavno je dokazana neispravnost toga mišljenja. Usp. N. Klaić, Iz topografije zagrebačkog Gradeca, Zbornik Filoz. fak. u Zagrebu I, 1951.]

60 [U doba Karlove vladavine, slobodni su se slojevi na posjedima zagrebačkog biskupa, od plemića i građana do malih vazala (predijalista), od 1280. do 1340. žestoko odupirali plaćanju desetine, ne uzmičući ni pred izopćenjem iz crkve i interdiktom. Pokret je svladan tek uz pomoć kralja koji je i sam imao udjela na iznosu desetine. (Usp. I. Tkalčić, Otpor i buna radi desetine u biskupiji zagrebačkoj u XIV v., Rad JAZU 49, 1879.)
Otkad je plemstvo 1297. prigrabilo svu vlast u Veneciji, njegovi su staleški drugovi i u dalmatinskim općinama nastojali da to postignu. Trebalo je vlast prenijeti s općinske skupštine na veliko vijeće, a ovo pretvoriti u isključivi sabor plemstva. Od 1310. do 1340. borio se puk u Trogiru da spriječi premoć vlastele. Sedam godina (do 1317) upravljao je "kapetan puka" Matej rečeni Zori gradom, a kad je pao, mržnja je navela vlastelu da spali zaključke vijeća i spise u kojima se puk spominjao. (Usp. Lj. Karaman, Jedna epizoda iz građanskih borba u srednjevjekovnom Trogiru, Hrvatska revija 13, 1940.]

VII
LUDOVIK I
(1342-1382)

Pad hrvatskih velikaša. Pun poleta, odlučnosti i svijesti o svom kraljevskom dostojanstvu, naslijedi Karla sedamnaestogodišnji sin Ludovik I[61] (1342-1382) koji svojoj državi pribavi poslije mnogih ratova opseg i znamenitost kakve nije nikad prije imala: zato ga neki historičari obično nazivaju Velikim. Mladi kralj odmah odluči urediti zamršene hrvatske prilike čim je saznao za smrt jakoga vojvode Nelipića (1344), koji ostavi udovicu Vladislavu od plemena Gušića kao skrbnicu malodobnom sinu Ivanu Nelipiću.[62] I doista, ban Nikola od plemena Hahold provali još iste gadine 1344. u Hrvatsku, dopre do Knina i počne ga jurišati; ali junačka Vladislava "poput lavice" suzbije bana. Videći ipak da se trajno neće održati, upusti se s njime u pregovore, na što ban ostavi Hrvatsku. Potom pođe sam kralj Ludovik na jug, a kad stiže s 30.000 vojske do Bihaća na Uni, dođe preda nj Vladislava sa sinom Ivanom Nelipićem, pokloni mu se i predade grad Knin. Sada joj Ludovik oprosti "dugotrajnu nevjeru" njezina muža i potvrdi Ivanu Nelipiću sva njegova pradjedovska imanja, naročito Sinj s cetinskom županijom. Time bijaše snaga Nelipića slomljena; oni su odsada vjerni kraljevi vazali (1345).

Zadar i napuljski ratovi. Na glas o kraljevu dolasku pobuni se Zadar protiv Mlečana, a kralj ga pun zanosa primi u zaštitu i obeća odaslanstvu koje mu se poklonilo da će sam doći gradu u pomoć s golemom vojskom. To on i izvrši jer ljeti 1346. stiže pred Zadar sa 100.000 momaka. Ali kad je u neoprezno zametnutom boju potučen, ljutit ostavi grad, a taj se zatim poslije dvogodišnje junačke obrane, već sasvim iscrpen gladu i bolešću, preda Veneciji uz teške uvjete. Potom Ludovik utanači s Republikom osamgodišnje primirje (1348). Međutim uspije kralju za vrijeme borba pod Zadrom nagoditi se s knezovima Bribirskim (1347). Knez Juraj, sin Pavla, brata bana Mladena, preda Ludoviku tvrdi i važni grad Ostrovicu (nedaleko od Bribira), a on ga opet obdari gradom Zrinjem u Slavoniji. Knez Juraj praotac je čuvene hrvatske porodice grofova Zrinskih. Tim činom spade moć knezova Bribirskih, štaviše, ona grana što je ostala u Hrvatskoj uskoro izumre izgubivši nekadašnji ugled i značenje. Oslabljenjem knezova Nelipića i Bribirskih prestade oligarhija hrvatskih velikaša, pa tako Ludovik opet uspostavi kraljevsku vlast u Hrvatskoj, gdje je nije bilo još od vremena Ladislava IV Kumanca.

Glavni razlog s kojega je Ludovik napustio Zadar i sklopio s Venecijom osamgodišnje primirje bijaše umorstvo njegova brata Andrije u

61 Suvremeni hrvatskim jezikom pisani spomenici zovu kralja Ludovik, tako bosanski ban Tvrtko u ispravi od 11. augusta 1366: "Kada se podviže na me ugarski kralj u ime Ludovik" (Šurmin, Acta croatica I, 83). Tek su ilirci u XIX st. od Ludovika ili Ludviga učinili Ljudevita koje je prastaro narodno ime i znači: "ad homines sermonem habens" (Rad 81, str. 121), dok je Ludvig "eine Nebenform zu Chlodwig (= Ruhm-Kämpfer)". Bass, Deutsche Vornamen, str. 80.

62 [S obzirom na očevo ime (v. bilj. 20, str. 177) ispravniji je oblik: Nelipčić.]

Aversi (kod Napulja). Kad je vidio da pregovaranjem neće postići zatražene zadovoljštine, pođe sam s vojskom u Napulj i ubrzo osvoji čitavo kraljevstvo, osvetivši se na grozan način krivcima bratove smrti; jedina kraljica Ivana sretno umakne (1348). Ali kad se Ludovik povratio u Ugarsku, pokazala se potreba nove vojne, a ta kralja doskora uvjeri kako će morati da utroši svu snagu Ugarske i Hrvatske ako bude htio da trajno zavlada Napuljem. Zato napusti dalje vojevanje ustupivši kraljici Ivani osvojeno kraljevstvo (1352).

Srbija i Bosna. Dok su se vodile borbe oko Zadra i u Napulju, podiže srpski kralj Stefan Dušan svoju državu, poglavito na račun Bizanta, do tolike visine i moći da se u početku 1346. proglasio carem "Srbima i Grcima" pa počeo raditi oko toga da osvoji Humsku zemlju, koju je držao bosanski ban Stjepan Kotromanić, vazal Ludovika I. Dok je kralj boravio u Napulju, car Stefan Dušan provali u Bosnu, ali ne postigavši konačna uspjeha zbog istupa Bizantinskog Carstva, vrati se natrag (1350). Malo zatim (1353) oženi se kralj Ludovik Jelisavetom, kćerkom bosanskog bana Stjepana Kotromanića, koji doskora umre ostavivši banovinu svomu darovitom sinovcu petnaestogodišnjem Tvrtku (1353-1391), a nešto kasnije pokosi smrt i Stefana Dušana (20. decembra 1355). Sada počne naglo opadati moć jake srpske države, a time se Ludovik oslobodi opasna takmaca na jugu.

Mletački rat i Zadarski mir. Međutim isteče osmogodišnje primirje s Venecijom, koja se za to vrijeme prijevarom dočepala grada Skradina i na to počela raditi kako da se još dočepa Klisa i Omiša. To natjera Ludovika da je odlučio do kraja obračunati s Republikom, započevši velik rat za čitavu Dalmaciju, naime za otoke i gradove. Rat se pak imao voditi ne samo u Dalmaciji i Hrvatskoj nego i na njezinu talijanskom zemljištu, gdje su kraljevske vojske imale zadaću da što jače pritisnu same Mletke. Stoga kralj počne u Zagrebu skupljati veliku vojsku proglasivši svagdje da ide u rat protiv Srba, ali iznenada okrene na zapad navijestivši rat Republici (1356). Na taj nenadani preokret Venecija se veoma uplaši i ponudi mir uz uvjet da će Ludoviku predati sve dalmatinske gradove osim Zadra. Ali kralj ne htjede ništa o tome znati. Rat se vodio dvije godine. U Hrvatskoj i Dalmaciji vodio je vojsku hrvatsko-dalmatinski ban Ivan Čuz od Ludbrega; Split i Trogir predadu mu se uskoro, a za njima se zatim povedu i ostali gradovi osim Zadra, oko kojega je bilo krvavih borba. Kako je u isto vrijeme Ludovik sretno ratovao i u sjevernoj Italiji, pristade Republika najzad na mir u Zadru (18. februara 1358), po kojem se odreče svih dalmatinskih gradova i otoka "od polovice Kvarnera do međaša grada Drača", dakle i Dubrovnika i Kotora, a dužd naslova vojvoda Dalmacije i Hrvatske", kojim se ponosio još od godine 1000[62a]. Tim su slavnim mirom dalmatinski gradovi i otoci vraćeni zakonitom kralju i hrvatskom kraljevstvu, a Mletačka Republika bijaše za dulje vrijeme istisnuta s hrvatskih obala.

62a Izuzetak čini samo vrijeme od 1107. do 1115.

Balkanski poluotok. *Pobijedivši Veneciju i stekavši dalmatinske gradove*, Ludovik I okrene na jug u namjeri da ostvari na Balkanskom poluotoku ciljeve Bele III. Na proljeće 1359. započne rat na Srbiju, koja se po smrti cara Stefana Dušana ubrzo raspade na više manjih oblasti, tako da je njegov sin i nasljednik Stefan Uroš (1355-1371) bio samo po naslovu "car Srba i Grka". Tim ratom, za kojega Ludovik provali sve do planine Rudnika, osigura kralj mačvansku banovinu; ali inače ne postiže nikakvih znatnijih uspjeha. Doskora je Ludovik došao u sukob s bosanskim banom Tvrtkom. Još 1357. kralj je primorao mladoga bana da mu preda u ime miraza banice Jelisavete svu sjevernu Humsku zemlju između Neretve i Cetine.[63] Tvrtko je zacijelo teško osjećao taj gubitak pa zato se i odmetnuo od kralja (1363). Sada kralj Ludovik provali u Bosnu i dopre do Sokol-grada iznad izvora Plive (nedaleko od Jajca). Ban ga, međutim, suzbije i prinudi na povratak, štaviše, i druga kraljeva vojska, koja je polazila na Srebrnik[64] (nedaleko od Brčkoga na Savi) pod vodstvom palatina Nikole Konta, bijaše također ametice poražena. Ali kad potom bukne u Bosni buna protiv Tvrtka, a na čelu joj njegov brat Vuk, Tvrtko se morao naposljetku pokloniti kralju i priznati ga svojim vrhovnim gospodarom, a brata Vuka suvladarom (1366). Ovaj preokret u Bosni omogući Ludoviku navalu na Bugarsku, u kojoj su po smrti cara Aleksandra zavladala oba njegova sina Šišman i Sracimir, prvi s prijestolnicom u Trnovu, a drugi u Vidinu. Kako su braća bila u zavadi, Ludovik lako uspije pokoriti Vidinsku carevinu zarobivši i samog cara Sracimira (1365).[65] Nato Ludovik osnova bugarsku banovinu između Dunava i Balkana na zapadu, s Vidinom kao glavnim mjestom, ali izmirivši se poslije četiri godine sa Sracimirom, vrati mu državu kao svome vazalu (u drugoj polovici 1369).

Uto umre Ludovikov ujak, poljski kralj Kazimir (1370), a Poljaci prihvate nato bez otpora – prema ugovoru od 1339. – Ludovika za svoga kralja okrunivši ga svečano u Krakovu (17. XI). Tako Ludovik postade gotovo najmoćnijim vladarom u Evropi. Njegova vlast sezala je od donje Visle sve do Kotora na Jadranskom moru, a osim maloga broja Madžara i Nijemaca svi su mu ostali podanici bili Slaveni, u prvom redu Hrvati, Srbi, Slovaci, Malorusi i Poljaci. Međutim, dok je kralj Ludovik ovako širio granice svojoj vlasti, pojavi se na Balkanskom poluotoku nova sila koja će ubrzo postati najopasnijim dušmaninom Ugarske i Hrvatske. To su Osmanlije ili Turci.

Turci. Kaspijskom moru na istok širi se golemo nizozemlje Turan (Turkestan), gdje su mnoge vijekove živjela različita nomadska plemena, prozvana jednim imenom Turci. Kad Džingiskan (Temudžin) ute-

63 [Tvrtko je tom prilikom odstupio Ludoviku ne samo Krajinu između Cetine i Neretve nego i cijelo Završje, tj. oblast velikih kraških polja.]

64 [Šišić upotrebljava oblik Srebrenik, ali se taj tvrdi grad spominje u suvremenim izvorima isključivo u obliku: *Srebrnik*.]

65 Prema novijim istraživanjima, Ludovik je osvojio Vidin još za života bugarskog cara Ivana Aleksandra kome je Sracimir bio suvladar, upravljajući Vidinskom oblašću.

melji prostranu mongolsku državu, ostavi u početku XIII st. jedan dio Turaka domovinu i preseli se u Malu Aziju, gdje se njihov vođa Osman uoči XIV st. proglasi nezavisnim sultanom, primivši sa svojim narodom islam; po njemu se oni prozvaše Osmanlije.[66] Osmanov sin Orhan učini Brusu prijestolnicom i primače se Mramornom moru (1326). Već tada su Osmanlije bili na glasu sa svoje hrabrosti, pa ih je stoga bizantinski dvor često zvao u pomoć protiv cara Stefana Dušana i domaćih suparnika. Godine 1352. prijeđe Orhanov sin Sulejman s malom četom Dardanele pa iznenada osvoji utvrdu Zimpi nedaleko Galipolja, prvo evropsko mjesto što su ga Turci dobili. Otada ih više nitko nije mogao odatle istjerati, a doskora čak zauzmu i samo Galipolje (1354). Uredivši stalnu pješačku vojsku nazvanu janjičari, koja je u početku bila sastavljena samo od zarobljene kršćanske djece, Orhan ostavi sinu Muratu I (1362-1389) moćnu državu. U taj je čas Bizantinsko Carstvo bilo najslabija vlast na Balkanskom poluotoku, pa zato sultan Murat lako osvoji Drenopolje (1363) i učini ga prvom turskom prijestolnicom u Evropi. Tim se činom Turci oglasiše kao nova država u Evropi, a uz to se pokazala njihova namjera da osvoje ostatke Bizantinskog Carstva i Balkanski poluotok. Kako su toj težnji najviše mogli smetati Srbi i Bugari, budući da su bili jači od Bizantinaca, sasvim je prirodno da je sultan morao najprije s njima doći u sukob. I doista, kad je srpski kralj Vukašin – suvladar cara Stefana Uroša od 1366. – vidio kolika mu pogibao prijeti od Turaka, digne se prvi na njih s težnjom da ih istjera iz Tracije, ali je kod Črnomena na Marici (26. septembra 1371) ametom potučen, štaviše, poginuo je zajedno s bratom despotom Uglješom u boju. Bitkom na Marici započinje tursko gospodstvo nad Južnim Slavenima. Sada padnu sve njihove zemlje južno od Kosova polja pod osmanlijsku vlast, a Vukašinov sin Marko (Kraljević Marko narodne pjesme) postade turskim vazalom. Još iste godine umre (4. decembra 1371) car Stefan Uroš kao posljednji član dinastije Nemanjića i gospodar sjevernog dijela Srbije,[67] gdje zatim preuzme vlast više velikaša, a najznatniji među njima bijaše knez Lazar Hrebeljanović (1371-1389).

Ban Tvrtko postaje kralj. Izumrće dinastije Nemanjića i rasulo još nedavno tako moćnoga Srpskog Carstva snažno se dojmi bosanskog bana Tvrtka. Njegov djed, ban Stjepan (umro 1313), imao je za ženu Jelisavetu, kćer srpskoga kralja Stefana Dragutina, sina Stefana Uroša. Prema tome, dakle, bijaše Tvrtko u rodu po tankoj krvi s Nemanjićima, a on je to ne samo stao isticati nego se počeo i otimati za posjede te

66 [Neke posebne seobe Osmanlija na početku XIII st. nije bilo. Oni su se u Malu Aziju doselili još u XI st. s ostalim Seldžucima. Prema tome su i davno prije XIII st. primili islam. Usp. E. A. Beljaev, O periodizaciji turske povijesti, Hist. zbornik I, 1948.]

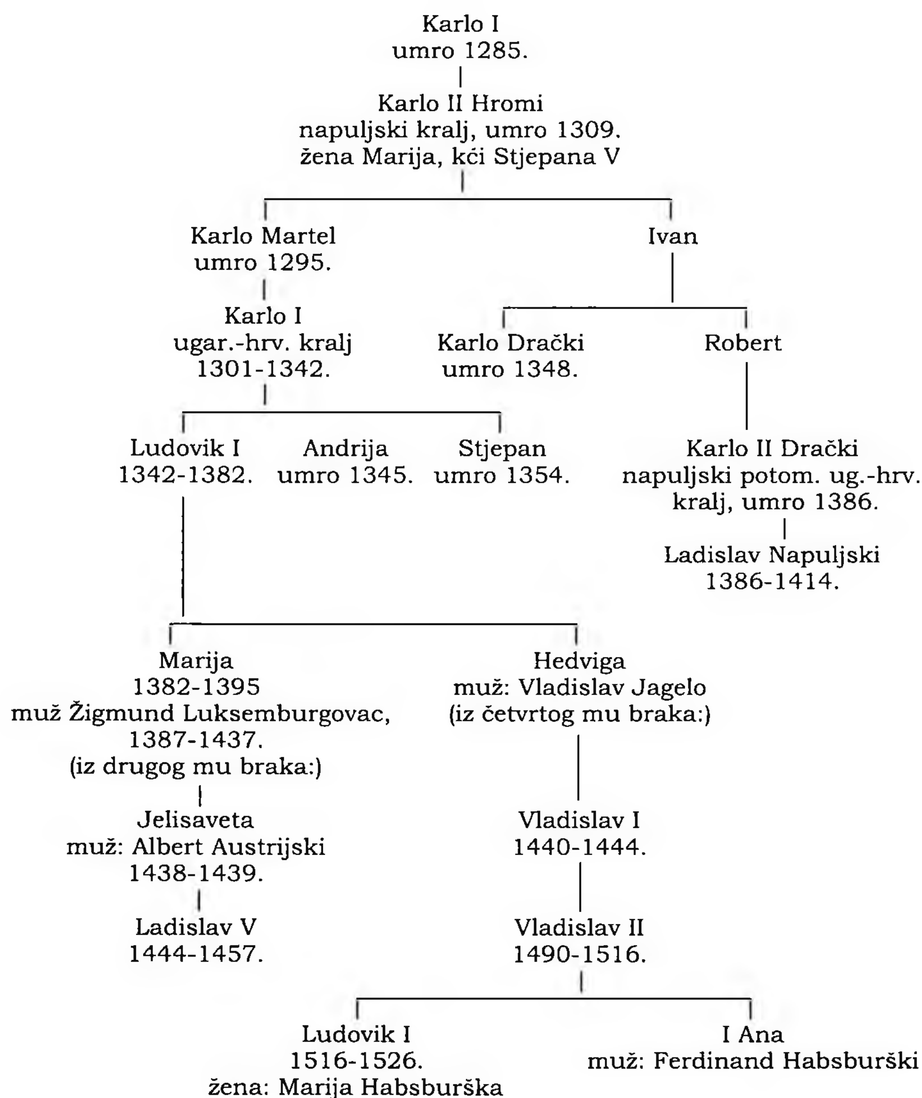
67 Budući da je danas na osnovi posve pouzdanih suvremenih dubrovačkih spomenika dokazano da je car Stefan Uroš preživio kralja Vukašina za puna dva mjeseca, sasvim je prirodno da je samo docnije izmišljena bajka, kako je Vukašin ubio cara Uroša u lovu. Smrtni dan cara je četvrtak 4. decembra, a ne 2. decembra (kad je bio utorak).

porodice. U slozi s knezom Lazarom Hrebeljanovićem osvoji godine 1374. svu Humsku zemlju i onu oko gornje Drine ("Podrinje"), a sam zauzme (oko 1376) Travunju (Trebinjsku oblast), tako da mu je vlast dopirala na jugu preko Huma i Travunje do Kotora i Onogošta (danas Nikšić), a na istoku je držao u svojim rukama jedan dio Raške do Sjenice, gdje se nalazilo i Mileševo s grobom Save Nemanjića. Osilivši se tako, odluči da na osnovi baštinskog prava obnovi kraljevstvo Nemanjića. Ljeti 1377. dade se na grobu sv. Save okruniti "sugubim vijencem", kako ga sam naziva, to jest dvostrukom krunom u znak srpske i bosanske zemlje, i prozva se: "Stefan Tvrtko po milosti gospoda boga kralj Srbljem, Bosni, Primorju, Humskoj zemlji, Donjim Krajem, Zapadnim Stranam, Usori, Soli i Podrinju i k tomu". Tim su krunisanjem, koje su Dubrovčani i Mlečani odmah priznali, a kralj se Ludovik barem nije protivio, imala da prijeđu i sva prava Nemanjića na njega i njegove baštinike.

Ponovni mletački rat. U to se vrijeme kralj Ludovik ponovo zaplete u rat s Mletačkom Republikom. God. 1378. planula je borba između Venecije i Genove zbog njihovih zajedničkih interesa na Istoku. Na poziv Genove da joj dođe u pomoć Ludovik se rado odazove želeći da što jače oslabi staru suparnicu ugarsko-hrvatskih kraljeva na Jadranskom moru. Ratovalo se i opet ponajviše na sjeveroitalskom kopnu, dok se mletačko brodovlje ograničilo na pustošenje dalmatinske obale. Najzad je 1381. došlo do mira u Turinu, u kojem Republika prizna sve tačke Zadarskog mira (od 1358), a povrh toga se obaveže da svake godine plaća ugarsko-hrvatskom kralju danak od 7000 dukata. Što Ludovik nije jače skučio Veneciju, i opet su krive napuljske prilike. Pošto kraljica Ivana nije htjela priznati rimskog papu Urbana VI, već se pridružila avignonskom protupapi Klementu VII, izopći je Urban VI iz crkve i liši prijestolja. Kako Ivana nije imala djece, otpremi Ludovik u Napulj s vojskom svoga rođaka Karla Dračkoga, hrvatskog hercega (između 1369 i 1376), a taj ukloni Ivanu i postade u svojoj otadžbini kraljem (1381).

Malo potom umre kralj Ludovik (11. sept. 1382) ostavivši dvije maloskrbne kćeri, stariju Mariju, vjerenicu češkoga kraljevića Žigmunda Luksemburgovca, sina cara i kralja Karla IV, i mlađu Hedvigu.

RODOSLOV DINASTIJE ANŽUVINACA I NJIHOVIH POTOMAKA

VIII
DINASTIČKI ZAPLETI U ANŽUVINSKOJ PORODICI (1382-1409)

Marija. Odmah sutradan poslije ukopa Ludovika I okruniše velikaši njegovu stariju kćer Mariju (1382-1385) za kralja, kao da mu je bila sin.[68] Kako joj je tada bilo tek dvanaest godina, to je vladanje preuzela kao regentkinja mati joj Jelisaveta Kotromanićka, žena vladohlepna, nepromišljena, i sklona spletkama. Glavni joj savjetnik bijaše ugarski palatin Nikola Gorjanski, muž razborit, ali sebičan. Prva je kraljici materi bila briga da svojoj starijoj kćeri pribavi uz ugarsko-hrvatsko još i poljsko prijestolje. Ali se poljski velikaši odlučno opriješe jer nisu više htjeli da njihov vladar stoluje u Ugarskoj i da odande vlada Poljskom. Poslije poduljih pregovora okruniše oni mlađu kćer Ludovikovu, Hedvigu, za poljsku kraljicu, odijelivši se tako od Ugarske, a kad se druge godine poslije toga Hedviga udala za litvanskog kneza Ladislava Jagela, osnovana je poljska kraljevska dinastija Jagelovića (1386).

Hrvatski zapleti. Tada se počeše spremati kudikamo ozbiljnije promjene u Hrvatskoj, gdje je vladalo veliko nezadovoljstvo i zbog centralističke politike obaju kraljeva iz Anžuvinske kuće, kao i zbog toga što je na prijestolje sjela žena. Ovo nezadovoljstvo naumi iskoristiti bosanski kralj Stjepan Tvrtko pregnuvši za tim da proširi granice svoje države na Jadransko more i do Drave, tako da bi uz ono što je već imao dobio u svoje ruke i vlast nad čitavom zemljom u kojoj stanuje narod hrvatski i srpski. Čim je dakle doznao za promjenu na prijestolju u Ugarskoj, pošalje u neke dalmatinske gradove i k nekim hrvatskim velikašima svoje vješte ljude mameći ih da se odvoje od ugarske krune. Njemu se kao prvi odazva vranski prior Ivan od Paližne (iz križevačke županije), ali mu se dalmatinski gradovi i većina hrvatske gospode u taj čas ogluše. Kad su u Budimu saznali za namjere Stjepana Tvrtka, zamisli palatin Nikola Gorjanski, uglavnom zbog obrane dalmatinskih gradova, obrambeni savez s Mletačkom Republikom, ali ga ona ne prihvati. Sada kraljica Jelisaveta odluči da lično pođe u Hrvatsku i ondje primiri nezadovoljnike. Na glas o njezinu dolasku podiže Ivan od Paližne bunu u Vrani, ali kad obje kraljice, Marija i Jelisaveta, stigoše u sjajnoj pratnji u Zadar, a bosanska pomoć izosta, morala se Vrana predati, dok Ivan od Paližne umakne još za vremena u Bosnu. Sada se Hrvati opet naoko primire (krajem novembra 1383). Potom palatin Nikola Gorjanski udesi izmirenje s bosanskim kraljem prepustivši mu Kotor, grad "njegovih predaka" (1385).

Buna braće Horvata. Ćudljivo i nesigurno žensko vladanje prouzroči ubrzo veliko nezadovoljstvo, ne samo među velikašima u Slavoniji nego i u Ugarskoj. Na čelo tim nezadovoljnicima stane porodica Horvata (iz vukovske županije), poimence braća Pavao, biskup zagrebački, Ivaniš,

68 Marija sama kaže u više isprava da je stupila na prijestolje "iure geniture... *uti filius masculinus*", a i suvremenik Zadranin Pavao Pavlović piše da Marija 17. sept. 1382. "coronata fuit in regem".

još nedavno mačvanski ban, i Ladislav.[69] Njima se pridružiše i mnogi ugarski velikaši, a među njima dvorski sudac Nikola Széchy, nekoć hrvatski ban, i dvorski blagajnik Nikola Zambó. Kad je dvor saznao za "ligu" nezadovoljnih slavonskih i ugarskih velikaša, posegne u prvi kraj na prijedlog palatina Nikole Gorjanskoga za izmirenjem, koje je uistinu utanačeno u maju 1385. u Požegi. Ali kad se nezadovoljnici uvjeriše u neiskrenost kraljice Jelisavete i palatina, odluče potražiti sebi i državi vladara u napuljskom kralju Karlu Dračkom, tada jedinom muškom punoljetnom članu anžuvinske dinastije, koji je poznavao zakone i uredbe Ugarske i Hrvatske. Baš u taj čas provali vjerenik kraljice Marije, Luksemburgovac Žigmund, oružanom rukom u Ugarsku i primora dvor da ga vjenča s Marijom, a zatim se opet vrati u Češku. Međutim je biskup Pavao Horvat pošao u Napulj i pozvao Karla Dračkoga u Ugarsku i Hrvatsku da ondje preuzme vladanje. Karlo se odazva pozivu i kad ga je sabor u Budimu izabrao za kralja, a Marija se odrekne krune, okrunjen je na staru godinu 1385. u Stolnom Biogradu za ugarsko-hrvatskoga kralja kao Karlo II.

Karlo II i Marija. Karlo II vladao je samo malo dana jer ga u februaru 1386. dadoše kraljica Jelisaveta i Nikola Gorjanski, koji bijaše skinut s palatinske časti, mučke i izdajnički pogubiti po ugarskom velikašu Blažu Forgaču u jednoj sobi budimskog dvora, kuda ga pozvaše tobože na dogovor. Sada postade opet vladarom Marija (1386-1395). U takvim prilikama pođu obje kraljice s palatinom Nikolom Gorjanskim, koji se, dakako, vratio na svoje mjesto, Blažom Forgačom i drugim nekim odličnicima na jug da posjete palatina u njegovu gradu Gorjanu; ali rano izjutra 25. jula 1386, kad već ostaviše susjedno Đakovo, napadnu ih braća Horvati sa četom oružanih ljudi na otvorenoj cesti. U žestokom sukobu pogubljeni su palatin Nikola Gorjanski, ubojica Karla II Blaž Forgač i još neki, a obje kraljice proglasiše nezadovoljnici zarobljenima. Potom ih otpreme na jug u Novigrad na moru (nedaleko od Nina). Ondje dade njihov čuvar Ivan od Pališne, koga je još Karlo II imenovao hrvatskim banom, oko polovice januara 1387. kraljicu Jelisavetu na oči njezine kćeri Marije udaviti, bez sumnje na želju napuljskog dvora, a Mariji kao nedužnoj ženi poštediše život.

Žigmund. Kad je muž kraljice Marije saznao za gorjanske događaje, pohita u Ugarsku, gdje ga neki dvoru odani velikaši izaberu kraljem i odmah okrune u Stolnom Biogradu. Novi kralj Žigmund (1387-1437)[70] počne prije svega raditi na tome kako bi oslobodio ženu kraljicu Mariju novigradske tamnice. U tu svrhu složi se s Mletačkom Republikom, a ta mu pošalje dosta lađa u pomoć da s mora zatvori Biograd, dok je s

69 Ta je porodica bila podrijetlom iz Ugarske, a od plemena Banča. Horvati su se prozvali po gradu Horvatu koji je nekoć stajao blizu današnjih Mikanovaca (nedaleko od Vinkovaca).

70 Suvremeni hrvatskim jezikom pisani spomenici vazda zovu kralja Žigmund (Šurmin, Acta croat. 113, 146, 281, 432), a tako se piše i knez Žigmund Frankapan između 1444. i 1493. (ibidem). Njemačka je forma Sigismund ili Sigmund, a po njoj onda i latinska.

kopna na nj udario krčki knez Ivan sa svojom i kraljevskom vojskom. Poslije podulje opsade predao je zbog oskudice hrane ban Ivan od Paližne kraljicu Mariju, ali uz uvjet da sam može sa svojim ljudima poći kuda hoće (na početku juna 1387). U isto vrijeme ratovale su Žigmundove vojske na čelu s Nikolom Gorjanskim, sinom poginulog palatina, s tolikom srećom u južnoj Ugarskoj i Slavoniji da su se braća Horvati, koje su pomagali bosanski kralj Stjepan Tvrtko i srpski knez Lazar, morali skloniti u Bosnu, kojom prilikom Ladislav Horvat pogibe.

Bitka na Kosovu. Ove borbe prekide za neko vrijeme napredovanje Turaka. Kad sultan Murat I povede 1389. golemu vojsku na Srbiju, pošalje i Stjepan Tvrtko knezu Lazaru pomoć. Na Kosovu polju došlo je na Vidov-dan 15. juna do krvava boja, u kojem doduše pogibe sultan Murat od noža srpskog viteza Miloša Kobilića,[71] ali Turci ipak ametom potuku pod vodstvom Muratova sina i nasljednika Bajazida I (1389-1403) Srbe, pa čak i sam knez Lazar izgubi glavu. Sada postadoše i Srbi na sjeveru od Kosova sultanovim vazalima, ali srpske državne organizacije još nije nestalo jer joj stade na čelo Lazarev sin Stefan Lazarević kao despot, a u krajevima oko Kosova vladao je njegov šurjak Vuk Branković. Budući da su oni bili u vječnim zadjevicama, izmisli kasnije narod da je Vuk Branković izdao Srbe na Kosovu, u čemu nema ni trunka istine. Kosovskom pobjedom bijaše Turcima otvoren put u Bosnu, Bugarsku i Podunavlje, a sukob između ugarsko-hrvatskoga kralja i sultana bijaše u najkraće vrijeme neizbježiv.

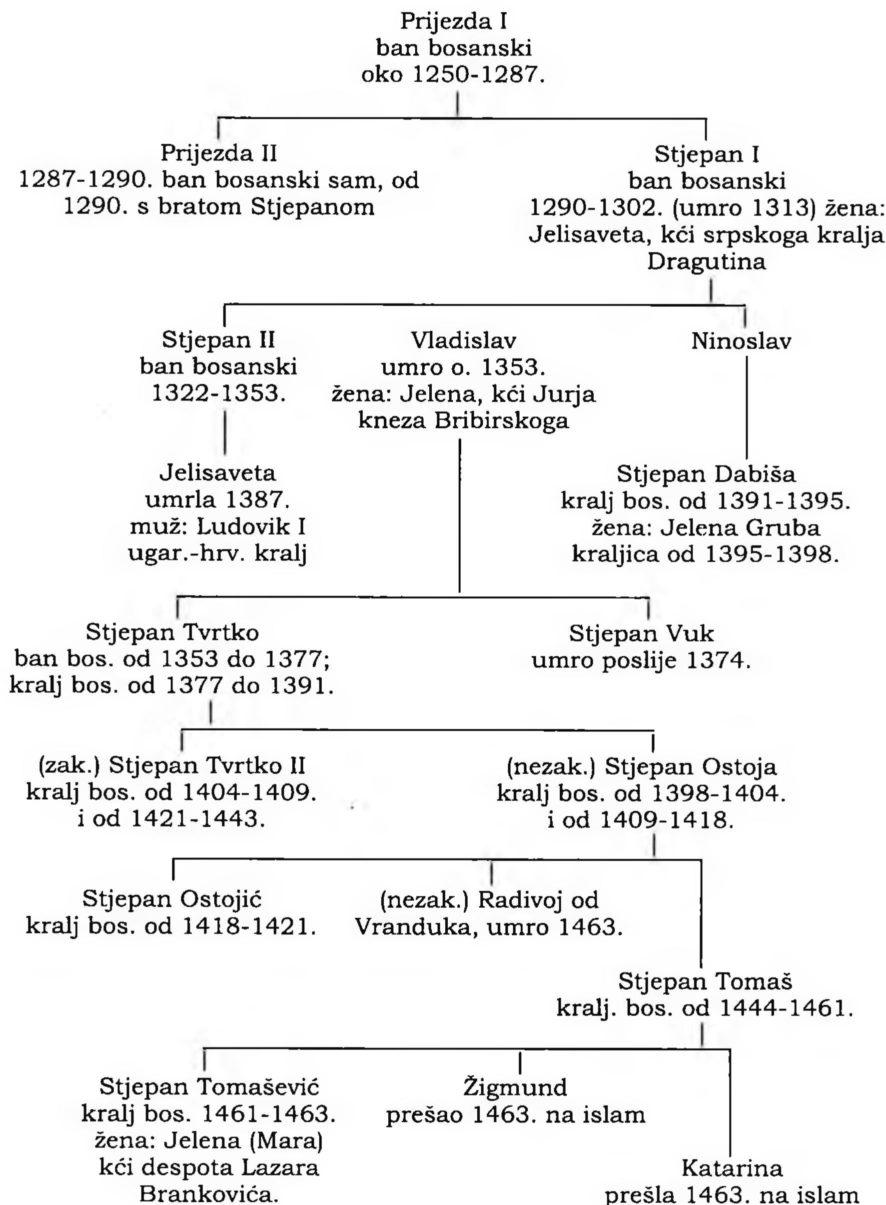
Stjepan Tvrtko i Stjepan Dabiša. Žigmundovi uspjesi i turska provala ne spriječiše bosanskoga kralja Stjepana Tvrtka u sretnom napredovanju u Hrvatskoj i Dalmaciji, jer on doskora okupi oko sebe svu Hrvatsku južno od Velebita s gradovima Kninom, Ostrovicom i Klisom, stekne gradove Omiš, Split, Trogir i Šibenik pa se godine 1390. – ravno trista godina poslije smrti posljednjeg Trpimirovića Stjepana II – prozove još i kraljem Hrvatske i Dalmacije. Stjepan Tvrtko jedini je vladar poslije izumrća hrvatske narodne dinastije, mada i nije vladao čitavim hrvatskim narodom, koji bijaše hrvatske krvi i koji je okupio u svojoj ruci većinu Hrvata i Srba.[72] Ali slavni kralj ne dospije utvrditi svoju vlast, jer već u februaru 1391. umre u pedesetoj godini, a malo potom izmijeni svijetom i njegov vjerni privrženik Ivan od Paližne.

Stjepana Tvrtka naslijedi stričević Stjepan Dabiša (1391-1395), muž neodlučan i povodljiv, koji nije znao održati Tvrtkove tečevine. Sa Žigmundom sklopi u Đakovu mir (1393), kojim se obaveza da će svoju državu po smrti njemu ostaviti, a zatim se s njime složi na propast braće

71 Pravo ime je Kobilić, kako ga bilježe svi stariji izvori. Forma Obilić dolazi prvi put tek u knjizi Pavla Julinca (1765). Usp. o tom Il. Ruvarac, O knezu Lazaru, str. 319-327.

72 Kotromanići bili su podrijetlom iz okolice današnjeg Broda na Savi, a od plemena Borića bana. Kralj Stjepan Tvrtko bijaše cijelog života katolik (kako je to dokazao Ruvarac u Glasniku zemaljskog muzeja 1894, 619-620), a mati bila mu je Jelena, kneginja Bribirska od plemena Šubića.

RODOSLOV DINASTIJE KOTROMANIĆA

Horvata, otevši im od Stjepana Tvrtka darovani grad Omiš. Ivaniš i Pavao Horvat pobjegnu tada u Dobor-grad na donjoj Bosni, gdje ih Žigmund opkoli i uhvati. Nato Žigmund povede oba brata u Ugarsku i dade u Pečuhu Ivaniša kao izdajicu domovine privezati konjima za repove, a biskup Pavao je valjda u nekom samostanu dokrajčio svoje da-

ne (1394). Tim događajem svršio se hrvatski ustanak pod vodstvom braće Horvata, na što Stjepan Dabiša, zaplašen Žigmundovom srećom, vrati kralju onaj dio Hrvatske i Dalmacije što ga je baštinio od Stjepana Tvrtka, odrekavši se uz to i naslova hrvatsko-dalmatinskoga kralja. Iduće godine umru kraljica Marija i Stjepan Dabiša, ali bosanska gospoda ipak ne uzmu Žigmunda za svoga kralja, već poslije kratkotrajna vladanja Dabišine udovice Jelene Grube[73] (1395-1398) izaberu Stjepana Ostoju (1398-1404), nezakonita sina Stjepana Tvrtka, za koga preuzeše vladanje bosanski velikaši Hrvoje Vukčić Hrvatinić,[74] Sandalj Hranić i Pavao Radinović.

Bitka kod Nikopolja. U to vrijeme zanemario je Žigmund bosanske prilike zbog golemih priprema za turski rat. U tu je svrhu zatražio pomoć cijele zapadne Evrope, a dobio je najviše, pored Nijemaca, Engleza i Poljaka, od Francuza. S vojskom od kakvih 40.000 momaka krene protiv sultana Bajazida (koji se tada upravo bavio pripremama da opsjedne Carigrad) s težnjom da uništi Tursko Carstvo u Evropi. Prešavši kod Oršave Dunav, dođe pod Nikopolje na Dunavu i stane ga opsjedati, ali uto doleti sultan s jakom vojskom i potuče ametom kršćansku vojsku (15. sept. 1396). Sam Žigmund nekako se sretno spasao na lađi otplovivši Dunavom u Crno more, a zatim se na početku iduće godine vratio preko Carigrada i Dubrovnika u svoju državu. Pobjeda kod Nikopolja utvrdila je osmanlijsku vlast na Balkanskom poluotoku za nekoliko daljih stoljeća.

Stjepan Lacković i vojvoda Hrvoje. Budući da se poslije nikopoljske bitke ni u Ugarskoj ni u Hrvatskoj nije više mjeseci ništa znala što se zbilo sa Žigmundom i je li uopće još živ, složi se doskora stranka s bivšim banom, zatim palatinom Stjepanom Lackovićem od Čakovca na čelu, a ta proglasi Ladislava Napuljskoga, sina Karla II, ugarsko-hrvatskim kraljem. Uto stigne Žigmund u Dalmaciju i Hrvatsku i, saznavši za to, pozove Stjepana Lackovića i njegove drugove tobože izmirenja radi u Križevce na sabor, davši im uz to pismeno jamstvo da im se neće ništa zla dogoditi (*salvus conductus*). Međutim, na saboru je ubrzo došlo do oštre kavge, u kojoj Žigmundovi privrženici sasijeku Stjepana Lackovića i njegove drugove pobacavši im tjelesa kroz prozor sabornice (u februaru 1397).

Na glas o "krvavom" križevačkom saboru bukne opet u Hrvatskoj općenita buna, kojoj se odlučno pridruži i Bosna, na čelu s vojvodom

73 [Dvostruko ime ove kraljice koja u ispravama daje sama sebi isključivo ili samo jedno ili samo drugo ime, ostavilo je do danas neriješenim pitanje njezina mjesta u genealogiji Kotromanića. G. Čremošnik, Bosanska kraljica Gruba, Godišnjak Istor. dr. BiH IV, 1952, poistovetio je Grubu s Jelenom, udovicom Stefana Dabiše, i Kujavom, ženom Stefana Ostoje, ali je M. Gecić, Prilog bosanskoj istoriji (1395-1399) Ist. glasnik 1953, dokazala da Ostojina žena Kujava ne dolazi u obzir i da je Gruba samo narodno ime kraljice Jelene.]

74 Vojvoda Hrvoje Vukčić potomak je porodice Hrvatinića koji su imali svoje posjede u Donjim Krajima. Ta je porodica ogranak hrvatskag plemena: Snačića (kao i Nelipići). Ime Hrvoje je hipokoristik od Hrvat, Hrvo.

Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić – Iz Butkova glagoljskog misala, početak XV st.

Hrvojem Vukčićem, gospodarom Donjih Kraja, to jest porječja rijeke Vrbasa od Jajca do Banjaluke. Vojna što ju je Žigmund iduće godine poveo na Bosnu svrši s neuspjehom, pa Hrvoje pridruži čak svojim Donjim Krajima svu zemlju od Banjaluke do Une i Save. Kako je Žigmund još i inače bio raskalašen, rasipan i lakomislen, brzo je dodijao i većini ugarske gospode, pa zato ga (u aprilu 1401) uhvate u Višegradu, skinu s prijestolja i zatvore u južnougarskom gradu Šiklošu. Međutim, posre-

dovanjem hrvatskog bana Nikole Gorjanskoga ugarski se velikaši ubrzo s njime izmire, ali ne svi, jer su mnogi pristali s Hrvatima uz Ladislava Napuljskoga, koga i pozvaše da dođe i da se kruni. Ladislav Napuljski, uzdajući se najviše u vojvodu Hrvoja, doista stiže ljeti 1403. u Zadar, gdje ga (5. augusta) ostrogonski nadbiskup okruni za ugarsko-hrvatskoga kralja, inače nepoznatom krunom.[75] Imajući pred očima očevu sudbinu, Ladislav Napuljski se nije htio odazvati pozivu prisutne ugarske gospode da pođe s njima u Ugarsku. Štaviše, treći mjesec vrati se u Napulj imenovavši prije vojvodu Hrvoja splitskim hercegom i svojim namjesnikom u Hrvatskoj i Dalmaciji. Ladislavu ostade i nadalje vjerna sva Hrvatska na jugu od Velebita i svi dalmatinski gradovi.

Konac hrvatskog ustanka. Herceg Hrvoje bijaše tada na vrhuncu moći i slave. Zbog toga zamrzi na nj bosanski kralj Stjepan Ostoja, ali ga Hrvoje svrgne i proglasi bosanskim kraljem zakonitog sina Stjepana Tvrtka, mladoga Stjepana Tvrtka II Tvrtkovića (1404-1409).[76] Sada zaredaše tri Žigmundove vojne protiv Bosne (1405, 1406, 1407), ali sve tri ostadoše bezuspješne. Za tih vojna oženi se (1405) Žigmund u Krapini Barbarom, kćerkom grofa Hermana Celjskoga, u čijoj je vlasti tada bio Varaždin i veći dio Zagorja. Videći Žigmund da ne može sam svladati otporne Bosne i Hrvatske, pozove sav zapadni svijet uz pomoć pape Grgura XII na "križarsku vojnu" tobože protiv "patarena i drugih heretika u Bosni, Dalmaciji i Hrvatskoj". Skupivši tako veliku vojsku, provali ljeti 1408. duboko u Bosnu, zarobi izdajom kralja Stjepana Tvrtka II[77] i do stotinu i sedamdeset bosanskih velikaša i plemića, pa ih sve osim kralja dade na povratku pod Dobor-gradom nesmiljeno pogubiti. Na glas o toj nesreći pokloni se herceg Hrvoje kralju Žigmundu, pa tako bude poslije 25-godišnje borbe hrvatski ustanak napokon svladan, a Žigmund od svih Hrvata priznat kraljem.

Videći Ladislav Napuljski da se u takvim prilikama neće moći održati na ugarsko-hrvatskom prijestolju, odluči se na podlo djelo. Poslije duljih pregovora i sramotnog cjenkanja proda u julu 1409. za 100.000 dukata grad Zadar, Novigrad, Vranu i otok Pag, kao i sva svoja prava na čitavu Dalmaciju Mletačkoj Republici. I tako se eto Venecija, koja se za čitave borbe mudro držala po strani, najvećma okoristi dugotrajnim građanskim ratovima u Hrvatskoj i Ugarskoj, ugnijezdivši se taj put u Dalmaciji trajno do svoje propasti (1797).

75 Budući da je tada kruna sv. Stjepana bila u Žigmundovim rukama, a Ladislav nije nikakve sa sobom donio iz Napulja, pa i sam čin je naglo obavljen, veoma je vjerojatno da je krunisanje izvršeno starom hrvatskom krunom koja se tada još mogla negdje čuvati.

76 [Šišić datira kraj Tvrtkova vladanja netačnom godinom 1408. Usp. iduću bilješku.]

77 [M. J. Dinić, Vesti Eberharda Windeckea o Bosni, Jug. ist, časopis I, 1935, dokazao je na osnovu novih arhivskih podataka da Tvrtko II nije tada bio zarobljen nego da je još u početku 1409. bio kraljem i primao dubrovački tribut.]

IX
ŽIGMUND LUKSEMBURGOVAC I ALBERT HABSBURGOVAC (1409-1439)

Gubitak Dalmacije. Prodaja Dalmacije djelovaše upravo porazno ne samo na budimski dvor nego i na Zadar. U gradu se sve uzbunilo, napuljska posada je protjerana, a uz urnebesno klicanje: "Živio Sv. Marko" razapet je na određenom mjestu mletački barjak. Zadrani su time htjeli pokazati da su od svoje volje došli pod mletačku vlast, a ne kao prodano roblje. Dužd potvrdi gradsku autonomiju, imenova sve plemiće Zadrane mletačkim građanima, ali uz to i naseli više mletačkih porodica u gradu (u septembru 1409). Tim događajem položena je osnova potalijančenju nekoć Hrvatstvu toliko odana Zadra. Za Zadrom povedu se svi sjeverni otoci, naročito Rab i Osor (osim frankapanskoga Krka) i grad Nin, dozvavši sam i Mlečane k sebi da ih uzmu u svoju vlast. Sada se dužd pojagmi za Trogirom i Šibenikom, pozvavši oba grada na dobrovoljnu predaju, jer da ih je tobože kupio od "zakonitoga kralja" Ladislava Napuljskoga. Ali ovi gradovi odbiše poziv, a nato mletačko brodovlje opsjedne Šibenik.

Gubitak Dalmacije najkritičniji je čas srednjovjekovne hrvatske historije poslije godine 1102. Njime je hrvatskom narodnom državnom organizmu oduzeta ona osnova na kojoj je počivala sva njegova važnost i političko-narodna bitnost. Nije ga, doduše, nestalo ni poslije toga sudbonosnog časa, ali odsada on samo životari dolazeći sve to više pod tuđi utjecaj i ne živeći više onim životom koji je svoju snagu i svijest crpao iz vremena prije 1102, jer se s vremenom silom prilika bitno izmijenila njegova osebujnost. Štaviše, težište se hrvatskoga političko-narodnog života počelo otada sve to većma pomicati na sjever.

Prvi mletački rat. U isto vrijeme kad su se dalmatinske općine redom predavale Veneciji, otegnuše se pregovori između Žigmunda i dužda, kojega je kralj pozvao na odgovornost. Ali oni ostadoše bezuspješni, i tako plane Žigmundov prvi rat (1411-1413). Vodio se u sjevernoj Italiji, gdje je kraljev vojskovođa bio temišvarski župan Pipo od Ozore,[78] i u Dalmaciji, koju su branili najprije Čeh Petar z Myšlina, a zatim ban Petar Alben. Žigmundovo oružje nije bilo sretno; poslije bezuspješna vojevanja u sjevernoj Italiji i gubitka Skradina, Ostrovice i Šibenika, koji se predade Veneciji na kraju oktobra 1412, bilo je napokon u Trstu sklopljeno petogodišnje primirje, po kojem svaka stranka pridrža ono što je u taj čas imala (u aprilu 1413).

Bosanski zapleti. U to se vrijeme u Bosni dogodiše važne promjene. Poslije poraza i zarobljenja kralja Stjepana Tvrtka II (1408)[78a] ostade bosansko prijestolje neko vrijeme nepopunjeno jer je Žigmund naumio Bosnu sasvim pridružiti svojoj državi, a nešto kasnije bavio se čak miš-

78 Florentinac Filipo de Scolaribus (ili Pipo Spano), Filip Madžarin narodne pjesme. Ozora, mjesto kraj Temišvara, bijaše njegovo imanje.
78a [Usp. bilj. 77 na str. 221.]

lju da se sa ženom Barbarom dade okruniti za bosanskoga kralja.[79] No njegove ciljeve ometu neki bosanski velikaši kad su i opet uzdigli na prijestolje Stjepana Ostoju (1409-1418), a doskora ga priznaju i ostala bosanska gospoda osim hercega Hrvoja koji je – priznavajući se doduše vjernim vazalom Žigmunda – inače samostalno vladao Splitom, Omišom i čitavom Krajinom između Cetine i Neretve, pa otocima Korčulom, Bračom, Hvarom i svojom baštinom, Donjim Krajima. Ti događaji primoraju (1410) Žigmunda na novu vojnu, pošto je proglasio da Stjepan Ostoja nije zakoniti bosanski kralj. Rat koji potraja gotovo čitavu godinu, a u kojem je na kraljevoj strani učestvovao i herceg Hrvoje, svrši se tako da je Žigmund naposljetku ipak priznao Stjepana Ostoju bosanskim kraljem, okanivši se misli o svome krunisanju, a Ostoja pak Žigmunda svojim vrhovnim gospodarom. Zbog toga pobune se po kraljevu povratku u Ugarsku ponovo neki bosanski velikaši, na čelu im vojvoda Sandalj Hranić. Stoga Žigmund nastavi iduće godine (1411) ratovanje i najzad skrši dugotrajni otpor Bosanaca; pošto je Žigmundu ustupio Usoru i Sol, Stjepanu Ostoji ostade kao vazalu samo prava Bosna i Humska zemlja.

Kraj hercega Hrvoja. I tako ostade još jedini herceg Hrvoje na visini. Ali velika njegova moć i tako reći vladarski mu položaj bili su veoma zazorni ugarskim i zavidnim bosanskim velikašima, zatim kralju Stjepanu Ostoji, a možda najviše Splićanima, koji ga nisu voljeli ne samo što je bio pataren nego poglavito zato što im nije poštivao autonomije. Svi su ga ti brojni dušmani svakojako opadali pred kraljem Žigmundom, ali taj ipak ne htjede da dira u svoga “kuma” i “starca” hercega. Ali kad je Hrvoje (ljeti 1413) mučke provalio u zemlju vojvode Sandalja Hranića, dok je taj u Srbiji vojevao protiv Turaka na strani Žigmunda, kralj se toliko razgnjevi da ga je žrtvovao zavisti i mržnji ličnih protivnika: herceg Hrvoje je proglašen buntovnikom i nevjernikom i lišen svega posjeda. Tada se Hrvoje povuče u Donje Kraje, naročito u grad Jajce, što ga je sam dao sagraditi, i počne se spremati na obranu, ali videći da je preslab, pozove Turke u pomoć. U augustu 1415. došlo je u Usori, negdje oko Makljenovaca nedaleko Doboja, do krvava sukoba između hercega Hrvoja i Turaka te ugarsko-slavonske vojske koju je vodio ban Pavao Čupor Moslavački. Ugarsko-slavenska vojska je ametom potučena, pa čak i sam ban uz mnoge druge velikaše uhvaćen; on je umro u sužanjstvu. Potom provale Hrvojeve turske savezne čete u Hrvatsku i Štajersku sve do Celja; to je prva provala Turaka u Hrvatsku (1415). Usorskom pobjedom postade Hrvoje i opet neograničeni gospodar u zapadnoj Bosni, a ostali je dio zemlje sve to većma dolazio u tursko podanstvo, pa tako je ugarski utjecaj potpuno istisnut iz Bosne i izgubljeno jednim udarcem za Žigmunda sve ono što je istom nedavno stečeno poslije toliko godina i uz gubitak tolike krvi. Od toga vremena kralj Žigmund nije više prela-

79 Dne 20. i 21. oktobra 1410. zaključuje dubrovačko Veliko vijeće i Vijeće “umoljenih” (*rogati*), da se na dar dade 1500 dukata “domino nostro serenissimo (Sigismundo) et domine regine (Barbarae) *in ista sua coronatione regni Bossine*” (donosi Iorga, Notes et extraits II, Paris 1899, str. 126, bilj. 4).

zio Save. Vojvoda Hrvoje, međutim, ne preživi dugo svoje slave i pobjede. U aprilu 1416. umre s nasladom u srcu da se čitav svoj vijek održao u vlasti i ostao nepobijeđen. Njega valja ubrojiti među najčuvenije ličnosti srednjovjekovne hrvatske historije,[80] u njegovoj su se ruci za punih dvadesetak godina sastajale sve niti bosanske spoljašnje i unutarnje politike, a po tome bijaše i jedan od glavnih faktora u udesu susjedne Hrvatske i Dalmacije. Po njegovoj smrti rasturiše mu se posjedi na sve strane; bosanska mu imanja naslijedi sin Baoša Hercegović, inače neznatan i neugledan čovjek; Omiš s Krajinom dobije knez Ivaniš Nelipić, brat Hrvojeve žene Jelene, a otoke Korčulu, Brač i Hvar uzme kralj Žigmund sebi, ali samo za kratak čas, jer doskora prijeđoše i oni u mletačku vlast.[81]

Drugi mletački rat. Dok se Žigmund, koji postade još 1411. njemačkim kraljem, boraveći više godina u tuđini zanimao zamršenim husitskim poslovima i velikim crkvenim raskolom, istekne petogodišnje primirje s Venecijom. Nato Republika prva započne drugih mletački rat (1418-1420) istodobno u Furlanskoj i Dalmaciji te izvojeva napokon pobjedu na oba bojišta. U toku godine 1420. predadoše joj se poslije dugotrajne i junačke obrane Trogir i Split, a zatim osim grada Kotora još i otoci Korčula, Brač i Hvar. Rat se svršio bez ikakva mira ili primirja, i tako ostadoše hrvatskom kraljevstvu od čitavoga jadranskog primorja jedino frankapanski Senj i Krk na sjeveru, a Omiš s Krajinom i Poljicima na jugu. Ondje je vladao moćni knez Ivaniš Nelipić, držeći u svojoj vlasti još i čitavu Hrvatsku Velebitu na jug osim kraljevskih gradova Knina, Ostrovice i Bribira.

Bosanske i srpske prilike. Međutim umre u Bosni kralj Stjepan Ostoja ostavivši prijestolje sinu Stjepanu Ostojiću (1418-1421). Njega uskoro zamijeni bivši kralj Stjepan Tvrtko II Tvrtković (1412-1443). Sada sklopi Venecija s njime savez protiv kneza Ivaniša Nelipića nudeći mu sav kneže posjed osim grada Klisa; i upravo tada kad se Stjepan Tvrtko II spremao na rat protiv kneza Nelipića, provale Turci u Bosnu, a to ga primora da se približio Žigmundu. Provala Turaka primora i srpskog despota Stefana Lazarevića da se utekne pod Žigmundovo okrilje, pa se čak obvezao da će mu po smrti ustupiti uz Beograd (koji je od 1403 imao u upravi kao vazal ugarsko-hrvatskoga kralja) još i Golubac na Dunavu. Stefan Lazarević umro je 1427, a naslijedio ga je njegov nećak Đurađ Branković (1427-1456), sin kosovskog Vuka Brankovića, a taj odmah i ispuni ujakovu obavezu. Tako Beograd ponovo prijeđe u izravnu vlast ugarsko-hrvatskoga kralja, pod kojom ostade sve do 1521. Na glas o despotovoj smrti provali sultan Murat II (1421-1451) u Srbiju, osvoji Kruševac (tadašnju srpsku prijestolnicu) oružjem, a Golubac izdajom. Nato Žigmund započne rat i opsjedne Golubac, ali sultan pohrli

80 Hrvatsko podrijetlo hercega Hrvoja ističe i madžarski historik Thallóczy (Codex Blagay, uvod, str. 129) kazujući za nj, da potječe od hrvatskog plemena Hrvatinića i da je bio u rodu s hrvatskim porodicama.
81 [Od 1413-17. bili su ti otoci pod upravom Dubrovačke Republike.]

gradu u pomoć i pobije Žigmunda, tako da se kralj morao uz teške gubitke povratiti u Ugarsku (1428).

Žigmundov nehaj za Ugarsku i Hrvatsku. Poslije toga ostavi nemirni kralj i opet svoju državu, predavši upravu u ruke svoje žene Barbare,[82] tasta bana Hermana Celjskoga i šurjaka palatina Nikole Gorjanskoga. Za to je vrijeme Žigmund postigao davnašnju svoju želju, jer ga je papa Eugen IV (1433) okrunio u Rimu carskom krunom, a s Mlečanima je utanačio primirje koje je još jednom pred svoju smrt produžio. Tako se najzad riješilo nemarom i nehajem kraljevim pitanje Dalmacije u mletačku korist za više stoljeća, jer se ona otada više nije sjedinila s Hrvatskom (do 1939). U to je doba bio hrvatskim banom Nikola Frankapan (1426-1432), prvi od svoga roda koji je uzeo ovo, u hrvatskoj prošlosti toliko proslavljeno ime. Još prije negoli je postao banom posjedovao je, kao jedini član svoga roda, otok Krk, Vinodol, Modrušu, Senj, Gatsku i Liku u Hrvatskoj, a Cetin, Slunj i Ozalj u Slavoniji. Kad je postao banom, kralj Žigmund mu je za 28.000 dukata založio još i Bihać na Uni, Knin, Lapac-grad, Vrliku, Ostrovicu (kod Bribira), Skradin, lučku županiju između Zrmanje i Krke te Poljica. Tako je dakle ban Nikola Frankapan posjedovao gotovo čitavu Hrvatsku. U Slavoniji pak bijaše banom knez Celjski Herman (1423-1435), tast kralja Žigmunda, u čijim je rukama bio velik dio Slavonije. Zbog nekih obiteljskih razmirica došlo je sada do sukoba između oba ova moćna roda, oko kojih se okupiše i ostali plemići; tako su nastale dvije stranke. Celjski su nastojali da ovladaju i Hrvatskom i da zatru Frankapane; uto se kralj Žigmund vrati iz tuđine i spriječi građanski rat. Uskoro potom umro je ban Nikola Frankapan (26. juna 1432) i ostavio devet sinova koji osnovaše one grane frankapanske porodice što će sve do druge polovice XVII st. igrati značajnu ulogu u hrvatskoj povijesti.

Obrambeni sustav. U to vrijeme (1433-1434) pada Žigmundova osnova o obrani hrvatskoga i ugarskoga kraljevstva, i to protiv Mlečana, Turaka i Husita. Svaki je imućniji plemić i velikaš morao sa svojim podanicima i službenicima ići u rat na kraljev poziv, a više je siromašnih imalo opremiti po jednog ratnika. Hrvatska je razdijeljena na tri vojnička tabora: prvi je hrvatski prema Jadranskome moru i Dalmaciji, a sačinjavahu ga hrvatski ban, grad Dubrovnik, knezovi Krbavski, Cetinski, Senjski i čitavo hrvatsko malo plemstvo; drugi je slavonski prema rijeci Uni sa slavonskim banom, knezovima Blagajskim, priorom vranskim, biskupom zagrebačkim i susjedgradskim vlastelinom; treći je usorski s velikašima i plemićima donje Slavonije i južne Ugarske. Po toj osnovi ne samo da je otad udešena obrana Hrvatske nego je ona u neku ruku i zametak kasnije Vojne krajine.

---

82 Kraljica Barbara voljela je oblačiti crno odijelo; otuda joj do danas spomen u hrvatskom narodu (oko Zagreba i u Zagorju) kao "crna kraljica". Često je boravila i na Medvedgradu, a spomen na to poznati je "Kraljičin zdenac" pod gradom.

Konac Žigmundova vladanja. Posljednji dani Žigmundova vladanja bijahu u Hrvatskoj ispunjeni teškim nemirima i sukobima. Kad je ljeti 1434. umro knez Ivaniš Nelipić kao posljednji muški član svoje čuvene porodice, imala je sve njegove prostrane posjede od Velebita do Cetine naslijediti njegova kći jedinica Katarina, odnosno njezin muž knez Ivan (Anž) Frankapan, sin Nikole Frankapana i hrvatski ban po očevoj smrti (1432-1436). Ali Žigmund – iako je još za života Nelipićeva privolio na to – počne se sada tome opirati zahtijevajući od Ivana Frankapana da mu preda svu ostavštinu kneza Ivaniša; kad taj ne htjede da to učini, proglasi ga buntovnikom, liši svih časti i posjeda te naloži slavonskom banu Matku Talovcu (1435-1444)[83] da ga silom pokori. Tako bukne 1436. u Hrvatskoj građanski rat koji se svrši nakon nenadane smrti bana Ivana Frankapana kraljevom pobjedom. Imanja kneza Ivaniša Nelipića darova sada Žigmund banu Matku Talovcu i njegovoj braći Petru, Franku i Ivanu. Malo poslije, 9. decembra 1437, umre kralj Žigmund u Znojmu (u Moravskoj), poslije vladanja od pola stoljeća, koje nije bilo sretno ni po Ugarsku ni po Hrvatsku. Lakouman, rasipan i nestalan, niti je umio obraniti Hrvatskoj Dalmaciju, niti je znao da valjano zaštiti granice svoje države protiv turskih provala. Sve su to imali teško osjetiti njegovi nasljednici.

Albert Habsburgovac. Po Žigmundovoj želji izaberu ugarski i hrvatski velikaši njegovim nasljednikom zeta Alberta[84] Habsburgovca (1438-1439), koji se još 1422. vjenčao s njegovom jedinicom Jelisavetom. Kako Albert postade još i kralj češki i njemački, to je on prvi Habsburgovac koji je u svojoj ruci okupio sve one zemlje kojima su njegovi potomci kasnije trajno zavladali. Kralj Albert naslijedio je od svoga tasta još i rat s Turcima zbog srpskih prilika. Poradi neprekidnih navala sultana Murata despot Đurađ Branković nalazio se u očajnom položaju. Premda mu je dao kćer Maru za ženu (u augustu 1436), ipak ne uspije spriječiti Murata da ne navali krajem 1438. na njegovu zemlju i opsjedne novu prijestolnicu Smederevo, koju i osvoji. Nesretni srpski despot preseli se u Ugarsku i zamoli pomoć. Ovdje se upravo sastao sabor u Budimu. Taj stvori takve zaključke kojima je gotovo sasvim oslabljena kraljevska vlast, a pojačana vlast sabora, bez kojega vladari više nisu mogli ništa učiniti. To je začetak svima daljim smutnjama u Ugarskoj. Želeći što prije pomoći despotu Đurđu Brankoviću, kralj Albert pristade na sve i započe privolom sabora vojnu. Ali kralj ne dopre dalje od Slankamena i Titela zbog nemarnosti ugarskih velikaša koji ga nisu poduprli dovoljnim brojem vojske. Međutim pade Smederevo u turske ruke (u

83 Ta je porodica bila starinom iz Korčule, no kasnije joj neki članovi postadoše dubrovački građani. Kako se tada zvala, nije sigurno, jer ime Lukarevići (Luccari) nije nam ničim zajamčeno. Stupivši u službu kralja Žigmunda, dobi posjed Topolovicu između Virovitice i Grdevca u današnjoj križevačkoj županiji koji se u službenim spisima zove Thallowch, Tallocz; otuda njihovo latinsko-ugarsko ime de Thallowcz. Hrvati su govorili Talovac ili Talovački.

84 Svi suvremeni hrvatskim jezikom pisani spomenici zovu kralja Albert (lat. Albertus); njemačka je forma Albrecht.

augustu 1439), a u ugarskoj vojsci počne harati neka kužna bolest, od koje umre i sam kralj Albert na povratku u Beč (u mjestancu Neszmély nedaleko od Đura 27. oktobra 1439). Jedino mu je znatnije djelo što je obnovio Severinsku banovinu (u jugoistočnoj Ugarskoj oko Oršave) i u njoj postavio banom čuvenog junaka, podrijetlom Rumuna, Janka Hunyadija,[85] ili Sibinjanin Janka naše narodne pjesme.

Smrću Alberta Habsburgovca nastadoše borbe oko prijestolja u Ugarskoj i Hrvatskoj, a one toliko oslabiše oba kraljevstva da se više nisu mogla valjano braniti od turske premoći.

X
VLADISLAV I i LADISLAV V
(1440-1457)

Pitanje nasljedstva. Albert Habsburgovac ostavi iza sebe dvije kćeri[86] i udovicu Jelisavetu u drugom stanju. U prvi čas preuze ona samovlasno po muževljevoj smrti vladanje u Ugarskoj i Hrvatskoj, ističući sebe kao glavnu baštinicu kralja Žigmunda. U čvrstoj nadi da će roditi sina nasljednika, mjesto koga će ona vladati, pobrine se da što prije dobije u svoje ruke krunu sv. Stjepana. To joj je uspjelo uz pomoć neke njemačke dvorkinje: ova je potajno otpremila svetu krunu iz Višegrada u Komárom, gdje se kraljica Jelisaveta nalazila. Oko Jelisavete okupili su se samo neki njezini rođaci, naročito knezovi Celjski Fridrik i Ulrik, neki Frankapani i knez Nikola Iločki,[87] a većina velikaša i plemstva ugarskoga i hrvatskoga, pa čak i njezin rođak mačvanski ban Ladislav Gorjanski, sin palatina Nikole, željeli su da se u to pogibeljno doba izabere za kralja čovjek sposoban da obrani Ugarsku i Hrvatsku od spoljašnjih neprijatelja, a naročito od sultana Murata II. Jedni su htjeli da se izabere sin srpskog despota Đurđa Brankovića Lazar, ali se velika većina napokon odluči na saboru u Budimu (u početku januara 1440) za šesnaestogodišnjeg viteškog poljskog kralja Vladislava Jagelovića, koga je upravo u taj čas mamio sultan Murat II u savez protiv Ugarske. Dok je sjajno poslanstvo ugarskih i hrvatskih velikaša, a među njima i ban Matko Talovac, pošlo u Krakov po novoodabranoga kralja, Jelisaveta rodi sina Ladislava Postuma (22. febr. 1440) koga doskora okruni u

85 Svi naši stari izvori vazda pišu vojvoda Janko (nikad Ivan), a gdjekad i Jankul, kako su ga i Turci zvali. Njegovo rumunsko podrijetlo danas je sasvim sigurno utvrđeno, ali i to, da je tada ova već otprije nobilizirana porodica bila jako pomadžarena. Sam Janko znao je samo traljavo latinski, a u saborima govorio je ponajviše madžarskim jezikom. Najveća svoja vojnička djela stekao je na srpskoj zemlji. Tako je vojvoda Janko narodni junak Rumuna, Madžara i Srba te Hrvata.

86 Anu i Jelisavetu: Jelisaveta je mati ugar.-hrv, kralja Vladislava II (1490-1516).

87 Iločki, potomci palatina Konta, bili su bez sumnje Slaveni, a ne Madžari. Budući da ih suvremeni talijanski i latinski dubrovački spisi nazivaju Iločki (Illozchi ili de Iloch), kako to dokazuje zbirka Thallóczy-Gelcich, Raguza és Magyarország (Budimpešta 1887), str. 450, 481, 581, 597, 607, vidimo da su ih Hrvati tada zvali Iločki; Madžari su ih zvali Ujlaky.

Stolnom Biogradu krunom sv. Stjepana ostrogonski nadbiskup Dionizije Széchy (15. maja). U međuvremenu ostavi Vladislav Poljsku i stiže s nešto vojske u Budim. Sada ostave svi velikaši, osim knezova Celjskih Jelisavetu i njezina sina te se poklone Vladislavu, koga sabor ponovo jednoglasno izabere ugarsko-hrvatskim kraljem, proglasivši uz to krunisanje djeteta Ladislava ništetnim. Potom ga isti ostrogonski nadbiskup Dionizije Széchy okruni (17. jula) u Stolnom Biogradu, ali ne krunom sv. Stjepana, jer ta je bila u rukama kraljice Jelisavete, nego nekom krunom iz grobnice sv. Stjepana, kao Vladislava I (1440-1444).

Prva opsada Beograda i građanski rat. Te stranačke borbe za prijestolje upotrijebi sultan Murat II i opsjedne Beograd koji je junački branio prior vranski Ivan Talovac, brat slavonskog bana Matka i hrvatskog bana Petra (ili Perka, 1438-1453). Sultan opkoli grad s kopna i sa savske i dunavske strane te ga počne biti iz velikih opsadnih strojeva i topova koji su izbacivali okrugla kamena taneta. Ali svi juriši za čitavih šest mjeseci (od maja do oktobra 1440) bijahu uzaludni: Ivan Talovac ravnao je obranom grada, služeći se također novim ognjenim oružjem, takvom vještinom da se sultan Murat, izgubivši oko 17.000 ljudi, najzad morao pred zimu sramotno povratiti u Drenopolje.

Sultanov uzmak pod Beogradom omogući kralju Vladislavu I da riješi pitanje nasljedstva na ugarsko-hrvatskom prijestolju, to jest da obračuna s Jelisavetom i njezinom strankom. Na čelu joj bijahu kapetan čeških plaćenika Jan Jiskra od Brandysa, koji je imao u svojoj vlasti sjeverozapadnu Ugarsku, zatim Fridrik i Ulrik Celjski, gospodari znatnog dijela Slavonije, i neki Frankapani u Slavoniji. Sva ostala Hrvatska i Ugarska bila je uz Vladislava I. Osjećajući se preslabom da se sama bije s kraljem, Jelisaveta pozove u pomoć rođaka i skrbnika svoga malodobnog sina Ladislava, njemačkoga kralja Fridrika III Habsburgovca. Taj se tada više od pola stoljeća upletao u poslove Ugarske i Hrvatske nastojeći da svome rodu definitivno osigura vlast u oba kraljevstva. Jelisaveta mu preda (na kraju augusta 1440 u Hainburgu) s krunom sv. Stjepana još i sina Ladislava na odgajanje, na što joj on uzajmi 5000 dukata da uzmogne plaćati vojsku. Sada plane krvav građanski rat u Ugarskoj i Hrvatskoj za kojega je naročito Zagreb ljuto stradao od nasilja Ulrika Celjskog i njegovih njemačkih službenika, kojima je zapovijedao Čeh Jan Vitovec. Na kraju je ipak prevagnula stranka kralja Vladislava I, pa je tako poglavito nastojanjem papinskog kardinala Julijana Cesarinija sklopljen mir (16. decembra 1442, u Đuru). Bijaše utanačeno da kralj Vladislav I ima vladati do svoje smrti, a zatim da ga ima naslijediti Ladislav Postumus. Mir bijaše za Vladislava to sigurniji što je već treći dan poslije njegova proglašenja (19. dec.) kraljica Jelisaveta iznenada umrla. Za vrijeme toga građanskog rata ote hrvatskom kraljevstvu bosanski vojvoda Stjepan Vukčić Kosača, sinovac i baštinik vojvode Sandalja Hranića, gospodara gotovo čitave Humske zemlje, Krajinu između Cetine i Neretve s Omišom i Poljičkom županom; no malo potom (u početku 1444) ugrabi mu Mletačka Republika Omiš i Poljica ostavivši mu

samo Krajinu. Tako je Hrvatska na jugu najzad potpuno potisnuta od mora, a županije su joj u unutrašnjosti pomalo preoteli bosanski kralj i njegove vojvode.

Veliki turski rat (1443-1444). Kralj Vladislav I nije mogao toga spriječiti jer je u isto vrijeme ratovao s Turcima. Još 1441. vojevao je novoimenovani erdeljski vojvoda, glavni kraljev savjetnik i vojskovođa, Janko Hunyadi, u Erdelju tolikom srećom da se stalo pomišljati na opću vojnu protiv Turaka s ciljem da se Turci izbace iz Evrope. To su mišljenje zastupali živim riječima u prvom redu papinski poslanik kardinal Julijan Cesarini, pa bosanski kralj Stjepan Tvrtko II i protjerani srpski despot Đurađ Branković. I doista zaključi ugarski sabor (u januaru 1443. u Budimu) rat u kojem kralj prodre s vojvodom Jankom Hunyadijem na čelu vojske sve do Zlatice nedaleko Sofije na podnožju Balkana (na Badnjak 1443), pobijedivši u nekoliko odlučnih bitaka Turke. Ali velika studen i oskudica hrane primoraju kralja Vladislava na povratak, za kojega bijahu Turci kod Kunovice nedaleko od Niša (u početku1444) ponovo tako snažno poraženi da se još za same bitke od njih odmetnuše Arbanasi sa svojim vođom Đurđem Skenderbegom Kastriotom. Nato sultan Murat II ponudi mir, koji je sklopljen (13. jula 1444) u Segedinu na deset godina. Sada se Srbija oslobodi turske vlasti, a despot Đurađ Branković vrati u svoju zemlju.

Ali tek što je mir bio potpisan, počne kardinal Julijan Cesarini nagovarati velikaše na nov rat tvrdeći da prisege dane "nevjernicima" ne vrijede. Tako je i opet došlo do rata, sve protiv savjeta despota Đurđa Brankovića koji se ne htjede pridružiti Vladislavu, a na veliku srdžbu Janka Hunyadija. Da se obiđe Srbija i teško prohodni Balkan, a i opet s namjerom da se Turci istjeraju iz Evrope, krene pod vodstvom kralja Vladislava i Janka Hunyadija oko 16.000 vojske niz Dunav desnom obalom, a zatim skrene do Varne na Crnom moru. Ovdje joj, pak, dne 10. novembra 1444. zakrči dalje napredovanje sultan Murat s 40.000 momaka, a kako ju je zatekao nepripravnu, potuče je ametom. Sam kralj Vladislav pogibe u boju,[88] a s njim uz mnoge svjetovne i crkvene dostojanstvenike i kardinal Julijan Cesarini. Samo vojvoda Janko i ban Franko Talovac spasu se s nešto vojske. Tom turskom pobjedom prestaju navalni ratovi ugarsko-hrvatskih kraljeva protiv Turaka; oni se otada pa sve do potkraj XVII st. nalaze u defenzivi.

Ladislav V i gubernator Janko Hunyadi. Kad se u Ugarskoj saznalo za kraljevu pogibiju, sastanu se velikaši, plemići i zastupnici kr. slob. gradova pri koncu aprila 1445. u Pešti na sabor, na kojem izaberu Ladislava V (1445-1457) ugarsko-hrvatskim kraljem. Ali kad njegov skrbnik, njemački kralj Fridrik III, ne htjede gospodi izručiti petogodišnje dijete s krunom sv. Stjepana, izaberu oni na novosazvanom saboru na polju Rakošu kod Pešte (5. juna 1446) najpopularnijeg čovjeka toga vremena, vojvodu Janka Hunyadija, gubernatorom (1446-1452), predavši

88 Zato ga Poljaci prozvaše "Varnenčik".

mu svu vlast u ruke. Odmah potom pozove gubernator kralja Fridrika da izruči kralja Ladislava zajedno s krunom sv. Stjepana, a kad on to odbije, započe Janko Hunyadi rat; ali ga svrši brzo jer mu nije bilo baš toliko stalo da natjera Fridrika na ispunjenje zahtjeva želeći da se što duže održi na vlasti. Potom Hunyadi okrene na Turke da osveti poraz kod Varne, jer mir sa sultanom nije još bio obnovljen. Na Kosovu polju došlo je do trodnevnog boja (18, 19. i 20. oktobra 1448), ali se svrši potpunim porazom ugarske i hrvatske vojske. U boju pogiboše hrvatski ban Franko (Franjo) Talovac, suban brata Petra (Perka), i gubernatorov sestrić slavonski ban Ivan Székely.[89] Poslije boja dade srpski despot Đurađ Branković uhvatiti Hunyadija, a zatim ga baci u Smederevu u tamnicu. Učinio je to zbog toga što je gubernator, prolazeći Srbijom u turski rat, ljuto opustošio despotovu zemlju, jer mu se despot ni taj put ne htjede pridružiti. Istom poslije dvomjesečnog tamnovanja dokopa se Janko Hunyadi nastojanjem ugarskih velikaša slobode i sklopi s novim sultanom Mehmedom II (1451-1481), Muratovim sinom, primirje na tri godine. Uz to gubernator utanači i s kraljem Fridrikom III tajni ugovor, po kojem mu bude gubernatorstvo zajamčeno sve do osamnaeste godine kralja Ladislava (to jest do 1458). Austrijski staleži doskora podignu bunu protiv Fridrika III i primoraju ga da im izruči dvanaestogodišnjega Ladislava (1452). Ladislav se potom nastani u Beču i preuzme vladanje u Austriji, Češkoj, Ugarskoj i Hrvatskoj, ali tako da je u Austriji umjesto njega vodio kao upravitelj državne poslove Ulrik Eizinger, u Češkoj Juraj Podjebradski, u Ugarskoj i Hrvatskoj Janko Hunyadi, a vlast je Fridrika III stegnuta na Štajersku, Korušku i Kranjsku. Za odgojitelja mladoga kralja postavljen je opaki mu rođak knez Ulrik Celjski. Sada se Janko Hunyadi odreče časti gubernatora, a mladi ga kralj imenova (1453) vrhovnim vojskovođom i upraviteljem financija u Ugarskoj i Hrvatskoj te ga uz to obdari naslovom kneza Bistričkoga[90] (*perpetuus comes Bistriciensis necnon regni Hungariae capitaneus generalis*).

Hrvatske prilike. Za sve vrijeme tih krupnih spoljašnjih događaja, koji čine i dio hrvatske historije, imao je hrvatski narod unutar svojih granica da propati mnogo teških dana. Po smrti Matka Talovca (na početku 1445) prigrabe slavonsko banstvo knezovi Fridrik i Ulrik Celjski, zet srpskog despota Đurđa Brankovića, i počnu otimati imanje braći Talovcima i zagrebačkoj biskupiji. Za tih domaćih bojeva pogibe prior vranski i nekadašnji junački branitelj Beograda (1440) Ivan Talovac. Nasilja knezova Celjskih izazvaše srdžbu ostalih velikaša; zato naloži stolnobiogradski sabor gubernatoru Janku Hunyadiju (1446) da ih silom pokori. Gubernator uzme Đurđevac, popali varoš Varaždin i udari na Štajersku, a odavle preko Međumurja na Koprivnicu. Celjski knezovi predadu oteta imanja i gradove; slavonska banska čast im ostade, ali ipak tako da su se i oni i hrvatsko-dalmatinski ban Petar Talovac imali pokoravati gubernatorovu sestriću Ivanu Székelyju, koji je imenovan

89 Banović Sekula narodne pjesme.
90 Bistrica, madž. Beszterce, u Erdelju.

uz upravitelja vranskog priorata ne samo hrvatsko-dalmatinsko-slavonskim banom nego još i vicegubernatorom u Hrvatskoj *(vicegubernator in regno Sclavoniae constitutus*). Uza sve to imao je ban i vicegubernator Ivan Székely teških borba s Celjskima, a Petar Talovac, vladajući čitavom zemljom južno od Velebita, imao je pune ruke posla s Mlečanima, bosanskim kraljem Stjepanom Tomašem[91] (1443-1461), nasljednikom Stjepana Tvrtka II, i Stjepanom Vukčićem Kosačom, koji se sam prozva kao gospodar Humske zemlje (oko 1448)[92] hercegom sv. Save, pa otuda zatim i zemlji ime Hercegovina. U isto su vrijeme knezovi Frankapani vladali sjevernom Hrvatskom kao samostalni gospodari ne mareći mnogo ni za malodobna kralja, ni za gubernatora, ni za banove. Godine 1449. razdijele oni između sebe golemi zemljišni posjed svoga roda u osam dijelova, i tako je osnovano osam grana porodice Frankapana, od kojih neke brzo izumriješe, a ostadoše Tržačka,[93] Ozaljska, Slunjska i Cetinska. Uto umre ban Petar Talovac, a hrvatsko-dalmatinskim banom postade stariji gubernatorov sin Ladislav Hunyadi (1453). Ali on nikad nije vidio svoje banovine prepustivši je domaćim nemirima i borbama, a u Slavoniji su ostali poslije pogibije Ivana Székelyja na Kosovu (1448) sami kao banovi knezovi Celjski, Fridrik (do 1454) i Ulrik (do 1456).

Druga opsada Beograda (1456). Međutim osvoji 29. maja 1453. sultan Mehmed II Carigrad (otuda mu pridjev Fatih, osvojitelj). Tako pade posljednji ostatak tisućljetnoga Bizantinskog Carstva. Dojam te katastrofe, koja nije došla nenadano, bijaše ipak neobično jak ne samo u Hrvatskoj i Ugarskoj nego i po čitavoj zapadnoj Evropi. Već 1454. zametne Janko Hunyadi rat s Turcima, ali s malo uspjeha. Stoga odluči povesti "križarsku" vojnu uz pomoć čitave zapadne Evrope. Papa Nikola V pošalje čuvenog redovnika Ivana Kapistrana da svojom neodoljivom besjedom okupi oko sebe što više križara u Austriji, Češkoj i Ugarskoj. I doista, kad sultan Mehmed Fatih 1456. udari sa 150.000 momaka na Beograd, taj "ključ Ugarske", ametice ga poraze Kapistranove i Hunyadijeve čete pod Jankovim vodstvom, najprije na Savi i Dunavu, a zatim i na kopnu (u julu 1456). To je bilo najslavnije djelo "Sibinjanin Janka", ali i posljednje jer nekoliko nedjelja poslije te pobjede umre slavljeni junak od kuge u Zemunu (11. augusta), a doskora za njim i njegov drug Ivan Kapistran u Iloku (23. oktobra), gdje je i sahranjen.[94]

Sukob između Hunjadijevaca i Celjskih. Za vrijeme tih turskih ratova ljuto se zavadiše Janko Hunyadi i knez Ulrik Celjski, u čijoj je vlasti bio mladi kralj Ladislav V. Po smrti hrvatskog bana Petra Talov-

91 [Mjesto ovog oblika, koji je i sam kralj isključivo upotrebljavao, Šišić se služi novijim oblikom Toma, iako se, na primjer, u slučaju Matijaša Korvina odlučio u prilog onom obliku osobnog imena koji upotrebljavaju suvremeni izvori pisani hrvatskim jezikom.]

92 [Bilo je to u oktobru 1448.]

93 Tržac je danas tik granice Hrvatske u sjeverozap. Bosni nedaleko od Cetina.

94 Janko Hunyadi sahranjen je u erdeljskom gradu Alba Julia (u stolnoj crkvi) gdje mu se grob sačuvao do danas.

ca, naime, prisvoji Ulrik Celjski nasilnim načinom i hrvatsko-dalmatinsku banovinu. On se čak pojagmi i za Talovčevim imanjima pa prigrabi ubrzo i svu Hrvatsku osim Klisa i frankapanskih posjeda. U tome ga je izdašno pomagao herceg Stjepan Vukčić. Ali kako je još prije toga imenovan hrvatskim banom Ladislav Hunyadi, došlo je među njima do teškog sukoba. Taj se napokon svrši tako da je Ladislav Hunyadi dao pogubiti Ulrika Celjskoga (9. novembra 1456) u Beogradu, kamo je stigao s kraljem Ladislavom poslije sretne obrane grada. Ulrik Celjski bijaše posljednji član svoga nasilnog roda, koji je Hrvatskoj, napose gradu Zagrebu i njegovoj biskupiji, nanio mnogo teških udaraca i uvreda. Nešto kasnije, na Badnjak iste godine, umre i njegov tast, srpski desnot Đurađ Branković.

Prijeku smrt svog rođaka i odgojitelja uskoro osveti kralj Ladislav, iako se zakleo udovici Janka Hunyadija, Jelisaveti Szilágyi, da toga neće učiniti. Kralj je, naime, Ladislava Hunyadija dao nenadano u Budimu, kamo ga je zajedno s mlađim bratom Matijašem pozvao na dogovor, uhvatiti i pogubiti (16. marta 1457). Poslije toga žurno ostavi Budim i povede sa sobom kao sužnja Matijaša, mlađega sina Janka Hunyadija, u Prag. Osam mjeseci kasnije umre iznenada sedamnaestogodišnji Ladislav V u Pragu (23. novembra 1457). Njegovom smrću raspade se u čas personalna unija između Austrije, Češke, Ugarske i Hrvatske, a kako kralj nije ostavio potomka, imale su Ugarska i Hrvatska sada izabrati sebi novoga vladara. Poslije raspravljanja odlučiše se velikaši, osobito pod pritiskom nižeg plemstva koje je mahom bilo na strani Hunyadijevaca, na saboru u Budimu početkom 1458. za mlađega Jankova sina Matijaša,[95] koji se obično zove Korvin po gavranu što ga je još njegov otac imao u grbu.

XI
MATIJAŠ I. KORVIN
(1458-1490)

Učvršćenje vlasti. Matijaš I. Korvin bijaše još uvijek u zatvoru kad je Ladislav V umro. Odmah sutradan pusti ga na slobodu češki upravitelj, a malo potom i kralj Juraj Podjebradski (1458-1471), zaručivši ga tom prilikom sa svojom kćerkom Katarinom. Budući da je Matijašu Korvinu tada kad je izabran kraljem jedva bilo 15 godina, izaberu velikaši njegova ujaka Mihajla Szilágyija[96] gubernatorom na pet godina. Mladi Matijaš, međutim, pokaza odmah u početku toliko energije i samosvijesti da se ubrzo riješio ujakova skrbništva i preuzeo vladu sam.

Prvo mu je bilo da je vratio ugled kraljevskoj vlasti u Hrvatskoj, gdje je već dulje vremena vladala prosta sila, naročito netom izumrlih knezo-

95 Svi suvremeni, hrvatskim jezikom pisani izvori zovu kralja Matijaš, a tako narodna pjesma još i danas.

96 Svilojević starije narodne pjesme (bugarštica).

va Celjskih, i gdje su se bosanski kralj Stjepan Tomaš, herceg Stjepan Vukčić i Venecija otimali za pojedine gradove. Kralj imenova hrvatsko-dalmatinskim banom Pavla Špirančića (1459-1463), a taj samo teškom mukom održa Klis. Istodobno se protiv kralja Matijaša urote glavni državni velikaši: Ladislav Gorjanski, Nikola Iločki i sam njegov ujak Mihajlo Szilágyi, i ponude Ugarsku i Hrvatsku njemačkom kralju Fridriku III. Kako mlitavac Fridrik ne poduzme ništa odlučno da ostvari ovu ponudu, uspije se Matijaš doskora izmiriti s nezadovoljnicima, a naposljetku i s Fridrikom. Njemački kralj vrati uz odštetu od 80.000 dukata krunu sv. Stjepana i zadovolji se naslovom ugarskog i hrvatskog kralja, a Matijaš u ime države primi obavezu da će ga u Ugarskoj i Hrvatskoj, ako ne ostavi zakonita sina, naslijediti Fridrik ili koji od njegovih sinova (24. jula 1463). Zatim je Matijaš poslije šestogodišnjega vladanja svečano okrunjen za kralja (29. marta 1464), vrativši nato objema kraljevinama snagu i unutarnji mir, kakav one nisu uživale od smrti Ludovika I.

Pad Bosne. U međuvremenu se dogodiše znatne promjene na jugu. Ponajprije je poslije pada Smedereva propala najzad Srbija, postavši turskim pašalukom (1459), a zatim dođe red na Bosnu. Tu je vladao po smrti Stjepana Tomaša njegov sin Stjepan Tomašević (1461-1463), bez ugleda i potrebne snage da se obrani od velike turske sile, pouzdavajući se jedino u pomoć pape i kralja Matijaša. Ali dok je Matijaš bio

Pečat kralja Stjepana Tomaševića

Posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević (1461-63)

zabavljen pregovorima s njemačkim kraljem Fridrikom III, provali u maju 1463. sultan Mehmed II s velikom vojskom u Bosnu i pokori je za malo dana. Nesretni kralj Stjepan Tomašević pobježe iz Bobovca, svoje prijestolnice, u Jajce, a odavle u tvrdi Ključ na Sani. Izdajom kastelana Radaka pade Bobovac Turcima u ruke, dok se Jajce preda bez borbe, a zatim Ključ s kraljem, koga potom sultan dade pogubiti u svom taboru pred Jajcem (u junu 1463). Tako propade bosansko kraljevstvo. Jedino Hercegovina, gdje je nezavisno vladao Stjepan Vukčić, ostade slobodna odbivši u svojim kršnim planinama tursku vojsku. Kad je kralj Matijaš saznao za propast Bosne, odluči još iste godine pred zimu poći na vojnu za njezino oslobođenje. Na sam Božić uzme Jajce, a idućih godina još i svu sjevernu Bosnu te osnuje dvije banovine: Jajačku u porječju Vrbasa sa središtem u Jajcu i Srebrničku između donje Bosne i Drine, pa Save i Majevice planine, sa središtem u gradu Srebrniku. Od ovih je prva imala da brani Turcima ulaz u Hrvatsku, a druga u Slavoniju i južnu Ugarsku.

Češki zapleti i austrijski rat. Uto se kralj Matijaš zaplete u češke poslove. Kad je papa Pio II zbog zaštićivanja Husita izopćio i lišio krune češkoga kralja Jurja Podjebradskoga, Matijaš provali kao papinski saveznik sa svojom vojskom u Moravsku i Češku, gdje ga katolici izaberu kraljem (1469). Ali se u Češkoj nije mogao održati jer je većina čeških velikaša po smrti Jurja Podjebradskoga izabrala i okrunila kraljem poljskoga kraljevića Vladislava Jagelovića. Zbog tih suvišnih ratova, a i Matijaševe prekomjerne strogosti, podigoše u Ugarskoj i Hrvatskoj protiv njega bunu s namjerom da ga skinu s prijestolja i da uzmu poljskoga kraljevića Kazimira Jagelovića za kralja. Energični Matijaš uguši tu bunu još u njezinu zametku, teško kaznivši njene kolovođe, a zatim obrati opet svoju pažnju češkim zapletajima; ali uvjerivši se da neće potpuno uspjeti sklopi s kraljem Vladislavom mir u Olomoucu (1479). Matijaš prizna Vladislava Jagelovića češkim kraljem i dobije uz naslov češkoga kralja (*rex Bohemiae*) u doživotnu upravu Moravsku, Šlesku i Lužicu; po Matijaševoj smrti mogli su Česi ove pokrajine iskupiti za 400.000 dukata. Još prije no što se izmirio sa češkim kraljem navijestio je kralj Matijaš rat njemačkom kralju Fridriku III, s kojim je već dulje vremena bio u zavadi. Dvanaest godina (1477-1488) udarahu Ugri na Austriju, pa 1485. osvoje i Beč gdje kralj Matijaš uredi sebi dvor. No dok je kralj Matijaš ovako širio granice svoje države na sjeveru, ljuto je stradala Hrvatska ne samo od Turaka nego i od njegove samosile.

Hrvatske prilike. Otkako je Bosna pala, Turci su jednako provaljivali u Hrvatsku, a naročito su ljuto postradale Lika s Krbavom i današnja sjeverna Dalmacija; štaviše, pojedini turski odredi doprli su gdjekad sve do Senja i južne Kranjske. Vraćajući se, Turci su vazda sobom vodili mnogo hiljada kršćanskog roblja koje bi ili naseljavali po Bosni po svojim posjedima kao “raju”, ili prodavali dalje na Istok. Godine 1469. bijaše nevolja već tako teška da su se pojedini hrvatski velikaši, a naročito knezovi Frankapani, počeli obraćati za pomoć Veneciji i njemačkom

kralju Fridriku III, jer Matijaš – zaokupljen češkim ratom – nije mogao ništa učiniti. Kad to kralj Matijaš sazna, uplaši se da se ne bi Venecija, pomažući tobože Frankapane, ugnijezdila u Senju, pa pošalje u Hrvatsku kapetana Blaža Podmanickoga s kraljevskom vojskom, a taj zatim otme Frankapanima Senj. Tako Senj postade kraljevskim gradom, a doskora je u njemu uređena na njegovu obranu od Mlečana i Turaka kapetanija, obuhvatajući kasnije čitavo primorje i Otočac. Gubitak Senja bijaše težak udarac za porodicu Frankapana pa zato i izbije neprijateljstvo između nje i kralja Matijaša, a pogotovu otkad joj kralj otme još i čitavo primorje od Trsata do Senja i Vinodol. Kako su se Frankapani utjecali Veneciji u zaštitu, navali knez Krčki Ivan na sučelne gradove Novi i Bribir; ali je time izazvao kapetana Blaža Podmanickoga[97] da udari na Krk. Međutim još prije negoli je otok mogao doći u kraljevsku vlast, predade ga Ivan Frankapan Veneciji (1480). Time je rod Frankapana sasvim potisnut s mora, a Hrvatska izgubi i svoj posljednji otok. U vrijeme tih smutnja podijeli kralj Matijaš (1477) hrvatskom kraljevstvu znatno pravo da sebi samo bira na saboru posebnoga zemaljskog glavara vojske (*capitaneus regni*) koji ne mora da bude ban.

Bosanski poslovi. Kralj Matijaš ratovao je i s Turcima. Godine 1471. pade Počitelj na Neretvi u turske ruke, a s njime i čitava zemlja između Cetine i Neretve osim primorja. Iduće godine uskrisi kralj Matijaš dostojanstvo bosanskoga kralja imenovavši i okrunivši bosanskim kraljem Nikolu Iločkoga (1472-1477), a zatim ga učini još i banom hrvatskim i slavonskim, pa čak i upraviteljem vranskog priorata. Taj primjer, da su Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Bosna činile jednu administrativnu cjelinu, nije osamljen u to doba, što je zacijelo veoma poučna činjenica iz vremena najmoćnijega ugarskog kralja.[98] Zadaća Nikole Iločkoga bijaše da Turcima otme preostali dio Bosne, ali je on nije ispunio. Po njegovoj smrti odluči se sam kralj Matijaš na provalu u Bosnu i doista dopre do Sarajeva (Vrhbosne) (1480). Ali kraljev uspjeh bijaše ipak samo privremen; štaviše, dvije godine kasnije (1482) Turci pokore Hercegovinu. Dalje vojevanje s Turcima prekine rat s njemačkim kraljem Fridrikom III, za kojega kralj Matijaš umre u Beču 6. aprila 1490, navršivši istom 47 godina.

Kraljeva ličnost. Kralj Matijaš bijaše nesumnjivo najznatniji vladar svoga vremena. Potpuno samostalan, energičan, nepopustljiv prema svojim protivnicima, gospodar svakom oligarhijskom pokretu, a seljaku i građaninu pravi zaštitnik – to su kreposti što su ga resile.[99] Njegova osvajanja proslaviše doduše njegovo ime, ali nanesoše i teških udaraca, naročito Hrvatskoj. Inače bijaše kralj Matijaš osobito darovit muž rijet-

97 Majer (Madžar) Blaž hrvatskih suvremenih ljetopisa.

98 Još 1464. slavonski je velikaš Emerik Zapoljski "gubernator Bosnae, ac Dalmatiae et Croatiae necnon Sclavoniae banus", a tako isto i njegovi nasljednici Ladislav Disznósi i Petar Szobi (1465, 1466), Ivan Thuz od Laka (1466) i Blaž Podmanicki (1470-1478). Prvi jajački ban Petar Dóczy spominje se tek 1480. (gl. Thallóczy, A jajczai bánság története, Budimpešta 1915, str. 272 do 273).

99 Otuda drevna hrvatska rečenica: "Pokle kralj Matijaš spi, nikakve pravice ni."

ke naobrazbe, duhovit i vješt govornik, velik i iskren prijatelj znanosti i umjetnosti, te je oko sebe okupljao pjesnike i pisce. Državu je podigao do zamjerne snage i sjaja; mogao je dići na noge do 150.000 momaka na kopnu i 330 ratnih lađa, koje na moru; a koje na Dunavu, Dravi i Savi. Tada bijaše središte dunavskog brodovlja Petrovaradin, a zapovjednikom neko vrijeme Petar Dóczy (Dojčin Petar narodne pjesme), nekoć jajački ban. Za Matijaševa vladanja pojavile su se i prve štamparije u Ugarskoj a 1483. štampana je i prva hrvatska knjiga (misal nepoznata redaktora), možda u Veneciji.

Kralj Matijaš bijaše tri put oženjen, ali ni jedna mu žena ne rodi djece, već je imao samo nezakonita sina Ivaniša[100] (rođen 1473. u Wróclawu u Šleskoj). Potkraj života je kralj Matijaš počeo svakojako nastojati da mu osigura nasljedstvo, davši mu ime "Korvin" i mnogobrojna imanja, štaviše, i čast kraljevskog princa na dvoru. Međutim, kad kralj Matijaš umre, sve je pošlo drugim putem, mada su velikaši i kr. slob. gradovi položili kralju Matijašu prisegu da će po njegovoj smrti izabrati kraljem njegova sina Ivaniša.

XII
VLADISLAV II i LUDOVIK II
(1490-1526)

Izbor kralja Vladislava II. Nasljedstvu Ivaniša Korvina najviše je smetalo, osim njegova nezakonita podrijetla, neprijateljsko raspoloženje najmoćnijih ugarskih velikaša protiv strogoga kralja Matijaša; jedino slavonski velikaši, naročito knez Lovro Iločki, sin nekadašnjega bosanskoga kralja, bili su mahom za Ivaniša Korvina. Pored njega još su se za ispražnjeno ugarsko-hrvatsko prijestolje javila tri kandidata: češki kralj Vladislav Jagelović, njegov mlađi brat poljski kraljević Ivan Albert i njemački kralj Maksimilijan, sin Fridrika III. Dok su oba Jagelovića temeljila svoje pravo na rodbinskim vezama s bivšim ugarsko-hrvatskim kraljevima, Maksimilijan Habsburgovac se pozivao na ugovor kralja Matijaša i Fridrika III od 1463. Ali nastojanjem sepeškoga (Spiš) kneza Stjepana Zapoljskoga[101] najzad je na saboru u Pešti izabran (15. jula 1490) dobroćudni i slabi češki kralj Vladislav II Jagelović (1490-1516). Ivaniš Korvin zadovolji se čašću nasljednoga slavonskog hercega (*dux*), a zatim i bana hrvatsko-dalmatinskoga, a bilo mu je i obećano da će ga novi kralj okruniti još i bosanskim kraljem; ali do toga ipak nije došlo. Kad je novoizabrani kralj položio na ugarsko-hrvatskoj granici prisegu na krunidbenu zavjernicu ("izbornu kapitulaciju"), kojom postade sasvim ovisan o velikašima što se po smrti kralja Matijaša opet dočepaše

100 Hrvatski spomenici toga vremena, tako kameni natpis glagoljskim pismenima u nar. arh. muzeju u Zagrebu, zovu ga uvijek Ivaniš.

101 Porodica knezova Zapoljskih hrvatskog je podrijetla: ona potječe iz mjesta Zapolje u požeškoj županiji nedaleko od Nove Gradiške (danas je tamo zaselak Godinjak).

prijašnje premoći u državi, uđe svečano dočekan u Budim, a malo poslije i u Stolni Biograd, gdje ga je okrunio zagrebački biskup Osvald Thuz od Laka (18. septembra 1490).

Borbe sa suparnicima. Prvo je bilo kralju Vladislavu II da odbije svoje suparnike: brata Ivana Alberta i kralja Maksimilijana. S Ivanom Albertom bijaše mu lako, jer se taj poslije izgubljene bitke kod Košica odrekao svojih težnja. Teže je bilo s Maksimilijanom. Istjeravši ugarske posade iz Austrije, naročito iz Beča, Maksimilijan provali sve do Stolnog Biograda i Budima te se zatim samovlasno prozove kraljem Ugarske i Hrvatske. Od hrvatskih i slavonskih velikaša bili su uza nj knez Lovro Iločki, Ivan Frankapan Cetinski, Nikola Frankapan Tržački, potomci banova Talovca, pa i zagrebačka općina Gradec, dok je Kaptol bio uz Vladislava II. Kako su herceg Ivaniš Korvin i knez Bernardin Frankapan Ozaljski ostali vjerni kralju Vladislavu, nije čitavo hrvatsko kraljevstvo pristajalo uz Maksimilijana. Međutim primora oskudica novca Maksimilijana na uzmak u Austriju, na što Ugri opet uzmu osvojene gradove. Kad je Maksimilijan vidio da ne može uspjeti, sklopi s kraljem Vladislavom mir u Požunu (7. nov. 1491), po kojemu bijaše Habsburgovcima po drugi put zajamčeno ugarsko-hrvatsko prijestolje poslije izumrća muške loze kralja Vladislava. Osim toga se Ugri odrekoše Beča i Donje Austrije, a hrvatskim pristašama Maksimilijanovim zajamčena je amnestija. Sada je trebalo da i ugarski i hrvatski velikaši i plemići prime pogodbe mira, a naročito odredbu o budućem nasljedstvu Habsburgovaca, pa zato kralj Vladislav II sazove sabor u Budim (za 2. februara 1492). Na taj su važni sabor došli osim velikog broja nižeg plemstva još i svi velikaši, svjetovni i crkveni, iz Ugarske i Hrvatske. Odmah se pokazalo da među staležima vlada veliko ogorčenje protiv požunskog mira i da njegove odredbe neće biti uzakonjene (inartikulirane), kako su to Maksimilijan i Vladislav željeli. Zadovoljiše se, dakle, poslije burnoga saborskog raspravljanja od preko mjesec dana time da su napose ugarski, a napose hrvatski velikaši i neki plemići (*barones, proceres et nobiles regnorum Croacie et Sclavonie*) ispravom zajamčili Maksimilijanu pravo nasljedstva ako kralj Vladislav II ne ostavi zakonita sina-nasljednika (7. marta 1492).[102]

Slabost vladavine Vladislava II. Tako bijaše Vladislav doduše općenito priznat ugarsko-hrvatskim kraljem, ali se slabost njegova vladanja i nazadak države doskora pokazaše. Prvi znak su zakonski članci što ih je stvorio isti budimski sabor, a Vladislav zatim potvrdio. Sada su sve reforme kralja Matijaša koje su se odnosile na vojsku i poreze ukinute i vraćeno je onakvo stanje kakvo je bilo za Žigmunda i Alberta, štaviše, kralju je oduzeto pravo da sam po svojoj volji polazi u ofenzivni (navalni) rat. Kralj se još napose zakonskim člankom obvezao da će uzdržati u starim pravima "kraljevinu Ugarsku s drugim kraljevinama, naime

102 Tu ispravu, koja se u originalu čuva u Državnom arhivu u Beču izdaju 63 velikaša i plemića, na čelu im hrv.-dalm.-slav. ban Ladislav od Egervara (nedaleko od Kaniže), a ovjerovljena je njihovim visećim pečatima.

Dalmacijom, Hrvatskom i Slavonijom", a slavonskim plemićima uzakonjena su u jedanaest članaka (*articuli nobilium regni Sclavoniae*) stara prava i običaji kraljevine, od kojih je najvažniji da Slavonija plaća od poreza koji je određen za Ugarsku samo polovicu. S obzirom na palatina uređeno je da ga ima odabrati kralj "po savjetu prelata i baruna, a s privolom plemića kraljevstva". Nato posta palatinom onaj koji je Vladislavu pribavio krunu sv. Stjepana – sepeški knez Stjepan Zapoljski. Posljedice slabljenja kraljevske vlasti pokazaše se doskora, a osobito u nečuvenoj financijskoj bijedi, u kojoj treba tražiti glavni uzrok općenitom rasulu.

Slabost nove vladavine odmah odluče iskoristiti knezovi Frankapani tako da se opet dočepaju od kralja Matijaša oteta im primorja, a naročito Senja. Zbog tih smutnja odreče se herceg Ivaniš Korvin svoje časti, a hrvatskim banom postade Emerik Derenčin.[103] Novi ban i knez Bernardin Frankapan povedoše ljutu borbu za Senj, ali uto provali bosanski paša Jakub s jakom vojskom u Hrvatsku, a odavle u Kranjsku i Korušku. Na taj glas izmire se Frankapani s banom, okanivši se borbe za Senj, te svi složno dočekaju na Krbavskom polju pod gradom Krbavom (danas Udbina) Turke kad se vraćahu. Dne 9. septembra 1493. došlo je do užasna boja u kojem je hrvatska plemićka vojska krivnjom bana ametice potučena i najvećim dijelom ili pogubljena ili zarobljena. Sam ban Derenčin je uhvaćen i odveden u Tursku, gdje je i umro poslije nekoga vremena. Porazom na Krbavskom polju – koje je narod potom prozvao "Krvavo polje" – počinje onaj dugi niz godina za kojih su se Hrvati, braneći svoju otadžbinu, nalazili u neprekidnom i očajnom boju s Turcima.[104] Sada je počelo pomicanje Hrvata iz prekogvozdanskih strana u Slavoniju i dalje u Ugarsku, a time se počelo i hrvatsko geografsko ime širiti na sjever do Drave, dok ga je u isto vrijeme sve to više nestajalo iz porječja Vrbasa, Sane i Une.

Odmah poslije Krbavskog boja počnu se Hrvati ogledati za pomoć. Znajući da im kralj Vladislav ne može pomoći, obrate se na kralja Maksimilijana i papu Aleksandra VI. Maksimilijan im doista stavi na raspolaganje neke kranjske čete, a papa pošalje novčanu pomoć, hranu i oružje. Sve to bijaše i suviše malo prema jakoj sili Turaka. Kad bosanski muslimani opet počeše provaljivati u Hrvatsku i Slavoniju, obvezaše im se neki hrvatski velikaši i plemići na plaćanje godišnjeg danka i nesmetano propuštanje četa preko svojeg zemljišta, kao uzvrat za ličnu i imovinsku sigurnost. Na tom se nije ništa promijenilo ni kad je kralj

103 Ban Imre Derencsényi bijaše Madžar od plemena Balog. Ime mu je od grada Derencsény (slovački Drjenčane) u gömörskoj županiji. Hrvati su ga zvali Derenčin, kako to dokazuju suvremeni hrvatskim jezikom pisani izvori.

104 Suvremeni pop glagolaš Martinac upisao je u svoj molitvenik poslije boja ovo: "I tagda načeše cviliti rodivšije i vdovi mnoge i proči ini, i bist skrb velija na vseh živućih v stranah sih, jakože ne bist od vremena Tatarov i Gotov i Atelje (Atile) nečastivih." Sabor hrvatski, koji se je sastao 17. jula 1558. u Steničnjaku, kaže kralju Ferdinandu, da zbog teških bojeva Krbavsko polje "in vulgari Kerwawo polye nominatur" (Šišić, Sab. spisi III, 22).

Vladislav teškom mukom uspio kod novog sultana Bajazida II (1481-1512) ishoditi trogodišnje primirje (krajem marta 1495).

Prilike u Ugarskoj. Tada se u Ugarskoj pojave dvije stranke: jedna dvorska, na čelu joj ostrogonski nadbiskup i kancelar Toma Erdödy,[105] i druga opozicionalna s Lovrom Iločkim težeći zbaciti Vladislava s prijestolja. Zbog toga povede Vladislav vojnu na hercega Lovru Iločkoga, tada gospodara čitavog Srijema i gotovo cijele vukovske županije, te ga najzad primora na pokornost. Poslije te vojne sastane se ugarski sabor u Budimu i stvori zaključak kojim bijaše za sva dalja vremena zajamčena većina nižemu plemstvu jer je otada mogao svaki plemić doći na sabor. Taj je zaključak djelo palatina Stjepana Zapoljskoga, koji zamisli svoga sina Ivana učiniti kraljem poslije Vladislava, i to baš s pomoću nižeg plemstva koje je bilo mahom za njega sa svojim vođom, rječitim pravnikom Stjepanom Verböczyjem na čelu. Ali Stjepan Zapoljski umre već 1499. i tada njegov stariji sin Ivan preuzme očeve časti osim palatinske. Nastojanjem Ivana Zapoljskoga stvori sabor na Rakoškom polju (12. okt. 1505) zamašni zaključak – koji postade poslije kraljeve sankcije zakonom da otada pod prijetnjom kazne zbog veleizdaje nitko više ne smije predlagati tuđinca za ugarsko-hrvatsko prijestolje. Taj je zaključak očito bio uperen protiv Habsburške kuće, pa stoga se kralj Maksimilijan, tek što je za nj saznao, počne spremati da makar oružanom rukom sačuva svoje pravo. Uto se kralju Vladislavu rodi sin Ludovik i time postane svaka raspra o tom pitanju suvišna. Za veću sigurnost obnove oba vladara ugovor po kojem je Habsburškoj kući po treći put zajamčeno pravo nasljedstva poslije izumrća Jagelovića u Ugarskoj i Hrvatskoj (19. jula 1506. u Beču).

Ivaniš Korvin i posljednje godine Vladislava II. Za vrijeme tih nereda u Ugarskoj opet se u Hrvatsku vrati kao herceg Ivaniš Korvin. On se oženi Beatricom, kćerkom kneza Bernardina Frankapana, i stolovaše izmjenice u Bihaću na Uni ili u Krapini u Hrvatskom zagorju. Glavna mu je zadaća bila braniti hrvatsku zemlju od neprekidnih turskih navala, a naročito zaštititi Jajce s banovinom. To je veoma savjesno obavljao pobivši Turke oko Knina i pod Jajcem, na što sultan sklopi s Vladislavom II sedmogodišnje primirje. Odmah potom (12. okt. 1504) umre herceg Ivaniš Korvin u Krapini na veliku žalost čitave hrvatske zemlje. Prema njegovoj naročitoj želji pokopan je u crkvi pavlinskog samostana u Lepoglavi, gdje mu se još i danas vidi nadgrobna ploča. Njegova udovica Beatrica Frankapanka preudala se doskora za Jurja Brandenburškoga od njemačke porodice Hohenzollern.

Uskoro zatim uplete se Vladislav u rat s Venecijom kao saveznik kralja Maksimilijana, a za nagradu imao je dobiti već davno otetu Dalmaciju. Ali budući da je nadbiskup i kancelar Toma Erdödy bio potajni privrženik Venecije, znao je vazda vješto osujetiti sve udarce uperene protiv

105 Sin kolara Bakolca (otuda hrvatsko Bakač) iz sela Erdöda kraj Szatmára u nekadašnjoj sjev. Ugarskoj.

Republike, i tako Dalmacija ostane i dalje u mletačkoj vlasti (1512). Potom bijaše imenovan hrvatskim banom vesprimski biskup, Trogiranin Petar Berislavić, koji počne hrabro odbijati turske navale; osobito se ban proslavio slavnom pobjedom kod Dubice na Uni (15. aug. 1513). U isto se vrijeme spremi i Ugarska na rat protiv Turaka, ali vojska, većim dijelom seljaci, ujedared okrenu pod vodstvom Jurja Dózse, mjesto na Turke na velikaše i plemstvo. Od te nevolje spase Ugarsku erdeljski vojvoda Ivan Zapoljski porazivši Jurja Dózsu kod Temišvara (1514), zbog čega mu ionako velik ugled još većma poraste. Te prilike primoraše slabića Vladislava da se što tješnje združi s Maksimilijanom. Oba se vladara sastanu 1515. u Požunu i Beču, i ponovo sklope (22. jula) nasljedni ugovor: Habsburškoj kući je po četvrti put zajamčeno pravo nasljedstva na ugarsko-hrvatskom prijestolju za slučaj izumrća Vladislavljeva koljena. Za veće jamstvo zaruči se Ludovik s Marijom Habsburškom, Maksimilijanovom unukom, a Ana, kći Vladislava II, s Marijinim bratom Ferdinandom Habsburgovcem.[106]

Ludovik II. Malo zatim umre (13. marta 1516) kralj Vladislav, a naslijedi ga u Češkoj, Ugarskoj i Hrvatskoj jedinac sin Ludovik II (1516-1526), okrunjen još 1508. Kako mu je bilo tek deset godina, određeni su mu skrbnici i odgojitelji, ali, na žalost, sami nevaljali i moralno iskvareni ljudi. Zbog toga spade država na još niže grane: niti su se poštivali saborski zaključci, niti slušali vladini nalozi, a između dvorske stranke, kojoj je na čelu stajao palatin Stjepan Báthory, i narodne s vođom Ivanom Zapoljskim, bješnjele su strastvene borbe. Državni su se prihodi gubili u rukama lakomih velikaša, a financijsku nevolju poveća još kvarenje novca. Opreka između rasipnog života velikaša i nevjerojatne bijede seljaka i građana, pa i oskudica na dvoru, bile su svakomu zazorne; ali ih nitko nije ni znao ni mogao ukloniti, niti tada kad kralj Ludovik II postade punoljetnim te se oženi Marijom Austrijskom (1522).

Ban Petar Berislavić. Te su nevoljne prilike Turci iskoristili za odlučnu navalu na Hrvatsku i Ugarsku. Ban Petar Berislavić suzbijao je neprekidno njihove premoćne nasrtaje, i to najviše novcem što su ga Hrvati sami na svom saboru u tu svrhu odredili. Ali uza sve to je ban Turcima ipak teško odolijevao, naročito otkad oni osvojiše sav kraj do blizu Une, tako da je jedino Jajce s obližnjim okolišem ostalo slobodno, kao kakva oaza u turskom vladanju. Stoga je u Jajce vazda trebalo silom unositi hranu i oružje da grad može i dalje odbijati navale. U početku 1518. opskrbi Petar Berislavić Jajce porazivši tom prilikom Turke negdje blizu grada. Usprkos primirju provale Turci nanovo 1520. kroz Hrvatsku do Istre. Ban Petar Berislavić pođe im u susret. U planini Plješevici, između Korenice i Bihaća na Uni, došlo je (20. maja) do žestoka boja u kojem ban pogibe. Banovo tijelo odneseno je u Vesprim i ondje

106 Za razumijevanje daljih događaja treba istaknuti, da svi ovi porodični ugovori nisu nikad bili uzakonjeni na saborima, a da je saborski zaključak od 1505, kojim su stranci isključeni od ugarsko-hrvatskog prijestolja, sankcijom kralja Vladislava II postao zakonom.

svečano sahranjeno, a opća žalost zavlada za njim ne samo u Hrvatskoj nego i na dvoru pape Lava X, kralja Ludovika II i cara Karla V.

Sultan Sulejman II. Upravo iste godine sjede na prijestolje sultan Sulejman II (1520-1566) za kojega se Tursko Carstvo uspelo na vrhunac slave i moći. Odmah u početku svog vladanja zauze otok Rod, a zatim (29. aug. 1521) važni Beograd, "zlatni ključ" Ugarske i Slavonije, na koji su dotada tolike turske vojske bezuspješno udarale. Poslije pada Beograda bijaše očito da će ubrzo doći do odlučnog sukoba između Ugarske i Turske, a i Hrvatskoj zaprijeti teška opasnost jer, unatoč hrabrosti novog bana Ivana Karlovića od plemena Gušića (1521-1524), Turci osvoje Knin i Skradin (1522), a zatim i Ostrovicu (1523); jedino Klis obrani iduće godine Petar Kružić. U toj se nevolji Hrvati potpuno priklone Habsburgovcu Ferdinandu koji ih je zbog sigurnosti Koruške, Kranjske i Štajerske pomagao i novcem i vojskom, brineći se tako više za Hrvatsku od kralja Ludovika. Uto se Jajce, nemajući hrane i dovoljno vojske, nađe u krajnjoj nevolji. Hrabri Krsto Frankapan, sin kneza Bernardina, odluči da mu pomogne. Na udivljenje cijelog kršćanskog svijeta, Krsto izvede (ljeti 1525) svoju nakanu tolikom vještinom da je uz neprekidne bojeve u više dana izgubio samo tridesetak ljudi, dok je Turaka poginulo mnogo stotina.

Ni tim junačkim djelom nije ipak bilo Hrvatima pomoženo. Stoga se oni na početku 1526. sastanu u Križevcima na sabor, gdje su neki velikaši, na čelu im Krsto Frankapan, odlučno zahtijevali da se Hrvatska otcijepi od kralja Ludovika, dakle od Ugarske, i da sebi potraži drugoga gospodara (*trovarsi altro signore*) koji će je braniti i štititi, a to da je Ferdinand Habsburški. Tom prilikom Krsto Frankapan izjavi da je spreman osvojiti Bosnu, a zatim da će se Ferdinand proglasiti i kraljem Bosne "budući da Bosna pripada Hrvatskoj" (*appartenendo la Bossina a la Croatia*).[107] Ali su neki velikaši bili za pokroviteljstvo Venecije, i tako se sabor raziđe ne stvorivši pravog zaključka o novom gospodaru.

U isto se vrijeme Ugarska nalazila na pragu građanskog rata. Plemstvo je uspjelo zbaciti Stjepana Báthoryja, a nato je palatinom izabran popularni Stjepan Verbőczy, ali ga već za kratko vrijeme i opet zamijeni Stjepan Báthory. U taj čas, ljeti 1526, spremi se sultan Sulejman s 200.000 momaka na odlučan boj protiv Ugarske, u kojoj nije bilo na okupu ni vojske ni novaca. U posljednji čas preuzme kaločki nadbiskup Pavao Tomory vrhovno zapovjedništvo nad vojskom od kakvih 30.000 momaka, u kojoj se nalazilo i nešto Hrvata s banom Franjom Bathyányjem (1525-1531). Ne čekajući glavne hrvatske vojske pod Krstom Frankapanom, niti erdeljske pod Ivanom Zapoljskim, zametnu Ugri 29. augusta 1526. kod Mohača bitku u kojoj su poslije kratkog boja ametom potučeni. Najveći dio vojske, do 22.000 boraca, među njima mnogo biskupa i velikaša, pa i sam Pavao Tomory, pokriše bojno polje,

107 Te podatke daje u sasvim pouzdanim izvještajima tadašnji papinski poslanik na budimskom dvoru barun Burgio (gl. Monumenta Hungariae Vaticana, ser. II, tom. 1, str. 324).

a mladi se kralj Ludovik II na bijegu utopi u nabujalom potoku Čeleju. Na Mohačkom je polju zakopana potpuna samostalnost ugarske države, a uz to ispražnjeno i ugarsko-hrvatsko prijestolje.

XIII
UNUTRAŠNJE STANJE HRVATSKOGA KRALJEVSTVA
(Od 1102. do 1526)

Ime. Diplomatsko ime hrvatskoga kraljevstva ostade i dalje regnum Croatiae et Dalmatiae,[108] koje vazda i stalno označuje politički teritorij od Drave do mora, a i sam se vladar naziva uz "rex Hungariae" još i "Croatiae et Dalmatiae". Pored ovog imena živi i ono Slavonije kojim se od kraja XII st. rado nazivala ne samo u Ugarskoj nego i u dalmatinskim gradovima sva hrvatska zemlja od Neretve i mora do Drave. U tom značenju poznaju tada ime Slavonije (*Sclavonia*) također u Veneciji, Napulju i Rimu. Međutim, naslov "kralja Slavonije" (*rex Sclavoniae*) nisu kraljevi u sve vrijeme do 1526. nikad uzimali, dok su ga hercezi i bani redovito nosili (prvi put 1184. "*dux Sclavoniae*" a 1215. "*banus Sclavoniae*"), Očito su kraljevi ostali vjerni naslovu koji je primio kralj Koloman poslije svoga krunisanja u Biogradu, a osim toga su u kraljevskoj kancelariji zacijelo dobro znali da je pojam Slavonije već sadržan u naslovu Croatia et Dalmatia. To je tim znatnije što se zna da su se Arpadovići voljeli kititi naslovom onih zemalja od kojih su imali tek mali komad, a često ni toliko.[109]

Teritorijalne promjene i granice. U to se doba nekoć jedinstveno hrvatsko kraljevstvo razdvojilo u dva zasebna teritorija: na Hrvatsku s Dalmacijom i na Slavoniju. Dalmaciju su sačinjavali u početku poznati nam otoci i primorski gradovi, a Hrvatsku sva zemlja između Neretve, Vrbasa, Gvozda (Kapele), Kupe i mora od Trsata do ušća Neretve; pod Slavonijom pak počeo se od prve polovice XIII st. razumijevati samo onaj dio hrvatske zemlje koji se nalazio između Gvozda (Kapele), Drave, porječja donje Une, Vrbasa i Bosne, nazivajući se najprije banovinom (*banatus*), zatim hercegovinom (*ducatus*) i najzad od vremena naslovnoga galičkog kralja Kolomana (prvi put 1240) kraljevinom (*regnum*). Teritorijalnu rascjepkanost sve dotle jedinstvenoga političkog teritorija proveo je napokon Bela IV kad je (oko 1260) predao Slavoniju u upravu jednomu, a Hrvatsku i Dalmaciju drugomu banu. I tako se od druge polovice XIII st. počeo razumijevati zasebni geografsko-politički teritorij

108 Ne "regna Croatiae et Dalmatiae"; ovaj se pluralni oblik javlja prvi put tek 1359, dakle poslije Zadarskog mira kad je Ludovik I stekao čitavu Dalmaciju.

109 Veliki se ugarski kraljevski naslov razvio ovako: najprije rex Pannoniorum ili Hungarorum, zatim Hungariae (do 1102); Dalmatiae et Croatiae (od 1102); Ramae (ad 1137); Serviae (od 1202); Galliciae et Lodomeriae (od 1206); Cumaniae (od 1236); Bulgariae (od 1270).

pod svakim od ona tri imena koja su nekoć značila zapravo jedno, naime hrvatsku državu. Uz to su se počeli Dalmaciji pribrajati stari čisto hrvatski gradovi Šibenik (od 1166) i Nin (od 1205), kad su dobili od ugarsko-hrvatskih kraljeva Stjepana III i Andrije II privilegije nalik na one što ih je 1107. Koloman dao tadašnjim dalmatinskim gradovima Zadru, Trogiru i Splitu. Također su se počeli računati u Dalmaciju otoci Brač i Hvar, naročito otkad dođoše pod mletačku vlast (1278). Kako se ona jačala tako se i širilo ime Dalmacije na štetu Hrvatske. Ali jačanje mletačke, bosansko-humske, a naročito turske vlasti na južnim granicama Hrvatske dalo je povoda da se uporedo s doseljenjem mnogobrojnoga hrvatskog plemstva i puka počelo širiti i hrvatsko geografsko-političko ime Gvozdu na sjever prema Kupi, Savi i donjoj Uni. U drugoj polovici XV i u početku XVI st. već se Hrvatskom (*Croatia*) naziva onaj dio zagrebačke županije koji se sterao na jugu Kupe i Save između današnjega Karlovca, Siska i Jasenovca. Sada su gradovi i mjesta Bihać, Krupa (na Uni), Kostajnica, Zrinj, Topusko, Steničnjak i Dubica, koji su još u prvoj polovini XV st. bili u Slavoniji, potkraj istoga stoljeća u Hrvatskoj.

Granice hrvatskoga političkog teritorija mijenjale su se, kako vidjesmo, veoma često. U toku XV st. izgubila je Hrvatska u korist Venecije čitavo primorje osim onog dijela što se pruža od Trsata do Baga, a tako i sve otoke. Na kopnu pak oteše Turci do mohačkog boja sav Srijem i ravnu Slavoniju do Đakova i Osijeka, južnu Hrvatsku gotovo do Gvozda, osim Klisa i Obrovca te Pounja. Jajačka je banovina bila, dakle, kao otok u turskom moru, koji se najbliže primicao hrvatskoj zemlji kod Gradiške na Savi, nedaleko Vrbasova ušća. Sada se već i sastajemo prvi put (1525) s nazivom za nekoć prostranu Hrvatsku: “Knezovi i ostaci plemića kraljevine naše Hrvatske” (*comites et reliquiae nobilium regni nostri Croatiae*).

Žitelji. Inače bijahu i sada glavni elemenat pučanstva u čitavoj zemlji od Drave do mora Hrvati (Croatae, Sclavi). Uz njih su po dalmatinskim gradovima i otocima živjeli od starine Latini (Romani), koji se naposljetku, kad su dospjeli trajno pod mletačku vlast, sasvim polatiniše. Po nekim gradovima u Slavoniji, naročito u Zagrebu, Virovitici i Vukovaru počeše se od XIII st. naseljavati Nijemci (Teutoni), najvećim dijelom obrtnici. Madžari (Hungari) su sjedili pretežno uz donju Dravu i uz desnu obalu Dunava pod Fruškom gorom, a Srbi (Rasciani, Traces) od kraja XIV st. u južnom Srijemu kamo su uzmakli ispred Turaka. U nekim slavonskim gradovima bilo je i Talijana (Italici), pa čak i Francuza (Galici), ponajviše trgovaca i liječnika. Množinom natkriljuju sve strane žitelje, naročito u XV st., Vlasi (Valachi, Vlachi, Olahi) ili po nošnji zvani i Maurovlachi, odnosno Morovlachi (Morlachi ili Mrtvovlasi i Nigri Latini), a u nekim predjelima, tako u srednjem Pounju, Čiči. Nema sumnje da su oni podrijetlom bili Romani, i to bilo izravni potomci rimskih naseljenika, bilo poromanjeni Tračani, i da su postali negdje južno od planine Balkana u današnjim makedonskim i tesalskim planinama.

Otuda su se sve više širili prema sjeveru i tako ušli u čisto slavenske oblasti, gdje su najprije govorili oba jezika, a zatim su se s vremenom – u XIV i XV stoljeću – sasvim poslavenili, i to neke skupine prije, a neke kasnije. Car Dušan ih u "Zakoniku" jasno razlikuje od Srba, Arbanasa i Grka, a u Hrvatskoj se prvi put spominju u prvoj polovici XIV st. (upravo 1322). Vlasi su se bavili ponajviše prenošenjem robe na konjima i mazgama (turma i turmari, u dubrovačkim spomenicima "ponosnici") i stočarstvom, provodeći nestalan život, ljeti na planinskim pasištima po katunima, a zimi bliže prisojnoj morskoj obali. Proizvodili su sir u pogačama (*caseus vlachescus*), maslac i ovčju vunu. Stoga je ime Vlah od XIV do XVI st. u prvom redu značilo stočara, dakle je obilježavalo ponajprije zanimanje ili socijalni položaj, a ne tuđu narodnost. Hrvatska bijaše puna Vlaha od Neretve do Gvozda, naročito oko Cetine, Zrmanje i Like; vjere bijahu najvećim dijelom katoličke,[110] a tek iznimno grčkoistočne (*Vlachi schismatici*). "Hrvatski Vlasi" ili "Vlasi v Hrvatih", kako se sami nazivahu, govorili su, otkad se pohrvatiše, čakavskim narječjem, kako to dokazuju njihove sačuvane isprave, a imena im također poprimiše hrvatske oblike.[111] Gdje ih je bilo više stvarali su općine (*universitas Valachorum*), a glavari se njihovi zovu u hrvatskim ispravama: knezi, vladiki (to nisu biskupi), vojvode, suci i pristavi; oni su u prvom redu dijelili pravdu kao prisjednici "vlaškoga stola", naime suda, a zatim bijahu i njihovi vojnički zapovjednici.[112]

Društvo se i u to doba dijelilo na slobodne i neslobodne ljude, naime na velikaše crkvene (*prelati*) i svjetovne (*barones, magnates*), niže plemstvo (najprije *servientes*, zatim *nobiles*), građane (*cives*), slobodne seljake (*liberi*), slobodnjake (*libertini*), kmetove (*coloni*) i robove (*servi*, hrv. *sebri, mancipija*).[113] Društvo se u to doba razlikuje od prijašnjeg, kad su vladali narodni vladari, samo u tome što je u Slavoniji preoteo maha zapadnoevropski feudalizam sa svojim uredbama, a sve se većma

110 Godine 1433. daruju franjevačku crkvu sv. Ivana iznad Metka u Lici.

111 Tako: Viganj Dubravčić, Toma Rošević, Matijaš Vukić, Blaž Kopčić, Miklouš Dobojević, Antun Tuković, Ivan Herendić, Franko Danilović. – Ima više hrvatskih plemićkih porodica vlaškog podrijetla.

112 Te Vlahe valja razlikovati od grčkoistočnih Srba-Vlaha za turskog vladanja od XVI i XVII st. naprijed. Usp. o njima K. Kadlec, Valaši a valašské pravo v zemích slovanských, Prag 1916.

113 [Osim serva, kućnih slugu, koji su i u ovom razdoblju bili još uvijek predmetom razgranate trgovine po dalmatinskim gradovima, iako je tendencija da se ta trgovina ograniči ili sasvim spriječi dolazila na različite načine do izražaja, bilo je "serva" i u Slavoniji. Međutim, taj se sloj stanovništva, koji se još u prvoj polovici XIV st. razlikuje na posjedima zagrebačkoga kaptola od pravih kmetova (*marturinarii*), ne sastoji od robova nego zavisnih seljaka koji obrađuju vinograde i pravno se u ponečem razlikuju od kmetova. U toku XIV st. oni su s ovima potpuno izjednačeni. (Usp. N. Klaić, O nekim pitanjima feudalne formacije u srednjovjekovnoj Slavoniji, Hist. zbornik IV, 1951, str. 122-127.) – Riječ sebar postaje u tom razdoblju sinonim za kmeta.]

gubilo slavensko plemensko uređenje.[114] S tim u vezi naseliše se u Slavoniji brojne plemićke porodice iz Ugarske, koje su mnogo pridonijele da je ta zemlja u srednjem vijeku pokazivala tobože "ugarski" značaj, to jest držalo se da je u tješnjoj vezi s Ugarskom negoli s ostalom Hrvatskom. U Hrvatskoj od Gvozda do Neretve vladala su i dalje čitavim zemljištem jedino hrvatska plemena, i nema primjera da bi ikoji ugarski plemić dobio u njoj ma igdje posjeda. Glavni rodovi velikaša i plemića u Slavoniji već su nam poznati pa ih stoga i nećemo ovdje ponavljati. Također su nam poznati i građani i njihovi privilegiji. Od podanika su udvornici sjedili na kraljevskim posjedima, predijalisti na biskupskim i crkvenim, a kmetovi na plemićkim, servi ili sebri nisu toliko obrađivali zemlju svojih gospodara koliko su im bili radnici i obrtnici; oslobođeni kmetovi kojima bi gospodari dali slobodu bilo s kojih zasluga nazivali su se slobodnjaci.

Crkva. Kako u političkom tako je i u crkvenom pogledu hrvatsko kraljevstvo bilo rasparčano. Čitava je Hrvatska pripadala nadbiskupiji splitskoj, u kojoj su se nalazile biskupije: kninska, koja je dopirala do Bihaća na Uni, trogirska, ninska sa zapadnom polovicom Like, krbavska (od 1185) s istočnom polovicom Like i sijelom u gradu Krbavi (danas Udbina),[115] skradinska, šibenička (od 1298), senjska (od 1185), makarska (od 1330), duvanjska (od 1330) sa sjedištem u Livnu[116] i hvarska (od 1185) s južnim otočjem. Godine 1154. podigli su Mlečani nadbiskupiju u svome Zadru sa sufraganim biskupima krčkim, rapskim i osorskim. Slavonija pak bijaše podijeljena među tri biskupije: zagrebačku s još jednim kaptolom u Čazmi (od 1232), a sezala je na istok sve do Slatine, Voćina i Pakraca, zatim pečujsku koja je obuhvaćala najveći dio današnje Slavonije sve do pravca povučena od Iloka (ali bez njega) na ušće Bosuta u Savu s drugim kaptolom sv. Petra u Požegi, i srijemsku (od 1229) sa sijelom u Banoštoru, između Dunava i Save, a pečujskoj biskupiji na istok. Izuzetak čini još i Đakovo kao sijelo bosanskog biskupa. Sve tri slavonske biskupije, a zatim i bosanska (od 1247), pripadale su pod kaločku nadbiskupiju.

Nadbiskupije i biskupije bile su razdijeljene u arhiđakonate, a ovi u župe. Za kulturni život u srednjem vijeku od osobite su važnosti kap-

114 [Kao što je već rečeno, o nekom društvenom poretku koji bi se mogao nazvati plemenskim i koji bi tobože postepeno nestajao tek u ovom razdoblju, uzmičući pred feudalizmom, ne može se govoriti. Doduše, zbog oskudice suvremenih izvora ne može se pouzdanije reći ni to kada se u srednjovjekovnoj Slavoniji doista ukorjenjuju feudalni odnosi, tj. takvi proizvodni odnosi koji su za feudalni društveni sistem značajni. U Hrvatskoj na jugu od Gvozda, naročito u zaleđu primorskih gradova, taj se proces odvijao brže, pa se u ovom razdoblju, od XII st. dalje, pojam "plemena" ograničava samo na plemićka bratstva.]

115 Iz Krbave (Udbine) bude 1460. biskupsko sijelo preneseno u Modrušu, a zatim, zbog Turaka, 1493. u Novi na moru. Od 1461. bijaše i Otočac sijelo biskupa, ali te je biskupije brzo nestalo (1534).

116 [Kako je dokazao D. Mandić, Duvanjska biskupija od XIV-XVII st., Croatia sacra 9-10, 1935, sjedište se te biskupije nije nalazilo u Livnu, nego u Duvnu gdje se i nalazio njezin *capitulum cathedrale* (u Livnu je bio samo *c. collegiale*).]

toli kao središta svega duhovnog života, a napose škola za obrazovanje svećeničkog podmlatka. Uz to bijahu kaptoli od početka XIII stoljeća i takozvana mjesta vjerodostojnosti (*locus credibilis*), vršeći različite pravne poslove, koje su u nekim dalmatinskim gradovima obavljali javni bilježnici (*notarii publici*). Oni su čuvali originale isprava, izdavali vjerodostojne prijepise i sudjelovali u uvođenju u posjed. U Hrvatskoj i Dalmaciji obavljali su takve poslove kaptoli u Splitu, Ninu, Kninu i Senju, a u Slavoniji u Zagrebu, Čazmi, Požegi i Đakovu. Osim prihoda od svojih imanja, biskupi i kaptoli imali su dohodak od crkvene desetine, koju je morao plaćati svatko, plemić ili neplemić, i to u prirodninama i životinjama. Od tih su prihoda kaptoli uzdržavali, zajedno s biskupom, svoje škole. U Dalmaciji su se popunjavale biskupske stolice i u to doba ponajviše izborom gradskog klera i laika; u XIV st. veoma se često zbivalo da su pape izravno imenovali biskupe, naročito u slavonskim biskupijama. Tek u XV st. stekoše kraljevi pravo popunjavanja biskupskih stolica a pape bi ih zatim potvrđivali. Unatoč svoj borbi Latina protiv slavenske službe božje i glagoljice, ona se ipak održala u biskupiji senjskoj, krčkoj i krbavskoj, štaviše, mnogo glagoljaša nalazimo ne samo po čitavom području splitske nadbiskupije nego od druge polovice XV st. i po zagrebačkoj biskupiji. Međutim, ti su glagoljaši u zagrebačkoj biskupiji ponajviše bjegunci iz Hrvatske ispred Turaka. Iz Hrvatske je slavenska služba božja presađena u XIV st. u neke samostane po Češkoj i Poljskoj.

Uz brojno svećenstvo bilo je u hrvatskom kraljevstvu i mnogo samostana. Poslije starih benediktinaca poče se u početku XIII st. po Hrvatskoj širiti red cistercita, kojemu Andrija II sagradi kao herceg oko g. 1200. u Topuskom prekrasnu gotičku crkvu sv. Marije sa samostanom. Poslije njih nastaniše se dominikanci i franjevci, naročito u južnoj Hrvatskoj i Bosni gdje im je glavna zadaća bilo suzbijanje patarenstva.[117] Zatim dođoše templari (božjaci) i pavlini. Templarima darova papa svoj posjed u Vrani, ali su uskoro i sami stekli golema imanja. Kada je taj red ukinut (1312), zapade sav njegov imutak ivanovce ili križare (Cruciferi), pa stoga se i njihov prior prozva priorom vranskim. Pavlini su se proširili po Hrvatskoj i Slavoniji, a naročito im bijahu na glasu samostani Remete kod Zagreba i Lepoglava u Zagorju (osnovan oko 1400).

Pripadnika grčkoistočne vjeroispovijesti bijaše u Hrvatskoj sve do 1526. veoma malo, još najviše u Srijemu, gdje su to bili doseljeni Srbi na imanjima porodice Brankovića, a također i u Humskoj zemlji. U Krušedolu su posljednji Brankovići, Maksim (prije kaluđerstva Đorđe) i brat mu Jovan, osnovali (između 1496 i 1502) srpsko-pravoslavnu metropoliju za sve one srpske eparhije u Ugarskoj koje su se imale osnovati. Prvi metropolit ove srijemske metropolije bijaše sam Maksim – on je kao takav i umro 18. januara 1516. – a u Humskoj je zemlji sjedište

117 [Dominikanci su se pojavili u Bosni uskoro poslije 1233. i, prema kronici priora Suiberta iz 1259, podigli ondje dva samostana, koje su poslije kratkog vremena – svakako još prije 1259. – heretici spalili. Franjevci su počeli podizati samostane u Bosni tek poslije osnivanja svoje bosanske vikarije između 1340. i 1342]

Početak evanđelja po Luki, iz Kopitarova bosanskog četvoroevanđelja – Univerzitetna biblioteka, Ljubljana

Početak evanđelja po Mateju, iz rukopisa "krstjanina" Hvala (1404)

eparhije bilo u manastiru Svete Bogorodice u Stonu. Patareni su se proširili mjestimice i u južnu Hrvatsku, štaviše, i u vukovsku i pošešku županiju, dok je neko vrijeme bilo u XV st. u Srijemu i husita.[118]

Ustav i sudbenost. Od godine 1102. bijaše ugarski kralj također i hrvatsko-dalmatinski, ali Ugarska i Hrvatska nisu zato činile i jedinstvenu državu u unutarnjoj upravi već je svako kraljevstvo ostalo i dalje za sebe politička, teritorijalna i narodna jedinica. Jedino spoljašnja politika, kojom je ravnao samo kralj, bijaše im zajednička, a to je bio i razlog zašto stranci nisu uvijek marili za unutarnju razliku. Krunisanje za zasebnoga hrvatsko-dalmatinskog kralja obavljalo se sve do Andrije II, odnosno Bele IV, ali otada bijaše vazda zajedničko, samo što su kraljevi bez sumnje izdavali zasebne zavjernice hrvatskim, a zasebne ugarskim staležima.

Kralja je u Hrvatskoj zamjenjivao, kad je god to bilo moguće, samostalan i kralju jednakopravan herceg (*dux*), redovito član kraljevske porodice (sin ili brat kralja). Zato se on i piše "božjom milošću" (*dei gratia*), a nazivaju ga "herceško veličanstvo" (*ducalis maiestas*). Herceg je obično stolovao u Zagrebu, Kninu i Zadru, a kasnije i u Bihaću na Uni. Godine svoga vladanja računao je kao kralj, a imao je na svom sjajnom dvoru zasebnu dvorsku kancelariju s kancelarom na čelu. Herceg je nadalje vršio važna kraljevska prava u Hrvatskoj namještajući banove, sazivajući sabore, dijeleći plemstvo za zasluge hrabromu vojniku, vodeći vojsku u rat, potvrđujući stare kraljevske privilegije pojedinim gradovima i plemićima, i kujući svoje zasebne novce.

Kad hercega nije bilo, kraljevstvom su upravljali banovi, gotovo s istom vlasti. U prvo vrijeme bio je samo jedan ban, ali od Bele IV nalazimo ih uvijek po dva, i to napose za Hrvatsku i Dalmaciju, a napose za Slavoniju. Od Matijaša Korvina, kad je već Dalmacija s južnom Hrvatskom bila izgubljena, ima samo jedan hrvatsko-dalmatinsko-slavonski ban, ili dva ista. Taj je naslov zatim ostao u stalnoj upotrebi sve do 1918. Banovi su redovito bili domaći plemići, ili su imali posjeda u Slavoniji. Svaki je ban sebi na saboru sam imenovao između domaćeg plemstva banovca (*vicebanus*); slavonski banovac bijaše redovito župan zagrebački ili križevački, a hrvatski župan kninski. Uz bana i banovca javlja se samo u Slavoniji još i protonotar, koga je na saboru biralo plemstvo. On je čuvao pečat kraljevstva, kao što je to činio kancelar u Ugarskoj, a u kasnije doba bio je i banov zamjenik u sudovanju.

Hercezi i banovi sazivali su po kraljevu nalogu sabore. Budući da je kraljevstvo od druge polovice XIII st. bilo razdijeljeno na dvije upravne jedinice, sastajali su se napose slavonski, a napose hrvatski sabori (*generalis congregatio regni Sclavoniae* ili *regnorum Dalmatiae et Croatiae*), i to prvi ponajviše u Križevcima, zatim u Zagrebu i Čazmi, drugi pak u

118 [Husiti se u 30-im godinama XV st. pojavljuju u naseljima s obje strane Dunava između Petrovaradina i Iloka, ponajviše gradskim, i prema suvremenim izvorima bili su u etničkom pogledu Madžari. Iz sredine kameničkih husita potekao je i prvi cjeloviti prijevod Biblije na madžarski jezik.]

Kninu, Ninu i Bihaću na Uni, a kasnije u Topuskom i u Ripču (kraj Bihaća). Sabori su trajali redovito po više dana, a dolazili su na njih svi crkveni i svjetovni velikaši, niže plemstvo i zastupnici gradova, pa i dalmatinskih (na hrvatski sabor). Samo u osobito važnim prilikama vijećala su oba sabora, hrvatski i slavonski, zajedno. Predsjedao im je redovito herceg ili ban, a ponekad i sam kralj (tako Žigmund 1397. u Križevcima, Matijaš Korvin 1466. u Križevcima, a 1481. u Zagrebu, i Vladislav II 1495. u Virovitici). Na one sabore kojima je predsjedao ban slao je kralj od početka XVI st. u važnim prilikama po jednog ili po dva svoja poslanika (*oratores*) da saopće staležima njegove prijedloge i želje (*propositiones regiae*), o kojima se tada raspravljalo i stvarao zaključak. Na tim se saborima vijećalo o svemu što se ticalo uprave, poreza, obrane kraljevstva, vojničkih poslova i unutarnje politike Hrvatske, odnosno Slavonije; pa ipak, najvažnija je zadaća tih sabora bila, naročito u starije vrijeme, rješavanje zapletenih parnica, dakle sudovanja. Tako javlja o djelovanju slavonskog sabora u Križevcima ban Krsto Frankapan svome prijatelju, senjskom biskupu Franji Jožefiću, 29. maja 1527. ovo: "Zato ja, hvalju gospodina Boga i njega svete milosti pomoći, opravih vse, ča pred orsag (= zemlju, to jest sabor) postavih: najprvo, da z nova obećaše (naime slavonski staleži) da se tudie (= hitno) istira ova riz (= ratna daća) po pol dukata; drugo, obećaše i deseto (= desetinu poljskog priroda); treto, pristaše da se pravde pitaju (= rješavaju parnice). I ovo je treti dan da se jurve počele pitati pravde."[119] U XV st. (od 1442. dalje), otkad je ugarski sabor dobio svoj trajni oblik i postao staleška korporacija, počeo je slavonski sabor redovito slati svoje zastupnike ili pouzdanike na ugarske sabore (*nuncii regni Sclavoniae* ili *oratores regni Sclavoniae*), a hrvatski sabori ne samo da toga nisu činili nego nisu ni na kraljev poziv htjeli polaziti ugarske sabore. Još 1397. pozvao je Žigmund dalmatinske gradove (a osim njih zacijelo i hrvatske staleže) na sabor u Temišvar, ali se kraljevu pozivu nije nitko odazvao. Nato je Žigmund izrijekom obavijestio dalmatinske gradove da će s njima održati sabor u Senju, kamo je "ponovo" pozvao "poslanike svih dalmatinskih gradova". Kad se godine 1509. i 1510. radilo o tom da se Veneciji makar i silom otme Dalmacija, kralj Vladislav II je 6. januara 1510. pozvao hrvatske i slavonske staleže na sabor u Ostrogon na dan sv. Grgura pape (12. marta). Međutim, mletački poslanik na budimskom dvoru, Petar Pasqualigo, javlja 11. februara iz Zagreba da se hrvatska gospoda neće odazvati kraljevu pozivu jer "nije bio običaj da se zovu na sabor u Ugarsku" (*non era consueto in le diete de Hungaria chiamar li signori di Croatia*), pošto su oni po starom običaju i pravu imali svoj vlastiti sabor u Hrvatskoj (*perchè dicono aver loro auctorita ex concessione eis atributa far la loro dieta in Croatia da per se*). Razlog što su slavonski saborski

119 Ovo je mjesto suvremeni prevodilac protumačio latinskim jezikom ovako: "Ego autem ad vota omnia deduxi, primo hoc subsidium dixerunt exigi citissime, decimam etiam, ut rex optavit promiserunt; octava celebrabitur et jam incepta est." (Bečki državni arhiv, Hungarica.)

zastupnici počeli redovito polaziti ugarske sabore nije bila možda podređenost slavonskog sabora ugarskom, nego to što su oni držali da će ondje i za sebe steći povlastice i prava ugarskih staleža, a uz njih obraniti i svoja zasebna. Osim toga vidimo da su oni sudjelovali i u najznatnijim pitanjima spoljašnje politike.

I Slavonija i Hrvatska su se dijelile na županije (*comitatus*). Sada nastadoše u županijskom uređenju važne promjene jer je starih plemenskih župa sve to više nestajalo, sjedinjujući se u županije po ugarskom kalupu, a župane nije više birao narod nego ih je imenovao sam kralj po svojoj volji. Taj proces razvijao se u Slavoniji mnogo brže negoli u Hrvatskoj, gdje su se stare hrvatske plemenske župe djelomično sačuvale sve do XIV stoljeća.[120] U Slavoniji su prije dolaska Turaka bile ove županije: glaška, s obje obale savske pritoke Ukrine pa između donje Bosne, Save i Borje planine s gradom Glažom; sanska, s obje obale srednje i donje Sane s gradom Ključem; dubička, na jugu donje Une s gradom i trgom Dubicom (današnja Bosanska Dubica); vrbaška, s obje obale donjeg Vrbasa s Vrbaškim gradom (nedaleko od današnje Banjaluke). U toku XV st. došle su te županije u bosansku vlast, ali su se ipak još i u početku XVI st. nalazile u crkvenim poslovima u zagrebačkoj biskupiji (dubički arhiđakonat). Još u prvoj polovici XIV st. nalazile su se u dubičkom arhiđakonatu među ostalima i ove župe: u županiji dubičkoj (*in districtu Dubicensi*) župa Svih svetih, sv. Nikole u Gredi, sv. Trojstva u Slabinji i sv. Jakova u Štrigovi; u županiji sanskoj: sv. Martina u Kozaru, sv. Jurja u Blagaju, sv. Martina u Japri, sv. Marije u Vodici, sv. Križa u Hrvaćanima; u vrbaškoj županiji: sv. Jelisavete u Vrbaškom gradu, sv. Mihajla u Vojskovu, sv. Mihajla u Turjaku, sv. Jurja u Gracu, sv. Petra u Viduši i sv. Ivana Krst. u Ivanjskoj. U glaškoj županiji postojala je župa sv. Nikole u Glažu "tik medja Usore" (*in metis Uzore*). Dalje na zapadu sterala se između srednje Une i Sane (oko Grmeč planine) psetska županija s gradom Psetom (danas Petrovac); s lijeve obale Une počinje zagrebačka županija, sastavljena od više bivših plemenskih župa;[121] uz

120 [Kao što je već napomenuto u bilj. 63 na str. 150, o "starim hrvatskim plemenskim župama" i njihovu postepenom nestajanju u razdoblju od XII-XIV st. jedva se može govoriti. "Plemenske" župe, među kojima Šišić osobitu pažnju obraća turopoljskoj, u stvari su ostaci onoga upravnog uređenja, koje su u srednjovjekovnoj Slavoniji uveli Arpadovići (*systema castrorum*).]

121 To su: goričkа s gradom Goricom, Cetinom i Klokočem; gajska s Gaj gradom (danas Mala Kladuša u sjev.-zap. Bosni); novigradska s Novigradom (danas Tadorovo); gorska sa Steničnjakom, Topuskom i Zrinjem; podgorska s gradom Podgorjem nad Jastrebarskim (danas Sv. Jana); Okićka s gradom Okićem i Samoborom; sisačka; turopoljska (Campus Zagrabiensis) s Lukavcem; zagrebačka s Gradecom (gornji grad Zagreb); Ivanička s gradom Ivanićem; moravečka s gradom Moravče (kraj Zagreba). Sve su župe, osim Turopolja, do XV st. bile sasvim ujedinjene sa zagreb. županijom. Turopoljci sačinjavali su prastaru hrvatsku plemensku župu. Sve do 1225. bili su službenici grada (*castrum*) Zagreba, ali ih "mladi" ugarski kralj i hrvatski herceg Bela (docnije Bela IV) učini te godine kraljevskim službenicima (*servientes regis*), dakle plemićima. Odsada im je sva briga bila koncentrirana s jedne strane oko njihovih ekonomskih potreba,

nju širila se zagorska s gradom Krapinom, ali na kraju XV st. ukinuta je i sjedinjena pretežno s varaždinskom, a samo djelomično sa zagrebačkom; najznatnija srednjovjekovna slavonska županija bila je križevačka, također sastavljena od više manjih plemenskih župa,[122] a prostirala se u XV i u početku XVI st. duboko u današnju Slavoniju, sve do Orahovice i Donjeg Miholjca. Križevačka županija opkoljavala je sa zapadne, istočne i južne strane županiju virovitičku, u XV i XVI st. samo okoliš današnjeg mjesta Virovitice do Drave. Na današnjoj hrvatskoj zemlji dalje na istok prostirale su se županija požeška s gradom Požegom i mjestima Kutjevom, Brodom i Zapoljem, zatim vukovska sa središtem u Vukovu ili u današnjem Vukovaru, a s mjestima: Gorjan, Đakovo, Horvat-grad, Berkasovo, Morović (Marot) i Ilok (Ujlak) pa najzad srijemska sa središtem u Banoštoru (Kö ili *Bani monasterium*) i mjestima Mitrovicom i Zemunom. Treba još napomenuti da je baranjska županija (kojoj inače bijaše središte u Pečuhu) dopirala – prelazeći Dravu – još u XV st. sve do Papuka, tako da su u njoj bila mjesta Valpovo, Našice, a gdjekad i Osijek. U Hrvatskoj su bile mnogobrojne župe i županije, tako morska (Maronia) između ušća Neretve i Cetine, s Omišom i Makarskom, inače postojbina snažnog hrvatskog plemena Kačića, pa duvanjska, hlijevanjska i dlamočka; te županije dospješe oko 1325. u bosansku vlast. Dalje su bile županije: imotska, poljička (od XIV st. dalje), cetinska, kliš-

a s druge, da se održe u nezavisnom položaju prema zagrebačkoj županiji, koja je stalno išla za tim da i Turopolje sjedini sa svojim teritorijem. Prvi turopoljski statut potvrdio je kralj Ladislav IV god. 1279, a taj je ovim plemićima dao pravo da sebi biraju svoga župana (*comes*) i ostalo činovništvo (*officiales*) na zboru čitave općine (*congregatio generalis*) i to svake godine. Na tim zborovima Turopoljci su raspravljali o svojim lokalnim potrebama i branili svoj posjed i svoj iznimni pravni položaj. Sam turopoljski župan bijaše inače podređen zagrebačkom županu, ali je u kaznenim stvarima sa svojim prisjednicima bio u općini neograničeni sudac. Osim toga zastupao je općinu pred kraljem, hercegom, banom i svim sudbenim oblastima u Slavoniji i Ugarskoj, i dolazio na slavonski sabor kao njegov virilni član. U civilnim parnicama rješavao je od XV st. dalje rasprave u prvoj molbi, jer se dalje moglo apelirati na banski sud, a zatim na kraljevski. U sudovanju a naročito kod izvršenja presude, pomagao mu je pristav (*pristaldus*). Tek pred kraj XVI st. javlja se uz župana još i podžupan (*vicecomes*) kao njegov zamjenik, biran u zboru na godinu dana. Kao plemići Turopoljci su služili i u vojsci pod banskom zastavom, ali ipak tako da su sačinjavali zasebnu četu pod svojim zapovjednikom (*capitaneus*). Na taj svoj autonomni položaj Turopoljci su pazili veoma surevnjivo. Redovito bi dali svoje "pravice" potvrđivati od kraljeva i banova. Međutim, 1422. provale u Turopolje prvi put Turci. Odsada dalje morali su se Turopoljci brinuti i za svoju obranu, pa tako podigoše 1479. grad Lukavec i smjestiše u njemu kaštelana da ga čuva. Ali uz to zamoliše i medvedgradskog vlastelina za pomoć, a taj im pošalje 12 strijelaca koji sada uzmu Lukavec u posjed za svoga gospodara, odnosno za kralja kao kraljevski grad (*castrum regium*). Iz toga se porodi mnogogodišnja parnica, za koje Turopoljci pretrpješe mnoge nepravde i svakojaka zla. Naposljetku im je grad Lukavec 1553. vraćen. Tako su opet postali slobodni, starajući se oko unapređenja svoje općine.

122 To su: čazmanska, garićka, garešnička, grđevačka, kalnička, moslavačka i rovišćanska.

ka, kninska, bribirska, lučka (između mora, Zrmanje i Krke), najveća i glavna srednjovjekovna županija s one strane Velebita,[123] sidraška s Biogradom, ninska, lička s gradom Počiteljem, buška s Bočac-gradom (kod današnjega Kosinja), gatska s Otočcem, krbavska s Krbavskim gradom ili današnjom Udbinom, unska s mjestom Srb (od sebar),[124] unačka s gradom Uncem, lapačka s Lapac-gradom (po svoj prilici na današnjem brdu Obljaju kod Donjeg Lapca), otučka s Gračacom, odorjanska sa Zvonigradom na Zrmanji,[125] nebljuška s Nebljusima, humska s Hum-gradom i Ripčem, zatim brinjska, modruška, drežnička, senjska i vinodolska u primorju. Međutim, već u početku XV st. računali su se krajevi na jugu Kupe u Hrvatsku, a ne u Slavoniju, i tako počne postepeno stapanje obiju upravnih jedinica u jednu.

Središte svake županije, hrvatske i slavonske, bijaše utvrđen grad, po kojem se obično prozvala i čitava županija; njime je upravljao najprije župan, a uza nj kastelan ili gradščik, koji je zapovijedao četom kraljevskih službenika (*castrenses* ili *servientes*). Uz te tvrde gradove nastajale su s vremenom na njihovu podnožju varoši (*suburbia*), iz kojih se kasnije razviše kr. slob. gradovi s građanstvom. Već na kraju XII st. počeli su kraljevi dijeliti nekim velikašima čitave županije (tako knezovima Krčkim: Modruš, Vinodol i gatsku županiju, Bribirskima bribirsku, Nelipićima cetinsku), koje tako postadoše njihove gospoštije (*dominium*, (v)ladanje), a oni njima nežupani nego knezovi ili grofovi. Inače je županijom upravljao župan, a zamjenjivao ga je podžupan, ali od XIV st. bili su kraljevski gradovi u upravi kastelana (gradščika) kojima su se morali pokoravati svi plemeniti i neplemeniti službenici ili podanici tih gradova. Oni koji su bili oprošteni od te službe, dakle oni koji su bili pravi plemići, imali su svoje plemenske župane (*comes terrestris*), koji se pokoravahu samo banu. Županijsko plemstvo sastajalo se na skupštine kojima je predsjedao župan, a često i ban. One su se bavile svim županijskim upravnim poslovima, utjerivanjem poreza i uvođenjem vojnih odjeljenja u smislu kraljevskih zapovijedi, a i sudovanjem.

Sudbenost bijaše uglavnom ista u Hrvatskoj i u Slavoniji. Vrhovni sudac bijaše herceg ili ban, koga je zamjenjivao banovac, a u Slavoniji još i pronotar. U Slavoniji su za redoviti banski sud određeni stanoviti rokovi, najprije dvaput, a zatim i četiriput u godini, i to uvijek osmi dan poslije ovih blagdana: Bogojavljenja (6. jan.), Đurđeva (24. apr.), Jakovljeva (25. jul.) i Mihajlova (29. sept.); zbog toga su se ovi redoviti banski sudovi i zvali oktavalni (*iudicia octavalia*). Tim je banskim sudovima predsjedao ban (ili njegov zamjenik), a uza nj su bili prisutni na saboru izabrani prisjednici (*assessores*). O odluci se uvijek izdavalo pismeno

123 U XIV st. sjedinile su se u lučkoj županiji stara lučka, pa sidraška, ninska i bribirska; središte bijaše Ostrovica kod Bribira.

124 [Premda se u izvorima, koji su pisani hrvatskim jezikom, riječ *sebar* u značenju neslobodnog čovjeka upotrebljava u početku XVI st., izvođenje toponima Srb od te riječi nije vjerojatno. Po svemu se čini da je on u vezi s etničkim imenom srpskim.]

125 [Podatak o župama otučkoj i odorjanskoj dodao je Šišićevu tekstu prof. Barada.]

rješenje pod banskim pečatom, koji je čuvao protonotar. Od banskog suda moglo se i u Hrvatskoj i u Slavoniji prizivati na kraljevski sud, odnosno na suca na kraljevskom dvoru (*iudex curiae regiae*). Banski se sud u Hrvatskoj redovito sastajao u Kninu, a u Slavoniji u Križevcima ili Zagrebu, ali nisu rijetki primjeri da su sam ban ili banovac putovali po banovini i dijelili pravdu. Niži sudovi bili su županijski sudbeni stolovi, jer u to doba bijaše uprava u najtješnjoj vezi sa sudovanjem. Županijskom sudu stajao je na čelu župan (ili podžupan), a uza nj su bili kao prisjednici po četiri (gdjekad i po više ili manje) plemićka suca (*iudices nobilium*), odabrani iz pojedinih kotara županije, dok su odluke županijskog suda izvršavala dva pristava (*pristaldi*). Još niži sudovi bili su u Hrvatskoj plemenski stolovi za pojedina plemena (tako za Mogoroviće, Šubiće i druge) koja su živjela unutar novostvorenih županija, s posve sličnim uređenjem kao što su ga imali županijski sudovi. U kralj. slobodnim gradovima sudio je u prvoj molbi sam gradski sudac (*iudex*) sa svojim izabranim građanskim prisjednicima, a viša im molba bijaše tavernikalni stol na kraljevskom dvoru.[126] Banovi nisu nikad sudili u gradovima, osim ako ih je kralj za to izrijekom odredio. Podanicima su pak sudila, bez priziva, njihova gospoda. U Hrvatskoj se sudilo redovito po običajnom pravu (*iuxca consuetudinem regni Croatiae*, ili hrvatski: pravda i zakon hrvatski), a u Slavoniji još i po ugarskim zakonima i običajima.[127] Primorski gradovi počeše od XIII st. uvoditi pisane statute, uglavnom po mletačkom uzoru, i to Split oko 1240, Dubrovnik 1272, Trogir 1291, Zadar 1305. Gotovo u isto vrijeme povedoše se za njima i privatne gospoštije; tako nastade Vinodolski zakonik od 1288, najstariji hrvatski pravni spomenik. Vinodolsko je pučanstvo u starije vrijeme plaćalo kralju određeni danak, ali kad je Andrija II god. 1255. darovao Vinodol knezovima Krčkim, postali su Vinodolci u neku ruku kmetovi jer su morali plaćati različite daće. Budući da su knezovi Krčki nastojali da se što više okoriste, a Vinodolci opet išli za tim da što manje plaćaju, nastupila su trvenja koja je napokon ipak trebalo temeljito riješiti. Obje su se stranke najzad sporazumjele da će napismeno utvrditi "vse dobre stare iskušene zakone u Vinodol". To se zbilo 6. januara 1288, kad su se sastali zastupnici od devet vinodolskih gradova (kaštela) i općina (Ledenice, Novi, Bribir, Grižane, Drivenik, Hreljin, Bakar, Trsat i Grobnik) u Novom "pred obrazom (krčkoga) kneza Leonarda", i tu je zatim u dvorani ("na sali") kneževskoj napisan "Vinodolski zakonik", koji se sastoji od 77 članaka. U zakoniku su u većini javnopravne odredbe, a među njima kaznenopravne, dok se za privatnopravne pokazuje malo interesa. Ti su se sporovi rješavali među seljacima samim, a prestup-

126 Svi kr. slob. gradovi u Ugarskoj i Slavoniji potpadali su pod dvorskoga meštra blagajnika (*magister tavernicus*).

127 "De iure et consuetudine regni Hungariae et per consequens regni Sclavoniae, quod eisdem iuribus et consuetudinibus, quibus regnum Hungariae utitur, gaudere solet", kaže u jednoj sudbenoj ispravi izdanoj u Križevcima 13. januara 1517. ban Petar Berislavić. (Original u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu; Juridica 143, 2. U regestu štampao ga Mesić u Starinama JAZU V, str. 172-173.)

nici su imali plaćati globu koja je tekla u kneževu blagajnu. Očito je Vinodolcima bilo milije da znaju kad su i u kojem opsegu imali da plate globu negoli da prestupnici budu izručeni samovolji kneževih službenika. Inače knez sebi pridržava pravo kontrole nad svim općinama; bez njegova se dopuštenja ne mogu održavati skupštine, pa može kazniti sve učesnike zapljenom imutka. Nevjera protiv kneza, pak, smatra se za veleizdaju. Osobito je značajno da Vinodolski zakonik ne poznaje takvih okrutnosti kao zakonici drugih zemalja u to doba; on je prema srednjovjekovnom pravu upravo human, pa poznaje stroge kazne samo za vračanje i počinitelje paleža. Ipak ima nekoliko težih slučajeva za koje nije kazna određena u zakonu, već je određuje sam knez. Mučenja, da se iznudi od krivca priznanje, Vinodolski zakonik ne poznaje. Štaviše, zakonik određuje da vlasnik smije sam ubiti štetočinca ako ga zatekne u svojem posjedu. Sud nije mogao sam po svojoj vlasti postupati jer su stranke morale same doći pred kneza i podnositi tužbu. Bijaše dopušteno i to da se stranke mogu poslužiti "odvjetnikom". Kao dokazno sredstvo upotrebljavahu se svjedoci i prisega. Posve su isključena sredstva tzv. božjeg suda, tj. vrela voda, usijano gvožđe i sudbeni dvoboj, inače toliko uobičajena u to doba u drugim stranama. Kako vidimo, Vinodolski zakonik nije samo najstariji pisani spomenik iz hrvatske pravne prošlosti nego i osobito važan kulturni spomenik. I kaptoli su sastavljali svoje statute u zbornik; tako je zagrebački kanonik Ivan, arhiđakon gorički, sastavio (između 1334 i 1354) znameniti zakonik "Statuta capituli Zagrabiensis", koji se sve do danas sačuvao u originalu.

Novčarstvo i grbovi. Hercezi ili banovi kovali su i svoje novce. Prvi je to činio herceg Andrija (1197-1203), i to pravo se održalo sve do vladanja kraljice Marije potkraj XIV stoljeća. Novac se obično nazivao moneta banalis (banovac, banica)[128] a kovala ga je herceška ili banska kovnica, nazvana camera. Najstarija kovnica bila je u Pakracu, zatim sve do konca njezina opstanka (potkraj XIV st.) u Zagrebu (otuda *denarii Zagrabienses*). Kovnica je donosila hercegu (ili banu) velike prihode. Vrste novca bijahu: dinari, oboli (ili pola dinara) i bagatin (najsitniji novac); novci su bili kovani od srebra pomiješana sa bakrom. Dvjesta dinara činilo je jednu marku; četvrtina marke zvala se ferto (odatle još i danas fertalj)[128a] petina pensa, a osmina libra. Na naličju banskog novca nalazi se kuna u bijegu između dviju šestokrakih zvijezda, to jest grb stare Slavonije, koji je Vladislav II (1496) kasnije napose odobrio kraljevini Slavoniji. Uz to se na naličju nalazi još i polumjesec nasuprot zvijezdi, a to je zacijelo drevni grb Dalmacije ili Hrvatske. Na obličju novca nalaze se dvije okrunjene glave, možda kralj i kraljica, ili kralj i njegov sin,[129] te natpis "Moneta regis per Sclavoniam" ili "Moneta ducis per Sclavo-

128 Još i danas naziva se u Bosni i u Dalmaciji sitan srebrni novac banovac, banica.

128a [Riječ fertalj, uobičajena u kajkavaca, potječe od njem. Viertel (firtl) = četvrt.]

129 Obje te glave nalaze se i na čisto ugarskom novcu kovanom u Ugarskoj. Značenje još nije objašnjeno.

niam", to jest kraljevski ili herceški novac za Hrvatsku. Tek u drugoj polovici XV st. na nekim slikama, a zatim u XVI st. na kolajni kralja Ludovika II (1525), javlja se prvi put grb Hrvatske: naime, u pet redova po pet izmjeničnih srebrnih i crvenih kocki, dok se grb Dalmacije, to jest tri leopardske glave, prvi put javlja na jednom pečatu već 1406. Mada se grb Hrvatske javlja razmjerno dosta kasno, ipak nema sumnje da je veoma star. Na to nas upućuje u prvom redu njegova jednostavnost, jer su grbovi to jednostavniji što su svojim postankom stariji. Grb Dalmacije pak bez sumnje potječe od samoga kralja Žigmunda, dakle neće biti stariji od početka XV stoljeća.

Porezi. U plaćanju poreza bijaše velika razlika između Hrvatske i Slavonije. Budući da je kralj Koloman 1102. oslobodio hrvatsko plemstvo od plaćanja zemljarine ili kunovine (marturina), bijaše ona isključivo slavonski porez, a iznosio je najprije 12 dinara na godinu.[130] Od njega

Libar Marca Marula Splichianina V chomse usdarsi Istoria Sfete udouice Iudit u uersih haruacchi slosena, chacho ona ub uoi uodu Olopherna Posridu uoif che gnegoue/i oslodobi puch israelschi od ueli che pogibili.

Prodaiuse ubnecih umarcarii ustacu chidarsi libar sa signao.

Marko Marulić, Judita, Venecija 1521.
(naslovna strana)

130 Gledaj str. 167 i 184. [Marturina je pod tim imenom bila poslije 1360. poznata i u Hrvatskoj, pa se zbog toga ne može smatrati "isključivo slavonskim porezom", iako je za srednjovjekovnu Slavoniju naročito karakteristična.]

su kraljevi oslobodili u toku stoljeća mnoge velikaše i čitave korporacije (tako kralj Andrija II zagrebački kaptol 1217). Uz kunovinu plaćala je Slavonija porez zvan "lucrum camerae" (dobit kovnice). U starije se, naime, doba kovao svake godine novi novac, kojim je valjalo izmijeniti stari, ali tako da je vlasnik dobio za tri stara dva nova komada novca. Za Bele IV pretvoren je taj neizravni porez u stalni u iznosu od sedam dinara; ali Ludovik I pokušao je da ga ukine (1351) i da uvede godišnji porez od 18 dinara od svakih vrata (porta) kroz koja mogu proći natovarena kola žetve, a imali su ga plaćati u kraljevsku blagajnu, ne više u bansku, svi plemići bez izuzetka. Međutim, kralj nije mogao provesti svoje volje jer se marturina i "dobit komore" plaćala u Slavoniji i dalje, sve dokle je god postojala zasebna slavonska kovnica novca, pa još i poslije toga. Ni kralj Matijaš Korvin nije mogao uspjeti sa svojim poreznim reformama, pa je tako Slavonija plaćala sve do mohačke bitke kunovinu, naime po 20 dinara od kmetskog selišta, ili po dukat od pet kmetskih ognjišta (dimnjaka). Neprekidni i teški bojevi s Turcima u XV st. ipak su uvođenjem izvanredne ratne daće (hrv. riz, lat. *taxa*, *contributio*, *dica*) donijeli znatnu poreznu preinaku. Ali ta se daća nije mogla rasporezovati ni pobirati bez posebne privole ugarskog ili slavonskog sabora, i to samo kad su to staleži smatrali za nužno, pa su oni čak sami određivali kolika će daća biti u pojedinim prigodama. Tu je izvanrednu daću prinosila uz Slavoniju i Hrvatska, dok je nije kralj Vladislav II od toga sasvim oslobodio. Ali je nešto prije Slavonija stekla (1472) privilegij da plaća samo polovicu one ratne daće koja se plaćala u Ugarskoj, naime od svakoga kmetskog selišta (*porta*, *fumus*) samo pola dukata, ako se u Ugarskoj imao plaćati čitav dukat. Tu je ratnu daću vazda dopuštao samo slavonski sabor, a ubirao ju je ban po županijskim organima (dikatorima). Doskora, pak, bijahu od te daće oprošteni ne samo svi crkveni posjedi (biskupa, kaptola, samostana i župnika) nego i oni glavne svjetovne gospode (hercega, bana, banovca, župana i plemićkih sudaca), pa čak i pojedinih velikaša. Tako je sav teret i opet pao na manje posjednike i kmetove, a sam prihod daće postajao je sve manji. Uz te su se glavne daće plaćale u Hrvatskoj i Slavoniji još i druge, tako "trgovina" u lukama, a tridesetina od strane robe na granici. Još su važan prihod davale mitnice i solane. Osim poreza morao se davati i "počasni dar". Kad su, naime, kralj i njegovi zamjenici, ban i herceg, bili na putu, moralo je plemstvo i građanstvo da ih dočeka i pogosti; to se zvalo zalaznina (*descensus*), a bio je jedan od najneugodnijih poreza jer su kraljevi i banovi, a naročito njihovi činovnici, na koje se to pravo također proteglo, vazda bili na putu. Razumije se, kraljevi su mogli i od toga oslobađati ne samo pojedine velikaše i plemiće nego i crkvene korporacije i kr. slob. gradove, i to bilo sasvim, bilo djelomično, npr. ograničiti ga samo na konak (stan) ili samo na hranu. Tako je Gradec kod Zagreba (današnji Gornji grad) bio obavezan u smislu "Zlatne bule" kralja Bele IV od 1242. da ima kralja, kad u nj dođe, svaki puta počastiti za ručak sa 12 volova, 1000 hljebova kruha i 4 akova vina. Ako bi u grad stigao herceg od kraljevske porodice, ima mu dati polovicu toga. Banu pak ne-

Vincenc iz Kastva, Prizor "mrtvačkog plesa" (freska) u crkvici sv. Marije na Škriljinama kod Berma u Istri (1474)

Istočna strana katedrale u Šibeniku (XV st.)

će redovito ništa davati kad bude dolazio; samo kad nastupi svoju čast, darovat će mu jednog vola, sto hljebova kruha i akov vina.

Vojska i mornarica. U hrvatskoj vojski (*exercitus chroaticus*) nastadoše u to doba znatne promjene. Dok je za prvih Kolomanovih nasljednika vojska bila plemenska, kao za narodne dinastije, stali su kraljevi

Crkva sv. Marije u Moroviću (Srijem) iz XIII-XIV st.

iz kuće Anžuvinske uvoditi strogo feudalno uređenje.[131] Tako zamijeniše stare plemenske čete nove velikaške ili banderiji, a ban i plemstvo bili su dužni da ih izdržavaju. I crkveni dostojanstvenici i korporacije (kaptoli i opatije) bili su kao vlasnici prostranih imanja također dužni podržavati konjaničke i pješačke čete, a tako i kr. slob. gradovi; stoga i vidimo gdje se u doba turskih ratova stavljaju glavom biskupi i opati na čelo vojske. Pored banderija javljaju se kasnije i plaćeničke čete, koje su također podržavali staleži. Hrvatskoj vojsci bijaše redovito na čelu ban kao vrhovni vojvoda *(capitaneus)*, izabran napose za to od sabora, ali staleži su mogli po privilegiju kralja Matijaša (1477) izabrati i koga drugoga ako su znali da je sposobniji, a naročito ako je banska stolica bila ispražnjena. Mornarica je znatno spala otkad je Dalmacija došla u mletačke ruke; najjača je bila za kralja Ludovika I, koji je imenovao zasebnoga hrvatskog admirala *(admiratus regnorum Dalmatiae et Croatiae)*. Admiral bijaše redovito i knez otoka Hvara, Brača i Korčule, gdje je lako mogao prikupljati najvještije i najsmjelije mornare. Uz admirala

131 [Kako su feudalni društveni odnosi u hrvatskim zemljama mnogo stariji od XIV st., iako se nisu jednakom brzinom širili u svim krajevima, vojničko je uređenje također već davno prije izgubilo nekadašnje plemensko obilježje. Anžuvinci daju konačan oblik tzv. banderijalnom uređenju.]

spominje se i njegov zamjenik viceadmiral. Svi pomorski gradovi Dalmacije bijahu obavezani da nešto pridonesu za mornaricu, većinom po jednu galiju, a koji toga ne bi mogao, taj barem po koju manju lađu, brigantinu ili liburnu. Tako se ta mornarica sastojala u doba kralja Ludovika I od 12 do 15 galija i više manjih brodova. Koncentrirana je bila u vodama između Trogira, Visa i Hvara, a nije samo stražila i branila primorje nego je sudjelovala i u navalnim ratovima. Međutim, otkad je Dalmacija došla pod mletačku vlast, mornarica je sve to više počela propadati. Ostalo je najzad u XV st. tek nešto brodova u Senju, kojima su od 1469. zapovijedali senjski kapetani. Kad je naposljetku 1480. došao i otok Krk u mletačku vlast, nestaje doskora hrvatske mornarice sasvim. Zbog obrane od Turaka; naročito u doba Matijaša I Korvina, podiže se još i brodarstvo na rijekama (šajkaši, nasadi), kod kojega su služili poglavito doseljeni Srbi. Središte im je bio Petrovaradin. To je ratno brodovlje brojilo za kralja Matijaša Korvina do 364 lađe, a među njima je bilo i velikih galija s topovima i opsadnim strojevima. Šajkaša (brodara) bilo je na njima do 2600, a vojnika oko 10.000.

Gradovi su imali dvojaku vrstu uprave. Dalmatinski su gradovi živjeli i nadalje starim autonomnim životom po mletačkom uzoru, dok su slavonski gradovi: Varaždin (1209),[132] Zagreb (1242), Križevci (1252) i drugi, bili uređeni po njemačkom uzoru kao kr. slob. gradovi. Na čelu uprave bijaše sudac, a uza nj izabrano gradsko vijeće, koje je sebi slobodno biralo suca i župnika, i budno pazilo na gradske interese, naročito obrtničke i trgovačke. Gradski sudac i ostali gradski zvaničnici birali su se svake godine. Osim toga su građani mogli slobodno raspolagati svojom imovinom i svakog tjedna održavati sajmove u gradu: tako Gradec kod Zagreba dva puta, u ponedjeljak i četvrtak. Dužnost pak građana sastojala se u tome da su imali davati kralju, kad sam ide u vojnu, deset oružanih momaka.

Trgovina je bila unutarnja i vanjska. Slavonija je trgovala s Ugarskom, Štajerskom, Kranjskom, Hrvatskom i Bosnom, Hrvatska i Dalmacija s Bosnom i Srbijom na kopnu a s Italijom, naročito Venecijom, po moru. Pomorsku je trgovinu podupirala brojna trgovačka mornarica dalmatinskih gradova, dok su kopnenu trgovinu pomagali riječni putovi i ceste. Najvažnija cesta koja je spajala Slavoniju s Hrvatskom, bila je ona koja je počinjala kod Vaške na Dravi nadovezujući se na ugarsku cestu, te je išla preko Virovitice, Varaždina, Zagorja do Zagreba, a zatim preko Turopolja na Kupu, Topusko, Bihać, Knin i dalje na more. Kod Topuskoga odvaja se druga cesta na Modrušu vodeći preko Brinja i Vratnika u Senj. Kako je onom prvom cestom redovito prolazila vojska, nazivala se obično "vojničkom" *(via exercitualis).* Obrt su unapređivali cehovi, u kojima se okupiše majstori istih zanata, a kraljevi su im da-

132 [Privilegij za grad Varaždin iz g. 1209. nesumnjivo je krivotvoren, pa u obzir dolazi samo privilegij iz g. 1220. Usp. o tome Z. Tanodi, Ispravnost varaždinske darovnice iz godine 1209, ČHP I/4, 1943.]

vali i različitih povlastica; samu pak trgovinu sajmovi, koje su kraljevi posebnim privilegijima dopuštali gradovima.

Graditeljstvo. S općim blagostanjem i napretkom kulture podiže se sada također i graditeljstvo. U Dalmaciji je prevladao više romanički slog, a kasnije i sama renesansa, a u Slavoniji gotički. Tako je u Zadru izgrađena u romaničkom slogu stolna crkva sv. Stošije (u XIII st.), a u Šibeniku stolna crkva sv. Jakova u slogu rane renesanse (u XV st.); zagrebačka i topuska crkva (iz XIII st.) bile su uzori gotike. Isto se tako gajilo, naročito u Dalmaciji, zlatarstvo i slikarstvo.

KRONOLOŠKI PREGLED DOGAĐAJA DRUGOG DOBA

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
1102	Ugar. kralj Koloman okrunjen hrv.-dalm. kraljem.	Aleksije Komnen 1081-1118.
1107	Koloman predobio dalm. gradove.	
1115-1117	Mlet. rat. Koloman umro 1116.	Ivan Komnen 1118-1143.
1124	Stjepan II u Dalmaciji.	
oko 1137	Bosna se pridružuje Ugarskoj.	
1150	Manuelova pobjeda na Tari.	Manuel Komnen 1143-1180.
1167-1180	Bizantinci vladaju u južnoj Hrvatskoj i Dalmaciji.	
1193	Bartol, knez modruški.	
1197-1203	Herceg Andrija.	
1202	Zadar osvojili Mlečani s pomoću križara.	Četvrta križarska vojna 1202-1204.
1222	"Zlatna bula" Andrije II.	"Magna charta" u Engleskoj 1215.
1242	Tatari u Hrvatskoj.	Bitka kod Mohija na Šaju 1241.
1247	Zadar se predaje Veneciji.	Pogibija Fridrika, posljednjeg Babenbergovca 1246.
oko 1260	Bela IV razdvojio hrvatsko kraljevstvo.	Štajerska u vlasti ug.-hrv. kralja 1254.
1273	Prvi slavonski sabor.	Rudolf Habsburški 1273-1291. Bitka na Moravskom polju 1278.
1293	Knezovi Bribirski postaju nasljedni banovi u Hrvatskoj.	

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
1301	S Andrijom III izumro rod Arpadovića.	S Većeslavom III izumro rod Přemyslovića 1306.
1311-1313	Ban Pavao Bribirski ratuje s Venecijom radi Zadra.	1310. Luksemburgovci u Češkoj.
1322	Padom bana Mladena prestaje hrv. nasljedno banstvo knezova Bribirskih.	1346. Stefan Dušan postaje car srpski.
1346	Zadar se predaje Veneciji.	1348. Karlo IV osniva sveučilište u Pragu.
1347	Ludovik I uspostavlja kraljevsku vlast u Hrvatskoj.	1355. Umro Stefan Dušan, car srpski.
1358	Ludovik I sjedinio Dalmaciju s Hrvatskom.	1370. Ludovik I postaje kralj poljski.
1377	Tvrtko podiže Bosnu na kraljevinu.	1371. Bitka na Marici. Pad Makedonije pod Turke.
1383	Buna Ivana od Paližne.	
1386	Pogibija Karla II Dračkoga.	
1386	Pokolj kod Gorjana, zarobljenje kraljica Marije i Jelisavete.	1389. Bitka na Kosovu polju.
1394	Žigmund uspostavlja privremeno svoju vlast u Hrvatskoj.	1396. Bitka kod Nikopolja.
1403	Ladislav Napuljski okrunjen za ug.-hrv. kralja u Zadru.	
1409	Ladislav Napuljski prodao Dalmaciju Veneciji.	
1415	Ugarski utjecaj istisnut iz Bosne.	1427. Ugarska dobiva Beograd. 1440.Prva opsada Beograda.
1444	Hrvatska gubi Omiš i Poljica.	1444. Bitka kod Varne.
1448	Stjepan Vukčić postaje herceg sv. Save.	1453. Pad Carigrada. 1456. Druga opsada Beograda. 1459. Srbija postaje turski pašaluk.
1463	Propast bosanskoga kraljevstva.	1463. Prvi nasljedni ugovor između Matijaša Korvina i Fridrika III
1464	Osnutak Jajačke banovine.	
1469	Osnutak Senjske kapetanije.	

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
1480	Gubitak Krka.	
1482	Pad Hercegovine.	1491. Drugi nasljedni ugovor između Vladislava II i Maksimilijana.
1493	Bitka na Krbavskom polju.	1505. Ugarski sabor isključuje sve strance od prava na ug.-hrv. krunu.
		1506. Treći nasljedni ugovor između Vladislava II i Maksimilijana, a 1515. četvrti nasljedni ugovor.
1520	Pogibija bana Petra Berislavića.	1521. Sulejman II osvojio Beograd.
1525	Krsto Frankapan opskrbio Jajce.	
1526	Hrvati hoće da sebi biraju drugog vladara.	
1526 (29. kol.)	Bitka na Mohačkom polju, pogibija Ludovika II, Hrvatska bez kralja.	1526. Bitkom na Mohačkom polju i pogibijom Ludovika II ostaju Ugarska i Češka bez kralja.

TREĆE DOBA

Od 1526. do 1790.

Izvori. – I. Kukuljević, Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I-III, 1862-63; F. Šišić, Hrvatski saborski spisi I-V (1526-1630), MSHSM 33, 36, 39, 41 i 43, 1912-18; Zaključci hrvatskog sabora (1631-1735), I-III, Zagreb 1958-61; E. Laszowski, Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I-III (1526-64), MSHSM 35, 38 i 40, 1914-17; R. Lopašić, Spomenici hrvatske krajine I-III (1479-1780), MSHSM 15, 16 i 20, 1884-89; Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. vieka iz štajerskoga zemaljskoga arhiva u Gradcu, Starine JAZU 17 i 19; 1885-87 (uglavnom grada iz g. 1529-99, a odnosi se na Varaždinsku krajinu); E. Laszowski, Prilozi za povjest hrvatske Krajine, VZA VII i VIII, 1905-06 (iz vremena 1643-1784); L. Thallóczy – A. Hodinka, A horvát veghelyek okleveltára (Hrvatski krajiški spisi), MHH I/31, sv. II-IV (1527-79), 1903 i d.; A. Ivić, Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u XVI. i XVII. vijeku, Starine JAZU XXXV, 1916; Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji tokom XVI i XVII st., I (1527-1600), 1910; Iz prošlosti Srba Žumberčana, Spomenik SKA 58, 1923; D. Kašić, Statuta Valachorum, Spomenik SAN 106, 1957; B. Desnica, Istorija kotarskih uskoka 1646-1749, I-II, Zbornik za ist., jezik i knjiž. srpskog naroda, 3. od., XIII, 1950-51 (uglavnom do početka XVIII st.); A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia II (1524-1800), Zagreb 1875; G. Pray, Enistolae procerum regni Hungariae I-III (1480-1711, većim dijelom iz XVI st.), Bratislava 1806; A. Gevay, Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhaltnisse zwischen Oesterreich, Ungarn und der Pforte in XVI. und XVII. Jahrhunderten I-IX (1526-41), Beč 1839-42; E. Alberi, Relazioni degli ambasciatori Veneti al senato, I-XV (XVI st.). 1839-63; S. Ljubić, Commissiones et relationes Venetae II-III (1525-71), MSHSM 8 i 11, 1877-80.

R. Lopašić, Hrvatski urbari I, MHJSM 5, 1894; F. Rački – V. Jagić – I. Črnčić, Hrvatski pisani zakoni..., MHJSM 4, 1890; M. Vežić, Urbar hrvatsko-slavonski, 1882; B. Đurđev, Požeška kanun-nama 1545, GZM 1946; T. Smičiklas, Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije II. Spomenici o Slavoniji u XVII. v. Izd. JAZU, 1891; R. Lopašić, Slavonski spomenici za XVII. viek. Pisma iz Slavonije u XVII. vieku (1633-1709), Starine JAZU 30, 1902. (uglavnom iz vremena poslije 1682); R. M. Grujić, Građa za kulturnu istoriju Slavonije, Starine JAZU 34, 1913. (od 1710-56); J. Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji, 1950. (u prilogu: oba slavonska urbara iz 1737 i 1756 i Regulamentum domaniale od I. Adamovića iz 1774 za upravitelja njegova imanja); E. Laszowski, Popis i procjena dobara kneza Stjepana Frankopana-Ozaljskoga god. 1558, Starine JAZU 30, 1902. (važan prilog upoznavanju ekonomskih prilika južno ad Kupe); Urbar vinodolskih imanja knezova Zrinskih, VZA XVII, 1915; Građa za gospodarsku povijest Hrvatske u XVI. i XVII. st. Izbor isprava velikih feuda Zrinskih i Frankopana, 1951. (isprave, pisane hrvatskim jezikom, odnose se uglavnom na XVII st.); Vj. Klaić, Popis ratne daće u Slavoniji g. 1543, VZA IX, 1907; R. Horvat, Građa za povijest slavonskih tridesetnica g. 1535-39, VZA XV, 1913; Proračun i obračun kraljevine Slavonije za g. 1653, VZA XIII, 1911.

F. Rački, Građa za poviest hrvatsko-slovenske seljačke bune 1573, Starine JAZU 7, 1875. (i Dopunjak..., isto 8, 1876); Vj. Klaić, Tužba Franje Taha protiv kmetova Susjedgrada i Dolnje Stubice, VZA XI, 1909; I. Bojničić, Preslušavanje svjedoka proti susjedgradskomu silniku Franji Tahiju god. 1567, VZA XII, 1910; N. Klaić, Seljačke bune u XVII. stoljeću. Izvori za hrvatsku povijest III, 1959, str. 84-93 (usp. i HZ XIII, 1960, str. 148-154); K. Horvat, Zapisci (ad 17521759) Ivana Josipovića, župnika križevačkoga, Starine JAZU 34, 1913. (izvor za seljačku bunu 1755); J. Šidak, Buna hrvatskih seljaka u Križevačkoj županiji g. 1755 (4 pisma), u Izvorima za hrvatsku povijest IV od N. Klaić, 1959, str. 50-56.

S. Barabas, Codex epistolaris et diplomaticus comitis Nicolai de Zrinio I-II (1535-1602), MHH I/29 i 30, 1898-99; L. Thallóczy – S. Barabas, Codex diplomaticus comitum de Blagay (do 1578), MHH I/28, 1897; L. Šavor, Regesta Keglevichiana, Zbornik HI JAZU I, 1953; E. Laszowski, Spomenici plemenite općine Turopolje III-IV (1527-95), 1904-08; Hrvatska plemenska općina Cvetkovići, VZA, n. s. II-V, 1928-31; R. Strohal, Vivodinske isprave, VZA, n. s. VI-VII, 1934-37. (uglavnom iz XVII i XVIII st., s područja jedne sučije na ozaljskom vlastelinstvu).

I. Kukuljević, Acta croatica (glagoljicom pisana građa do 1599), 1863; L. Thallóczy, Hrvatsko običajno pravo od g. 1551 i 1553, GZM XVIII, 1906. (sačuvano u talijanskom prijevodu, loše prepisanom; prev. M. Barada, Starohrvatska seoska zajednica, 1957); Vj. Štefanić, Glagoljski notarski protokol iz Draguća u Istri, Radovi Staroslavenskog instituta I, 1952. (iz g. 1595-1639); L. Košuta, Glagoljski tekstovi u arhivu osorske općine, Vjesnik DA u Rijeci I, 1953. (od 1545-1772); M. Šamšalović, Momjanski katastik (uglavnom iz 1584/5), VHA u Rijeci V, 1959, I. Pergošić, Dekretum koterega je Verbeuczi Ištvan dijački popisal..., 1574 i 1909 (izd. K. Kadlec u Zborniku za ist., jezik i knjiž. SKA V).

Zl. Herkov, Statut grada Rijeke iz g. 1530, 1948; Vj. Klaić, Statut grada Zagreba od g. 1609 i reforma njegova 1618, 1612; E. Laszowski, Povijesni spomenici grada Zagreba XII-XIX (1526-1748), 1829-49. (XVIII i XIX sv. ur. Lj. Dobronić); Zl. Herkov, Statut grada Zagreba od god. 1732, 1952.

J. Šimrak, De relationibus Slavorum merid. cum Sancta Romana Sede Apostolica saec. XVII. et XVIIL, I (1611-61), 1926; N. Milaš, Documenta spectantia historiam orthodoxae dioeceseas Dalmatiae et Istriae a XV usque XIX saec. I (1412-1796), 1889. (s mnogo preštampanih isprava); I. Kostrenčić, Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven (1559-65). Beč 1874; R. Lopašić, Prilozi za poviest protestanata u Hrvatskoj (1557-1712), Starine 26, 1893; F. Bučar, Prilozi protestantizmu u Hrvatskoj iz nadbiskupskog arhiva u Zagrebu, VZA VI, 1905; E. Laszowski, Povijest zagrebačkih Isusovaca od g. 1608-1618, VZA XV, 1913.

F. Buchholz, Geschichte der Regierung Ferdinands I, IX, 1838. (građa s kronološkim popisom i regestima); J. Chmel, Aktenstücke zur Geschichte Croatiens und Slavoniens 1526-27, 1846; I. Bojničić, Kraljevske darovnice, odnoseće se na Hrvatsku. Iz kraljevskih registraturnih knjiga "Libri regii". VZA VII i VIII, 1905. i 1906. (pos. ot. pod naslovom: Darovnice kralja Ferdinanda I. za Hrvatsku, 1906); Izvješća o kretanju turske vojske uz hrvatsku granicu u drugoj polovici XVI. vijeka, VZA XVI, I914; P. Radić, Izprave o bitci kod Siska dne 22. lipnja 1593. godine, Starine 19, 1887; J. Tomić, Novi podaci o bici kod Siska..., Spomenik SKA XXXI, 1898; M. Breyer, Odraz pobjede kod Siska (1593) u domaćoj i stranoj književnosti, ČHP 1943, str. 244-259; S. Ljubić, Prilozi za životopis Markantuna de Dominisa Rabljanina, spljetskoga nadbiskupa, Starine JAZU 2, 1870; K. Horvat, Monumenta historiam Uscochorum illustrantia..., I-II (1550-1620), MSHSM 32 i 34, 1910-13; Vj. Klaić,

Nekoliko priloga za povijest hrvatske pragmatičke sankcije od g. 1712, VZA XIV, 1912.

F. Šišić, Dva ljetopisa XVII vijeka, Starine JAZU 36, 1918. (tzv. Trakošćanski 1553-1607 i P. Keglevića 1599-61); E. Laszowski, Dnevnik grofa Vuka K. Frankapana iz god. 1648. i 1649., Starine JAZU 40, 1939; Putni račun kapetana Franje Oršića Slavetićkog iz godine 1670. do 1673., u knjizi "Rod Oršića", 1943, str. 33-54; bar. B. Patačić, Diarium vitae (1687-1717), izd. E. Laszowski, Starine JAZU 27, 1895, i I. Kukuljević, Arkiv X, 1869; F. Rački, Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih častnika, Starine JAZU 11 i 12, 1879-80. (uglavnom iz XVII st.); S. Zlatović, Kronaka o. Pavla Silobadovića o četovanju u Primorju (1662-86), Starine JAZU 21, 1889; G. Bujas, Makarski ljetopis od god. 1773. do 1794., Starine JAZU 47, 1957; I. Kukuljević, Memoiren des Grafen Ad. Orssich (1725-1814), Arkiv X, 1869. (prev. u knjizi: "Rod Oršića", 1943); J. Matasović, Die Briefe des Grafen Sermage aus dem siebenjährigen Kriege, Zagreb 1923.

I. Zermegh, Historia rerum gestarum inter Ferdinandum et Joannem Hungariae reges..., 1662 i 1748 (Schwandtner, Scriptores rerum Hungaricarum II, 382-15); I. Tomašić, Chronicon breve regni Croatiae, Arkiv IX, 1868. (ide do god. 1562); Stj. Ivšić, Podsjedanje i osvojenje Sigeta u glagoljskom prijepisu hrvatskaga opisa iz g. 1566 ili 1567, Starine JAZU 36, 1918. (spis zacijelo potječe od Ferenca Črnka, tajnika Nikole Sigetskoga); A. Vramec, Kronika vezda znovič zpravlena kratka slovenskim jezikom, 1578 i 1908 (izd. Vj. Klaić u MSHSM 31); M. Minucci, Historia degli Uschochi coi progressi di quella bente sino all' a. 1602; F. Rački, Prilog za poviest hrvatskih uskoka, Starine JAZU 9, 1877. (obrana uskoka koju je neposredno poslije 1621 napisao trgovac Giovanni iz Ferma); N. Istvanffy, Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV, 1662, [5]1758. (važan izvor za razdoblje 1526-1606); bar. J. Rattkay, Historia regum et banorum regnorum DC et Scl., 1652 (izvor za XVII st.); P. Ritter-Vitezović, Kronika aliti spomen vsega svieta vikov, 1596; Plorantis Croatiae secula duo carmine descripta, 1703 (izvor za XVII st.); B. A. Krčelić, De regnis DCScl. notitiae praeliminares, 1770 (opis suvremene Hrvatske str. 401-485); Annuae sive historia ab anno inclusive 1748 et subsequis (1767) ad posteritatis notitiam, 1901, MSHSM XXX, izd. T. Smičiklas (prev. V. Gortan, 1952); I. Lovrić, Osservazioni... sopra diversi pezzi del viaggio in Dalmazia, del... A. Fortis 1776 (prev. M. Kombol, 1948).

Literatura. – T. Smičiklas, Poviest hrvatska II, Zagreb 1879; F. Šišić, Hrvatska povijest II. Od godine 1526. do godine 1790. Zagreb 1907; Vj. Klaić Povjest Hrvata III/1, Zagreb 1911, i snopić 6, 1922. (razdoblje 1526-1608); Hrvatski sabori do godine 1790, Zbornik MH o tisućgodišnjici hrv. kraljevstva, 1925; A. Huber, Geschichte Österreichs IV i V, 1892 i 1896 (do 1648); F. Šišić Bilješke za povijest hrvatskih sabora u XVI st., Zbornik HI JAZU I, Zagreb 1954; G. Novak, Prošlost Dalmacije I-II. Zagreb 1944; S. Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1900; M. Prelog, Povijest Bosne II, Sarajevo 1912; Historija naroda Jugoslavije II, 1959.

Stj. Pavičić, Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, Djela JAZU 47, 1953. (usp. ocjenu J. Buturca u HZ VIII, 1955); O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću, Rad JAZU 222, 1920; S. Ivšić, Hrvatska dijaspora u XVI vijeku, Ljetopis JAZU 50, 1938; A. Ivić, Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17. i 18. stoleća, Beograd 1923.

F. Šišić, Izbor Ferdinanda I. hrvatskim kraljem, SP, n. s. I, 1927; Politika Habsburgovaca spram Hrvata do Leopolda L, Rad JAZU 266, 1939; M, Šamšalović, Diplomatska misija senjskog biskupa Jožefića god. 1526/7, Zbornik HI JAZU I. Zagreb 1954; M. Perojević, Petar Kružić, kapetan i knez grada Klisa, Zagreb 1931; M. Mesić, Život Nikole Zrinskoga, Sigetskoga junaka,

Zagreb 1866; G. Škrivanić, Turski pohod na Siget 1566, VVM 4, 1957; D. Gruber, Borba Hrvata s Turcima od pada Sigeta do mira Žitva-Dorožkoga (1566.-1606.), Zagreb 1879; R. Horvat, Borba Hrvata s Turcima za Petrinju (1592-1596), Petrinja 1903; A. Olesnicki, Tko nosi odgovornost za poraz turske vojske kod Siska 20. ramazana 1001. godine (22. lipnja 1593)? Kritički pregled turskih izvora o sisačkom boju u njihovoj konsekutivnoj vezi, VHAD XXII-XXIII, 1942/3; K. Horvat, Toma Erdedi-Bakač, ban hrvatski, Zagreb 1900; J. Tomić, Grad Klis u 1596. godini, Beograd 1908; K. Horvat, Vojne ekspedicije Klementa VIII. u Ugarsku i Hrvatsku, Zagreb 1910; T. Smičiklas, Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije I. Slavonija i druge hrvatske zemlje pod Turskom i rat za oslobođenje. Djela JAZU XI, 1891; R. Lopašić, Dva hrvatska junaka. Marko Mesić i Luka Ibrišimović, Zagreb 1888.

Vj. Klaić, Banovanje kneza Nikole Frankopana Tržačkoga (1617. do 1622.), Rad JAZU 211, 1916; I. Kukuljević, Borba Hrvata u tridesetogodišnjem ratu, Arkiv XII, 1875; E. Bauer, Hrvati u tridesetogodišnjem ratu, Zagreb 1941; K. Horvat, Ivan Zakmardi, protonotar Kraljevine Hrvatske, Rad JAZU 160, 1905; F. Šišić, Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine. Zbornik "Posljednji Zrinski i Frankopani", Zagreb 1908, i pos.; Em. Lilek, Kritische Darstellung der ungarisch-kroatischen Verschworung und Rebellion (1663-1671), I-IV, Celje 1928 30; N. Klaić, O historijskom značenju zrinsko-frankopanske urote, HP IV, 1958; J. Šidak, Prilog pitanju odnosa P. Zrinskoga prema seljacima u doba urote (1670), AVj III, 1960; Vj. Klaić, Hrvatska pragmatička sankcija, Rad JAZU 206, 1915; F. Šišić, Franjo barun Trenk i njegovi panduri, Zagreb 1900; I. Kukuljević, Hrvati za nasljednoga rata, Rad JAZU 38, 1877; J. Bösendorfer, Prvi dani u životu županije virovitičke poslije reinkorporacije (1745-1749), Rad JAZU 206, 1915.

J. Tomić, Crtice iz istorije Senjskih uskoka, N. Sad 1901; Iz istorije senjskih uskoka, N. Sad 1907; B. Poparić, Povijest senjskih Uskoka, Zagreb 1936; V. Vinaver, Senjski uskoci i Venecija do Kiparskog rata, IG 1953. (usp. ocjenu N. Klaić u HZ X, 1957); G. Stanojević, Prilozi za istoriju senjskih uskoka, IG 1960; L. Jelić, Uskoci i urote o preotmi Klisa za druge polovice XVI. vieka, Glasnik Matice Dalmatinske III, 1904.

R. Horvat, Seljačka buna godine 1573, Sarajevo 1897; J. Hartinger, Hrvatsko-slovenska seljačka buna godine 1573, Osijek 1911; F. Šišić, Seljačka buna od 1573, JNj VII/I, 1923; M. Durman, Hrvatska seljačka buna godine 1573, Zagreb 1936; B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda III, Ljubljana 1956. (o buni 1573 usp, str. 134-150); J. V. Bromlej, Krestjanskoe vosstanie 1573 g. v Horvatii, Moskva 1959; R. Bićanić, Začeci kapitalističkih odnosa u hrvatsko-slovenskoj seljačkoj buni godine 1573. (u knjizi: Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici, Zagreb 1952); R. Horvat, Seljačke bune u Hrvatskoj Posavini, HK XX, 1939; N. Klaić, Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću, I-II, HZ XIII-XIV, 1960-61; Lj. Ivančan, Buna varaždinskoga generalata i pograničnih kmetova godine 1755, VZA IV i V, 1902 i 1903, i pos.; J. Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji. – Prilozi za istraživanje gospodarske povijesti, Zagreb 1950 (usp. ocjenu R. Bićanića u HZ V, 1952); Kako je došlo do slavonskog urbara 1756. godine? Rad JAZU 240 i 242, 1931; Sl. Gavrilović, Uvođenje urbara u Požeškoj županiji (1745-1762), Godišnjak FF u N. Sadu 1958; I. Karaman, Osnovni podaci i neke napomene o slavonsko-srijemskom veleposjedu, Zbornik MSDN 20, 1958; Prilozi za historiju kasnofeudalnog posjeda u Hrvatskoj, Starine JAZU 50, 1960; Komorska gospoštija Čabar 1787-1798, HZ XI-XII, 1958/9; I. Erceg, Ekonomski položaj kmetova Čabarske gospoštije u vrijeme uvođenja opće urbarijalne regulacije (1778), JZ II, 1957; Prinosi za upoznavanje ekonomskog i pravnog položaja kmetova fužinskog kaštelanata u 2. pol. 18. st., Zbornik HI II, Zagreb 1959; I. Karaman, Postanak i značenje privremenog urbara za Hrvatsku iz god. 1755,

Radovi Filoz. fak., Odsjek za povijest 4, Zagreb 1962; Sl. Gavrilović, Iz socijalno-ekonomske istorije Srema i Slavonije sredinom XVIII stoleća, Zbornik MSDN 25-27, 1960.

F. Vaniček, Specialgeschichte der Militargrenze I-IV, Beč 1875 (I sv. preveden pod naslovom: Istorija Vojne Krajine... (ćir.) I, 1880); J. H. Schwicker, Geschichte der österreichischen Militargrenze, Beč 1883; F. Moačanin, Periodizacija Vojne Krajine (XV-XIX st.), HZ XIII, 1960; B. Sučević, Razvitak vlaških prava u Varaždinskom generalatu, HZ VI, 1953; Šta su bili "krajišnici"? HZ V, 1952; Naše borbe u 17. i 18. vijeku, Kalendar "Prosvjeta" 1949; Bruvanjsko-Lovinačka buna i buna Todora Kijuka, Kalendar Prosvjeta 1951; Severinska buna 1755 godine, VIG I, 1950; F. Čulinović, Mogu li se pokreti krajišnika uvrstiti u seljačke bune? HZ V, 1952; F. Rački, Ob obrani hrvatsko-slavonske granice u XVI. i XVII. vieku s gledišta državopravnoga, Književnik III, 1866.

G. Novak, Dalmacija i Hvar u Pribojevićevo doba (predgovor izdanju V. Pribojevića, O podrijetlu i zgodama Slavena, Zagreb 1951); Split u svjetskom prometu, Split 1923; Hvar, 1924 i [2]1960; V. Foretić, Turska opsada Korčule g. 1571, VVM 5/II, 1958; J. Tadić, Socijalna struktura Dalmacije i Dubrovnika u vreme Renesanse, ZČ VI-VII (Kosov zbornik), 1952/3; I. Širola, Kulturne prilike Dalmacije na koncu XVIII. stoljeća, Zagreb 1896; G. Stanojević, Dalmacija u doba kandiskog rata (1645-1669). VVM 5/II, 1958; Jedan pokret seljaka u Dalmaciji 1738-40 godine, IG 1955; I. Grgić, Jedna mletačka agrarna operacija u Dalmaciji, ZR II, 1953; O ligama i posobama, ZR III, 1954; J. Matasović, Knez Lenard, kaptoloma zagrebečkoga kramar (nedovršeno), NS 28, 29, 32-35, 1934-39; O banovinskoj trgovini u XVIII. stoljeću, JNj III, 1919; R. Bićanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji, 1750-1860, I, Zagreb 1951; Zl. Herkov, "Horvacki novac" hrvatska novčana jedinica XVIII. stoljeća, Starine JAZU 44, 1948. R. Lopašić, Karlovac. Poviest i mjestopis grada i okolice, Zagreb 1879; Vj. Klaić, Statut grada Zagreba od god. 1609 i reforma njegova god. 1618, Zagreb 1912; N. Klaić, Prilog pitanju klasne borbe u zagrebačkoj općini na početku XVII. stoljeća, HZ III, 1950; G. Novak, Nobiles, populus i cives – komuna i universitas u Splitu 1525-1797, Rad JAZU 286, 1952; Z. Herkov, Statut grada Zagreba od god. 1732 (usp. ocjenu N. Klaiću HZ V, 1952); G. Novak, Povijest Splita II. Od 1420 god. do 1797 god., Split 1961; I. Mažuran, Turski Osijek (1526-1687), Osječki zbornik VII, 1960.

I. Beuc, Osorska komuna u pravno-povijesnom svijetlu, VDA I Rijeka 1953; I. Zontar, Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoletja, Zbornik znanstvenih razprav Juridične fakultete XXI, Ljubljana 1945/6; O. Mandić, Slobodni seljaci kastavske gospoštije, Riječka revija II, 1953; Neki pravni običaji na području bivše Kastavske gospoštije, JZ I, 1956; Osnove pravnog uređenja veprinačke općine u XVIII. stoljeću, Rad JAZU 306, 1956; Pojava kapitalističkih odnosa u Veprinačkoj općini; JZ II, 1957; Devinski urbar i zakoni Kastavske gospoštije, JZ III, 1958.

I. Kukuljević, Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita, živivši u prvoj polovini XVII. vieka, Arkiv X, 1869, i pos.; J. Matasović, Iz galantnog stoljeća, I, Zagreb 1921; J. Škavić, Fragment iz kulturne povijesti XVII. stoljeća, HK III, 1950. (usp. ocjenu J. Šidaka u HZ VI, 1953); Vj. Klaić, Život i djela Pavla Rittera Vitezovića, Zagreb 1914; Kr. Akademija znanosti u Zagrebu, Kolo MH VII, 1912; T. Matić, Der kroatische Schriftsteller M. A. Kuhačević und der Aufstand von Brinje, AfslPh XXXV, 1913; M. Mesić, O Krčeliću i njegovih Annuah Rad JAZU 32, 1875; V. Bayer, Ugovor s đavlom. Procesi protiv čarobnjaka u Evropi a napose u Hrvatskoj. Zagreb 1953; J. Horvat, Kultura Hrvata I, Zagreb [2]1939; T. Matić, Slavonsko selo u djelima hrvatskih pisaca potkraj osamnaestoga vijeka, Rad JAZU 324, 1961.

F. Bučar, Povijest reformacije i protureformacije u Međumurju i susjednoj Hrvatskoj, Varaždin 1913; M. Mirković, Flacius Zagreb 1938; Matija Vlačic Ilirik, Djela JAZU 50, 1960; F. Fancev, Koliko istine ima u prepričavanjima o "hrvatskom protestantizmu", Savremenik XXVII 1938; J. Šidaku HZ VII, 1954, str. 190-193; N. Klaić, O protestantizmu u Hrvatskoj i Slavoniji, HP III, 1957; S. Ljubić, O Markantunu Dominisu Rabljaninu, Rad JAZU X, 1870; M. Breyer, O Istraninu fra Baldu Lupetini, Jadranski Koledar 1936 i pos.; G. Novak, Hereza Agostina Capogrossa, ZČ VI-VII (Kosov zbornik), 1952/3; J. Radonić, Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI. do XIX. veka, Beograd 1950; Štamparije i škole Rimske kurije u Italiji i južnoslovenskim zemljama u XVII veku, Beograd 1949. (usp. ocjenu Vj. Štefanića u HZ IV, 1951); J. Šimrak, Crkvena unija u sjevernoj Dalmaciji u XVII. vijeku, Nova revija VIII, 1929.

C. Truhelka, Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba, GZM XXIV, 1912; H. M. Handžić, Islamizacija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1940; A. Solovjev, Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne, Godišnjak ID BiH I, 1949; B. Đurđev, Prilog pitanju razvitka i karaktera turskoosmanskog feudalizma – timarsko-spahiskog uređenja Godišnjak ID BiH I, 1949; O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda, Godišnjak ID BiH II, 1950; N. Filipović, Pogled na osmanski feudalizam (s posebnim obzirom na agrarne odnose), Godišnjak ID BiH IV, 1952; K. Bastaić, Prilog pitanju o odnosu vanekonomske prinude i dominikalne vlasti u timarsko-spahijskom sistemu, HZ VII, 1954; Ć. Truhelka, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, GZM XXVII, 1915; H. Kreševljaković, Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463 do 1851), Godišnjak ID BiH I, 1949; H. Šabanović, Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699 god., Godišnjak ID BiH IV, 1952; Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela. Djela ND BiH XIV, 1959; Vojno uređenje Bosne od 1463. g. do kraja XVI stoljeća, Godišnjak DI BiH XI, 1960; H. Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Djela ND BiH V, 1954; V. Čubrilović, Poreklo muslimanskog plemstva, JIČ I, 1935.

I
DVA KRALJA: FERDINAND I i IVAN ZAPOLJSKI (1527-1564)

Izbor dvaju kraljeva. Katastrofa na Mohačkom polju bijaše sama po sebi tek izgubljena bitka, manje krvava od tolikih prije i poslije nje; ali prijeka smrt mladoga kralja Ludovika II, koji ne ostavi zakonitog potomka, učini je osobito opasnom. Uza sve to nisu prestala stranačka trvenja; štaviše, umjesto da su stranke potražile u slozi i zajednici spas svoj i svoje domovine, još su s većim ogorčenjem – prosuđujući kobni mohački dan sa stajališta svojih stranačkih interesa – počele udarati jedna na drugu. Narodna stranka, koja je sa svojim vođama Ivanom Zapoljskim i Stjepanom Verböczyjem najvećim dijelom izbjegla mohačkom pokolju, gledala je, naime, u njemu samo poraz dvorske stranke i njezine politike oslonca na inozemstvo, pa se sada svom snagom založila da provede saborski zaključak od 1505, po kojemu bijaše svaki stranac isključen od kandidature na ugarsko-hrvatsko prijestolje. Dvorska je pak stran-

ka gledala u Turčinu opasna dušmanina pa je stoga još krepčije počela tražiti što tješnje veze sa Zapadom, ne smatrajući narodnu snagu Ugrâ i Hrvata dovoljnom za uspješnu obranu i borbu protiv Otomanske Carevine, koja se mohačkom pobjedom podiže do velevlasti prvoga reda. Jasno je, dakle, da će oba ova stranačka stajališta nužno dovesti do prijeloma i u pitanju izbora novoga kralja.

Kad su u početku septembra 1526. stigli u Zagreb prvi pouzdani glasovi o mohačkoj katastrofi, zavlada u Slavoniji strah i zabuna, tako da je u prvi mah sve pomišljalo na bijeg. U taj je kobni čas hrvatskom narodu bio pravi vođa knez Krsto Frankapan, koji upravo tada stiže sa svojom vojskom u Zagreb. Živom riječi i javnim proglasima primiri prije svega narod, a zatim pošalje četu konjanika preko Drave da pazi na kretanje Turaka, ali uz to sazva i sabor u Koprivnici za 23. septembra. Međutim je sultan Sulejman ušao u Budim i, popalivši ga, krenuo u početku oktobra preko Bača (južno od Sombora) i Petrovaradina lijevom dunavskom obalom natrag u Beograd i Carigrad. Uto se sastao sabor slavonskih staleža u Koprivnici, a taj jednodušno isklica Krsta Frankapana za "skrbnika i branitelja" kraljevstva (*tutor protectorque regni Sclavoniae)* i izabra izaslanstvo koje je imalo poći u Beč nadvojvodi Ferdinandu da se s njime sporazumije "glede nekih potreba" njihovih i kraljevine. Tada je nadvojvoda, koga je krepko pomagala sestra kraljica Marija već živo pregnuo da steče Ugarsku i Hrvatsku, pa je odredio neke svoje pouzdanike da stupe u dodir s ugarskim i hrvatskim plemstvom. On se nadao da će ga kruna sv. Stjepana zapasti na osnovi starih ugovora (od 1491, 1506 i 1515) bez teškoća, pa čak i bez izbornog sabora, ali se ubrzo uvjerio da nije tako. Česi su ga, doduše, poslije nekih teškoća najzad ipak jednoglasno izabrali svojim kraljem (23. okt.), ali u Ugarskoj i Hrvatskoj sa Slavonijom pošle su stvari drugim putem. Kad se saznalo da su Turci ostavili Ugarsku, sastade se većina ugarskih staleža, pristaša "narodne stranke", na sabor u Stolni Biograd, gdje izabere i okruni (11. novembra) kraljem Ivana Zapoljskoga pozivajući se na zakonski članak stvoren na Rakoškom saboru 1505, a samo je mali broj staleža "dvorske stranke" izabrao 16. decembra u Požunu kraljem Ferdinanda Habsburgovca.

Po ugarskom primjeru razdvoji se i hrvatsko kraljevstvo. Još u oktobru sastao se hrvatski sabor, na koji su došli Ferdinandovi pouzdanici Nikola Jurišić i Ivan Pichler, da vijeća o popunjenju ispražnjena prijestolja; ali su hrvatski staleži odmah izjavili da će svoj izbor vezati uz ispunjenje nekih uvjeta. Stoga otpreme u Beč svoje poslanike, a kad Ferdinand prihvati njihove uvjete, sastade se ponovo hrvatski sabor u franjevačkom samostanu u Cetinu na Staru godinu 1526. Prisutni su bili mnogi velikaši i plemići, uz ostale: naslovni biskup kninski i opat topuski Andrija Tuškanić, Ivan Karlović knez Krbavski, knez Nikola Zrinski (otac sigetskog junaka), braća knezovi Krsto i Vuk Frankapani Slunjski i Cetinski, knez Stjepan Blagajski i Bartol Drašković. S Ferdinandove pak strane stigli su na sabor kao njegovi pouzdanici (komisari)

kapetani Nikola Jurišić, Ivan Pichler i Ivan Katzianer te bečki prepošt Pavao Oberstein. Oni su ponajprije pozvali hrvatske staleže da se poklone Ferdinandu kao svome zakonitom gospodaru na osnovi njegova baštinskog prava po ženi Ani i starih ugovora. Nato se staleži odvoje od njih i počnu sami ispitivati i raspravljati o Ferdinandovu pravu na krunu sv. Stjepana. Tek kasno uveče poslaše komisarima neke drugove s porukom da su pronašli kako Ferdinand i njegova žena Ana doista

Izborna isprava hrvatskih staleža na saboru u Cetinu 1. I 1527.

imaju kvalificirano pravo na ugarsku krunu. Sutradan na Novu godinu (1. januara 1527) sastane se druga sjednica, u kojoj su se pretresali uvjeti sabranih hrvatskih staleža. Do četiri sata popodne trajale su rasprave, ponajviše o tom kakvu će pomoć Ferdinand davati Hrvatima. Najposlije se staleži sporazumješe s opunomoćenim komisarima tako da se Ferdinand obvezao uzdržavati na obranu Hrvatske 1000 konjanika i 200 pješaka, od kojih će 800 konjanika biti razdijeljeno među prisutnu gospodu. Osim toga se Ferdinand obvezao da će na obranu Hrvatske uzdržavati oveću vojsku u Kranjskoj i potvrditi sva stara prava i privilegije kraljevstva. Zadovoljivši se tim uvjetima, izaberu hrvatski staleži "sasvim slobodno i bez ičijeg utjecaja" Ferdinanda I (1527-1564) "kralja

češkog i nadvojvodu austrijskoga" za hrvatskoga kralja.[1] Odmah potom položiše prisegu vjernosti na ruke bečkom prepoštu Pavlu Obersteinu, dok se glasnici razletješe na sve strane da jave radosnu vijest. Iz dvorane prijeđoše u tamošnju samostansku crkvu sv. Marije, gdje je odslužen "Tedeum" uz zvonjavu zvona i gruvanje prangija. Cetinski izborni sabor ide u prošlosti hrvatskog naroda u red onih krupnih događaja kojima završava stara, a počinje nova epoha. On u političkom pogledu jasno izražava kako je hrvatski narod u odsudnim prigodama mjerodavno odlučivao o najznatnijim državnopravnim pitanjima, smatrajući sebe i svoju domovinu za posebni politički narod i posebni politički teritorij, nezavisan od Ugarske.[2]

Istodobno pošle su u Slavoniji stvari sasvim drugim putem. Glavni njezini velikaši, knez Krsto Frankapan a zagrebački biskup Šimun Erdődy, ostaviše Ferdinanda poslije izbora i krunisanja Ivana Zapoljskoga i pokloniše se novom "narodnom" kralju. Taj imenuje zatim Krstu Frankapana hrvatskim banom, a biskupu Erdődyju obeća mjesto državnoga kancelara. Za primjerom ove dvojice uglednika povede se i najveći dio ostaloga slavonskog plemstva, pa tako je sabor, koji se sastao 6. januara 1527. u biskupskom gradu Dubravi, nedaleko Čazme, izabrao i primio za svoga zakonitog i već okrunjenog kralja Ivana (1527-1540) pozvavši se također na zakonski članak od 1505. Bojeći se, međutim, građanskog rata, slavonski staleži zaključe da ban Krsto Frankapan ima što uspješnije uznastojati oko izmirenja obaju protukraljeva i njihovih stranaka.

Građanski rat i pad Jajca. U prvi je čas svakako bio u boljem položaju kralj Ivan, ne samo zato što ga je većina Madžara i Hrvata držala kraljem nego i stoga što ga takvim priznaše papa, Francuska, Poljska i Venecija, a neki mu, kao Franjo I, francuski kralj, obećaše čak i pomoć protiv Ferdinanda. Osim toga slabila je Ferdinandov položaj i velika oskudica gotova novca, ne dopuštajući mu da ispuni zadanih obećanja ugarskoj i hrvatskoj gospodi, premda nije u svojoj vlasti imao više od uzanog komada zemlje uz zapadnu ugarsku granicu s gradovima

1 U izbornoj diplomi, koja se čuva u originalu u bečkom Državnom arhivu hrvatski staleži izrijekom kažu: "Ferdinandum in verum, legittimum, indubitatum et naturalem nostrum et totius huius inclyti regni Croatie regem et dominum, nec non... Annam in veram... totiusque regni Croatie reginam... felici omine elegimus..." (Šišić, Hrv. sabor, spisi I, 51, II, 460). Iako je Ferdinand još 16. decembra izabran u Požunu za ugarskoga kralja, ipak mu hrvatski staleži ne daju toga naslova nigdje – premda mu iznose čitav opširni naslov – već samo "Bohemie et Croatie rex. To čini još i sedmi dan poslije cetinskog izbora knez Nikola Zrinski, dajući Ferdinandu čitav veliki naslov, ali inače samo "Bohemie et Croacie regi" (Šišić, Hrv. sab. spisi I, 68). Hrvatski staleži očito hoće da što jače istaknu svoj slobodni izbor, nezavisan od ugarskoga.

2 [Cetinski izbor čin je isključivo hrvatskog plemstva; široki slojevi naroda nisu u njemu sudjelovali niti su u onaj čas mogli ma čime osjetiti da i za njih počinje jedna nova epoha. Unatoč tome je dolazak Habsburgovaca na ugarsko-hrvatsko prijestolje, po svojim dubokim posljedicama, doista obilježio važnu prekretnicu u daljem razvitku hrvatskog naroda.]

Šopronom i Požunom te gotovo čitavu Hrvatsku od kranjske međe do Klisa. Sasvim je, dakle, prirodno da su u takvim nepovoljnim prilikama počeli Ferdinanda ostavljati mnogi njegovi dotadašnji ugarski i slavonski privrženici, tako gubernator vranskog priorata Ivan Tahi, a samo uz teške žrtve uspjelo je održati u vjernosti Franju Batthyányja, koga kralj Ferdinand nanovo imenuje (9. marta 1527) hrvatskim banom protiv Ivanova bana Krste Frankapana. Napredovanje kralja Ivana potakne Ferdinanda na odlučan korak. Znajući za nespremnost i nemarnost Ivanovu, provali iznenada s jakom njemačkom i češkom vojskom u augustu 1527. u Ugarsku. Glavni gradovi, Budim i Stolni Biograd, lako su i brzo osvojeni, a sam kralj Ivan kod Tokaja potučen. To ga primora na uzmak najprije u Erdelj, a zatim poslije ponovnih poraza na bijeg u Poljsku. U isto je vrijeme ban Krsto Frankapan vojevao za svoga kralja u Slavoniji, ali onog dana kad je Ivan bio potučen kod Tokaja, umre od rane što ju je zadobio opsjedajući varaždinski grad (27. septembra). Tokajski poraz i smrt bana Krste Frankapana znatno oslabiše Ivanovu stranku u Slavoniji i Ugarskoj. Slavonsko plemstvo prizna zatim (već 6. oktobra) na saboru u Križevcima Ferdinanda svojim kraljem, a sama ga Ugarska okruni 3. novembra na saboru u Stolnom Biogradu.

Tim se građanskim ratom najbolje okoristiše Turci, a to tim lakše što nije bilo ništa od one pomoćne Ferdinandove vojske, obećane u Cetinu za izbora. Hrvati odmah uočiše opasnost pa zato poruče Ferdinandu sa svoga ponovnog sabora u Cetinu (28. aprila 1527) neka ispuni svoju riječ jer im je on jedina nada kada su ih svi ostavili: i papa, i Mlečani, i braća u Slavoniji. "Neka zna vaše veličanstvo – kaže hrvatski sabor – kako se ne može naći (zabilježeno) da bi ikoji vladar silom zavladao Hrvatskom jer po smrti našega posljednjega kralja, sretne uspomene, Zvonimira, slobodne se volje pridružismo svetoj kruni kraljevstva ugarskoga, a poslije toga vašemu veličanstvu."[3] Ali poruka ostade bezuspješna, pa tako Turci zauzeše (još pod konac marta) Obrovac na Zrmanji, Udbinu (u aprilu), a najzad potkraj 1527. ili odmah u početku 1528. Jajce i Banjaluku[4] te provališe s jedne strane do Senja, a s druge do Klisa. Sada pade Lika s Krbavom (bez podgorskog primorja) pod vlast Turaka, čime je veza između sjeverne i južne Hrvatske prekinuta. Samo Klis na jugu, koji je branio Petar Kružić, senjski kapetan, Senj na sjeveru i Bihać na istoku, održaše se kao glavne straže.

3 Original ove saborske adrese kralju Ferdinandu čuva se u Beču u Državnom arhivu (gl. Šišić, Hrv. sabor. spisi I, 99). Gornje riječi tumač su cetinskoga izbornoga čina: Hrvati stupaju sasvim samostalno i slobodno po svojoj volji (kao nekoć 1102) u dodir s baštinikom krune sv. Stjepana, a nisu inače vezani uz Ugarsku ili čak uz madžarski narod. Prema tome, oni drže da se požunski izbor (od 16. decembra 1526) kao izljev slobodne volje madžarskog naroda (ili kraljevine Ugarske) ne tiče izravno i njih. – [To dakako ne znači da se učesnici izbora u Cetinu uopće ne osvrću na činjenicu da je njihovu činu prethodio Ferdinandov izbor za ugarskoga kralja. Oni, naprotiv, priznaju taj izbor izvršen 16. XII 1526. u Požunu kao "valjano i zakonito obavljen i proglašen" pa ga izričito spominju među preduvjetima za donošenje svoje odluke.]

4 [Jajce i Banjaluka pali su u ruke Turaka g. 1528, kako Šišić i sâm ispravno konstatira u svojoj novijoj raspravi: Politika Habsburgovaca spram Hrvata do Leopolda I, Rad 266 i pos., 1939, str. 114.]

Kliška tvrđava

Savez kralja Ivana sa sultanom Sulejmanom. Ferdinandovi uspjesi i gubitak prijestolja poraziše kralja Ivana. Tako ostavljen i prognan iz središta svoje države nije sam mogao ništa učiniti da vrati izgubljeno prijestolje, a osim toga postojala je opasnost da bi Turci mogli ove prilike još bolje iskoristiti. Na Porti su se već u to doba bavili mišlju da zauzmu cijelu Ugarsku, a samo na posredovanje Venecije i Francuske odgodio je sultan provođenje svoje osnove na bolja vremena. Te su države, doduše, poticale Sulejmana da napadne Ferdinanda, ali nisu htjele da Ugarska padne pod tursku vlast. Zato je tajni poslanik velikog vezira Ibrahima pošao k Ivanu Zapoljskomu i nagovorio ga da zamoli tursku pomoć. Odluka se kralja bjegunca, doduše, protivila tradiciji, ali da sebi spasi prijestolje, učinio je taj sudbonosni korak. Kad je, dakle, njegov poslanik, Poljak Jerolim Laski, došao (potkraj 1527) u Carigrad i predložio savez, našao je tlo već pripravljeno. Potkraj januara 1528. izjavi potom sultan Sulejman u svečanoj audijenciji Jerolimu Laskomu da će pomoći kralju Ivanu i prepustiti mu Ugarsku bez ikahve protuusluge. Savez sa sultanom odista je brzo oteo Ferdinandu plodove njegovih uspjeha, jer je protiv golemih sultanovih ratnih priprema jedva mogao da naoruža nekoliko tisuća momaka. Tako su i ugarski i slavonski privrženici Ferdinanda izgubili vjeru u njegovu sreću. Sada se, dakle, počeše Ivanovi prijatelji opet smjelo prikupljati, a naročito otkad je sultan, predavši Budim s krunom sv. Stjepana kralju Ivanu (u septembru 1529), pošao pod Beč i opsjeo ga. Ali se juriši Turaka izjaloviše na hrabrom otporu bečkoga građanstva i posade, pa tako se sultan morao vratiti (u oktobru 1529). Istodobno je bjesnio građanski rat u Slavoniji, gdje je po smrti Krste Frankapana postao vođom Ivanove stranke zagrebački biskup Šimun Erdődy. Na proljeće 1529. ovladala je stranka Ivana Zapoljskoga gotovo čitavom Slavonijom, pa je Ferdinand poslao stoga svojim privrženicima u pomoć oveću četu kranjskih konjanika i španjolskih pješaka. Od njih je ljuto postradao Zagreb, i to Kaptol, biskupski grad i sama stolna crkva sv. Stjepana, za borbi između "turske" ili Ivanove i "njemačke" ili Ferdinandove stranke. Najposlije ipak nadjača Ivanova stranka, pa kralj Ivan imenuje biskupa Šimuna Erdődyja hrvatskim banom, a takvim ga prizna i slavonski sabor kad se (u početku 1530) sastao u Križevcima. Poslije ponovnih krvavih sukoba, slavonsko plemstvo utanači (u oktobru 1530) "slogu i savez" i učini time samo po svojoj odluci kraj građanskom ratu.

Novi sultanov vojni pohod. Nikola Jurišić. Požega i Klis. Tada pokušaše izmiriti oba kralja, ali vijećanja ne dovedoše do rezultata jer se nijedan od njih ne htjede odreći krune. Nato Sulejman povede (ljeti 1532) treću vojnu na Ugarsku s namjerom da dopre do Beča i da ga zauzme. Ali njegov naum spriječi hrabri Hrvat Nikola Jurišić, zadržavši golemu tursku vojsku pod Kisegom (nedaleko od Szombathelyja u zapadnoj Ugarskoj). Opsadu je započeo (u augustu) veliki vezir Ibrahim jer se Jurišić ne htjede predati sa svojom malom posadom (od oko 700 momaka). Kad se poslije 25 dana svi turski juriši pokazaše uzaludni,

upusti se veliki vezir u sultanovo ime u pregovore s Jurišićem.[5] Na ličnom sastanku u Ibrahimovu čadoru javi mu veliki vezir da mu sultan "poklanja" grad Kiseg, a nato bi smješteno pred gradskim zidom nekoliko Turaka i na zidovima istaknuta turska zastava. Kad su potom dojavili sultanu da mu se grad tobože predao, zapovijedi on vojsci da krene natrag (30. aug.). Za nagradu dobi Jurišić od Ferdinanda grad Kiseg i podignut je na čast baruna.[6] Ali sultan nije krenuo natrag istim putem kojim je došao, već upadne preko istočne Štajerske u Slavoniju kod Vinice nedaleko od Drave. Odavle je pošao pored Varaždina do Rasinje, gdje se turska vojska podijelila u dva dijela: sultan pođe preko Koprivnice i Virovitice Podravinom, a veliki vezir preko Križevaca i Čazme Posavinom; kod Beograda sastadoše se oba odreda puna plijena i roblja. To je jedini put što je sultan na čelu vojske prošao hrvatskom zemljom, izuzevši dakako Srijem i istočne slavonske strane, koje su se već sada od Gorjana na istok računale kao turska "carska zemlja". Uto Ferdinand skupi uz pomoć brata cara Karla V kod Beča oko 100.000 vojske; ali po sultanovu odlasku ne poduzme s njome ništa, već i opet pokuša da kako-tako utanači sa sultanom i kraljem Ivanom mir. Povoljne se mogućnosti poslije kratkotrajna primirja s Turcima, sklopljena ljeti 1533, i duljega pregovaranja s kraljem Ivanom opet razbiše, na što Turci provale s jedne strane u današnju Slavoniju i zauzmu (15. jan. 1537) Požegu, a s druge u Hrvatsku, gdje su osvojili Klis (12. marta 1537). Tom prilikom pogibe njegov hrabri branitelj Petar Kružić. S Klisom pade ubrzo čitava južna Hrvatska (današnja Dalmacija do Neretve) osim mletačkih primorskih gradova u turske ruke.

Katzianerova vojna i Velikovaradinski mir. Smrt kralja Ivana. Ovo haračenje Turaka, a naročito pad Požege i Klisa, veoma se bolno dojmi Hrvatske i Slavonije. Stoga i nije čudo što je bilo dosta nižeg plemstva koje je javno govorilo da mu je svejedno bio mu gospodar Ivan ili Ferdinand, jer će se pokloniti onomu koji će ga uistinu pomagati. A i na Ferdinanda učini pad obaju gradova dubok dojam, pa se zato i požuri da priteče Hrvatima u pomoć, bojeći se Ivanove agitacije među njima. Da pridigne klonule duhove, osobito u Slavoniji, imenuje vrhovnim vojskovođom protiv Turaka svoga generala Ivana Katzianera i naloži mu da što prije s povjerenom mu vojskom započne vojnu kojoj je kao cilj istaknuto osvojenje Osijeka i oslobođenje istočne Slavonije od Turaka. Ta se vojna, međutim, svršila nesretno jer se vojska zbog oskudice hrane stala razbjegavati, a najzad su Turci kod Gorjana ametice porazili ono što je ostalo, dok je sam Katzianer još uoči katastrofe (noću između 9. i 10. oktobra 1537) sramotno pobjegao. Gorjanskim se porazom utvrdila turska vlast u današnjoj Slavoniji. Neuspjela Katzianerova vojna uzbuni osobito Hrvatsku i Slavoniju, pa stoga bijaše Ferdinandu najpreči

5 I sam Nikola Jurišić u svom izvještaju kralju Ferdinandu od 30. aug. 1532. i kralj Ferdinand u baronskoj diplomi od 20. feb. 1533. izrijekom ističu da je opsada Kisega trajala ravno 25 dana.

6 Tu u Kisegu sahranjen je u župnoj crkvi (umro 1543).

posao da vrhovnim zapovjednikom u Slavoniji imenuje Nikolu Jurišića, a Katzianera je, kad je preda nj došao da se opravda, bacio u tamnicu. Osim toga još je imenovao dva bana, Petra Keglevića (1537-1542) i Tomu Nádasdyja (1537-1540); oni sazovu sabor u Križevce (6. jan. 1538), na kojem se sabrano plemstvo uglavnom pozabavilo pitanjem zemaljske obrane. Međutim je zatvoreni general Katzianer uspio umaći iz bečke tamnice i pobjeći u Susjedgrad. Kad je to Ferdinand saznao, izda za njim tjeralicu i obeća veliku novčanu nagradu onomu tko bi ga ili živa ili mrtva uhvatio. Ali Katzianer ne samo da se nije morao bojati već je dobro primljen, naročito od hrvatskog plemstva, s kojim se sastajao na tajne sastanke u Gvozdanskom nagovarajući ga da prijeđe k Ivanu. Njegovo rovarenje postalo je doskora sasvim ozbiljno, a naročito otkad je počeo tražiti veze s Turcima. Premda su banovi upeli sve sile, ipak se nikako ne mogahu dočepati Katzianera, dok ga napokon ne dade smaknuti Nikola Zrinski u Kostajnici (u oktobru 1539).

U to je vrijeme Ferdinand pregnuo pod dojmom Katzianerove nesretne vojne da se što prije nagodi s Ivanom, koji se također zaželio mira. On je, naime, odlučio oženiti se Izabelom, kćerkom poljskoga kralja Žigmunda I, a taj mu je ne htjede dati dok ga Ferdinand ne prizna kraljem. I tako je naposljetku posredovanjem cara Karla V sklopljen u Velikom Varadinu mir (24. febr. 1538), kojim Ferdinand prizna Ivanu kraljevski naslov i samostalno vladanje u onom dijelu Ugarske koji je tada bio u njegovim rukama. Ivan se odreče čitave Slavonije i Hrvatske s Dalmacijom.[7] Po Ivanovoj je smrti opet imao njegov dio Ugarske pripasti Ferdinandu, a osim toga je taj mir imao ostati stroga tajna. Brzo potom (noću od 18. na 19. jula 1540)[8] umre kralj Ivan ostavivši sina Ivana Žigmunda, koji se rodio malo dana prije toga. Na samrti prenese sada sva svoja kraljevska prava na malodobnog sina, komu postavi skrbnikom, uz ženu Izabelu, Hrvata Jurja Utišenića, biskupa velikovaradinskoga.[9]

Ferdinand vlada sam. Smrću kralja Ivana ostade Ferdinand doduše jedinim okrunjenim ugarsko-hrvatskim kraljem, ali svoje vlasti nije mogao proširiti kako se bio nadao. Juraj Utišenić je odmah po svečanom ukopu kralja Ivana uspio da plemstvo, sabrano na Rakoškom polju, proglasi kraljem mladog Ivana Žigmunda, stavivši ga uz to pod tursku zaštitu. Tim je činom budimski dvor dao najjasniji odgovor Ferdinandu kad je od udovice kraljice Izabele zatražio da se ispuni velikovaradin-

7 [Ovo odreknuće Ivana Zapolje ne valja razumjeti tako kao da je on do 1538. doista držao u svojoj vlasti hrvatske zemlje. Dalmacija je tada pripadala Veneciji, a u Hrvatskoj nije nikada mogao naći neko uporište. Štaviše, i u Slavoniji ne može se poslije 1530. govoriti o njegovoj stvarnoj vlasti. Prema tome, Ivan se 1538. odrekao samo titule dalm.-hrv.-slavonskoga kralja.]

8 Ovo je ispravni datum. Budući da su kraljevi doglavnici njegovu smrt u prvi čas zatajili, već su suvremenici bili nesigurni, koji je datum ispravan. (Usp. Mitteilungen des Institutes f. öst. Geschichtsforschung XXXII, 1911, 502).

9 Juraj Utišenić rodio se 1482. u Kamičcu na Krki (blizu Šibenika). Kasnije ušao je u pavlinski red i postao 1534. velikovaradinskim biskupom. Kralju Ivanu Zapoljskom bijaše nadasve vjeran i odan.

ski mir. Sada preostane Ferdinandu jedino da silom ostvari svoje pravo, ali je time izazvao sultana Sulejmana na četvrtu ugarsku vojnu (1541). Sultan htjede njome ostvariti svoju davnu tvrdnju da je Ugarska njegova, jer da ju je na sablji osvojio (naime, na Mohaču 1526). Stigavši dakle u Budim, proglasi svu zemlju između Blatnog jezera i Tise pa od Budima do Save, to jest i današnju istočnu Slavoniju sa Srijemom turskim pašalukom, dok je Zatisje i Erdelj predao mladomu Ivanu Žigmundu u upravu; Ferdinandu pak ostane samo zapadna Ugarska s Požunom kao glavnim gradom, te ostaci Hrvatske i srednjovjekovne Slavonije. Tako se sada ostavina kralja Ludavika II raspade na tri dijela (na kraju augusta 1541). Izabela je morala sa sinom i glavnim savjetnikom Jurjem Utišenićem ostaviti Budim koji postane sjedište paše "od tri tuga" (konjska repa), te se povuče u Erdelj, koji otada postane zasebnim političkim teritorijem. Na njem se od toga vremena odvijao nezavisni ugarski narodni život više decenija, ali ipak pod vrhovnim protektoratom sultana (sve do 1690). Poslije dvije godine (1543) sultan Sulejman je pošao na petu ugarsku vojnu, za koje padoše u njegove ruke od današnjih hrvatskih mjesta Valpovo, Orahovica, Pakrac, a od ugarskih Pečuh, Stolni Biograd i Ostrogon. Pošto je razdijelio svu osvojenu zemlju u sandžake (vojna okružja), vrati se u Carigrad. Ne mogavši se održati protiv goleme turske sile, Ferdinand je nastojao da sa sultanom sklopi mir ili barem podulje primirje. Tako je došlo (1547) do petogodišnjeg primirja kojim se Ferdinand obvezao na plaćanje godišnjeg "dara" u iznosu od 30.000 dukata, a inače pridrža sve ono što je bilo u njegovoj neposrednoj vlasti u Ugarskoj i Hrvatskoj. Tim primirjem, koje postane osnova daljima, Ferdinand je najzad poslije dvadesetogodišnjeg ratovanja spasio za sebe i svoj rod u prvom redu dostojanstvo ugarsko-hrvatskoga kralja, a zatim i ostatke Ugarske i Hrvatske od potpune propasti. Ali erdeljski zapleti, za kojih pogibe Juraj Utišenić (1551), taj "najumniji ugarski državnik svih vremena", kako ga nazivaju madžarski pisci, izazvaše i opet manje sukobe s Turcima. Za njih Hrvatska izgubi Viroviticu (u početku 1552), Čazmu (u augustu 1552) i Kostajnicu (u julu 1556). Unatoč produženu primirju na prijašnjoj osnovi (1552), ostadoše svi gradovi u turskoj vlasti, pa je u Čazmi osnovan i nov sandžak.

U vrijeme tih posljednjih turskih bojeva bijaše hrvatskim banom Nikola Zrinski (1542-1556), koji u ime odštete za zaostalu plaću vojnika, kao i za mnoga viteška djela primi od Ferdinanda čitavo Međumurje (12. marta 1546), pa se tako težište ove porodice premjesti sada iz Zrinja u Čakovac. Kad se odreče banstva, kralj mu poslije nekog vremena povjeri sigetsku kapetaniju, a banom postane Petar Erdödy (1557-1567), za kojega se sastane posljednji zasebni hrvatski sabor u Steničnjaku (u julu 1558).

Iako je Ferdinand dobro znao da su Češka, Ugarska i Hrvatska s njegovim austrijskim nasljednim zemljama stupile samo u personalnu uniju, ipak je jednako težio kako bi sve te zemlje centralizirao i tako s vremenom od personalne unije učinio realnu. Iskoristivši jadne prilike

za neprekidnih turskih ratova, pokuša ponajprije parlamentarizmom.[10] Ferdinand, naime, zatraži od svake kraljevine i zemlje da mu pošalje neke zastupnike koji će raspravljati o poslovima od zajedničkog interesa. Ali mu se ta namisao ipak izjalovi jer ni Ugri ni Hrvati ne htjedoše vijećati o svojim poslovima izvan svoje zemlje. Opazivši to, uvede Ferdinand s uspjehom na svom bečkom dvoru neke centralne urede. To bijahu dvorsko Ratno vijeće *(Hofkriegsrath)*, Tajno vijeće *(Geheimrath)*, Dvorska kancelarija *(Hofkanzlei)* i Dvorska komora *(Hofkammer)*. Ti su uredi, sastavljeni pretežno od Nijemaca, stavljali kralju prijedloge, naročito u pogledu vojničkih i financijskih poslova, te su s vremenom, na veliko nezadovoljstvo Madžara i Hrvata, dobivali sve to veće značenje i vlast.

Ferdinand I umro je 25. jula 1564. Po njegovoj smrti razdijele mu sinovi u smislu oporuke državu među sobom. Najstariji sin Maksimilijan, koga Madžari i Hrvati okruniše svojim kraljem još za Ferdinandova života (8. septembra 1563), dobije Češku, Ugarsku, Hrvatsku i obje Austrije s Bečom; Ferdinand Tirol, a Karlo Štajersku, Korušku, Kranjsku, Goricu, Trst i Istru[11] s Rijekom.

II
MAKSIMILIJAN
(1564-1576)

Maksimilijan je stupio na prijestolje kao zreo muž; tada mu je bilo trideset i sedam godina. I Hrvati i Madžari i Nijemci pozdraviše ga s velikim veseljem i puni pouzdanja da će udovoljiti njihovim željama. Ali doskora se pokazalo da je pravi nasljednik svog oca. Za njegova je, naime, vladanja počela borba za zaštitu ustava između bečke centralne vlade s jedne, a hrvatskih i ugarskih staleža s druge strane.

Opsada Sigeta. Čim je Maksimilijan sjeo na prijestolje, pokuša se nagoditi s Ivanom Žigmundom Zapoljskim. Ali, kako se erdeljski knez nikako ne htjede odreći ugarsko-hrvatskoga kraljevskog naslova, brzo se pregovori razbiše; štaviše, oni bijahu povodom za novi turski rat. Taj je samo olakšalo tadašnje tursko stanovište da je Ferdinandovom smrću utrnulo tek nedavno (1562) utanačeno primirje. I tako Sulejman odluči u 75. godini poći na svoju šestu ugarsku vojnu s namjerom da osvoji Beč. Na tu ga je vojnu najviše poticao veliki vezir Mehmed Sokolović. Uoči toga velikog rata Turci su provalili (ljeti 1565) u Hrvatsku i osvojili Krupu na Uni, koju je s malom šakom Hrvata branio Matija Bakić; ali kod Obreške (nedaleko od Ivanića) potuče ih ban Petar Erdődy do nogu.

10 [O parlamentarnom sistemu u modernom smislu riječi ne može se u ovom slučajno govoriti; bio je to pokušaj stvaranja nekog centralnog savjetodavnog tijela, sastavljenog od predstavnika staleških sabora u pojedinim zemljama. Uostalom, kako je to Šišić 1939. i sam konstatirao u raspravi o politici Habsburgovaca (v. bilj. 4), "danas se pouzdano zna da se sve to postepeno centralizovanje zgađalo bez zamišljena i promozgana plana od strane bečkoga dvora" (120).]

11 [Dakako, samo austrijski dio Istre, tj. Pazinsku grofoviju.]

Kralj Maksimilijan uzvisi ga zbog toga na nasljednu grofovsku čast; to je prva hrvatska i ugarska porodica koja je dobila taj naslov (11. oktobra 1565). U maju iduće godine (1566) pođe sam sultan Sulejman s velikim vezirom Mehmedom Sokolovićem na vojnu sa 150.000 ljudi i velikim brojem topova. Prešavši sredinom jula kod Osijeka preko Drave, skrene s 90.000 ljudi i 300 topova na Siget (između Barča i Pečuha) gdje je kao kapetan zapovijedao bivši ban Nikola Zrinski. On se češće iz Sigeta zalijetao u turske strane oko Blatnog jezera, a i inače bijaše u čitavoj Turskoj poznat kao njezin krvni dušmanin; zato ga sultan naumi taj put teško kazniti. Međutim je Nikola Zrinski saznao još prije Sulejmanova dolaska što ga čeka, pa je zato opskrbio Siget hranom i oružjem, a zatim sakupio oko sebe hrabru četu, ponajviše same Hrvate uz nešto malo Madžara (ukupno oko 2.500 momaka), u tvrdoj nakani da će pod gradom zadržati sultana dok mu od kralja Maksimilijana ne stigne obećana pomoć da ga oslobodi. Sultan opkoli odmah u početku augusta 1566. Siget sa svih strana i počne vanjski grad biti iz topova tolikom žestinom da se Zrinski morao već za nekoliko dana povući u unutarnji grad. Tada veliki vezir, koji je vodio operacije pod Sigetom, ponudi Nikoli čitavu Hrvatsku ako mu preda grad; ali Zrinski to s prezirom odbije. Potom počeše Turci jurišati grad, ali ih Zrinski suzbije, čak im smjelim provalama nanese i znatnih šteta. Zbog toga oni odluče da će gradske zidine potkopati lagumom i tako provaliti u grad. I doista, kad su uspjeli razvaliti glavni dio gradskih zidina, Zrinskomu je preostalo da bira između kukavne predaje i junačke smrti. Dana 7. septembra provali on na čelu preostale posade iz grada i pogibe kao "novi Leonida". Ali radosne vijesti o padu Sigeta sultan nije dočekao jer je još 4. septembra u svom čadoru umro. Njegovu smrt znao je veliki vezir Mehmed Sokolović vješto zatajiti, bojeći se s pravom da će se njegova turska vojska razbježati. Tim lukavim činom spase Mehmed Sokolović slavu i snagu carstva, poslavši uz to brzog tatarina sultaniću Selimu, svome tastu, da ga prvi pozdravi kao novog padišaha. Junaštvo Nikole Zrinskoga zadivi svu kršćansku Evropu. Uza sve to što su Turci zauzeli Siget, ipak se može kazati da tim časom počinje najprije polako, a zatim sve to brže padati njihova sve dotle golema snaga: oni su došli do zenita svoje ratne slave i moći. Odmah poslije odlaska Turaka započe Maksimilijan pregovore o primirju, ali ono bijaše utanačeno tek 17. februara 1568. u Drenopolju na osam godina, uz uvjete slične onima iz godine 1547. To primora Ivana Žigmunda Zapoljskoga da je i on počeo ugovarati s Maksimilijanom. On se odreče (1570) kraljevskog naslova zadržavši samo onaj "vojvode erdeljskoga", a Maksimilijan se obaveza da će po njegovoj smrti Erdeljcima dopustiti da sebi slobodno izaberu novoga kneza. Mladi Zapoljski umre od raskalašena života već iduće godine (1571), a s njime izumre i njegov rod.

Maksimilijan i hrvatski staleži. Poslije smrti bana Petra Erdődyja (26. aprila 1567) imenuje kralj Maksimilijan dva bana, zagrebačkog biskupa Jurja Draškovića i Franju Slunjskoga, koje zajednički hrva-

tsko-slavonski sabor (21. septembra 1567) veoma svečano i radosno pozdravi. Ali nove su banove čekali teški zadaci i kojekakve kušnje. Nezadovoljna s neznatna prihoda od slavonske daće, ugarska je komora (sa sijelom u Požunu) savjetovala kralja da dokine neke dosadašnje privilegije hrvatskog plemstva, to jest da i krajevi preko Kupe (tada već nazivani Hrvatska) plaćaju ratnu daću *(dica),* mada ih je od toga oslobodio još kralj Vladislav II; također da unatoč starim pravima i običajima u Slavoniji plaćaju diku banovac, protonotar, podžupani i plemićki suci, kao i zagrebački kaptol koji je od 1544. upotrebljavao oprošteni porez za gradnju i utvrđenje nove tvrđave Siska, a tako i preostaci križevačke županije. Međutim, kad Maksimilijanovi povjerenici stupiše pred hrvatsko-slavonski sabor s tim kraljevim prijedlozima, staleži ih odbiše pozivajući se na svoje stare privilegije i stvore u tom smislu zaključke *(articuli)* koje poslaše Maksimilijanu u Beč s molbom da ih potvrdi. Sada ugarska komora i opet savjetova kralja da tih zaključaka ne potvrdi, štaviše, da ih prema njezinu prijedlogu promijeni i tako promijenjene pošalje u Zagreb. Zbog toga zavlada potajnim djelovanjem ugarske komore napetost između kralja i hrvatskih staleža, koja potraje više godina, ali staleži najzad djelomično udovoljiše kraljevim prijedlozima. Osim toga je banove zaokupila i obrana zemlje, kojoj se posvetiše s tolikim marom da su "granice kraljevina (Hrvatska i Slavonija) sačuvali netaknute – kako kaže o njima hrvatski sabor 1572. – i da nisu za svoga banovanja dopustili Turcima da osvoje nijedan kaštel niti ma koju neznatnu tvrđavu, već su sve održali u najboljem redu. Za nagradu i priznanje dobije ban Drašković u upravu grad Trakošćan (1569), koji je kasnije kralj Rudolf zauvijek darovao toj porodici (1585). Ali je mladi Frankapan Slunjski nenadano umro (2. decembra 1572. u Varaždinu) na najveću tugu hrvatskoga kraljevstva; s njime je izumrlo koljeno Frankapana Slunjskih. Otada je biskup Juraj Drašković banovao dvije godine sam.

Seljačka buna. Starim se nevoljama na Krajini pridruži nova, kad u početku 1573. bukne seljačka buna u krajevima oko Susjedgrada i Stubice. Taj su kobni događaj izazvali u prvom redu susjedgradski vlastelin Franjo Tahi, "čovjek silovit, ohol i lakom, a zatim bijedni život seljaka, o kojima izvijesti ostrogonski nadbiskup Antun Vrančić kralja Maksimilijana da "s njima gospoda u Hrvatskoj gore postupaju negoli s marvom". Ustanak nije naglo buknuo. Tek kad su potlačeni seljaci vidjeli da im tužbe ne pomažu i da ih je hrvatski sabor proglasio zbog opiranja Tahovim nasiljima "izdajicama domovine", oni se latiše oružja.

Već u toku godine 1572. osnovali su prije svega savez (pund = njem. *Bund),* kojem je sjedište bila Stubica. Savezu na čelu stajahu Matija Gubec, Ivan Pasanec i Ivan Mogaić, osnovavši u neku ruku vrhovnu i centralnu buntovničku vladu. Ta je vlada vršila vrhovnu sudsku vlast, odabrala je Iliju Gregorića glavnim vojskovođom i imenovala još dvanaest njemu potčinjenih kapetana, koji su imali voditi čete iz pojedinih sela.

Ilija Gregorić je, bez sumnje u sporazumu s vladom, zamislio ratnu osnovu prema kojoj je buntovna seljačka vojska imala operirati. Prije

svega je Ilija pregnuo da u savez privuče susjedne kranjske i štajerske kmetove, a zatim i uskoke u Žumberku koji su tada već bili vojnički organizirani i dobro oboružani. Posrednik kod uskoka trebalo je da bude Ilijin kum, uskok Marko Nožina, ali taj nije uspio izvršiti povjerenu mu zadaću. Samo operiranje zamišljeno je ovako: glavna sila ostaje kod Stubice, to jest na obranu vlade; s jednim dijelom preostale vojske poći će Ilija u Štajersku da prikupi tamošnje pobunjene seljake. Tu povećanu vojsku razdijelit će potom ovako: jedan dio ima prijeći Savu i prikupiti kranjske seljake sve tamo do Metlike, otkud će onda pojačana prijeći Kupu i skrenuti na Jasku, Okić i Samobor. Drugi dio povest će Ilija sve do Celja, a zatim će se pojačan vratiti preko Rogatca na Cesargrad i najzad će čitava ujedinjena seljačka vojska udariti na Zagreb i ondje gospodi diktirati mir. Samo jedno zasebno odjeljenje poći će iz Celja preko Ljubljane k moru (kod Trsta), te će putem dokinuti sve carine i mitnice, da oslobodi trgovinu ovih spona.

Cilj pobunjenih kmetova jasno su označili njihovi glavari pred sudom, tako da nam je dobro poznat. Oni su se prihvatili oružja za opću jednakost i slobodu svih ljudi, to jest za dokinuće feudalizma i za demokraciju; zatim za opće plaćanje poreza i opću vojnu dužnost na obranu domovine i za poništenje carine i plemićkih mitnica u korist trgovine i prometa. Ivan Svrač iz Pušće izrijekom je kazao pred sudom u Ljubljani “da se govorilo kako će, pošto pobijede gospodu, osnovati u Zagrebu carsku vladu, sami ubirati daće i poreze i sami se postarati za Granicu, jer gospoda ionako ne mare za Granicu”.[12] Kralju Maksimilijanu i nadvojvodi Karlu u Grazu, direktnom upravitelju Kranjske i Štajerske, izrijekom obećaše vjernost i poslušnost, štaviše, oni glasno izjaviše da pored njih neće nikoga drugoga da imaju za gospodara.

Vjernost kralju Maksimilijanu sama po sebi isključuje i pomisao na proglašenje Matije Gupca seljačkim kraljem. Ovo je Ilija Gregorić izričito potvrdio svojim iskazom, a tek se onako ovdje-ondje govorkalo da će to seljaci tek učiniti. Međutim, ova se lažna glasina morala u zlonamjernoj tendenciji veoma rano proširiti, a raznosili su je naročito plemići i potvrđivali u svom bijesu protiv pobunjenih kmetova: već 11. februara – odmah poslije skršena ustanka – javlja ban i biskup Đuro Drašković kralju Maksimilijanu u Beč i nadvojvodi Karlu u Graz kako je nedavno Matija Gubec proglašen kraljem. Iz iskaza seljaka izlazi tek toliko da je Matija Gubec imao nadimak beg; sva je prilika da ga je dobio od svojih seljana i drugova već prije ustanka.

Buna je buknula potkraj januara god. 1573, kad se odjednom oko Susjeda, Brdovca i Stubice sabralo oko 20.000 ljudi. Značajno je za tadašnje prilike da se pričalo kako je Ilija Gregorić sabrao svoju vojsku uz pomoć nekoga čarobnog napitka, pa je čak i sud smatrao za potrebno da o tome traži od njega razjašnjenje. Na glas o skupljanju seljaka zamoli uplašeni ban Đuro Drašković po hitnom kuriru kralja Maksimilijana

12 [U Šišićevu je tekstu Svračev iskaz stiliziran tako kao da je u istražne spise unesen u izravnom govoru. Ovdje je ispravljen prema originalu.]

za pomoć, a Stjepko Gregorijanec obratio se s istom molbom iz Mokrica na Savi (nedaleko Samobora) na uskočkoga kapetana Thurna, dok se štajerski plemići razbjegoše. Gotovo u isto vrijeme prešao je Ilija Gregorić 2. februara Sutlu i upao u Štajersku, gdje mu se jatomice pridružiše tamošnji seljaci; s njima on osvoji 3. februara bez zapreke Brežice. Uto se nadvojvoda Karlo u Grazu, obaviješten o buni, preseli u Maribor da bude bliže događajima, i počne se žurno spremati da uguši ustanak. Dana 4. februara nalazio se Ilija Gregorić u Videmu, a sutradan razdijeli vojsku na dvije čete: jedna je imala prijeći Savu pod vodstvom Nikole Kupinića, navaliti na Krško i upasti u Kranjsku do Metlike i Kostanjevice, već prema pomenutoj ratnoj osnovi, a drugu je poveo sam Ilija dalje na Sevnicu. Ali kod Krškoga navale iznenada 5. februara na buntovnike uskoci pod svojim kapetanom Thurnom te ih za kratko vrijeme raspršе na sve strane; najveći ih je dio nemilo zaglavio u ledenoj Savi. Uz to sakupi i banovac Gašpar Alapi bansku vojsku i pobije sjutradan, 6. februara, kod Kerestinca (s desne obale Save između Stupnika i Samobora) buntovne jastrebarske i okićke seljake te ih raspršі na sve strane. Ta dva boja odlučiše sudbinom "zapadne" seljačke vojske, čija se djelatnost imala protegnuti do mora.

Uto stigne Ilija Gregorić do Sevnice i zauzme je bez otpora. U Sevnici dozna za Kupinićev poraz, što ga je veoma zaplašilo jer je odmah razumio da od uskoka, na koje je računao kao na svoje saveznike, nema pomoći, i osim toga je sada vojska kranjskih staleža bila slobodna da mu padne za leđa. Zbog toga nije proveo svoju osnovu da pođe do Celja, već skrene na istok do Planine ali ga tu iznenadi vijest da su Turci tobože provalili sve do štajerskoga Kozja, to jest u neposredno susjedstvo. Na taj lažni glas, koji su proširili plemići, razbjegoše se odjednom svi štajerski seljaci koji su bili u njegovoj vojsci i poletješe svojim kućama. Potom Ilija skrene na Pilštajn (7. februara), gdje je ponovo čuo o porazu Kupinićeve vojske, na što njegavi ljudi počeše zahtijevati da se povrate u Zagorje. Videći da mu nema druge, Ilija je na to pristao. Međutim, na povratku u Zagorje stignu ih 8. februara kod Sv. Petra pod Kunšpergom blizu Sutle i Cesargrada štajerske staleške čete i potpuno ih unište. Sam se Ilija s Mihajlom Gušetićem nekako sretno spasi bijegom.

I tako bijahu za nekoliko dana razbijene sve seljačke čete osim centruma u Zagorju. Tu je Matija Gubec čekao kod Stubice Ilijin povratak s kranjskim i štajerskim pomoćnim četama, kao i s uskocima, a jer su već prije seljačke vojske zauzele Cesargrad, Klanjec i druga neka tvrda mjesta, bijaše Matija Gubec u najvećem dijelu Zagorja faktički gospodar, štaviše, tu mu se pridružiše i neki mali plemići, dok su velikaši odreda svi umakli. Matija Gubec je imao na okupu preko 10.000 naoružanih ljudi, pa čak i nekoliko topova koje su njegovi ljudi odvukli iz zauzetih gradova. Međutim, u isto vrijeme kad je štajerska staleška vojska navalila na Iliju Gregorića, polazila je žurno i hrvatska staleška vojska na Gupca. Ban i biskup Drašković pozvao je, naime, cjelokupno plemstvo na oružje odmah u početku februara. Kako se radilo o njihovoj koži, skupi se taj put iznimnom brzinom dobro organizirana i dobro op-

remljena vojska u Zagrebu, a tako i ona iz pograničnih tvrđava, koju je ban također dozvao u pomoć. Već 8. februara sastalo se u Zagrebu do 5000 momaka, kojima je određen za komandanta banovac Gašpar Alapi, pobjednik kod Kerestinca. Još isti dan pođe on žurno prema Stubici. Matija Gubec bijaše utaboren na polju između Stubičkih Toplica i mjesta Donje Stubice. Drugi dan, 9. februara, došlo je do ogorčena i krvava boja. Plemići udariše prvi, a njihovo brojno konjaništvo, koje je seljake napalo s obadva krila, doskora odluči bitku: seljaci su, slabo oboružani i bez pravog vojničkog vodstva, brzo potučeni i natjerani u bijeg. Od vođa pogibe Ivan Mogaić na bojnom polju, a Matija Gubec i Ivan Pasanec pali su živi u ruke pobjednika. Sve što je inače dopalo plemićkih šaka bilo je što povješano po stablima, a što iznakaženo; plemići odrezaše masi buntovnika nos i uši, tobože kao vidljiv žig sramote. Kako su uskoro potom na bijegu kod Jasenovca uhvaćeni još i Ilija Gregorić i Mihajlo Gušetić, palo je u ruke kivnoga plemstva čitavo butovničko vodstvo.

Slomivši ustanak, plemići se dadoše na posao da što okrutnije "primjera radi" kazne buntovnike. Jedan ih je dio došao pred ljubljanski sud, a Ilija Gregorić s Gušetićem pred bečki; još nam uvijek nije poznata njihova sudbina, ali je više nego vjerojatno da su i oni bili pogubljeni. Takva je sudba zacijelo stigla i one koji su dospjeli pred ljubljanski sud.

Najteže su prošli Matija Gubec i Ivan Pasanec. Njima su kratkim putem, bez formalnosti, sudili hrvatski plemići u Zagrebu, ali nam se spisi o tome nisu sačuvali ili još nisu nađeni. S kakvim su raspoloženjem oni pošli na svoj posao pokazuju pisma bana i biskupa Đure Draškovića kralju Maksimilijanu i nadvojvodi Karlu od 11. februara, u kojima piše da su za kaznu što je Matija Gubec proglašen kraljem odlučili njega, ako to kralj dopusti, "okruniti razbijeljenom željeznom krunom".[13] Kako vidimo, hrvatski se plemići sjetiše kazne koja je stigla prije šezdeset godina madžarskog buntovnika Jurja Dózsu. To je zatim kraljevom privolom i urađeno. U nedjelju 15. februara dovedoše Ivana Pasanca i Matiju Gupca u Zagreb gdje su pogubljeni uz užasne muke, a naročito Matija Gubec. Najprije ga "okruniše" vrućom željeznom "krunom", zatim ga vucarahu po gradskim ulicama štipajući ga usijanim kliještima, dok ga najzad ne pogubiše i rasjekoše na četvero. Nije se sve to dogodilo na Markovu trgu, niti je bio podignut kakav željezni razbijeljeni prijestô; sve je to plod fantazije Zagrepčana iz prve polovice XIX stoljeća. Još potkraj iste godine umro je Franjo Tahi koga je "čitava Slavonija proklinjala" kao začetnika bune.

Bitka kod Budačkoga. Seljačka je buna navela Turke da počnu sve žešće provaljivati u Hrvatsku, a naročito susjedni banjalučki Ferhad-paša. I hrvatski sabor i sam ban Drašković, koga Maksimilijan ne htjede osloboditi banske časti ni na ponovne njegove molbe, činili su sve što su mogli za obranu domovine. Teški se položaj ne promijeni ni kad je

13 Budući da je kazna na taj način faktički izvršena, onda to znači da je kralj Maksimilijan prijedlog bana i biskupa Draškovića potvrdio. – [Usp. potpuni tekst Draškovićeva pisma u J. Šidak, Historijska čitanka I, 1953, str. 122/3.]

Maksimilijan imenovao kao drugog bana još i Gašpara Alapija (krajem 1574), jer je Ferhad-paša udario na Bihać na Uni, koji se jednako držao protiv bezbrojnih navala kao otok, sasvim odijeljen od Hrvatske, dakle onako kao nekoć Jajce. Da pomogne ugroženom gradu, krene mu carski general Herbart Auersperg u pomoć. Ali mu paša pođe u susret i potuče ga kod Budačkoga, nedaleko sastavaka Radonje i Korane, pa čak i sam general zaglavi u tom boju (22. septembra). Taj se poraz nemilo kosnuo kralja Maksimilijana, ali prije negoli je štogod mogao uraditi, umre (12. oktobra 1576), a naslijedi ga najstariji sin Rudolf, još za njegova života (25. septembra 1572) okrunjen za ugarsko-hrvatskoga kralja.

DECRETVM
KOTEROGAIB VER
BEWCZI ISTVAN

STAMPAN V

1574

"Decretum..." Ivana Pergošića, Nedelišće 1574. Prijevod feudalnog zakonika Istvana Verböczyja (1514)

III
RUDOLF II
(1576-1608)

Kraljev značaj i počeci vladanja. Kad je sjeo na prijestolje, Rudolf je imao već pune 24 godine. Kao mladić boravio je osam godina na dvoru svog rođaka kralja Filipa II u Španiji, gdje je postao ne samo gorljiv katolik već i stekao mnogo smisla i razumijevanja za znanost i umjetnost,

a naročito za tadašnju astrologiju i alkemiju. Inače bijaše mučaljiv, pun španjolske dostojanstvenosti, ali uz to plah i melankoličan, što se s vremenom preobrazi u tešku duševnu bolest. S tim u vezi postajaše Rudolf od dana u dan sve nepovjerljiviji i neodlučniji, što je sve imalo kobnih posljedica po smjer i razvitak njegova vladanja. Odmah u početku sasvim se povukao na praški dvor Hradčane, koji pretvori u pravi muzej starina i umjetnina, prepustivši upravne i političke poslove u Ugarskoj i Hrvatskoj bratu Ernestu, a vojničke stricu Karlu Štajerskom. Tako se dogodi da je Hrvatska tada imala zapravo tri gospodara: kralja Rudolfa u Pragu, nadvojvodu Ernesta u Beču i nadvojvodu Karla u Grazu.

Još potkraj Maksimilijanova vladanja zatraže banovi Juraj Drašković i Gašpar Alapi otpust, uglavnom zbog toga što nisu imali dovoljno novčanih sredstava za pokriće troškova potrebnih za obranu domovine; ali Rudolf ih pozove da do konačne odluke i dalje vode banske poslove. Razumljivo je da je u takvim prilikama napredovanje Turaka sve to većma umanjivalo teritorij Hrvatske i Slavonije. Tako je Hrvatska baš u Rudolfovo doba spala na najmanji opseg, obuhvatajući mali komad zemlje između mora, kranjsko-štajerske granice, Drave i Đurđevca, pa Čazme i Save nešto niže od Siska, zatim Kupe i Kapele planine. Da se zaustavi napredovanje Turaka, uređena je nastojanjem nadvojvode Karla Vojna krajina.

Postanak Vojne krajine. Neprekidne i nenadane najezde Turaka iz Bosanskog pašaluka, ne samo u Hrvatsku i Slavoniju nego i duboko u nasljedne austrijske zemlje, kao Istru, Korušku, Štajersku i Kranjsku, primoraše Hrvate i njihove susjede da urede duž granice stalnu vojsku, smještenu po kraljevskim i gospodskim gradovima. Tu su vojsku osim kralja imali o svom trošku uzdržavati i vlasnici pojedinih gradova (tako knezovi Blagajski, Krbavski, Zrinski i Frankapani); ali zbog propasti i nesigurnosti njihovih imanja te oskudice novca, s time skopčane, nisu toga mogli učiniti, pa se nevolja još i povećala otkad je hrvatski narod počeo jatomice bježati i seliti se iz krajeva bilo od Turaka pokorenih bilo pograničnih. Znamo da se Ferdinand još kao austrijski nadvojvoda, a za života kralja Ludovika II, starao oko obrane hrvatske Krajine jer je dobro znao da tako brani i svoje zemlje; štaviše, kranjski su staleži izričito izjavili da je bolje braniti se od Turaka u tuđoj zemlji negoli u svojoj. Ferdinandova se skrb uvećala njegovim izborom za hrvatskoga kralja, jer se tom prilikom obvezao da će uzdržavati oveću vojsku za obranu Hrvatske. Iz kraljeve obaveze i brige unutarnjo-austrijskih staleža razvila se Vojna krajina. Međutim, u prvi mah Krajina još nije bila zaseban teritorij nego su je sačinjavali samo krajiški vojnici, sastavljeni djelomično i od hrvatskih velikaških četa, zatim plaćenika i Ferdinandovih austrijskih podanika. Ta su se vojnička odjeljenja dijelila u kapetanije koje su izdržavali ponajviše štajerski, koruški, kranjski i istarski staleži, a zapovijedao im je unutarnjo-austrijski general. Oko polovice XVI st. već se razlikuju dvije krajine: Slavonska između Drave i Kupe, sastavljena od kapetanija koprivničke, križevačke i ivaničke, pa Hrvatska između

Kupe i mora, koju su sačinjavali kapetanije hrastovička, ogulinska, bihaćka i senjska. Ali pravi život na Krajini započeo je tek kad ju je kralj Rudolf (25. februara 1578) predao u neposrednu upravu stricu, štajerskom nadvojvodi Karlu, podvrgavši mu sve zapovjednike; štaviše, i ban i hrvatski sabor morali su mu se pokoravati u vojničkim poslovima. Međutim, rješenje kralja Rudolfa nije bilo po ćudi hrvatskim staležima, ali s obzirom na veliku nevolju hrvatski sabor ipak izjavi (15. jula 1578 u Zagrebu) da ga prima na znanje uz izričiti dodatak "da prejasni nadvojvoda (Karlo) mora s gospodinom banom Hrvatske i Slavonije gajiti takav sporazum da se ne dogodi štogod nepodobna i slobodi kraljevstva protivna", jer se "naš gospodin ban neće nikako podvrći kojemu drugomu kapetanu protiv banskoga ugleda i naše vjekovite slobode". Odmah potom odluči nadvojvoda Karlo da se digne protiv bosanskih Turaka; ali vojsku koju su vodili koruški zemaljski kapetan Juraj Khevenhuller s novim banom Krstom Ungnadom (1578-1583), potuče Ferhad-paša do nogu.[14] Posljedica te nesretne vojne bijaše da se obrambena linija za dugo vremena pomakla od Une na Kupu, a jedini je Bihać i dalje ostao u hrvatskim rukama, kao osamljen otok u turskom moru. Tada nadvojvoda Karlo odredi da se za obranu preostale Hrvatske ima sagraditi jaka tvrđava. Hrvatski su staleži htjeli da se ona podigne bliže Sisku na donjoj Kupi; ali nadvojvodini su savjetnici izabrali kao zgodnije mjesto kut između utoka Korane i Mrežnice u Kupu. Od knezova Zrinskih otkupljeno je zemljište koje je pripadalo gradu Dubovcu, a zatim je 13. jula 1579. započelo zidanje grada Karlovca;[15] značajno je da je u njegove temelje stavljeno devet stotina turskih lubanja. Izgradnjom Karlovca dobila je Hrvatska krajina stalno sijelo za svoga generala, dok je Varaždin bio sijelo generala za Slavonsku krajinu. Tako se, dakle, potkraj XVI st. počeo na hrvatskom zemljištu stvarati nov politički teritorij, izuzet ispod banske vlasti i sabora.

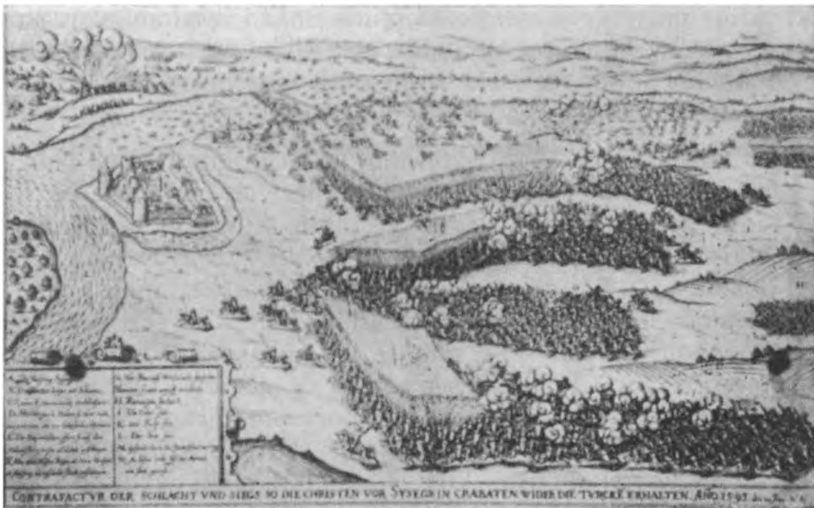
Banovi Krsto Ungnad i Toma Erdödy. Izgradnja Karlovca prvi je čas učinila kraj turskim provalama; ali ubrzo Turci opet počnu napadati hrvatsku zemlju do Pokuplja i Turopolja. To pak ban Krsto nije mogao spriječiti; njegov je položaj postajao iz dana u dan sve teži jer je došao u žestoku opreku ne samo s nekim velikašima nego i s gradom Zagrebom, čijim je građanima znao dobaciti da on "nije samo njihov ban i kapetan nego i kralj". Doskora je ban došao u sukob i s nekim krajiškim časnicima i vojvodama svoje banske vojske, tako da mu je sav ugled pao. U takvim se prilikama najzad zahvali na banskoj časti, a nato kralj Rudolf imenuje banom njegova zeta, 26-godišnjega Tomu Erdődyja (1583-1595), na veliku radost hrvatskih staleža. I njemu bijaše glavna briga obrana domovine, jer iako je kralj Rudolf od roka do roka produživao primirje

14 [U augustu 1578. prodrli su Khevenhüller i Ungnad u Pounje i osvojili Cazin i Ostrožac, ali su uskoro zatim bili potisnuti natrag. Do neke odlučnije bitke nije tom prilikom došlo.]

15 U čast nadvojvode prozvan je grad Karlstadt, lat. Carlostadium, ali ga Hrvati još tada (potkraj XVI st.) nazivahu Karlovcem.

s Turcima, bojevi na Hrvatskoj i Slavonskoj krajini nisu nikad prestali. Već u oktobru 1584. potukao je mladi ban oveću tursku četu kod Slunja, a zatim kod Ivanića (6. dec. 1586). Koliko su te pobjede ohrabrile klonule Hrvate, toliko su im zadavali briga karlovački general i njemačke krajiške čete. General, naime, ne htjede da se pokorava ni banu ni saboru, štaviše, počeo je prisvajati pravo da smije suditi hrvatskim plemićima, zatvarajući ih i otimajući im imanja, a njemački su vojnici također narod globili jer nisu redovito dobivali plaće iz Graza. Hrvatski se sabor tužio zbog toga kralju i nadvojvodi u Grazu, ali sve to nije ništa koristilo. Uskoro potom umre (10. jula 1590) nadvojvoda Karlo; a uprava je Krajine prešla na njegova sina Ferdinanda (kasnije kralja). Kako je nadvojvoda bio još malodoban, zamjenjivali su ga prvih godina kao regenti nadvojvoda Ernest (do 1593) i nadvojvoda Maksimilijan (do 1596), braća kralja Rudolfa.

Bojevi oko Siska. Upravo tada došao je na čelo Bosanskom pašaluku (osnovanom u septembru 1580) ratoborni Hasan Predojević, lični prijatelj velikog vezira Arbanasa Sinan-paše, koji je upinjao sve sile da se prekine primirje utanačeno s kraljem Rudolfom. Možda po njegovoj želji provali Hasan-paša u augustu 1591. sve do Siska, ali već poslije četiri dana vrati se suzbijen natrag. Odmah potom krene za njim ban Toma Erdődy i tom prilikom zauzme svoj djedovski grad Moslavinu; paše ipak

Suvremeni crtež (u obliku letka) s prikazom bitke kod Siska 1593.

više nije mogao stići. Za osvetu Hasan popali još iste godine sav kraj oko Božjakovine i Vrbovca, a zatim zauzme grad Ripač na Uni nedaleko Bihaća. Uto se sastane hrvatski sabor (5. januara 1592), na kojem je stvoren zamašan zaključak o sveopćem zemaljskom ustanku (insurekcija) na obranu domovine i o dovozu hrane vojsci, jer su Hasana zasi-

gurno očekivali na proljeće. I doista, paša se diže u aprilu s namjerom da negdje u blizini Siska, koji je grad svakako htio osvojiti, uhvati neku čvrstu tačku kao bazu za svoje dalje pothvate u Hrvatskoj. Tako nastane utvrda Petrinja nedaleko od Kupe na istoimenom potoku. Odmah poslije toga vrati se i opsjedne Bihać, koji mu se deveti dan preda (9. juna 1592), a s njim i posljednji bedem Hrvatske na jugu. Otada je obrambena linija tekla od Ogulina kroz Karlovac uz Kupu do Siska. Poslije pada Bihaća Hasan-paša opsjedne drugi put Sisak, koji su branili zagrebački kanonik Mikac i njegova dva druga s malom posadom Hrvata. Pretrpjevši goleme gubitke, paša je doskora i opet morao ostaviti Sisak, ali je na povratku dao poharati svu zemlju do Turopolja i Okića (u julu 1592). Tako se primače godina 1593. kad su opet očekivali pašu pa zato se ban i sabor spremiše na što jači otpor zatraživši pomoći i od kralja i nadvojvode Ernesta. U junu je Hasan došao s jakom vojskom pod Sisak želeći da nakon pada toga grada udari na Zagreb i tako najzad osvoji ostatke Slavonije.[16] Ali gradu dohrle u pomoć ban Toma Erdődy, karlovački general Andrija Auersperg i štajerski pukovnik Rupreht Eggenberg (poslao ga je nadvojvada Ernest) s nekih 5000 konjanika i pješaka. Oni potuku 22. juna 1593. ametom tursku vojsku na poljani između rijeke Kupe i Odre. Sam Hasan-paša zaglavi s dva sultanova rođaka i više turskih odličnika. Sav kršćanski svijet obradova glas o toj slavnoj pobjedi izdajući o njoj prigodne spise i šaljući banu čestitke i darove. Sisačka bitka znamenit je događaj ne samo u hrvatskoj nego i u općoj povijesti: pod zidinama tvrdoga sisačkoga grada našao je islam svoju krajnju sjeverozapadnu granicu prema Italiji, koje nikad nije prekoračio. Njome prestaje pomalo i doba hrvatske stoljetne defenzive (od 1493), a počinje malo-pomalo ofenziva.

"Dugi" turski rat (1593-1606). Kad je u Carigrad stigao glas o porazu kod Siska, uzbuni se sav narod, podjarivan ponajviše od velikog vezira Sinan-paše, pa tako navijesti sultan Murat III kralju Rudolfu rat. Taj četrnaestogodišnji rat, koji je za Hrvate zapravo trajao šesnaest godina (još od 1591), vodio se u Ugarskoj i Hrvatskoj; ipak bijaše Ugarska glavno bojište, a Hrvatska sporedno, premda su se i tu odigravali krupni događaji. Od tih valja napose istaknuti pobjedu kod Petrinje (22. septembra 1595), kojom je sva zemlja na sjeveru Kupe zauvijek oslobođena od turskih provala; ali je zato porazom karlovačkoga generala Jurja Lenkovića pod Klisom (krajem maja 1596) iščeznula svaka nada da bi se dala s uspjehom provaliti s boka u Bosanski pašaluk. Međutim se Toma Erdődy odreče banske časti zato što nije uredno dobivao banske plaće za uzdržavanje vojske i što su stranci postajali u Hrvatskoj vojskovođe. Kad je ban iznio ove razloge pred skupljenim staležima na hrvatskom saboru (15. maja 1595), obrate se oni nadvojvodi Maksimilijanu s molbom da bi poradio kod kralja Rudolfa kako bi što prije imenovao novog bana između "domaćih (hrvatskih) sinova", vještih ratovanju;

16 [Zagreb se još i u XVIII st. ubrajao u Gornju Slavoniju *(Slavonia Superior)*.]

"jer ako staleži ne budu imali bana, neka zna vaša jasnost kao stvar najizvjesniju da se oni neće pokoravati ni jednom generalu tuđe narodnosti, niti će s njime izlaziti u rat, pa makar svi zajedno s domovinom poginuli; oni će i najskrajnje poduzeti prije nego im se u tom pogledu ukrnji sloboda".[17] Nato kralj Rudolf imenuje banovima zagrebačkog biskupa Gašpara Stankovačkog i Ivana Draškovića; ali kako je bolesni biskup još iste godine umro, ostao je sam Ivan Drašković (1596-1607). Za njegova banovanja sklopljen je napokon poslije dugog pregovaranja s Turcima mir na ušću rijeke Žitve u Dunav (nedaleko od Komaroma) 11. novembra 1606. Isprava se sastoji od sedamnaest članaka, kojima se utanačuje da će svaka stranka zadržati ono što u taj čas posjeduje; dalje, imala su prestati pljačkanja i provale na tuđe zemljište, a obje će stranke kazniti one dobrovoljne i hajdučke čete koje se ne bi tome pokorile; najzad, car i kralj neće više plaćati godišnji danak već će jednom zauvijek darovati sultanu 200.000 dukata. Mir na ušću Žitve prvi je mir u kojem su ugarsko-hrvatski kralj i sultan ravnopravni. Sada pukoše lanci tributarne podložnosti što su ih svake godine (od 1547) zvekećući vukli kraljevi poslanici kad su sultanu donosili takozvane "darove"; sada je prvi put izdana dolična isprava s turske strane, a ne nametnuta, jer Rudolfovi poslanici potpisaše i opremiše pečatima turski original tek onda kada su ga s pomoću tumača proučili. Taj mir prvi je jasan znak da je turska prevlast suzbijena i da počinje postepeno padati.

Buna Stjepana Bocskaya. Još potkraj "dugoga" turskog rata buknu u Ugarskoj opasna buna. Uzroci su bili kršenje ugarskog ustava i postupak njemačkih četa, ali se još zemljom razmahaše i vjerske raspre. Kršenje se ustava odražavalo u tome što bečki dvor nikako nije (još od 1531) dopuštao da se na saboru izborom popuni mjesto palatina, a zatim je Ugre izazivalo i upletanje njemačkih kraljevih savjetnika u ugarske poslove, naročito vojničke i financijske. Vjerske su pak raspre nastale zbog međusobne nesnošljivosti između katolika i protestanata. Još od vremena Ferdinanda I, naime, našlo se u sjevernoj Ugarskoj dosta pripadnika reformacije, a njihov je broj neprestano rastao, osobito među plemstvom i u gradovima. Doskora je protestantizam stao značiti nešto narodno, u opreci prema katolicizmu kao tobože nečem manje patriotskom. Budući da je Rudolf još od mladosti bio gorljiv protivnik protestantizma, nije ga bilo teško nagovoriti na različite odredbe protiv ugarskih pripadnika ove vjere; a taj je postupak došao do vrhunca kad je kralj svojevoljno *(motu proprio deque regiae suae potestatis plenitudine)* dodao ugarskim saborskim člancima od februara 1604. još i čl. XXII, kojim je ne samo odbio sve molbe ugarskih protestanata, a potvrdio sve odredbe izdane u prilog katoličkoj crkvi od vremena Stjepana I, nego i

17 Original u c. i kr. Ratnom arhivu u Beču: "... nam si status banum non habuerint, pro re certissima sua serenitas credat, illos nullius adterius externae nationis generali parituros, neque ad publicum bellum, etiam si omnes cum patria peribunt, exituros et extrema quaevis, antequam libertate ipsorum hac in parte priventur, tentaturos". Šišić, Hrv. sab. spisi IV, 323.

odredio da se oni koji bi na saboru iznijeli vjerska pitanja imaju kazniti kao pokretači nemira i novotarija. Nato plane u Ugarskoj i Erdelju otvorena buna pod vodstvom protestantskog plemića Stjepana Bocskaya, koga njegovi privrženici, inače članovi ugarskog sabora, izaberu knezom Ugarske. Bocskay odmah stupi u vezu s Turcima, pa tako se odsad imao dvor boriti na na dvije strane. Uz to pozove novoizabrani knez i Hrvate da ga priznaju svojim vladarom, ali ga oni odbiše; štaviše, hrvatski je sabor oduševljeno primio (u Zagrebu 5. jula 1604) na znanje kraljev čianak XXII, zaključivši da se iz Hrvatske imaju izbaciti svi krivovjerci *(universi haeretici).* Brigu pak oko toga povjerio je zagrebačkom biskupu Šimunu Bratuliću. Zbog toga pođe Bocskayev vojskovođa Grgur Németh prema Hrvatskoj, ali ban Ivan Drašković i staleži odluče da mu se na Dravi odupru; a kad se Németh okani napadaja na Hrvatsku, ban je prešao Dravu i kod Kormenda zajedno s kraljevskim četama razbio Bocskayevu vojsku. Međutim, bolesni kralj Rudolf pokazivao je potpuni nehaj prema toj opasnoj buni. Stoga su njegova braća došla u Prag i primorala ga da vojničke i civilne poslove ugarske i hrvatske prepusti bratu nadvojvodi Matiji. Taj pak, znajući da se ne može uspješno oprijeti i Bocskayu i Turcima, odmah se upusti s Bocskayem u pregovore i utanači u Beču mir (23. juna 1606), kojim bijahu uređeni ugarski vjerski poslovi sve do 1848. Bečkim mirom bijaše određeno da plemstvo i građani u Ugarskoj samoj *(infra ambitum regni Hungariae solum)* mogu slobodno ispovijedati vjeru koju hoće, to jest obje konfesije postadoše ravnopravne, a članak XXII od 1604. je brisan. Nadalje je udijeljena opća amnestija i obećano da će budući ugarski sabor birati palatina s kojim će zatim nadvojvoda Matija raspravljati i odlučivati o ugarskim poslovima; vrhovni blagajnik, dostojanstvenici i vojnički zapovjednici u Ugarskoj i Hrvatskoj smiju i mogu biti jedino domaći plemići, bez obzira na vjeru. Najzad je utanačeno da Bocskay pridržava kao knez Erdelj i neke susjedne ugarske županije. Tek poslije dugog nećkanja potpisao je najposlije i kralj Rudolf ovaj mir. Još prije negoli je mir potpisan, poslan je nacrt i hrvatskim staležima. Hrvatski sabor (u Zagrebu od 10. aprila 1606) uglavnom je prihvatio njegove tačke, a samo se strogo ogradio protiv slobode vjeroispovijedanja, pa čak izrazio želju da se zadrži Rudolfov članak XXII od 1604. Osim toga je izrijekom naglasio da kralj "odsada ubuduće podjeljuje službe i vrhovne kapetanije (generalate) u Slavoniji i Hrvatskoj dobro zaslužnim vjernim svojim domaćim sinovima, a banu da se vrati stara puna vlast od Drave do mora i da stoji na čelu kraljevstva i Krajinama". Kako smo vidjeli, zahtjev je hrvatskog sabora utoliko uvažen da je sloboda vjeroispovijedanja ostala Bečkim mirom ograničena samo na Ugarsku. Nešto kasnije sankcionirao je kralj Rudolf zaključak hrvatskog sabora o isključivom priznanju katoličke vjere unutar granica Hrvatske i Slavonije (16. jan. 1608), i taj je zatim proglašen na saboru zakonom. Tako je hrvatsko kraljevstvo dobilo zasebni vjerski zakon, potpuno oprečan ugarskom.

IV
MATIJAŠ II, FERDINAND II i FERDINAND III (1608-1657)

Rudolf i Matijaš II. U doba kad je nadvojvoda Matija pregovarao s Bocskayem i Turcima o miru, bijaše duševno stanje njegova brata Rudolfa već veoma nepovoljno. Živeći samotno i odijeljen od svijeta u Pragu na Hradčanyma i zanimajući se samo astrološkim gatanjem i alkemističkim pokusima, ne samo da je potpuno zanemarivao državne poslove nego nije ni dopuštao da ga itko o njima obavještava, pa ni njegova braća. Tako se dogodi da Rudolf, kad mu doniješe spise o sklopljenom miru s Bocskayem i s Turcima na potvrdu, ne htjede ih dulje vremena potpisati. Zbog toga plane žestoka svađa između oba brata, a kad se Matiji uz ugarske i hrvatske staleže pridružiše i češki i austrijski, uđe Matija s vojskom u Češku i primora brata ugovorom u praškom predgrađu Libenju (24. juna 1608) da mu preda vladanje u Austriji, Moravskoj, Ugarskoj i Hrvatskoj. Nato je kao Matijaš II (1608-1619) u Požunu okrunjen (19. novembra) za ugarsko-hrvatskoga kralja. Već poslije tri godine primora kralj Matijaš brata da se odrekne češke krune, a kad umre (20. januara 1612), postane i njemačko-rimskim carem.

Borba hrvatskih staleža za Krajinu. Hrvatski su staleži smatrali da je mirom na ušću Žitve u Dunav Hrvatsko-slavonska krajina postala suvišnom, ili, ako bi se baš morala uzdržati, da se vrati materi zemlji i pod vrhovnu vlast bana. Ali nadvojvoda Ferdinand u Grazu ne samo da nije ništa o tome htio čuti već je nastojao kako bi i preostalu građansku Hrvatsku i Slavoniju, a naročito pošto je najavljen odstup bana Ivana Draškovića na hrvatskom saboru (u Zagrebu 10. aprila 1606), podvrgao svojim krajiškim generalima i kapetanima. Protiv toga dignu se hrvatski staleži. Još prije Matijaševa krunisanja na požunskom saboru sastane se hrvatski sabor (u Zagrebu, u početku septembra 1608) da izabere svoje poslanike koji će poći u Požun, i da im da upute *(instructiones)* što imaju tražiti od novoga kralja. U tim uputama zahtijeva hrvatski sabor da se iz svih hrvatskih gradova, a naročito iz Varaždina, kao županijskog sijela, imaju ukloniti svi inozemni vojnički zapovjednici i inozemne čete, a banu da se opet vrati starodrevna potpuna vlast od Drave do mora. Ali budući da su neke unutarnjo-austrijske pokrajine novčanim sredstvima podupirale Krajinu, zbog čega bijaše nadvojvodama podijeljena i neka vlast u krajiškoj upravi, držao je hrvatski sabor da se u tom pitanju kralj Matijaš ima sporazumjeti s nadvojvodom Ferdinandom. Ispražnjena, pak, časnička mjesta treba da se bezuvjetno popune domaćim zaslužnim sinovima, jer "hrvatski su staleži odlučili radije umrijeti nego da bi unapredak njima gospodovali tuđinci ili ma i najmanju službu kod njih izvršavali na štetu njihove slobode". Kralj Matijaš II prihvatio je želje hrvatskog sabora, štaviše, imenovao banom omiljelog Tomu Erdődyja (1608 -1614), ali uza sve obećanje ostane ipak na Krajini sve pri starom, na veliko nezadovoljstvo hrvatskog plemstva. Razlog

Joakim Marković (oko 1750), Rudolf II daje 1612. privilegije krajišnicima u Varaždinskom generalatu – Muzej Srba u Hrvatskoj, Zagreb

tomu bijaše uporno opiranje nadvojvode Ferdinanda, pa tako nije postiglo cilja ni jedno poslanstvo hrvatskog sabora ni u Graz ni u Požun; i, šta je još gore, našao se i netko tko je pri tom igrao podlu ulogu. S tim u vezi izjaviše hrvatski staleži na saboru (u Zagrebu 20. aprila 1610), da doduše znaju "da bi kralj (Matijaš II) htio ispuniti njihovu želju, ali ima netko tko to priječi odgovarajući kralja od toga, pa je on i osujetio uspjehe hrvatskih poslanstava u Požunu i Grazu"; ali "ako se takav rušitelj općih sloboština pronađe, dići će se javno u saboru svega kraljevstva na nj šake svih staleža i redova".[18] Tko je to bio, ne zna se pouzdano, ali veoma vjerojatno tadašnji slavonski general barun Sigismund Trautmansdorf. Ipak, koliko je god kralj Matijaš obradovao Hrvate imenovanjem Tome Erdődyja banom, toliko ih je ozlovoljilo što bana nije nikako dao svečano instalirati na saboru radi potajnog djelovanja krajiških njemačkih časnika. Stoga se sabor tužio kralju u više navrata i slao mu poslanstva, ali vazda bezuspješno. Nato se Toma Erdődy odreče na saboru (u Zagrebu 27. novembra 1614) drugi put banske časti, a pridrža upravu zemlje do imenovanja novog bana samo na molbe staleža. To se dogodi početkom 1615, kad dođe na bansku stolicu Benedikt Thuróczy

18 Original u Drž. arhivu u Zagrebu: "Ideo unanimi statutum est voto, si talis communium libertatum destructor comperta reo veritate eluxerit, in publicis regni comitis manus omnium statuum et ordinum in ipsum immittentur." Šišić, Hrv. sabor. spisi V, 36.

Ludbreški (1615-1616), koji bijaše doduše odmah instaliran, ali bez banderija[19] i plaće za bansku četu. Novi ban umre već iduće godine (9. novembra 1616), a nato imenuje kralj Nikolu Frankapana Tržačkoga (1616-1622) koji je uveden u bansko dostojanstvo 6. decembra 1616. Za njegova je banovanja najzad riješeno zamršeno uskočko pitanje.

Uskoci. Poslije pada Bosne (1463) i Hercegovine (1482) potraži onaj dio pučanstva (poglavito katoličke vjere) koji ne htjede da se pokori Turčinu utočišta u susjednoj Hrvatskoj i Slavoniji. Ti bjegunci zovu se u slavonskim stranama obično "pribegi, prebegi", a u južnohrvatskim "uskoci" (od "uskočiti"), ali i Vlasi, Martolozi i Morlaci. Bilo je više uskočkih skupina, ali najpoznatija je ona koja je došla iz Bosne i Hercegovine i počela se oko 1530. skupljati oko tvrđave Klisa kod Splita, gdje ih je tamošnji senjski kapetan Petar Kružić – pod čiju je upravu Klis pripadao – primio u službu kao vojnike. Iz Klisa zalijetali su se potom sve češće u susjedne turske krajeve, pa zato Turci i pregnuše da osvoje grad, što se i dogodilo (12. marta 1537). Sada se uskoci odsele u Senj, naime u središte one kapetanije pod koju su pripadali, i tako se uskočko ime proširi s vremenom na sve vojnike senjske kapetanije od Rječine do ušća Zrmanje na primorju i do Brinja i Otočca u unutrašnjosti. Položaj Senja s gorovitim zaleđem i otočnim pročeljem te sa čuvenom burom jest takav da ga ni s morske ni s kopnene strane nije bilo lako osvojiti. U taj čas (1537) bijaše Senj pod zapovjedništvom ljubljanskoga Ratnog vijeća – kasnije (od 1564) gradačkoga dvora – i sijelo istoimene kapetanije u Hrvatskoj krajini. Prema tome, dakle, postadoše uskoci vojnici na Hrvatskoj krajini i sa svojim potomcima sačinjavali su više od osamdeset godina gradsku posadu. Ta se dijelila na četiri kumpanije, kojima stajahu na čelu uskočke vojvode. Malo-pomalo pridružilo se tim uskocima i mnoštvo bjegunaca iz Mletačke Dalmacije, koji često umakoše kazni. Stoga uskoci nisu jedna jedinstvena etnička skupina, jer je u njoj bilo pored pretežnog broja Hrvata katolika, te pravoslavnih Srba, još i nešto Talijana *(venturini).* Uskoci bijahu veoma smiona čeljad, oboružani puškom i sjekirom, a kadikad i handžarom. Bili su sposobni podnositi svakojaku oskudicu i muku. Osim toga, dobro im bijaše poznat svaki kutić kako u Velebitu, tako i po otočju. Imali su dobivati mjesečnu plaću, ali ta je obično izostajala. Tako se, eto, silom prilika dogodi da su se uskoci morali prehranjivati plijenom i otimačinom, jer senjska okolica ne rodi baš ničim. Budući da se na Hrvatskoj krajini neprekidno ratovalo s Turcima, uskoci su ponajradije tražili sebi hrane kod njih, i to na dva puta: kopnom u turskoj Lici i morem u današnjoj Dalmaciji, koja je tada bila najvećim dijelom, sve do gradskih zidina, u vlasti Turaka. Razumije se, zbog vječnoga "malog" rata na Krajini nije nikome padalo na um da u tome uskoke priječi, pa ih je i Venecija pomagala kad je god bila u ratu s Turcima, dopuštajući im da preko njezina zemljišta prelaze na tursko.

19 Banderij, to jest svileni barjak, predavao je kod imenovanja kralj banu u znak vrhovne vojničke vlasti u Hrvatskoj.

Ali kad je Venecija s Turskom sklopila mir (1540), Porta je počela energično tražiti od Republike da ne pomaže uskoka koji su redovito plijenili turske lađe na Jadranskom moru. Da izbjegnu prijekorima Porte, Mlečani počeše prevoziti tursku robu na svojim lađama; ali uskoci tada zaustavljahu Mlečane zahtijevajući od njih tursko vlasništvo. Tada sultan Sulejman javi Veneciji da će on – budući da Mlečani nisu sposobni da održe red u Jadranskom moru – otpremiti onamo svoju mornaricu

Senj u sredini XVII st. (Iz rukopisa M. Stiera, 1660)

koja će Senj osvojiti i uskoke istrijebiti. Ali kako Mlečani nipošto ne htjedoše dopustiti da turska mornarica uđe u tobože "njihovo" more, došlo je do uskočko-mletačkih sukoba.

Prvi sukobi padaju već u godinu 1557, kad je mletačka mornarica prvi put blokirala senjsku luku. A kad se Venecija i opet zarati s Turskom ("Ciparski rat" od 1570. do 1573), obnovi svoje prijateljske veze s uskocima, ali ih odmah i prekine poslije utanačena mira s Turcima. Međutim, pravi ogorčeni sukobi uskočko-mletački nastupiše poslije bitke kod Klisa (1596), u kojoj su Mlečani pomagali Turcima. Kao nekoć hrabri Neretljani u doba narodnih vladara, tako su sada i uskoci smetali i sprečavali slobodnu plovidbu Veneciji po Jadranskom moru, napadajući njezine lađe i robeći ih s tolikim uspjehom da sva sila mletačka nije dostajala da ih ukroti.[20] Ti se mnogogodišnji sukobi dijele u dva odsjeka: prvi ide do ubistva generala Josipa Rabate (31. decembra 1601) koji je bio poslan u Senj da učini mir i red, ali je svojom okrutnošću izazvao

20 [Pored sve smjelosti koju su senjski uskoci obilato pokazivali u svojoj borbi protiv Venecije, ne mogu se previdjeti i neke negativne crte u njihovim pothvatima. Navikli na pljačku, oni nisu štedjeli ni svojih sunarodnjaka na mletačkim i turskim posjedima i često su na njih navaljivali teške novčane terete u obliku svakogodišnjeg danka.]

bunu i u njoj zaglavio; a drugi do takozvanoga Uskočkog rata i Madridskog mira (1617). Venecija je, naime, jednako pregovarala s gradačkim nadvojvodom Ferdinandom i kraljevima Rudolfom i Matijašem II; ali nitko nije mogao ništa učiniti jer zbog financijske bijede nisu mogli uskoka redovito i stalno plaćati. I tako je najzad došlo do Uskočkoga rata (1615-1617), u kojem uskočke lađe dopriješe do Venecije, a inače se ponajviše vodio oko slovenske Gorice i Gradiške na Soči. Poslije dvogodišnjeg ratovanja došlo je posredovanjem Francuske i Španije do mira u Madridu; nadvojvoda Ferdinand se obvezao da će uskoke preseliti iz Senja nekud daleko u unutrašnjost, njihove lađe spaliti, a u grad smjestiti njemačku posadu. Uskoci bijahu potom naseljeni po Otočkom krasu i Žumberku, gdje se s vremenom izgubiše među ostalim pučanstvom.[21]

Izbor i krunisanje Ferdinanda II. U doba kad je boležljivi Matijaš imenovao Nikolu Frankapana Tržičkoga banom, već ga je dulje vremena zaokupljala briga – jer sam nije imao djece – kako da osigura svome stričeviću, štajerskom nadvojvodi Ferdinandu, nasljedstvo u svojim kraljevinama i zemljama. U tu je svrhu sazvao na kraju 1617. sabor u Požun sa zadaćom da izabere i okruni ugarsko-hrvatskim kraljem nadvojvodu, tada već izabrana i okrunjena kralja češkoga (od juna 1617). Uoči toga imao se sastati i hrvatski sabor da izabere svoje poslanike. Tako se dogodi da je ban Nikola Frankapan svečano uveden u svoju

Kastav u XVII st. (prema J. W. Valvasoru, Die Ehre des Herzogthums Crain, Nürnberg 1689)

21 Jedan je suvremenik zabilježio da su uskoci u posljednjih trideset godina počinili Veneciji štete 20 milijuna dukata koje u plijenu koje kao ratni trošak.

čast s punom vojničkom vlasti i kraljevskim banderijem (6. decembra). Međutim, požunski se sabor zbog kraljeve bolesti sastao istom u martu 1618, a nadvojvodu Ferdinanda izabrao ie tek poslije duljega raspravljanja kraljem (16. maja). Do krunisanja proteklo je još mjesec dana i pô, jer je sabor htio najprije raspraviti svoje tegobe *(gravamina)* i da od novoga kralja dobije obećanje da će ih ukloniti. Hrvatski su poslanici tada ponovili svoje tužbe u cilju obnove banske vlasti i pohrvaćenja Krajine; štaviše, kako se baš tada ispraznilo mjesto karlovačkoga generala[22], zamole kralja Matijaša da imenuje bana Nikolu Frankapana Tržačkoga generalom i da se tako Hrvatska krajina opet podvrgne banskoj vlasti. Najzad je izabrani kralj Ferdinand zasebnom inauguralnom diplomom zajamčio hrvatskom kraljevstvu da će mu ispuniti želje kad dođe na prijestolje (17. juna). Poslije toga okrunjen je (1. jula 1618) za ugarsko-hrvatskoga kralja; tom je prilikom ban Nikola Frankapan nosio kraljevsko žezlo, mladi grof Krsto Erdödy zastavu Slavonije, a grof Juraj Zrinski zastavu Srbije. Uskoro potom umre kralj Matijaš (28. marta 1619) i ostavi svome stričeviću s prijestoljem i tridesetogodišnji rat, koji je zbog vjerskih smutnja u Češkoj buknuo upravo u doba požunskog izbornog sabora.

Ferdinand II (1619-1637). Vladanje Ferdinanda II ispunjeno je neprekidnim ratovanjem ne samo u Češkoj i Njemačkoj nego i u Ugarskoj s erdeljskim vojvodom Gavrom Betlenom kojega su Madžari proglasili svojim kraljem, a Turci pomagali. Hrvati su sudjelovali u oba rata kao laki konjanici, obično nazivani arkebuziri, koji bi sa svojim malim, ali brzim konjima uvijek boj započeli i dovršili. U Wallensteinovoj vojsci vodio je Hrvate ban Juraj Zrinski (1622-1626), otac braće Nikole i Petra. On umre iznenada za vojne protiv Mansfelda u Požunu (18. decembra 1626) u 28. godini. Već su suvremenici šaputali da je "otrovan rotkvom", ali za to nema nikakvih dokaza. Poslije njega vodili su Hrvate različiti carski generali (grof Ivan Isolano, Ivan Werth i Walter Leslie), a odlikovali su se u svim znatnijim bojevima; štaviše, kaže se da je kod Lutzena (16. novembra 1632) švedski kralj Gustav Adolf poginuo upravo od njihove ruke, dok je znamenitoj carskoj pobjedi kod Nordlingena (7. septembra 1634) mnogo pridonijela baš njihova hrabrost.[23] Potkraj tridesetogodišnjeg rata (a za vladanja Ferdinandova sina Ferdinanda III) sudjelovala su u mnogim bojevima i oba brata Nikola i Petar Zrinski, ističući se velikim junaštvom.

Pitanje Vojne krajine. Uza sve zasluge što su ih Hrvati u tim dugotrajnim ratovima stekli, ipak im bečki dvor ne uvaži želje da se Vojna krajina podvrgne banu i saboru; štaviše, njezino je unutrašnje uređenje prvi put provedeno baš za Ferdinanda II. Ona se sada razdvoji na dva generala: karlovački (ili Hrvatska krajina) i varaždinski (ili Slavonska

22 Dne 7. juna 1617. umro je general grof Adam Trautmansdorf.

23 [Tada su se stanoviti odredi konjanika, bez obzira na etničku pripadnost, nazivali "Hrvatima" jer su, kao laka konjica, bili naoružani na "hrvatski" način.]

krajina). Budući da su ti krajevi bili veoma slabo napučeni, Nijemci su počeli mamiti različitim privilegijima u turskom susjedstvu naseljene pravoslavne Srbe (Vlahe), braneći ih od zahtjeva hrvatske gospode koja su na saboru tražila da im oni budu kmetovi, jer su se smjestili na njihovim posjedima, i da plaćaju katoličkim biskupima desetinu. Zbog toga je došlo do oštrih sukoba između hrvatskih staleža i bečkog dvora, a svršili su napokon time da je Ferdinand II izdao (5. oktobra 1630) doseljenicima povelju po kojoj će oni biti samo krajiški vojnici, a ne kmetovi hrvatske gospode; nadalje im je dopušteno da sebi slobodno biraju seoske knezove, koji su opet birali suce.[24] Tim činom postane Krajina zaseban teritorij, sasvim izuzet ispod banske i saborske vlasti. To cjepkanje ionako malene hrvatske zemlje navede hrvatske staleže da su se počeli sve tješnje prislanjati uz Ugre na zajedničku obranu.

Ferdinand III (1637-1657). Ali pitanju teritorijalne cjelokupnosti hrvatskoga kraljevstva pridruži se po smrti Ferdinanda II (15. februara 1637), za njegova sina i nasljednika Ferdinanda III, i pitanje o opstanku ustava. Poslije Westfalskog mira (1648) počelo se u Beču odlučno pomišljati kako da se Ugarska i Hrvatska izjednače s austrijskim zemljama, to jest kako da se pretvore u provincije.[25] Stoga se ban Nikola Zrinski (1647-1664) morao odlučno boriti za svoju sudbenu vlast, a uzalud mu je bila sva borba da steče karlovački generalat. Štaviše, u Beču se nije rado gledalo ni to što su braća Nikola i Petar Zrinski hrabro suzbijali turske najezde na njihove posjede – unatoč miru na ušću Žitve koji se uvijek produživao – naročito kod Kostajnice (u augustu 1651). I tako

24 [Već 1627. je Ferdinand II podijelio “narodu Vlaha... koji sada borave u krajevima Slavonije i Hrvatske” pravo da “bez smetnje od bilo koga ... mogu ostati na dosadašnjim sjedištima i imanjima” i to pod neposrednom vlašću kralja. Uza sve to je hrvatski sabor 21. II 1629. još jednom pokušao da pitanje pravnog položaja ovih doseljenika riješi posebnim “Vlaškim zakonom”, Prema njemu, “ako se Vlaški sinove k orsagu (tj. državi) dobrovoljno pridadu”, onda “na tlaku ne budu hodili i za kmete ne budu držani”, a “gospode zemalskoj ono budu davali što su do seh dob generalu i kapitanu davali, ali (ili) ono, kako se zemalskum gospodum drugim putem pogode”. Prema tome, oni “zevsema budu orsaški kotrigi (tj. punopravni državljani), ter da s orsaškemi pravdami živu”, ispunjavajući isključivo vojnu dužnost. (Šišić, Hrv. sab. spisi V, 461/2.) U raspravi “Politika Habsburgovaca...” (1939) Šišić je prihvatio kao ispravno mišljenje Vj. Klaića da bi Srbi-krajišnici postali “gotovo posve ravnopravni” plemstvu hrvatskoga kraljevstva u slučaju da su primili “ove zaista pravedne i dobronamjerne sloboštine” (str. 144).

Međutim, taj je pokušaj hrvatskog plemstva došao prekasno, a oduprle su mu se i krajiške vojne vlasti. Kralj je 1630, novom ispravom koja je postala poznata pod imenom *“Statuta Valachorum”*, priznao krajišnicima pravo naarednu samoupravu i potanko im odredio njihove dužnosti. Selo je sebi biralo “suca ili kneza”, a knezovi, s 2-3 starješine ili jurata iz svakog sela po jednoga “vrhovnog suca” za svaku od tri kapetanije (potonje pravo poništeno je 1666, poslije bune križevačkoga velikog suca Stefana Osmokruovića). Usp. B. Sučević, Razvitak “Vlaških prava” u Varaždinskom generalatu, Hist. zbornik VI, 1953. Najvažnije odredbe tzv. Statuta Valachorum u prijevodu v. J. Šidak, Historijska čitanka I, 1953, str. 134-137.]

25 To se zbilo sa češkom poslije bjelogorske bitke (1620).

nastupi napeto stanje između hrvatskih staleža i njemačkih časnika, koji se isticahu još i rijetkom obiješću, a dovest će po smrti Ferdinanda III (2. aprila 1657) s vremenom do sudbonosne katastrofe.

V
VLADANJE LEOPOLDA I. DO VELIKOG RATA ZA OSLOBOĐENJE (1657-1683.)

Prvi turski rat. Budući da je Ferdinandov stariji sin, Ferdinand IV, okrunjen još za očeva života ugarsko-hrvatskim kraljem (16. juna 1647), umro prije oca (9. jula 1654), naslijedio ga je mlađi sin Leopold I (1657-1705). Mladi kralj bijaše slabašna tijela, mučaljiv, pobožan i neodlučan; živio je veoma skromno. Samostalnosti u njega ne bijaše jer je u svemu slušao svoje savjetnike, potvrđujući uvijek njihove prijedloge. Razumije se, to samo po sebi nije ništa loše; ali na nesreću bijaše Leopold I okružen slabim i katkada nevaljalim ljudima, od kojih su neki bili pod stranim utjecajem, naročito pod utjecajem francuskoga kralja Ludovika XIV, toga velikog protivnika Habsburške kuće. Ali kao za naknadu obdari ga Promisao nizom slavnih vojskovođa, a ti su mu proslavili ime i proširili državu.

Zbog zamršenih erdeljskih poslova, gdje austrijska stranka izabra knezom Ivana Kemenyja, a turska Mihajla Apafija, zaplete se Leopold uskoro po svom nastupu u prvi turski rat (1663-1664), sve protiv svoje volje. U Ugarskoj bijaše glavni vojskovođa carski general Rajmund Montecuccoli, a u Hrvatskoj i jugozapadnoj Ugarskoj ban Nikola Zrinski i njegov brat Petar. Braća pozdraviše s velikim veseljem rat, jer su samo u njemu vidjeli spas Hrvatske i njezino proširenje. Još 1660. htjede Nikola Zrinski navaliti na tursku Kanižu, ali mu to zabrani dvorsko Ratno vijeće. On se doduše pokori toj zapovijedi; ali iduće godine sagradi na sastavcima Mure i Drave jak grad komu dade ime Novi Zrinj. Za velikog rata slavna potuče na Muri sa trista hrvatskih konjanika dvije hiljade Tatara kad htjedoše provaliti u Štajersku (u novembru 1663), a Petar pobije gotovo istodobno nedaleko od Otočca sa 2500 ljudi Ali-pašu Čengića sa 10.000 momaka, spremnih da provale u Kranjsku i Istru. U početku 1664. (od 13. januara do 15. februara) upadne Nikola Zrinski u južnougarsku Podravinu, zauzme Bobovišće (Babocsa) i Pečuh i dopre do Osijeka gdje popali slavni Sulejmanov most preko Drave.[26] Sva se Evropa divila ratnoj slavi braće Zrinskih. Zbog toga krene idućeg ljeta veliki vezir Ahmed Köpröli (Čuprilić) s golemom vojskom pravo na njega,

---

26 Most je gradilo počevši od 1529. kroz šest godina 30.000 radnika, a vodio je ne samo preko Drave na pontonima, nego zbog čestih poplava sve do Darde na stupovima. Dugačak bijaše 8565 koraka (oko 6 km), a širok 17 koraka. Opremljen bijaše još i kulama i drugim utvrdama. Požar od 31. januara 1664. pospješio je jak sjeverni vjetar, koji je vatru širio od Darde dalje, no ipak most nije sav izgorio. - [Usp. o tom mostu J. Matasović, Stari osječki most, Nar. starina 18, 1929. Prema podacima ove rasprave nema sumnje da "turski osječki most datira još od 1526" i i da je "tokom vremena mijenjao materiju..." str. 31.]

Početak tzv. Statuta Valachorum 1630. – Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb

Pazin, u XVII st. (prema J. W. Valvasoru)

opsjedne Novi Zrinj i osvoji ga već 30. juna krivnjom generala Montecuccolija, ličnog protivnika Nikole Zrinskoga, koji ne htjede gradu pomoći premda se nalazio u njegovoj blizini. Pošto je Novi Zrinj pao i bio razoren, veliki vezir krene na sjever prema Beču. Ali ga 1. augusta 1664. Montecuccoli i francuske pomoćne čete ametom potuku kod Sv. Gotharda na rijeci Rabi. To je jedna od najsjajnijih kršćanskih pobjeda i početak onog niza sretnih vojna koje oslabiše Osmanlijsko Carstvo. Ipak, neodlučno dvorsko Ratno vijeće ne htjede da se neprijatelj dalje progoni i uništava, već brže-bolje ponudi i sklopi 10. augusta u obližnjem Vasváru na dvadeset godina mir, po kojem je Turcima ostalo ne samo sve ono šta su u taj čas držali nego im se Leopold još obvezao platiti 200.000 talira ratne odštete.

Propast Zrinsko-Frankapanskog roda. Kad su ugarski i hrvatski staleži dočuli za taj nagli mir, uzavreše listom zahtijevajući glasno da se rat za oslobođenje njihove potlačene domovine nastavi i dodavajući da mira ne mogu priznati jer u smislu tadašnjih zakona nisu pri njegovu sklapanju sudjelovali ugarski i hrvatski zastupnici. Uzrujanost i nezadovoljstvo još većma poraste kad se proširi glasina da u vašvarskom miru ima tajna klauzula kojom car Leopold dopušta Turcima slobodan prolaz u Italiju, zapravo na mletački teritorij, jer je Venecija u taj čas bila s Turcima u ratu zbog otoka Kandije (Krete). Svakako, pored ovoga izravnog povoda nezadovoljstvu, bilo je razlogom još i nekoliko starijih uzroka. U prvom redu valja istaknuti centralističku težnju bečkog dvora da od Ugarske i Hrvatske učini austrijske provincije, podvrgavajući ih svojim centralnim njemačkim dvorskim uredima. Hrvate i Madžare, nadalje, osobito je vrijeđalo što su se u njihovoj zemlji nalazile mnogobrojne njemačke čete s njemačkim časnicima, a naročito na Krajini i po svim ugarskim tvrđavama. Općenito se držalo da je ta vojska u zemlji na štetu Ugra i Hrvata. Kako vlada nije čete uredno plaćala, počele su one pljačkati plemstvo i puk, a osim toga su (naročito časnici) provodili i nemoralan život. Svim tim porocima mogli su odmoći jedino sabori, ali ih vlada nije nikako htjela redovito sazivati, neprestano ih odgađajući. Najzad treba i to spomenuti da je dvor u svojem otporu protiv samosvjesnih Ugra i Hrvata budno pazio na svaku priliku da im upropasti glavne velikaše u korist svojih političkih ciljeva.

Kad se dakle nezadovoljni Ugri i Hrvati uvjeriše da dvor ne misli poništiti vašvarski mir, odluče sebi pomoći na drugi način. Nezadovoljnicima stade na čelo hrvatski ban Nikola Zrinski,[27] a uza nj bijahu glavni kolovođe palatin Franjo Wesselenyi, ostrogonski nadbiskup Đuro Lippay, a kasnije i državni sudac *(iudex curiae)* Franjo Nadasdy, to jest glavni velikaši u Ugarskoj, te banov brat Petar Zrinski sa ženom Katarinom

27 Nikola Zrinski najodličniji je madžarski pjesnik starijeg vremena. Uza sve to smatrao se Hrvatom, kako sam piše god. 1658. prijatelju Ivanu Ručiću, zagrebačkom podžupanu: "Ego mihi conscius aliter sum, etenim non degenerem me, Croatem et quidem Zrinium esse scio." Ráth-Römer, Györi és régészeti füzetek. Vol. II, Đur 1863, 198 (iz arhiva u samostanu Pannonhalma).

Frankapankom, sestrom kneza Krste Frankapana Tržačkoga. Odmah u početku nezadovoljnici zaključe da će potražiti pomoći od francuskoga kralja Ludovika XIV. Već sto i pedeset godina bijaše Francuska u borbi s Habsburgovcima, težeći da uzdrma njihov svjetski položaj. Ludovik XIV bijaše jedan od najsposobnijih zastupnika ove tradicionalne francuske politike, ali se nije služio samo ubojitim oružjem, već i pameću, spretnošću i diplomatskom vještinom. Na jesen 1664, dakle, pošla je Katarina Frankapanka potajno u Veneciju, gdje je tamošnjem francus-

G. Bouttats:

Grof Petar Zrinski Markiz *Fran Krsto Frankapan*

kom poslaniku Petru de Bonzy izjavila da su braća Zrinski, budući da Leopold i njegovi doglavnici s njima nedolično postupaju, spremni da se stave pod protektorat Ludovika XIV. Ako ih kralj primi, voljni su podići bunu jer je plemstvo ogorčeno i jedva čeka da sebi izabere drugoga kralja. Zrinski – reče ona – posjeduju golema imanja i luku Bakar, koja može da primi čitavu vojsku. Na tu ponudu odgovori Ludovik XIV (17. okt.), preko svoga ministra vanjskih poslova Lionnea, da s radošću prihvaća ponudu Zrinskih, te uz to naloži svom poslaniku u Veneciji

da nastavi pregovore i zaključi ih formalnim tajnim ugovorom. Uskoro potom stiže u Veneciju Petrov kapetan Franjo Bukovački. U prvoj polovici novembra 1664. uruči francuskom poslaniku Bonzyju u ime braće Zrinskih spomenicu u kojoj je izjavio da Zrinskima i ostaloj gospodi pod njemačkom vladom prijeti propast, pa da stoga žele, spasa i oslobođenja svoga radi, birati drugoga kralja; nude dakle krunu sv. Stjepana Ludoviku XIV. Ali da bi se ta namjera Zrinskih mogla i ostvariti, Bukovački zatraži da kralj pošalje u Bakar svoje ratno brodovlje s vojskom, pa i novac za njezinu opskrbu, jer su se Zrinski dugim ratovima izmoždili. Kad se sjedine francuska i hrvatska vojna sila, moći će braća Zrinski provesti svoje namjere, a uz to će steći i potrebnu pomoć protiv Turaka. Ali francuskom poslaniku, koji je poznavao intencije svoga gospodara, kao da se nije pravo svidjela namjera Zrinskih s Turcima, pa je stoga odmah upozorio Bukovačkoga da će braća Zrinski, ako dođu pod protektorat Ludovika XIV, morati isključivo da služe njegovim interesima. Napokon se sporazumješe da će Bukovački poslije tri nedjelje opet doći u Veneciju s detaljnom instrukcijom i punomoći braće Zrinskih. Uto se zbio presudan događaj koji je bitno utjecao na dalji razvoj. Dana 18. novembra 1664. pogibe Nikola Zrinski u lovu nedaleko od Čakovca, smrtno ozlijeđen od nastrijeljena vepra.[28] Smrt Nikole Zrinskoga bijaše možda najteži udarac za nezadovoljnike, jer im je oduzela još u početku najpozvanijeg vođu. U banskoj časti naslijedi ga brat Petar Zrinski (1665-1670), koji odmah potom nastavi pregovore s Ludovikom XIV preko njegova bečkog poslanika Gremonvillea. Uz to sklopi s palatinom Franjom Wesselenyijem, pošto se njegova kćer Jelena udala za kneza Franju Rakoczyja u Stubničkim Toplicama u sjevernoj Ugarskoj, pismeni ugovor (5. aprila 1666) za spas Ugarske i Hrvatske "na kakav mu drago zakonima i ustavom dopušteni način."[29] Upirući se na članak 31. "Zlatne bule" kralja Andrije od 1222, oba su velikaša držala da rade ispravno ako prije svega pozovu kralja Leopolda na poštovanje ustava, a tek tada, ako to ne bi koristilo, latit će se oružja. Ali prije negoli je i do čega došlo, palatin Wesselényi umre (27. marta 1667), pa tako zadesi nezadovoljnike drugi teški udarac.

Nezadovoljnici se po palatinovoj smrti rascjepkaše, jer Petar Zrinski otada radi u Hrvatskoj sam za sebe ne mareći mnogo za Nádasdyja i

28 Već su suvremenici pričali da je ban zapravo mučke ubijen od nekoga lovca, ali je to izmišljotina, jer mnogobrojni pouzdani spisi njegova brata Petra i Nikoline udovice, Sofije Loblove, jasno dokazuju pravi tok događaja. Ono govorkanje samo znači da nije bilo toga zla što ga tadašnje pokoljenje ne bi u svom ogorčenju naprtilo mrskom Nijemcu.

29 Petar Zrinski zaklinje se Franji Wesselényiju: "quod considerato et bene pensitabo praesenti istius regni Hungariae, patriae nostrae charissimae, et eidem annexorum regnorum (tj. Hrvatske), periculosissimo statu, ultimumque excidium calamitosissimum minante, pro avertendis istiusmodi malis cum exc. d. c. Fran. Wesselenii... palatino... contulimus, quibusnam viis et mediis *iuxta leges* et constitutiones regni, conditionesque diplomatum regiorum remedium adhiberi possit." Istim se riječima zaklinje i palatin banu. Oba originala u Državnom arhivu u Beču; objelodanio ih je Rački, Izprave o uroti bana Petra Zrinskoga, Zagreb 1873, str. 15-16.

Ugre. Kako je Štajerska graničila s Hrvatskom, Petar je stekao jakog pomagača kad mu se pridružio bogati južnoštajerski (celjski) vlastelin i tadašnji štajerski upravitelj Erazmo Tattenbach (9. septembra 1667). Ali zato pogodi bana osjetljiv udarac kad mu poslije dugotrajna šaranja Ludovik XIV, koji se baš tada tajno nagodio s Leopoldom u pitanju diobe španjolske baštine, javi da mu ne može pomoći i da ga ostavlja "zauvijek" *(pour toujours)*. Jedina mu utjeha u taj čas bijaše da ga je dvor poslije dugog oklijevanja dao (5. novembra 1668) svečano ustoličiti za bana na hrvatskom saboru, ali časti karlovačkog generala, koju je također za sebe tražio, nije dobio.

Pošto ga je Francuska ostavila na cjedilu, Petar Zrinski se obrati na Veneciju, ali bez uspjeha jer ga Republika poslije mnogogodišnjih obećanja također na kraju odbije zato što se tada izmirila s Turskom predavši joj Kandiju. Tada ban svrati pažnju na Poljsku, gdje je 19. juna 1669. izabran kraljem mladi Mihajlo Wiśniowiecki, koji ne bijaše ni francuski ni austrijski kandidat, jer su se oba dvora, i versajski i bečki, već dulje vremena upletala u poljske poslove s težnjom da tu jaku državu privuku na svoju stranu. Budući da mladi kralj još nije bio oženjen, požuriše se tada u Beču da Mihajla ožene Leopoldovom sestrom, nadvojvotkinjom Eleonorom, nadajući se da će tim brakom učvrstiti austro-poljsko prijateljstvo. Zrinskomu se, pak, u čijoj je ratnoj politici Poljska vazda igrala veliku ulogu, razumije se, nije nikako sviđalo ovo zbližavanje, pa stoga odluči otputovati u Beč i odavle učiniti sve moguće kako bi spriječio zasnovanu ženidbu, svrativši pozornost kraljevu na kćer danskoga kralja. Upravo je u to vrijeme stigao u Beč i Petrov šurjak, mladi dvadesetšestgodišnji knez Fran Krsto Frankapan,[30] koji sve dotada nije ništa znao o Petrovoj zavjereničkoj akciji; štoviše, ban je još nedavno izrijekom naložio svojim pristašama da im o svemu tome ništa ne kazuju. Razlog su tome bile neke porodične razmirice. U međuvremenu je Fran Krsto Frankapan pošao na put, a njegovo podulje izbivanje doskora izgladi sve protivštine. Putujući većinom po Italiji, Frankapan se oženi nećakinjom čuvenoga kardinala Barberinija, Julijom de Naro, s kojom je osim ljubljene žene dobio još i mnogo smisla za romansku (latinsku) civilizaciju, naročito za lirsku poeziju; on je pjevao na hrvatskom i talijanskom jeziku, a osim toga je preveo na hrvatski[31] i nekoliko prizora iz Moliereova "Georgesa Dandina". Bijaše uopće potpuno vješt ne samo hrvatskom i latinskom jeziku već naročito još i talijanskom. Baš takav je čovjek sada bio Zrinskomu potreban da mu prevede u korektnu talijanštinu hrvatski sastavljenu uputu za poslanika koga je mislio otpremiti

30 [Premda je Šišić u dosadašnjem tekstu upotrebljavao oblik Frankapan, koji je u izvorima češći od oblika Frankopan, na ovom se mjestu odjednom priklonio potonjem obliku, vjerojatno zato što se on, zahvaljujući popularizaciji urote, udomaćio u široj javnosti, a upravo se u krugu urotnika najviše i upotrebljavao. Iz gore spomenutih razloga zamijenio sam taj oblik prvim.]

31 [Frankapan je, u stvari, preveo samo prva tri prizora Molièrove komedije i to u prozi na slovenskom jeziku, vjerojatno zbog toga što je, prenoseći radnju u domaću sredinu, učinio glavnim licem jednog imućnog seljaka-Slovenca.]

u Poljsku. Zbog toga, tek što je saznao da mu se šurjak nalazi u Beču, potraži ga u stanu i izmiri se s njime. Potom mu reče, znajući dobro koliko je Frankapan mrzio Austriju i bečki dvor, da možda bog hoće da poljski kralj bude i ugarsko-hrvatskim kraljem, a zatim da će i doći do rata s Turcima, njima toliko potrebna. Potom izvadi iz džepa hrvatskim jezikom koncipiranu uputu, u kojoj je najoštrijim riječima ustao protiv austrijske kuće, ne bi li time mladom Mihajlu oduzeo svaku volju za savez s njome. Tu je uputu sada Frankapan preveo na talijanski, a banov službenik, talijanski dominikanac Francesco Maria Bargigli ponese je kao tajni kurir u Varšavu, gdje je uruči kralju Mihajlu. U toj uputi Petar Zrinski je poljskom kralju izrijekom stavio na srce ove veoma značajne riječi: "Austrijska je vlada samo naoko jako zauzeta za katoličku vjeru, jer je ona uistinu tek bazilička vlada, to jest šarena poput baziliska, držeći da ima da traži u nemiru drugih svoj mir, u nesreći drugih svoju sreću, a u istrebljenju sloboština i u potpunom podjarmljenju Ugarske i Hrvatske svoju veličinu i slavu. Nema, naime, vlade na svijetu – ističe na kraju Zrinski – koja bi bila toliko pokvarena i koja bi gajila tako pogane osjećaje prema Bogu i pravima naroda kao što je ova, a najgore je to što nema nade da će se to ikad popraviti." Ali sve Petrovo nastojanje bijaše uzaludno. Kralj Mihajlo Wiśniowiecki oženio se Eleonorom, sestrom Leopolda, pa tako bijaše austrijski utjecaj u Poljskoj osiguran.

U takvim je prilikama razumljivo da je Zrinski samo gutao svoj bijes i srdžbu. Naročito se uzbuđivao i zbog toga što mu je bečka vlada uvijek nametala dužnosti koje su bile skopčane s mnogo troškova, a unosna je mjesta dijelila nespretnim i često nevrijednim ljudima. Zato odluči da će kod dvora energično zatražiti da mu isplate 3000 for. u ime naknade za različite izdatke, a to su mu i obećali. Ali kad je došlo do isplate, opazi Zrinski da mu je tih 3000 for. doznačeno kao predujam na račun njegove buduće plaće. To je bilo pri koncu jula 1669. Zrinski sada plane. "Ne znam – reče – smatra li me dvor djetetom ili budalom," a srdžbe svoje nije utažio ni u samom kraljevu predsoblju. "Još ćete me se bojati", dovikne prijeteći se uzdignutom pesnicom zaplašenim dvorjanicima i poleti na brzom konju u Hrvatsku. Sada nastane u njegovoj duši velik i presudan preokret.

Vrativši se kući u Hrvatsku, stigoše ga glasine da će Turčin sada, poslije sklopljena mira s Venecijom, okrenuti svu svoju silu na Hrvatsku, a naročito na omraženog Zrinskoga. Ban je znao da ga u Beču ne vole, ali to još nije bilo ništa. On je, naime, dobro znao i to da će ga dvor u slučaju da Turci navale naprosto žrtvovati, ne mareći za njegovu propast. Sasvim je dakle pojmljivo da je došao na misao kako će biti bolje da se sam s Turcima nagodi negoli da se dade uništiti. Prijedlog u tom smislu stavio mu je kapetan Bukovački. Petar Zrinski se najprije nećkao, ali kad ga je Bukovački počeo zaklinjati "Bogom i krvlju Isusovom" da ga posluša, i kad je to odobravala njegova žena Katarina te drugi kapetani i časnici, Petar je najzad popustio. Sredinom novembra 1669. poslao je dakle potajno na Portu kao svoga glasnika Franju Bukovačkoga s uputom da ondje sklopi povoljan ugovor. Budući da se ban

već prije toga sa znanjem i odobrenjem bečkog dvora dopisivao s Turčinom, ne bi li štogod od njega ispipao, to se nadao da mu se taj korak, ako ne uspije, neće za zlo upisati jer se mislio izgovoriti da je kapetana poslao u Tursku zapravo kao uhodu. Bukovačkog su u Solunu sultan Mehmed IV i njegovo vijeće dobro primili (24. decembra 1669), tako da je držao da je savez, utanačen s Turčinom uz veoma povoljne uvjete, gotova stvar. Uvjeti bijahu ovi: Ugarska i Hrvatska dolaze pod sultanovo pokroviteljstvo i plaćaju godišnji danak od 12.000 talira, koji se nikad ne može povećati. Sultan ima da očuva Ugarskoj i Hrvatskoj staru slobodu i ustav. U sultanovo ime vladat će Ugarskom i Hrvatskom Petar Zrinski i njegovi potomci; po izumrću njegova koljena, Ugarska i Hrvatska izabrat će sebi same novu dinastiju, što ima sultan potvrditi. Zrinskoga pomagat će budimski paša sa 30.000 momaka, a ako ustreba, i čitava turska vojska. Gradove koje bi turska vojska otela Nijemcima predat će Turci Ugrima i Hrvatima.

Međutim, veliki vezir Ahmet Köpröli, koji bijaše tada glavna ličnost u Turskom Carstvu, a nalazio se u to doba na Kandiji, ne htjede da pristane na taj ugovor, jer nije htio da se zbog Petra Zrinskoga, komu nekako nije pravo vjerovao, zarati s Leopoldom. Ali na žalost, veliki vezir nije to otvoreno izjavio Bukovačkom kad je iz Soluna došao k njemu na Kandiju, već mu samo reče da će njegov gospodar primiti odgovor preko bosanskog paše. Baš u tome leži razlog propasti Petra Zrinskoga i njegovih drugova. Jer Bukovački, vjerujući da je uspio sa sultanom sklopiti povoljan ugovor, dojavi to banu pa se tako Petar Zrinski počne spremati sa šurjakom Franom Krstom Frankapanom na ustanak, objavivši svojim kmetovima na primorju i u Gorskom kotaru da će ih osloboditi ako se za njih dignu na oružje.[32] Ali još prije Zrinskoga saznao je bečki dvor za sve što se dogodilo s Bukovačkim u Turskoj, preko svoga rezidenta kod Porte Ivana Casanove, na čijoj su plaći bili Portini službeni tumači braća Anastasije i Janikije Pajanoti, rodom Grci, koji su bili prisutni kod audijencije Bukovačkoga. Tako se i dvor počeo spremati da odbije udarac.

Svoj savez s Turčinom Petar Zrinski odmah javi svom zetu Franji Rakóczyju u sjevernu Ugarsku; "tu stojimo svi pripravni – piše mu – samo čekamo čas kad će oganj da plane". Međutim učini Fran Krsto Frankapan ozbiljne pripreme za ustanak. Već 9. marta 1670. obavijestio je kapetana Gašpara Čolnića u pokupskom Sredičku da su "naši ljudi

32 Bukovački se nije više vratio u Hrvatsku, nego je s bosanske granice poslao banu svoga druga kapetana Pogledića da mu javi rezultat poslanstva. Poslije banove propasti pošao je u Drenopolje gdje je po svoj prilici i umro, ali se nije poturčio, što je veoma značajno jer je baš on najviše nagovarao bana da sklopi savez s Turčinom. – [S obzirom na Petrov poziv kmetovima, sačuvana izvorna građa ne dopušta tako uopćen zaključak. Prema toj građi, nije se radilo o mogućnosti nekoga općenitog oslobođenja kmetova na posjedima Zrinskoga nego o obećanju veće ili manje slobode svakom onome koji se naoružan pridruži uroti. Usp. J. Šidak, Prilog pitanju o odnosu Petra Zrinskoga prema kmetovama u doba urote 1670, Arhivski vjesnik III, 1960.]

(naime Bukovački i njegovi drugovi) s dobrim opravkom došli", pa stoga "komaj čekam, da naše kape s čalmami (to jest s Turcima) pomešamo, a tako mi boga da krilaki (naime njemačkih vojnika) budu frkati po zraku", – a "ako potribno bude, hoću i sam do paše bosanskoga pojti za bolje ugovorit i utvrdit dugovanje našemu početku (naime buni). Ufam se u boga da nam na dobro hoće izajti, listor da tako od prvice po glavi udarimo našim suprotivnikom; ni časa ne damo da se plundraši

Grof Petar Zrinski, Adrianskoga mora Sirena,
Venecija 1660.

sprave". Potom je došao u Zagreb sa 30 konjanika i pozvao (20. marta) građane na Markovu trgu, s izvučenom sabljom u ruci, na pokornost i priključak banu Zrinskomu. Građani odmah pristanu uz bana, "jer hoće da učine ono što i ostala zemlja", ali Kaptol je izjavio protivno, unatoč svemu Frankapanovu nagovaranju. Iz Zagreba ode u Brezovicu preko Save, gdje sakupi oko sebe okolno plemstvo (24. marta), kojemu reče da je Zrinski sve dosada uzalud pokušavao da pomogne domovini, kojoj prijeti sigurna propast od Turčina, pa da je baš zato, jer joj nema pomoći, bolje da se s Turčinom upusti u "pošten savez", birajući između dva zla

manje. Zrinski je dakle bio primoran – reče – da pošalje Bukovačkoga k Turčinu, a taj se s njime tako sporazumio da će "vazda ostaviti netaknutu vjeru, slobodu i ustav zemlje". Kad je potom prisutno plemstvo obećalo Zrinskomu vjernost, pođe Frankapan u Čakovac.

Ali ubrzo je Petar opazio da ga Turčin vara, pa stoga zaželi da se izmiri s uvrijeđenim Leopoldom i njegovom vladom. Zbog toga je poslao u Beč zagrebačkog nadbiskupa Martina Borkovića, a nešto kasnije i jedinca sina Ivana Antuna; ali još prije negoli mu je stiglo zamoljeno oproštenje, provali odjednom carska vojska u Međumurje pod generalom Spankauom. Na taj glas ostave Petar Zrinski i Fran Krsto Frankapan Čakovac i pođu u Beč (12. aprila 1670) da od kralja lično izmole oproštenje. Kad stigoše onamo, uhite ih i utamniče najprije u Beču, a zatim u Wiener-Neustadtu. Poslije višemjesečne istrage staviše ih pred sudište *(iudicium delegatum)*, sastavljeno naročito u tu svrhu, a ovo ih osudi na smrt radi veleizdaje. Za Petra Zrinskoga kaže osuda da je sagriješio više od ostalih jer je htio da bude ono što je Njegovo Veličanstvo, to jest nezavisni vladar hrvatski, te je stoga doista vrijedan da dobije na glavu mjesto krune krvnički mač". Dana 30. aprila 1671. izgubiše oba velikaša glave u Wiener-Neustadtu, a isti dan u Beču i njihov drug Franjo Nádasdy, koji je također bio uhvaćen i osuđen. Poslije nekoliko mjeseci zadesi ista sudbina i Štajerca Erazma Tattenbacha. Jedini je zet Petra Zrinskoga, Franjo Rákóczy, dobio pomilovanje, ali doskora umre (1676) i ostavi tromjesečna sinčića Franju. Još tada kad je Spankau provalio u Međumurje (u aprilu 1670), uhvaćena je i Katarina Frankapanka, a zatim utamničena u Grazu (na Schlossbergu), gdje je najzad poludjela i umrla u najvećoj bijedi (16. novembra 1673). Uz to je sav imutak obiju porodica zaplijenjen i razgrabljen.[33]

Nikola Erdödy. Tom katastrofom, kojom bijahu zatrte ove dvije drevne hrvatske porodice, uspne se njemačka prevlast u Hrvatskoj do svoga vrhunca, a bečka je vlada obustavila u prvi čas bansku čast, dignuvši Petra Zrinskog s banske časti[34] još prije njegova odlaska iz Čakovca. Nato povjeri (3. marta 1670) Leopold "privremeno bansku službu" grofu Nikoli Erdődyju, koji bijaše lični protivnik Petra Zrinskoga, za vojničke

33 Fran Krsto Frankapan bijaše posljednji član svoje porodice. Sin Petra Zrinskoga, Ivan Antun, živeći neko vrijeme bijedno na slobodi, umro je najzad u Grazu na Schlossbergu u tamnici 11. novembra 1703. kao posljednji Zrinski. I ban Nikola Zrinski ostavio je sina Adama, koji pogibe kao časnik u bitki kod Slankamena 19. augusta 1691.

34 U javnom, hrvatskim jezikom pisanom proglasu na hrvatski narod, kaže kralj Leopold, da je "grof Peter Zrinski nevernik postal naše korune, proti njoj puntarskim zakonom podignul se, pod svoju oblast kraljevstva naša hrvatsko i slovensko i dalmatinsko i bližnje naše orsage podegnati kanil, verne naše pod svoje čalarne i neverne ruke obernuti skušal." Zato ga skida s banske časti i "njegovu personu bantisamo i proskribujemo dajući oblast vsem i slednjim na nju tak, da ga slobodno umori ali uhiti, da još k tomu vsemu obećajemo onomu cesarski-kraljevski dar, koteri njega ili živoga ili mrtvoga nam da vu ruke." (Gl. Rački, Izprave 118-119).

poslove, a biskupu Martinu Borkoviću za sudbene. Ali kad se 17. aprila 1670. sastao sabor u Zagrebu, zamole staleži kralja da imenuje Nikolu Erdődyja banom. U isto je vrijeme karlovački general Ivan Herberstein nagovarao hrvatsko plemstvo da se otcijepi od Ugarske i zatraži sjedinjenje s austrijskim nasljednim zemljama; ali velika ga većina odbije. Tada Leopold odgovori hrvatskom saboru da popunjenje banskoga mjesta još za neko vrijeme obustavlja, a tek 1674. imenovao je Nikolu Erdődyja namjesnikom banske časti s punom vlasti. Uza sve to staleži se ponovo obraćahu na kralja da bi obnovio bansku čast i vlast u punom opsegu. Tek 10. aprila 1680. Nikola Erdődy je najzad imenovan pravim banom i na hrvatskom saboru svečano instaliran. Za njegova banovanja buknuo je drugi veliki turski rat kojim započinje oslobođenje hrvatskih zemalja od turskoga gospodstva.

VI
TURSKO VLADANJE I RAT ZA OSLOBOĐENJE (1683-1699)

Dok je manji dio Hrvata dospio pod njemačku premoć, najveći ih je broj već više od podrug vijeka stenjao pod osmanlijskim jarmom. Prije negoli počnemo govoriti o velikom ratu za kojega se Hrvati djelomično oslobodiše, treba da se upoznamo s turskim vladanjem po hrvatskim zemljama.

Opća karakteristika. Poznato je da je stari turski ustav mješavina neke čudne društvene jednakosti, to jest demokracije, i najstrašnijeg despotizma. Svi su Turci, naime, jednaki po vjeri, pred zakonom i po običajima. I najsiromašniji čovjek mogao je postati veliki vezir. Kod njih ne odlučuje porod (kao u tadašnjoj zapadnoj Evropi), nego sreća, sposobnost i spretnost pojedinca; štaviše, u XVI i XVII st. još nije kod njih bilo ni porodičnih imena uz koja bi se mogla nadovezivati obiteljska tradicija. Svagdje kamo je Turčin došao kao osvajač morale su prestati stare uredbe, staro pravo i obaveze. Bivši velikaš postao je baš tako podanik kao i njegov nedavni kmet. Samo Bosna čini u tom izuzetak, jer je njezino bivše patarensko plemstvo, a dijelom i katoličko, prijelazom na islam pridržalo svoje posjede, a time i svoj iznimni društveni položaj.[35] Tako se, dakle, dogodilo da se u Bosni, ili u Bosanskom pašaluku, začeo nov život; naprotiv, plemstvo iz podjarmljenih hrvatsko-slavonskih strana pobjeglo je u "ostatke" hrvatskoga kraljevstva ili u habsburšku Ugar-

35 [Novija su istraživanja pokazala da se o nekom masovnom prelaženju bosanskog plemstva na islam ne može govoriti. Velika su vlastela bila uglavnom istrijebljena ili su pobjegla u susjedne zemlje, a niže plemstvo moglo je do kraja XVII st. biti uključeno u timarsko-spahijski sistem ne odričući se kršćanstva. Ni jedna od istaknutijih begovskih porodica nije potekla od srednjovjekovne vlastele. Usp. V. Čubrilović, Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini, Jug. ist. časopis I, 1935.]

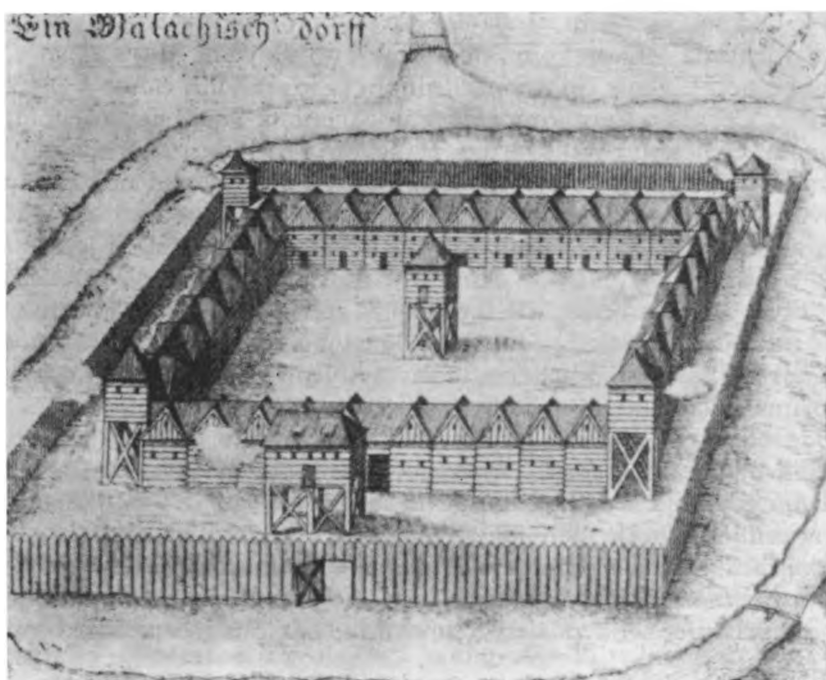
sku. Poslije stoljeća u Bosni nestaje nesloga jer su prestale sve svađe i razmirice, i svi su oduševljeni braniči islama i njegovih interesa.

Podjela. U vrijeme svoga najšireg prostranstva, Tursko Carstvo obuhvataše u Evropi sav Balkanski poluotok i svu zemlju njemu na sjever do Budima i Jegra (Eger, Erlau). U početku XVII st. dijelilo se ono u Evropi, Aziji i Africi na dvadeset i dva beglerbegata (pašaluka ili ejaleta), od kojih svaki odgovara jednom kraljevstvu po evropskim pojmovima. Svaki beglerbeg ima svoju vojsku, a trojica, jer neprekidno ratuju s pograničnom Hrvatskom i Ugarskom, imaju iznimni položaj u carstvu: to su budimski, temišvarski i bosanski. Svaki je beglerbeg (ili obično zvan paša) na čelu uprave, pri čemu mu pomažu tri glavna službenika: mufti (veliki sudac), reis-effendi (kancelar ili državni tajnik) i tefterdar (glavni blagajnik). Svaki se beglerbegat dijelio na sandžake (vojna okružja), kojima stajaše na čelu sandžak-beg (ili obično nazivan paša) sa svojim vijećem. Što su god hrvatskog naroda Turci pokorili do početka XVII st., osim jedinoga Srijema, skupiše u jednu administrativnu cjelinu, u beglerbegat Bosnu (osnovan u septembru 1580),[36] dok je Srijem potpadao pod Budim. Bosanski beglerbeg (prvi bijaše banjalučki Ferhad-paša) imao je pod sobom osam sandžaka. To su bili: Hercegovina (turski Hersek) s mjestima Makarskom, Mostarom i Mileševom; Klis s Klisom, Sinjem i Livnom; Lika s Udbinom, Kninom i Skradinom; Bihać s Bišćem i Pounjem; Cernik s Cernikom i Bijelom Stijenom; Požega s Požegom, Virovitičom, Osijekom, Vukovarom, Đakovom i Brodom; Zvornik sa Zvornikom i Tuzlom; osmi sandžak bijaše prava Bosna, pod neposrednom upravom beglerbega, sa Sarajevom, Banjalukom, Travnikom, Jajcem i Višegradom. U Srijemu je bilo glavno mjesto Ilok, u kojem je redovito sjedio sandžak-beg (paša), a samo ga iznimno nalazimo u Mitrovici.

Uprava. Uprava bijaše uređena posve vojnički. Svakom je sandžaku stajao na čelu sandžak-beg (ili paša), koga je imenovao sam sultan, a činio je u ratu zasebno odjeljenje ili zastavu (turski barjak). Sandžak-beg nije primao plaće (kao uopće ni svi drugi turski zvaničnici), već je imao prihode od svojih posjeda koji su nepromijenjeno prelazili od jednog sandžak-bega na drugoga. Za požeškog se pašu računalo u Carigradu da prima godišnje 10.000 dukata. Uz sandžak-bega (ili pašu) bijaše kao njegov zamjenik kiaja (ćehaja). Sveukupno zemljište smatralo se državnim dobrom, koje je starim posjednicima ostavljeno samo na upotrebu. Glavna razlika između istočnog i zapadnog lena jest u tome što je na Zapadu predmet lena posjed nekretnina, bez obzira na svotu gotova

36 [Bosanski beglerbegat (ejalet, pašaluk) sastojao se na kraju XVI st. od osam sandžaka: bosanskog, hercegovačkog, zvorničkog, kliškog, ličkog ili krčkog, pakračkog ili cerničkog, bihaćkog i požeškog koji je na početku XVII st. priključen novom pašaluku sa sjedištem u Kaniži. Usp. H. Šabanović, Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699 god., Godišnjak Ist. društva BiH IV, 1952, str. 200. – Riječ vilajet, koju Šišić prema tadašnjem običaju u nas upotrebljava, zamijenio sam u tekstu njenim pravilnim oblikom: ejalet.]

novca koju vlasniku nosi, dok se na Istoku najviše pazi na prihod (dirlik). Osim toga može na Istoku svaki musliman steći takvo leno, dok ga na Zapadu neplemenit čovjek ne može steći. Turska vlastela zovu se spahije, a bilo ih je dvije vrste: zeametlije i timarioti. Zeametlije su imali zeamete, to jest posjede koji davahu najmanje oko 400 dukata godišnjeg prihoda, ali nisu prelazili od oca na sina.[37] Zeametlije su dakle u neku ruku ono što su u zapadnoj Evropi baruni i grofovi. Timarioti su posjedovali timare, naime spahiluke koji su nosili najviše do blizu 400 dukata godišnjeg prihoda, a sultani bi ih davali hrabrom vojniku za nagradu, ali i uz obavezu da daje prema visini svog prihoda određeni broj konjanika u carsku službu. Ti su posjedi prelazili od oca na sina samo sultanovim dopuštenjem, ali često i prijevarom. Sveukupnoj vojsci jednog beglerbegata ili pašaluka bijaše na čelu janjičarski aga, glavni pašin savjetnik, a oko alajbega (kao pukovnik) skupljahu se spahije jednog sandžaka u alaje (odrede). Janjičarima zapovijedahu pojedini dizdari ili kapetani. Za sva važna pitanja sazivao je beglerbeg divan (vijeće), koji je brojio 12 lica.

Drveno utvrđenje-palanka u Vojnoj krajini (prema J. W. Valvasoru)

37 Tek u kasnije vrijeme, u drugoj polovici XVIII st., svi su posjedi postali i u turskom carstvu nasljedni, kao na Zapadu. – [Razlika je između zeameta (Šišić se služi nepravilnim oblikom: zijamet) i timara samo u veličini: prvi daju prihod od 20.000 do 100.000 srebrnih akči, a drugi manje od 20.000. Posjedi koji su donosili preko 100.000 akči prihoda nazivali su se hasovi.]

Sudbenost. Sva sudbenost bila je u rukama kadije, od kojega nema priziva jer sudi na osnovi kurana. On je sjedio u zasebnoj zgradi i uredovao čitav dan. Plaće nije dobivao, već je primao što mu tko daje; otuda velika podmitljivost kadija, koji daju za pravo onome tko više plati. Kršćanin nije uopće nikad mogao dobiti parnice protiv muslimana, pa otuda još i danas u narodu riječ: "Kadija tuži, kadija sudi." Turske kazne bijahu redovito globe u kadijinu korist, a rjeđe siječenje ruku, jezika, nosa i nabijanje na kolac. Redarstvenu su službu vršili muselimi, koji izvršavahu ono što je kadija presudio. Redarstveni organi su bili subaše, koji su živjeli po selima. Ni muselimi ni subaše nisu imali plaće pa zato su i oni primali mito, a gdjekad su znali i silom iznuditi novca.

Kršćani i njihov život. Kad Turci osvojiše hrvatske zemlje, primiše mnogi plemići islam, a naročito u Bosni.[38] Tako se žitelji počeše dijeliti u dva razreda: u pravovjernike (muslimane) i nevjernike (raja, stado). Kako Turci ne čine razlike po krvi, jeziku i narodnosti uopće, već jedino po vjeri, počne se u našem narodu stvarati slično mišljenje, koje još i danas postoji, naime identificiraju se vjera i narodnost. Iako Hrvati mus-

Nošnja žumberačkih uskoka u XVII st. (prema J. W. Valvasoru)

limani nisu znali turski, ipak su se držali Turcima bijesno progoneći i mrzeći svoju kršćansku braću. Kršćani (džauri, od arap. ćafir, heretik) imali su stoga samo dužnosti, a gotovo nikakvih prava. Oni su se u svemu morali razlikovati od muslimana gospodara; nisu smjeli nositi odijela ni po vrijednosti ni po boji kao oni, niti jahati konje, već mule i magarce, niti nositi oružje jer tobože kao "nevjernici" ne bijahu sposobni da brane carstvo.[39] Zanatima i trgovinom mogli su se zanimati samo

38 [Usp. bilješku 35.]

39 [Kao što je već rečeno, bilo je do kraja XVII st. u Bosni i Hercegovini dosta kršćana-spahija koji su vršili vojničku dužnost. Spomenute razlike pripadaju novijem vremenu kada je – naročito od kraja XVII st. dalje – prozelitizam na strani Turaka naglo porastao.]

oni koji su stanovali po varošima, dok su svi ostali morali stanovati po selima na spahilucima i obrađivati zemlju svojih gospodara. Istom poturčena djeca postaju ravnopravna s ostalim muslimanima. Pri svom dolasku Turci su, razumije se, porušili crkve i samostane, ili ih pretvorili u džamije i staje, dok od zvona sališe topove. Poslije nešto popustiše, ali ipak nisu rado dopuštali da se grade ili popravljaju crkve. Zato i jesu one malobrojne kršćanske crkve bile ili ruševne ili slupane od dasaka. Kršćani su se ipak sastajali na službu božju, ponajviše u privatnim kućama ili na groblju; obrede su vršili kod katolika isključivo franjevci *(ujaci)*, a kod pravoslavnih pored mirskih (svjetovnih) svećenika kaluđeri. Svjetovna svećenstva bijaše inače malo. Katolički se svećenički podmladak uzgajao po samostanima, tako u Sutjesci, Kreševu, Fojnici, a zaredio bi ga, kad ga je bilo, bosanski biskup, redovito član franjevačkog reda sa sjedištem u kojem samostanu. Samo su iznimno polazili neki darovitiji mladići na nauke u Italiju. Hrvati kršćani, kao i Srbi, imali su za vrijeme turske prevlasti dva glavna ognjišta: zadrugu i selo. Zadružni se život u to teško doba još bujnije razvio jer je narod obrane radi volio da živi u većim skupinama, a i zbog lakšeg plaćanja poreza, zato što se taj odmjeravao po ognjištu, to jest po kući, bez obzira na broj ukućana. U tim su se zadrugama, naročito za dugih zimskih noći, pjevale uz gusle pjesme o narodnim junacima, a te su u narodu održale budnu narodnu svijest i podržavale nadu u oslobođenje. Selo je samo sebi biralo kneza kao starješinu, koji ga je zastupao pred turskim oblastima i sudio seljanima; u njegovo se suđenje Turci obično nisu miješali.

Porezi. Kršćanski podanici plaćali su desetinu i harač. Desetina (ušur) je išla spahiji od plodina, a harač sultanu za vojsku u gotovu novcu, i to od svakog ognjišta po dukat, a četiri aspre na trošak oko skupljanja harača.[40] Harač doduše nije bio velik, ali je zato način kojim se utjerivao bio grozan. Haračlije su u pratnji pisara polazili u narod i s najvećom okrutnošću prikupljali harač, i to ne samo za sultana nego i za sebe, tako da su se po obavljenom poslu nerijetko vraćali kući kao bogati ljudi. Pred haračlijama često su opustjela čitava sela, jer Turci stanuju većinom u gradovima; stoga i jesu gradovi i varoši pod neposrednom upravom sultana, a ne beglerbega ili sandžak-bega. Ali najteži teret bijaše danak u djeci (devširme). U određenim rokovima, kadikad i svake pete godine, razaslao bi sultan po cijeloj carevini haračlije koji su odvajali duševno najzdraviju i najrazvijeniju kršćansku mušku djecu od desete do šesnaeste godine, pa ih odvodili u Carigrad gdje ih ponajprije poturčiše, a zatim obrazovaše za vojnike i druge carske službenike. Mlade pak djevojke otkidali su iz materina grčevita zagrljaja i vodili u sultanski ili drugi gospodski harem. Haračlije koji su kupili ovu djecu

40 [Harač ili džizja bila je glavarina koja se plaćala sultanu od svake kršćanske muške glave, sposobne za vojsku, kao odšteta za nevršenje vojne dužnosti. Porez koji Šišić spominje pod imenom harač, a iznosio je dukat po ognjištu, plaćali su u pravilu samo stočari (filurija od florenus – dukat). Prema kanun-nami za požeški sandžak od 1545, tamošnja je raja doista plaćala filuriju “u ime harača”.]

išle bi od sela do sela i od varoši do varoši. Svaki je kršćanski domaćin morao pokazati koliko ima djece, a strašne su kazne čekale oca koji bi svoje dijete sakrio. Imućniji su otkupljivali svoju djecu od podmitljivih haračlija velikim svotama zlata, ali sirotinja je morala da s tugom i čemerom gleda kako joj Turčin odvodi nadu i potporu.

Hajduci. Onaj tko sve te nevolje nije htio ili nije mogao podnositi, odmetnuo bi se u hajduke. Hajduci su oni odvažni ljudi koji su u hrvatskom i srpskom narodu za čitavo vrijeme teškoga turskog ropstva podržavali misao na slobodu i oslobođenje. Sjeverna Dalmacija, Lika i Slavonija bile su pune te smione čeljadi, pred kojom su Turci strepili i nisu se usudili izlaziti iz svojih gradova. Najčuveniji hajduci toga vremena bijahu Franjo Ilić, Luka Senčević, braća Mato i Marko Lapsanovići, Mato Delimanić, Ante Slavetić i Franjo Kolaković – sve sami Hrvati katolici.

Rat za oslobođenje. Uto se primače kraju dvadesetgodišnji Vašvarski mir s Turcima. Dvor bi ga bio naradije produžio, ali kako je u Carigradu prevladala ratoborna stranka, navijesti sultan Mehmed IV rat Leopoldu u punoj nadi da će tursku moć opet podići do stare visine i slave. Veliki vezir Kara-Mustafa pođe na čelu goleme vojske od 250.000 momaka i trista topova pravo na Beč i počne ga opsjedati. Ali, 12. septembra 1683. pod gradom ga Leopoldov šurjak vojvoda Karlo Lotarinški i poljski kralj Jan Sobieski – koji je gradu dohrlio u pomoć – ametice potuku, a s njime je skršena i sva moć i snaga Osmanlijskog Carstva zauvijek. Taj poraz bijaše znak za opći ustanak i vojevanje na Turke. Leopold I sklopi još i savez s Venecijom, pa tako nasta rat koji se proširio od Dunava do Crne Gore. Rat se vodio 1683-1699. na tri bojišta. U Ugarskoj je vojevala carska vojska; u Hrvatskoj i Slavoniji banska pod banom Nikolom Erdődyjem, a izdašno su je pomagali hajduci; najzad u Dalmaciji mletačka vojska, sastavljena samo od domaćih hrvatskih i srpskih četa. U Slavoniji se osobito istaknuo u junaštvu fra Luka Ibrišimović Požežanin, a u Dalmaciji hajdučki četovođa Stojan Janković.[41] Do godine 1687. već je najveći dio Ugarske, Slavonije i Hrvatske bio očišćen od Turaka; pali su Požega i Osijek, Udbina i Knin, a carske su vojske doprle do Beograda, osvojivši još prije (2. sept. 1686) Budim. Sjajne pobjede svoje vojske i jak dojam što ga je činilo oslobođenje Ugarske i Hrvatske upotrijebi bečka vlada u svoju korist. Na državnom saboru u Požunu (18. okt. 1687) svečano je izrečeno nasljedstvo Habsburške kuće u muškoj lozi po primogenituri u Ugarskoj i Hrvatskoj,[42] a dokinut 31. članak "Zlatne bule" od 1222, koji je plemstvo tumačilo tako da mu dopušta podizati bune na obranu ustava. Međutim svrgoše Turci Mehmeda IV i učiniše sultanom njegova brata Sulejmana III (1687-1691).

41 [Šišić spominje na ovom mjestu St. Jankovića i Iliju Smiljanića ali taj nije više u vrijeme rata bio na životu; poginuo je 1654, za Kandijskog rata.]

42 I Hrvati i Madžari izabrali su doduše habsburšku dinastiju svojim vladalačkim domom (1526 i 1527), ali tada nije ugovoreno kojim će redom njegovi članovi nasljeđivati ispražnjeno prijestolje. Stoga su se svi vladari morali dati birati na saboru sve do 1687, kad je stariji Leopoldov sin Josip I okrunjen bez izbora.

To ipak ne spriječi carsku vojsku da ne uđe u Srbiju, pa ona čak prodre sve do Kosova. Sada carski generali pozovu Srbe, Bugare i druge kršćanske narode na Balkanskom poluotoku na ustanak protiv Turaka pod njihovom zaštitom, ali samo se Srbi doista podignu pod svojim patrijarhom Arsenijem Crnojevićem. Ali kako su u taj čas carske čete morale uzmaći jer je francuski kralj Ludovik XIV iznenada navalio na Leopoldove

Stojan Janković

zemlje na Rajni, pođe za njima i patrijarh (kažu s 36.000 porodica),[43] bojeći se turske osvete. Srbi se tada nasele u južnoj Ugarskoj i Srijemu (1690). Već iduće godine je do nogu potučen sam sultan Sulejman kod Slankamena (19. aug. 1691), a kad carski vojskovođa, mladi princ Eugen Savojski pobije 11. septembra 1697. tursku vojsku pod novim sultanom Mustafom III kod Sente na Tisi, započeše najzad pregovori o miru. Mir je sklopljen 26. januara 1699. u Srijemskim Karlovcima, i to između Leopolda i Venecije s jedne, a Turske s druge strane. Leopold

43 [Prema najnovijem mišljenju Dušana J. Popovića, Velika seoba Srba, 1954, str. 41, "sve u svemu biće da je prilikom Velike seobe prešlo od 60.000 do 70.000 duša".]

steče njime svu Ugarsku osim Banata, Hrvatsku do Une i južnog Velebita te Slavoniju osim jugoistočnog Srijema sa Zemunom i Mitrovicom. Erdelj prestane biti nezavisnom kneževinom; on je združen s Leopoldovom Ugarskom. Venecija je dobila sve ono što je u tom ratu osvojila, naime Knin, Sinj i Vrgorac. Sada se i na te, nekoć i u geografskom smislu čisto hrvatske predjele protegne ime Dalmacija.

Poslije mira. Karlovačkim mirom imao je početi nov život za hrvatski narod, jer je velik dio njegove zemlje bio oslobođen ispod turskog jarma, a ono neprekidno vojevanje, naročito na Krajini, sve je više nestajalo. Još prije utanačena mira Hrvati su se nadali da će se s materom zem-

KRONIKA,

SZPOMEN
VSZEGA SZVIETA
VIKOV,

PO
PAVLU VITEZOVICU

CROATIA
REDIVIVA;
REGNANTE
LEOPOLDO MAGNO
CÆSARE,
DEDUCTA
AB
EQ. PAVLO RITTER.

Pavao Ritter Vitezović:

Kronika..., Zagreb 1696. *Croatia rediviva, Zagreb 1700.*

ljom opet sjediniti ne samo Pounje s Bihaćem nego i sjeverna Dalmacija s Kninom i zapadna Bosna s Jajcem. Premda je Karlovački mir osujetio ove nade, ipak se počelo pomišljati na sretniju budućnost, i to prvi put na osnovi ne samo historijskog nego i narodnog prava. Taj prvi hrvatski politički program izradio je Senjanin Pavao Ritter Vitezović (1652-1713). U malom spisu, štampanom u Zagrebu 1700. s natpisom "Oživjela Hrvatska",[44] a posvećenom Leopoldu I i njegovu već (1687) okrunjenom sinu Josipu I, "kraljevima čitave Hrvatske" *(totiusque Croatiae regibus)*, Vitezović dokazuje da je Hrvatska nekoć bilo kudikamo prostranija od

44 Croatia rediviva Leopoldo Magno caesare, Zagrabiae 1700.

njezinih tadašnjih (1700) ostataka. Pri tom on identificira Ilire i Slavene (Slovence, Slovince), a budući da neki dalmatinski pisci zovu svoj jezik uz slovinski još i hrvatskim, Vitezović učini korak dalje i reče da su nazivi ilirski, slovinski i hrvatski samo sinonimi. Prema tome, dakle, Vitezoviću bijaše Hrvatska sve ono što su nekoć Rimljani razumijevali pod Ilirijom, pa stoga razlikovaše Bijelu i Crvenu Hrvatsku. Bijela Hrvatska obuhvatala je po njemu Primorje (od Raše da Bara), Zagorje (Bosnu i Hercegovinu), Međurječje (između Save i Drave) i Planinsku Hrvatsku (*Croatia Alpestris*, to jest današnju Korušku, Štajersku i Kranjsku), dok je pod Crvenom Hrvatskom razumijevao Srbiju, Bugarsku, Makedoniju i Traciju. Inače su mu bila različita narječja u tim zemljama samo dijelovi jednoga hrvatskog jezika. Međutim je za tom Vitezovićevom slikom daleko zaostajalo pravo stanje. Jer i ono zemljište što su ga Hrvati i carevci osvojili bijaše tek po historijskom imenu hrvatsko; ono je ponajviše opustošeno i naseljeno najvećim dijelom novim žiteljima, u prvom redu Srbima. Osim toga ne htjede bečki dvor da sjedini osvojene zemlje s materom zemljom, već podvrgne Liku i Slavoniju Dvorskoj komori, to jest vrhovnoj austrijskoj financijskoj oblasti kao carskom fisku. Najzad, ni Venecija nije ništa htjela čuti o tome da izruči Leopoldu osvojene dijelove današnje Dalmacije na sjeveru od Neretve. Dapače, njemački su zvaničnici u onim komorskim krajevima, naročito u Slavoniji, tako nečovječno postupali da je narod počeo bježati u Bosnu, dakle natrag pod Turke, ili se odmetnuo u hajduke. Istom kad je unuk Petra Zrinskoga, a sin njegove kćeri Jelene,[45] erdeljski vojvoda Franjo Rákóczy II podigao bunu, a u Beču se pobojaše za vjernost Hrvata, zadovolji Leopold željama hrvatskog sabora utoliko što je posebnim dekretom dokinuo Varaždinsku krajinu, dok je bansku (proširenu do Une) doista predao vlasti i upravi bana Adama Batthyányja (1703). Međutim, dokinuće Varaždinske krajine nije provedeno jer je zbog istodobnog rata za španjolsku baštinu s francuskim kraljem Ludovikom XIV (od 1700. do 1714) trebalo mnogo vojske, pa je stoga odgođeno. Tako se dogodilo da je zapravo i dalje ostalo sve kako je bilo.

VII
JOSIP I. i KARLO III.
(1705-1740)

Buna kneza Franje Rákóczyja. Uto umre Leopold I (5. maja 1705), a naslijedi ga stariji sin Josip I (1705-1711), muž darovit i živahan, mnogo energičniji i slobodoumniji od svoga oca. Za njegova vladanja uspe se buna kneza Franje Rákóczyja do vrhunca kad je, na njegov prijedlog, sabor njegovih madžarskih privrženika u Ónodu (14. juna

45 Jelena Zrinska udala se drugi put za Imbru Thökölyja, s kojim je poslije velikoga turskog rata pošla u progonstvo i umrla u Maloj Aziji; pokapana je u crkvi sv. Benedikta u Galati kod Carigrada (18. febr. 1703).

1707) proglasio da je habsburška kuća lišena ugarske krune. Doskora primoraju nesloga i porazi privrženike kneza Rákóczyja na pregovore s kraljem Josipom, ali taj ih ne dovrši, već hrvatski ban Ivan Pálffy (1704-1732) jer je kralj nenadano umro (17. aprila 1711). Mir je sklopljen 1. maja 1711. u Szatmáru, a potpisala ga je carica udovica Eleonora, mati braće Josipa i Karla. Njime je proglašena opća amnestija i ponovo zajamčena protestantima u Ugarskoj sloboda vjeroispovijedanja. Tim mirom postane najzad habsburška kuća pravi gospodar u Ugarskoj i Erdelju. Madžarski vođa koji se za vrijeme pregovora nalazio u Poljskoj i u Rusiji, Franjo Rákóczy, ne htjede pristati na mir, već se iseli najprije u Francusku, a zatim u Tursku, gdje je i umro (u Rodostu na Mramornom moru, 8. aprila 1735) a sahranjen je uz svoju majku Jelenu Zrinsku.[46]

Prve ugarsko-hrvatske nesuglasice. Posljedice Szatmárskog mira veoma su znatne, a nisu ograničene samo na Ugarsku već se protegoše i na Hrvatsku, mada ona nije bila upletena u Rákóczyjevu bunu. Szatmárskim se naime mirom počinje nova epoha u političkom životu Ugarske: poslije dvjestogodišnje unutarnje borbe prvi se put složiše interesi naroda i dinastije,[47] a u prvom su redu osjećali i staleži i dvor potrebu naprednog uzgajanja naroda u duhu XVIII st. i na način ostalih modernih država. Bune i vjerska trvenja prestadoše, a njihovo mjesto zapremiše težnje za reformama. Te reforme zamisli bečka vlada iskoristiti za sebe, ali i staleži su se nadali od njih koristi, no sve do 1790. bijaše volja vlade jača. Zbog toga postali su i odnosi između Hrvatske i Ugarske opet tješnji, jer te su vladine reforme vazda duboko dirale i u hrvatski narodni i politički život. Naročitu pak pažnju zaslužuje težnja Madžara – koja sada prvi put izbija – da što jače povežu Kraljevinu Hrvatsku s oslobođenom i proširenom Ugarskom, a naročito da podrede njezino zakonodavstvo ugarskom. Već su 1708. ugarski staleži pokušali na saboru u Požunu stvoriti zaključak prema kojemu kralj ubuduće potvrđuje samo takve članke hrvatskog sabora koji se "ne protive pozitivnim zakonima Ugarske *(in quantum positivis regni Hungarine legibus non sunt contraria*). Ali odlučan otpor hrvatskih saborskih poslanika i nenadan razlaz sabora zbog kuge spriječiše zaključak i uzakonjenje tog prijedloga o "suglasju" *(concordantia)* hrvatskih zakona s ugarskima. Zbog toga se među Hrvatima počinje buditi i težnja da se što više emancipiraju od Ugarske, a to se jasno razabire iz rada zagrebačkog biskupa Senjanina Martina Brajkovića (1703-1708) da bi zagrebačku biskupiju uzvisio na samostalnu nadbiskupiju. Brajković je naime poslao zbog toga (1708) u Rim papi Klementu XI kanonika Nikolu Gotala, ali biskupova rana smrt učini kraj tomu toliko značajnom pregnuću.

46 Troškom ugarske vlade prenesene su kosti Jelene Zrinske, Franje Rákóczyja i Imbra Thököłyja godine 1906. u Ugarsku u Košice (danas u Čehoslovačkoj).

47 [Szatmárski je mir nagodba između dinastije i ugarskog plemstva; široki slojevi naroda nisu u njoj sudjelovali, a izmirenje obaju osnovnih političkih faktora učvrstilo je postojeće društveno uređenje.]

Karlo III i hrvatska Pragmatička sankcija. Josipa I naslijedi njegov brat Karlo III (1711-1740), u dvadeset i sedmoj godini života, prije toga određen za španjolskoga kralja. Na glas o bratovoj smrti vrati se iz Španije i uđe svečano dočekan u Beč (25. januara 1712), a zatim sazove za 3. aprila krunidbeni sabor u Požun. U taj čas bijaše Karlo III jedini muški član habsburške porodice. Pomisao na užasni rat za španjolsku baštinu napunjala je strahom svakog državljanina, ali i vladara jer je zakonom od 1687. izrijekom rečeno da Ugri i Hrvati mogu po izumrću muške loze Habsburgovaca slobodno birati kralja. Pitanje kako da se uredi možda već i skora budućnost, morao je stoga postaviti ili vladar sam ili podanici. Ne može biti sumnje da se odmah po smrti Josipa I, koji je ostavio dvije kćeri, na dvoru pomišljalo na baštinstvo po ženskoj lozi, u što su bili upućeni različiti visoki dostojanstvenici. Tako se dakle dogodi da su Hrvati, kad se na poziv zagrebačkog biskupa grofa Emerika Eszterházyja, zamjenika odsutnog bana grofa Ivana Pálffyja u poslovima kraljevstva, skupiše u biskupovu dvoru u Zagrebu 9. marta 1712. na sabor, uzeli u raspravu i pitanje o budućem nasljedstvu. To je bilo tim važnije što je taj sabor imao izabrati poslanike na krunidbeni sabor u Požunu, kojom su prilikom staleži redovito izlazili sa svojim željama i tegobama.

Poslije duljega živahnog raspravljanja hrvatski sabor zaključi 11. marta "da će se povjeriti onoj i onakvoj ženskoj lozi austrijskog roda koja će posjedovati ne samo Austriju nego i Štajersku, Korušku i Kranjsku, a stolovati u Austriji", to jest koja će kao zakoniti nasljednik baštiniti austrijske nasljedne zemlje, koje su se smatrale posjedom habsburške porodice. Zaključak je stvoren na prijedlog biskupa Eszterházyja, a podupirali su ga grof Ivan Drašković, grof Franjo Ks. Delišimunović i protonotar Juraj Plemić Otočki (de Otok). Taj zaključak hrvatskog sabora objasnili su njegovi odaslanici u adresi na samoga kralja Karla (15. marta) ovim riječima: "Kod primanja naše koristi neće nas zastrašiti što smo dio Ugarske. Mi smo, doduše, kako zakoni kažu, zemlje pridružene Ugarskoj, ali joj nismo podanici. Nekada smo imali svoje rođene, a ne ugarske kraljeve. Nije nas Ugrima podvrgla nijedna sila, nijedno ropstvo, već se sami od svoje volje pokorismo, ne kraljevstvu, nego kralju njihovu. Njihova kralja također priznajemo dok bude gospodar Austrije, a ako se dogodi da to ne može da bude, nećemo slušati zamamljivi glas slobodna izbora (to jest ono što im ga daje zakon od 1687), niti poruku da smo dužni nerazrješivo slijediti Ugarsku; slobodni smo, a ne robovi."[48] Tim je saborskim zaključkom (članak VII), obično s pravom

48 Original u Drž. arhivu u Beču (čitavu adresu donosi Kukuljević, Jura regni II, 105-107): "Non deterreat nos a praeconcepto nostro commodo, quod pars simus Hungariae. Partes quidem sumus, uti leges loquuntur, annexae Hungariae, non autem subditi; et nativos olim habebamus, non Hungaros, reges; nullaque vis, nulla captivitas nos Hungaris addixit, sed spontanea nostra ultroneaque voluntate non quidem regno, verum eorundem regi nosmet subiecimus; ipsorum omnino etiamnum profitemur regem quamdiu Austriacus fuerit. In contrario autem eventu ne audiamus seducentem libertatis electionem aut electaonis libertatem, neque necessitatem nostri atque indissolubilem post Hungariam sequellam. Liberi sumus, non mancipia."

nazivanim hrvatska Pragmatička sankcija, jasno izraženo da državna zajednica između Hrvatske i Ugarske stoji u ličnosti vladara; dok oba kraljevstva imaju istog vladara, postoji i državna zajednica među njima, čim nestane toga uvjeta, tada o njoj više ne može biti govora.

Kad se potom sabor razišao, pođoše kao zasebni odaslanici hrvatskih staleža u Beč biskup grof Emerik Eszterházy, grof Ivan Drašković i protonotar Juraj Flemić Otočki, te predaju u audijenciji (24. i 25. aprila) kralju Karlu saborski zaključak (članak VII). Već drugi ili treći dan poslije toga (27. aprila) sastala se tajna konferencija *(secretior conferentia)* glavnih kraljevih austrijskih pouzdanika[49] da povedu o tom raspravu po Karlovu nalogu. Konferencija je prihvatila hrvatski saborski zaključak i izrazila želju da se njime pokuša djelovati na ugarske staleže da i oni nešto slično stvore. Nato je izrađen koncept kojim kralj Karlo "odobrava, prihvaća i potvrđuje" *(probamus, acceptamus et confirmamus)* hrvatski "dekret", a osim toga Karlo jamči hrvatskom kraljevstvu u ime svoje i svih nasljednika da će se sva hrvatska prava poštovati i izvršavati. Ali, sankcije konceptu toga hrvatskoga saborskog zaključka[50] nije Karlo III potpisao jer se malo potom na dvoru odustalo od toga iz obzira prema ugarskim staležima, koji su tada na saboru u Požunu glasno bučili protiv Hrvata i njihova saborskog zaključka. Mjesto sankcije, dakle, kralj je tada Hrvatima izdao (u Beču 16. maja) diplomu kojom je pohvalio njihovu "djedovsku odanost" prema čitavoj habsburškoj kući i zajamčio sva njihova "prava, privilegije i sloboštine". Međutim je požunski sabor sastavio inauguralnu diplomu za Karla III i zatim ga svečano okrunio (22. maja). Požunski sabor ostao je i poslije toga na okupu pokazujući prema Hrvatima veoma loše raspoloženje.[51] S tim u vezi stavili su ugarski staleži prijedlog da se ponovo uzakoni sloboda izbora novoga kralja (odnosno dinastije) poslije izumrća muškog roda Habsburgovaca i da im kralj pruži dovoljno osiguranje da se neće otkinuti koji dio ugarskog kraljevstva. Videći to Hrvati, izniješe u svoje ime prijedlog da se uzakoni pravovaljanost svih zakona stvorenih na hrvatskom saboru, dotadašnjih i budućih, bez obzira na to podudaraju li se s ugarskim ili ne podudaraju. Ali prije negoli je došlo do kraljeve sankcije svih tih prijedloga, Karlo raspusti sabor zbog kuge koja je tada harala.

Pragmatička sankcija kao kućni zakon. Svojim saborskim zaključkom dali su Hrvati Karlu III inicijativu da riješi pitanje nasljedstva. I

49 To su bili knez Trautsohn kao predsjednik, grof Wratislav, kancelar, barun Seilern i Ivan Buol kao perovođa.

50 Koncept se nalazi u Državnom arhivu u Beču; objelodanio ga je Kukuljević, Jura regni II, 109-111.

51 Suvremeni zagrebački kanonik Toma Kovačević (umro 1724) izrijekom bilježi, kako su tada Madžari naročito gledali krivim okom biskupa Emerika Eszterházyja (koji bijaše i sam rođeni Madžar): "Unde Esterhasii nomen ubique odiosum, honor a detractoribus dire laceratus, commota denique tanta indignatio a sacratis aeque ac laicis viris, ut illi nihil partum voluerint, nisi quod fecisse non poterant." Rukopis u arhivu Jugoslav. akademije (Catalogus praesulum Zagrabiensium). Objelodanio Klaić u Vjesniku kr. zem. arkiva XIV, 1912, 67.

doista, godinu dana poslije toga, 19. aprila 1713, Karlo predloži u svečanoj sjednici svojih tajnih savjetnika kućni zakon o redu nasljedstva u habsburškoj porodici, pa kako tada nije imao djece, to se još računalo s kćerima Josipa I, premda je Karlo odmah tom prilikom istaknuo pravo primogeniture da bi sačuvao nasljedstvo svojim eventualnim potomcima. Taj se zakon zove "Pragmatička sankcija", ili zakon koji izvire iz moći i kompetencije samoga vladara, pa zato ima da vrijedi zauvijek *(lex perpetuo valitura)*. Pragmatička sankcija sadrži tri tačke: prvo, da se zemlje i kraljevine habsburškog roda ne smiju nikad dijeliti, naime da pojedine česti ne smiju sebi birati zasebnog kralja između baštinika habsburške kuće; drugo, da u tim zemljama i kraljevinama po smrti Karla III, ako ne bi ostavio sina, dođu na prijestolje njegove kćeri i njihovi zakoniti potomci po pravu primogeniture, i treće, izumre li i ta loza, da imaju krunu baštiniti kćeri brata mu Josipa I i njihovi potomci.

Ugarski sabor od 1714-1715. Pošto je Pragmatička sankcija proglašena, Karlo III opet sazove (za 8. septembra 1714) u Požunu ugarski sabor da nastavi vijećanje prekinuto prije dvije godine. Na taj je sabor po običaju poslao i hrvatski sabor svoje poslanike s izričitom uputom da nastoje oko ostvarenja pređašnjih hrvatskih želja (za sabora od 1708 i 1712), to jest da se u prvom redu primi žensko nasljedstvo u habsburškoj porodici po izumrću muškog roda i da se utvrdi nekompetencija ugarskog sabora u pitanjima unutarnjeg zakonodavstva Kraljevine Hrvatske.[52] Ali ugarski staleži nisu još uvijek htjeli prihvatiti Pragmatičku sankciju, već zajamčiše sebi (zak. čl. III) pravo slobodnog izbora po izumrću muške loze Habsburgovaca. Drugu želju Hrvata prihvatiše ugarski staleži bez otpora, pa tako je ona ušla među zakone kao članak CXX od god. 1715. Taj je članak otada jedno od najznatnijih prava hrvatskoga kraljevstva i jasan dokaz njegove političko-teritorijalne samostalnosti.

Prvi turski rat (1716-1718). Odmah poslije razlaza ugarskog sabora Karlo III se zapleo u veliki rat s Turskom. Da nadoknade gubitke što su ih stigli Karlovačkim mirom, Turci počnu udarati na mletačke posjede u južnoj Grčkoj i u Dalmaciji. U tom nezgodnom položaju Venecija sklopi savez s Austrijom i tako uđu zajedno u rat. Vrhovni carski vojskovođa bijaše Eugen Savojski, koji ametom pobije Turke kod Petrovaradina (13. augusta 1716) i Beograda (16. augusta 1717). Istodobno je i Venecija ratovala u Dalmaciji te osvojila Imotski i prodrla u Bosnu i Hercegovinu, dok je banski namjesnik za vojne poslove Ivan Drašković provalio sa svojom vojskom preko Dubice u porječje Sane i Vrbasa. Poslije beogradskog poraza zatraže Turci mir, a taj je zatim sklopljen u Požarevcu na Dunavu u Srbiji (21. jula 1718). To je najsjajniji mir što ga je ikad habsburška kuća sklopila. Osim zapadne Vlaške do Alute, zatim Banata, Beograda

52 U tekstu zakona izostavljene su, bez sumnje naumice, riječi "i pridruženih strana *(partium annexarum)*", naime, da se to izborno pravo odnosi i na Hrvatsku, već se spominje samo Ugarska. To je učinjeno na zahtjev Hrvata koji nisu nipošto htjeli da odustanu od svoga saborskog članka VII od 1712.

i većeg dijela sjeverne Srbije, pripadne Karlu i sva desna obala Save i Une sve do podnožja planina. Venecija opet steče tim mirom Imotski i onu granicu svoga posjeda koju Dalmacija ima danas prema Bosni i Hercegovini.

Oslanjajući se na taj slavni rat, Karlo počne sada velikom energijom nastojati da svojoj kćeri Mariji Tereziji (koja se rodila 13. maja 1717) osigura nasljedstvo.[53] U toku godine 1720. prihvatile su redom Pragmatičku sankciju sve njegove nasljedne zemlje: Donja Austrija, Koruška, Štajerska, Kranjska, Gorica i Gradiška, Trst, Rijeka, a zatim Češka, Moravska, Šleska i Tirol; iduće pak godine Gornja Austrija i Salzburg. Ali Karlo je nastojao da i druge evropske države prihvate Pragmatičku sankciju i da tako osigura nasljedstvo svojoj kćeri. Prva ju je priznala Rusija (1727), a zatim Engleska, Danska, Holandija, Pruska i staleži Njemačkog Carstva (1731 i 1732); jedino se Bavarska, a po Karlovoj smrti i Saska, opriješe. Najzad je prizna i Francuska (1738).

Ugarska Pragmatička sankcija (1722). U isto je vrijeme Karlo pregnuo da napokon bude prihvaćena Pragmatička sankcija i u Ugarskoj. Zato sazove sabor u Požun za 20. juna 1722. Uoči toga sastao se i hrvatski sabor u Varaždinu (1. juna), pod predsjedanjem banskog namjesnika grofa Ivana Draškovića, da bira svoje poslanike i da im dade potrebnu uputu. U njoj se kaže da imaju štititi i braniti hrvatska prava, pa i ugarska, koliko se tiču i hrvatskoga kraljevstva, a osim toga da nipošto ne smiju odstupiti od hrvatskoga saborskog zaključka (od 11. marta 1712) o ženskom nasljedstvu habsburške kuće. Međutim, ugarski sabor primi Pragmatičku sankciju i u donjoj i u gornjoj kući odmah u prvoj sjednici (30. juna) bez ikakve debate, još prije nego su iznesene kraljevske propozicije. U deputaciji koja je potom pošla kralju Karlu da ga o tom obavijesti bili su uz hrvatskog bana grofa Ivana Pálffyja još i grof Ivan Drašković, barun Adam Malenić i hrvatski saborski poslanik Juraj Czindery. Tek je kasnije stiliziran zaključak ugarskog sabora u dva zakonska člana (I i II od 1723), a zatim ga kralj potvrdi. U njima "staleži kraljevine Ugarske i njoj pridruženih strana" (to jest Hrvatske) prije svega zahvaljuju kralju što im je potvrdio prava još prije negoli ga oni za to zamoliše i što je ne samo prihvatio njihov zaključak, da po izumrću muške loze ima ugarsku krunu naslijediti ženska loza habsburške kuće, nego i red kako to nasljedstvo treba da ide. Tako će baštinica ili baštinik habsburške kuće prema tom redu u sadašnjem i u svim budućim slučajevima biti okrunjena (ili okrunjen) kao nesumnjivi kralj Ugarske i njoj pridruženih dijelova, kraljevina i zemalja, koji se također imaju smatrati kao nerazdruživi. Uz to sabor prizna i nerazrješivu vezu s Karlovim austrijskim nasljednim zemljama, a kralj njima pravo da poslije izumrća muške i ženske loze Ugarska i Hrvatske mogu opet birati novoga kralja. Oba ta članka postadoše temeljnim zakonom u odnosu Ugarske i Hrvatske s austrijskim zemljama.

53 Godine 1716. rodio se Karlu sin Leopold, ali on umre već poslije nekoliko mjeseci. Uz Mariju Tereziju još je Karlo imao dvije druge kćeri.

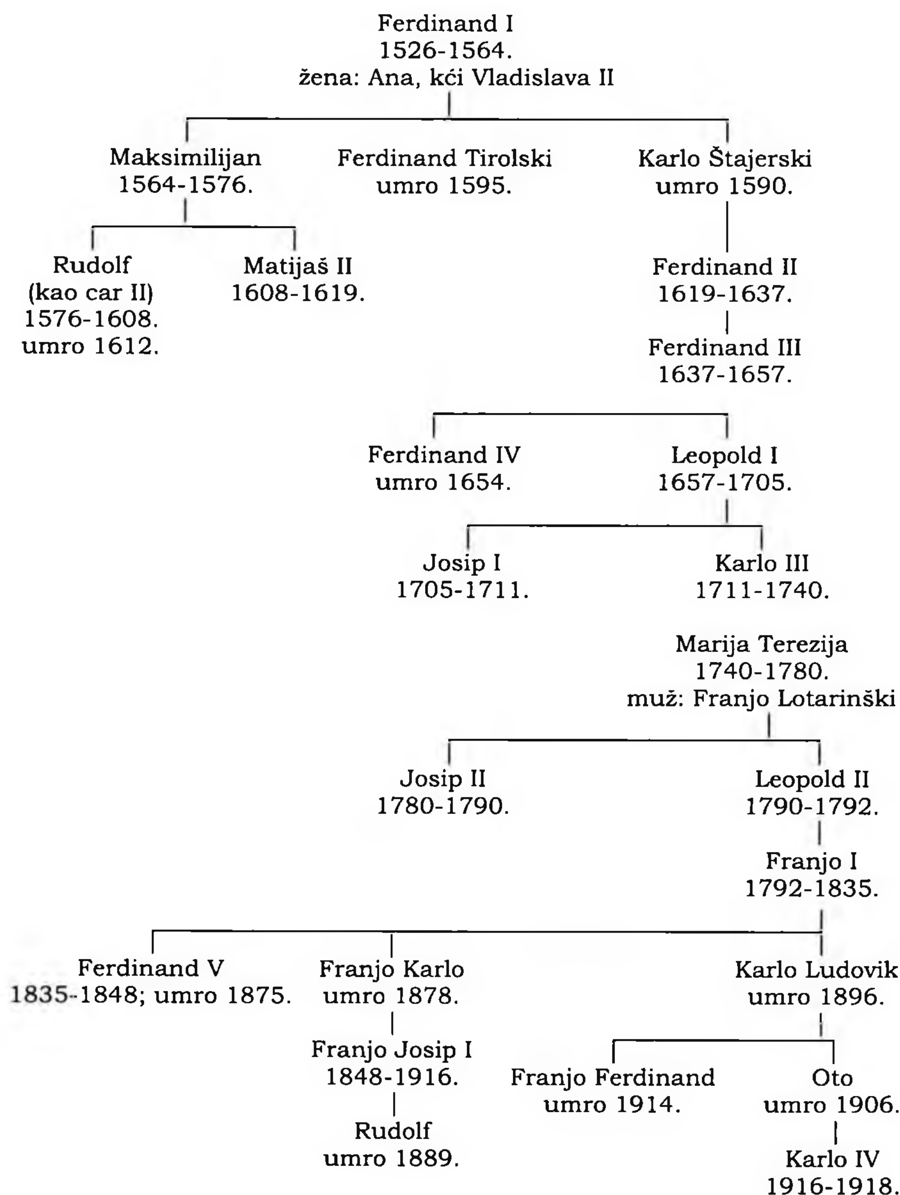
Barokna palača grofova Oršić (tzv. Rauchova), danas Povijesni muzej Hrvatske (XVIII st.)

Uređenje Vojne krajine i drugi turski rat. Potreba stalne vojske, ali i česti nemiri, potaknu bečko Ratno vijeće da uredi Vojnu krajinu kao zasebnu carsku zemlju, premda su hrvatski staleži jednako zahtijevali da se ona dokine ili bar stavi pod bansku vlast. Uređenje je povjereno u Hrvatskoj krajini princu Josipu Hildburgshausenu, a u Slavonskoj grofu Ferdinandu Khevenhülleru (1734), s glavnom svrhom da se iz zemlje dobije za slučaj nužde što više vojske. Međutim, to je uređenje bilo samo privremeno.

Potkraj vladanja uplete se Karlo ponovo u rat s Turskom (1736-1739). Ali kako princa Eugena više nije bilo na životu (umro je 21. aprila 1736), stiže njegovu vojsku poraz za porazom. Dana 18. decembra 1739. sklopljen je zatim mir u Beogradu po kojem Karlo izgubi u Vlaškoj, Srbiji i Bosni sve što je stekao Požarevačkim mirom. Sava opet postane međom između Hrvatske i Turske.

Karlo III umro je 20. oktobra. kao posljednji muški Habsburgovac.

RODOSLAV DINASTIJE HABSBURGOVACA

VIII
MARIJA TEREZIJA
(1740-1780)

Kad je naslijedila oca, bile su joj dvadeset i četiri godine. Premda nitko razborit već davno nije sumnjao da će nju zapasti prijestolje i premda nikome nisu bile nepoznate njezine odlične duhovne sposobnosti, ipak se začudo ništa nije poradilo da se ona uputi u rješavanje državnih poslova. Tako ona preuze teško breme kao pravi novajlija. Tjelesna joj se krasota, naročito poslije udaje (12. februara 1736) za vojvodu Franju Lotarinškoga, sjajno razvila, tako da su je suvremenici držali uzorom ženske ljepote. Tome se pridružila živahnost duha, oštra pronicavost, dobro pamćenje, sretna obdarenost da može svoje misli, bilo u privatnom razgovoru, bilo u državnom javnom zboru, lako, sigurno i uvjerljivo iznositi, pa toplo čuvstvo za slavu svoje porodice, skrb za dobrobit podanika, osjećaj za pravo i zakon te najzad živa vjera.

Nasljedni rat i Trenkovi panduri. Tek što je Marija Terezija sjela na prijestolje, podiže se protiv nje pruski kralj Fridrik II, kojemu se doskora pridruže još i Bavarska i Francuska. Tako započe austrijski nasljedni rat (1741-1748), u kojemu su Hrvati i Srbi sudjelovali u velikom broju ne samo kao redovita krajiška vojska nego i u dobrovoljačkim četama. Među ovima se naročito ističu Trenkovi panduri, naime oni dobrovoljci koje je okupio oko sebe slavonski vlastelin Franjo Trenk.[54] Više godina vojevali su oni u Šleskoj, Češkoj, Bavarskoj i Francuskoj, istaknuvši se kao osobito hrabri i smioni ljudi. Trenkovi panduri nisu bili svi jednako odjeveni; ipak im je glavno obilježje nošnje bilo tursko, u namjeri da izazovu što više straha. Da četa izgleda još većma "turski", Trenk joj je dodao i takozvanu "tursku bandu", sastavljenu od 12 glazbara, mahom frulaša i bubnjara, iz koje se s vremenom razviše nekadašnje austrijske vojničke glazbe. Junačkim, ali često i obijesnim djelima po različitim bojištima steče Franjo Trenk mnogo protivnika, koji ga ocrniše pred kraljicom, tako da ga staviše pred sud. Taj ga osudi zbog nasilja na doživotnu tamnicu u Spielbergu (kod Brna), gdje već poslije kratkog tamnovanja umre (4. oktobra 1749). Kako nije imao djece, bijahu mu imanja zaplijenjena i kasnije razdijeljena među neke dvorske ličnosti.

Postanak današnje Slavonije i konačno uređenje Vojne krajine. Dok su panduri vojevali po različitim evropskim bojištima, dogodile su se u Slavoniji znatne promjene. Još na požunskom krunidbenom saboru (14. maja 1741) obeća kraljica hrvatskim saborskim poslanicima da će obnoviti stare istočnoslavonske županije i pridružiti ih Hrvatskoj, a riječ svoju doista iskupi 1745. Obnovljene su županije virovitička, požeška i srijemska, to jest nekadašnja Slavonija, pa zatim sjedinjene s Hrvatskom, a slavonska je Posavina preuređena u Vojnu krajinu. Obnovljenje

54 Porodica Trenk je pruskog porijekla. Franjo se rodio 1. januara 1711. u Reggiu u Kalabriji gdje mu je otac tada bio u austrijskoj službi. Kasnije prijeđe u Slavoniju i kupi od bečke Komore imanja Pakrac, Brestovac i Pleternicu.

i preuređenje proveo je ban Karlo Batthyány (1742-1756) na veliku radost hrvatskog naroda,[55] a prvi veliki župani obnovljenih županija bijahu: grof Ludovik Patačić od Zajezde (virovitički), barun Marko Pejačević (srijemski) i barun Ladislav Vayay (požeški).

Proširenje Vojne krajine na slavonsku Posavinu prouzroči ponovno i definitivno uređenje čitave Krajine. Taj je posao izvršio 1746. princ Hildburgshausen, i to prema novim vojničkim potrebama. Krajina je podijeljena na regimente, i to: ličku, otočku, ogulinsku, slunjsku, dvije banske (petrinjsku i glinsku), križevačku, đurđevačku, gradišku, brodsku i petrovaradinsku. Uprava je bila samo u vojničkim rukama. Kao što su se županije dijelile na okružja, kotare i općine, tako su i regimente imale svoje bataljune, kumpanije i općine. Časnici pojedinih vojnih jedinica (pukovnik, major, kapetan i poručnik) vadili su sve poslove, pa i sudačke. Parnice su se vodile besplatno, a prizivati se moglo na regimentski sud, zatim na generalni auditorijat i najzad na dvorsko Ratno vijeće. Službeni jezik bio je njemački, a tako i zakonici. Također su i škole bile njemačke. Svoje potrebe podmirivala je svaka regimenta iz svoje blagajne, te je bila financijski nezavisna od cjeline. Svaki je čovjek u Krajini bio vojnik od 16. do 60. godine. Zato je i mogla Krajina sama podići na noge do 50.000 momaka. Za rata mora svaki "graničar" (kako se žiteljstvo nazivalo) poći kamo mu se zapovijedalo. U mirno se doba hrani i odijeva svaki sam, a u ratu živi na carski trošak. Vojna krajina bila je uglavnom velika kasarna stalne vojske, uzdržavana razmjerno malim troškom.

Preuređenje Slavonije. U međuvremenu se dogodi znatna promjena s nedavno sjedinjenom Slavonijom. Madžari su naime stali tvrdokorno tvrditi da su one tri obnovljene slavonske županije još od arpadskih vremena sastavni dio Ugarske, a nipošto Hrvatske, pa da ih stoga treba njoj i vratiti. Kad su se na državnom saboru u Požunu (18. aprila 1751) sastali ugarski i hrvatski saborski poslanici, iznese virovitički podžupan Antun Špišić Japranski prijedlog da bi ubuduće sve tri novouređene slavonske županije stalno slale svaka po dva zastupnika na ugarski sabor, kako su to činile sve ugarske županije. Prijedlog je obrazložio time što su slavonske županije ionako uređene po ugarskom načinu i što plaćaju na isti način porez kao i one, pa je zato prikladnije da se računaju kao ugarske, a ne kao hrvatske. Drugim riječima, podžupan Špišić je predložio da se Slavonija otcijepi od Hrvatske i sjedini s Ugarskom. Ugarski su staleži taj prijedlog prihvatili i tako je on uzakonjen (zak. čl. XXIII od 1751). Uzalud se opirahu hrvatski saborski poslanici dokazujući da je Slavonija oduvijek (osim u tursko doba) potpadala pod bana i bila uvijek u upravnoj zajednici s Hrvatskom i Dalmacijom. Teškom mukom ipak izradiše da im se to pravo priznalo, pa tako sve tri slavonske županije ostadoše i dalje pod banskom upravom i sudbenosti, šaljući uz to

55 [Obnova županijskog uređenja u Slavoniji obradovala je, doduše, plemstvo kojemu je ono bilo zalogom vlasti, ali je u širokim slojevima seljaštva, osobito u susjedstvu Krajine, iz istog razloga pobudilo uznemirenost, a ponegdje i bune.]

još i na hrvatski sabor svoje zastupnike, dok su velikaši, župani i biskupi (đakovački, srijemski i pečujski) imali u njemu virilni glas i mjesto.[56]

Matija Antun Relković, pjesnik djela "Satir iliti divji čovik", Dresden 1762.

56 [Sredinom 50-tih godina XVIII st. došlo je u mnogim krajevima Hrvatske i Slavonije do velikih pokreta među krajišnicima i kmetovima. Poslije bune Teodora Kijuka u Banskoj krajini 1751, koja je bila posljedica težnje za organizacionim izjednačenjem svih Krajina, izbila je početkom 1755. velika buna u Varaždinskom generalatu. Uzroci su joj bili u osnovi isti, ali je reakcija krajišnika bila utoliko ogorčenija, ukoliko su ove promjene pogodile i njihova pisana prava. Novim ustavom za Varaždinski i Karlovački generalat (*Militär Gränitz-Rechten*, 1754) pretvorene su, među ostalim, njihove zemlje u vojničko leno koje nisu smjeli prodati ni založiti, a narodna je samouprava do kraja uništena. U vezi s ovom bunom izbila je u susjednim krajevima križevačke županije, između rječica Čazme i Lonje, buna kmetova koji su tada bili izloženi jakom pritisku i svoje vlastele, prije svega zbog povećane tlake, i državne vlasti, zbog uvođenja novog načina oporezovanja prema prihodu (1754). Pobunjeni su kmetovi tražili izlaz iz tog stanja priključenjem Krajini i pretvaranjem u krajišnike, što je – unatoč svemu nezadovoljstvu samih krajišnika – bilo konkretni cilj svake znatnije seljačke bune u XVII i XVIII stoljeću. Premda seljačke bune 1755. nisu taj cilj postigle, one su ipak ponešto ublažile položaj seljaka u odnosu prema vlasteli po tome što su dale poticaj za donošenje prvih općenitih urbarijalnih propisa ("Privremeno uređenje urbarskih podavanja" 1755. za Hrvatsku i urbar Marije Terezije 1796. za Slavoniju). Usp. o bunama 1755. raspravu Lj. Ivančana u Vjesniku zem. arkiva IV i V, 1902. i 1903, i prikaz J. Šidaka u Historiji naroda Jugoslavije II, Zagreb 1959, str. 1057-1068. Dokumentarnu građu vidi u Historijskoj čitanci I od J. Šidaka (str. 149-159) i u Izvorima za hrvatsku povijest IV, 1959, od N. Klaić (str. 50-56).]

Sedmogodišnji rat (1756-1763). Uto započe Marija Terezija s pruskim kraljen Fridrikom II nov rat, koji se obično naziva Sedmogodišnji. I u njemu je učestvovala i krajiška i banska vojska. Istom svršetkom toga rata vrati se mir, a Pragmatička sankcija bijaše potpuno osigurana: unatoč brojnim dušmanima održa se Marija Terezija na prijestolju svojih prethodnika. Za to steče i narod hrvatski i srpski zasluge, koje mu je kraljica otvoreno i javno priznala.

Reforme; centralizacija. Otkad nastupiše mirne godine, Marija Terezija se počne sve to većma zanimati unutrašnjim prilikama svoje države. Već su njezini prethodnici, počevši od Ferdinanda I, pomišljali kako bi iz austrijskih, čeških, ugarskih i hrvatskih zemalja učinili jednu jedinstvenu državu; ali su u tome samo djelomično uspjeli jer, iako je onaj stari pojam pune nezavisnosti već davno izblijedio, ustav hrvatski i ugarski još je postojao, makar i okrnjen i slabo uvažavan. Istom od

Krajiški vojnici (1735)

vremena Marije Terezije počelo se oko toga sustavno i odlučno raditi. Izjednačenje čeških zemalja s austrijskima kraljica je lako i uspješno provela, ali je ugarski i hrvatski ustav sapinjala veoma lagano i oprezno. Godine 1764. sazove sabor u Požun (za 17. juna) da vijeća o državnim dugovima koji su nastali u toku Sedmogodišnjeg rata. Tom je prilikom

izišla neka anonimna knjižica koja je žestoko napala ugarski i hrvatski ustav zahtijevajući da se plemstvo dobre volje podvrgne plaćanju poreza, da se uredi stalna vojska i da vladar može bez privole sabora izdavati zakone.[57] Zbog te knjižice nastade velika uzbuđenost, jer se općenito držalo da kazuje ono što se u Beču hoće, pa tako se dogodi da su ugarski i hrvatski staleži na tom saboru uskratili Mariji Tereziji povišenje poreza u zatraženoj visini, dopustivši joj samo trećinu. Ozlovoljena time, kraljica više ne sazivaše sabora, već dojavljivaše pojedinim županijama, ugarskim i hrvatskim, preko patenata (naredaba) svoju volju onako kako je to činila s austrijskim i češkim zemljama. Znajući da u svim političkim poslovima odlučuje visoko plemstvo, kraljica je nastojala da ga predobije za sebe. U tu svrhu utemelji red sv. Stjepana (1764), kojim odlikova neke ugarske i hrvatske velikaše, osnova u Beču "Theresianum" kao odgojilište za mlade plemiće i uredi, štaviše, ugarsku tjelesnu gardu, sastavljenu od mladih ugarskih i hrvatskih plemića. Roditelje pak njihove pozivala je na dvor, gdje ih je obasipala častima i naslovima. To je početak germanizacije hrvatskog plemstva i njegova otuđenja od narodnih interesa.[58] Sada gospoda ostavljaju svoje tvrde zamkove i sele u gradove, željni zabave i užitka. Tuđi jezik, naročito njemački i francuski, preuzima sve to više maha, a tako i tuđi običaji, način života i odijevanja. Da predobije i crkvene dostojanstvenike, Marija Terezija uzme sebi dopuštenjem pape Klementa XIII naslov "apostolski kralj" (1758), a to ju je ovlastilo da imenuje najviše crkvene dostojanstvenike, pa i kanonike. Imenovani nadbiskup ili biskup odmah je primao prihode svojih imanja, a crkvene funkcije preuzeo bi tek kad je imenovanje potvrdio papa. Od godine 1765. postade kraljičinim suvladarom njezin sin car Josip (okrunjen carem 1765). Odgojen u aristokratskim slobodoumnim idejama prosvjete svoga vijeka, on se osobito brinuo za veličinu i napredak svoje buduće baštine. Mati mu preda u samostalnu upravu vojničke i financijske poslove, ali je zazirala od njegovih reformatorskih ideja u crkvenim i političkim poslovima. Sada bijahu opravljene i bolje izgrađene tvrđave Gradiška (na Savi), Osijek i Petrovaradin (1766).

Hrvatsko kraljevsko vijeće. U to vrijeme zbila se u Hrvatskoj znatna promjena kad je kraljica protiv volje staleža, ali u sporazumu s banom grofom Franjom Nádasdyjem (1756-1783) osnovala (7. jula 1767) Kraljevsko vijeće *(Consilium regium)* za političko-ekonomske i vojničke poslove Hrvatske sa sjedištem u Varaždinu, otkuda je kasnije (u julu 1776) preneseno u Zagreb. To vijeće bijaše po svom sastavu i djelovanju nalik na Ugarsko namjesničko vijeće *(Consilium locumtenentiale)*, osnovano još 1723. Na čelu mu je bio ban, kao predsjednik, i uza nj

57 Pisac joj bijaše Franjo Adam Kollár. U Hrvatskoj se u prvi mah sumnjalo da ju je napisao kanonik Krčelić.

58 [Pod narodnim interesima Šišić ovdje ne misli socijalne interese širokih slojeva naroda nego privrženost plemstva jeziku i običajima tih slojeva. Njihovi socijalni interesi, u osnovu protivni interesima plemstva, jasno su se izrazili upravo u to vrijeme u velikoj buni hrvatskih seljaka 1755. (Usp. bilj. 56.)]

šest savjetnika, dva tajnika i više manjih činovnika. Vijeće je izravno izdavalo naloge i zapovijedi (primajući ih često iz Beča) pojedinim županijama, pa je tako bilo prva hrvatska zemaljska vlada, jer dotada je sve upravne poslove vodio ban s banovcem i hrvatskim saborom. Razumije se da je tako hrvatski sabor postao ako ne suvišan, a ono ipak mnogo manje važan organ u zemaljskoj upravi. Zbog toga su Hrvati uvijek s nekim nepovjerenjem gledali u to Kraljevsko vijeće, iako ih je kraljica posebnim dopisom uvjeravala da je ono ravnopravno ugarskomu i da njime nipošto ne misli okrnjiti prava hrvatskog sabora. Dok su Hrvati pokazivali nepovjerenje, Madžari su potajno nastojali da se hrvatsko Kraljevsko vijeće podvrgne njihovu Namjesničkom vijeću. I tako se doista i dogodilo da ga je Marija Terezija najzad ukinula (30. jula 1779), ali ne tako da bi opet svu vlast prenijela na hrvatski sabor, kako su Hrvati željeli, već je poslove ukinutoga Kraljevskog vijeća predala Ugarskom namjesničkom vijeću, u koje je slobodno mogao doći ban da dade glas i mnijenje u hrvatskim poslovima. Tako je, dakle, Hrvatska prvi put podvrgnuta Ugarskoj i njezinoj vladi. Posljedice te promjene najjasnije se očitovaše u pitanju Rijeke.

Pripojenje Rijeke Hrvatskoj. Onaj teritorij na kojem se u kasnije vrijeme spominje Rijeka bio je u X st. nesumnjivo sastavni dio hrvatske države, jer se ona tada sterala sve do ušća istarske rječice Raše. Dokada je tako bilo ne zna se, ali je godine 1139. današnji riječki teritorij svakako pripadao knezovima Duinskim (Duino, grad kraj Trsta), dakle je tada bio sastavni dio vojvodine Koruške. Otada pa sve do 1776. nije više riječki teritorij vraćen Hrvatskoj, osim za kratko vrijeme (između 1337 i 1365) kad je Rijeka (Flumen) bila u vlasti knezova Frankapana.

Škrinja stolarskog ceha u Zagrebu (1747).
– Povijesni muzej Hrvatske

Međutim, već 1467. dolazi ona oporukom njenih posljednjih gospodara, grofova Wallsee, u posjed kralja Fridrika III, to jest u posjed habsburške porodice, pa joj ostade sve do 1776. U doba habsburškoga gospodstva postade Rijeka zasebnom političkom oblašću, u kojoj je u ime vladara upravljao kapetan, a kad su primorska zrinsko-frankapanska imanja zaplijenjena (1670), bečki dvor uredi od svega primorja, od Gradeža i Trsta do Senja i Baga, posebnu oblast zvanu Austrijsko primorje, u kojoj je Rijeka bila od 1712. slobodna luka (poput Trsta), naime grad s posve autonomnom gradskom upravom.

Tako je ostalo sve do godine 1776. kad Marija Terezija odluči, na nagovor sina cara Josipa II, da "vrati" u interesu Vojne krajine Hrvatskoj primorje, ali tako da joj istodobno uzme neke crkvene i velikaške posjede s desne obale Kupe u korist Banske krajine (Petrinja i Glina). Dvor je dakle imao pred očima zamjenu zemljišta: on uzima (ekskorporira) Hrvatskoj neke predjele, a daje ili vraća joj (inkorporira) primorje. Tu je svoju odluku kraljica provela u dva maha: 9. augusta 1776. javi ona

Tablica gumbarskog ceha u Zagrebu (1750)

Rijeci i hrvatskoj vladi (Kraljevskom vijeću) svojeručnim pismom da je odlučila "neka se grad i luka riječka opet neposredno utjelove Kraljevini Hrvatskoj" *(immediate regno Croatiae reincorporentur)*, a 5. septembra 1777. sjedini s Hrvatskom još i Bakar, Bakarac i Kraljevicu, tako da su samo Senj i Bag ostali u Vojnoj krajini. Od čitavoga toga teritorija uređena je uz to još i nova hrvatska županija severinska, sa sijelom u Mrkoplju, gdje se još iste godine održavala prva županijska skupština,

na kojoj sudjelovahu i dva riječka zastupnika; štaviše, iduće je godine održana u samoj Rijeci skupština Severinske županije. Još prije toga pripojena je Rijeka pred posebnim povjerenstvom Hrvatskoj, i to tako da je u političkim i školskim poslovima podvrgnuta hrvatskoj vladi, a u sudbenim u višoj molbi Banskom stolu u Zagrebu. Nato je riječko gradsko vijeće poslalo (4. novembra 1776) hrvatskoj vladi dopis, u kojem je izrazilo svoju radost što je "u istom slavnom Kraljevskom vijeću našlo pravog oca i brižnog savjetnika".

Marija Terezija je, vraćajući Rijeku Hrvatskoj, zaželjela da se i nadalje uzdrži njezin zasebni položaj kao slobodne luke u interesu pomorske trgovine. Zato se obrati na samu Rijeku i hrvatsku vladu da joj stave prijedloge. Tada hrvatska vlada[59] predloži u sporazumu s Rijekom, "neka se grad Rijeka s katarom i nadalje smatra kao odijeljeno, svetoj kruni Kraljevine Ugarske pridruženo tijelo *(separatum sacrae regni Hungariae coronae adnexum corpus)*". Poslije toga izdala je kraljica gradu Rijeci diplomu dne 23. aprila 1779, kojom se uređuje ona zamišljena riječka autonomija, a u kojoj je ona doslovno ponovila navedene riječi iz prijedloga hrvatske vlade, a taj je također išao za tim da se Rijeka odlikuje nekim zasebnim autonomnim položajem. Prema tome, dakle, imala se Rijeka smatrati – s obzirom na njezinu autonomiju, a u skladu s kraljičinim riječima – samo zasebnim dijelom zajedničke ugarsko-hrvatske krune, a da nije bila još izlučena iz teritorija hrvatskog kraljevstva. Ali kad je malo potom kraljica dokinula hrvatsku vladu, i Rijeka je podređena Ugarskom namjesničkom vijeću. Na tome su Madžari kasnije zasnovali lažnu tvrdnju da je Marija Terezija utjelovila Rijeku 1779. neposredno Ugarskoj, izlučivši je tobože iz teritorija hrvatskoga kraljevstva.

Marija Terezija umrla je 29. novembra 1780. ostavivši dva sina: Josipa i Leopolda.

IX
CAR JOSIP II
(1780-1790)

Opća karakteristika Josipova vladanja. Kad je Marija Terezija umrla, bijaše njezin sin Josip – prvi vladar iz kuće habsburško-lotarinške – već davno njemačko-rimski car, a naslijedio je ugarsko-hrvatsko prijestolje na osnovi prava o nasljedstvu. Njegovo stupanje na prijestolje primiše svi potlačeni društveni slojevi s novim nadama, ali vladajući razred sa zabrinutošću i nepovjerenjem. Josip II nije bio nov čovjek; još kao prijestolonasljednik jasno je pokazao da u njemu živi drugi duh negoli u njegovoj majci. Javno je mnijenje dakle moglo slutiti da promjena

59 Prijedlog je izradio njezin član Nikola Škrlec Lomnički u sporazumu s Josipom Majláthom, severinskim županom i prvim gubernatorom riječkim, saslušavši prije želje Riječana samih. Gl. o tom: Rački, Rijeka prema Hrvatskoj, Zagreb 1867, i Šišić, Abrege de l' histoire politique de Rieka-Fiume, Paris 1919.

na prijestolju taj put znači i promjenu sistema, iako se tada još nije ništa dogodilo pa je novi vladar reskriptom od 30. novembra 1780: čak uvjeravao ugarsko-hrvatske staleže da će poštivati njihova prava. Dapače su se neke ugarske oblasti počele spremati za sabor i krunisanje, koje su tobože očekivali za 25. juna 1781; ali već u najskorije vrijeme sve je pošlo drugim putem. Josip II htjede i Ugarskoj i Hrvatskoj da ostane carem, s težnjom da dovrši posao što ga je njegova mati započela. Kad je stupio na prijestolje, bilo mu je 40 godina i, premda je na njegov odgoj otac, prosvijetljeni car Franjo, imao snažna utjecaja, duhom je ipak više bio nalik na majku, na koju je sjećao i svojom spoljašnošću. Bijaše pristao muž, zdrav i dobrih manira, iako nije bio tako snažne tjelesne građe da bi mogao neprestano podnositi tegobe prekomjernoga rada. Pa ipak htjede car tako reći vječno raditi, provodeći osam do deset sati u ozbiljnom, teškom i zamornom radu, iz kojega bi onda rado pribjegavao u društvo obrazovanih muškaraca i žena. I sam je bio duhovit, šaljiv i satiričan; štaviše, zbog njegove nesmiljene iskrenosti i sklonosti zabadanju držala ga je mati za "čovjeka bez srca". Inače mu bijaše uzorom pruski kralj Fridrik II, za kojim se u svemu povodio. Josip II kazivao je za sebe da je prvi činovnik države i da je dobar vladar samo onaj koji je pravi pravcati upravni činovnik i koji ne daje samo upute i smjernice nego se i sam bavi svim poslovima, u sve se miješa i o svemu nastoji da bude lično obaviješten. Poslije mnogo stoljeća Josip II prvi je habsburški vladar koji je stupio u neposredan, lični dodir s vojskom. Nije doduše postao vojskovođom, ali spoljašnošću postade vojnik: zbacio je španjolsku nošnju svojih predaka i uvijek oblačio vojničko odijelo. Od tuđih i novih ideja uzeo je, kao i njegova mati, samo ono što je služilo njegovim vlastitim ciljevima i carskom sistemu, kojemu je doduše modernizirao oblik, ali sačuvao neoštećenu jezgru. Iz ideje carske neograničene vlasti, koja stoji iznad svih zakona, kao i iz iskrene skrbi za dobrobit podanika potekla su sva njegova djela, reforme i borbe s crkvom i sa staleštvom, koje je politički htio uništiti, ali je ipak želio da se uzdrži premoć aristokracije u društvu.

Još u 19. godini porodi mu se u glavi misao da će, kad stupi na prijestolje, pribaviti sebi od svojih zemalja neograničenu vlast na deset godina, pa da će u to vrijeme bez njihova sudjelovanja provesti sve svoje namjere. Kad je sjeo na prijestolje, nije više tražio ničijeg ovlaštenja, već je počeo raditi po svom uvjerenju. Učinio je dosta korisna, valjana i blagotvorna, te je prvi habsburški vladar koji je htio da apsolutizmu poda plemenit moralni sadržaj i da mu ucijepi pojam dužnosti prema podanicima. On htjede da učini svoje narode bogatima i kulturnima, doduše ne toliko zbog njih samih koliko zato da otvori obilna vrela prihoda svojoj spoljašnoj osvajalačkoj politici. Konačna pak svrha njegovih djela bijaše ujedinjenje i stapanje svih habsburških zemalja u jednu zasebnu njemačku državu, pa je zato sve svoje reforme i prosuđivao prema tome koliko odgovaraju toj konačnoj svrsi i koliko mu povećavaju financijska i vojnička pomoćna sredstva. Što se tiče Ugarske i Hrvatske, car Josip je kao prijestolonasljednik i majčin suvladar više puta proputovao obje

zemlje (tako Slavoniju 1768, a Hrvatsku 1775 i 1776),[60] proučio njihove prilike i upoznao se sa željama i potrebama puka i različitih društvenih slojeva. Uostalom, odgojiteljem bijaše mu u mladosti hrvatski ban grof Karlo Batthyány (1742-1756), koji ga je uputio ne samo u različite vojničke poslove nego napose još i u hrvatske prilike. Dobru volju za te zemlje pokazao je još kao mladić, rekavši da treba podizati pučanstvo, unapređivati obrt, trgovinu i nastavu, i to tako da se ukloni bojazan da ih hoće lišiti privilegija. Dapače, on je katkada govorio kako želi poći stopama kralja Matijaša I Korvina da bi stekao pridjev "pravednoga". Da su mu namjere bile plemenite i da od vremena Matijaša I nije bilo na prijestolju vladara koji bi dobrobit svojih podanika nosio na srcu s više mara i ozbiljnosti, o tom ne može biti sumnje. Samo je sve ono što je stvorio ili htio da stvori imalo da služi tuđinskoj svrsi, to jest stapanju Ugarske i Hrvatske s austrijskim zemljama, a time je došao u najžešću opreku s najsvetijim osjećajima onih koji su u tim pofrancuženim, ponijemčenim i polatinjenim zemljama još ostali dobri rodoljubi. Josip je, naime, htio da dade potlačenim slojevima slobodu, ali u zamjenu da im oduzme sve ideale; to je tragika njegova života. Došao je u sukob s onom silom koja je za vladanja njegove matere bila još slaba, ali mu se sada već opirala, pa će ga ona najzad uz pomoć međunarodnih prilika i oboriti. Ta sila bijaše narodna svijest, a ne staleštvo koje je još Marija Terezija sapela, a Josip držao već mrtvim. Kako znamo, Marija Terezija nije više poslije 1764. sazivala požunskih sabora, a sve je reforme provodila bez sudjelovanja staleža. Sada su se javljali pisci koji su u različitim varijacijama raspravljali o teoriji novog apsolutizma. Pisali su da je krunisanje puka ceremonija, da kraljevska zavjernica kralja ne veže, da je sabor štetan po državu, privilegiji i prava plemstva da ne vrijede, a vladareva je dužnost da ih ukine. Takvim učenjem bijaše zasićen zrak u kojem se car Josip kretao. Širili su ih ne samo poluslužbeni organi, i nije samo velikaško društvo tako mislilo nego i gdjekoji niži ljudi jakih ambicija. Pod takvim utjecajem odrastao je prijestolonasljednik Josip, a kad je došao na prijestolje, ubrzo je zaboravio da bi se imao krunisati i položiti zakletvu na zakone Ugarske i Hrvatske. Njegova ga okolina uvjeravaše da se kao nasljedni kralj ne treba kruniti. Samo je on o tom pitanju poštenije mislio od svojih savjetnika koji su dokazivali da krunidbena zavjernica kralja ne veže, pa baš zato što je svetost zakletve uzimao ozbiljno, nije se dao krunisati. Ali je uskoro spoznao da će mu zbog toga i najbolje namjere naići na žestok otpor. Ipak se nadao uspjehu imajući pred očima tri okolnosti: prvo, razmirice između katolika i protestanata u Ugarskoj, zatim između velikaša i nižega plemstva u Ugarskoj i Hrvatskoj; drugo, bunu koja je imala da bukne među kmetovima protiv plemstva; treće, vojsku pod oružjem. Ohrabren tim nadama, Josip započe odmah izvoditi svoje davno promozgane osnove. Mogao je računati na velik broj ugarskih i hrvatskih velikaša, pa mu stoga nije bilo potrebno da se posluži tuđincima.

60 U Zagrebu bio je car Josip II prvi put 24. aprila 1775, a drugi put 24. juna 1786.

Crkvene reforme. Svoj rad započe ondje gdje je po njegovu mišljenju bio najnužniji, naime na polju crkvene politike. Pri tom bila mu je glavna svrha da podvrgne katoličku crkvu državnoj vlasti i da zbliži pojedine konfesije. Odmah poslije stupanja na prijestolje upozori Ugarsku dvorsku kancelariju da u vjerskim stvarima postupa liberalnije. Već je tada bio, doduše, odlučio da će protestante učiniti ravnopravnim s katolicima, ali ipak tako da time katolička crkva ne trpi štete. Plod toga bijaše 25. oktobra 1781, izdani patent o vjerskoj toleranciji, kojim objavi svim oblastima da proširuje slobodu vjeroispovijedanja i podjeljuje jednaka prava pripadnicima svih konfesija. Ta im naredba daje pravo da ulaze u sve javne službe, da, štaviše, dolaze na sveučilišne i druge velikoškolske katedre, omogućuje im osnivanje crkvenih općina i dopušta prijelaz na protestantizam. Car sam reče da tim patentom želi postići "bratsku slogu među pučanstvom države različitih vjera". Njime su sada stekli i Židovi punu ravnopravnost. Osnovane su njihove crkvene općine i podignute škole pod nadzorom oblasti; dopušteno im je da se bave obrtom, da se oblače kao i drugi, ali im je car nametnuo njemački jezik zabranivši hebrejski, i njemačka prezimena.[61] I grčko-istočni Srbi i Grci osnovaše tada (1786) u Zagrebu svoju vjersku općinu i parohiju, vodeći od 1788. svoje matice crkveno-slavenskim jezikom, a 1793. otkupiše od gradske općine crkvu sv. Margarete, koju iduće godine posvetiše kao svoju crkvu sv. Preobraženja.

Uporedo s naredbom o toleranciji car Josip je proveo i u katoličkoj crkvi dalekosežne promjene, kad ju je na osnovi patronatskog prava stavio pod utjecaj države naredbom nazvanom *"ius placeti"* (30. marta 1781), odredivši da se papina pisma, upravljena na ugarsku i hrvatsku crkvu, smiju proglasiti samo ako su prije toga stekla odobrenje vladara. Osim toga započeo je mnogo većih i manjih reforama stavljajući sve više u službu države katolički kler. Zasebnim je, naime, naredbama normirao crkvene obrede, blagdane, ophode i postove, pa se napokon počeo miješati i u porodične i privatne prilike.[62] I tako se u tom sitnom radu razdrobio njegov široki vidokrug i njegova promišljenost, te je s jedne strane izazvao ogorčenje pobožne mase, a na protivnoj strani su mu se izrugivali zbog pretjeranosti. Sam Fridrik II, pruski kralj, podrugljivo ga je nazivao "sakristanom". Te reforme bile su razlogom da je na početku 1782. pošao u Beč sam papa Pio VI ne bi li cara odvratio od toga puta. Premda je taj posjet pobudio u cijeloj Evropi golemu senzaciju, ipak nije urodio nikakvim plodom jer je Josip i dalje išao svojim putem. Raskrstio je s postupkom svoje matere, koja je visoka crkvena dostojanstva dijelila članovima velikaških familija, pa je davao ta mjesta, kako sam reče, samo "prema sposobnostima i čistom moralu". Da

61 Pravnik Imbro Domin kaže za Židove: "Niti videti se dati vu hrvatske i slavonske zemlje tja da Jožefa II. ni im bilo slobodno"; up. Bresztyenszki, Izraelićani i vršenje patronatskoga prava. Zagreb 1890, str. 6. Prva židovska općina podignuta je u Varaždinu oko 1785, a u Zagrebu tek 1806. Prije toga dolazili su samo prolazno u zemlju trgovine radi.

62 On je, primjerice, izdao naredbu kojom se zabranjuje ženama nositi steznik.

između biskupa i njihovih vjernika nastane intimniji saobraćaj, nije trpio da koji biskup uživa više beneficija. Zato je 1784. dao popisati dohotke visokoga klera i ostalu crkvenu imovinu svjetovnog i redovničkog svećenstva.[63] Uz obilne crkvene prihode imao je visoki kler i bezbroj javnih časti; gotovo svaki biskup u Ugarskoj bijaše još i veliki župan, a kod Dvorske kancelarije bijaše barem jedan od njih. Kod vlade (ugarske i hrvatske), banskog suda i drugih mjesta bijaše također uvijek po jedan ili više članova visokoga klera, koji su svi za te službe dobivali plaću. To je sada ukinuto s motivacijom da svećenik ima ostati samo ono što jest, naime svećenik. Budući da se za siromašno niže svećenstvo nije nitko brinuo, car odluči da će mu posvetiti posebnu pažnju. Dao je, dakle, popisati dohodak župnika i istražiti gdje treba da se podignu nove župe i kapelanije. Kad je taj popis pokazao krupne brojke,[64] a dušobrižnici poslaše molbenice da im se odredi bar minimum dohotka, car se odlučio na veoma sudbonosan korak. Za provođenje te osnove trebalo je mnogo novaca, a car ih je odlučio tako namaknuti da je po primjeru Isusovačkog reda (1773) dokinuo sve muške i ženske redove koji se nisu bavili njegovanjem bolesnika ili nastavom, a zatim njihovu imovinu zaplijenio (1782). Sada bijahu zatvoreni čuveni samostani pavlina u Lepoglavi i Remetama (1784), pa klarisa u Zagrebu (1782) i toliki drugi širom Hrvatske i Slavonije. Njihovu golemu imovinu preuze Ugarsko namjesničko vijeće i upotrijebi je za vjerozakonski *(cassa parochorum)* i naukovni fond *(fundus studiorum)*. I odgoj svećenstva također stavi car pod državni nadzor, osnovavši u tu svrhu generalno sjemenište; takvo je za Hrvatsku osnovano u Zagrebu (1784), ali ga doskora ukine i odredi da peštansko ima da služi za cijelu Ugarsku i Hrvatsku.

Političke reforme. Od političkih reforma car je najprije pokušao da ukine kmetstvo, i to samo u Erdelju, ali odgovor bijaše otvorena buna tamošnjih Rumuna.[65] To iskustvo navede cara na misao da se kmetstvo može ukinuti tek poslije reorganizacije uprave, koja mu je veoma smetala već kod prvih crkvenih reforama. Ustavnim putem, naime uz suradnju sabora, ne htjede toga učiniti, ne toliko što se plašio otpora staleža, koliko zato što je u njemu prevladalo mišljenje da se čitav staleški sistem i staro zakonodavstvo ima dokinuti. Osobito je mrzio županije jer su one njegove naredbe učinile predmetom "ekspedicije", a ne "egzekucije", to jest one su ih samo primale, a ne proglašavale i provodile. Stoga odluči (1783) da će ugarske i hrvatske javne časti podijeliti Nijemcima i drugim tuđincima, a domaće činovništvo premjestiti u austrijske zemlje, pa čak i u Belgiju. U tom raspoloženju obarao je sve što mu je stajalo na putu, jer je to razaranje i inače odgovaralo njegovu konačnom političkom cilju – ideji jedinstvene monarhije. Zato je vladu usredotočio u Beču, dok je u pojedinim zemljama htio da ima tek zemaljske

63 Po tom je popisu prihod zagrebačkog biskupa tada iznosio 20.000 forinti.
64 Za Ugarsku i Hrvatsku računalo se da treba osnovati 950 novih župa i 559 kapelanija.
65 [Bila je to velika seljačka buna pod vodstvom Hore 1784.]

vrhovne oblasti, koje su imale da rade pod vodstvom centralne bečke vlade. U duhu toga sistema dade premjestiti krunu sv. Stjepana u Beč, smatrajući je običnom starinom kojoj je mjesto u muzeju. Stoga je i smjesti (1784) u carsku riznicu među ostale krune što su se ondje čuvale. Na taj glas nasta silno uzbuđenje u Ugarskoj i Hrvatskoj, ali car ne mareći za sve to pođe dalje svojim putem. Prije svega naredi (26. aprila 1784) da ubuduće njemački jezik ima biti službeni u čitavoj državi, a Dvorska kancelarija, Komora i Ugarsko namjesničko vijeće treba da već od 1. novembra njime ureduju; od godine 1786. postaje on uredovni jezik u svim županijama, ugarskim i hrvatskim, a poslije tri godine ne smije više nikoga biti, ni činovnika, ni svećenika, koji ga ne bi znao. Na tu naredbu skočiše listom sve ugarske i hrvatske županije i uložiše žestok prosvjed. Sada je došao red na njih, a zamislio ih je tako preudesiti da će one morati tačno i strogo provoditi reforme "bez obzira na prošlost i sadašnjost". Najprije premjesti Namjesničko vijeće u Budim sjedinivši s njime vrhovnu financijsku oblast, naime Ugarsku komoru. Potom razdijeli (1785) Ugarsku i Hrvatsku na deset okružja *(circulus)*, od kojih se svako sastojalo od nekoliko županija. Tom su prilikom Hrvatska i Slavonija raskinute, jer je Slavonija s baranjskom županijom potpadala pod Pečuh, dok je Hrvatska sa zaladskom županijom sačinjavala zasebno okružje sa sijelom u Zagrebu. Na čelu je svakom okružju stajao kraljevski povjerenik *(director)*, a taj je imenovao podžupane; ostale je činovnike i dalje birala županijska skupština, ali kraljevski ih je povjerenik mogao kad je god htio svrgnuti ili zamijeniti drugima. Sada je banska čast postojala samo po imenu, jer grof Franjo Balassa de Gyármáth (1785-1790) bijaše zapravo carev povjerenik, vladajući nasilno bez sabora. Kad je tako iz temelja preudesio upravu, ukine car Josip (25. augusta 1785) kmetstvo u Ugarskoj i Hrvatskoj. Sada je zauvijek izbrisano ime kmet, on se mogaše slobodno seliti i ženiti bez privole vlastelina, učiti zanat, polaziti školu, birati zvanje i slobodno raspolagati svojom pokretnom imovinom. Nitko ga više nije mogao otjerati sa zemljišta ili siliti na rabotu. To je doduše bio velik napredak prema dotadašnjem stanju, ali ipak ne učini bivšeg kmeta vlasnikom zemljišta. Drugi znatni momenat u preustrojstvu uprave bijaše da je sudstvo odijeljeno od uprave, a kr. slobodni gradovi da su uvršteni u novi sudstveni sistem. Nadalje je car ukinuo smrtnu kaznu i torturu te uopće popravio i ubrzao sudski postupak. Preuređenje uprave i pravosuđa htjede da dovrši poreznom reformom, to jest oživotvorenjem opće porezne dužnosti. U tu je svrhu odredio da se popiše pučanstvo i tačno izmjeri zemlja (1787), što je izazvalo velike nemire u Ugarskoj i Hrvatskoj, i samo je brahijalnom silom uspjelo taj posao obaviti.[66] Za Hrvatsku je još od presudne važnosti što je car ukinuo (20. marta 1786) severinsku županiju; tom je prilikom njezin sjeverni dio (to jest Gorski kotar) pridijelio zagrebačkoj županiji,

66 Po tom je popisu Zagreb imao 7000 duša. – [Prema podacima u članku I. Karamana, Pregled stanovništva Hrvatske, Slavonije, Srijema i Bačke u doba Josipa II (1787), Zbornik MSDN 29, 1961, str. 90, u samom Gradecu tada je živjelo 576 porodica s 2815 članova.]

a od svega primorja uredio zasebnu oblast, nazvanu Ugarsko primorje (*littorale Hungaricum*), koje se sastojalo od tri kotara: riječkoga, bakarskoga i vinodolskoga, a upravljao je njime riječki gubernator. Sada su na Rijeci bile dvije oblasti: gubernij za trgovinu i zdravstvene poslove i gradsko vijeće za upravne poslove. Obje, pak, bile su podvrgnute ugarskoj vladi; jedina u sudbenim poslovima još je i sada vrijedio kao sud više molbe zagrebački Okružni stol, koji je zamijenio od cara Josipa 1787. dokinuti Banski stol (do 1790).

Turski rat i slom carevih reforma. Ipak je najveći dio svih tih naglo izvođenih reforma ostao najzad bez uspjeha, i to zbog careve nesretne spoljašne politike. Pored holandskih i pruskih zapleta, najkobniji je bio svakako turski rat (1787-1791), u koji se Josip morao upustiti protiv svoje volje kao saveznik ruske carice Katarine II, koja naumi Turke protjerati iz Evrope. Tom prilikom imale su Josipa zapasti Srbija, Bosna i Hercegovina. Uza sve to što je car sabrao veliku vojsku (245.000 pješaka, 36.000 konjanika i 900 topova) i što su mu se pridružili ustanici po Srbiji, Bosni i Hercegovini, pa i Crna Gora, a carski general Laudon zauzeo Beograd (8, oktobra 1789), vojna nije uspjela. Zbog toga je trebala namaknuti novaka i živeža za dalji rat, poradi čega je car bio prinuđen da napusti uređenje okružja i sazove stare ugarske i hrvatske županije u skupštine. Na tim se skupštinama počelo bučno zahtijevati saziv sabora; štaviše, carski činovnici bijahu otjerani, a njemački jezik dokinut. Zemlja je stajala na pragu potpune bune. Kad je to vidio car, koga je slomila teška bolest što ju je zadobio na srijemskom močvarnom taborištu, izda najprije (18. decembra 1789) naredbu kojom obeća saziv sabora, a deset dana kasnije (28. decembra) vrati zasebnom naredbom Ugrima i Hrvatima ustav kakav je zatekao u onaj čas kad je stupio na prijestolje; izuzeti bijahu samo patent o toleranciji i dokinuće kmetstva. Osim toga, car još obeća da će godine 1791. sazvati krunidbeni sabor i izdati krunidbenu zavjernicu. Da se vidi ozbiljnost njegove nakane, dade odmah otpremiti krunu sv. Stjepana u Ugarsku, gdje je ona s velikim veseljem i slavljem dočekana. I u Hrvatskoj bijaše radost s vraćena ustava općenita, a uveća je još i bijeg bana Balasse iz Zagreba, "ispred bijesa mladeži", kako kaže suvremeni pisac, grof Adam Oršić. Međutim, dan prije negoli je kruna sv. Stjepana stigla u Budim, umre car Josip II (20. februara 1790).

X
UNUTRAŠNJE STANJE HRVATSKOGA KRALJEVSTVA (1526-1790)

Ime i grb. Sve do druge polovice XVI stoljeća još su se razlikovala oba upravna teritorija: regnum Dalmatiae et Croatiae i regnum Sclavoniae. Ali potkraj istog stoljeća stopiše se oni u jednu političko-upravnu cjelinu kao regnum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae, a taj se diploma-

tski naziv održa sve do 1918. Tada je ime Hrvatska preneseno još i na čitavu srednjovjekovnu Slavoniju do Drave, ukoliko nije njome nekoć vladao Turčin, a pod Slavonijom se počeo razumijevati sav ostali teritorij, dalje na istok sve do Zemuna. U isto vrijeme (u XVI i XVII st.) nosila je ime Dalmacija senjska (uskočka) kapetanija, naime Hrvatsko primorje od ušća Zrmanje sve do Bakra, pa Vinodol, Prozor, Otočac i Brinj u unutrašnjosti.[67] Očito se išlo za tim da bi se opravdao naziv "Dalmacija, Hrvatska i Slavonija". U to doba nastane i u kraljevskom naslovu važna promjena utoliko što je Ferdinand I od g. 1529. uvrštavao u nj još i Slavoniju *(Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae rex*). Ferdinand I bez sumnje htjede da time u doba borba s kraljem Ivanom Zapoljskim, koji je baš u Slavoniji *(in regno Sclavoniae)* imao jaku stranku, vidljivo pokaže svoje zakonito pravo i vlast.

Kao grb počne sjedinjeni hrvatsko-slavonski sabor (od septembra 1558) upotrebljavati onaj što ga je kralj Vladislav II još 1496. potvrdio Slavoniji, naime kunu u bijegu između dvije rijeke (Drave i Save) za zvijezdom (Marsom) u znak hrabrosti. Tim se grbom kao zemaljskim *(sigillum, regni)* hrvatski sabor služio sve do godine 1847, dok je zasebni hrvatsko-dalmatinski sabor do jula 1558. (kad se posljednji put sastao u Steničnjaku) upotrebljavao kao "sigillum regni" hrvatski grb, to jest srebrne i crvene kocke. Budući da su hrvatski staleži došli u Slavoniju k slavonskima, sasvim je razumljivo da su onda i prihvatili njihov dotadašnji grb kao "zemaljski". Ali zato nisu zaboravljeni ni hrvatski ni dalmatinski grb, a 1616. nalazimo ih sva tri zajedno na taliru kralja Matijaša II.

Granice hrvatskog kraljevstva nisu ni u to doba bile stalne. Najuže bijahu na početku XVII. st., a otada su se sretnim ratovima s Turcima počele sve to većma širiti.[68] Najveće prostranstvo postigoše obnovljenjem i sjedinjenjem triju slavonskih županija (1745), pa uređenjem severinske (1776). Sada se Hrvatska širila od mora do Iloka dijeleći se na sedam županija: severinsku, zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požešku, virovitičku i srijemsku. Ostatak zemlje do Zrmanje, Une i Save do Zemuna pak Dunavom do Petrovaradina, sačinjavao je Vojnu krajinu, koja u pravnom pogledu nije pripadala Hrvatskoj.

Narod. I u narodnosnom pogledu nastale su u to doba znatne promjene. Premda je golemo mnoštvo Hrvata u toku XVI stoljeća ostavilo svoju ugroženu domovinu, naročito današnju sjevernu Dalmaciju, Liku, Krbavu i Pounje, odselivši se u zapadnu Ugarsku i u Austriju, a neki čak i u južnu Italiju, ipak bijahu Hrvati i sada glavni element u zemlji, i to ne samo u slobodnoj nego i znatnim dijelom i u pokorenoj turskoj Hrvatskoj. Uz njih su sjedili u XVII i XVIII st. mnogobrojni doselje-

67 Gl. o tom zak. čl. XXXII: 1596 (Kukuljević, Iura regni III, 43), Lopašić, Spom. hrvat. krajine II, 344, i Valvasor, Ehre des Herzogtums Crain IV, 79.

68 Izraza "reliquiae reliquiarum olim regni Croatiae" nestaje iz saborskih zapisnika poslije Karlovačkog mira.

nici, koje iz turskog doba, koje iz doba njemačke prevlasti. U prvom su to redu Srbi (Vlasi, Valachi, Rasciani sive Serviani, Sirfen), koji naseliše većim dijelom svu Hrvatsku krajinu, zatim Slavoniju i Srijem (naročito 1690. i 1737). U onim stranama gdje nije bilo Vojne krajine i gdje nikad nisu Turci vladali, a tako i u stranama podalje od turskog susjedstva (kao u Hrvatskom zagorju i južno od Zagreba do Kupe), nije bilo Srba. Nadalje napučiše gradove, naročito u Slavoniji, Nijemci, i to kao obrtnici i trgovci, ili kao časnici i službenici. Ti su se Nijemci ponajviše doselili iz južno-njemačkih (ili švapskih) krajeva, tako iz gornje Austrije, Moravske i Württemberga. Neki gradovi, kao Osijek i Petrovaradin u Slavoniji, bili su u drugoj polovici XVIII st. tako reći čisto njemački.[69] Madžari se naseliše (od česti još u tursko doba) samo po nekim slavonskim selima uz Dravu i Dunav, a Arbanasi (Klimente) samo u dva sela: Nikincima i Hrtkovcima u Srijemu (1737).

Društvo se i sada raspadalo na slobodne i neslobodne ljude, kao u vrijeme prije 1526. Slobodni su bili plemići, svećenstvo i građani po kr. slob. gradovima. Plemstvo se dijelilo u velikaše (magnate) i niže plemstvo. Staro, prekogvozdansko hrvatsko plemstvo većinom je za turskih ratova ili izumrlo ili se iselilo u Ugarsku i Austriju. U Ugarskoj dobiše iznajprije pridjev Horváth *(cognomine Chrovatus)*, pridržavši pravo svoje ime (tako Horváth-Petričević), ali kasnije ga zanemariše pa je ponajviše ostalo samo Horváth. Isto su tako i u Austriji zvali hrvatske iseljenike Krabat *(genant Krabath)*, samo što se taj dodatak brzo zaboravio a ostalo je pravo ime, obično pravopisno izobličeno (tako Kollonitsch). Uz iseljenike ističu se u Hrvatskoj novoga vijeka i neki doseljenici. Još u početku XVI st. razgranala se u Slavoniji madžarska porodica Erdödy, kad je kardinal i ostrogonski nadbiskup Toma Erdödy (umro 1521) ostavio Petru, sinu brata Nikole, svoja golema slavonska imanja, naročito Jastrebarsko i Moslavinu (odatle pridjev de Monoszló). Taj je Petar praotac hrvatske grane ove porodice, a već istoimeni njegov sin, kasnije ban Petar Erdödy, steče još Cesargrad i druga imanja, dok je njegov sin ban Toma Erdödy postao (1607) nasljednim županom varaždinskim. Ta je čast potom ostala u rukama ove porodice sve do 1845. U XVII st. doseli se u Slavoniju i obitelj Rauch, podrijetlom iz Erdelja.[70] Poslije Karlovačkog mira dvor je obdario golemim imanjima u oslobođenoj Slavoniji mnoge strane plemiće, a neki su ih stekli i kupnjom od austrijske Komore. Tada dođe u posjed kneza Livija Odeschalchija iločko vlastelinstvo (1697), i to kao zasebno "herceštvo srijemsko" *(ducatus Sirmii)*, unatoč živome prosvjedu hrvatskog sabora. Virovitičko vlastelinstvo dobio je grof Cordona, ali ga kasnije (1745) proda barunu Marku Pejačeviću; valpovačko i petrijevačko stekao je barun Prandau, našičko grof Odoyer,

69 Nešto prije 1777. prošao je Slavonijom učeni Saksonac Taube; on kaže u svom djelu o Slavoniji (Beschreibung Slavoniens I, Leipzig 1777, str. 63): "Zu Esseck und Peterwardein höret man fast nichts als deutsch."

70 Kralj Ferdinand učini plemićima sibinjske građane Levina, Jurja i Blaža s pridjevkom de Nyék 28. maja 1557. Barunom postade 6. apr. 1763. Pavao Rauch, krajiški pukovnik.

ali ga njegova udovica proda (1732) barunu Josipu Pejačeviću, orahovačko barun Marko Pejačević, ali ga 1742. proda Dimitriju Mihajloviću; siračko (kasnije daruvarsko) grof Janković,[71] a vukovarsko grof Eltz iz Mainza. U XVIII st. doseliše se u Hrvatsku i baruni Kulmeri iz Štajerske, pa grofovi Sermage iz Francuske (iz Besançona). Svi su ti strani rodovi, prije negoli su mogli dobiti plemićka prava na tlu hrvatskoga kraljevstva, morali steći od hrvatskog sabora indigenat i inkolat, to jest da ih sabor proglasi i prizna urođenim plemićima.

Inače bijaše život neplemenitih ljudi i sada isti kao u doba prije 1526, a tako je ostalo sve do urbara Marije Terezije i Josipa II, ali to bijaše uglavnom samo privremeno olakšanje.[72]

Katolička crkva. U crkvenom pogledu proživjela je Hrvatska u to doba mnoge nevolje i silovite promjene. U toku XVI st. nestalo je srijemske, kninske[73] i modruške biskupije. Senjska je bijedno životarila uz more, a s opsegom zagrebačke biskupije gotovo se podudarao i opseg "ostataka" Hrvatske. Poslije oslobođenja Like i Krbave, Pounja i Slavonije moglo se opet pomišljati na neku obnovu staroga stanja. Tako je Hrvatska u XVIII st. obuhvatala pet biskupija. Senjska se sterala po svemu primorju, Lici, Krbavi i po čitavoj zemlji do Kapele. Zagrebačka se proširila do Une, a u Slavoniju do Našica, Voćina, Orahovice i Požege. Bosansko-đakovačka obuhvataše Đakovo i okolicu (Đakovštinu). Pečujska zapremaše najveći dio Slavonije od Donjega Miholjca, Valpova, Čepina i Vinkovaca sve do Vukovara, Županje i Morovića. Srijemska je okupila oko sebe ostatak sa Zemunom i Ilokom, a s Petrovaradinom kao središtem. Potkraj XVIII st. proširi se đakovačka biskupija gotovo po čitavoj Slavoniji na račun pečujske, koja se ograničila na jedan dio Podravine između Valpova i Čepina, a 1773. primi još i srijemsku biskupiju poslije njezina dokinuća; otada njezin biskup nosi naslov bosansko-đakovačko-srijemskoga. Najviše je redova propalo za turske prevlasti, a održaše se samo franjevci, naročito u Slavoniji, gdje su dugo vremena imali, kao u tursko doba, župe u svojim rukama, pa isusovci po nekim gradovima, tako u Zagrebu, Varaždinu, Požegi i Osijeku do ukinuća reda (1773). Neki preostali redovi, naročito za hrvatsku prosvjetu toliko zaslužni pavlini i dominikanci od muških, a klarise od ženskih, bili su ukinuti za vladanja Josipa II. Novi kalendar pape Grgura XIII uveden je u Hrvatskoj po nalogu kralja Rudolfa u februaru 1584, ali je s njegovim provođenjem išlo veoma teško. Stoga, kad je požunski sabor 1587. stvorio zakonski članak o upotrebi novoga kalendara u Ugarskoj (zak. čl. XXVIII: 1587), učini to i hrvatski (u Zagrebu 24. jula 1588) zaprijetivši globom od 200 for. onima koji bi se još i dalje držali staroga kalendara. U turskoj Slavoniji i Bosni uveden je novi kalendar među katolike u prvoj

71 Kroz sav srednji vijek i kasnije zvao se današnji Daruvar Podborje. Kad grof Janković sagradi ovdje kaštel, dade mu po ždralu, što ga je imao u grbu, ime Daruvar (daru, madž. ždral), a po njemu se tako nazva i mjesto.
72 [Usp. bilj. 56 na str. 344/7.]
73 U prvo vrijeme bio je kninski biskup opat topuski, tako Andrija Tuškanić.

polovici XVI st. nastojanjem franjevaca, ali samo poslije teških napora jer su ih Turci i grčko-istočni Srbi u narodu crnili da tobože "šire novu vjeru".

Protestantizam. Pored sve pažnje hrvatskog klera i plemstva, ipak se i po Hrvatskoj počeo širiti protestantizam. U prvoj polovici XVI st. nema mu traga, istom u drugoj polovici nalazimo njegovih privrženika među Hrvatima, naročito među plemićima i građanima. S tim je pokretom u vezi štajerski barun Ivan Ungnad, koji je dulje vremena bio zapovjednik Hrvatske i Slavonske krajine. Pod starost preseli se u Württemberg i osnova u Urachu kraj Tübingena štampariju s latinskim, glagolskim i ćirilskim pismenima, izdavajući na slovenskom i hrvatskom jeziku crkvene knjige po nauku protestantskom. Uza nj pristade osnivač slovenske književnosti Primož Trubar, Istranin Stjepan Konzul, Antun Dalmatin i umni Matija Vlačić[74] (Flacius Illyricus), koji su na tim knjigama radili. Glavna, pak, pomoć i potpora dolazila im je od nasljednika prijestolja

Confessio / oder Bekantnuß des

Naslovna strana glagoljskog izdanja: Artikuli ili deli stare kristianske vere, Tübingen 1562.

Stjepan Konzul Istranin (iz knjige: Artikuli...)

74 [Šišić je ovdje pridao Flaciusu prezime Franković koje se, doduše, ponekad spominje uz prezime Vlačić, ali koje sam Flacius nije upotrebljavao. Premda je Flacius bio od naših reformatora najznatniji, nije pripadao užem krugu Ungnadovih suradnika niti je radio na njihovim knjigama. Usp. o njemu M. Mirković, Matija Vlačić Ilirik, Djela JAZU 50, 1960.]

Maksimilijana, jer on bijaše tada veoma sklon novoj vjeri. Misao im je bila proširiti protestantizam po cijelom Balkanskom poluotoku, pa i među Turcima, jer se hrvatskim jezikom govori "sve do Carigrada" – kazivahu oni.[75] I doista, protestantskih se knjiga raširilo veoma mnogo među Hrvatima. Novoj su se vjeri odazvali i neki velikaši, kao ban Petar Erdődy, sigetski junak Nikola Zrinski, a naročito njegov sin Juraj[76], pa je i susjedgradski silnik Franjo Tahi umro "kao heretik". Nova je vjera našla privrženika i među građanima, naročito u Zagrebu, Koprivnici i Varaždinu; štaviše, i na Hrvatskom primorju bijaše među Hrvatima u XVI st. mnogo novovjeraca. Glavni razlog toj pojavi valja tražiti u tome što se protestantizam služio hrvatskim umjesto latinskim jezikom, a uz to dopušta svećenstvu ženidbu. Protiv njega doskora ustade katolički kler, a naročito zagrebački biskup Šimun Bratulić, dozvavši isusovce u Hrvatsku. Kleru se pridružiše i staleži, a zatim se i sabor digao protiv "heretika" velikom žestinom i ogorčenjem (1604), isposlovavši najzad za Hrvatsku zakon kojim bijaše jedino crkva katolička priznata kao dopuštena na hrvatskom tlu.[77] Zato su ugarski staleži, kad počeše nastojati da protestantizmu pribave u Hrvatskoj ravnopravnost, naišli kod Hrvata na žestok otpor; štaviše, na požunskom saboru (1608) reče grof Toma Erdődy izvukavši mač: "Ovim mačem iskorijenit ćemo tu kugu ako nam stupi na vrata; još imamo tri rijeke, Savu, Dravu i Kupu; jednu ćemo tim novim gostima dati da piju." I doista, energičnoj akciji hrvatskog sabora i dozvanih isusovaca brzo je uspjelo uništiti u klici novu vjeru. Ipak ona ostavi nešto korisno iza sebe: na njezinoj se osnovi poče razvijati hrvatska kajkavska književnost.[78] Inače je pojava protestantizma u nas samo kratkotrajna epizoda, koja je imala izvjesni utjecaj na neke plemiće i neke građane (u Zagrebu, Varaždinu i Koprivnici), ali baš nikakva na široke narodne mase. U tom pogledu on daleko zaostaje za onim utjecajem što ga je protestantizam vršio na susjedne Slovence, a da o Madžarima i ne govorimo.

---

75 Gl. Kostrenčić, Urkundliche Beiträge (1559-1565), Beč 1874, str. 2: "Dieselb (sc. Crobatisch sprach) ist ersehen und befunden, dass die durch ganz Dalmatien nach dem Adrianischen meer, dergleichen durch Krobaten, Wossner (Bosna), Sirffey (Srbija) und derselben ort pis auf Constantinopel verständig und genugsam sei."

76 [O odnosu Nikole Sigetskog prema protestantizmu poznato je samo to da je isprva primao uraška izdanja, ali da je kasnije nastupao kao njegov odlučan protivnik. Njegov sin Juraj, naprotiv, pristao je otvoreno uz protestantizam, potisnuvši na neko vrijeme gotovo sasvim utjecaj katoličke crkve u Međumurju. Međutim, dokazano je da nije osnovao tiskaru u Nedelišću, pa je taj podatak u Šišićevu tekstu izostavljen. – O dosadašnjim rezultatima proučavanja reformacije u hrvatskim zemljama usp. J. Šidak u Hist. zborniku VII. str. 191-193, i N. Klaić, Protestantizam u hrvatskim zemljama, Hist. pregled II, 1957.]

77 Gl. o tom sprijeda str. 289.

78 [Prvi pokušaji uvođenja kajkavskog narječja u književnost stariji su od protestantskih izdanja, a i inače se djela na kajkavskam narječju javljaju pri kraju XVI st. neovisno o tim izdanjima. Prema tome, utjecaj uraških izdanja na razvoj hrvatske kajkavske književnosti u najmanju je ruku predmet daljeg istraživanja.]

Pravoslavna crkva. Njoj su pripadali doseljeni Srbi. U njihovu doseljenju u hrvatske zemlje valja razlikovati dva pravca. U starije vrijeme (u XVI i XVII st.) jedni dolaze iz Bosanskog pašaluka, ili ostadoše u njemu poslije izgona Turaka, a doveli su ih amo Turci iz južne Srbije i sjeverne Makedonije kao raju da im obrađuju zemlju i služe kao neredovite čete (martolozi),[79] jer su seljaci i drugi niži slojevi u srednjovjekovnoj Srbiji, a još više u Bosni, primili Turke u neku ruku kao svoje oslobodite1je od teških gospodskih poreza i drugih tereta.[80] Ti su Srbi – u spomenicima ponajviše nazivani Vlasi[81] – napučili sjevernu Dalmaciju, današnju zapadnu Hrvatsku i Bosnu, Pounje i Slavoniju do Đakovštine i Osijeka. Drugoga su pravca seobe Srba potkraj XVII i XVIII st. pod vodstvom dvojice patrijarha, Arsenija Crnojevića (1690) i Arsenija Joanovića Šakabente (1737), a cilj im bijaše južna Ugarska, Srijem i istočna Slavonija. Međutim, za prve seobe (1690) Srbi ne htjedoše prijeći preko Dunava i

---

79 Taj naziv tumače jedni od grčkog *ἁρμαρτωλός* = oboružan kršćanski stražar na Krajini, a drugi (s manje uspjeha) od *ἁμαρτωλός* = grešnik, lupež, palikuća.

80 Na tu su važnu činjenicu upozorili srpski historičari Mijatović, Stanojević i Vukićević.

81 Među tim je Srbima bez sumnje bilo i takvih koji su podrijetlom bili Vlasi, to jest Rumuni, a uz to još i potomčad različite druge balkanske raje. Ali, tada (u XVI i XVII st.) svi su oni već odavna bili posrbljeni, kako to nesumnjivo još i danas dokazuje njihov bujni i čisti jezik (bez ikakvih vlaških, rumunskih, riječi), a zatim i značajni tip. Taj se snažni dokaz ne da i ne može nikakvim doskočicama obići, a još se manje može ozbiljno uzeti da je upravo ova glavna pojava, naime jezik i tip, posljedica doseljenja u hrvatske zemlje. Miješati Srbe-Vlahe (od XVI do XVIII st.) sa srednjovjekovnim hrvatskim Vlasima pogrešno je jer osim što su i oni Vlasi bez sumnje po prirodi same stvari morali dijeliti sudbinu ostalih Hrvata, to jest ili su izginuli za bojeva, ili su se iselili, oni nam se javljaju u spomenicima kao katolici i čakavci. Tome nasuprot, historijski spomenici već sredinom XVI st. nazivaju ove Srbe "Rasciani sive Serviani atque Valachi", njemački "Sirfen" (Laszowski, Habs. spom. II. 409, 411; Šišić, Hrv. sab. spisi III, 163); a Slovenac Kuripečič (1532) prolazeći Bosnom kaže da ondje ima osim katolika ("die alten Wossner") i muslimana ("die rechten Turggen") još i "Surfen (Srbâ), die nennen sie Wallachen und wir nennens Zisttzn (Čiči) oder Martalosen. Die kamen von dem ort Smedravo (Smederevo) und Kriechisch Weissenburg (Beograd) und haben Sant Pauls glauben (grč. ist.)" (gl. Itinerarium, izdanje grofice Lamberg-Schwarzenberg, Innsbruck 1910, str. 34-35). Istina je da je u izvorima od XVI do XVIII st. naziv Vlasi običajniji, ali i ovi pomenuti podaci (a takvih ima još više za XVI st.) dovoljni su da se vidi da su Hrvati u habsburškoj Hrvatskoj već u XVI st. dobro znali za pravo podrijetlo tih "Vlaha", i da oni nisu isto što i srednjovjekovni hrvatski Vlasi. Češća upotreba imena Vlah, dakle, znači samo upotrebu običnijega naziva. Baš to i jest razlog, da su se i oni sami tako nazivali kad su se obraćali na one kojima su bili pod tim imenom bolje poznati, a i stil i sastav njihovih pisama također pokazuje sve forme onog načina pisanja kako su tada pisali oni kojima šalju svoje molbe. Jesu li Srbi tada imali jaču ili slabiju narodnu svijest (u modernom smislu), to je sasvim sporedno, a nimalo podobno da igra ma kakvu ulogu kad treba odgovoriti tko su ti "Vlasi" historijskih spomenika. U to se doba uopće još ne može govoriti o narodnoj svijesti ni kod drugih naroda, a naročito kod nižih slojeva.

Save sve dok im dvor nije dao garancije njihova državnopravnoga i religioznoga slobodnog položaja u novoj zemlji.[82]

Prvo crkveno uređenje doseljenih Srba unutar granica Turskog Carstva bijaše vezano uz manastire. Najviše ih je bilo po Fruškoj gori u Srijemu, tako Hopovo i Krušedol, pa Ravanica i Grgetek. Ne zna se tačno kad su podignuti, ali su bez sumnje već postojali u početku XVI stoljeća. Nadalje, dizao se u Hrvatskoj Rmanj na Uni, u Dalmaciji Savina (kod Herceg-Novoga) i Aranđelovac na Krki, a u Bosni se pominje Papraća nedaleko od Zvornika. Viši kler bijaše isključivo kaluđerski, a niži – obični mirski, kojega bijaše podosta među narodom. Godine 1557. obnovljena je još oko 1460. propala srpska pećka patrijaršija,[83] a tom su joj prilikom podvrgnuti svi pripadnici pravoslavne crkve, po svim zemljama u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, gdje god su Turci vladali. Prvi patrijarh obnovljene pećke patrijaršije bijaše Makarije, rođeni brat velikog vezira Mehmeda Sokolovića. On osnova dvije episkopije: požeško-cerničku u manastiru Orahovici za Slavoniju i dabro-bosansku u Sarajevu za ostali dio Bosanskog pašaluka, naime za Hercegovinu i Bosnu, pa za Hrvatsku i Dalmaciju, ukoliko su te zemlje bile u turskoj vlasti. Turci pomagahu vladike, pa su kadikad u sporazumu s njima čak nagonili i katolike da ih priznaju svojim glavarima, naročito u doba dok je katolički Beč predvodio u turskim ratovima.[84] Razumije se, to nije redovita pojava jer ima i mnogo primjera prijateljstva između katoličkih franjevaca i pravoslavnih kaluđera i svećenika.

Godine 1595. (za "dugoga" turskog rata) preseli se po dogovoru s gradačkim nadvojvodom Ferdinandom, a posredovanjem varaždinskoga generala Ivana S. Herbersteina, vladika Vasilije iz Orahovice u Varaždinski generalat i obnovi manastir Marču kod Čazme da bude episkopska rezidencija. To je prva episkopija srpsko-pravoslavne crkve u kršćanskoj (slobodnoj) Hrvatskoj. Nekoliko godina poslije toga (1609) prijeđe Vasilijev nasljednik, vladika Vratanja, na uniju, priznavši zagrebačkog biskupa svojim metropolitom. Toga unijatskog vladiku potvrdio je potom papa Pavao V (21. novembra 1611), a nadvojvoda Ferdinand proglasio vladikom za sve pravoslavne vjernike u opsegu tadašnje Hrvatske i Slavonske krajine; ali većina Srba slabo se odazvala toj odredbi ostavši i dalje u tijesnoj vezi s pećkim patrijarhom. Tako je bilo sve do velike seobe pećkog patrijarha Arsenija Crnojevića (1690), kojom se malo kasnije (1710) prekinuše veze između onih Srba koji su ostali turski podanici i onih u vlasti Habsburgovaca; Turci dapače ukinu srpsku pećku patrijaršiju i podvrgnu je grčkoj carigradskoj. Patrijarh Arsenije

82 [Privilegiji koje je Leopold I 1690. i 1691. dao Srbima pod Arsenijem III Crnojevićem nisu sadržavali nikakvih odredaba državnopravne prirode, ali su ipak, iako u sasvim neodređenom obliku, prelazili ponešto uzak okvir vjerskih povlastica (osobito pravom da Srbi biraju sebi podvojvodu).]

83 [Prema novijim rezultatima, srpska crkva izgubila je samostalnost tek početkom XVI st., nekoliko godina prije 1528.]

84 Gl. o tom I. Ruvarac, O pećskim patrijarsima, Zadar 1888, str. 79: "Takav se postupak naših vladika i patrijaraha nikako pravdati ne da."

Crnojević provede odmah (1695) prvu crkvenu organizaciju doseljenih Srba u Hrvatskoj i Ugarskoj. Sada je za Hrvatsku krajinu osnovana gornjokarlovačka episkopija, koja je doskora (1713) podijeljena na dvije: na karlovačku i kostajničku. Prvoj bijaše rezidencija iznajprije manastir Gomirje (kod Ogulina), a od 1721. Plaški, dok su vladike druge episkopije najprije sjedili u manastiru Komogovini (nedaleko Kostajnice), a zatim u samoj Kostajnici. Godine 1771. kostajnička je episkopija ukinuta i za cijelu Hrvatsku krajinu (Karlovački generalat) uređena, kao jedina, karlovačka, sa sijelom u Plaškom. Varaždinski generalat i banska (civilna) Hrvatska najprije su pripali episkopiji kojoj je rezidencija bila u Pakracu još od 1705, a zatim je 1734. osnovano lepavinsko-severinsko vladičanstvo za Hrvatsku, koje je faktički potrajalo samo do 1743. i formalno do 1750, kad je sjedinjeno s kostajničkim; ovo je zato moralo tada ustupiti Liku i Krbavu karlovačkom vladičanstvu. Kostajničko vladičanstvo ukinuto je 1769. Metropolitu je dodijeljena srijemska episkopija s prvim sijelom u manastiru Krušedolu, a doskora u Srijemskim Karlovcima. Naslov patrijarha donijeli su sobom samo Arsenije III Crnojević i Arsenije IV Šakabenta; svi ostali nosili su samo naslov metropolita. Tek Josif Rajačić dobio je 3. (15.) decembra 1848. pravo za sebe i svoje nasljednike da nosi naslov srpskog patrijarha. Metropolitovi prihodi bili su veoma znatni, naročito otkad mu je predano vlastelinstvo Dalj (kod Osijeka), a birao ga je srpski crkveni sabor sastavljen od 25 svećenika, 25 vojnika i 25 građana. Izbor bijaše samo relativno slobodan jer je povrh toga trebalo još i vladareve potvrde. Svećenstvo se obrazovalo u manastirima, a samo neki vrsniji mladići polazili su bogoslovne nauke u Rusiji.

Kako vidjesmo, u početku XVII st. poče se među pripadnicima pravoslavne crkve zagovarati unija s Rimom, naročito radom zagrebačkih biskupa. Tada je marčanski vladika Vratanja prešao s mnogo okolnog naroda na uniju, ali drugi se krajevi nisu tome pridružili. Tek oko 1770. proširila se unija još i na Žumberak. Iz Marče prenesena je kasnije (1777) unijatska biskupija u Križevce.[85]

Ban. Na čelu uprave, sudstva i vojske, dakle stožer ustava i samostalnosti, bijaše i u to doba ban hrvatsko-dalmatinsko-slavonski, od godine 1596. redovito samo jedan, a prije toga gdjekad po dva. Sve do potkraj XVIII stoljeća ban ne bijaše nikomu drugomu podložan već ravno kralju, pa ga zbog toga često zovu još i prorex, potkralj. Bana je u to doba redovito kandidirao hrvatski sabor kralju, i to tako da je sastavio spisak od nekoliko uglednijih ličnosti i zatim zamolio kralja da jednog od njih imenuje. Još 1756. kaže hrvatski sabor za to kandidiranje da je to "pras-

85 [Za odnos prema pojavi unijata na području Varaždinskog generalata karakteristična je šesta tačka krajišničkih "potežčica" 1755, u kojoj mole "da mi obodvog zakona grčanskog i rimskog vu ljubavi kako i dosad živjeti, a treiteg zakona unijati ne moremo imati med sobom", pa "akoli koj takov dobrovoljno jedan ali drugi zakon prestupi, izmed ovijeh dviju slobodno je, ar ovi treiti su samo za jednu veliku confusiju i neslogu". Vjesnik zem. arkiva IV, 1902, str. 168/9.]

tari običaj koji se dosad održao".[86] Prava banska bila su i sada "de iure" kao i prije, ali su se sve više umanjivala. Već je za Maksimilijana prestalo (1567) banovo pravo da saziva sabor kad je on to smatrao za potrebno *(ex edicto bani)*, već je to otada mogao činiti samo na izravni nalog kralja *(ad mandatum caes. et regiae maiestatis ex edicto bani)*. Znaci banske časti bijahu zastava *(banderium)* kao simbol vrhovne vojničke vlasti u Hrvatskoj, a dobivao ju je pri instalaciji od kralja preko njegovih komesara, zatim žezlo kao simbol sudačke i upravne vlasti.[87] Samim kraljevim imenovanjem hrvatski staleži još nisu držali da imaju bana, jer za njih bijaše glavni čin svečana instalacija pred saborom, najčešće u crkvi sv. Marka u Zagrebu. Držeći u desnici žezlo, a u ljevici zastavu, i stojeći na uzvišenijem mjestu, novi je ban pred sabranim staležima izgovarao prisegu koju mu je čitao kraljev povjerenik. Sve do 1756. bijaše običaj da staleži poslije toga banu votiraju u ime zemlje dar, obično u novcu, ali otada to prestade. Takav dar votirali su inače staleži uoči krunisanja i novom vladaru. Poslije instalacije ban bi sam sebi odabrao banovca[88] *(vicebanus)*, a taj je tada na saboru položio prisegu. Banovac je mogao da bude samo domaći sin i plemić, a nipošto stranac, makar i imao posjeda u Hrvatskoj ili Slavoniji. Redovito je to bio župan zagrebački ili križevački, ali otkad su županije 1756. preudešene po ugarskom uzoru, počelo se to napuštati. Banovac bijaše zavisan od bana i poslije banova odstupa ili smrti također se morao odreći svoje časti. Često se događalo, a naročito u XVIII st., da nije bilo bana, već samo od kralja imenovani zamjenik banske časti *(locumtenens)*, ali hrvatski su se staleži uvijek opirali takvoj neustavnoj novotariji.

---

86 Saborski zaključak (čl. XVII: 1756) glasi: "Antiquissimo atque hactenus in quibusvis vacantiae banatus casibus observato usui insistentes domini status et ordines, in maderna quoque officii banalis per suae exc. d. comiti mareschalli Caroli Batthyan resignationem enata vacantia solitam succesoris bani commendationem intermittendam non putarunt status e ordines; eandem tamen in aliqualem gratitudinis intestationem praefatae suae exc. scriptis eo fine literis ita detulerunt, ut quem sua excellentia iudicaverit, eum nomine dominorum statuum et ordinum suae maiestati sacratissimae demisse commendare non dedignetur", (U Drž. arhivu u Zagrebu: Prot. congr. IX, 320). Hrvatski se staleži, dakle, ne odriču ni taj put svoga prava da kralju preporuče novog bana, već ga samo s osobitih razloga prenose na bana koji odstupa. Kad se po smrti cara Josipa II sastala zagrebačka županijska skupština 2. marta 1790, zahtijevala je da se ban grof Balassa svrgne "quod praenominatus regni huius banus Franciscus utpote comes a Balassa non proponente eundem regno – quod tamen moris antehac fuisse ex regnicolaribus actis (tj. saborskih spisa) compertum est – denominatus fuerit, adeoque vel hoc facto illegalis banus sit" (original u arhivu zagreb. županije); dakle je skupština smatrala grofa Balassu nezakonitim banom jer je imenovan bez preporuke kraljevstva (sabora). Gl. o tom Vj. Klaić, Kandidacija (commendatio) bana po hrvatskom saboru od 1527-1848., Vjesnik kr. zem. arkiva X, 1908, 166-196.

87 Oba ova simbola (zastava i žezlo) još se i danas mogu vidjeti na grobu bana Tome Erdődyja (umro u jan. 1624) u lijevoj lađi stolne crkve u Zagrebu (gledajući s glavnog žrtvenika).

88 Riječ podban novoga je postanka.

Sabor. Još u početku toga doba sastajala su se po dva sabora: zaseban hrvatski i zaseban slavonski. Međutim, teritorijalno opadanje Hrvatske i seljenje hrvatskoga plemstva u Slavoniju primora hrvatske i slavonske staleže da su se počeli sastajati na zajedničko raspravljanje (prvi put u Zagrebu u junu 1533) pod predsjedanjem zajedničkog bana, a doskora se oba sabora sasvim stopiše u jedan hrvatsko-dalmatinsko-slavonski (od 1558 dalje). Saboru je vazda predsjedao ban ili njegov zamjenik, obično zagrebački biskup, ali nema primjera da bi saboru predsjedao banovac. Na sabor dolaze u to doba svi prelati i velikaši, koje ban treba da posebnim pozivnicama pozove (*per litteras banales*), a niže se plemstvo pozivalo po županijama koje bi tada izabrale svoje zastupnike, tako da se nikad nije dogodilo da su na sabor došle velike skupine maloga plemstva, naročito seljačkoga. Odsutne velikaše i njihove udovice zastupali su zamjenici, kao što je to bilo i u Ugarskoj; ti su zamjenici imali na saboru samo mjesto, ali ne i glas. Nadalje su na sabor slali svoje zastupnike kaptoli i kr. slobodni gradovi, a od 1776. dolazio je redovito sve do 1847. na hrvatski sabor i riječki gubernator. Sabor se sastajao ponajviše u Zagrebu, ali gdjekad i drugdje, tako u Varaždinu, Krapini, a 1737. u taboru na rijeci Glini. U hrvatskim spomenicima toga doba obično se naziva stanak i spravišće, a u latinskim službenim spisima *regni conventus, dieta i generalis congregatio,* dakle baš onako kao i ugarski. Kasnije prozvaše Ugri svoj sabor comitia, ali Hrvati zadržaše svoje nazive. Svi su članovi sabora redovito sjedili zajedno za stolovima, i to po nekom stalnom redu kod kojega se vodilo računa o višem ili nižem položaju prisutnih; samo 1621. i 1709. vijećali su velikaši i prelati za sebe, odijeljeni od nižega plemstva, ali to je bilo iznimno. Hrvatski sabor vodio je čitavu upravu Hrvatske, a uza to se bavio i novačenjem i uređenjem vojske sve do Josipa II, raspravljao o porezu koji je išao kralju *(dica)* i za domaće potrebe *(pecuniae fumales)* i određivao sve nužno za obranu kraljevstva. Na sabor je kralj redovito slao svoje komisare, po dva ili više njih, koji bi prije svega iznijeli kraljevske prijedloge staležima na raspravu i prihvat; ponekad su staleži koji od tih prijedloga ili otklonili, ili preinačili prema svojim prilikama. Poslije toga staleži iznose pred kraljeve komisare svoje želje i tegobe, moleći kralja da ih uvaži. Zaključci sabora *(articuli)* podastrti su poslije toga kralju na potvrdu (sankciju), a s njima je kralj zatim učinio ono isto što i sa zaključcima ugarskog sabora. Najprije, naime, kralj obznanjuje u uvodu (u svečanoj formi izdana spisa) da je primio zaključke hrvatskoga sabora s molbom staleža da ih potvrdi, zatim se donosi doslovni tekst zaključka, a u zaključku kralj kaže da sve te zaključke potvrđuje *(authoritate nostra regia acceptamus, approbamus, ratificamus et confirmamus)*.[89]

89 Tvrdnja da hrvatske saborske članke nije trebalo sankcionirati velika je bludnja jer bi tako hrvatski sabor bio snižen na obično upravno tijelo, kao što su županijske skupštine koje nisu mogle stvarati zakona, kojih nema bez kraljeve sankcije. Sačuvalo se mnoštvo tako sankcioniranih hrvatskih saborskih zaključaka ili zakona. Samo oni zaključci koji su se ticali nekih domaćih neznatnijih upravnih potreba nisu slani na sankciju.

Ali i mimo sabor i bez njegove privole mnogo je toga u to doba, naročito u XVIII st., uvedeno u Hrvatskoj: tako urbar Marije Terezije, različite preinake u Krajini i sve reforme Josipa II. Slabljenje saborske kompetencije skriviše katkada sami staleži. Godine 1685, za velikoga turskog rata za oslobođenje, preinačiše stari način hrvatske uprave time šta su zaključili da ban ili njegov zakoniti zamjenik, biskup zagrebački, može sa šestoricom svjetovnjaka i duhovnika odrediti ono što drži za potrebno ako se sabor ne bi mogao sastati, jer se plemstvo nalazilo na bojnom polju. Tu šestoricu imao je samo ban pravo imenovati. Tako nastadoše banske konferencije, koje su imale jedino upravnu vlast, ali ne i zakonodavnu. Međutim, već 1701. bijahu ukinute.

Za obavljanje nužnih i hitnih poslova kod kralja držali su hrvatski staleži u Beču stalnoga dvorskog agenta *(agens aulicus)*, koji je morao nastojati da se uspješno riješe saborski zaključci što ih je kralj imao potvrditi i odobriti, a i drugi važni poslovi za Hrvatsku. Osim toga se sabor služio i svečanim poslanstvima *(legatio regni)*, koja bi izabrao iz svoje sredine; tako su 1712. trojica (biskup Emerik Eszterházy, grof Ivan Drašković i protonotar Juraj Plemić Otočki) nosila kralju Karlu III saborski zaključak o priznanju ženske loze Habsburgovaca ili hrvatsku Pragmatičku sankciju.

Uz bana je najvažniji član sabora protonotar kraljevstva, koga je sabor birao, a ban potvrđivao. On je dakle bio povjerenik staleža, dok je banovac samo povjerenik bana. Protonotarova je dužnost bila da čuva pečat kraljevstva i bana, zbog čega su ga i zvali "čuvarom pečata" *(sigillorum conservator)*, te ključeve zemaljskog arhiva u kojem su se spremali "privilegiji kraljevstva". U starije vrijeme čuvali su se spisi kraljevstva redovito kod zagrebačkog kaptola ili u crkvi sv. Stjepana u Zagrebu. Tek 1643. nabavio je protonotar Ivan Zakmardi jaku hrastovu škrinju s umjetnom bravom za čuvanje spisa.[90] Kao zasebni ured uređen je hrvatski zemaljski arhiv tek u početku XIX stoljeća. Kad bi ban umro ili se odrekao časti, protonotar je imao javno prelomiti njegov pečat da nitko ne uzmogne krivotvoriti službenih isprava. Osim toga bijaše protonotar na saboru bilježnik, a nijedan saborski zapisnik nije bio ovjerovljen bez njegova potpisa (s običnom formulom: *lecta per me prothonotarium regni*). Najzad bijaše protonotar i važna sudska ličnost, jer je u banovoj odsutnosti predsjedao banskom sudu, od kojega se moglo prizivati na kralja ili na dvorski sud. Protonotara zamjenjuje od sabora izabrani viceprotonotarius, obično jedan a katkad i dva.

Već je rečeno da je prije 1526. (i to nekako od prve polovice XV st.) samo Slavonija slala svoje poslanike na ugarski sabor *(nuncii ili oratores regni Sclavoniae)*, ali Hrvatska nikada. Kad se oko polovice XVI st. oba

90 Ona se i danas nalazi u Drž. arhivu u Zagrebu. – [Na njoj je ispisana latinska pjesma u kojoj se Hrvatska slavi kao kolijevka češke i poljske države. To je, uz djelo Rattkaya: "Memoria regum et banorum..." (1652), najstariji spomen knjiške legende o braći Čehu i Lehu u sjevernim hrvatskim krajevima. Usp. o tome E. Laszowski, Kr. hrvat.-slavon.-dalmat. zemaljski arkiv I, 1899, str. 4 i 5. O protonotaru I. Zakmardiju od Diankovca v. raspravu K. Horvata u Radu JAZU 160, 1905.]

sabora stopiše u jedan, i taj je sjedinjeni sabor, dakako, redovito slao svoje poslanike na ugarski sabor (*solemnes oratores* nazivaju se 1577). Koliko ih je bilo u starije doba, ne može se iz spisa vidjeti, ali bez sumnje je hrvatski sabor mogao slati na ugarski koliko je htio poslanika, jer su onamo polazili na zemaljski trošak. U XVIII st. polazila su redovito samo tri poslanika u donju ili stalešku kuću (dva na saboru birana poslanika i protonotar kao njihova stalna pratnja), a jedan u gornju ili velikašku, izabran u hrvatskom saboru između staleža (od 1625). Ti hrvatski poslanici, zastupajući slobodnu kraljevinu, nisu sjedili oko stolova sabornice s ostalim ugarskim županijskim zastupnicima, nego u pročelju na desno od predsjednika (a tako je ostalo sve do 1848),[91] dok su zastupnici triju slavonskih županija (od 1751 dalje) sjedili među ugarskim županijskim drugovima. Hrvatski su poslanici dobivali od hrvatskog sabora tačne upute *(instructiones)* što imaju kazati u ime hrvatskoga kraljevstva i što da traže na obranu hrvatskih prava (*statuta municipalia* nazivaju se 1715). Tih su se uputa oni morali strogo držati, tako da na svoju ruku nisu ništa smjeli poduzimati. Kad bi se vratili kući, bijaše im dužnost da podnesu hrvatskom saboru usmeni i pismeni izvještaj o svom radu i da od staleža zatraže odobrenje. Inače bijahu glavni zajednički poslovi na zajedničkom saboru kraljevo krunisanje i apelacije u plemićkim i gradskim parnicama. Uz te poslanike dolazili su na ugarski sabor, poslije njegove trajne reforme (1608), u donju kuću i zastupnici hrvatskih kr. slob. gradova, kaptola i odsutnih velikaša iz gornje kuće, a tako i njihovih udovica, a u gornju ban, biskup i velikaši hrvatski. Donjoj kući predsjedao je od kralja imenovani personal, a gornjoj palatin. Na ugarskom se saboru, raspravljalo istim redom kao na hrvatskom. Najprije bi se iznijeli i raspravljali, tačku po tačku, kraljevski prijedlozi, a staleži bi ih prihvatili ili otklonili. Poslije toga su ugarski staleži iznijeli svoje želje i tužbe *(gravamina)*, koje je kralj uvažio ili otklonio. Najzad su hrvatski poslanici stavili na usta svoga protonotara svoje prijedloge i želje, kojih ugarski staleži nisu mogli zabaciti, nego samo kralj. Ako se koji prijedlog kralja ili ugarskih staleža ticao Hrvatske, dali su o njemu hrvatski poslanici svoje mišljenje, držeći se strogo svojih instrukcija; ako ih za koji od iznesenih prijedloga nisu imali, nije se na saboru moglo za Hrvatsku zaključiti ništa što bi je obvezivalo. Samo onaj zakon, stvoren na ugarskom saboru, na koji su privoljeli hrvatski poslanici, vrijedio je i za Hrvatsku. Pri tom se nije sabor obazirao na mnijenja što bi ih eventualno izrekli oni Hrvati, prisutni na saboru, koji nisu bili hrvatski saborski poslanici.

---

91 Tako daje hrvatski sabor u Varaždinu od 1. febr. 1600. svojim poslanicima ovaj naputak: "Si Transsylvaniae nuntii in eadem diaeta in medio regnicolarum comparuerint, cum primum locum et vocem regnum istud (sc. Croatiae) semper in regni Hungariae publico conventu habuit, minime locum aut vocem Transsylvanis cedant" (Šišić, Hrv. sabor. spisi IV, 400). A sabor u Zagrebu od 24. juna 1607. nalaže svojim poslanicima ovako: "Quia quidem nuncii iter suum maturabunt et primum locum more antiquitus consueto nulli cedentes observabunt" (o. c. IV, 487).

Županije. U županijskom uređenju, nastala je u to doba znatna promjena, kad je ono 1756. preudešeno prema ugarskom uzoru. Na čelu svakoj županiji stajaše veliki župan *(supremus comes)*, koga je imenovao kralj, a pripadaše po činu među velikaše kraljevstva. Županijskim poslovima rukovodio je podžupan (kasnije redovito po dva) s ostalim činovništvom, koje se biralo na tri godine u velikoj skupštini; taj se čin nazivao restauracija sve do 1848. I podžupane i ostalo činovništvo moglo je birati samo plemstvo dotične županije. Županija se dijelila na okružja, a ova na kotare; prvima stajahu na čelu veliki suci, a drugima mali suci – u isti mah upravni i sudbeni činovnici. Na njihov se pravorijek mogao uložiti priziv na županijski sud, a od ovoga na banski. Županijske su skupštine bile velike ili male; u velikima su se obavljali osim

Unutrašnjost barokne crkve sv. Marije Snježne u Belcu, Hrvatsko zagorje (XVIII st.)

izbora novog činovništva još i najvažniji županijski upravni i sudbeni poslovi, a birali su se i zastupnici (obično po dva, među njima redovito prvi podžupan) za hrvatski sabor. I županijsko je plemstvo davalo svojim zastupnicima obavezne instrukcije za hrvatski sabor, pa tako je politički život u županijama bio u malome ono što je bio u velikom na saboru. Sve do 1848. smatrale su se županije najtvrđim bedemom narodne samostalnosti i ustava, to više što su one bile ona egzekutiv-

na vlast koja je unutar svojih granica izvršavala saborske zaključke u upravnom, poreznom i vojničkom pogledu. Osim toga, one su se mogle sastajati po volji na skupštine, štaviše, u njima i kralju uskratiti posluh ako je od njih tražio štogod što je bilo na njihovu štetu i na štetu zemlje. To se naročito pokazalo za cara Josipa II. Politička snaga županija ležala je u tom što su bile u međusobnom živahnom saobraćaju, šaljući jedna drugoj poslanice i bodreći se na zajednički istup na saboru ili na zajednički otpor. S vremenom se taj saobraćaj proširio i na ugarske županije, a upravo na njihovoj složnoj tvrdokornosti *(vis inertiae)* slomilo se sve nastojanje cara Josipa II.

Sudbenost bijaše u to doba još veoma primitivna, sve dok je vrhovnim sucem bio sabor ili protonotar; kako u XVIII st. ban često nije boravio u Hrvatskoj, a protonotar je obično obavljao i službu podžupana, moralo je sve zapinjati. Stoga su staleži počeli protonotaru zabranjivati da

Zagreb u XVII st. (prema J. W. Valvasoru)

obavlja još i koju drugu službu, a zatim odrediše da se banski sud ima sastajati svake treće godine na dvadeset dana. Zbog svega toga je kralj Karlo III godine 1723. predložio na požunskom saboru da se u Hrvatskoj uredi zasebni banski sud sa sjedištem u Zagrebu, koji će izvršavati jurisdikciju na čitavom području kraljevstva. Hrvatski su staleži na to pristali, a zatim su odredili sudbeni postupak toga suda kojega su se članovi imali birati u saboru na tri godine. Ali tada je nastala raspra između hrvatskog sabora i kralja tko da imenuje suce, dok najzad sabor ne popusti, pa kralj 1725. imenova članove Banskog stola *(tabula banalis)*, kako se taj sud nazivao. Predsjednikom je tada imenovan zag-

rebački biskup Juraj Branjug, da se može suditi kad bana ne bi bilo u Hrvatskoj.[92] Kasnije je bio predsjednikom uvijek samo ban ili njegov zamjenik, a uza nj je bilo osam prisjednika *(assessores)* uz neke niže činovnike.

Porezi i daće bijahu u to doba isti kao u početku XVI stoljeća, naime u prvom redu *dica* ili *contributio regia*, koja se samo kralju davala za pomoć, pa je stoga plemstvo nije plaćalo jer je ono lično polazilo u rat. Kontribuciju je za sve vrijeme do Josipa II votirao kralju samo hrvatski

Slika Varaždina iz isusovačkog zbornika (1732)

sabor, a iznosila je stalno još od vremena Vladislava II (od 1492) polovicu one svote od porezne jedinice *(porta)* koja se imala plaćati zaključkom ugarskog sabora u Ugarskoj *(media dica)*. Kontribuciju su ubirali po županijama zagrebačkoj, križevačkoj i varaždinskoj napose izabrani ubirači *(dicatores)*, koji su radili pod nadzorom vrhovnoga zemaljskog blagajnika *(exactor regni)*, koga je imenovao kralj, ali između domaćeg plemstva. Sabrani je novac zatim odaslan u Požun Ugarskoj komori. Kako su se njime imale podmiriti vojničke i druge obrambene potrebe u Hrvatskoj, često se događalo da je dio svote po kraljevu nalogu predan izravno banu. Tri slavonske županije plaćale su (od 1751), kao i ugarske, čitavu svotu, dakle nisu plaćale polovicu te su u tom bile pod vrhovnim nadzorom ugarskog sabora i ugarske vlade. Porez za domaće potrebe bijaše dimnica *(pecuniae fumales)*, koju je hrvatski sabor određivao po svojoj uviđavnosti i potrebi, izabravši za to svoga zasebnog blagajnika, a plaćali su je i plemići i kmetovi od "sesije" (to jest 24 jutra oranice i 8 jutara livade); obično su četiri sesije činile jedan *fumus* (dim). Račun

92 Ban grof Ivan Pálffy (1704-1732) nije gotovo nikad boravio u Hrvatskoj.

o ubranom porezu blagajnik je polagao saboru, a račun o ubranoj kontribuciji podastirao se Ugarskoj komori. Kr. slob. gradovi plaćali su mjesto kontribucije taksu, koju im je izravno određivao kralj po savjetu Ugarske komore; ali često ju je snizio, ako se pokazalo da je previsoko odmjerena. Dalji kraljevski prihod bila je tridesetnica (*tricesima,* madž. harminczad, odatle harmica), koju su trgovci plaćali za unesenu robu. Glavni slavonski tridesetničarski uredi bijahu u Nedelišću u Međumurju i u Zagrebu. I tridesetnicom su se često podmirivale vojničke potrebe u Hrvatskoj, a zatim je zemaljski blagajnik imao o tom položiti račun hrvatskom saboru. U Vojnoj krajini nije nitko plaćao poreza jer su svi vršili vojnu službu, a baš u tome se u srednjem vijeku, pa i kasnije, i sastojala bitnost oprosta od plaćanja poreza.

Vojska. Uza sve uređenje Vojne krajine, kojom bijaše hrvatski ustav znatno okrnjen, ipak je i u to doba u vojničkim poslovima banske Hrvatske ostao glavnim faktorom hrvatski sabor s banom. Već 1537. i 1538. stvoriše slavonski sabori u Križevcima mnoge važne zaključke o obrani domovine, odredivši da velikaši i plemići imaju na noge podići određeni broj konjanika i pješaka te se pobrinuti za kola koja će za vojsku voziti hranu. Osim toga brinuo se sabor i za utvrde i gradove, određujući za njihovo uzdržavanje besplatni rad kmetova i potrebni porez. Godine 1558. stavio je Ferdinand I hrvatskom saboru (17. jula u Steničnjaku) prijedlog da staleži dadu razvaliti neke manje utvrde oko Zrinja, ne bi li se tako prištedjelo na vojničkoj posadi. Ali hrvatski staleži nisu htjeli na to pristati tražeći od kralja da te gradove opskrbi vojskom, jer bi se njihovim padom samo uvećala turska opasnost za Hrvatsku. Poslije toga nikad se više nije zasebni hrvatski sabor sastao. Briga staleža i bana oko hrvatske banske vojske trajala je i dalje, kako jasno pokazuje zakonski članak, stvoren 1659. na požunskom saboru, kojim se određuje da se kraljevine Hrvatska i Slavonija imaju u obrani domovine i dalje držati različitih zakonskih članaka, stvorenih na hrvatskom saboru, a naročito onih koji određuju da svi velikaši, plemići i drugi državljani moraju na banovu zapovijed listom ustati na oružje i skupiti se pod zastavu kraljevsku i bansku, kad neprijatelj provali u zemlju većom silom. Osim toga su oni još dužni da prema imutku oboružaju određeni broj svojih kmetova, u velikoj nuždi i trećinu od njih. Od te dužnosti opće insurekcije nije nitko bio oslobođen; dapače, u velikoj je potrebi trebalo da, nakon sporazuma između krajiških generala i bana, dođu banskoj vojsci u pomoć i krajiške čete. U tako punoj samostalnosti u vojničkim poslovima ostade Hrvatska i poslije 1715, kad je na požunskom saboru uvedena zakonskim člankom stalna vojska, podijeljena u regimente, jer je u Hrvatskoj i nadalje zadržan sistem insurekcije, to jest banska vojska. Štaviše, Marija Terezija je napose (16. januara 1750) ponovo potvrdila davno pravo da Hrvatska sebi bira na saboru zemaljskoga kapetana i potkapetana kao vojvode domaćih četa, samo je izrazila želju da se za kapetana bira ban. Tako je ostalo u suštini i poslije Josipa II, jer je požunski sabor 1808. stvorio zakon kojim je to drevno pravo potvr-

Bernardo Bobić, Hrvatski velikaši pred kraljem Ladislavom i kraljicom Jelenom, s grbovima Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. (Detalj s krilnog oltara u staroj katedrali u Zagrebu, 1691)

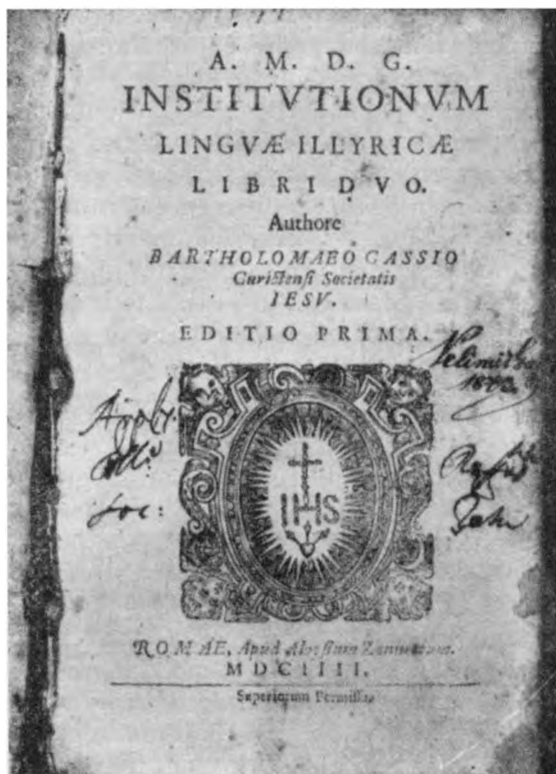
đeno, a ban je ostao sve do 1867. i vrhovni zapovjednik hrvatskih četa. Osim insurekcije davala je Hrvatska kralju i novake za stalnu kraljevsku vojsku. Te je novake votirao samo hrvatski sabor, pa kad je Marija Terezija od sabora zatražila novih momaka (1758-1759), on joj je čak oba puta votirao manji broj od onoga koji je tražila. I u Banskoj krajini

(petrinjska i glinska regimenta) vršio je ban vrhovnu upravu još i kad je ona pripojena ostaloj Krajini. Marija Terezija je, naime, izjavila (1750) da tom Krajinom ima i nadalje upravljati ban, koji će imenovati sve časnike osim pukovnika, a toga će ona imenovati samo po banovu prijedlogu. I u doba cara Josipa provedene su neke reforme u Hrvatskoj. Do toga je, naime, vremena bila u Zagrebu smještena samo uprava Banske krajine, ali 1783. prenio je Josip II vrhovno zapovjedništvo Slavonske krajine iz Koprivnice, kamo se ono preselilo iz Varaždina, u Zagreb te ga združio s vrhovnom komandom Banske krajine. Tri godine poslije toga, u augustu 1786, preselio je još i vrhovno zapovjedništvo Hrvatske krajine iz Karlovca u Zagreb, sjedinivši tako u jednu generalkomandu (u bivšem isusovačkom samostanu) sva tri krajiška generalata u hrvatskoj zemlji. Budući da tadašnji ban-komisar, grof Franjo Balassa, nije bio vojnik, povjereno je vođenje ove generalkomande feldmaršallajtnantu barunu Josipu Nikoli de Vinsu (umro 1798). S njime je, dakako, došlo u Zagreb i mnoštvo nižih časnika, a ti su potom sa svojim obiteljima najviše pridonijeli da je njemački jezik uhvatio u zagrebačkom društvu čvrsta korijena.

Gradovi. Sve do potkraj XVI st. kr. slob. gradovi živjeli su u duhu svojih privilegija iz XIII stoljeća. Uz gradskoga starješinu ili suca (*maior villae, iudex civitatis*, hrv. vesnik, rihtar) birali su građani između sebe još osam (u Zagrebu) ili dvanaest (u Varaždinu) prisežnika *(iurati, iurati cives*), koji su sa sucem vršili sudačke i upravne poslove. Taj se izbor redovito ponavljao svake godine, i to u Zagrebu (u Gradecu) na Blaževo (3. febr.), u Varaždinu prve nedjelje poslije Martinja (11. nov.), a drugdje obično na Đurđevo (24. apr.). Najzad je građanstvo biralo svake godine još i vijećnike ili zastupnike *(consiliarii, viri communes*), njih po 20 ili 24. Ti su zastupnici činili s prisežnicima i "varoškim sucem" "varoško" vijeće, koje je davalo odredbe i vodilo svu gradsku upravu. Međutim, u početku XVII st. nastane u gradskoj upravi i u Ugarskoj i u Hrvatskoj (Slavoniji) bitna promjena. Tako je grad Zagreb 1609. prihvatio pobudom bivšeg bana Tome Erdődyja, a zatim kraljevskog tavernika, novi statut, u kojemu je glavna odredba bila da se otada mjesto prisežnika bira dvanaest senatora između odličnijih građana, koji će svoju čast vršiti doživotno ili barem dok mogu. Suca će birati općina i dalje, ali samo jednog od onih 12 senatora. Tako se počeše stvarati neke građanske privilegirane i odličnije porodice, u čije je ruke dospjela uprava prelazeći često od oca na sina. U prvi se čas protiv toga novog reda podiže zagrebačko građanstvo, pa je došlo i do krvavih sukoba,[93] ali statut ne samo da je

93 [O nekom se organiziranom otporu gradskog puka odnosno demokratske stranke ne može govoriti. Sam je Grgur Tepečić, koga se smatra vođom te stranke, bio jedan od senatora. Prema tome, radi se o osobnim sukobima unutar vladajuće skupine koji su se ponešto odrazili i na držanje gradskog puka. Tepečić nalazi u njemu oslonac u borbi sa svojim protivnicima među senatorima. Usp. N. Klaić, Prilog pitanju klasne borbe u zagrebačkoj općini na početku XVII stoljeća, Hist. zbornik III, 1950.]

ostao na snazi već je ubrzo nekim reformama dopunjen i pooštren. Trajao je sve do godine 1850. kad je patentom cara Franje Josipa I sav grad, naime Gradec i Kaptol, združen s predgrađem u jedno upravno tijelo, u grad Zagreb, kojemu je na čelo stao načelnik, a biralo ga je svake treće godine gradsko zastupstvo.

Bartol Kašić, Institutiones linguae illyricae, Rim 1604. – Prva gramatika srpskohrvatskog jezika (štokavskog narječja)

Trgovina i obrt bijahu u doba turske prevlasti veoma slabi, a prirod žita i stoke jedva je dotjecao za domaće potrebe. Trgovalo se s austrijskim nasljednim zemljama i s habsburškom Ugarskom. Poslije izgona Turaka obrati kralj Karlo III veliku pažnju procvatu trgovine u svim svojim zemljama. Sada bijaše izgrađena (1726) po njemu prozvana Karolinska cesta od Karlovca do Bakra i Rijeke, a uz cestu su naseljeni Hrvati, Kranjci i Česi. Kasnije je izgrađena cesta iz Karlovca u Senj (1770) po savjetu cara Josipa II, pa otuda joj i ime Jozefinska. Tako Karlovac postane jedan od prvih trgovačkih gradova u Hrvatskoj, posredujući promet između primorja i unutrašnjosti. Sve do Karlovačkog i Požarevačkog mira nije moglo biti ni govora o trgovini u Slavoniji. Prostrana i dračem obrasla, tek ovdje-ondje od nužde obrađena polja, sterahu se

od Lonje do Zemuna. Ali ni mir nije mogao u prvi čas mnogo pomoći, a najveću štetu činile su česte poplave, naročito u Posavini i oko Vuke. Tek osnutkom slavonskih županija krenulo je gospodarstvo nabolje, pa se počelo trgovati žitom koje se izvozilo, ponajviše po rijekama (u dereglijama), čak u Italiju preko Siska i Karlovca, i u Njemačku Dunavom. Znatan prihod imali su slavonski vlastelini od krzna mnogobrojne divljači, a Osijek bijaše za to glavno tržište. Nadalje su i guste šume i prašume davale obilje građevnog drva koje se nadaleko izvozilo. Sav obrt bijaše – uz domaći seljački – u Hrvatskoj i Slavoniji usredotočen u gradovima, a njime su se bavili ponajviše doseljeni Nijemci, naročito u Slavoniji. Oko 1761. započelo se gajiti i svilarstvo, ali je ono bilo ograničeno najviše na neke velikaške spahiluke.

Školstvo. Sve do Marije Terezije bilo je školstvo na niskom stupnju, a jedino neki samostani i biskupska sjemeništa brinuli su se oko izobrazbe mladeži, u prvom redu svećeničkog podmlatka. Prvi viši zavod, gimnaziju, osnovali su pavlini za sebe u Lepoglavi (oko 1503); 1583. su je otvorili i svjetovnjacima. Kasnije su pavlini imali u Lepoglavi svoju filozofiju (1656), a doskora i teologiju (1683); štaviše, oni su podjeljivali i čast doktora (tako 1674 prvom doktoru filozofije, a 1715 teologije). Teologiju su kod njih učili samo njihovi pitomci, a filozofiju su polazili i sinovi susjednih zagorskih plemića. Za hrvatsku su nastavu najzaslužniji isusovci, koji su u maju 1607. otvorili u Zagrebu, tik do crkve sv. Katarine i u susjednom samostanu dominikanaca, javnu gimnaziju za svjetovnjake, koja je već 1609. brojila 260 učenika, a 1614. njih 330. Kao nastavak gimnazije (sa šest razreda) otvorena je kasnije (1662) filozofija s tri tečaja (logika, fizika i metafizika), svaki s jednim profesorom. Tako se od gimnazije razvila akademija znanosti, kojoj je kralj Leopold I podijelio (23. sept. 1669) privilegije bečkog sveučilišta, a to je zatim prihvatio i hrvatski sabor (3. nov. 1671). Leopold podijeli toj akademiji ovlast da promovira doktore, ali iz nama još danas nepoznatih razloga, nije taj kraljev privilegij nikad proveden u život.[94] Uz to je s vremenom podignut u toj akademiji i teološki fakultet, a počelo se predavati najprije kanonsko pravo (1727), a zatim u tri tečaja čitava teologija (1746). Pošto je red raspušten (1773), dospješe gimnazija i akademija u državne ruke, a zatim je teološki fakultet sjedinjen sa zagrebačkim biskupskim sjemeništem. Osim u Zagrebu, isusovci su još podigli gimnazije u Požegi (1698-1773), Varaždinu (1678-1773) i Osijeku (1766-1773). Sva ta učilišta tadašnje Hrvatske bila su podignuta ponajviše potporom i legatima mnogobrojne duhovne i svjetovne hrvatske gospode. Od isusovaca preuzeše gimnazije neko vrijeme pavlini, a zatim, kad je red raspušten (1783), franjevci. Pučke škole, razasute po zemlji, bile su također pod okriljem svećenstva, naročito župnika. One su se služile knjigama štampanim na kajkavskom narječju u Zagrebu i Varaždinu. Školstvo je naj-

94 [Spriječio je to sam general isusovačkog reda. Prema mišljenju suvremenika, kroničara zagrebačkog kolegija; učinio je to na pritužbu nekih zavidnih isusovačkih kolegija "strane narodnosti", njemačke i madžarske.]

bolje cvalo dok je bilo u rukama isusovaca i pavlina, ali pošto su ti redovi dokinuti, spade na niske grane.[95]

Ni u isusovačkoj ni u pavlinskoj akademiji nisu se predavale pravne nauke. Stoga su hrvatski mladići polazili sveučilišta u Ugarskoj, Beču, Grazu, Bologni, Padovi i Krakovu. Tek 1769. osnovana je odredbom Marije Terezije i nastojanjem Kraljevskog vijeća prva javna škola "za političke i kameralne nauke" *(studium politicum-camerale)* sa sjedištem u Varaždinu, jer su ondje tada stolovali ban i hrvatska vlada, a s njemačkim nastavnim jezikom (1770-1773). Ta se škola preseli 1773. u Zagreb, gdje joj je u isusovačkoj akademiji određena zasebna dvorana. Kad je Marija Terezija 1776. osnovala zagrebačko školsko okružje *(districtus studiorum Zagrabiensis)*, pod koje je podvrgla čitavo školstvo u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji s vrhovnim ravnateljem na čelu *(superior regius studiorum et scholarum director)*, osnovana je i Kraljevska akademija zajedno s glavnom gimnazijom u Zagrebu. Ta akademija bijaše odsada do 1850. jedini viši zavod u Hrvatskoj i Slavoniji, obuhvatajući tri fakulteta: bogoslovni (koji i dalje ostade pod krovom biskupskog sjemeništa), pravoslovni i mudroslovni. Kad je zatim 1850. ukinut mudroslovni fakultet jer su njegove nauke prenesene u VII i VIII razred reorganizirane gimnazije, preostade samo pravoslovni kao "Kr. pravoslovna akademija".[96] Tek 1874. otvoreno je hrvatsko sveučilište.

Da je u to doba procvala hrvatska literatura i u Dalmaciji i u banskoj Hrvatskoj i Slavoniji, pa i u samoj turskoj Bosni, poznato je iz povijesti hrvatske književnosti, a ovdje ćemo samo istaći da baš u tomu imamo jasan znak višega kulturnog stepena, ali i sve to jače narodne svijesti. Viši stepen materijalne kulture pokazuje i procvat znanosti i umjetnosti, kojih su sve grane, naročito graditeljstvo, kiparstvo i slikarstvo, imale i svojih odličnih zastupnika u hrvatskom narodu.

XI
MLETAČKA DALMACIJA
(1420-1797)

Teritorijalne promjene. Ime i pojam današnje Dalmacije u najtješnjoj je vezi s mletačkim vladanjem, jer kako se god ono širilo na obali Jadranskog mora i po unutrašnjosti (Zagorju), tako se proširivalo i ime Dalmacija. Izuzetak od toga čini teritorij Dubrovačke Republike od Stona do ulaza u Boku Kotorsku, koja se nazivala Mletačka Albanija *(Albania Veneta)*. Baš zato da Mleci i Dubrovnik ne budu susjedi, izradi Dubrovačka Republika kod sklapanja Požarevačkog mira (1718) da je

95 [O tome školstvu, koje je gotovo isključivo bilo u rukama isusovačkog reda, mnogi suvremenici nisu imali povoljno mišljenje. Njegov sistem nastave opravdano su u XVIII st. smatrali zastarjelim, jer je uglavnom bio usmjeren na učenje latinskog jezika.]

96 Teološki je fakultet dokinuo još car Josip II, a poslije je ograničen na biskupsko sjemenište.

Turskoj tom prilikom ustupljen uzan komad zemljišta uz sjevernu i južnu njezinu granicu, a to su Klek na sjeveru i Sutorina na jugu. Time se Hercegovina pružila na dva mjesta do mora. Godine 1420. imala je Venecija u svojoj vlasti sve primorske gradove i otoke *(acquisto vecchio)*, a kasnije je stekla Karlovačkim *(acquisto nuovo)* i Požarevačkim mirom *(acquisto nuovissimo)* svu zemlju koju danas obuhvaća Dalmacija od Velebita i Dinare do rijeke Neretve (ili Kleka) i Boku Kotorsku. U toj su zemlji i tada najbrojnije žiteljstvo bili Hrvati, naročito na otocima i po kopnu, izuzevši primorske i otočne gradove Zadar, Trogir, Split, Rab, Osor i Hvar, gdje je bilo mnogo Talijana, plemića i građana, koji se tamo naseliše ponajviše za stoljetnoga mletačkog vladanja. Uz Hrvate i Talijane ističu se još i Srbi, naseljeni ponajviše u porječju Krke od Knina do Skradina u doba turskoga gospodstva. Godine 1726. doseliše se neke arbanaške porodice iz skadarske okolice u mjesto Arbanasi (Borgo Erizzo) kod Zadra.

Uprava. Dalmatinska je uprava bila u rukama nekolicine mletačkih činovnika, kojima bijaše na čelu providur *(proveditore generale)*, koji se mijenjao svake treće godine. Za tu se službu natjecalo mletačko plemstvo, jer je bila časna i unosna. Providur je vladao poput nezavisna vladara,

Split s okolicom u sredini XVII st.

imajući dvor u Zadru, sjajnu tjelesnu stražu i odijelo nalik na duždevo. Kad bi ga dalmatinski seljaci sretali, padali bi iz poštovanja pred njim na koljena. Vlast mu bijaše neograničena, a uz to bijaše on i posljednja instanca za sud, financije, vojsku, pa čak i za crkvu. Kako je narod hrvatski nazivao mletačkog dužda principom, rado je nazivao mletačku Dalmaciju između Velebita, Dinare, Neretve i mora Principovinom.

Mletačka Dalmacija bijaše podijeljena na okružja *(distretto)*, kojima stajaše na čelu knez *(conte)* a njega je imenovao providur. Knezu uz bok stoje dva činovnika, kancelar *(cancelliere)* za sudbene poslove i camerlingo za financijske. Inače bijaše mletačko činovništvo malobrojno i tako slabo plaćeno da je bilo primorano od sabranog poreza i drugih javnih daća uzimati na štetu Mletačke Republike. Tako je kancelar imao na godinu 60 for., a trošio je 4000 for. Ali porezi nisu bili preveliki, jer Re-

PLANINE
CHE ZDARXE
usebi Pismi pete po Pastirich, Pri-
pouisti, i Prituori Iunachoui De-
cblic, i Mnoge ostale stua-
ri sloxene po Petru
Zoranichiu Ni-
gnaninu.

IN VENETIA,
Appresso Domenico Farri, in contrata di
S. Antonino. M. D. LXIX.

.C.T.

"Planine" Zadranina Petra Zoranića
(1536, štampano u Veneciji 1569)

publika, gospodarica, nije htjela da raspiruje nezadovoljstva u teško stečenoj Dalmaciji. Plaćali su ih samo seljaci, jer su plemići i građani i ovdje bili oprošteni ne samo od svakog poreza nego i od svih daća. Svaka gradska općina imala je i svoj zasebni statut, tako da u tom nema jedinstvenosti u Dalmaciji. Isto tako su se razlikovali utezi i mjere od mjesta do mjesta. Općinsku upravu podijelište plemići i građani, koji

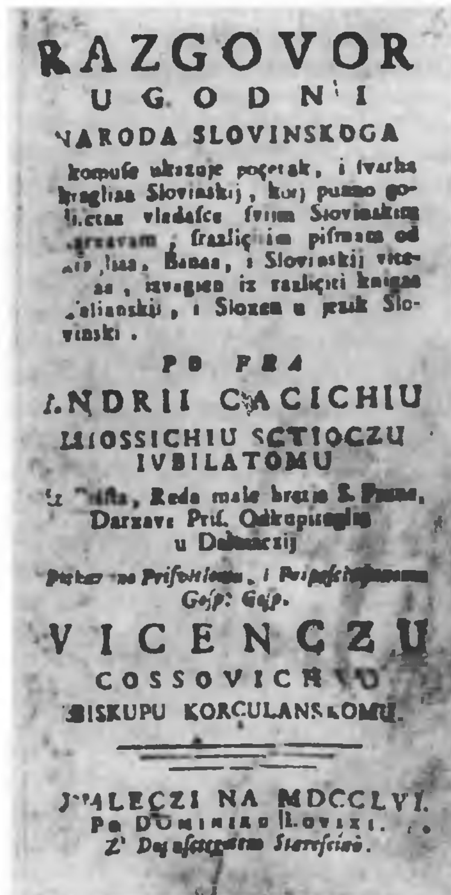
su se skupljali na skupštine gdje se raspravljalo o općinskim poslovima. U nekim su se općinama sastajali samo plemići na skupštine, a u nekima su i građani imali svoje zasebne skupštine (kongrege).[97] Civilne i kriminalne poslove vodio je gradski (općinski) knez, a policajne vršili su veliki i mali suci. Seljaci su se sastajali u bratovštinama u skupove na kojima su raspravljali o svojim potrebama. Inače je svakom selu bio na čelu za civilne i vojničke poslove glavar zvan harambaša. Za vrijeme mira sastavljali su seljaci neke čete, a nazivali su se panduri. Dužnost im je bila paziti na kretanje pograničnih bosanskih Turaka, a kod kuće

HIERONYMO BERTVCIO. EQVITI MAG.

PETRVS HECTOREVS.

M. CCCCC. LVI. DIE XIIII. IANVARII.

Posljednja strana iz djela Petra Hektorovića, Ribanje i ribarsko prigovaranje, Venecija 1568.

RAZGOVOR
UGODNI
NARODA SLOVINSKOGA

PO FRA
ANDRII CACICHIU
MIOSSICHIU SCTIOCZU
IVBILATOMU

VICENCZU
COSSOVICHU
BISKUPU KORCULANSKOMU.

Andrija Kačić Miošić, Razgovor ugodni naroda slovinskoga, Venecija 1756.

97 [Pučke skupštine, kongrege, kao i neke općinske službe isključivo namijenjene puku, pogotovu njegov camerlingo koji je nadzirao trošenje općinskog novca, bile su rezultat teške i dugotrajne borbe između pučana i vlastele u dalmatinskim komunama. Najžešća je bila na otoku Hvaru gdje je 1510-1514. izbila buna puka pod Matijom Ivanićem, iako se i ona zadovoljila političkom ravnopravnošću s vlastelom, ne dirajući u kolonatski odnos. Usp. o njoj G. Novak, Pučki prevrat na Hvaru..., Split 1918, i Nepoznati dokumenti za povijest "Pučkog prevrata na Hvaru 1510-1514.", Starine 48, 1958.]

bdjeti nad sigurnošću. Svako je okružje imalo tada svoga pukovnika, a uza nj kao niže časnike serdare i harambaše. Otočani su služili jedino u mletačkoj mornarici. Dalmatinski vojnici nazivali su se u Veneciji Schiavoni, a ponekad ih je bilo do 60.000 momaka, mahom dobrovoljaca. Talijanski jezik prevladavao je samo u gradovima, dajući im sasvim talijanski tip; inače je sve bilo hrvatsko ili srpsko.

Trgovina je bila sva u mletačkim rukama, tako da se, osim vina, sva roba što se izvozila iz Dalmacije morala najprije dovoziti u Veneciju, a tek tada dalje; također je morala Dalmacija sve što joj je bilo potrebno dobavljati iz Venecije. Valjanih cesta nije bilo za cijeloga mletačkog vladanja, a isto tako nije mletačka vlada podizala nikakvih škola; ona je, dapače, u tom smetala i samom kleru kad je taj htio da od svoje volje pomogne toj narodnoj potrebi.

Crkvene prilike. Katolički kler bijaše u to doba u Dalmaciji veoma brojan, a pripadao je dvjema nadbiskupijama: zadarskoj i splitskoj, podijeljen na deset biskupija, od kojih su neke bile veoma malene, kao osorska, pod kojom su bile svega četiri župe sa 6000 duša. Osim svjetovnog klera ističu se još požrtvovni i u narodu osobito ugledni franjevci, s brojnim samostanima, naročito na otočiću Visovcu u rijeci Krki, pa u Kninu i Sinju. Za turskog vladanja naselilo se u Dalmaciji i grčko-istočnih Srba, koji bijahu u to doba podvrgnuti dabro-bosanskom metropolitu u Sarajevu. Ali kad Mlečani proširiše svoju vlast u zemlji, podložiše pripadnike pravoslavne crkve tamošnjim katoličkim biskupima, koji su i njihove parohije službeno pregledavali, njihove svećenike redili i namještali. U to doba pripadnici pravoslavne crkve polaze katoličke crkve, a i katolički ih svećenici sahranjivahu. Tek oko polovice XVIII st. dopušteno im je sagraditi koju crkvu po svom obredu. Uza sve to ipak se održa nekako manastir Arhanđelovac na Krki, središte Srba u sjevernoj Dalmaciji, i episkopija u Kotoru u južnoj. Na teritoriju Dubrovačke Republike uopće nestane sasvim pripadnika pravoslavne crkve jer ih njezina vlada nije htjela trpjeti.[98] Tako je ostalo sve do pada Mletačke Republike (1797). Tek za francuske vladavine i njezine baštinice austrijske bijahu uređeni crkveni odnosi pripadnika pravoslavne crkve u Dalmaciji.

98 [Razlozi za takvu politiku, koju su Dubrovčani odlučno provodili već u srednjem vijeku, bili su isključivo političke prirode.]

KRONOLOŠKI PREGLED DOGAĐAJA TREĆEGA DOBA

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
1527	1. jan. Hrvati izabraše Ferdinanda svojim kraljem na Cetinu, a 6. jan. u Slavoniji Ivana Zapoljskoga.	1526. 11. nov. Ugri okruniše Ivana Zapoljskoga kraljem. 1526. 16. dec. Ugri izabraše Ferdinanda kraljem.
poč. 1528	Pad Jajca i Banjaluke.	1529. Turci pod Bečom (prvi put).
1537	Pad Požege i Klisa. Poraz Katzianerov kod Gorjana.	1532. Nikola Jurišić u Kisegu. 1538. Veliko-Varadinski mir. 1541. Ugarska razdijeljena u tri dijela.
1573	Seljačka buna Matije Gupca	1566. Nikola Zrinski u Sigetu.
1579	Osnutak Karlovca.	1606. Bečki i Žitvatoročki mir.
1593	Bitka kod Siska.	1618-1648. Tridesetogodišnji rat.
1630	"Statuta Valachorum"	1664. Bitka kod Sv. Gottharda i Vašvarski mir.
1671	Smrt Petra Zrinskoga i Krste Frankapana u Wiener-Neustadtu.	1683. Turci pod Bečom (drugi put).
		1687. Požunski sabor: Habsburška kuća postaje u Ugarskoj i Hrvatskoj nasljedna po primogenituri.
1690	Doseljenje Srba u Srijem.	1699. Karlovački mir.
1712	Hrvatska Pragmatička sankcija.	1713. Karlo III proglašava Pragmatičku sankciju.
1745	Obnova i pripojenje Slavonije Hrvatskoj.	1718. Požarevački mir.
1751	Osnovana srpska metropolija u Sr. Karlovcima.	1722. Ugarska Pragmatička sankcija.
1754	"Militär Graenitz-Rechten"; ukinuti posljednji ostaci krajiške samouprave u Varaždinskom generalatu.	1756-1763. Sedmogodišnji rat.
1755	Buna krajišnika u Varaždinskom generalatu ("Severinska"). – Buna kmetova u Križevačkoj županiji.	
1756	Urbar M. Terezije za Slavoniju.	
1767	Osnutak Hrv. kraljevskog vijeća.	
		1781. Patent o toleranciji.
1776	Rijeka vraćena Hrvatskoj.	1785. Ukinuće kmetstva.
1779	Hrvatsko kraljevsko vijeće ukinuto.	1787-91. Rat s Turcima.

ČETVRTO DOBA

Od 1790. do 1918.

Izvori.* – Gy. Miskolczy, A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában (Povijest i dokumenti hrvatskog pitanja u doba staleške države) I-II, Budimpešta 1927 (građa za razdoblje 1790-1847); I. Kukuljević, Iura regni C. D. et Sl, II i III, Zagreb 1862 (zaključci hrvatskog i zajedničkog sabora 1790-1848 odnosno 1844); Die vollständigen Landtagsverhandlungen der vereinigten Königreiche Croatien, Slawonien, Dalmatien im Jahre 1845, Leipzig 1846; Njekoji spisi iz javnoga političkoga djelovanja Metela Ožegovića, Zagreb 1887 (uz ostalo izvještaj hrvatskih poslanika na požunskom saboru 1847/8); St. Pejaković, Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vam Jahre 1848, Zagreb 1861. (u prilogu O. Ostrožinski, Programm zur Konstituirung des österr. Kaiserstaates nach dem Prinzipe der konstitutionellen Freiheit und der nationalen Gleichberechtigung); Korespondencija o događajima u Ugarskoj 1847-1849, I (do kraja 1848), Starine JAZU 36, 1918. (prijevod izdanja, štampana kao rukopis pod naslovom: Correspondence relative to the Affairs of Hungary 1847.-1849., London 1850, uglavnom s izvještajima engleskog poslanika na bečkom dvoru Visc. Ponsonbyja); M. Vežić, Urbar hrvatsko-slavonski, Zagreb 1882. (raspravu o urbarijalnom pitanju u hrvatskom saboru 7. VII 1848, prema Novinama dalm.-hrv.-slav., br. 74 i 75, v. u J. Šidak, Historijska čitanka za hrvatsku povijest I, Zagreb 1952); A. Ivić, Arhivska građa o srpskim i hrvatskim (jugoslovenskim) književnim i kulturnim radnicima I-IV, Beograd 1926-35 (građa iz bečkih arhiva za razdoblje 1723-1897); Kako su kneza Metternicha izviestili o srpanjskom krvoproliću na Markovom trgu 1845, VDA IX-X, 1941; Stj. Antoljak, Dva nepoznata dokumenta o prilikama u Hrvatskoj g. 1845, NVj, 50, 1941/2; Đ. Šurmin, Knez Miloš u Zagrebu 1848, Spomenik SKA 54, 1922; J. Thim, A magyarországi 1848-49-i szerbfelkelés története II-III, Budimpešta 1930-40; F. Petrè, Zahteva po "Kraljevini Sloveniji" 1. 1848 v praških dokumentih, Glasnik MD XXI 1940 (uz ostalo odštampani su zapisnici jugoslavenske sekcije na Slavenskom kongresu u Pragu 1848).

F. Fancev, Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790-1832), Građa JAZU XII, 1933; Sl. Ježić, Ilirska antologija. Književni dokumenti hrvatskog preporoda. Zagreb 1934. i 1944 (drugo prošireno izdanje pod naslovom: Hrvatski preporod u prvoj polovini XIX. stoljeća. Poviestni pregled i dokumenti); A. Barac, Ilirska knjiga (ćir.), Beograd 1937; B. Šulek, Šta namjeravaju Iliri? Zagreb 1844.

Novine Dalmatinsko Hrvatsko Slavonske, od 1835 dalje; Branislav, Beograd 1844/5 (ur. B. Šulek), u svemu 14 brojeva, uz ostalo tekst nekih Kukuljevićevih govora; Slavenski Jug, 6. VIII 1848-11. II 1850; Südslawische Zeitung, Zagreb (ur. J. Praus), 1. I 1848-1852; V. Bogdanov, Hrvatska ljevica u god. revolucije 1848/49, Zagreb 1949 (osim nešto arhivske građe isključivo publicistički materijal u fragmentarnom izboru); B. Šulek, Izabrani članci, Noviji hrv. pisci 8, JAZU 1952.

---

* Ova se bibliografija odnosi na razdoblje 1790.-1848.

V. Deželić, Pisma pisana dru Lj. Gaju i njeki njegovi sastavci (1828-1850), Građa JAZU VI, 1909; J. Horvath i J. Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, Građa JAZU XXVI, 1956; A. Makanec, Kulmerova pisma banu Jelačiću 1848, NS 33 i 35 (samo prva dva od 30. III i 17. V); Stj. Mirković (Đ. Deželić) Ivan Kukuljević Sakcinski, Zagreb 1861 (neka pisma i govori); R. Maixner-T. Jakić-I. Esih, Korespondencija Dragojla Kušlana, Građa JAZU XIX, 1950 (razdoblje 1848-66); F. Hauptmann, Korespondencija grofa Alberta Nugenta iz god. 1848 (regesta), Arhivist I, 1951; R. Maixner, Pisma Lukše Gučetića A. T. Brliću, Građa JAZU XVI, 1948; I. Brlić-Mažuranić, Iz korespondencije A. T. Brlića isto XVI, 1948; M. Vežić, Dopisivanje grofa Corberona s kraljem hanoveranskim o hrvatskom pokretu g. 1848-1849, Vienac XII, 1880 (usp. o Corberonu R. Maixner Le Comte E. C., Annales... II, 1938); K. Nemeth, Nekoliko neobjavljenih pisama iz korespondencije Kulmer-Jelačić, 19. III-5. VI 1849, AVj I, 1958.

R. A. Michieli Vitturi, Storia delle cose successe in Dalmazia..., Split 1883; D. Giac. Galzigna, Arbe 1797. Notizie storiche, sacre, politiche, profane e curiose (najvažnija mjesta iz razdoblja 1. VI-31. XII 1797. preveo Ciprijan de Crnota Dalmacija godine 1797..., Obzor 1908, br. 35-39 i 42, 5.-12 II); E. Laszowski – V. Deželić, Dnevnik D. Rakovca, NS 2, 1922. i pos. (iz g. 1843/4); (I. Brlić-Mažuranić), A. T. Brlić kao banov emisar u Parizu, Obzor 1935, br. 94-122 i pos. (od prosinca 1848 do ožujka 1849); (St. Dvoršak), Događaji g. 1848 u dnevniku Dragojle Jarnevićeve, HZ IX, 1956.

Lj. Gaj, Vjekopisni moj nacrtak, u V. Gaj, Knjižnica Gajeva, Zagreb 1875, str. XVIII-XXIX (nedovršeno, do 1830); I. I. Tkalac, Jugenderinnerungen aus Croatien, Leipzig 1894. (prev. J. Matasović, Beograd 1925/6, i I. Ritig, Zagreb 1945); J. M. Špor(er), Odziv iz prošlosti, Pozor 1863, br. 68-104; I. Perkovac, Pripoviesti – Iz bojnog odsjeka, Zagreb 1905 (prvi put štampano u Viencu 1869); Kazimir B. (A. T. Brlić), Kratka uspomena godine 1848. i 1849, Građa JAZU XVI 1948; J. bar. Neustädter, Le ban Jellačić et les évènements en Croatie depuis l'an 1848, I-II, Zagreb 1940-42 (I sv. preveden u odlomcima pod naslovom: Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848, Zagreb 1942); Lj. Vukotinović, Uspomene iz godine 1848, Vienac XIII, 1881, br. 10-18 i 20-23; M. Krešić, Autobiografija, Zagreb 1898 (preštampana iz "Obzora").

Literatura. – F. Šišić, Hrvatska povijest III, Zagreb 1913; R. Horvat, Najnovije doba hrvatske povijesti, Zagreb 1906; Gy. Miskolczy, A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában I, 1927 (usp. ocjenu D. Rapanta u Český časopis historický 35, 1929, 177-186); J. Horvat, Politička povijest Hrvatske, Zagreb 1936; F. Zwitter-J. Šidak-V. Bogdanov, Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg, Beograd 1960 (usp. prijevod kraće redakcije ovog teksta u HP VII, 1961, str. 111-128).

T. Matić, Josip Keresturi i njegovi pogledi na političke prilike poslije smrti Josipa II, Rad JAZU 270, 1941; A. Cuvaj, Nikala pl. Skerlecz-Lomnički, Zagreb 1913; F. Fancev, Iz naše političke prošlosti, HR II, 1929; V. Bogdanov, Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794, i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca, Starine JAZU 46, 1956 (2., neznatno prošireno, izdanje 1960: Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića; usp. ocjenu J. Šidaka u HZ IX, 1956); Jakobinac Martinović i naši graničari, Nar. list, Zagreb 5. I 1952 (usp. ocjenu J. Šidaka u HZ VIII, 1955); I. Karaman, Komorski posjedi u Hrvatskoj i "jakobinac" Josip Kralj, Radovi FF, Odsjek za povijest 3, Zagreb 1960; F. Šišić, Nepoznate stranice iz doba biskupa Vrhovca, Novosti, Zagreb 1.-4. VI 1926, br. 149-152; V. Deželić, Maksimilijan Vrhovac, Zagreb 1904; V. Novak, Maksimilijan Vrhovac, Brastvo XXII, 1928; A. Dabinović, La Révolution Française et le nationalisme croate, Annales... III, Zagreb 1939; Stj. Antoljak, Les repercussions de la Révolution française en Croatie, Annales... III, 1939 (autoreferat u NVj XLVIII, 1939-40).

Stj. Antoljak, Dalmacija i Venecija na preliminarima u Leobenu i na miru u Campo-Formiu, Zagreb 1936; G. Cattalinich, Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della repubblica veneta..., Split 1841 (o piscu usp. R. Maixner, Ivan Katalinić, historien de la Dalmatie napoléonienne, Annales... V, 1941); T. Erber, Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814, I-III, Zadar 1886-90; P. Pisani, La Dalmatie de 1797 à 1815, Paris 1893 (djelomično preveo F. Šišić, Pad mletačke republike i ulaz Austrijanaca u Dalmaciju, Prosvjeta II, 1894); F. Šišić, Neke stranice iz novije naše historije (1797-1814). I. Dalmacija neposredno prije francuske okupacije. – II. Francusko doba. HK V, 1909; G. Novak, Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom (1797-1814), Rad JAZU 269, 1940; M. Ostojić, Fra Andrija Dorotić, Split 1895; P. Butorac, Boka Kotorska nakon pada mletačke republike do bečkoga kongresa (1797-1815), Rad JAZU 273, 1949; Stj. Antoljak, Predaja Dalmacije Francuzima, Rad JAZU 288, 1952; M. Pivec-Stelè, Motivi ustanovitve Napoleonove Ilirije, NS 22, 1930; La vie èconomique des Provinces illyriennes (1809-1813) suivie d'une bibliographie critique, Paris 1930; Đ. Samardžić, Motivi formiranja Ilirskih provincija i položaj Marmonta kao generalnog guvernera, Godišnjak Pravnog fak. u Sarajevu V, 1957; F. Zwitter, Socialni in gospodarski problemi Ilirskih provinc, Glasnik MD XIII, 1932; Les origines de l'illyrisme politique et la crèation des Provinces illyriens, Le Monde Slave X, 1933; P. Boppe, La Croatie Militaire (1809-1813), Paris 1900; Š. Urlić, Crtice iz dalmatinskog školstva od dolaska Hrvata do g. 1910. I. Do godine 1814. Zadar 1919; F. Šišić, Francusko vladanje u našim zapadnim stranama (1806-1814), Novosti, Zagreb 1934, br. 170-175; F. Kidrič, Framasonske lože hrvaških zemelj Napoleonove Ilirije s poročilih dunajskega policijskega arhiva, Rad JAZU 206, 1915; P. Karlić, Kraljski Dalmatin, Zadar 1912; Vj. Klaić, Borba za hrvatske prekosavske krajeve i njihova reinkorporacija 1814-1822, VDA II, 1926; Hrvatska kraljevska deputacija za kongresa u Veroni, Rad JAZU 235, 1928; Stj. Antoljak, Prekosavska Hrvatska i pitanje njene reinkorporacije (1813-1822), Starine JAZU 45, 1955.

T. Smičiklas, Obrana i razvitak narodne ideje od 1790 do 1835 godine, Rad JAZU 80, 1885; F. Šišić, Biskup Strosmajer i južnoslovenska misao (ćir.) I, Beograd 1922 (prikaz hrvatske povijesti od kraja XVIII st. do 1835); O stogodišnjici ilirskoga pokreta, Ljetopis JAZU 49, 1937; F. Fancev, Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790-1832), Građa za povijest knjiž. hrv. XII, 1933 (predgovor); Hrvatski ilirski preporod jest naš autohton pokret, HK XVI, 1935; Ilirstvo u hrvatskom preporodu, Ljetopis JAZU 49, 1937; M. Nehajev, O stogodišnjici hrvatskog preporoda, Zagreb 1931 (i u knjizi: Studije i članci II, Zagreb 1944); M. Radojković, L'opinion française et le mouvement illyrien de 1840 a 1848, Le Monde Slave XII, 1935/II; Ilirski pokret, Bibl. Politika i društvo 7, Beograd 1937; Sl.甘ežić, Ilirska antologija, Zagreb 1934 (Uvod u ilirski pokret i njegovu književnost.); Ilirski pokret u hrvatskoj historiji, Studije o ilirizmu 2, Zagreb 1936; R. Bićanić, Ilirski pokret i kapitalizam, u knjizi: Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici, Zagreb 1952; R. Warnier, Illyrisme et nationalisme croate, Le Monde Slave XII, 1935/III; D. Tomašić, Razvitak građanskih ideologija u Hrvatskoj, Savrememik XXV, 1936 (i u knjizi: Politički razvitak Hrvata, Zagreb 1938); J. Šidak, Hrvatski narodni preporod, NH I, 1951; Ilirski pokret, EJ IV, 1960; Prilozi historiji stranačkih borbi u Hrvatskoj uoči 1848, HZ XIII, 1960; V. Bogdanav, Počeci stranačko-političkog života u Hrvatskoj, HK IV, 1951; Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb 1958; I. Mamuzić, Ilirizam i Srbi, Rad JAZU 247, 1933; F. Petrè, Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835-1849), Ljubljana 1939; D. Prohaska, Ilirizam u Osijeku, Savremenik 1913, i pos.; G. Novak, Le mouvement illyrien et la Dalmatie, Le Monde Slave XII, 1935/II.

V. Deželić, Dr. Ljudevit Gaj, Zagreb 1910; J. Horvat, Ljudevit Gaj (ćir.), Beograd 1959; J. Šidak, Ljudevit Gaj, EJ III, 1958; F. Šišić, Školovanje Ljudevita Gaja u domovini, HK XIX, 1938; K. Georgijević, Gajevo školovanje u tudjini, Pitanja književnosti i jezika II, Sarajevo 1956; J. Šidak, Janko grof Drašković, EJ III, 1958; T. Matić, Iz mladjih dana Janka Draškovića, VZA XVI, 1914; R. Maixner, Le comte J. Drašković et la France, Annales... II, 1938; F. Fancev, Janko grof Drašković prije god. 1832, Ljetopis 50, 1938. (usp, i članak Fanceva o tome u Savremeniku XXVII, 1938); K. Georgijević, Grof Janko Drašković, Pitanja književnosti i jezika IV/1, 1958; R. Bićanić Ekonomski program grofa Janka Draškovića, u knjizi: Počeci kapitalizma..., 1952; O. Aranicki, Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, Zagreb 1933; J. Šidak, Prilog biografiji Mojsije Georgijevića, HZ VIII, 1955. (i dodatak u HZ IX, 1956); Sl. Gavrilović, Mojsije Georgijević o srpsko-hrvatskom jedinstvu i oktroisanom ustavu (1848-49), Godišnjak FF u N. Sadu III, 1957; J. Šidak, O uredniku i značenju ilirskog "Branislava" (1844/5), HZ XIV, 1961.

F. Šišić, Hrvati i Madžari uoči sukoba 1848, JNj VII/II 1923; Kako je Jelačić postao banom? Javnost III, 1937, i pos.; Knez Miloš u Zagrebu (nedovršeno), JNj VIII/I, 1924; R. Horvat, Hrvatski pokret 1848, I-IV, Zagreb, 1898/9; M. Prelog, Slavenska renesansa 1780.-1848., Zagreb 1924 (usp. ocjenu O. Odložilíka u Časopisu Matice Moravske 51, 1927); V. Bogdanov, Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49, Zagreb 1949; O nosiocima demokratskog pokreta u Hrvatskoj 1848/49 (uvod u knjigu: Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848-49 u svijetlu naše četrdesetosmaške štampe, Zagreb 1949); Detronizacija Habzburgovaca u hrvatskom saboru 1848, Republika VII, 1951; F. Švelec, Naša četrdesetomaška ljevica, Republika VII, 1951; J. Šidak, Revolucija g. 1848-49, HZ I, 1948; L'hotel Lambert et les Croates, Annales... XVII, 1942/3 (štampano 1947; autoreferat pod naslovom: Poljska revolucionarna propaganda u Hrvatskoj prije stotinu godina, HK I, 1948); Austroslavizam i Slavenski kongres u Pragu, HP V, 1959; Poslanstvo hrvatskog sabora austrijskom parlamentu. Radovi FF, Odsjek za povijest 3, Zagreb 1960; M. Rojnić, Nacionalno pitanje u Istri 1848-1849, HZ II, 1949; F. Barbalić, Prvi parlamentarni izbori u Istri 1848/9, HZ I, 1948; Stj. Antoljak, 1848 godina i Split, Istor. Zapisi VII, knj. X, 1954; T. Butorac, Boka Kotorska prema narodnome pokretu u revolucionarnoj godini 1848, Rad JAZU 260, 1938; F. Ilešič, O slovensko-hrvatskoj zajednici 1848/9, Bleiweisov zbornik, Ljubljana 1909; V. Deželić, st., Slovenci za sjedinjenje s Hrvatskom god. 1848, VZA XII, 1910; H. Batowski, Polacy, Chorwaci i Wegrzy w. r. 1848-1849. (Fragment z dziejów dyplomacji polskiej.) Polityka narodów, Warszava 1937, i pos.; R. Maixner, A. T. Brlić, emisar bana Jelačića u Francuskoj, Zagreb 1939; V. Bogdanov, Prilog upoznavanju uloge A. T. Brlića u revoluciji 1848-9., HZ II, 1949; A. Barac, Slom Ljudevita Gaja, Zbornik "Ostvarenja", Zagreb 1947 (usp. ocjenu J. Šidaka u HZ I, 1948); O. Šojat, Ljudevit Vukotinović i Četrdesetosma, HZ IX, 1956; P. Suyer, "Gajansko-milošianski posao" pred gradskim magistratom, HZ V, 1952; V. Košćak, Madjaronska emigracija 1848, HZ III, 1950; F. Hauptmann, Banus Jellačić und Feldmarschall Fürst Windisch-Grätz, Südost-Forschungen XV, München 1956 (usp. ocjenu J. Šidaka u HZ IX, 1956, 178-179); J. Matasović, Do Ozore, Zagreb 1919; J. Šidak, Josip bar. Jelačić, EJ IV, 1960.

I. I. Leščilovskaja, K voprosu o razloženii feodaljno-krepostničeskoj sistemy i razvitii kapitalističeskih otnošenij v pomeščičem hozjajstve Horvatii i Slavonii v konce XVIII – pervoj polovine XIX v., Učenyje zapiski Instituta slavjanovedenija XVIII, Moskva 1959; M. Kostić, O dunavsko-savskoj trgovini, lađama, lađarima i lađarskim cehovima u XVIII i XIX veku do pojave željeznica, IČ IX-X, 1959; B. Lovrenski, Ticanova buna u Sremu, Glasnik ID u N. Sadu X, 1937; Sl. Gavrilović, Seljački pokret u Moslavini 1815-1816 godine, IG 1956;

Agrarni pokreti u Sremu i Slavoniji početkom XIX veka, PI SAN 344, 1960 (autoreferat u HZ X, 1957); F. Fancev, Kmet-muž u hrvatskoj dopreporodnoj poeziji, Savremenik XXVI, 1937; J. Ćuk, Krašićka seljačka buna godine 1830, Zagreb 1954; A. Jelačić, Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1848/9 i ukidanje kmetske zavisnosti seljaka, Zagreb 1925; Socijalno- i nacionalno-politički momenti u hrvatskom pokretu g. 1848, Księga pamiątkowa ku czcy O. Balzera, I, Lavov 1925; Početak pokreta g. 1848 u županiji Križevačkoj, Šišićev zbornik, 1929; Narodne tegobe i tužbe u Banskoj Hrvatskoj 1848, NS 16, 1930; R. Bićanić, Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj godine 1848, u knjizi: Počeci kapitalizma..., 1952; Sl. Gavrilović, Agrarni nemiri u Križevačkoj i Varaždinskoj županiji 1848-1850, HZ XIII, 1960; Agrarno-socijalna zbivanja u Požeškoj županiji 1848-1849, Godišnjak FF V, N. Sad 1960; Virovitička županija u revoluciji 1848-1849, HZ XIV, 1961; I. I. Leščilovskaja, Otmena krepostnogo prava v Horvatii i i Slavonii v 1848 g., Ežegodnik po agrarnoj istorii Vostočnoj Evropy, Moskva 1961.

Đ. Šurmin, Hrvatski preporod I-II, Zagreb 1903/4; J. Herceg, Ilirizam, Beograd 1935; A. Barac, Hrvatska književnost I. Književnost ilirizma. Zagreb 1954; P. Kulakovskij, Illirizm. Izslědovanie po istorii horvatskoj literatury vozroždenija, Varšava 1894; M. Zdziechowski, Odrodzenie Chorwacyi w wieku XIX, Krakov 1902; J. Pogonowski, Ilirizm i Slowiańszczyzna, Lavov 1924.

I
LEOPOLD II
(1790-1792)

Vladavina Marije Terezije, a još više cara Josipa II, značajne su epohe u kojima od feudalne postaje moderna Habsburška monarhija. Teorije o "prosvijetljenom apsolutizmu", kojima bijaše car Josip tako gorljivim apostolom, bile su uzrokovale onaj politički i narodni pokret čija je osnovna ideja odsada zanosila sve zemlje i narode od Krkonoša do Save i mora, pa od Alpa do donjega Dunava i Karpata.[1]

Leopold II. Cara Josipa II, koji nije ostavio djece, naslijedi na prijestolju mlađi brat Leopold II (1790-1792), još od godine 1765. veliki vojvoda toskanski, a na dobru glasu kao vladar mudar i zauzet za dobrobit naroda. Premda je i on bio racionalist i slobodoumnik (odatle općenito nazivan "filozof") i provodio u Toskani znatne državne i crkvene reforme, ipak se nije mašao one silovitosti, brzine i samovolje kao Josip II u svojoj državi, već je sve to činio u sporazumu sa svojim podanicima i glavnim im predstavnicima.[2] Vladanje u Habsburškoj monarhiji preuze u vrlo teškim prilikama: baštinio je od brata Josipa, u jednu ruku, nedogledan rat s Turskom, a, u drugu, teško ogorčenje novih podanika, naročito Madžara i Hrvata. Stoga mu je bila najpreča briga da državu svoju spase od sudbonosnih kriza.

1 [Same teorije "prosvijetljenog apsolutizma" nisu neposredno utjecale na postanak nacionalnih pokreta kojima je korijenje mnogo dublje. Međutim, konkretna praksa Josipove politike nesumnjivo je dala različite poticaje za pojavu tih pokreta.]

2 [U obzir je moglo doći samo plemstvo.]

Saziv sabora u Budim. Još iz Firenze poručio je Madžarima i Hrvatima da će svoje vladanje započeti sazivom sabora i krunisanjem, a tek što stiže u Beč, odmah treći dan (14. marta 1790) izdade na njih proglas u kojem im objavi da je po smrti bratovoj primio ugarsko-hrvatsko prijestolje na osnovi zak. čl. I i II do 1723. (naime ugarsko-hrvatske Pragmatičke sankcije) i da će staležima ostaviti njihova prava i sloboštine što im daju ustav i zakoni; poradi toga potvrđuje Josipov proglas (od 28. januara 1790) dodajući da će o onim reformama koje car nije povukao (a to su edikt o toleranciji i onaj o dokinuću kmetstva) saslušati mnijenje sabora, koji saziva nekoliko dana kasnije (29. marta) za 6. juna u Budim, sa zadatkom da izabere palatina, sastavi kraljevsku inauguralnu diplomu, primi kraljevsku prisegu i izvrši svečano krunisanje. Uporedo s nastojanjem oko primirenja Ugarske i Hrvatske teče i Leopoldovo diplomatsko djelovanje da dođe do mira s Turskom, jer unatoč pobjedama Laudonovim i osvojenju Beograda i Smedereva nije bilo nade u trajni uspjeh, zato što je takmica Pruska ponudila sultanu Selimu III navalni savez, dapače, na proljeće 1790. stajaše njezina vojska tik do austrijske granice. To držanje snažne Pruske primora Leopolda da prihvati konvencije utanačene u Reichenbachu (u pruskoj Šleskoj): Leopold se obvezao da će odmah s Turskom sklopiti primirje i prekinuti savez s Rusijom, a Friedrich Wilhelm II posredovati sastanak mirovnoga kongresa.

Leopoldova poruka primirila je doduše Madžare i Hrvate, ali uza sve to nije nestalo ogorčenosti protiv netom minuloga samovoljnog vladanja Josipova, dapače, vijest je o carevoj smrti pozdravljena s velikim ushitom, jer se u prvi mah općenito držalo da je sada nestalo svake pogibli za ugarski i hrvatski ustav. Karakteristična je u tom smislu izjava hrvatskog velikaša baruna Ignjata Magdalenića, koji reče da je neustavnim Josipovim vladanjem utrnula zakonska moć Pragmatičke sankcije od 1722. i time prekinuta veza između dinastije i naroda *(filum interruptum successionis)*, pa da su tako Ugri i Hrvati u pravu da sebi biraju novu dinastiju[3] ili da utvrde s Leopoldom novi ugovor i novu inauguralnu diplomu, u kojoj će biti ustav i suverenost države, kao i prava staleža, jasnije i izrazitije istaknuti negoli dosada. Mnogo je znatnija od ovoga časovitog i pojedinačnog državnopravnog domišljanja nenadana krepka provala narodne svijesti i kod Madžara i kod Hrvata. "Madžarsko (i hrvatsko)[4] plemstvo obuze ujedared neka patriotska vrtoglavica, pa su svi htjeli da budu patrioti – kaže suvremeni Hrvat grof Adam Oršić – dali su

3 U tom je obziru veoma značajna brošura koju je pod svojim imenom napisao tadašnji peštanski sveučilišni profesor Karlo Koppi: "Jus electionis quondam ab Hungaris exercitum. Historia stirpis Arpadianae. Viennae (s. d.)". Na kraju predgovora datirana je ovim riječima: "Scribebam Pestini in ipso comitiorum sollemni aditu 6. juni 1790." U toj brošuri Koppi dokazuje da francuska porodica vojvoda Crouy *(familia ducum Croviacorum)* izravno potječe od Arpadovića, i to tobože od kralja Stjepana IV (1163-1165) ili njegova (inače u vjerodostojnim historijskim izvorima nepoznata) sina Marka.

4 [U originalnom tekstu Oršićevih memoara nema riječi: (i hrvatsko), koje je Šišić sâm umetnuo u tekst.]

sebi krojiti haljine po staromadžarskom načinu, a i žene uzeše oblačiti odijela madžarskoga kroja s krznom, a na glavu staviše čako;[5] nitko ne htjede da drugačije govori negoli madžarski, a u Hrvatskoj hrvatski." Oni su dakle protiv carevih političkih novotarija potražili oslona u starim uspomenama ugarsko-hrvatske državne nezavisnosti, a protiv germanizacije u preporodu narodnosti i narodnog jezika. Međutim, Madžari su išli mnogo dalje od Hrvata: već su tada smatrali za najjači štit protiv eventualnih ponovnih pokušaja germanizacije samostalnu madžarsku državu sa čistim madžarskim narodnim obilježjem. Kao što ima samo jedan bog i jedan kralj, govorahu, tako treba da bude samo jedna država, jedan narod i jedan jezik od Karpata do Adrije – to bijaše politička ideja Madžara u to doba, a takvom ostade, zapravo, u suštini sve do 1918. Madžari su, dakle, posve poprimili ideju cara Josipa II; oni su samo zamijenili jedinstvenu Austriju jedinstvenom Madžarskom, a njemački jezik madžarskim. Hrvati su prihvaćali, doduše, misao o samostalnoj ugarsko-hrvatskoj državnoj zajednici, ali ono traženo jamstvo nalazili su u "stoljećima posvećenom" latinskom jeziku, koji im je i jednima i drugima već odavna bio drugim materinjim jezikom.

Hrvatski sabor od 1790. Pod utjecajem takvih političkih pogleda sastade se iza petogodišnje stanke velika skupština zagrebačke županije 2. marta i upravi na Ugarsko namjesničko vijeće predstavku s molbom da se sazove hrvatski sabor, koji će izabrati protonotara; zatim, da se imenuje ban, za koju je čast preporučila grofa Ivana Erdődyja. Na iduću skupštinu, 15. aprila, došao je i veliki župan zagrebački Nikola Škrlec, vrativši se iz Ugarske. Obavivši restauraciju županijskog činovništva, izreče vrlo značajan govor. Ponajprije sjeti plemstvo nemilih događaja prošlih godina, naime, kako je ukinuta velikožupanska čast, pogaženi bili zakoni, uvedene tuđinske uredbe i "egzotičan jezik"; uz to istaknu da se zapravo takve težnje egzekutivne vlasti pokazaše već od vremena Karla III, tako da se stvorio pravi sistem mimoilaženja legislativne vlasti ili sabora. "Zato treba – reče – da se nerazrješivom vezom sjedinimo s Ugarskom; onda neće više egzekutivna vlast moći prelaziti svojih granica." I doista, kad se malo zatim, 12. maja, sastao u Zagrebu hrvatski sabor pod predsjedanjem novog bana grofa Ivana Erdődyja (1790-1806), pošto je Josipov komisar grof Franjo Balassa dao ostavku,[6] zaključio je da se ima za Ugarsku i Hrvatsku osnovati zajednička vlada, koja će pomnjivo paziti i bdjeti da se ništa ne dogodi što bi bilo u opreci s ustavom i zakonima Ugarske i Hrvatske; a takav odnos između Ugarske i Hrvatske ima potrajati sve dok se ponovo ne osvoje

5 [*Čako*, neka vrsta kalpaka uobičajenog osobito kod Madžara.]

6 Suvremeni grof Adam Oršić zabilježio je u svojim memoarima o odlasku grofa Balasse iz Hrvatske ovako: "Ueber den Commissarius und Banus Balassa schrie man auch stark. Hätten nicht einige bescheidene Männer die Jugend von Excessen abgehalten, so würden sie selben gemisshandelt haben; darauf ging er auch davon, legte seine Charge nieder und kam nicht mehr" (Kukuljević, Arkiv X, 262).

Nikola Škrlec Lomnički – Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb

oni dijelovi Hrvatske što ih sada drže Turci i Mlečani,[7] tako da se uzmogne naći na okupu dovoljan broj županija za uređenje posebnoga političkog dikasterija (vlade); sve dotle pak neka ovih šest županija[8] prima naloge od ugarske vlade. Time su, dakle, Hrvati onaj neustavni čin Marije Terezije od 1779. sami na svom saboru sankcionirali. Osim toga zaključi hrvatski sabor još i to da se pitanje daće za uzdržavanje vojske *(contributio, dica)*, koja se izravno daje kralju, mora ubuduće raspraviti i prihvatiti samo na ugarskom saboru i nigdje drugdje, ali odjelito od ugarske ratne daće.

7 Pod tim su krajevima Hrvati tada razumijevali zapadni dio današnje Bosne do Vrbasa s Jajcem ili takozvanu Tursku Hrvatsku, zapadnu Hercegovinu s Ljubuškim ili Tursku Dalmaciju i Mletačku Dalmaciju do Neretve. Dubrovnik postojaše još kao samostalna republika, a Boka Kotorska zvala se Mletačka Albanija. Tek 1815. protegnulo se ime Dalmacija još i na njih.

8 Zagrebačka (koja je tada obuhvatala poslije dokinuća severinske, 1787, i Gorski kotar), križevačka, varaždinska, virovitička, požeška i srijemska, dakako bez Vojne krajine u Posavini.

Budimski sabor. S takvim zaključcima pošli su potom hrvatski poslanici na sabor u Budim; bili su to Nikola Škrlec za gornju (velikašku) kuću, a Adam Škrlec (sinovac Nikolin) i Franjo Bedeković za donju (zastupničku). U uputi koju im je hrvatski sabor dao još im je naloženo da se imaju u općejavnim poslovima pokoravati većini glasova, ali ipak tako da time ne budu povrijeđena posebna prava Kraljevine Hrvatske, dok su se u pitanju stjecanja građanskoga prava protestanata u Hrvatskoj imali strogo držati starih hrvatskih zakona koji toga ne dopuštahu.

Međutim, budimski je sabor odmah pošao takvim putem kakvom se Hrvati nisu nadali. Već u prvoj sjednici (11. juna) zapodjenuše madžarski zastupnici u donjoj kući raspravu o madžarskom jeziku, idući za tim da se njime ne samo raspravlja (što su oni većinom odmah i činili) već i vodi saborski dnevnik *(diarium)* kao original, dok bi latinsko izdanje bilo tek neautentični prijevod. Protiv toga podignu svoj glas oba hrvatska zastupnika, dapače Bedeković izjavi privatno istoga dana da ne može pristati uz madžarski jezik, "jer je narod hrvatski korjenit kao i madžarski, a bila bi velika sramota kad bi s vremenom, izgubivši svoj (hrvatski) jezik, prestao biti zasebni narod i postao slugom Madžara".[9] Nakon ponovne rasprave sjutradan donja kuća napokon zaključi da se uz madžarski tekst saborskog dnevnika ima napose izdavati i latinski kao autentičan prijevod, a oni koji ne znaju madžarski neka govore latinski. Poslije toga došlo je na red glavno pitanje ovog sabora: krunisanje novoga kralja, a s tim u vezi i rasprava o inauguralnoj diplomi koju je trebalo sastaviti prije krunisanja. Većina je sabora htjela zavjernicu imati tako da se u nju stavi sve ono što bi moglo posve zajamčiti neovisnost Ugarske, a reforme da se provedu u skladu sa staleškim privilegijima. Rasprava se otegla punih šest nedjelja a da sabor nije još Leopolda pozvao u svoju sredinu. Kralj je to naumice sve dotada dopuštao želeći da se staleži najprije primire, a zatim odlučno istupi. Dana 20. jula javi im preko ugarskoga kancelara da nikako nije voljan prihvatiti nove diplome, već ili onu Karla III ili onu Marije Terezije, a to je u svom pismenom odgovoru ponovio još i onoj saborskoj deputaciji što je došla preda nj da ga pozove na krunisanje (2. augusta). Nato sabor odluči da posebni odbor sastavi kombiniranu diplomu od one Karla III i one Marije Terezije, ali Leopold, da smekša staleže, dopusti sada južnougarskim i hrvatsko-slavonskim krajiškim Srbima crkveni sabor, koji se sastao u Temišvaru (1. septembra). Na tom saboru zaključe sakupljeni Srbi, na poticaj nekih prisutnih vojničkih ličnosti, da zamole Leopolda da im dade posebni srpski teritorij (Banat) kao vojvodinu, s despotom na čelu, posebnu srpsku Dvorsku kancelariju u Beču, posebne srpske urede za rješavanje civilnih i crkvenih poslova i posebni srpski sabor. Već 17. septembra odgovori Leopold Srbima da je rado pripravan ispuniti im že-

9 Ove je riječi Bedeković kazao Madžaru Josipu Keresztesiju, koji ih je i zabilježio u svom dnevniku (Keresztesi, Magyarország polgári és egyházi közéltéből a XVIII-dik század végén. Budimpešta 1882, 255).

lje i da se raduje što srpski sabor tako razborito vijeća; svakako će im u najskorije vrijeme urediti "ilirsku" Dvorsku kancelariju.[10]

Budimski je sabor, međutim, nastavio vijećanje i donio prijedlog da se madžarski jezik postepeno uvede kao službeni u sve urede u Ugarskoj i u Hrvatskoj. Tomu se prijedlogu opriješe Hrvati, i to ne samo oni u donjoj kući već i članovi gornje kuće, na čelu s banom grofom Ivanom Erdődyjem i zagrebačkim biskupom Maksimilijanom Vrhovcem. Ban izjavi da će se tako oba kraljevstva zavaditi, jer jedno hoće da drugome nametne zakon,[11] a biskup Vrhovac istakne da je u jednoj državi gdje ima više naroda upravo nedostojno i nepravedno kad jedan narod hoće da svoj jezik nametne drugomu; kad Madžari tako rade, onda im je pred očima samo to kako bi Hrvate uklonili od zajedničkih državnih poslova, tako da uzmognu ostati sami. Uporedo s debatom o madžarskom jeziku počne sabor raspravljati i o građanskom pravu protestanata. Većina madžarskih zastupnika i velikaša bila je za to da im se ono dade i u Hrvatskoj, ali ban se tome usprotivi rekavši da na osnovi starih hrvatskih zakona i kraljevskih potvrda (počevši od 1608) nema protestantima mjesta u Hrvatskoj i Slavoniji. Sada počeše Madžari tvrditi da se ove potvrde tiču samo Hrvatske a ne još i Slavonije, gdje tobože nema mjesta banskoj vlasti; ali ih Hrvati odbiše dokazujući da je Slavonija oduvijek pod banom. Energični je istup Hrvata bio uspješan: madžarski jezik i građansko pravo protestanata ostadoše ograničeni na Ugarsku. Uto je saborski odbor dovršio zaključenu kombiniranu inauguralnu diplomu te je podastro (20. septembra) Leopoldu, ali kralj je vrati izjavivši ponovo da ne prima druge diplome već ili onu Karla III ili onu Marije Terezije. Videći sabor kraljevu postojanost, a saznavši osim toga još i za zaključke srpskoga temišvarskog sabora, koji ga osupnuše, popusti i prihvati nakon žestoke rasprave kraljevu odluku. I tako je kralj Leopold svladao otporni duh budimskog sabora i zakazao krunisanje za 15. novembra u Požunu, kamo je potom i sabor premjestio svoja vijećanja.

Požunski sabor. Leopold otvori sabor 10. novembra, uz običajene ceremonije, i preda mu svoje kraljevske propozicije. Već treći dan (12. novembra) sabor je jednodušno, i ne otvorivši kraljevski otpis koji je sadržavao imena kandidata, izabrao palatinom mlađega Leopoldova sina nadvojvodu Aleksandra, a zatim je prihvatio po kraljevoj želji kao inauguralnu diplomu onu Marije Terezije i svečano okruni 15. novembra 1790. Leopolda krunom sv. Stjepana. Poslije toga sabor se pozabavio

10 Leopold je osnovao "Ilirsku dvorsku kancelariju" 20. februara 1791. i stavio joj na čelo bivšega hrvatskog komisara i bana grofa Franju Balassu; ali je njegov nasljednik Franjo I dokine već 1792. zak. čl. X stvorenim na saboru u Požunu. Poznato je da su na dvoru u Beču doseljene Srbe od 1690. dalje nazivali u službenim spisima "Iliri".

11 Očito ima poznata krilatica: "Regnum regno non praescribit leges" odatle svoj postanak. Samo greškom je tradicija (nigdje zabilježena u starije vrijeme) voli pripisivati banu Tomi Erdődyju (1584-1595 i 1608-1614; umro 1624). – [Opravdanost ovog mišljenja dokazao je Vj. Klaić u članku: "Regnum regno non praescribit leges" (4. rujna 1790), Crtice iz hrvatske povijesti, 1928.]

temeljnim državnopravnim pitanjima, modernim reformama i svojim željama i tegobama. Pri tom je Leopold odlučno zastupao napredni duh novog vremena hoteći da se reforme i njihovi blagotvorni utjecaji po mogućnosti protegnu na cijelo pučanstvo u Ugarskoj i Hrvatskoj. Ali staleži su samo u državnopravnim pitanjima pokazali velik interes i pažnju, dok su u pitanju reforma zastupali zasukano mišljenje, kao da je tobože stari feudalni ustav sasvim dobar i da se u njemu kriju mudri zakoni za sve, samo što oni još nisu provedeni.

Prvi su se državnopravni zakonski članci požunskog sabora od 1790/91. odnosili na Leopoldovo krunisanje i baštinsko pravo njegovih nasljednika na temelju Pragmatičke sankcije od 1722, zatim na kraljevsku zavjernicu, prisegu i stalno određeni rok od šest mjeseci za novoga kralja po smrti njegova prethodnika, na izbor palatina nadvojvode Aleksandra, na čuvanje u Budimu krune sv. Stjepana, koja se više nikad ne smije iz zemlje iznositi. Najvažniji je deseti članak, u kojem kralj priznaje i obvezuje se da će Ugarsku i Hrvatsku smatrati posve nezavisnom državom. Nadalje kralj izjavljuje da Ugarskoj i Hrvatskoj može davati zakone ili ih ukidati i tumačiti samo zakonito okrunjeni kralj u sporazumu sa staležima sabranim na saboru, pa se zato obvezuje za sebe i svoje nasljednike da više nikad neće Ugarskom i Hrvatskom vladati dvorskim naredbama ili patentima, dapače, takve spise nisu oblasti (ugarske i hrvatske) dužne primiti. Sabor se ima sastajati barem svake treće godine, ali i prije ako to opće dobro zahtijeva. Člankom XIV određuje se da u Ugarskoj ima da bude vrhovna politička oblast Ugarsko namjesničko vijeće, koje je posve nezavisno od bečkih oblasti i izravno podložno kralju. Nikakav se tuđinski jezik ne smije uvoditi kao službeni, dok se zasada madžarski jezik odmah uvodi u gimnazije, akademije (pravne i filozofske) i na sveučilište; u ugarskim oblastima neka se zasada još uređuje u latinskom jeziku. Isto tako ne može kralj samovlasno tražiti novaka za vojsku, ni hrane, ni novaca, već sve to ima izvršiti u sporazumu sa staležima na saboru, a naročito se ratna daća (ili kontribucija) ima od sabora do sabora tačno odrediti. Ovim zamašnim člancima bijaše, po mišljenju velikaša i plemića prisutnih na saboru, ustav osiguran, pa se zatim prešlo na pitanje reforama. Poslije oduljeg raspravljanja staleži zaključe da se ono zasada skine s dnevnog reda i da posebno izabrani odbor ima najprije o tome izraditi opsežan izvještaj i podastrijeti ga budućem saboru, koji će zatim o njemu raspravljati; samo članak XXXV, kojim se dopušta kmetovima i seljacima slobodno seljenje, bio je nakon burne rasprave prihvaćen.

Kad se potom prešlo na "želje i tegobe", došli su na red Hrvati. Hrvatski saborski protonotar Donat Lukavski pročita 3. decembra u donjoj kući želje Hrvata, a među njima i onu da županije zagrebačka, križevačka i varaždinska i nadalje ostanu pod Ugarskim kraljevskim namjesničkim vijećem, kako je to odredila još 1779. kraljica Marija Terezija, samo mole da se u vijeće uzmu u razmjeru i sinovi Kraljevine Hrvatske, a tako i banu da se dade u njemu mjesto i glas, ali hrvatski autonomni poslovi imaju se i nadalje raspravljati samo u hrvatskom saboru. Druga se

želja Hrvata odnosila na hrvatsku ratnu daću, za koju hrvatski staleži mole – "budući da je već uređena po načinu ugarske manipulacije" – da se ni ubuduće ne može nigdje drugdje o njoj raspravljati ni povisiti je, osim na zajedničkom saboru, ali ipak zasebno od ugarske ratne daće. Sabor prihvati poslije značajne rasprave oba prijedloga, a kralj ih zatim potvrdi. To su zakonski članci LVIII i LIX. Stvorivši tako 74 zakonska članka, sabor se napokon razišao. Leopold je došao u Požun 13. marta 1791, sankcionirao sve zakonske članke zajedno, a potom uz običajne ceremonije zaključio sabor.

Hrvatski sabor od 1791. Vrativši se u Zagreb ban Ivan Erdődy sazove sabor za 7. juna 1791, koji uz neke prigovore primi izvještaj hrvatskih poslanika na znanje, a tako i zakonske članke stvorene na požunskom saboru, a zatim još zaključi da se ima na pučkim i srednjim školama u Hrvatskoj i Slavoniji učiti madžarski jezik kao neobligatan predmet, to jest da ga uče oni koji misle da će od toga imati koristi. Prvi učitelj madžarskog jezika na pučkoj školi došao je već u oktobru 1791. u Zagreb, a iduće godine bilo ih je još i u Varaždinu i u Požegi. Na gimnazijama učio se po dva sata u tjednu, a uz to je izdana i gramatika madžarskog jezika, napisana kajkavskim narječjem.

I tako se najzad dovrši politički rad što se skupio oko saborâ od 1790/91. Budimsko-požunski sabor pokazao je prije svega da su Hrvati zavisni od madžarske saborske većine u takozvanim zajedničkim poslovima. Ali kudikamo znatniji bijahu zakonski članci LVIII i LIX, kojih dalekosežne posljedice tadašnji hrvatski staleži nisu još, bez sumnje, mogli dokučiti, premda su ih mnoge bistrije glave naslućivale. Skora će budućnost pokazati da je njima bio zadan težak udarac hrvatskoj samostalnosti kao posebnom kraljevstvu, i to zato što je ubrzo po shvaćanju Madžara nestalo ravnopravnosti između Ugarske i Hrvatske. Hrvatska se počela malo-pomalo shvaćati u službenoj praksi i u političkom životu kao sastavni dio Ugarske. Udarac bijaše to teži što je Ugarsko kraljevsko namjesničko vijeće, kojemu je od 1790. sve do 1848. stajao na čelu uvijek jedan nadvojvoda, sebi prisvojilo svu političku vlast, pored koje su ban i hrvatski sabor posve iščezavali. I doista, otada bi se hrvatski sabor sastajao samo uoči zajedničkoga, na nekoliko dana, s jedinom političkom zadaćom da izabere poslanike za gornju i donju kuću i da im dade upute, a poslije zajedničkog sabora opet bi se sastao da primi izvještaj svojih poslanika i da proglasi na ugarskom saboru stvorene zakonske članke. Drugim riječima: otada, pa do 1848,[12] za povijest je hrvatskog naroda od veće važnosti i bitnosti ono što se događa na dugotrajnim požunskim saborima negoli ono što se u dan-dva stvorilo u ograničenoj kompetenciji hrvatskog sabora. Razumije se da je padom kompetencije hrvatskog sabora spala i vlast njegova predsjednika, hrvatskog bana, na stepen egzekutivnog organa Ugarskoga namjesničkog vijeća.

12 [Već hrvatski sabor od 1845. obilježava odlučnu prekretnicu u dotadašnjem političkom razvitku Hrvatske. Vidi dalje.]

Kralj Leopold nije se dugo nauživao plodova svoje diplomatske vještine. Uglavivši s Turskom 4. augusta 1791. mir u Svištovu (na Dunavu u Bugarskoj), kojim sultanu Selimu III vrati sve ono što je bilo osvojeno u Srbiji, a zadrža samo Staru Oršavu na Dunavu, Dvor na Uni, Drežnik, Petrovo selo, Lapac i Srb u današnjoj Hrvatskoj, te sklopivši s Pruskom savez (u februaru 1792) protiv revolucionarne Francuske na spas svog šurjaka Ludovika XVI, umre nenadano od žestokog nazeba u Beču 1. marta 1792.

II
PRVO DOBA VLADANJA FRANJE I
(1792-1815)

Značaj Franje I. Leopolda II naslijedi na prijestolju najstariji sin Franjo I (1792-1835), koga je još kao mladića stric car Josip II, nemajući sam djece, pozvao na bečki dvor da ga valjano odgoji za budućega vladara. Kad je preuzeo vlast, bile su mu dvadeset i četiri godine. Kao da nije bio sin liberalnog Leopolda II, već konzervativnog Leopolda I, Franjo bijaše vazda za svoga dugog vladanja u oštroj opreci ne samo s naprednim duhom svog vremena nego i s modernim pravcem svog oca. Ideja carskog apsolutizma svega ga je prožimala kao nekoć njegove habsburške pradjedove, a od strica cara Josipa naučio je mrziti još i politički utjecaj staleža. Taj se pak osjećaj pod dojmom krvavih događaja francuske revolucije razvio u krajnju ogorčenost prema svakoj novotariji i svakom modernom nastojanju; njegovu politiku vodila je dosljedno tome samovolja. Inače bijaše gorljiv katolik i uzoran muž i otac svojoj porodici, šutljiv i ozbiljan, gvozdene ustrajnosti i volje, neumorne marljivosti i savjesnosti u državnim poslovima. Njegovo dugotrajno, četrdesettrogodišnje vladanje dijeli se na dva različita doba. U prvo je doba (1792-1815) Franjo I u neprekidnom ratu s francuskom revolucijom i s Napoleonovim carstvom, a u drugo doba (1815-1835) vlada doduše mir na granicama njegove države, ali je on zato u sporu sa svojim podanicima potiskujući njihove slobodoumne težnje.

Početak Franjina vladanja. Tek što je Franjo I sjeo na prijestolje, navijesti mu Francuska rat. Zato je bilo nužno da se dade što prije okruniti i da se obrati na ugarske i hrvatske staleže da mu dadu novaka i izvanrednu ratnu daću. Krunisanje je obavljeno s uobičajenim sjajem (6. juna 1792. u Budimu), na što je sabor udovoljio kraljevim željama u pogledu ratnih potreba, a Franjo je za uzvrat sankcionirao zakon kojim se u ugarske škole uvodi madžarski jezik kao obligatni predmet, a u hrvatske kao neobligatni,[13] što je zatim prihvatio i hrvatski sabor (11. augusta). Iduće su godine ispunjene teškim ratovima s francuskom

13 Zak. čl. VII od 1792: "annuente sua maiestate regia decernunt status et ordines, ut studium linguae Hungaricae intra fines regni eiusdem deinceps sit studium ordinarium... in partibus autem adnexis maneat studium extraordinarium."

revolucijom. Zbog toga su u to vrijeme prevladavale u javnom životu vojničke potrebe, a pitanje unutrašnjih reforma bilo je potisnuto u pozadinu te su Ugarska i Hrvatska opet došle pod neograničeni utjecaj Beča. Tomu je najviše pridonio strah od francuskih revolucionarnih ideja, koje su ispunile užasom i kralja Franju i konzervativno ugarsko i hrvatsko plemstvo. Budući da je ognjište tih ideja bila literatura, započne sada u čitavoj državi hajka protiv književnika i svih onih za koje se držalo da su natrunjeni modernim idejama. Žrtva toga duha vremena bijaše opat Ignjat Martinović[14] koji se u Pešti s nekim drugovima u tajnom – ali inače bezazlenom i neopasnom – društvu zagrijavao za francuske demokratske ideje o "pravima čovjeka" Budimsko kraljevsko vrhovno sudište ipak ga je osudilo "radi uvrede veličanstva" na smrt, koju je zatim s nekoliko drugova podnio na budimskoj poljani (20. maja 1795), uz odobravanje gotovo čitave Ugarske i Hrvatske, a naročito plemstva i svećenstva.[15] Taj se konzervativni duh snažno odražavao i na novom saboru što ga je kralj sazvao u Požun (za 6. nov. 1796), a na kojem su staleži votirali kralju dopunjenje vojničkih potreba i izabrali palatinom kraljeva mlađeg brata nadvojvodu Josipa (1796-1847), jer je njegov brat, palatin Aleksandar Leopold, nenadano umro.

Francuski ratovi i propast Venecije. Već u vrijeme toga sabora francuske su se čete, poslije višegodišnjeg ratovanja, opasno približavale Beču. Kako je poznato, stoljetne nepravde i besprimjerni državni dugovi prouzročiše u Francuskoj krvav pokret poznat pod imenom "revolucije".[16] Budući da se bečki dvor zauzimao za kralja Ludovika XVI, muža Marije Antoanete, kćeri Marije Terezije, navijeste kolovođe francuske revolucije kralju Franji rat (20. apr. 1792). U tom prvom petogodišnjem ratu (1792-1797) sudjelovali su Hrvati i Srbi krajišnici u znatnom broju; vojevali su na raznim bojištima u sjevernoj Italiji, Nizozemskoj i Njemačkoj, a osobito se 1796. iskazaše izuzetnim junaštvom. Tada je na sjevernoitalskom bojištu imao vrhovnu komandu na francuskoj strani general Napoleon Bonaparte. Napose treba istaknuti hrabru navalu ličkog pukovnika Josipa Vukasovića na Dego (15. apr.) i trodnevnu (15, 16. i 17. nov.) herojsku obranu mosta preko rječice Alpone, kod sela Arcole (jugoistočno od Verone). Najzad su se austrijske vojske ipak

14 Martinović, potomak jedne u Ugarsku 1690. doseljene srpske porodice, komu se otac pokatoličio kao austrijski časnik, rodio se 20. jula 1755. u Pešti. On je tada (1795) bio već potpuno pomadžaren.

15 [Urota, koja se nikako ne može smatrati "bezazlenom", obuhvatila je svojim tajnim društvima i Hrvatsku gdje joj je prišao komorski činovnik Josip Kralj. Njegovo samoubistvo 1795. onemogućilo je proširenje istrage na Hrvatsku. – Iz kruga ovih "jakobinaca", kako su ih već suvremenici nazivali, potekla je revolucionarna pjesma na kajkavskom narječju koju je 1956. objavio K. Benda u Studia slavica Acad. scient. hung. II. Međutim, ona nije istovetna s otprije poznatom pjesmom koju je fragmentarno saopćio još T. Smičiklas (Poviest hrvatska II, 1879, str. 399). Usp. o tome izvode J. Šidaka u Hist. zborniku IX, 1956, str. 184-186.]

16 [U ovim je riječima Šišić izrazio samo neke od vanjskih simptoma duboke krize feudalnog poretka u Francuskoj, koja je najzad našla svoje rješenje u buržoasko-demokratskoj revoluciji g. 1789-1794.]

morale povući ispred Francuza, koji prodriješe sve do Ljubna (Leoben) u sjevernoj Štajerskoj. Tada se kralj Franjo skloni na mir, pa njegovi opunomoćenici uglaviše s generalom Napoleonom Bonapartom u Ljubnu osnovne tačke budućemu miru (18. apr. 1797). Napisane i potpisane bijahu dvije isprave – jedna za javnost i jedna tajna. U tajnoj se ispravi kaže da Austrija, u zamjenu za Lombardiju, dobiva od Venecije među ostalim zemljama još i Istru, Dalmaciju, Kvarnersko otočje i Boku Kotorsku. Budući da se Napoleon obvezao da će na to primorati Mletačku Republiku, izazove s njome pod različitim izlikama oštar spor, a taj se svrši ukinućem i padom starodrevne “vjerenice Jadranskog mora” (12. maja 1797). Padom Mletačke Republike prestane i njezino vladanje na Hrvatskom primorju.

Dalmacija dolazi u vlast kralja Franje i traži sjedinjenje s Hrvatskom. Glas o nenadanom padu Mletačke Republike, kojom da su tobože zavladali “jakovljevci[16a] i čifuti iliti žudije”, tako se bolno dojmi njezinih bijednih podanika u Dalmaciji da su u tili čas po cijeloj zemlji, a naročito u Šibeniku, Trogiru i Splitu, oko sredine juna buknuli među seljaštvom i nižim građanskim slojevima nemiri i neredi svake vrste.[17] Sasvim je, dakle, prirodno da se u taj čas sva briga dalmatinske inteligencije kretala oko pitanja kako da se što brže učini kraj anarhiji u zemlji. U takvim krizama uvijek historijske tradicije i narodne tendencije preuzimaju odlučnu ulogu vodilju, pa tako se razbudi sama od sebe među obrazovanim plemstvom i svećenstvom, a zatim i kod ostalog puka, svijest o historijskoj zajednici Dalmacije s Hrvatskom: bivša se Mletačka Dalmacija sva jednodušno izjavi za sjedinjenje s Hrvatskom. Na čelu su tome pokretu bili Splićani conte Draganić-Vrančić i nadbiskup Cippico, makarski biskup Blašković, franjevac Andrija Dorotić i pravoslavni generalni vikar Gerasim Zelić. Već oko 17. juna pošla je svečana deputacija Dalmatinaca u Beč da se pokloni u ime zemlje Franji I, s molbom da kao ugarsko-hrvatski kralj primi Dalmaciju natrag pod svoju vlast. Kad ova deputacija stiže u Senj, sastane se s krajiškim pukovnikom Casimirom, koji je počne uvjeravati da joj nije potrebno poći do Beča jer da će za koji dan stići u Dalmaciju carska vojska i vratiti joj mir i red. Uz to se pukovnik Casimir obvezao deputaciji da će u Zagreb otpremiti grofu Ivanu Erdődyju, kao banu Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, njezinu adresu za sjedinjenje s Hrvatskom, upravljenu na kralja. Sporazumjevši se tako s pukovnikom, deputacija položi na njegove ruke prisegu vjernosti kralju Franji i vrati se šireći Dalmacijom glas o skorom dolasku carske vojske. I doista, 5. jula 1797. prispije u Zadar carski general Mato Rukavina (iz Trnovca u Lici) sa 4000 momaka, Hrvata krajišnika, i više topova na 72 broda, pa je dočekan urnebesnim

16a [Jakobinci, kao izraziti revolucionari.]

17 [Ti su nemiri imali izrazito socijalno značenje jer su težaci nastojali da smanje svoje obaveze prema vlasteli, a pučani da učine kraj povlaštenom položaju plemstva. Usp. o tome G. Novak, Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom (1797-1814), Rad JAZU 269, 1940, str. 24-27.]

klicanjem naroda. Još istog dana izdao je proglas na narod, u kojem mu je zajamčio sva stara prava i sloboštine zemlje, a zatim je skinut mletački barjak i razapet carski. Tako zanosno dočekaše Rukavinu i ostali gradovi i manja mjesta uz obalu i po otocima, a unutrašnju je Dalmaciju, od Knina do Imotskoga s istim uspjehom obišao pukovnik Casimir. I Rukavina i Casimir naiđoše svagdje u zemlji ne samo na oduševljenje naroda nego i na snažni pokret za sjedinjenje s Hrvatskom, o čemu je general i obavijestio ministra spoljnih poslova na bečkom dvoru, Franju Thuguta, poslije svoga povratka u Zadar. Ali taj pokret za sjedinjenje ne nađe kod njega odaziva, jer "poradi sadašnjega stanja stvari ne može da bude ni govora o sjedinjenju ili sličnim rješenjima". Međutim, sve je to bilo samo povodom da se ministar Thugut požurio kako bi što prije imenovao za Dalmaciju zasebnoga carskog komisara, a zemlju podvrgao izravno bečkoj centraloj vladi, jer mu se general Rukavina kao prijatelj ideje sjedinjenja s Hrvatskom nije činio prikladnim za građansku upravu. Uto je Rukavina dovršio i okupaciju Boke Kotorske (Mletačke Albanije), u kojoj je također bilo nemira poslije pada mletačke

Biskup Maksimilijan Vrhovac

vlasti, a kad se vratio u Zadar, predani su mu vojnički poslovi Dalmacije. Građansku, pak, upravu preuzeo je carski komisar grof Raimund Thurn, dobivši uputu od ministra Thuguta da ima "nezgodnoj želji Dalmatinaca", da se sjedine s Hrvatskom, stati na put. Grof Thurn počne doista odmah djelovati u tom smislu: on stane na štetu hrvatskog i srpskog življa podupirati i jačati talijanski element, jer taj se nije oduševljavao za sjedinjenje. Uskoro potom sklopi kralj Franjo s Francuskom definitivni mir u Campoformiju (noću od 17. na 18. oktobra 1797),

kojim mu je Dalmacija potpuno predana u vlast. Ali, prvo austrijsko vladanje u Dalmaciji (od 1797 do kraja 1805) nije se u suštini mnogo razlikovalo od mletačkoga, jer je zadržalo sve uredbe što ih je zateklo, a izuzetak čine tek neke reforme u školstvu i sudovanju.

Postanak Austrijske Carevine i požunski sabor od 1805. Mir s Francuzima nije dugo potrajao jer je već poslije dvije godine došlo do drugoga rata (1799-1801), a uskoro i do trećega (1805), ali oba rata, naročito onaj od 1805, svršiše nepovoljno za carsko oružje, jer je Napoleon – koji je međutim proglašen nasljednim carem Francuza (20. maja 1804) – potukao u "trocarskoj" bitki sjedinjenu austro-rusku vojsku kod Slavkova (njem. Austerlitz, u Moravskoj, 2. dec. 1805). Posljedica bijaše da je Franjo morao mirom u Požunu (26. dec.) odstupiti Napoleonu Dalmaciju. Još poslije drugoga rata sastao se u Požunu sabor (u maju 1802), na kojem su sabrani staleži, pošto su kralju votirali nove ratne potrebe, iznijeli na prijedlog hrvatskih poslanika pred kralja želju da se novostečena Dalmacija sjedini s Hrvatskom; ali ona nije ispunjena. Uskoro potom nastala je važna promjena u kraljevu naslovu. Videći da Njemačka sve više dolazi pod francuski utjecaj, Franjo uzme nasljedni carski naslov austrijski (10. aug. 1804), a poslije dvije godine (16. aug. 1806) odrekne se izbornog naslova rimskog cara, čime je taj drevni naslov zauvijek dokinut. Tu je važnu promjenu Franjo (17. aug. 1804) javio Ugarskoj i Hrvatskoj riječima da novi naslov služi samo za uvećanje sjaja i dostojanstva čitave Monarhije i da ne dira u integritet, prava, zakone i ustav Ugarske i Hrvatske. Zapravo se novim naslovom zbila značajna promjena: njime je postala nova državnopravna tvorba, Carevina Austrija, koja je otada nastojala da novom i svježom snagom oživotvori stare težnje centralizma. Drugi put sastao se sabor u Požunu usred rata s carem Napoleonom (u oktobru 1805). Votiravši kralju sve što je bilo nužno za ratovanje, ugarski su staleži gledali da dadu što više maha madžarskom jeziku, zaključivši da se ima uvesti gotovo u sve ugarske urede, a zatim zaželješe da se uvede i u hrvatske škole kao obavezan predmet jer su imali pred očima da ga zakonom uvedu i u hrvatske urede. Ali u tome naiđoše Madžari na jak otpor hrvatskih poslanika, štaviše, zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac izjavi u gornjoj kući da će se i Hrvati povesti za primjerom Madžara i uvesti u svoje urede "svoj ilirski jezik", naime štokavsko narječje. Stoga je zakonski članak (IV: 1805) ostao ograničen samo na Ugarsku *(infra limites regni Hungariae)*. Kad se poslije toga sastao hrvatski sabor u Varaždinu (28. nov.), odobri držanje svojih poslanika, stvorivši zaključak "da u tim kraljevinama i u njihovim juridičkim i političkim poslovima nikad ni u jedno doba nema biti madžarski jezik, niti ikakav drugi, službeni, nego samo latinski".

Francuska uprava u Dalmaciji: Visko[18] Dandolo. Car je Napoleon tražio prilikom sklapanja mira u Požunu Dalmaciju za sebe najviše zato što se mislio okoristiti njezinim strateškim položajem u eventualnom

18 [tj. Vincenzo.]

ratu s Rusijom, računajući da bi mu vojske, prolazeći preko turskog zemljišta, kao prijateljskog i savezničkog, lako mogle i s juga udariti. Ali Rusi su znali za Napoleonove osnove pa su stoga nastojali da Francuze maknu iz Dalmacije. Tako se dogodi da su Francuzi, kad su u februaru 1806. pod vodstvom generala Molitora zaposjeli sjevernu Dalmaciju do Neretve, našli u martu Boku Kotorsku u rukama Rusa i njihovih saveznika Crnogoraca. Iz Boke zauzmu Rusi otok Korčulu, a nastojahu da i Dubrovačku Republiku privuku na svoju stranu jer se za nju otimahu i Francuzi. Dubrovački senat odluči se najzad poslije dugog oklijevanja za Francuze i dopusti im prolazak preko svoga zemljišta u Boku, jer Francuzi nisu raspolagali nikakvim ratnim brodovljem. Dana 26. maja 1806. pojavi se pred Dubrovnikom general Lauriston s 1500 ljudi i zamoli senat da bi dopustio da mu se čete u gradu odmore. Čim mu Dubrovčani otvoriše gradska vrata, zauzme Lauriston po Napoleonovoj uputi gradske kule i učvrsti se u njima. Tako svrši Dubrovačka Republika poslije tisućljetne slobode, a samo kratko vrijeme nakon svoje vjekovne suparnice u lagunama. Dubrovnik ostade otada francuski, unatoč svemu naprezanju Rusa i Crnogoraca, kojima ostade u vlasti samo Boka Kotorska i Korčula. Nato preda Napoleon vojničko zapovjedništvo u Dalmaciji vještom generalu Augustu Marmontu, a civilnu upravu umnom ali taštom Mlečaninu Visku Dandolu, koji steče za kulturni napredak Dalmacije u razmjerno kratko vrijeme neprolaznih zasluga.

Tek što stiže u Zadar, izda Dandolo (10. jula) javni proglas na talijanskom i hrvatskom jeziku, u kojem objavi pučanstvu da ga vode "čiste i poštene misli". Brzo i pravedno sudovanje, valjana i dobra uprava na osnovi zakona i dobrohotnosti, podupiranje i pridizanje poljodjelstva, obrta i trgovine, "sve su to stvari – oglasi on – koje mi najviše stoje na srcu". Dandolo je doista svoju riječ iskupio preporodivši u malo godina Dalmaciju od srednjovjekovnog mrtvila na bujan, pomlađen, moderan život. Prvo obilježje preporoda zanemarene Dalmacije bijaše tjednik "Il regio Dalmata Kraljski Dalmatin", prve hrvatske novine, od kojih je prvi broj izašao u subotu 12. jula 1806. na talijanskom i "arvackom" jeziku[19] Zatim Dandolo proputova u septembru zemlju da se upozna s njezinim potrebama.

Središte cjelokupne uprave s talijanskim kao službenim jezikom bijaše zemaljska vlada sa sijelom u Zadru, zvana providurija *(la proveditura generale)*, kojoj stajaše na čelu providur *(proveditore generale)*. Međutim, Dandolo nije bio samostalan upravitelj, već podvrgnut talijanskom potkralju Eugenu Beauharnaisu kao svome neposrednom glavaru,[20] dakle je odsada Dalmacija bila sastavni dio Kraljevine Italije. Providurija se raspadala na šest odjela *(divisioni)*, kojima su vrhovne glave bili

19 [Poticaj za izdavanje tih novina nije dao Dandolo nego talijanski potkralj Eugen Beauharnais. Prvi broj je bio pripremljen za štampu već prije Dandolova dolaska. – Usp. Š. Urlić, Bartuo Benincasa, urednik Kraljskog Dalmatina, Nast. vjesnik XXV, 1917, i R. Maixner, Nešto o listu "Regio dalmata Kraglski Dalmatin" i njegovu uredniku Benincasi, Rad JAZU 290, 1952.]

20 Talijanski kralj bijaše sam Napoleon.

odjelni predstojnici, i to za pravosuđe, unutarnju upravu, financije, vojne poslove, nastavu i računovodstvo. Pored tih još su imenovana i dva nadzornika, policajni i vojni. Svima je neposredni šef bio glavni tajnik *(segretario generale)*, desna ruka providura i njegov zamjenik po potrebi. Zemlja je razdijeljena na četiri okružja *(distretti)*, i to na zadarsko, šibeničko, splitsko i makarsko, kojima su upravljali delegati. Okružja su se raspadala na kotare *(cantoni)* s vicedelegatima na čelu, a kotari na općine, kojima je upravljala općinska uprava i vijeće s načelnicima *(podestà)* u gradovima, a starješinama *(anziani)* po selima. Pri izboru pojedinih članova uprave i vijeća nije se kao nekoć pazilo na društvene razlike i privilegije, već samo na sposobnost. Kad je 1807, poslije mira

NUMERO I.

IL REGIO DALMATA

BROJ I.

KRAGLSKI DALMATIN.

U SUBOTUNA 12 SARPGNA 1806.

između Napoleona i Rusije u Tilzitu (7. jula), Francuskoj predana još i Boka Kotorska, a pola godine kasnije konačno ukinuta Dubrovačka Republika (31. jan. 1808), dobile su one zasebnoga glavnog providura, Dominika Garagnina, kojemu bijahu podređena četiri okružja ili delegata (Cavtat, Ston, Lopud i Kotor) i dva kotara ili vicedelegata (Herceg-Novi i Budva) s više seoskih općina. Kao savjetujuće vijeće, a ne kao sabor,

mada ima s njime neke sličnosti, stajalo je providuru o bok Glavno vijeće dalmatinsko *(consiglio generale della Dalmazia)*, sastavljeno od 48 članova. Prve je članove toga vijeća imenovala vlada sama između ljudi inteligentnih i imućnih; i to iz svakoga kotara po jednoga ili više njih, već prema broju žitelja, a kasnije bi svake godine, pošto bi dvanaest njih istupilo, preostalo vijeće predložilo vladi spisak onih ljudi za koje je smatralo da treba da u nj uđu; između ovih vlada bi onda izabrala one koje je htjela. Vijeću je predsjedao providur, a raspravljalo je o zemaljskim i narodnim potrebama; zaključci bi stekli valjanost tek poslije providurove potvrde.

Sudstvo, posve odvojeno od uprave prema modernim načelima, sačinjavali su prije svega mjesni ili pomirbeni sudovi (*iudici locali o di pace;* 22 njih), i to ne samo po svim sijelima pojedinih okružja i kotara nego i po svim važnijim omanjim mjestima. U Zadru i u Splitu bijahu uređeni sudbeni stolovi *(tribunali)* kao prizivni za mjesne i kao prva molba za sve civilne i kriminalne parnice, a tako kasnije i u Dubrovniku. Nadalje je osnovano u Zadru prizivno sudište *(corte d' appello)* za sudbene poslove, a kao vrhovno prizivno i kasaciono (ukidno) sudište određeno je ono u Milanu *(tribunale di cassazione*). U prvi se mah pomišljalo na to da se u svim sudovima potpuno uvedu francuski zakoni (Code Napoléon i drugi), ali ubrzo se pokazalo da bi to bilo upravo neprovedivo zbog narodnog shvaćanja i običaja, osobito u posjedovnim, baštinskim i ženidbenim poslovima. Stoga bijahu osim francuskih pridržani i neki austrijski i mletački zakoni s uputom da se prilagode, gdje je god to bilo moguće, francuskima, ali da vrijedi uvijek pravilo da su pred sudom sve stranke i svi staleži jednaki. Sada je ukinuta tortura i batinjanje, a smrtna se kazna izvršivala samo sječenjem glave (giljotiniranjem), štaviše, i tamnice se preobraziše u mjesta dolična čovjeku. Bijahu uvedeni i branitelji u kriminalnim i odvjetnici u civilnim parnicama.

Kad je Dalmacija došla pod francusku vlast, vrijedio je u njoj zakon (*lege Grimani* od 1756), prema kojemu nisu bili seljaci u Dalmatinskom zagorju, stečenom od Mletačke Republike Karlovačkim (1699) i Požarevačkim mirom (1718), vlasnici onog zemljišta na kojem su živjeli te ga obrađivali, već samo doživotni pravoužitnici u izravnom muškom koljenu, plaćajući desetinu od prihoda. Tom je nepravednom stanju Napoleon učinio kraj, ukinuvši taj zakon po Dandolovu savjetu (4. sept. 1806). Sada bijahu seljaci proglašeni vlasnicima, ali desetina ostade i nadalje kao porez koji se davao u prirodu. Da se narod što bolje uputi u obrađivanje tla i u obrt, odluči Dandolo podizati zasebne škole, podjeljujući za tu svrhu novčane nagrade dobrim učenicima. Uz to dozva iz Italije gospodarske vještake da, putujući po zemlji, narod poučavaju u ratarstvu, vrtlarstvu i voćarstvu. Da se pridignu šume, zabrani pod prijetnjom teških globa i kazni paljenje i krčenje te izvoz goriva kao i građevnog drva bez oblasnog dopuštenja, a pojedine su općine morale svoje "dubrave" ograditi zidom za obranu od koza i tatova. Nadalje isposlova kod vlade u Milanu slobodno sađenje duhana svih vrsta, raspiše

novčane nagrade do 500 i 800 franaka za one koji bi nasadili oveću količinu krumpira ili uzgojili mladu šumu. Grozničavom je žurbom stao isušivati bezbrojne močvare, dao kopati bunare pitke vode i graditi u pojedinim mjestima krušne peći. Svim je sredstvima pomagao u zemlji konjogojstvo i stočarstvo, te je u mjesta u kojima je zavladala kakva životinjska bolest, naročito uz bosansku granicu, slao vještake veterinare da pomognu narodu. U svom je organu "Kraljskom Dalmatinu" upozoravao na bogatstvo Dalmacije rudama, izrijekom na željezo, ugljen, asfalt i mramor, davši da stručnjaci u tu svrhu ponovo prouče zemlju. S tim je u vezi poticao osnivanje tvornica, naročito papira, željezne robe, sapuna; ali sve je ostalo bez praktičkih rezultata, iako je obećao znatnu državnu pomoć. Da podigne trgovinu, osnova trgovačku komoru u Splitu, uredi redovitu poštu ne samo po Dalmaciji već i s ostalim svijetom, otvori redovite sajmove po Zadru, Splitu, Šibeniku i Makarskoj, snizi znatno carinu na tri glavna dalmatinska produkta: ulje, vino i ribu, a uz to se vino smjelo još slobodno izvoziti ne samo iz jednog mjesta u drugo nego i u Italiju. Osim strogih naredaba koje je izdao protiv lihvarstva, uvede providur uredbe korisne za javno zdravstvo, kao što su cijepljenje protiv kozica kod djece, otvaranje javnih bolnica, te izda strogu zapovijed da se mrtvaci smiju zakapati samo u javnim grobljima izvan mjesta, dok su se stranci morali, prije nego se iskrcaju iz lađa, podvrći liječničkoj pretrazi. To blagostanje, a naročito trgovački promet, imale su potpomoći mnogobrojne majstorski izgrađene ceste, koje su svu zemlju vezale s glavnim mjestima ne samo uz primorje nego i u unutrašnjosti. Sve od rimskih vremena nije izgrađeno toliko cesta u Dalmaciji, a nije bilo ni tako općenitoga blagostanja kod svih slojeva naroda.[21]

Razumije se da sve te troškove nije Dalmacija mogla sama snositi, pa zato se Dandolo i obraćao na Italiju, gdje su mu za tri godine dali preko tri milijuna franaka, dapače jedne je godine oduševljeni Dandolo u korist svoje pokrajine dao od svoga do 10.000 franaka. Inače je providur podnosio godišnje izvještaje o dalmatinskom proračunu u Milan, gdje su mu davali sankciju. Prihode su donosile: 1. desetina, koja se davala u prirodu pošto su oblasni organi procijenili prihod posjednika; s tim u vezi dao je Dandolo sagraditi velike javne hambare za žito i druge plodine, jer njihov utržak bijaše glavni dio zemaljskoga prihoda; 2. travarina *(erbatico)* za pašu stoke po inače neobrađenim predjelima gorovite Dalmacije u unutrašnjosti, a davala je znatan prihod gotova novca; 3. solane kao monopol, a osobito one na otoku Pagu, koje bijahu usavršene i povećane tako da su davale preko milijun litara soli više negoli prije i 4. carina od robe što se donosila na trg, a naročito sa strane. Inače je po Dalmaciji od starine još kolao mletački, austrijski, talijanski, dubrovački, pa i turski novac, što je sve bilo na štetu trgovine.

Naročitu pažnju je Dandolo posvetio školstvu jer, došavši u Dalmaciju, nije zatekao gotovo nijedne škole, osim ovdje-ondje po gradovima

21 [O nekom općenitom blagostanju u Dalmaciji pod francuskom vlašću ne može se govoriti, a s vremenom je teret te vlasti postajao sve teži.]

i po većim mjestima. Njegova školska osnova (objelodanjena 5. maja 1807) bijaše ova: u Dalmaciji će se podići uz licej sveučilišnoga karaktera u Zadru još sedam gimnazija (i to u Zadru, Šibeniku, Trogiru, Splitu, Makarskoj, Hvaru i Krku), a onda 19 pučkih škola po svim važnijim mjestima za dječake i 14 za djevojčice. Tim se školama pridružuje 8 obrtnih za kovače i stolare po nekim većim mjestima na primorju i u unutrašnjosti, zatim dvije "akademije" u Zadru i Splitu i 4 seminara za odgoj svećenika u Makarskoj, Splitu, Zadru i Osoru. Jedne će od tih škola uzdržavati vlada, a druge općine gradske i seoske. U zadarskom liceju, kao najvišem učevnom zavodu, učit će se crtanje, logika i metafizika, naučno ratarstvo, prirodopis, kemija i farmaceutika, prirodno pravo *(diritto di natura)* i međunarodno pravo, rimske institucije, civilno pravo na osnovi "Code Napoléon", kriminalno pravo i postupnik *(procedura criminale)*, anatomija i kirurgija, pak patologija i klinika *(ranarstvo)*. Poslije dovršenih nauka i položenih ispita bit će slušatelji osposobljeni za kirurge nižeg stepena, ljekarnike, odvjetnike, javne bilježnike, graditelje i zemljomjernike. U gimnazijama učit će se talijanski, latinski, retorika, geografija, osnovna građa iz povijesti i matematike. U muškim pučkim školama učit će se čitati, pisati, četiri osnovne vrste računa i tumačit će se "ćudoredni nauk" *(catechismo morale)*. Svaki glavar porodice dužan je slati bar jednog od svojih sinova, nećaka ili siročadi u osnovnu školu, pod prijetnjom globe od 6 franaka mjesečno u korist škola. U pučkim su školama za djevojčice poučavale učiteljice u čitanju, pisanju, običnom računanju i u "prvim ženskim radnjama". Većina je ovih zamišljenih škola ubrzo počela radom, tako naročito licej u Zadru, koji bijaše smješten u dokinutom samostanu sv. Krševana (otvoren 16. nov. 1807), a djelovalo je u njemu sedam profesora s rektorom na čelu, ponajviše domaći učeni redovnici. Gimnazije nisu bile sve u jedan mah otvorene već, prema prilikama, neke prije, a neke poslije; ali još prije 1810. svih je sedam gimnazija privedeno u život. Pučke škole počele su djelovati odmah 1806-1807.[22] Iz tih je škola, osobito iz liceja, izlazilo dalmatinsko činovništvo, ponajviše sudačko, ali u rodnom kraju nije nitko smio služiti. Dandolo je napokon uredio još i pitanje grčko-istočne crkve, kad je na njegov prijedlog Napoleon (19. sept. 1808) potvrdio episkopa, konsistorij i seminar s godišnjom dotacijom od 15.000 franaka za sve i dopustio uređenje od 40 župa "grčkog bogoštovlja". Prvi episkop bijaše Benedikt Kraljević sa sijelom u Šibeniku. Kruna svega Dandalova rada bijaše ukinuće mnogobrojnih dalmatinskih privilegija pojedinih općina i korporacija, pa tako je zapravo stvorio od srednjovjekovne Dalmacije modernu. Dalmacija je uopće prva zemlja u Austro-Ugarskoj Monarhiji koja se upoznala s modernim socijalnim i upravno-političkim životom. Uza sve to ipak su Dalmatinci, a naročito puk i niže svećenstvo s franjevcima na čelu, žestoko mrzili Francuze i njihovu upravu gledajući vazda

22 [Budući da je izdržavanje pučkih škola bilo povjereno općinama, one su između g. 1811. i 1813. uglavnom sve propale. Usp. Š. Urlić, Crtice iz dalmatinskoga školstva... I, 1919.]

u njima "bezvjerce i jakobince", a kad su bili ukinuti srednjovjekovni privilegiji, oni se, poglavito Poljičani, nahuškani i poduprti Rusima, na više mjesta i pobune (u junu 1807). Srećom po Francuze sklopi u taj čas Napoleon s Rusijom u Tilzitu mir, i tako se Dalmacija, Dubrovnik i Boka Kotorska poslije odlaska Rusa primiriše pod snažnim pandžama francuskog orla.

Budimski sabor od 1807. Zbog vojničkih potreba kralj Franjo je sazvao već u aprilu 1807. sabor u Budim, na kojem je, poslije prihvaćanja kraljevskih propozicija, opet izbila na površinu briga Madžara da politički ojačaju svoj jezik u Ugarskoj i Hrvatskoj. Tada su ugarski staleži već imali posve jasne pojmove o nacionalizmu i o važnosti gospodujućeg jezika, štaviše, jedan je zastupnik (Pavao Nagy od Felső-Bükka) izrekao na saboru misao da je "materinji jezik važniji faktor od ustava i staleštva", jer se podjarmljeni narod može osloboditi, ali propašću jezika propao je i narod. U vezi s time stavio je prijedlog da se u ugarske regimente uvede madžarski jezik kao službeni komandni, čemu se madžarski zastupnici u donjoj kući listom odazvaše. Ali konzervativna i dvoru odana gornja kuća, pa Hrvati u obje kuće, usprotiviše se tomu prijedlogu, pa stoga on i propade. Hrvati su se naročito grčevito držali latinskoga, gledajući jedino u njemu mogućnost i jamstvo svoga sudjelovanja kod zajedničkih poslova; jer valja imati na umu da se tada nije radilo samo o domaćim nego, zbog podvrgnuća hrvatske uprave ugarskoj vladi (od 1779. odnosno 1790), i o zajedničkim poslovima s Ugarskom, od kojih je svakako zavisio sistem u njezinoj upravi, ako i nije sudbina zemlje. Baš zbog toga nije se nikako s uspjehom dao staviti prijedlog o uvođenju hrvatskog jezika u hrvatski javni život a da se prije svega ne ukine onaj zakonski članak (LVIII: 1791), kojim bijaše uprava Hrvatske podvrgnuta ugarskoj vladi. Budući da su Hrvati dobro znali da se zbog tadašnjih međunarodnih prilika nije moglo pomišljati na ukinuće toga zakonskog članka u njihovu korist, oni su se morali boriti za latinski jezik da bi tako spasili svoj ugroženi tisućljetni politički individualitet.[23] Hrvati su došli na taj sabor s uputom svoga sabora da zatraže da se "pripojenje Rijeke Kraljevini" (naime u smislu rješenja Marije Terezije od 9. sept. 1776) uzakoni. Taj su prijedlog ugarski staleži prihvatili, a nato je kralj Franjo o tom potvrdio zakonski članak (IV: 1807) koji kaže: "Privolom Njeg. Veličanstva, koje neće da dalje zateže s ispunjenjem vruće želje Kraljevine, očituje se ovim da grad Rijeka s lukom, već od prejasne carice i kraljice Marije Terezije osobitom diplomom Kraljevini utjelovljena, pripada istoj Kraljevini. Uz to dat će se riječkom gubernatoru slobodno mjesto i glas u velikaškoj, a zastupnicima grada Rijeke u staleškoj kući." Ali taj zakonski članak nije zadovoljio hrvatski sabor,

23 Prigovarati Hrvatima ovoga vremena, što su se držali latinskoga jezika, mjesto da su se zauzeli za hrvatski, znači nerazumijevati ovo doba. Narodna je svijest bila već dobrano probuđena kod Hrvata, samo što ona u doba neprekidnih ratova i od straha pred bečkim centralističkim ciljevima nije mogla doći do snažnijeg izražaja.

kad ga je u februaru 1808. proglasio. Stoga hrvatski sabor stvori, s obzirom na ovaj, zasebni zaključak koji glasi: "Budući da je grad Rijeku kraljica Marija Terezija neposredno utjelovila Kraljevini Hrvatskoj, smatraju staleži (hrvatski) Rijeku sastavnim dijelom ove Kraljevine, pa stoga podijeliše na hrvatskom saboru mjesto i glas gubernatoru i poslanicima grada Rijeke". Taj je hrvatski saborski zaključak potom kralj Franjo sankcionirao (19. aug. 1808) istaknuvši izrijekom: "da se ukloni svaka sumnja koja bi ubuduće mogla nastati zbog krivog tumačenja zakona o tom pitanju, svidjelo nam se da – budući da je Rijeka zak. čl. IV: 1807. utjelovljena Kraljevini Ugarskoj – milostivo dopustimo da se gubernatoru Rijeke i Ugarskog primorja, kao i poslanicima grada Rijeke podijeli mjesto i glas na hrvatskom saboru". Tako je eto Rijeka dospjela u položaj da je bila zastupana i na ugarskom i na hrvatskom saboru i da se smatrala kao sastavni dio i Ugarske i Hrvatske. Ovako je ostalo (izuzevši vrijeme od 1809 do 1822) sve do 1848.

Francuska Ilirija. Godine 1809. upustio se kralj Franjo i opet u rat s Napoleonom, ali se taj svršio nepovoljno mada je francuski car tada prvi put poražen u velikoj bitki (21. i 22. maja kod Asperna i Esslingena nedaleko od Beča). Mirom u Schönbrunnu (14. okt. 1809) Franjo je morao Napoleonu ustupiti ne samo svu Dalmaciju – koju su međutim uz pomoć pobunjenih Dalmatinaca zauzele neke hrvatske krajiške čete pod vodstvom generala Petra Kneževića – nego još i Istru, zapadni dio Koruške (oko Bjelaka-Villach), Kranjsku i Hrvatsku s desne obale Save do ušća Une kod Jasenovca. Te je zemlje Napoleon zahtijevao da zadobije izravnu kopnenu vezu s Dalmacijom, a zatim ih je sve udružio kao zasebnu nuzzemlju Francuskoga Carstva s nazivom Ilirske provincije *(les provinces Illyriennes)*, ili kraće Ilirija, u jednu političku cjelinu sa središtem u Ljubljani. Uz to ih preda u upravu, kao guverneru s neograničenom vlasti, maršalu francuske vojske Augustu Marmontu, koga je još nedavno (1. marta 1808) odlikovao nasljednim naslovom "vojvode dubrovačkoga" *(duc de Raguse)*. Tada je Dandolo ostavio svoje mjesto (u januaru 1810) usrdno ispraćen u Zadru od zahvalne dalmatinske inteligencije.

Prvo bijaše Marmontu da je najvećom strogošću uveo red i sigurnost u Iliriji, u kojoj bijahu tada smještene dvije divizije francuske vojske. Veoma je značajno da je Napoleon pridržao uređenje Vojne krajine, jer je to odgovaralo i njegovim namjerama, tako da se sva promjena ograničila na to da su hrvatski krajišnici imali otada vježbati po francuskom regulamentu. Još je značajnije da je Marmont namjeravao uz francuski uvesti u Iliriji i hrvatski (ilirski) jezik kao službeni u vanjskoj službi, naime u saobraćaju sa strankama i u domaćem djelokrugu, dok je francuski trebalo da bude uveden samo u glavne urede, naročito u dopisivanju s centralnom vladom u Parizu, kojoj bijaše Ilirija podvrgnuta samo u vojničkim i financijskim poslovima. Marmont je upoznao hrvatski jezik za svoga trogodišnjeg boravka u Dalmaciji, a osobito je zavolio dubrovački govor, štaviše, za pouku francuskih vojničkih časnika u hrvatskom jeziku pozove iz Dubrovnika u Ljubljanu mladog opata Antu Sivrića.

Maršalova namjera da i hrvatski jezik steče značaj službenoga, dala se ostvariti samo uz pomoć domaćih sinova, dakako, vještih objema jezicima. Stoga se u prvom redu pokazalo potrebnim da se što prije u tom pravcu organizira u čitavoj Iliriji školstvo, koje Marmont usavrši na osnovi Dandolova rada tako da je razlikovao tri vrste škola: osnovne, gimnazije i liceje, te centralne škole. Osnovne ili pučke škole za dječake treba da ima svaka općina, a za djevojke samo glavno mjesto u kotaru. Osim toga otvorene su i dvije obrtne škole, naime za kovače i stolare, i to u Ljubljani i u Zadru. Nadalje je uređeno 25 nižih gimnazija (u Hrvatskoj i Dalmaciji: u Rijeci, Senju, Karlovcu, Skradinu, Trogiru, Šibeniku, Splitu, Krku, Zadru, Hvaru, Makarskoj, Dubrovniku i Kotoru), devet liceja ili viših gimnazija (u Rijeci, Karlovcu, Zadru i Dubrovniku). Centralne ili visoke škole bile su otvorene u Ljubljani i u Zadru, i to za licejske apsolvente, dok su seminari senjski i splitski određeni za odgoj svećeničkog podmlatka. U osnovnim je školama bila obuka samo na materinjem jeziku, a tako djelomično i u nižim gimnazijama, a samo liceji i centralne škole imali su nastavni jezik francuski ili talijanski. Raspored predmeta za sve tri vrste škola uglavnom se podudarao s Dandolovim, a tako i osposobljenje onih koji su završili centralne škole. Školstvo je većim dijelom započelo djelovati već u novembru 1810, kad je i mjesto Dandolova lista "Kraljski Dalmatin" Marmont počeo izdavati u Ljubljani svoje službene novine "Télégraphe officiel des provinces Illyriennes" na francuskom, talijanskom i njemačkom jeziku.[24] Međutim, prava i konačna organizacija Ilirije uređena je Napoleonovim dekretom tek 15. aprila 1811. *(Décret sur l'organisation de l'Illyrie)*, već poslije odstupa Marmontova (u februaru 1811).

Tim je dekretom Ilirija razdijeljena na šest civilnih provincija: Kranjsku, Korušku, Istru, civilnu Hrvatsku, Dalmaciju i Dubrovnik te vojničku Hrvatsku. Civilne su se provincije raspadale na 20 okružja *(districts)*,[25] ova na kotare *(cantons)*, a kotari na gradske i seoske općine. Od tih provincija sačinjavao je civilnu Hrvatsku sav prostor nekadašnje austrijske Istre s Pazinom, primorje od Mošćenica do Senja i otoci Krk, Rab, Cres i Lošinj uza svu ostalu zemlju do Save. Vojnička se Hrvatska *(La Croatie militaire)* raspadala kao i prije na regimente: ličku, otočku, ogulinsku, slunjsku i obje banske. Vladi ilirskoj *(le gouvernement général des provinces de l'Illyrie)* sa sjedištem u Ljubljani stajali su na čelu uz generalnoga gubernatora još i generalni intendant financija i povjerenik za pravosuđe *(le commissaire de justice)*. Gubernatoru bijaše podvrgnuta sva vojska u Iliriji, kao i državno redarstvo (žandarmerija), pa cjelokupna uprava; nadalje mu je povjereno utvrđivanje gradova i gradnja cesta. Glavne poslove same uprave, a naročito zemaljski proračun, imao je u rukama generalni intendant financija, dok povjereni-

24 [Hrvatskog, kao ni slovenskog, izdanja nije bilo (usp. M. Kos, "Télégraphe Officiel" in njegove izdaje. Glasnik Muzejskega društva VII-VIII, Ljubljana 1926/7) pa se Šišićeva tvrdnja o takvom izdanju na ovom mjestu izostavlja.]

25 Hrvatsko-dalmatinska okružja bijahu: Karlovac, Rijeka i Senj, Zadar, Split, Šibenik, Makarska i Hvar; Dubrovnik, Kotor i Korčula.

ku za pravosuđe, potčinjenomu jedino gubernatoru, bijahu predani svi pravosudni poslovi. Ta trojica, pa još dva suca prizivnoga ljubljanskog sudišta, sačinjavali su Malo vijeće *(petit conseil)* Ilirskih pokrajina, kojemu je predsjedao gubernator, a koje je u svojim rukama okupljalo sve pravosudne i upravne poslove. Uz tu centralnu ilirsku vladu stajao je svakoj od provincija na čelu posebni intendant, a okružjima i kotarima podintendanti (subdélégué), gradskim općinama načelnici *(maire)*, a seoskim starješine. Kompetencija svakoga od tih glavara bijaše u malom ista kao i glavnog intendanta, komu su bili podređeni, provincijalni intendanti, ovima podintendanti, a ovima opet načelnici i starješine. Uz svakog od ovih glavara nalazilo se vijeće, sastavljeno od glavnih upravnih činovnika, a u općinama od građana i seljaka. Izuzetak čini vojnička Hrvatska, u kojoj je bivša krajiška uprava ostala nepromijenjena, samo joj je na čelo stavljen viši časnik s naslovom vojničkog intendanta sa sjedištem u Karlovcu, ali podvrgnut gubernatoru. Sudstvo je bilo u Iliriji uređeno slično dalmatinskom u Dandolovo doba. U svakom kotaru smješten je pomirbeni sud s jednim sucem *(juge de paix)*, a u većim gradovima (za hrvatske zemlje na Rijeci, u Karlovcu, Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru) osnovani su sudbeni stolovi prvog stepena *(tribunal de première instance)* za sve civilne i kriminalne parnice, a u Rijeci i Dubrovniku još i trgovački sudovi *(tribunal de commerce)*. Vrhovna instancija bila su tri prizivna sudišta *(cours d' appel)* u Ljubljani, Zadru i Dubrovniku. Pod prvo potpadala je i civilna Hrvatska uz Istru, pod drugo Dalmacija do Neretve, a pod treće teritorij bivše Dubrovačke Republike i Mletačke Albanije (Boke). U vojničkoj Hrvatskoj ostali su dakako i dalje na snazi stari kapetanski i regimentski sudovi, od kojih se moglo prizvati na vrhovni vojni sud u Karlovcu. Razumije se, sada su svi slojevi pučanstva izjednačeni pred zakonima, a ti su svi bili istovetni s onima u Francuskom Carstvu (*Code Napoléon* i drugi). U vojničkom pogledu uređene su sada tri divizije: prva je bila Dalmacija sa središtem u Zadru, druga Hrvatska s Karlovcem, a treća ostale provincije s Ljubljanom. Te su zemlje imale davati 18.000 momaka, a Vojna krajina drugih 16.000. U financijskom pogledu bijaše Ilirija samostalna jer je Napoleon želio da se sama od svojih dohodaka uzdržava. Tim su poslovima upravljala dva činovnika, potčinjena generalnom intendantu financija; prvi je upravljao zemaljskim prihodima, a drugi svim isplatama. Prihode je sačinjavala u prvo vrijeme samo desetina od priroda, ali su kasnije uvedeni brojni izravni i neizravni porezi, koji su narodu postali naposljetku upravo nesnosni, a time i francusko gospodstvo. Školstvo je ostalo kako ga je uredio Marmont na Dandolovoj osnovi. Najvažnija je promjena u tome da je najviša centralna škola prenesena iz Zadra u Dubrovnik gdje je smještena u bivšem isusovačkom samostanu. Značajno je da se u njoj učio uz latinski, francuski i talijanski još i hrvatski (ilirski) jezik, a predavao ga je učeni Dubrovčanin Appendini.[26]

26 [Hrvatski jezik predavao se u dubrovačkom liceju do 1810. u pripravnom tečaju i gramatičko-humanističkom razredu, a zatim samo u pučkoj školi pridruženoj liceju kao 1. škola.]

U takvim naprednim prilikama zadesi Iliriju pad Napoleona.

Pad francuske premoći. Poslije nesretnog rata od 1809. kralj Franjo je neko vrijeme mirovao. Dugotrajni ratovi nanijeli su hrvatskom narodu toliko teških udaraca da se nisu mogli lako preboljeti. Neizmjeran bijaše porez u krvi i novcu, ali sve te jade nadvisi još 1811. državni bankrot, jer se kralj Franjo zbog preobilnoga papirnatog novca, što je kolao u njegovoj državi, našao primoranim da naredbom snizi vrijednost novca na jednu petinu, čime je svaki državljanin izgubio četiri petine imutka u gotovu novcu, a najviše ratar, obrtnik i trgovac. Kralj se nadao da će mu u toj neprilici biti od pomoći požunski sabor (sazvan za 25. aug. 1811), ali taj je pokazao toliko ogorčenje da ga je kralj morao najzad raspustiti. Uto stiže Napoleona potpuni poraz u Rusiji, a to bijaše na proljeće 1813. znak na koji je čitava Evropa skočila na oružje da se oslobodi francuske premoći. Sada je Ilirija iščezla, a njene zemlje opet dođoše pod vlast kralja Franje. Hrvatsku i Dalmaciju zauzeo je u jesen 1813. general barun Franjo Tomašić uz izdašnu potporu pobunjenog naroda, a Dubrovnik i Boku zaposjeo je general Todor Milutinović. Tada se ime Dalmacija proširi na svu zemlju od Zrmanje do Budve, koja je bila opet podređena Beču, dok je Vojna krajina produžila stari život. Sve je to potvrdio Bečki kongres (1815). Međutim, bečka vlada ne htjede da sada vrati Hrvatskoj Napoleonovu "civilnu Hrvatsku", već je ostavi povezanu s Kranjskom i podvrgne njemačkoj upravi u Ljubljani. Od tih zemalja stvori vlada (3. aug. 1816) Kraljevinu Iliriju na veliku srdžbu i brigu hrvatskih staleža. Tek poslije dugog traženja vrati kralj opet Hrvatskoj taj dio njezine zemlje (1822), ali kvarnerske otoke ne vrati Hrvatskoj već ih priklopi Istri, a naslov se "kralja Ilirije" sačuvao sve do propasti dinastije (1918).

III
DRUGO DOBA VLADANJA FRANJE I (1815-1835)

Obnovljeni apsolutizam. Postupak bečke vlade prema željama Hrvata poslije 1813. u vezi je s obnovljenim apsolutizmom po Napoleonovu padu. Duša tomu apsolutizmu bijaše prvi ministar knez Metternich (od 1809 do 1848), čovjek obrazovan, duhovit i radin, ali silovit i samovoljan. Već 1811. predlagao je kralju suspenziju ugarskog i hrvatskog ustava, ali Franjo ne htjede da ga sluša zbog tadašnjih međunarodnih zapleta. Sada, poslije 1815, Franjo posluša Metternicha, pa se tako obnoviše teška vremena za Ugarsku i Hrvatsku. I opet procvate cenzura do neviđene strogosti; štaviše, svijet se nije smio baviti filozofijom, historijom ili prirodnim naukama, već jedino glazbom, istočnim jezicima i sličnim "neopasnim" predmetima. Škole su zbog toga bile napola prazne jer je vlada išla za tim da dobije pokorno činovništvo, a ne prosvijetljene državljane. U takvim prilikama Hrvati i Madžari opet se

uteku županijskim skupštinama, gdje su iznosili glasne prosvjede. Nato imenova vlada po županijama komisare te je vojničkom silom provodila kraljevske naredbe. Zbog toga nastupi pravo političko mrtvilo i opća zastrašenost. Ali kad je kralj Franjo pokušao da naredbenim putem sakupi 30.000 novaka po Ugarskoj i Hrvatskoj, pošto je buknula revolucija u Italiji i Španiji, odupru se sve županije uskrativši suradnju i uputivši kralja da sazove sabor. Kad je Franjo najzad uvidio da mu nema drugog puta, sazove sabor u Požun za 11. septembra 1825, a to je značilo, s načelnoga gledišta, isto što i pad apsolutističkog sistema.

Požunski sabor od 1825. do 1827. Uoči požunskog sabora sastao se (22. aug. 1825) hrvatski sabor u Zagrebu, na kojem bijahu kao poslanici izabrani Stjepan Ožegović i Antun Kukuljević u donju, a Alojzije Bužan u gornju kuću. Uputa što je primiše od hrvatskog sabora tražila je sjedinjenje Dalmacije i Vojne krajine s Hrvatskom i da ubuduće tri slavonske županije plaćaju porez onako kao hrvatske jer pripadaju banskoj upravi. Inače provijava ovaj sabor, poslije ponovnoga austrijskog apsolutizma, za kojega je postojala bojazan da će ugarski i hrvatski ustav biti naprosto ukinuti, duh posve nalik na onaj od godine 1790, naime težnja za što tješnjim pridruženjem Ugarskoj i njezinim staležima. Nakon vijećanja od gotovo pune dvije godine požunski je sabor opet obnovio one zakonske članke od 1791, kojima se imao učvrstiti drevni ustavni život, naročito onaj o sazivu sabora svake treće godine, koji jedini može kralju votirati novake za vojsku i potrebni ratni porez. A staleži se pozabaviše i nekim modernim reformama. Tom su prilikom Madžari zatražili da se madžarski jezik uvede u sve škole i urede po svim zemljama sv. Stjepana, dakle i u Hrvatskoj. Otpor hrvatskih poslanika bijaše tolik da je latinski jezik ostao i nadalje uredovnim u Hrvatskoj, a u pogledu škola izjaviše "da će činiti sve da hrvatska mladež nauči madžarski". Kad se poslije požunskog sabora opet sastao hrvatski (u Zagrebu 10. sept. 1827), zaključi on na prijedlog svojih poslanika da hrvatska mladež ima u svim školama učiti obligatno madžarski.

Požunski sabor od 1830. Hrvati su još više pošli u susret željama Madžara poslije tri godine, kad je starac kralj Franjo sazvao nov sabor (za 8. sept. 1830) u Požun da mu još za života okruni ugarsko-hrvatskim kraljem sina Ferdinanda. Čim se pročulo da je sazvan hrvatski sabor u Zagreb (za 5. aug. 1830) da bira svoje poslanike za požunski, sastadoše se tri hrvatske županije (zagrebačka, križevačka i varaždinska) u skupštine da biraju svoje zastupnike za hrvatski sabor. Tom su prilikom sve tri županije donijele zaključak kojim su tražile da se na požunskom saboru stvori zakon o obaveznom učenju madžarskog jezika u hrvatskim školama. U vezi s time dobili su potom hrvatski saborski poslanici Stjepan Ožegović i Nikola Zdenčaj za donju te Alojzije Bužan za gornju kuću uputu u kojoj se kaže: "Staleži i redovi uviđaju potrebu da se u ovim kraljevinama raširi madžarski jezik, i to zato što žele da se Hrvatska i Slavonija što čvršćim vezom uzmognu svezati sa saveznom Kraljevinom Ugarskom. Stoga nalažu gospodi poslanicima neka nastoje oko toga da se zakonom uredi pitanje o učenju madžarskog jezika kao

obligatnog predmeta u ovim kraljevinama." Ipak službeni jezik ostaje i dalje latinski. Da se tim zaključkom ne oslabi hrvatsko-ugarski državnopravni odnos, izda protonotar Josip Kušević[27] knjižicu s natpisom "Iura municipalia", u kojoj dokazuje na osnovi isprava kako je Hrvatska imala vazda svoj zasebni državnopravni položaj. Kušević počinje od vremena doseljenja Hrvata, prikazuje doba hrvatskih narodnih vladara, pa napose tumači ugovor između Hrvata i kralja Kolomana (1102), a zatim redom crta razvitak hrvatskoga javnog prava i zaključuje još na osnovi zakona koje su kraljevi sankcionirali, do u najnovije doba, da je Hrvatska uvijek imala svoj osebujni položaj, nezavisan od Ugarske. Ali požunski je sabor ubrzo pošao putem kakvom se Hrvati nisu nadali; njime počinje ona borba između Hrvata i Madžara koja je godinom 1848. došla do svoga vrhunca. Okrunivši mladoga nadvojvodu ugarsko-hrvatskim kraljem kao Ferdinanda V (28. sept. 1830), sabor svrati pažnju na dva pitanja. Prvo mu je bilo da je uveo u sve ugarske urede madžarski jezik kao službeni, a zatim htjede da protestantima dade građansko pravo i u Hrvatskoj, to jest da se tako ukine zasebni vjerski hrvatski zakon od 1608.[28] Rasprave su tekle veoma uzbuđeno; Madžari počeše tvrditi da je "Hrvatska dio Ugarske, koja mora da sluša svoju mater-zemlju", i da nije nikakva "savezna kraljevina". Dok je na kraju u pogledu službenog jezika u Hrvatskoj pobijedilo hrvatsko stanovište, u protestantskom pitanju nije došlo do zaključka već je ono preneseno na budući sabor. Međutim se u takvim prilikama dogodi da zaključak hrvatskog sabora kako bi se zakonom uredilo uvođenje madžarskog jezika u hrvatske škole nije ostvaren. Kad su potom hrvatski poslanici izvjestili hrvatski sabor (u januaru 1831) o raspravama na požunskom saboru, rekoše: "Madžari navališe na municipalna prava Hrvatske velikom žestinom; ovaj put obranismo još naše zakone, ali ozbiljno se bojimo da to na budućem saboru više neće biti moguće." Da se bojazan hrvatskih poslanika nije ispunila, zasluga je hrvatskoga narodnog preporoda.[29]

---

27 [Knjižica je, pod naslovom "De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae", izašla bez oznake autora, ali su je suvremenici kao P. Štoos (1830) ili arhivar V. Kirinić (umro 1840) smatrali djelom Kuševića. Samo je F. X. Žigrović-Pretočki, izdajući 1883. prijevod ove knjižice, označio njezinim autorom Kirinića. Usp. Vj. Klaić u VZA IX 1907, 199.]

28 Gl. gore str. 289. Hrvati dakle brane jedno svoje pravo, a ne vodi ih nikakvo "mračnjaštvo" ili "intoleracija", kako su govorili Madžari. – [Na očuvanju ovog prava bila je, doduše, zainteresirana prije svega crkva, ali je glavni razlog otporu da se ono ukine bila bojazan da se odustajanjem od jednoga municipalnag prava ne izlože opasnosti i sva druga, kako je to 1832. konstatirao slobodoumni grof J. Drašković.]

29 Raspoloženje Hrvata, naročito inteligencije, u to doba, najjasnije pokazuje pjesma svećenika Pavla Štoosa "Kip domovine", spjevana potkraj 1830. ili na početku 1831, u kojoj se "majka domovina" Hrvatska prikazuje kao u crno odjevena žena, ostavljena od svih, a nekoć urešena krasnom krunom i biserom, te joj se u usta stavljaju riječi: "Narod se drugi sebi raduje (tj. Madžari), – A z menum sinko moj se sramuje, – Vre i svoj jezik zabit Hrvati – Hote, ter drugi narod postati." – Madžarski jezik uveden je u sve gimnazije u Hrvatskoj od 1. okt. 1833. kao *"ordinarium studium"* za sve učenike bez izuzetka naredbom kralja Franje od 11. apr. 1833, koju je zatim još i u svoje ime proglasilo 18. juna kr. Ugarsko namjesničko vijeće, naime tada i za Hrvatsku vrhovna vlada.

Ljudevit Gaj: "Još Hrvatska ni prepala" (1833)

Uoči narodnog preporoda. Pojam narodne svijesti novijeg je postanka, naime plod političkog i naučnog rada XIX stoljeća. Ona se najjasnije javlja u svojoj glavnoj težnji, u narodnom jedinstvu, a zatim u ideji demokracije, to jest u društvenoj jednakosti svih slojeva naroda. Ali hrvatski je narodni preporod dobio jake potpore još i u probuđenoj slavenskoj ideji, kojoj bijahu glavni apostoli Čehoslovaci Šafařík i Kollár, ali je od presudne važnosti i rad Srbina Vuka Stefanovića Karadžića, koji je izdanjem "Narodnih pjesama", "Male gramatike" i "Rječnika" izazvao udivljenje cijele Evrope za hrvatskosrpski jezik. Sasvim je prirodno da su se za ove nove ideje prvi zagrijali oni hrvatski mladići koji su bili na naucima u stranom svijetu.[30] Naročito je važno omladin-

KRATKA OSNOVA
HORVATSKO-SLAVENSKOGA
PRAVOPISANJA,
POLEG
MUDROLJUBNEH,
NARODNEH I PRIGOSPODARNEH
TEMELOV I ZROKOV
OD
L. o. G.

Kurzer Entwurf
einer
kroatisch-slavischen
Orthographie
nach
philosophischen, nationalen und ökonomischen
Grundsätzen.
Von
L. v. G.

Vu Budimu.
1830.

30 [Poslije radova F. Fanceva, koji je dokazao da su se preporodne ideje širile tada i među omladinom u Zagrebu i da im je korijenje sezalo duboko u prošlost, Šišić je 1936. u raspravi: O stogodišnjici ilirskog pokreta, Ljetopis JAZU 49, 1937, konstatirao da je "u stvari... ilirski pokret bio tek preporođaj ideja hrvatskih pjesnika i naučenjaka od XVI st. pa dalje" (str. 105). Spomenuti utjecaji izvana svedeni su time na pravu mjeru.]

sko središte bio tada štajerski Graz, gdje su se oko 1827. nalazili kao đaci Ljudevit Gaj,[31] Fran Kurelac, Dimitrije Demeter i Mojo Baltić.[32] U tom društvu mladih Hrvata, Srba i Slovenaca zatitraše prvi snovi o narodnom preporodu, a i sam Ljudevit Gaj dobio je u njemu ne samo svoje prvo pravo narodno obrazovanje nego se tu imaju da traže i zameci njegovih kasnijih "ilirskih" ideja.[33] Iz Graza je Gaj pošao u Peštu na sveučilište da uči pravo (1829) i ondje se upoznao s Kollárom, tadašnjim peštanskim protestantskim svećenikom, a po njemu i sa Šafaříkom. Iako se Gaj već i prije toga poznanstva oduševljavao za Slavenstvo, odsada postade pravim svećenikom ideje slavenske uzajamnosti s konkretnim oblikom književno-kulturnog zbliženja i vjerske tolerancije. Tako se, dakle, dogodilo – a to je veoma značajno – da je prva iskra hrvatskoga narodnog preporoda vrcnula iz Pešte, i to baš tada kad se službena Hrvatska na svom saboru kao i u svojim županijama gotovo predala u ruke Madžarima. Godine 1830, naime, izdao je Gaj knjižicu s natpisom: "Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja", u kojoj je uz ortografsku reformu na osnovi suvremene češke ortografije istakao još i temeljne misli o književnoj zajednici s ostalim Slavenima, ali u prvom redu između Hrvata i Slovenaca. Već je dotada hrvatska omladina znala za Gajevo rodoljubno nastojanje i osobitu agitaciono-govorničku vještinu, ali odsada, poslije 1830, postade joj on priznati vođa, a naročito otkad se u jesen 1831, poslije dovršenih pravničkih nauka, stalno nastanio u Zagrebu. Sada mu je prva briga bila da oko sebe okupi sve veće talente, a zatim počne nastojati kako bi dobio dopuštenje da smije izdavati političke i beletrističke novine, u čem je s punim pravom gledao najsnažnije sredstvo za buđenje narodne svijesti i najuspješnije oruđe protiv otuđivanja domaćih sinova.

Dok je oduševljeni Gaj ovako radio, izdao je (u maju 1832) mladi zagrebački pravnik Ivan Derkos knjižicu *(Genius patriae super dormien-*

31 Ljudevit Gaj rodio se 8. jula 1809. u Krapini gdje mu je otac Ivan bio ljekarnik, a doselio se u Krapinu iz Požuna (1783). Inače bijaše podrijetlom iz Erdelja. Ljudevit Gaj promoviran je na doktora filozofije u Leipzigu 20. jula 1834.

32 Mojo Baltić Glinjanin bijaše duša toga đaštva. Za nj kaže sam Gaj: "On meni prvi odkri nutarnju vriednost čistoga našega narodnoga jezika, koji je jedini dostojan obćenoga imena ilirskoga. Trudom se njegovim ja, kano rođen Zagorac, naučih poznavati azbuku i valjanim izgovorom izgovarati čist jezik. S njim prvom čitah narodne pjesme srbske po Vuku na sviet izdane, te dokučih i osjetih neprecjenost njihovu." (Autobiografija u "Knjižnici Gajevoj".) – [Kako Gaj u ovoj biografiji piše, on je štokavštinu (ilirski jezik) upoznao već prije, za vrijeme boravka u Karlovcu 1826, slušajući "junački jezik" "čeljadi od jezgre našega naroda i hrvatskoga i srbskoga" i čitajući Kačićev "Razgovor ugodni". Tako – kaže Gaj – "dokučih slast i dostojanstvo ilirskoga jezika". – Citati iz Gajeve autobiografije ispravljeni su prema izdanju "Knjižnice Gajeve" 1875.]

33 [Gaj sam kaže: "Prijateljstvo koje me je vezalo s milim mojim zemljakom i saučenikom, Dimitrijom Demetrom, veoma utjecaše u budućnost književna našega razvića... Baltić i Demeter bijahu od našinaca prvi, koji su sa mnom baš kano kroza san u budućnost gledali bajnu sliku preporođene nam narodnosti... Gotovo ništa poveće dosad (tj. kad je Gaj to napisao, naime oko 1851) nije učinjeno u poslu narodnog preporođenja, o čem se mi ne bismo već tada (naime u Grazu 1827-1829) bili dogovarali."]

tibus suis filiis), kojom je pokušavao probuditi u Hrvata ljubav za hrvatsku domovinu, kao za nešto različno od Ugarske (Hungarije), a uz to je za hrvatski jezik predložio "da se sva narječja u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji slože u jedan jezik, ne pučki već književni, kojim bi se pisala znanost, periodični spisi i na kojem bi se gajilo pjesništvo". Tu misao narodnog ujedinjenja unutar Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, i to na političkom i jezičnom polju, izreče još iste godine i Gaj (u prigodnoj pjesmi)[34]; ali pravi osnivač hrvatskog narodnog političkog programa bijaše grof Janko Drašković.[35] On je potkraj iste godine 1832. izdao u Karlovcu prvi hrvatski, i to štokavskim narječjem pisani politički spis s natpisom: "Disertacija", koji je od epohalnog značenja u historiji hrvatskoga političkog života. U njemu su prvi put iznesene na modernoj narodnoj

DISERTATIA

iliti

RAZGOVOR.

Darovan Goſpodi Pokliſárom Zakonſkim
y buduchjem Zakonotvorzem
Kraljevinah nasih

Za buduchu Dietu Ungarſku odaſlanem

derxan po

U Karlovzu,

osnovi političke ideje koje ostadoše do propasti Monarhije hrvatskim narodnim idealom. Budući da je "Disertacija" u vezi sa sazivom hrvatskog sabora, koji je imao birati svoje poslanike za požunski, grof Drašković

34 ["Hrvatov sloga i sjedinjenje", odštampana 1835. u "Danici".]

35 Rodio se u Zagrebu 20. okt. 1770. Kad se pridružio narodnom pokretu, bile su mu već šezdeset i dvije godine. Umro je 14. jan. 1856.

savjetuje buduće poslanike kako treba da traže da se u jednu političku cjelinu kao Velika Ilirija skupe ove zemlje: Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Vojna krajina, Rijeka i Bosna, a zatim da im se milošću kraljevom pridruže još slovenski krajevi Kranjske, Štajerske i Koruške. U toj jedinstvenoj državnoj organizaciji ima da bude službeni jezik jedino "ilirički" (tj. štokavski govor), a vrhovnu vlast u ime kraljevo treba da vrši ban, čija se vlast ima obnoviti kako je nekoć bila i koji ima da bude po volji naroda i da uživa njegovo povjerenje.

Hrvatski sabor od 1832. U takvom se raspoloženju sastao hrvatski sabor (u Zagrebu 11. novembra 1832). Tada bijaše banom barun Franjo Vlašić (1832-1840), odlučan i iskren prijatelj hrvatskog naroda. Odmah poslije otvorenja ban izabra sebi potkapetanom kraljevine generala Jurja Rukavinu Vidovgradskoga, a taj se nato zahvali u saboru hrvatskim jezikom uz burno klicanje sabranih staleža. To je od vijekova prvi hrvatski govor izrečen u hrvatskom saboru.[36] Kad se prešlo na raspravljanje

Grof Janko Drašković – Matica hrvatska

o uputi za požunske poslanike, sabor je pokazao jednodušno veliko ogorčenje protiv postupka Madžara, a naročito na nedavnom saboru od 1830. U toj se raspravi naročito istaknuo član Banskog stola grof Karlo Sermage, koji najzad obilježi političku situaciju ovim riječima: "I doista, ako nećemo da sami sebe zavaravamo, moramo priznati kako sva nakana Madžara ide za tim da sve naše pradjedovske običaje i zakonito stečena prava i privilegije, što smo ih nastojali kroz vijekove utvrditi i sačuvati, svojom dušmanskom premoći na saboru dokinu, naše kra-

36 Od zastupnika održao je prvi govor hrvatskim jezikom tek Ivan Kukuljević 2. V 1843. (v. dalje).

ljevstvo mnogo starije negoli je Ugarska razvale, i da mu ostave samo prazno ime." Pod dojmom toga govora izrađena je uputa za hrvatske poslanike. Izabrani su grof Janko Drašković za gornju, a Herman Bužan i Antun Kukuljević za donju kuću. U protestantskom pitanju imaju nepokolebljivo ostati kod dotadašnjeg stanovišta, nadalje dozvati ugarskim staležima u pamet da su se oni od svoje volje podvrgli ugarskoj vladi dotle dok Hrvatska ne bude prostranija da uzmogne podržavati sama svoju samostalnu vladu. Stoga hrvatski staleži traže od svojih poslanika da izrade kod kralja da se banska vlast opet obnovi u starom ugledu i moći sjedinjenjem Vojne krajine, Rijeke i Dalmacije. U pogledu ubiranja polovice ratne daće (kontribucije) nalaže instrukcija poslanicima da imaju na požunskom saboru izjaviti da će Hrvati povući zak. čl. LIX od god. 1791. i vratiti se na staro, naime da se o njoj i opet raspravlja samo na hrvatskom saboru ako bi Madžari kušali da diraju u ovo pravo Hrvata. I u jezičnom pitanju nalaže uputa poslanicima da čuvaju pravo latinskog jezika na hrvatskom teritoriju.

Požunski sabor od 1832-1836. Takav tok saborske rasprave pokazuje da se mišljenje hrvatskog plemstva poslije 1830. znatno promijenilo. Straha ujedared nestade, a zamijeni ga narodna svijest, ojačana ne samo književnim nastupom mlađe generacije već i sudjelovanjem hrvatskoga visokog plemstva.[37] To se jasno vidjelo i na požunskom saboru koji je kralj Franjo otvorio 20. decembra. Taj je sabor pokazivao među madžarskim zastupnicima već potpunu većinu privrženika napretka i narodne madžarske misli, tražeći da se moderne reforme provedu u liberalnom i madžarskom duhu. Tim je zastupnicima bio na čelu Franjo Deák, zaladski županijski poslanik, odličan govornik i pobornik liberalnih načela. Odmah u početku uze sabor u raspravu pitanje urbara, naime pitanje odnosa između gospodara i kmetova. Ali se donja kuća sada velikom većinom izjavi u demokratskom duhu za potpuno ukinuće kmetstva,[38] naime "da puk dobije pravo vlasništva i građanstva", pa da se tako "stvori narod". Tom su se prijedlogu Hrvati usprotivili svom žestinom, izjavljujući da hrvatsko plemstvo mora propasti ako se oslobode kmetovi i dokine rabota, jer niti ima u zemlji radnika, niti ih može siromašno plemstvo plaćati. Ali se donjoj kući pridruži i gornja, pa tako je zakonska osnova prihvaćena, a samo činjenici da je kralj Franjo po Metternichovu savjetu ne htjede prihvatiti "kao revolucionarnu i demokratsku" ima se pripisati da je najzad poprimila veoma blagu formu, dopuštajući seljaku kmetu slobodno seljenje i otkup od rabote gotovim

37 [Ova je rečenica glasila u izdanju od 1916. nešto drugačije, pa joj je i smisao bio različit. "Straha ujedared nestade – pisao je tada Šišić – a zamijeni ga narodna svijest ojačana ne toliko književnim istupom mlađe generacije, već poglavito sudjelovanjem hrvatskoga visokog plemstva." Međutim, već 1922, u knjizi: J. Štrosmajer i južnoslovenska misao I, str. 149, Šišić je ovoj rečenici dao oblik, u kojem se i ovdje donosi, s jednim dodatkom: da sam, prema smislu, prije riječi "sudjelovanjem" umetnuo veznik *i*.]

38 [U izdanju od 1916. stoji nepravilno: kmetova.]

novcem. Uz urbarsko pitanje sabor se pozabavi i protestantskim, ali hrvatski su poslanici nepokolebljivo branili svoj drevni vjerski zakon, ne dopuštajući da im se to pravo otme, mada su zapravo bili doista "nesuvremeni". Ali nato uzmu Madžari tvrditi da su tri slavonske županije (ili Slavonija) oduvijek čisto ugarska zemlja, a zatim to isto još i za Rijeku i "ugarsko" primorje cara Josipa. Napokon spasiše Hrvati za sebe i taj put svoje pravo, a pomogao im je i sam ban Vlašić u gornjoj kući rekavši da je Rijeka s primorjem ne samo po historijskom pravu i geografskom položaju hrvatska već i "po zdravom razumu", jer nije moguće "da bi Madžari mogli imati ondje preko Hrvata ikakvih prava".

Posred tih žestokih rasprava i borba umre 2. marta starac kralj Franjo I nakon četrdesettrogodišnjeg vladanja. Na prijestolju ga naslijedi sin Ferdinand V.

IV
FERDINAND V
(1835-1848)

Požunski sabor od 1832. do 1836. Budući da je novi vladar Ferdinand V još 1830. bio krunjen,[39] mogao je sabor nesmetano raditi i dalje, izuzevši brigu oko svečanog poslanstva u Beč da prisustvuje ukopu preminuloga i da pozdravi novoga kralja. Kad je stupio na prijestolje, Ferdinandu su bile već 42 godine. Uza sve to bijaše potpun novajlija u državnim poslovima, štaviše, od prirode tako mlitav da nije bilo uopće nade da će ikad zanemareno nadoknaditi i osoviti se u politici na svoje noge. Kralj je bio vazda spreman potpisivati sve što su mu donijeli, tako da je njegova okolina te slabosti zloupotrebljavala. Razumije se, zbog svega toga trebalo je urediti regenciju koja će vladara zamjenjivati u ozbiljnim i znatnijim momentima.[40] Toj "državnoj konferenciji" stajao je na čelu knez Metternich, a uza nj i kraljeva braća, nadvojvode Ludovik i Franjo Karlo. Odmah po Ferdinandovu stupanju na prijestolje započela je na požunskom saboru rasprava o madžarskom jeziku. U njoj Madžari zatražiše od Hrvata da ga uvedu u svoje škole od petog razreda gimnazije kao nastavni jezik, a poslije deset godina da ga imaju naučiti svi koji hoće da stupe u javnu službu. Tom se prijedlogu hrvatski poslanici odlučno opriješe; ali kad ih obje kuće (gornja i donja) nadglasaše stvorivši zaključak da se u Hrvatsku i Slavoniju uvodi madžarski jezik kao službeni, obratiše se oni zasebnom predstavkom na kralja Ferdinanda, a kralj, ili bolje reći knez Metternich s regencijom, uvaži njihov očajni glas uskrativši sankciju saborskomu zaključku (28. apr. 1836). Još prije

39 Ferdinand IV, sin Ferdinanda III, umro je još prije oca, pa tako nije ušao u red samostalnih vladara.

40 [Ovom karakteristikom Ferdinanda V, koja je prenesena iz knjige: J. Štrosmajer i južnoslovensko pitanje (1922), Šišić je zamijenio ocjenu koju je dao u izdanju "Pregleda" od 1916. kada je još Habsburška monarhija postojala. U spomenutoj je knjizi, štaviše, istakao da je Ferdinand V "bio pravi idiota" (str. 153, bilj. 1).]

negoli je stigao kraljev otpis na sabor, dali su Hrvati na usta svoga poslanika Hermana Bužana (9. marta) svečanu izjavu da se "neće odroditi od svojih otaca, već narodnost svoju čuvati svim dopuštenim sredstvima, a municipalna prava njihova da na osnovi zakona (zak. čl. CXX: 1715) nikad ne mogu biti predmetom rasprave u ugarskom saboru, koji nema prava da se miješa u unutarnju upravu Hrvatske". Najzad Bužan izjavi da se Hrvati "ne bore za mrtvi latinski jezik, nego za svoje pravo, jer oni sami mogu sebi odrediti službeni jezik koji god hoće, pa i hrvatski, a taj je baš u posljednje doba veoma napredovao". Kad je uskoro potom kralj Ferdinand zaključio sabor (2. maja 1836), razišli su se Hrvati i Madžari kao otvoreni protivnici. Među njima je – poslije sedam punih stoljeća – pukao jaz koji je od dana do dana postajao sve dublji i širi. Izvještaj svojih saborskih poslanika prihvatio je potom hrvatski sabor (5. aug. 1836), a zatim izreče napose zahvalu kralju za potvrdu hrvatskih municipalnih prava.

Hrvatski narodni preporod; Ljudevit Gaj. Kad je Bužan u požunskom saboru izjavio da je hrvatski jezik "u posljednje doba veoma napredovao", imao je pred očima rad hrvatske omladine s Ljudevitom Gajem na čelu. Poslije dugog čekanja i pošto su uklonjene različite teškoće, dobio je Gaj napokon od kralja Franje dozvolu za izdavanje političkih novina i beletrističkog časopisa (15. juna 1834). Kako je pripravni rad ispunio ostatak godine 1834, donijela je tek nova godina 1835. hrvatskom narodu "Novine horvatske" i njihov literarni prilog "Danica horvatska, slavonska i dalmatinska", "Novine" su izlazile utorkom i subotom, a "Danica" samo subotom. U prvi se mah Gaj i njegovi drugovi poslužiše kajkavskim narječjem, jer su htjeli da prije svega osvoje za svoje osnove kajkavski Zagreb i okolicu. Ali već od januara 1836. učini Gaj radikalnu promjenu i pravi korak "narodnog preporoda", on prihvati štokavski govor Hrvata i Srba kao opći književni jezik, novi pravopis i ime ilirsko kao oznaku narodnog jedinstva. Tim odvažnim i presudnim činom Gaj je izveo svoje najveće djelo, uklonivši njime i posljednju pregradu što je dijelila Hrvata od Hrvata, a zatim Hrvata od Srbina. To je bez sumnje jedan od najveličanstvenijih događaja u historiji hrvatskog naroda, jer je stoljetnom provincijskom cjepkanju i drobljenju zadan smrtan udarac, a time udahnuta sve dotle nesvjesnim narodnim slojevima svijest današnjega hrvatskoga narodnog i političkog života. Bez toga slavnog čina Gajeva i njegovih oduševljenih mladih drugova ne da se nikako zamisliti sav budući hrvatski politički rad, a pogotovu onaj oko narodnog ujedinjenja. Tako dakle nestaje s godinom 1836. stare Hrvatske, a rađa se nova i s njome nova era u političkom i kulturnom životu Hrvata.

Tom je smjelom nastupu hrvatske omladine išla tada na ruku i opća politička situacija. U Beču su bili već dosta zabrinuti zbog većih zahtjeva Madžara pa su zato povlađivali hrvatskom otporu, davši Gaju dozvolu za uređenje štamparije (7. juna 1837) i dopustivši mu nesmetano "ilirsku" promjenu. Mnogo je znatnije što su hrvatski staleži tada, poslije sabora od 1832-1836, bili ogorčeni na Madžare najvećma s dva

razloga: plemstvo zbog njihove namjere da se seljak učini slobodnim, a svećenstvo zbog protestantskog pitanja. Tako se, dakle, dogodi da se ta dva glavna faktora sjediniše s omladinom u jaku falangu na obranu hrvatskih municipalnih prava i ojačanje jezičnog i literarnog narodnog preporoda. Prve se posljedice odmah pokazaše: otvorene su brojne čita-

Ljudevit Gaj (1848)

onice po zemlji, od kojih je najvažnija bila zagrebačka s grofom Jankom Draškovićem kao predsjednikom na čelu, a u kojima su članovi mogli nesmetano izmjenjivati svoje političke misli i njegovati narodni jezik. Nadalje se započelo raditi oko hrvatskoga kazališta, osobito trudom Dimitrija Demetra, dok je Gaj zamislio, a staleži i prihvatili njegovu misao, da

NOVINE HORVATZKE.

BROJ 1

DANICA ILIRSKA.

BROJ 1

se osnuje učeno društvo za proučavanje narodnog jezika i za napredak naučnog rada.[41] Sve je to u malo godina toliko preporodilo hrvatski narod da je obrana njegovih prava na požunskom saboru poprimila još snažniji oblik.

Požunski sabor od 1839. i 1840. Kad je poslije trogodišnje stanke kralj Ferdinand opet sazvao požunski sabor, sastao se (21. i 22. maja 1839) hrvatski sabor u Zagrebu i izabrao kao svoje poslanike banovca i velikog župana požeškoga Andriju Markovića za gornju kuću pa Aleksandra Dominića i Hermana Bužana za donju. U uputi koju im je sabor dao izrijekom je istaknuto da imaju zatražiti da se u kraljev naslov uz Ugarsku, a poslije Češke, vazda unosi još i "Dalmacija, Hrvatska i Slavonija". Time su htjeli ukloniti uobičajenu formulu "pridružene strane" (*partes anexae*), koja nije odgovarala onomu državnopravnom položaju Hrvatske što su ga nosili hrvatski staleži u svojoj svijesti. Nadalje su se imali nepokolebljivo opirati građanskom pravu protestanata i svojski zauzimati za latinski jezik protiv uvođenja madžarskog jezika u hrvatske urede, a tako i za izravno sjedinjenje Dalmacije i Vojne krajine s Hrvatskom, čime bi se znatno podigao ugled hrvatskog bana.

Požunski je sabor otvorio sam kralj Ferdinand (6. juna), a madžarski su staleži ubrzo našli povoda da opet navale na hrvatska prava. Prije svega i opet izniješe prijedlog o uvođenju madžarskog jezika u sve hrvatske urede i škole (kao nastavnoga), štaviše i u Vojnoj krajini, a također da se i zakoni i okružnice ugarske vlade izdaju samo na madžarskom jeziku, kako za Ugarsku, tako i za Hrvatsku. I opet se tomu odupro Herman Bužan (16. jula 1839) izjavivši da "staleži i redovi hrvatski i slavonski ne idu toliko za tim da sebi sačuvaju taj jezik, koliko ono pravo po kojemu mogu sami sebi da određuju svoj službeni jezik, pa stoga, pronađu li možda jednom za zgodno, zamijenit će latinski jezik svojim, narodnim". Te riječi, a pogotovu izjava da Hrvati pomišljaju kako bi svoj jezik učinili diplomatičkim u Hrvatskoj i Slavoniji, izazva kod Madžara veliku uzbuđenje. Svi su oni sada počeli Hrvatima poricati pravo da mogu uvesti hrvatski jezik kao službeni u svojoj domovini i stvorili zaključak kojim su odredili desetogodišnji rok do kojega se ima i u Hrvatskoj i Slavoniji početi uredovati na madžarskom. Na glas o toj raspravi uzbuni se sva Hrvatska i Slavonija. Županijske su skupštine odaslale kralju Ferdinandu "krepke" predstavke s molbom "da bi Njeg. Veličanstvo uskratilo svoje odobrenje svim (požunskim) saborskim zaključcima koji se protive narodnosti i municipalnim pravima kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, a naročito onomu o uvođenju madžarskog jezika". Štaviše, zagrebačka županija zaključi na prijedlog grofa Janka Draškovića da se u kralja izmoli posebna hrvatska vlada, kao u doba Marije Terezije, dosljedno da se Hrvatska odvoji u upravi od Ugarske. Najzad ustade protiv uvođenja madžarskog jezika i sam ban Vlašić, upravivši na kralja (21. jan. 1840), malo dana prije svoje smrti, predstavku

41 [Prema izvještajima Stj. Moysesa iz 1836, misao da se osnuje takvo društvo pojavila se u nekih plemića 1835, prije nego što je Gaj iznio svoj prijedlog.]

u kojoj ga zamoli da od Hrvata ukloni "posve strani" madžarski jezik. Kralj Ferdinand odista je i udovoljio molbi Hrvata, pa je otpisom na sabor (od 5. maja 1840) otklonio potvrdu zaključka o uvođenju madžarskog jezika u Hrvatsku poslije deset godina (to jest od 1850).

Međutim je požunski sabor pokušavao da zada nove rane hrvatskim pravima, jer su sve njegove moderne reforme išle za tim da unaprijede madžarski jezik i madžarsku državnu ideju. Zbog toga su Hrvati bili prinuđeni da se bore za konzervativno stajalište.[42] Tako su se oni digli protiv potpuna otkupa seljaka, bojeći se da će to biti "na propast i plemstvu i seljaštvu, koje će zapasti u lihvarske ruke", a stalno se opirahu podjeljenju građanskog prava protestantima u Hrvatskoj. S druge su pak strane morali braniti prava Hrvatske na Slavoniju, koju su Madžari počeli već računati kao teritorij koji izravno pripada Ugarskoj, a napokon i stoljetno pravo da Hrvatska plaća polovicu vojnog poreza *(media dica)* što ga plaća Ugarska od jedne porte, jer su madžarski staleži išli za tim da i u tomu izjednače Hrvatsku s Ugarskom. Ali odlučni nastup hrvatskih poslanika osujeti i taj put sva nastojanja Madžara; samo u pitanju oslobođenja seljaka (naime u pitanju njihova otkupa) nisu uspjeli jer je saborski zaključak dobio kraljevu sankciju.[43] Kad se potom sastao hrvatski sabor (u Zagrebu 10. aug. 1840) pod predsjedanjem banova zamjenika[44] zagrebačkog biskupa Haulika, prihvaćen je s potpunim zadovoljstvom izvještaj poslanika, a potom je zaključeno (čl. XXIV) neka se kralj zamoli "da se u kr. zagrebačkoj akademiji i po svim gimnazijama urede katedre čistog narodnog jezika (štokavštine)", jer staleži smatraju za svoju dužnost "da naš jezik što većma uzgojimo da se tako istakne tip naše narodnosti". Ovo je prvi saborski zaključak od vijekova stvoren u korist procvata hrvatskoga jezika, a svjedoči kako je ideja narodnog preporoda već toliko uznapredovala da je uhvatila čvrsta korijena u saboru među hrvatskim staležima. Duh koji je provijao hrvatski sabor osokolio je na dalji rad i široku javnost, pa je 1841. osnovano "Gospodarsko društvo" za unapređivanje poljodjelstva u Hrvatskoj,[45] a 1842. u krilu zagrebačke čitaonice "Matica ilirska" za unapređivanje književnosti.

Postanak madžaronske i ilirske stranke. Tako je hrvatski narod zanosnim radom u nekoliko godina izradio sebi temelje svoga modernog kulturnog života. Sada je trebalo i organizirati obranu ovih stečevina, a

42 [Konzervativno stajalište hrvatskog plemstva u seljačkom pitanju određivali su, dakako, isključivo njegovi klasni interesi i zbog toga se ono, u doba raspadanja feudalnog sistema, ne može ničim opravdati.]

43 [Pri tom se nije radilo o obvezatnom nego fakultativnom otkupu koji se u praksi gotovo nije ni provodio jer je ovisio o sporazumu između vlastele i seljaka.]

44 Ban Franjo Vlašić umro je 16. maja 1840; pokopan je u crkvi sv. Katarine.

45 [Društvo, koje se prvobitno nazivalo "Društvo za unapređenje i popravljanje poljodjelstva u Hrvatskoj", okupljalo je u svojim redovima isključivo velike zemljišne posjednike. Briga za seljačko gospodarstvo ograničila se na izdavačku djelatnost društvenog tajnika Dragutina Rakovca koji je 1846. štampao tri sveska svojih "Predavanja za seljaka", a od 1847-50. uređivao "Kalendar za puk". Prvo godište ovog kalendara raspačano je u 6000 primjeraka.]

to je mogla da bude zadaća samo jake političke stranke. Sve do 1840. nije u Hrvatskoj uopće bilo izrazitih političkih stranaka, naime osnovanih na načelnoj osnovi s istaknutim programom i organizacijom; bile su samo političke skupine koje su se stvarale za pojedina pitanja. U Hrvatskoj je bilo dosta prijatelja Madžara, ali su ovi bili bez međusobne jače veze; međutim, napredak ilirske ideje navede Madžare na misao da organiziraju svoje privrženike u stranku sa zadaćom da pobija ilirstvo. Tako je dakle početkom 1841. osnovana "horvatsko-ugarska stranka", s braćom barunima Levinom i Jurjem Rauchom te turopoljskim komešom Antunom Danijelom Josipovićem na čelu, a ta osnova u Zagrebu svoj "kazino" kao protutabor ilirskoj "čitaonici". Tu stranku i njezine privrženike prozvaše Ilirci "madžaromanskom" ili "madžaromanima", od

"Ilirski" grb na putnoj torbi Ljudevita Gaja

čega postade pučki izraz "madžaronska" ili "madžaroni". Njezin politički program bijaše ukidanje "ilirskog" imena, tako protivnog madžarskim težnjama, kao tobože u korist i na spas "horvatskoga", zatim da se ukine novi pravopis i "vlaška" štokavština u korist kajkavštine, i najzad da se "Horvati" što tješnje prislone i pridruže Madžarima u jednu jedinstvenu madžarsku državu, da poprime madžarski jezik ne samo kao službeni već i kao nastavni u školama, a na požunski sabor da svaka od tri hrvatske županije (varaždinska, zagrebačka i križevačka) izravno šalje po dva zastupnika, onako kako to čine slavonske i ugarske. Prema tome je, dakle, ta skupina plemića zapravo išla u krajnjim konsekvencijama svojih političkih ciljeva za potpunim ukidanjem hrvatske municipalne samostalnosti i za madžarizacijom svoga naroda. S tim programom počeše vođe stranke agitirati među seljačkim plemstvom, pa su doskora s uspjehom predobili za sebe mnoge od njih, osobito Turopoljce. Sada su "madžaroni" nastojali da u svoje ruke dobiju županije, a onda preko

njih i većinu u hrvatskom saboru, gdje su mislili oživotvoriti svoje težnje. Protiv madžarona udruže se njihovi protivnici u “ilirsku stranku” s izrazito hrvatskim programom, koji je išao za tim da se državnopravni odnos između Hrvatske i Ugarske preinači tako da se sjedinjenjem hrvatskih zemalja Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Vojne krajine i Rijeke osnuje od Ugarske nezavisna političko-teritorijalna cjelina s banom na čelu, a s hrvatskim narodnim jezikom kao službenim. U literarnom je pogledu imala stranka pred očima kulturnu zajednicu još i sa Hrvatima u Bosni, pa Slovencima i Srbima s jednim književnim jezikom “ilirskim”.

Mali
KATEKIZAM
za
velike ljude.
od
Dragutina Rakovca.

(Mit deutscher Uebersetzung von R. v. Zlatarević.)

Osnivanje obiju stranaka dovelo je do sukoba među njima već kod prvih izbora županijskog činovništva (restauracije) u Hrvatskoj. Dok su se pokušaji madžarona u križevačkoj i varaždinskoj županiji odmah pokazali kao bezuspješni, vodstvo stranke upne potom sve sile da uz pomoć brojnih Turopoljaca, plemića izbornika, dobije u svoje ruke zagrebačku županiju. Međutim, restauracija obavljena 30. maja 1842. u

Zagrebu svrši se najzad tako da su madžaroni bili na biralištu izigrani, a Ilirska je stranka pobijedila. Za osvetu počeše potom madžaroni sustavno ocrnjivati Ilirsku stranku i kod ugarske vlade (kod palatina nadvojvode Josipa) i na dvoru (kod kralja Ferdinanda) kao "veleizdajničku" i "rusofilsku", tako da je nato imenovan banom Erdeljac grof Franjo Haller (16. juna 1842) sa zadaćom da uredi hrvatske prilike. Mada su ga ilirci[45a] svečano dočekali kad je ulazio u Zagreb, ipak grof Haller predloži dvoru kao najprikladnije sredstvo za umirenje Hrvatske da se zabrani ilirsko ime.[46] Budući da se u to vrijeme na ilirsku agitaciju među bosanskim katolicima potužila u Beču i carigradska Porta, kralj Ferdinand izda naredbu (11. jan. 1843) kojom bijaše zabranjeno ilirsko ime (ilirizam, Ilirija, ilirski jezik) i svi ilirski znaci (naročito grb: polumjesec i zvijezda),[47] ali uz dodatak da kralj "ne želi da se razvijanje narodnog jezika sprečava, i da će podupirati municipalna prava Hrvatske protiv svih navala". Sada uzmu Gajeve "Ilirske novine" ime "Narodne novine",[48] dok se Ilirska stranka prozove "narodnom". Uz to je u Hrvatskoj uvedena stroga cenzura za sve vrste štampe, koju je vršio Madžar profesor "Akademije nauka" Mátsik, zamijenivši dotadašnjega oduševljenog prijatelja iliraca profesora Stjepana Moysesa, rodom Slovaka. Zabrana ilirskog imena bijaše težak udarac za hrvatske narodne preporoditelje, a najviše za Ljudevita Gaja, koji odsada – bez svoje krivnje – igra tek sporednu ulogu u daljem hrvatskom političkom životu. Tom je zabranom ipak trpjela samo literarna strana pokreta, dok je politička zapravo ojačala u borbi s madžaronima kod kuće, a s Madžarima na požunskom saboru.

Požunski sabor od 1843. do 1844. Poslije izmakla trogodišta kralj Ferdinand je opet sazvao požunski sabor za 14. maja 1843. Uoči toga sastao se hrvatski sabor 22. aprila u Zagrebu, ali na nj je došlo pod vodstvom madžarona golemo mnoštvo seljačkog plemstva – prvi put što se zna, dakle protiv dotadašnjega običaja[49] – da odluči u korist svojih gospodara kod izbora poslanika u Požun i kod sastavljanja važnih uputa. Kad to vidje ban Haller, odgodi otvorenje sabora bez oznake novog roka i tako primora madžaronsko vodstvo da svoje ljude pošalje kući. Tek što su ovi otišli, sastane se sabor (24. apr.) i, ne obazirući se na

45a [Oblik "Iliri", koji Šišić upotrebljava za pristaše ilirskog pokreta, zamijenjen je u ovom tekstu ispravnijim oblikom "ilirci".]

46 [U sačuvanoj građi nema dokaza da prijedlog o zabrani ilirskog imena potječe od bana Hallera. Tekst dekreta sastavio je sam kancelar Metternich.]

47 [Zabranjeni su upravo samo ti simboli, tj. ilirski grb. Surku i crvenkapu nosili su ilirci i dalje.]

48 [Gajeve su se novine ionako zvale: Ilirske narodne novine, pa je od 21. I 1843. u njihovu naslovu otpao isprva samo prvi pridjev koji su novine nosile na čelu svog zaglavlja, povrh naslova: Narodne novine. Međutim, 9. III 1844. Gaj je naslov novina promijenio u "Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske", a s godinom 1847. u "Novine dalm. horv. (od 1. IV 1848: herv.) slavonske".]

49 Tada još nije bilo zakonom određeno, tko ima pravo dolaziti na sabor s pravom glasa. – [To je urađeno 1845.]

Josipovićev prosvjed, izabra za svoje poslanike u gornju kuću Hermana Bužana, a u donju Karla Klobučarića i Metela Ožegovića, davši im iste upute kao dotada, naime da imaju braniti hrvatska prava, ali uz dodatak da se na požunskom saboru služe samo latinskim jezikom. Na tom je hrvatskom saboru izrekao (2. maja 1843) Ivan Kukuljević prvi zastupnički govor hrvatskim jezikom, zagovarajući da se hrvatski jezik uvede kao "diplomatički" u Hrvatskoj i Slavoniji, to jest kao saborski, uredovni i nastavni mjesto "mrtvoga latinskog". Govor je plemstvo s velikim zanosom pozdravilo, ali su staleži o Kukuljevićevu prijedlogu ipak izjavili da je preuranjen.[50]

Borbe što su ih taj put imali da izdrže hrvatski poslanici na požunskom saboru nadilazile su sve šta se dotada zbivalo. U prvom je redu komeš Josipavić – kao virilni član donje kuće – iznio odmah poslije otvorenja sabora protiv njih tužbu da su "nezakonito izabrani", jer je tobože od izbornog čina "odstranjeno plemstvo" (naime njegovi Turopoljci). Josipovićeva se nakana izjalovila, ali su zato ugarski staleži uporno tražili od hrvatskih poslanika u donjoj kući da govore madžarskim jezikom, tada službenim u ugarskom saboru. Kad su Ožegović i Klobučarić vidjeli da im staleži ne dopuštaju govoriti latinski, štaviše, da su (20. juna 1843) stvorili zaključak, koji je i njih vezao, da ubuduće govore madžarski, ostave sabornicu i zatraže iz konferencije, kojoj je predsjedao ban Haller, uputu od hrvatskih županija. Ove stvore nato zaključak da hrvatski poslanici imaju ostati pri svom pravu, a uz to se obrate na kralja. Međutim su ugarski staleži na saboru, dakako u odsutnosti hrvatskih poslanika, zaključili da ubuduće ima jedino madžarski jezik biti službenim i nastavnim u cijeloj Ugarskoj i Hrvatskoj sa Slavonijom i Primorjem, a poslije deset godina (to jest od 1853 dalje) ne može više nitko biti u Hrvatskoj namješten ni kao javni činovnik, ni kao svećenik, tko nije vješt madžarskom jeziku. Zaključci se ugarskih staleža doskora izjaloviše, jer na sabor stiže kraljevo rješenje (od 12. okt. 1843) koje određivaše da se hrvatskim poslanicima "ima ostaviti na volju da svoja mnijenja izriču bilo latinskim bilo madžarskim jezikom". Ali ugarski se staleži ipak nisu dali smesti tom kraljevom porukom, nego su na hrvatske poslanike, kad se potom vratiše u sabor i pokušaše da govore latinski (1. dec.), navalili tolikom žestinom da su im onemogućili išta kazati. Uz to izjaviše da ostaju i dalje pri svom zaključku od 20. juna. Sada kralj Ferdinand popusti utoliko što je na nagovor palatina nadvojvode Josipa izdao novo rješenje (23. jan. 1844) kojim odredi da se hrvatski poslanici poslije šest godina (to jest od 1850) imaju na saboru također služiti madžarskim jezikom; ali ostale zaključke ugarskih staleža, a naročito onaj o uvođenju madžarskog jezika u sve urede i škole u Hrvatskoj, Slavoniji i Primorju nije potvrdio. Štaviše, kralj je sabor raspustio već 13. novembra 1844, prije negoli je obavio svoj posao, a 3. januara 1845. opet dopustio Hrvatima ručnim pismom upotrebu ilirskog imena, ali samo

50 [Kukuljević nije ni sam predlagao da se hrvatski jezik odmah uvede kao službeni nego da se počne s pripremama za tu promjenu.]

u literaturi. Osim toga Ferdinand izda još i rješenje kojim bijaše osnovana na akademiji katedra "za ilirski jezik i književnost", a cenzor Mátsik dignut sa službe koja je povjerena Hrvatu Pavlu Muhiću.

Ustavna borba od 1845. do 1848. Sve su to bili znaci po kojima je Narodna stranka mogla zaključivati da su na dvoru skloni njezinim političkim ciljevima. Ali svu tu radost doskora zagorči s mnogo kapi stranačke žuči najznatnije pitanje tadašnje hrvatske politike, naime pitanje restauracije zagrebačke županije, što još od maja 1842. nije silazilo s dnevnog reda. Rješenje toga pitanja povjeri kralj banu Halleru, imenovavši ga još i velikim županom zagrebačkim, a on počne nato pripremati sve potrebno za izbor. Upravo zato nije po Ferdinandovu nalogu sazvao hrvatski sabor da po razlazu požunskog proglasi od kralja sankcionirane zakone i da primi izvještaj svojih poslanika. Ali i obje stranke, narodna i madžaronska, bijahu također zaokupljene novim izborom na kojem se ponajviše radilo o tome kako će biti sastavljene listine plemića izbornika. Kad je napokon poslije mnogih bučnih županijskih skupština uspjelo madžaronima da ban i župan Haller proglasi njihovu listinu pravovaljanom, onda im bijaše zajamčen rezultat same restauracije. Dana 28. i 29. jula 1845. pobijedili su na izborima madžaroni uz pomoć turopoljskih glasova s 315 glasova (1289:974), izabravši podžupanom svoga kandidata Josipa Žuvića protiv narodnjaka Benka Lentulaja. Izbor se obavljao pod svodom koji je spajao oba dvorišta nekadašnje banske polače i prezidijalne vladine zgrade, a dovršio se oko sedam sati uveče. Poslije toga izišli su narodnjaci iz svoga dvorišta (u današnjoj prezidijalnoj zgradi) na Markov trg i stali silaziti Kamenitom ulicom u Donji grad. Dok su još posljednji redovi narodnjaka ostavljali trg, puče iznenada s tavanskog prozora kuće madžarona Tadije Ferića[51] jak hitac, bez sumnje u znak veselja s madžaronske pobjede, jer ranio nije nikoga. Taj hitac prouzroči među preostalim narodnjacima i nekim drugim radoznalim gledaocima veliko ogorčenje. Nato ban Haller naloži vojsci, koja je za sve vrijeme izbora bila postavljena na Markovu trgu, da trg isprazni i zatvori sve ulice što do njega vode. Uza sve to ipak je ostalo na trgu i na početku Gospodske ulice nekoliko narodnjaka i mirnih gledalaca, a kad je mladi ilirac Mirko Bogović izvukao svoju sablju i njome se oborio na jednog časnika, jer ga je napao osornim riječima, dade potpukovnik Sartory glasnu zapovijed vojsci da puca. Tako pade 29. jula oko pola osam uveče više ljudi mrtvih, a još više ih je ostalo teško ili lako ranjeno.[52]

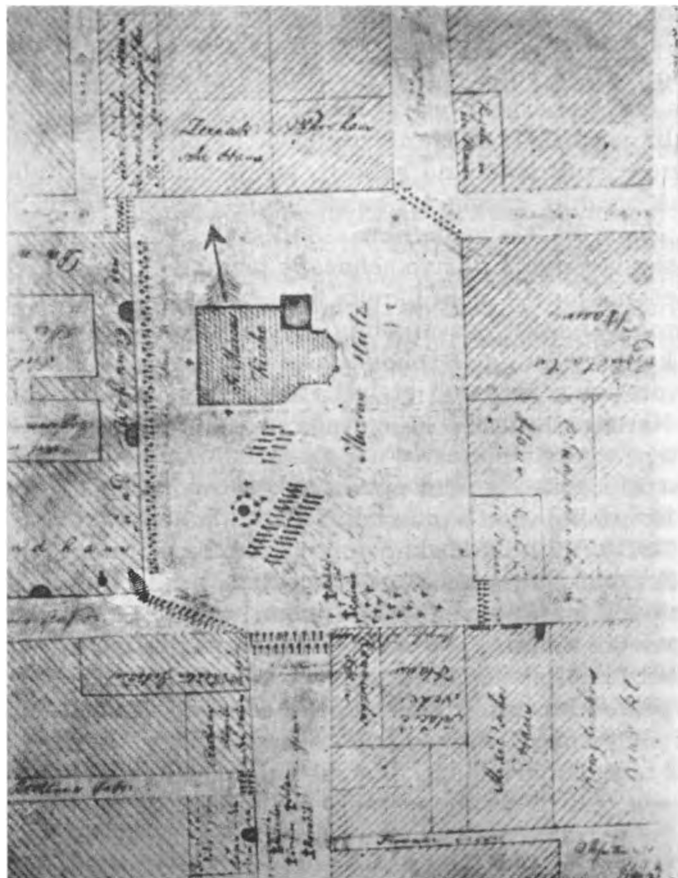
Taj užasni događaj prekide u prvi mah sve odnose između Narodne stranke i bana Hallera, jer je ona u njemu gledala "krvnika svoje braće".

---

51 Danas kuća na Trgu Stjepana Radića br. 3.

52 [Sam je Sartory izjavio da "nitko nije naredio paljbu". Čini se da je do pucnjave doista došlo bez ikakva naloga. Usp. novije podatke u prilozima: A. Ivić, Kako su kneza Metternicha izviestili o srpanjskom krvoproliću na Markovu trgu 1845, Vjesnik hrv. drž. arhiva IX-X, 1941, i Stj. Antoljak, Dva nepoznata dokumenta o prilikama u Hrvatskoj godine 1845, Nastavni vjesnik L, 1941/2.]

Tako je kod nastavljene restauracije zagrebačka županija došla sasvim u ruke madžarona, koji održaše 5. augusta veliku skupštinu pod predsjedanjem prvog podžupana Žuvića, jer je Haller odmah po obavljenoj restauraciji zatražio od kralja otpust. Zaključci stvoreni ponajviše Josipovićevom inicijativom išli su za tim da se obustave "Narodne novine"

Suvremeni crtež koji prikazuje položaj na Markovu trgu (danas Trg Stj. Radića) i u okolnim ulicama u času katastrofe 29. srpnja 1845. ("Srpanjske žrtve")

i Gaju uzme tiskara, da se vrati u Hrvatsku stari pravopis s kajkavštinom, dok su štokavštinu ograničili na Požegu i Osijek, "budući da zajednički hrvatskoslavonski jezik ne postoji", i da se seljačkom plemstvu "potvrdi pravo" da lično *(viritim)* dolazi na hrvatski sabor s pravom mjesta i glasa. Svojim zastupnicima, što ih je skupština izabrala za hrvatski sabor, Kolomanu Bedekoviću i Josipu Brigleviću, dadoše uputu da se imaju usprotiviti svim prijedlozima što bi smjerali na slabljenje što tješnje veze s Ugarskom, a naročito obnovi hrvatske samostalne vlade. Ali najteži grijeh počini ova skupština kad je proglasila na prošlom požun-

skom saboru stvorene zakone, i to najprije na madžarskom, a zatim na latinskom jeziku; time je povrijedila bitno hrvatsko pravo, jer to bijaše kompetencija samo hrvatskog sabora. Uto se ban Haller poče spremati da sazove hrvatski sabor. Narodna stranka, uvjerivši se, međutim, da ban nije kriv nesreći od 29. jula, stupi s njime opet u doticaj. Pobjedom madžarona u zagrebačkoj županiji postala je opasnost od seljačkoga turopoljskog plemstva za hrvatski sabor još veća, pa je stoga Narodna stranka išla prije svega za tim da sazna šta ban o tome misli. Kad je ban uvjerio njezino vodstvo – a to su tada bili grof Janko Drašković, grof Jurica Oršić i barun Franjo Kulmer od velikaša, zagrebački biskup Juraj Haulik od prelata, a Ivan Kukuljević od plemstva[53] – da seljačko plemstvo neće sudjelovati na saboru "s pravom mjesta i glasa", onda se Narodna stranka mogla s pouzdanjem spremati na sabor koji se sastade u Zagrebu 23. septembra 1845. I doista, na sabor je dovelo madžaronsko vodstvo mnoštvo seljačkog plemstva, ali kad je pročitano kraljevo rješenje (od 14. sept.) kojim je dano pravo glasa na hrvatskom saboru samo banskim pozvanicima i zastupnicima oblasti (županija, gradova i kaptola), onda je seljačko plemstvo zajedno s madžaronima ostavilo dvoranu, a preostali staleži stvoriše više zaključaka u smislu programa Narodne stranke. Prije svega uređen je sastav hrvatskog sabora, kojim je seljačko plemstvo u masama isključeno, a dobili su mjesto i glas srpski grčko-istočni episkopi;[54] zatim zaključiše da se kralj zamoli da Hrvatskoj vrati samostalnu vladu, kako ju je imala za Marije Terezije (1767-1779), da se akademija podigne na potpuno sveučilište, a zagrebačka biskupija uzvisi na samostalnu, od Ugarske nezavisnu nadbiskupiju. Tek što se poslije toga sabor razišao (14 okt.) odstupi ban Haller, a banske poslove preuze po starom običaju zagrebački biskup Juraj Haulik.

Kad se primaklo vrijeme da se poslije izminula trogodišta opet sastane požunski sabor, sastao se prije toga hrvatski u Zagrebu 18. oktobra 1847. U to je doba već sva Ugarska bila uzavrela bujnim narodnim životom, a na čelu je pokreta stajao radikalni i demokratski Ludovik Kossuth, koji je tražio potpunu samostalnost demokratske a ne staleške Ugarske, s vladom odgovornom saboru narodnih zastupnika i s Austrijom vezane samo personalnom unijom. Takvu je Ugarsku zamišljao kao jedinstvenu državu od Karpata do Jadrana, u kojoj ima samo jedan politički madžarski narod. Imajući pred očima takvu političku situaciju u Ugarskoj, hrvatski je sabor pod predsjedanjem biskupa Haulika također pregnuo da stvori zaključke koji su išli za oslobođenjem od madžar-

53 U to doba nije Gaj igrao nikakve važnije političke uloge, štaviše, vodstvo Narodne stranke je u neku ruku od njega zaziralo, mada Gaj nije dao tome pravog povoda. Kako Gaj nije bio plemić, nije sudjelovao ni u županijskim ni u saborskim sjednicama. – [Da Gaj nije ni tada izgubio svaki utjecaj na politički život, dokazuju pisma koja mu je 1845. i 1846. slao bar. Franjo Kulmer iz Beča i njegova uloga u povezivanju Narodne stranke s ugarskim konzervativcima od 1845. dalje.]

54 [Osim toga je broj zastupnika koje šalje svaka županija povećan s pet zastupnika, nevezanih instrukcijom i bez prava da glasaju u donošenju zaključaka.]

skoga gospodstva, ali inače nije htio da se savez s ugarskom krunom raskine. Prije svega izabra sabor za Požun Hermana Bužana u gornju kuću, a Metela Ožegovića i Josipa Bunjika (velikog bilježnika požeške županije) u donju, a zatim zaključi na prijedlog saborskog odbora da se hrvatski jezik ima "uzvisiti na onu čast, vrijednost i valjanost koju je dosada uživao latinski jezik" (23. okt. 1847). Još je obnovljen raniji zaključak (od 1845) o stvaranju samostalne hrvatske nadbiskupije u Zagrebu, o sjedinjavanju Dalmacije i Rijeke s Hrvatskom, a naposljetku je sastavljena uputa za požunske poslanike, koja im nalaže da imaju braniti hrvatska prava kao i pripadnost Slavonije i Primorja Hrvatskoj; nadalje se u njoj kaže još i ovo: "Saborski poslanici neće nipošto dopustiti uvođenje madžarskog jezika kao nastavnog u gimnazije i akademiju ovih kraljevina, jer staleži i redovi žele da se u Hrvatskoj uvede kao nastavni jezik naš narodni jezik", i: "U dokaz bratske ljubavi prema ugarskoj braći služit će se poslanici već sada madžarskim jezikom (na požunskom saboru)". Kad je potom hrvatski sabor zaključen (27. okt.), staleži su ostavili dvoranu u uvjerenju da su položili zdravu osnovu modernoj Hrvatskoj. Sabor od 1847. posljednji je hrvatski staleški sabor.

Požunski sabor 1847. i 1848. Požunski je sabor otvorio kralj Ferdinand 12. novembra izrekavši tom prilikom madžarskim jezikom ovo: "Radujem se da ovdje vidim sabrane staleže i redove Kraljevine Ugarske. Moje očinske namjere pokazuju kraljevske propozicije; primite ih s povjerenjem." Činjenica da je kralj poslije vijekova prvi put otvorio sabor na madžarskom jeziku, izazvala je među Madžarima neopisivo oduševljenje, ali je i ojačala njihove dalekosežne nade. Prije svega, sabor je jednoglasno izabrao palatinom nadvojvodu Stjepana, sina palatina Josipa (umro 13. jan. 1847), a zatim je započeo vijećanje uzevši doskora (18. nov.), na Josipovićev prijedlog u raspravu tužbu zagrebačke županije da su hrvatski poslanici "nezakoniti" jer su tobože izabrani "s isključe-

Strohberger, Trg sv. Marka u Zagrebu 1844 – Gradski muzej, Zagreb

njem plemstva" od nekakve "skupštine od 60 ljudi". Mada su hrvatski poslanici u toj stvari poricali ugarskom saboru kompetenciju na osnovi zakona (CXX: 1715, LVIII: 1791), ipak sabor prihvati tužbu i preda je na izvještaj zasebnom odboru "za ispitivanje hrvatskih smutnja", kojemu predsjednik bijaše vođa Madžara na tom saboru, Ludovik Kossuth. Taj pozva nato hrvatske poslanike preda se da im sudi. Ali Hrvati odbiše poziv porekavši ugarskom saboru pravo da prosuđuje pravovaljanost njihova mandata: i tako bijaše namjera Kossuthova osujećena. Iz osvete uzme sabor (7. jan. 1848) u raspravu zakonsku osnovu "o madžarskom jeziku i narodnosti". Ta je osnova prije svega određivala za "Ugarsko primorje" da se svi njegovi uredi i činovnici imaju u službenom saobraćaju s ugarskim oblastima i činovništvom dopisivati jedino u madžarskom jeziku, a u domaćim se poslovima "mogu uz madžarski jezik služiti samo još talijanskim". "Županijama požeškoj, virovitičkoj i srijemskoj" ostavlja se u upotrebi "još samo šest godina latinski jezik, računajući od razlaza ovog sabora". Osim toga osnova traži da svi ugarski novci imaju biti providđeni ugarskim grbom i madžarskim natpisima kod svih građanskih, financijskih (komorskih) i vojničkih javnih zavoda, u "ugarskim lukama, na brodovima ugarskih trgovaca i na drugim ugarskim brodovima" ima se upotrebljavati jedino državni (ugarski) grb i ugarske narodne boje (zastava), a tako dobivaju i svi službeni pečati madžarske natpise. Sve se ovo odnosi i na Hrvatsku (užu), čije se oblasti i sudišta imaju odmah dopisivati sa svim ugarskim oblastima i sudištima jedino madžarski, a samo za domaću upotrebu ostavlja im se latinski jezik; time se očito htio izigrati zaključak hrvatskog sabora o hrvatskom službenom jeziku. Najzad je osnova tražila da se madžarski jezik ima učiti obligatno u svim hrvatskim školama, dakle i u pučkim. Potom je sabor tu zakonsku osnovu prihvatio; donja kuća bez preinake, unatoč prosvjedu hrvatskih poslanika, a gornja tek uz neke neznatne promjene. U toj situaciji nije hrvatskim poslanicima preostalo ništa drugo nego obratiti se na kralja s molbom da bi uskratio sankciju ovoj osnovi koja je značila propast Hrvatske.

Uto bukne 24. februara 1848. u Parizu buna (februarska revolucija), koja otjera s prijestolja kralja Ludovika Filipa i proglasi "drugu republiku". Ta je buna bila znak za opći pokret gotovo po cijeloj zapadnoj i srednjoj Evropi. Taj pogodni čas, dakle, iskoriste Madžari tako da su na Kossuthov prijedlog 3. marta zaključili u donjoj kući da se kralju pošalje adresa neka bi Ugarskoj dao odgovornu vladu i odobrio čitav niz reforma s obzirom na upravu i politiku. Ali od toga nije bilo ništa jer se gornja kuća kratila da primi adresu. Deset dana poslije toga bukne u samom Beču buna protiv Metternicha i njegova policajnog i reakcionarnog sistema (13. marta). Nato kralj Ferdinand otpusti sjutradan Metternicha, proglasi slobodu štampe i obeća (15. marta) austrijskim narodima ustav na osnovi odgovorne parlamentarne vlade. Tim je obećanjem dvor riješio to pitanje i za Ugarsku i Hrvatsku, jer sve ono što je dao Austriji nije se moglo uskratiti njima. Na glas o bečkim događajima prihvati i gornja kuća Kossuthovu adresu, a zatim cijeli sabor zatraži putem

svečane deputacije od kralja još i ukinuće staleštva i sabor sastavljen od izabranih narodnih zastupnika, narodnu vojsku (domobranstvo), odgovorno i od austrijske vlade nezavisno ministarstvo, ukinuće cenzure, izjednačenje svih staleža općim plaćanjem poreza i potpuno ukinuće kmetstva, urbara i crkvene desetine. Kralj Ferdinand je 16. marta primio u Beču deputaciju Madžara pod vodstvom palatina Stjepana, a drugi dan izišao je kraljevski reskript kojim je obećano odgovorno ministarstvo. Nato je po palatinovu nalogu grof Ludovik Batthyány sastavio popis ministara i iznio ga 23. marta pred staleže donje kuće. Međutim, u Beču nastadoše velike poteškoće kod sankcioniranja zakonske osnove o ministarskoj vladi, kad ju je sabor podastra, a najviše su protiv nje radili neki madžarski konzervativni velikaši, na čelu im barun Samuel Jósika. U tom je smislu kralj odaslao novi reskript na sabor i 7. aprila imenovao prvo ugarsko neovisno i odgovorno ministarstvo s grofom Ludovikom Batthyányjem kao predsjednikom. U to ministarstvo ušli su uz druge još i Kossuth kao ministar financija, herceg Pavao Esterházy kao ministar na kraljevu dvoru *(a latere)*, a Franjo Deák kao ministar pravosuđa. Tri dana kasnije došao je u Požun na sabor kralj Ferdinand u pratnji brata nadvojvode Franje Karla i njegova sina Franje Josipa, pa je sjutradan 11. aprila sankcionirao zakone stvorene na saboru 1848. Od tih je zakona određivao članak V da će odsada zastupati na saboru, koji se ima svake godine sastajati u Pešti, "županiju virovitičku 4 zastupnika, srijemsku 3, počešku s kr. slob. gradom Požegom 2, Riječki kotar (s Bakrom) 1, Hrvatsku 18, Hrvatsku krajinu 8, a Slavonsku krajinu 3". Zakonska osnova o "madžarskom jeziku i narodnosti" nije dobila sankcije, samo je čl. XXI određivao da "ugarske narodne boje i državni grb imaju upotrebljavati svi ugarski brodovi", dok se "pridruženim stranama" *(a kapcsolt részeknek)* dopušta "da se mogu uz boje i grb zemlje (tj. Ugarske) složiti i svojim bojama i grbom". Još istog je dana, 11. aprila, kralj zaključio posljednji ugarski staleški sabor i opet kratkim madžarskim govorom, na što su hrvatski poslanici pošli kući s uvjerenjem da njihovu domovinu čekaju burni dani.

Ban Jelačić. Međutim se i u Hrvatskoj dogodiše krupni događaji. Još 16. marta došao je u Beč barun Franjo Kulmer i savjetovao nadvojvodi Ludvigu[54a] (kraljevu bratu) da se imenuje banom – o čemu se upravo radilo još prije njegova dolaska – pukovnik prve banske regimente, popularni barun Josip Jelačić. Još je istog dana ovo imenovanje zaključeno, ali dekret kojim je Jelačić imenovan i generalom te zapovjednikom obiju banskih regimenata datiran je 23. marta. Za sve to nije se još znalo u Zagrebu kad su Gaj[55] i Kukuljević sazvali veliku skupštinu za 25. marta, na kojoj zaključiše pred kralja iznijeti po svečanoj deputaciji

54a [U Šišićevu tekstu pogrešno: nadv. Ivanu. Usp. iduću bilješku.]

55 [Gaj nije sudjelovao u sazivanju ove skupštine jer je već 16. III otputovao u Graz k nadvojvodi Ivanu, a zatim u Beč, zalažući se, na svoju ruku, za Jelačićevo imenovanje. U Zagreb se vratio tek uoči skupštine, uvečer 24. III.]

ove "narodne želje": da se Jelačić imenuje banom,[56] da se hrvatske zemlje (Hrvatska, Slavonija, Vojna krajina, Dalmacija i Rijeka) ujedine, da se narodu dade odgovorna vlada nezavisna od ugarske, stalni hrvatski zastupnički sabor i ukinuće posljednjih ostataka kmetstva kao i staleštva.[57]

Jelačićevo imenovanje banom označava krizu madžarsko-hrvatskih odnosa u posljednjim decenijima. Budući da u novo ugarsko ministarstvo nije ušao nijedan Hrvat, znali su Hrvati da se sada radi o opstanku Kraljevine Hrvatske. Stoga je ponovno odlikovanje bana Jelačića podmaršalom i zapovijedajućim generalom u Hrvatskoj i u Vojnoj krajini izazvalo općenitu radost i velike nade. Te se nade još povećaše kad je ban 19. aprila izdao na sve hrvatske oblasti okružnicu da "dok se ne sastane hrvatski sabor ima svako poglavarstvo i općina djelovati pod ličnom odgovornosti u svom djelokrugu i ni od koga primati ni-

Ban barun Josip Jelačić

kakvih službenih naloga (naime od ugarske vlade)"; već se mogu samo na bana obraćati, kao na vrhovnoga zemaljskog glavara imenovana od kralja. Tom je okružnicom Hrvatska prekinula mnogovjekovne veze s Ugarskom. Uskoro potom izdao je ban naredbu (18. maja) kojom je ras-

56 [U "Zahtivanjima naroda" od 25. III ne govori se u tač. 1 o imenovanju Jelačića za bana nego ga skupština sama bira.]

57 [U tač. 14 zahtijeva se "odrješenje podanikah (kmetovah) od robote ili tlake i zatim od podaničtva"; u tač. 12 "jednakost sviuh bez razlike stališa i vjere pred sudom", a u tač. 13 "jednakost nošenja teretah ili plaćanje štibre i daće sviuh bez razlike stališah".]

pisao izbore u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj krajini za 191 zastupnika, dok su virilisti napose pozvani banskim pismom. Sabor se sastao u Zagrebu 5. juna te je odmah instalirao Jelačića; pri tom je kao instalator fungirao srpski patrijarh Josif Rajačić, u znak sloge Hrvata i Srba.[58] Zatim je sabor prije svega primio izvještaj svojih požunskih poslanika, ali ugarskog zakona od 1848. nije proglasio, već je sam zaključio ukinuće kmetstva[59] i opće plaćanje poreza, to jest prestanak feudalizma nakon tolikih vijekova. U pogledu budućeg odnosa Hrvatske prema Ugarskoj sabor se postavio na federalističko stanovište, izrazivši želju da se Monarhija uredi po uzoru Švicarske s nezavisnim narodnim vladama, ali s centralnim parlamentom i vladom u Beču za vanjsku politiku (diplomaciju), vojsku, financije i trgovinu.[60] Sabor nadalje zaključi da se banska vlast ima obnoviti "od Drave do mora", a Krajina i Dalmacija sjediniti s Hrvatskom. Za posrednika između Hrvatske i dvora izabran je na saboru barun Franjo Kulmer.

U to vrijeme razviše Madžari jaku agitaciju u Slavoniji. Stoga se ban zaputi onamo te je opet čvrsto sveže s materom zemljom; jedini Osijek držao je s Madžarima. Nato Jelačić ode u Beč, gdje su Madžari mislili posredovanjem nadvojvode Ivana postići izmirenje s Hrvatima. Na konferenciji s madžarskim ministrima ban iznese kao uvjete pomirbe da se ugarska ministarstva rata i financija sjedine s centralnom vladom u Beču, dok će preostala ministarstva Hrvati priznati samo ako im se zajamči potpuna unutarnja nezavisnost s općenitom upotrebom hrvatskog jezika, pa i na ugarskom saboru.[61] Ali Madžari ne htjedoše prihvatiti tih uvjeta, a Jelačić se tada vrati u Zagreb s uvjerenjem da će doskora doći do oružana sukoba s Madžarima. Velikom žurbom stao je kupiti i opremati krajiške čete, a Rijeku zaposjedne vojničkom silom.[62] Otada je Rijeka sve do 1867. sastavni dio Hrvatske. Kad su sve priprave bile gotove, navijesti 7. septembra (u tajnom sporazumu s bečkim dvorom)[63] ugarskom ministarstvu rat riječima: "Mi hoćemo jednakost i ravnopravnost svih naroda i narodnosti što živu pod ugarskom krunom. Budući da ugarsko ministarstvo drži da ne može pristati na ove uvjete, nalaže

58 [Zagrebački biskup Juraj Haulik, koji bi prema običaju trebao da izvrši instalaciju, nije se u to vrijeme nalazio u Zagrebu.]

59 [Kmetski su odnosi, zajedno s tlakom i urbarijalnim daćama kao i crkvenom desetinom, ukinuti već odlukom zajedničkog sabora u mjesecu ožujku, a u Hrvatskoj je ban Jelačić svojim "otvorenim pismom" od 25. IV proglasio da su seljaci "na vieke od tlake gospodske i svake daće urbarijalske i desetine crkvene oslobođeni". Taj je proglas hrvatski sabor potvrdio, ostavivši otvorenim pitanje seljačkih obaveza na izvanselišnim (gornim) i alodijalnim zemljama, a nije potpuno riješio ni pitanje pašnjaka i šuma.]

60 [Financije i trgovina trebale su da budu zajedničke samo ukoliko se odnose na zajedničke poslove i trgovačke odnose s inozemstvom.]

61 [Osim toga, ban je, na osnovu odluke hrvatskog sabora, zahtijevao da se vojvođanskim Srbima prizna pravo na samostalnost.]

62 Hrvatska je vojska zaposjela Rijeku 31. VIII.

63 [Riječi u zagradama unio je Šišić u tekst kakav je ušao u knjigu: Jugoslovenska misao, str. 156/7.]

nam čast i dužnost da pokušamo zadnje: da se latimo oružja". Prije odlaska osnova ban u Zagrebu bansku vladu s pet odsjeka: za pravosuđe, unutarnju upravu, bogoštovlje s nastavom, vojne poslove i za financije, kamo su potpadali još i trgovački i gospodarski poslovi. Banskim je namjesnikom učinio Mirka Lentulaja, a zatim krenuo u Varaždin, gdje se sabralo oko 40.000 vojnika, većim dijelom krajišnika.

Jelačić je prešao Dravu 11. septembra, ušao u Čakovac i odmah proglasio Međumurje sastavnim dijelom Hrvatske. Potom je krenuo preko Kaniže i Stolnog Biograda prema Budimu. Međutim je ministarstvo grofa Batthyányja zbog Jelačićeva istupa podnijelo kralju Ferdinandu molbu za demisiju, na što madžarski sabor povjeri privremeno vođenje

MI BARON
JOSIP JELAČIĆ
od Bužima,

Početak proglasa bana Jelačića o ukidanju feudalnih odnosa u Hrvatskoj (25. IV 1848)

državnih poslova Ludoviku Kossuthu (s još dva ministra), a 16. septembra izabra ga i predsjednikom odbora "za zemaljsku obranu". Ovim se posljednjim događajem počinje takozvana madžarska revolucija od 1848-1849. Kossuth je grozničavom brzinom počeo organizirati narodni otpor, našavši u madžarskoj inteligenciji prikladne suradnike, a u fanatiziranim masama nepresušivo vrelo snage. Međutim se postavio na čelo madžarske vojske sam palatin nadvojvoda Stjepan u želji da krene protiv Jelačića, ali mu iz Beča naložiše da u bana ne dira. Nato je palatin predao vrhovno zapovjedništvo generalu Mógi i požurio se u Beč odrekavši se palatinske časti (25. sept.). Nadvojvoda Stjepan bijaše pos-

ljednji ugarski palatin. General Móga je pošao s vojskom u susret Jelačiću, koji je već ostavio Stolni Biograd. Između Pákozda i Velenceja došlo je 29. septembra do bitke koja ostade neodlučna mada je na desnom krilu i u centru hrvatska vojska održala potpunu pobjedu.[64] Sutradan zaište Jelačić primirje od tri dana, ali već drugi dan (30. sept.) okrene prema Beču, gdje su se opet spremali ozbiljni događaji, a 6. oktobra planula je u gradu buna koja primora dvor da se preseli u Olomouc. Tako je grad sasvim došao u ruke ustanika, koji se u njemu utvrde i spreme na otpor. Uto je stigao i Jelačić pod Beč te ga počne zajedno s carskom vojskom, kojom je zapovijedao knez Windischgrätz, opsjedati. Ali gradu pohrli u pomoć madžarski general Móga; njega Jelačić kod Schwechata ametice potuče (30. okt.), na što se drugi dan Beč predade pobjednicima, dok je Kossuth zamijenio Mógu veoma sposobnim mladim generalom Arturom Görgeyem. Sada su imali Jelačić i Windischgrätz udariti na Ugarsku i primorati je na pokornost. Budući da se Ferdinand V nije smatrao doraslim novoj političkoj situaciji, odreče se 2. decembra u Olomoucu ugarsko-hrvatske i carske krune, a jer je i brat njegov Franjo Karlo učinio isto, prijeđu obje krune u smislu nasljednog zakona na njegova 18-godišnjeg sina, nadvojvodu Franju Josipa.

V
FRANJO JOSIP I i KARLO IV
(1848-1918)

Izvori. – Dnevnik Sabora trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, držana u glavnom gradu Hrvatske godine 1861, Zagreb 1862; Dnevnik Sabora... od godine 1865.-7, Zagreb 1867; Dnevnik sabora... od 1868. dalje; B. Šulek. Naše pravice, Zagreb 1868; I. Bojničić, Zakoni o ugarsko-hrvatskoj nagodbi, Zagreb 1911: Brzopisna izvješća pokrajinskoga sabora dalmatinskoga, Zadar 1890-1914; R. W. Seton-Watson, Die südslawische Frage im Habsburger Reiche, Leipzig 1913. (prilozi, str. 455-632).

F. Šišić, Korespondencija Rački-Strossmayer I-IV, Zagreb 1928-31. (obuhvaća razdoblje 1860-94); J. J. Strossmayer. Dokumenti i korespondencija I, 1815-59. Zagreb 1933; M. Cepelić – M. Pavić, J. J. Strossmayer, biskup bos.-djakovački i srijemski, g. 1850-1900. Zagreb 1900-04; T. Smičiklas, Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera i izbrani njegovi spisi i govori, rasprave, okružnice, Zagreb 1906; V. Košćak, Strossmayerova ostavština u Arhivu JAZU, HZ XI-XII, 1958/9; Strossmayerova ostavština – ostali fondovi, HZ XIII, 1960; M. Prelog, Miškatovićevi listovi Perkovcu, JNj IX/II, 1925. (pisma su iz g. 1868); M. Pavlinović, Nepublicirana historična pisma (Studije, eseji, prikazi, IV), Zagreb 1930. (iz korespondencije Mihovila Pavlinovića); Obzor – jubilarni broj 1910 (u stvari opširan prikaz političkog razvoja 1860-1910, dat kroz značajnije "Obzorove" članke te biografije i obilatu korespondenciju najistaknutijih političkih ljudi); Narodni list, Zadar 1912, jubilarni broj.

---

64 Pobjedu pripisivale su sebi još tada obje strane: Hrvati su je prozvali pobjedom kod Velenceja, a Madžari pobjedom kod Pákozda, već prema mjestima svojih uspjeha. – [Netačan datum bitke u Šišića (28. IX) ovdje je ispravljen.]

K. Šegvić, Prvo progonstvo Eugena Kvaternika, Zagreb 1907; Drugo progonstvo E. K-a, 1907. (nekritičko izdanje jednog dijela Kvaternikova dnevnika iz razdoblja 1858-67).

A. Starčević, Djela I-III, Zagreb 1893-96. (nedovršeno); B. Jurišić, Ante Starčević. Izabrani spisi. Zagreb 1943; Mihovil Pavlinović, Različiti spisi 1869-1874, Zadar 1875; A. Radić, Sabrana djela I-XIX, Zagreb 1936-39. (s indeksom B. Magovca, O čem je pisao A. R.).

M. Zoričić, Statističke crtice o kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, 1885; Popis žiteljstva godine 1890, Zagreb 1890; Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU 125, 1896; F. Vrbanić, Jedno stoljeće u razvoju žiteljstva Hrvatske i Slavonije, Rad JAZU 140, 1899; Prilozi gospodarskomu razvoju hrv.-slav. Krajine u 19. vijeku, Rad JAZU 144, 1900; Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri 1892-1919, Istor. Arhiv KPJ IV, Beograd 1950; M. Gross, Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX stoljeća. Izabrani izvori. Zagreb 1957.

F. Šišić, Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919, Zagreb 1920; A. Mandić, Fragmenti za historiju ujedinjenja. Prilozi novijoj jugosl. historiji I. JAZU, 1956; B. Krizman, Izvještaji D. T. Simovića, delegata Srpske vrhovne komande kod vlade Narodnog vijeća SHS g. 1918, HZ VIII, 1955; D. Foretić, Nekoliko dokumenata o pobuni mornara u Boki Kotorskoj 1918 (ćir.), Istor. Zapisi VII, knj. X, 1954; B. Stulli, Prilozi građi o ustanku mornara u Boki Kotorskoj, AVj I, 1958.

J. Trdina, Bahovi huzarji in Iliri. Spomini iz moje profesorske službe na Hrvaškem (1853-67). Ljubljana 1903. i ^{2}1951. (Zbrano delo 3.); E. Kvaternik, Gorke uspomene, Hrvatska 1871, br. 4-13; M. Makanec, Moja izpovjed narodu, Kraljevica 1876. (zapravo 1877; članci iz razdoblja 1869-75, objavljeni u "Primorcu"); J. Živković, Politički pabirci iz nedavne prošlosti Hrvatske ili Kako je nastala hrv.-ug, nagodba, Zagreb 1892; F. Folnegović, Doživljaji i dojmovi, Zagreb 1902; Stj. Radić, Kako sam postao svoj gospodar, Božićnica, Zagreb 1922; Moj politički životopis, Božićnica, 1926; M. Pavlek Miškina, Početak hrvatskoga seljačkoga pokreta, Zagreb 1937; A. Trumbić, Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija. (Iz mojih političkih uspomena.) Zagreb 1936; F. Supilo, Politika u Hrvatskoj, Rijeka 1911. i Zagreb ^{2}1953. (članci iz Riječkog Novog Lista); Otvoreno pismo F. Supila zastupnika delničko-čabarskog kotara svojim izbornicima, Zagreb 1910; H. Hinković, Iz velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata. Zagreb 1927; F. Potočnjak, Iz emigracije I-IV, Zagreb 1919-26; D. Šepić, Trumbićev "Dnevnik", HP V, 1959; Iz korespondencije Frana Supila, AVj I-II, 1958-59; A. Pavelić, Stvaranje Narodnog vijeća u Zagrebu, Zagreb 1935.

M. Marjanović, Hrvatska Moderna. Izbor književne kritike I (1897-1900). Noviji pisci hrvatski 3, 1951.

B. Krizman, Zapisnici Središnjeg odbora "Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba" u Zagrebu, Starine 48, 1958.

Literatura. – R. Horvat, Najnovije doba hrvatske povijesti, Zagreb 1906; J. Horvat, Politička povijest Hrvatske, Zagreb 1936; Političke stranke kod Hrvata i njihova ideologija, Beograd 1939; V. Bogdanov, Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb 1958; F. Šišić, Jugoslovenska misao. Istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja. Beograd 1938; M. Vladisavljević, Državnopravni položaj Hrvatske u okviru Habsburške monarhije, Bibl. Politika i društvo 10, 1937; Hrvatska autonomija pod Austro-Ugarskom, Beograd 1939; B. Šulek, Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882, Zagreb 1883; M. Marjanović, Savremena Hrvatska, Beograd 1913; M. Polić, Parlamentarna povjest kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa bilješkama iz političkog, kulturnog i društvenog života I (1860-67) i II (1867-80),

Zagreb 1899-1900; R. W. Seton-Watson, Die südslawische Frage im Habsburger Reiche, Leipzig 1913; V. Novak, Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj, Zagreb 1948. (2., skraćeno izdanje, Sarajevo 1960, pod naslovom: Velika optužba).

H. Friedjung, Oesterreich von 1848 bis 1860, I-II/1, Stuttgart 1908; N. Andrić, Pod apsolutizmom, Zagreb 1906; B. Drechsler, Dr. Ante Starčević. Književna studija iz doba apsolutizma. HK VII, 1912; J. Šidak, Autobiografski spisi J. Trdine kao izvor za hrvatsku povijest, ZČ VIII, 1954.

G. Novak, Pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom 1860-61, HZ VI, 1953; V. Bogdanov, Borba za ujedinjenje s Dalmacijom u Hrvatskom saboru iz godine 1861, ZR X, 1961; Uloga Vojne Krajine i njenih zastupnika u Hrvatskom saboru 1861, Zbornik HI JAZU III, 1960; F. Šišić, Kako je Hrvatska izgubila Međumurje godine 1860/1, Obzor Spomen-knjiga 1860-1935; Rijeka i riječko pitanje, Veda II, 1912; J. Nagy, Historijsko pravo u pokretima šezdesetih godina, Sveslavenski zbornik, Zagreb 1930; R. Maixner, La propagande antiautrichienne de Tkalac en 1866, Annales... VIII-IX, 1944/5. (usp. prikaz Lj. Kuntić, u HZ II. 1949); M. Prelog, Miškatović i Perkovac, JNj IX/I, 1925, i u knjizi: Portreti i članci, 1926; V. Novak, Jedno sporno pitanje iz srpskohrvatskih odnosa šezdesetih godina prošloga veka, IČ I, 1948; Lj. Kuntić, Prilog politici hrvatske opozicije 1865-1868, HZ X, 1957; O nekim osnovama za politiku hrvatskih građanskih stranaka u XIX. stoljeću, Zbornik FF, Odsjek za povijest 2, Zagreb 1959; F. Šišić, Ideje biskupa Štrosmajera (ćir.), Ratnik, Beograd 1928. i pos.; V. Novak, Franjo Rački (ćir.), Beograd 1958; K. Šegvić, Dr. Ante Starčevič. Njegov život i njegova djela. Zagreb 1911; J. Horvat, Ante Starčević, Kulturno-povijesna slika, Zagreb 1940; V. Bogdanov, Ante Starčević i hrvatska politika, Zagreb 1937; Starčević i stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnaslavenskih naroda, Zagreb 1951; A. Cesarec, Ideološka pozicija E. Kvaternika, Izraz II, 1940; Kriza stranke prava i naši "komunari", Izraz III, 1941, i pos., Zagreb 1951; F. Šišić, Eugen Kvaternik i Rakovička buna, JNj X/I i pos., 1926; M. Nehajev, Rakovica, Zagreb 1932; G. Jakšić, Rakovička buna, Šišićev zbornik, 1929; J. Šidak, Značenje Rakovice u austrijskoj politici 1871, HP VII, 1961; Lj. Kuntić, Kvaternik i ustanak u Rakovici 1871 godine, HP I, 1954; E. Kvaternik prema nekim pitanjima hrvatske politike, Radovi FF, Odsjek za povijest 1, Zagreb 1959; Slovenija u političkom programu Stranke prava do 1871, godine, JZ III, 1958. (usp. ocjenu D. Kermavnera u bilješkama uz I. Prijatelja, Slovenska kulturno politična in slovstvena zgodovina 1848-1895, IV, 1961, str. 600-616); R. Maixner, Preradovićevo posredovanje između narodnjaka i Lónyaya g. 1871/2, Građa za povijest književnosti hrvatske 24, 1953; R. Horvat, Ivan Mažuranić, Hrvatsko kolo XI, 1930; A. Barac, Mažuranić, Zagreb 1945; M. Nehajev, O Ivanu Mažuraniću, kancelaru i banu, HR 1930. i u knjizi: Studije i članci II, Zagreb 1944; M. Gross, Propast starounionističke stranke u svijetlu izvještaja Mirka Bogovića, Zbornik HI JAZU I, Zagreb 1954; V. I. Frejdzon, Korrespondencija Rački-Strossmayer kak istočnik po istorii Horvatii vtoroj poloviny XIX v., Slavjanskaj arhiv 2, Moskva 1959.

R. Horvat Hrvatski preporod u Dalmaciji, Zagreb 1935; F. Ivanišević, Narodni preporod u Dalmaciji, Split 1932; F. Šišić, Natko Nodilo, HK VII, 1912; V. Novak, Natko Nodilo, Letopis MS 1935. i pos.; Natko Nodilo – političar i ideolog, ZR X, 1961; M. Pavlinović, Mihovil Pavlinović i narodni preporod u Dalmaciji od godine 1848-87 u svjetlu nepoznatih izvora, Zagreb 1936; Stj. Antoljak, Dalmatinsko pitanje kroz vjekove, Zagreb 1944; I. Grgić, Lovro Monti, ZR X, 1961; G. Novak, Prošlost Dalmacije II, Zagreb 1944; N. Čolak. Narodni preporod u Dalmaciji u svjetlu historiografije, Radovi Inst. JAZU u Zadru X, 1961.

R. Bićanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750-1860, I, Zagreb 1951. (usp. M. Novak Postanak industrijske buržoazije i proletarijata u Hrvatskoj i Slavoniji, Ekonomski pregled 1952); Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-95, Ekonomist i pos. 1937; J. Gorničić-Brdovački, Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. g., Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 3, 1952; Zv. Jelinović, Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi, isto 6, 1957; V. Korać, Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji I-II, Zagreb 1929-30; M. Gross, Počeci radničkog pokreta u Zagrebu, HZ VIII, 1955; Neke karakteristike socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji, HZ V, 1952; A. Radenić, Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914, PI SAN 305, 1958; J. Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. Od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880-1895). I-II, 1958.

R. Horvat, Prije Khuena bana, Zagreb 1933; J. Peršić, 1883-ća, Zagreb 1933; M. Polić, Ban Drag. grof Khuen-Hedervary i njegovo doba, Zagreb 1901; M. Nehajev, Dva torza, I. Khuen, HR IV, 1931; A. Flaker, O pravaškom radikalizmu 80-tih godina XIX. stoljeća, HZ VII, 1954; Pravaštvo i Rusija, HZ XI-XII, 1958-59; M. Marjanović, Hrvatska Moderna. Izbor književne kritike I (1897-1900). Noviji pisci hrvatski 3, 1951; Narodni pokret god. 1903, I-II, Dubrovnik 1904; V. Bogdanov, Hrvatski narodni pokret 1903, Rad JAZU 321 i 322, 1960-61; Stj. Radić, Současné Chorvátsko, Prag 1900; M. Gross, Socijalna demokracija Hrvatske i Slavonije i narodni pokret 1903, HZ VII, 1954; Narodni pokret u Hrvatskoj 1903, HP 1954; Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890-1902, HZ IX, 1956; M. Schneider, Događaji u Zaprešiću 1903 godine..., HP I, 1954.

J. Ibler, Hrvatska politika 1903-1913, I-II (1903-06), Zagreb 1914-1917; M. Paulová, Tomáš G. Masaryk a Jihoslované, Československo-jihoslovanská revue VII, 1937; Vznik rické resoluce, Bidlův sborník, Prag 1928; M. Marjanović, Riječka i Zadarska rezolucija, HP I, 1954; J. Horvat, Supilo. Život jednoga hrvatskog političara. Zagreb 1938; Fran Supilo, Beograd 1961; V. Bogdanov, O životu i radu Supila (uvod u novo izdanje Supilove "Politike u Hrvatskoj", Zagreb 1953); R. Lovrenčić, Ekonomska problematika u Supilovu "Novom listu" 1903-1905, Zbornik FF, Odsjek za povijest 3, Zagreb 1960; M. Marjanović, Stjepan Radić, Beograd 1937; J. Šidak, Idejno dozorevanje Stjepana Radića, Sodobnost VIII, Ljubljana 1940; Lj. Vuković-Todorović, Hrvatski seljački pokret braće Radića I, Beograd 1940; Sveslovenstvo Stjepana Radića, Bibl. Politika i društvo 41, Beograd 1940; Đ. Tasić, Socijalna ideologija i nacionalizam Antuna Radića, Bibl. Politika i društvo 30, Beograd, 1939; V. I. Frejdzon, Socialjno-političeskie vzgljady Antuna i Stepana Radičej v 1900-h gg. i voznikovenie Horvatskoj krest'janskoj partii (1904-1905), Učenye zapiski Inst. slavj. XX, Moskva 1960; Stj. Kranjčević, Početak hrvatskog seljačkog pokreta, Književnik XI, 1938; M. Gross, Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-07, Beograd 1960; F. Šišić, Atentat Luke Jukića i bečka politika, Riječ 1930, br. 48, 25. XII; Horvaty i Vengry pered 1918-m g., zbornik Jugoslavija I, Beograd 1930; M. Durman, Jukićev atentat na Cuvaja, Književnik X. 1937; M. Živanović, O događajima u Dalmaciji za vreme aneksione krize 1908-1909 godine, IČ. VII, 1957; Dve demonstracije u Splitu i Šibeniku 1912. godine, Radovi Inst. JAZU III, Zadar 1957; V. Zaninović, Mlada Hrvatska uoči I Svjetskog rata, HZ XI-XII, 1958-59; M. Gross, Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine, Istorija XX veka III, Beograd 1962.

M. Paulová, Jugoslavenski odbor, Zagreb 1925; Diplomatická hra o Jihoslovany za svitové války, Prag 1923; Dijiny Maffie. Odboj Čechů o Jihoslovanů za svitové války 1914-1918, I-II/1, Prag 1928-38; Počátky vnitřního odboje u Slovinců a Chorvatů, Časopis Národního Musea CV, 1931; M. P. Đorđević, Srbija i Jugosloveni za vreme rata 1914-1918, Beograd 1922; D. Šepić, Supilo diplomat, Zagreb 1960; Oktobarska revolucija i jugoslavensko pitanje u Au-

stro-Ugarskoj 1917/18, HZ XI-XII, 1958-59; Počeci Jugoslavenskog odbora i srpska vlada, HZ XII, 1960; F. Čulinović, 1918. na Jadranu, Zagreb 1951 (usp. ocjenu B. Krizmana u HZ VIII, 1953); B. Krizman, Osnivanje Narodnog vijeća SHS u Zagrebu, HZ VII 1954; Početak rada Narodnog vijeća SHS u Zagrebu 1918. g:, HP I, 1954; O putu grofa Stj. Tisze po jugoslavenskim zemljama u septembru 1918 HZ XI-XII, 1958-59; Stjepan Radić 1918. godine, HP VI, 1960. "Narodno vijeće SHS" u Zagrebu i talijanska okupacija na Jadranu 1918. godine, Anali JI JAZU I, Zagreb 1956; J. Horvat, Politička povijest Hrvatske 1918-1929, Zagreb 1938 (na str. 9-164 prikazan je razvoj događaja u toku 1918. do proglasa ujedinjenja 1. XII); B. Stulli, Ustanak mornara u Boki Kotorskoj 1.-3. februara 1918, Split 1959.

F. Barbalić, Prvi istarski sabori (1861-1877), Rad JAZU 300, 1954; Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. – Prema bilješkama iz "Naše Sloge". Zagreb 1952; I. Beuc, Pred prvo zasjedanje Istarskog sabora 1861 god., RR I, 1952; B. Lukić, Borba za ravnopravnost hrvatskoga jezika u istarskom saboru, JZ II, 1957; Vj. Bratulić, Hrvatski zastupnici u istarskom saboru i Carevinskom vijeću devedesetih godina XIX. stoljeća i suradnja južnoslavenskih naroda, JZ III, 1958; D. Gervais, Istarski sabori 1909-1914, RR I, 1952; D. Šepić, Politika "narodnog mira" u Istri 1908-13, Anali JI III, 1961.

a) REVOLUCIJA I APSOLUTIZAM

Madžarska revolucija 1848-1849. Čim je mladi car Franjo Josip I preuzeo vladanje, izda proglas (2. dec.) kojim izjavi da želi da vlada "na osnovi ravnopravnosti svih narodnosti Monarhije, jednakosti svih državljana pred zakonom i sudjelovanjem narodnih zastupnika kod zakonodavstva". Još istoga dana (2. dec. 1848) imenova Franjo Josip bana Jelačića gubernatorom Rijeke, jer je svojim "krepkim i zgodnim postupkom uspio da na Rijeci uzdrži carsku vlast i zakonito stanje", a zatim posebnim dekretom još i civilnim i vojničkim gubernatorom Dalmacije. Tako je Jelačić ujedinio u svojoj ruci sve hrvatske zemlje s Međumurjem, koje su tada bile unutar granica Monarhije; izuzetak čini samo Istra s Kvarnerskim otočjem. Najzad je mladi vladar još istog dana (2. dec.) imenovao baruna Franju Kulmera hrvatskim ministrom "bez lisnice, ali sa mjestom i glasom u ministarskom vijeću", da bude zakoniti posrednik između dvora i hrvatske vlade. Tom ministarstvu s knezom Schwarzenbergom na čelu bijaše određeno da bude zajedničko cijeloj Monarhiji. Dok su sva ta imenovanja izazvala veliku radost kod Hrvata, madžarski je novi sabor u Pešti (od 5. jula dalje) – na kojem dakako nije bilo Hrvata – saznavši za promjenu na prijestolju, izjavio (9. dec.) da "bez obavijesti, znanja i privole sabora nitko ne može jednostrano raspolagati pósjedom ugarskoga kraljevskog prijestolja". Stoga je sabor pozvao zemlju da ne sluša nikoga koga ne priznaje "zakon, ustav i sabor". Na to je dvor odgovorio tako da je dao knezu Windischgrätzu i banu Jelačiću zapovijed da oružjem slome otpor Madžara. U prvi je mah carska vojska postigla u napornoj "zimskoj vojni" znatne uspjehe približavajući se žurnim koracima Budimu. Napose treba istaknuti djela Jelačićeve krajiške vojske, koja je pobijedila kod Mošona (18. dec.), zauzela Đur (27. dec.) i porazi-

la madžarskoga generala Perczela kod Móora, nedaleko od Stolnog Biograda (30. dec.), a samoga Görgeya kod Tétěnya (3. jan. 1849) i zatim ušla 5. januara s Jelačićem i Windischgrätzom na čelu u Budim i Peštu. Još prije toga ostavi madžarski sabor s Kossuthom ugroženi glavni grad te se preseli u Debrecin, gdje je 9. januara održana prva sjednica. Tom je prilikom Kossuth ponio sobom iz Budima krunu sv. Stjepana i ostale kraljevske insignije. Iz Debrecina dao se na dalju organizaciju ustanka kojemu se pridružiše i neki stranci, tako Poljaci grof Dembiński i Bem, i ubrzo opet stvori čitavu vojsku. Ali Windischgrätz joj pođe u susret i potuče Dembińskog u dvodnevnoj krvavoj bitki kod Kápolne, nedaleko od Jegra (26. i 27. februara), tako da se Madžari povukoše na lijevu obalu Tise. Poslije bitke javi Windischgrätz dvoru da je "uništio buntovne horde". Car uze taj izvještaj kao istinit i, smatrajući da je otpor Madžara slomljen a rat dovršen, objavi 4. marta 1849. svojim zemljama nov ustav, obično nazivan "oktroirani", jer je djelo Schwarzenbergova ministarstva bez sudjelovanja parlamenta.

Oktroirani ustav bijaše zapravo obnova staroga carskog sistema na osnovi germanizacije za "Austrijsko Carstvo" *(Kaisertum Oesterreich)*. Ta se "slobodna, nerazdjeljiva, nerazdruživa, ustavna nasljedna monarhija *(Erbmonarchie)*" sastoji od pojedinih krunovina *(Kronländer)*, koje su međusobno nezavisne jedna od druge, ali sve zajedno čine jednu cjelinu. Među njima se navode (§ 1) – ovim redom – i "kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s Hrvatskim primorjem, gradom Rijekom s kotarom; kraljevina Ugarska; velika vojvodina Erdelj; Vojna krajina (ugarska i hrvatsko-slavonska kao jedna cjelina)". Glavni je Grad Beč, koji je sjedište državne (centralne) vlade; sve su narodnosti *(Volkstämme)* jednakopravne i svaka ima neoskvrnjivo pravo da čuva i njeguje svoju narodnost i jezik. Zakonodavstvo u državnim poslovima vrši car s državnim (centralnim) saborom *(Reichsrath)*, a u zemaljskim (krunovinskim) car sa zemaljskim saborima *(Landtag)*. Državni se sabor sastaje u Beču, a sastoji se od gornje i donje kuće. Gornju kuću sačinjavaju zastupnici izabrani na zemaljskim saborima svake krunovine, a donju zastupnici izabrani izravno od naroda; mandat prvih traje 10, a drugih 5 godina. Za dotadašnji se ustav Ugarske kaže (§ 71) da će "utoliko ostati na snazi ukoliko se njegove ustanove ne kose s ovim državnim ustavom", dakle se ukidaju zakoni od 1848, a zatim se nastavlja da će odsada biti u Ugarskoj "zajamčena prikladnim ustanovama ravnopravnost svih narodnosti i jezika u svim prilikama javnog i građanskog života". Poslije toga se osniva (§ 72) zasebna srpska vojvodina *(Woivodschaft Serbien)* i otkida od Ugarske (a dio Srijema od Hrvatske). Zatim se govori o Hrvatskoj i Slavoniji (§ 73): "U kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji samo pripadajućim primorjem i gradom Rijekom s kotarom ostat će zasebne njihove uredbe na snazi u potpunoj nezavisnosti od Kraljevine Ugarske. Zastupnici iz Dalmacije raspravit će sa hrvatsko-slavonskim saborom, posredovanjem izvršujuće državne vlasti, o uvjetima združenja Dalmacije s kraljevinama Hrvatskom i Slavonijom, pa će rezultat podastrijeti caru

na sankciju." Kad se u Hrvatskoj saznalo za otkroirani ustav, nasta velika zlovolja jer su svi iz dana u dan očekivali sankciju hrvatskih saborskih zaključaka od juna 1848. Stoga se Bansko vijeće i usprotivilo da na Jelačićev nalog proglasi novi ustav, javivši banu da toga neće učiniti jer "nikada nije izjavio naš narod da će starinski, od pređa svojih zadobljeni, te zakonom i prisegom svijeh kraljeva potvrđeni zemaljski ustav odbaciti i njega se posve odreći". Da izbjegne prigovorima, Bansko vijeće sastavi u tom smislu predstavku, koju potom Ivan Kukuljević preda s nekim drugovima caru Franji Josipu (7. maja). Ali carevi savjetnici, među njima i sam hrvatski ministar barun Kulmer, nikako nisu htjeli da popuste, štaviše, oni su dali Hrvatima do znanja, ako ne prihvate taj ustav, da će ih smatrati jednakim buntovnicima kao i Madžare.[65] Jedini

65 S tim je u vezi Ivan Kukuljević pisao banu Jelačiću 9. aug. 1849. iz Zagreba ovo: "Da ja nepoznam domorodno, i uprav s kroz i s kroz slavjansko srce Vaše Svietlosti, nebi se usudio tako posve otvoreno stanje sadašnje hrvatskoga našega naroda pred Vaše oči staviti, kako namieravam. Odkako ja od 15 godinah na literalnom polju, a 9 godinah na političkom polju za narod i s narodom mojim radim, nikad nisam tolike tihe tuge i nezadovoljnosti u narodu mome opazio, kao što uprav u vrieme ovo. Nerazumievam ja ovdje pod narodom mojim neuke mase, koje fanatizam, uzhićenje i zasljepljenje simo ili tamo nagnuti može, već ja razumievam pod narodom one ljude stare i mlade, koji su od početka gibanja narodnoga sve do danas u svih krizah našega političkog života narod ravnali, podučavali, tješili i oduševljavali... Najveće nezadovoljstvo porodio je način, kojim se nama od vlade novi ustav narinuti želi. Naš narod, koj je od stoljećah i stoljećah naučen bio svaku naredbu, koja u život i budućnost zasjecaše, samo na saboru pretresivati i primati, vidi najedankrat sada, poslje kako je sve moguće fizične, materijalne i duševne sile za uzdržanje i povećanje svoje slobode prinjeo, da mu se ista starinska sloboda pređah njegovih silnom nogom pogaziti hoće. Ako bi naš narod danas primio nezakonitim putem kakavgod, makar i koristan sebi patent ili reskript; tko mu stoji dobar da neće sutra istim načinom i nekoristnu i najopasniju za sebe naredbu primiti morati?.... Nu ako i načela oktroiranog ustava potanko pretresemo, vidimo s jedne strane, da su ponajviše na njemačkom, slavjanskoj naravi posve protivnom duhu i značaju osnovana; a s druge strane, da nam ona svu našu historičku i političku prošastnost zabacivaju, a svim našim krasnim ideam slavjansko-orientalske budućnosti za uviek vrata zatvaraju. Ako smo danas načela oktroiranog ustava posve primili, otvorili smo istinabog vrata teženju njemačke idealne veličine, i uplivu tuđinskoga duha i tlačenja; ali smo se zajedno i odrekli političke sile našega sabora; odrekli smo se starinske one vlasti, koju smo uviek sa svim pravom za naše banove, kao podkraljeve, zahtievali; odrekli smo se krepkog saveza s našom Granicom (Krajinom), koja je ipak naša krv i koja jedina naše idee, prije ili poslje, realizirati može; odrekli smo se našega neposrednog upliva u Bosnu i Srbiju; odrekli smo se iste one težnje za sjedinjenjem naših slavjanskih susjedah u Dalmaciji, Istri, Kranjskoj itd., koji su jedino zato hlepili za našim savezom, jer su njeku* jakost i silu u nama vidili. – Pod budućimi carskimi nenarodnimi Statthalteri; na budućem ograničenom saboru; pod budućim jakim neobhodnim uplivom tuđinskoga duha, moraju prestati sve slobode i narodne namjere; mora se prekinuti ona nit, koja nas je s prošastnošću našom vezala; mora se presjeći ona staza, po kojoj smo krepko, slobodno i narodno htjeli putovati u budućnost. To su misli svih naših postojanih domorodacah... (Stjepan Mirković, Ivan Kukuljević Sakcinski, Zagreb 1861, str. 51-53.) – [*U prvom izdanju Pregleda stoji na ovom mjestu: *njenu*, a u tekstu, objelodanjenom u knjizi "Jugaslovenska misao" (str. 159): *svoju*. Oboje je netačno.]

je ban Jelačić imao smjelosti da bečkoj vladi savjetuje "da udovolji željama Hrvata i neka ih ne odbija od sebe jer da bi to već u skoroj budućnosti moglo uroditi rđavim posljedicama".[66]

Konac madžarske revolucije. Međutim je otkroirani ustav natjerao Madžare u radikalnu struju jer im je uništio ne samo ustav i zakone od 1848. nego i sve stoljetne tvorbe ugarskog zakonodavstva. Grozničavom su se brzinom stale skupljati čete na sve strane, a s tima je daroviti Görgey počeo na proljeće ofenzivu s velikim uspjehom. Redom su slijedile veće i manje pobjede koje su na svim linijama potisnule austrijske čete, dok je Poljak Bem istisnuo carsku vojsku iz Erdelja, a general Perczel skršio srpski ustanak u južnoj Ugarskoj. Ali vrhunac svega bijaše kad je Görgey 21. maja zauzeo na juriš Budim. Još prije toga učini Kossuth sudbonosan korak kad je odlučio da na ustav od 4. marta[66a] odgovori proklamacijom madžarske nezavisnosti. Dana 14. aprila, naime, ušao je madžarski sabor u veliku protestantsku crkvu u Debrecinu, gdje je pročitan i bez prigovora prihvaćen takozvani "manifest nezavisnosti", kojim se proglašuje da je habsburška porodica lišena ugarskog prijestolja, i tomu se manifestu pridruži i velikaška kuća koja je odvojeno zasjedala; ali zajednički zaključak stvorile su obje kuće tek 19. aprila. Sada izabra sabor Kossutha predsjednikom-gubernatorom Ugarske, uz koga je poslovalo i zasebno ministarstvo pod njegovim nadzorom. Ovim korakom Kossuthovim ne samo da nisu bili zadovoljni mnogi konzervativni krugovi već i sam general Görgey izjavi u ime čitave vojske da Ferdinanda V priznaje zakonitim kraljem zemlje i da se bije samo za uspostavu zakona od 1848. To je doduše pomutilo odnos između gubernatora i glavnog vojskovođe, ali sudbina Ugarske nije više ovisila o ličnom odnosu ove dvojice vođa već o međunarodnom položaju.

Još poslije prvih poraza u aprilu 1849. dvor je opozvao kneza Windischgrätza s bojišta i povjerio svoje čete generalu Weldenu. Videći da se protiv Görgeya neće održati, novi se vojskovođa povuče sasvim na austrijsku granicu, a Jelačića pošalje u Slavoniju da otme tamošnjim madžarskim četama neka mjesta. Ban je potom zauzeo Osijek (26. apr.), a onda, skupivši nove hrvatske čete, upadne u južnu Ugarsku i postigne veliki uspjeh; ali ga kod Heđeša (Hegyes) zaustavi u napredovanju madžarski general Vetter i primora na uzmak u Srijem. Međutim se car Franjo Josip obrati ruskom caru Nikoli I za pomoć, a taj mu je odmah veoma pripravno pošalje pod vodstvom generala kneza Paskijevića Erivanskoga. Rusi su upali u Ugarsku u junu s dvije strane: iz Galicije (preko Dukle) i iz Vlaške u Erdelj s 200.000 momaka. U isto vrijeme preuze zapovjedništvo nove pojačane austrijske vojske (70.000 momaka) general Haynau krećući sa zapada uz Dunav prema Đuru. Protiv združene austro-ruske vojske od 270.000 momaka stajalo je 152.000 Madžara. Tada stiže Madžare poraz za porazom, a vlada s Kossuthom ostavi

66 [Posljednju rečenicu o Jelačiću, Šišić je unio u tekst kakav je ušao u knjigu: Jugoslovenska misao, str. 156/7.]
66a [Pogrešni datum: 4. maja u Šišićevu tekstu ispravljen je ovdje u: 4. marta.]

Peštu – kamo se iz Debrecina preselila po zauzeću Budima – i premjesti svoje sijelo najprije u Segedin, a zatim u Arad, kamo je doskora došao i Görgey. Videći da više nema izlaza, Kossuth preda 1. augusta vrhovnu vojničku i građansku vlast Görgeyu, a taj već nije mogao imati druge zadaće nego da položi oružje. Madžarska vojska koncentrirana je nato u Világošu (32.314 vojnika, 11 generala, 64 zastave, 144 topa i velika količina municije) i 13. augusta položila je pred Rusima oružje, a Kassuth i ostali madžarski prvaci pobjegli su preko Oršave u Vidin i dalje u Tursku (17. aug.). U blizini Oršave dade još prije toga Kossuth zakopati krunu sv. Stjepana u zemlju. Görgeyev primjer slijedili su i neki drugi madžarski generali, a poslije se predao u Komáromu Klapka (27. sept.). Tim je događajem najzad skršena madžarska revolucija, čije su vođe, ako su bili uhvaćeni, platili svoj korak glavom. Dana 6. oktobra ustrijeljen je u Pešti grof Ludovik Batthyány, dok je istoga dana vješano u Aradu 13 generala. Jedini Görgey pomilovan je na želju ruskoga cara Nikole.[67]

Apsolutizam. Poslije skršene madžarske revolucije Bansko vijeće je napokon proglasilo (6. sept.) oktroirani ustav od 4. marta 1849. kao temeljni državni zakon. Otada je, dakle, sve do kraja apsolutizma 1860, vladalo i u Hrvatskoj, kao u cijeloj Habsburškoj monarhiji, austrijsko ministarstvo. Potkraj godine (18. nov.) uređena je Srpska vojvodina s Temišvarom kao glavnim gradom, a s njome je združen još i dio srijemske županije (naime iločki i rumski kotar), ali je zato carskom uredbom "predbježno" pripojeno Hrvatskoj Međumurje (13. decembra), "dok se o tom ne stvori konačna odluka putem državnoga zakonodavstva". Odmah na početku 1850. uvedeno je u cijeloj Monarhiji vojnički organizirano oružništvo (žandarmerija), od kojega je na Hrvatsku otpala čitava regimenta (1000 ljudi). Zatim su uvedeni u Hrvatskoj: monopol duhana, biljezi, austrijska zemljarina i sudstvo prema austrijskom načinu, po kojemu su se razlikovali kotarski sudovi i županijski sudovi te zemaljsko sudište (Banski stol) u Zagrebu, dok je sud najviše molbe bilo vrhovno sudište u Beču. Sa sudstvom uvedeni su dakako još i austrijski građanski i kazneni zakonik te postupnik; sve su to bila po sebi doduše vrsna djela, ali nisu pristajala tadašnjim prilikama u Hrvatskoj, pa su zato prouzročila strankama stotinu jada. Dana 7. aprila 1850. car Franjo Josip sankcionirao je najzad zaključke hrvatskog sabora od juna 1848, ali ipak tako da ih je sankcija preudesila prema oktroiranom ustavu od 4. marta 1849, a osobito što se tiče sabora i vlade, jer je ta sankcija proglasila sabor od 1848. raspuštenim, a bansku je vladu podvrgla centralnoj bečkoj. Samo za uredovni jezik kaže ona "da i nadalje vrijedi u Hrvatskoj i Slavoniji kao poslovni jezik kod tamošnjih oblasti narodni jezik". U junu 1850. Hrvatska je dobila novu političku upravu s banom na čelu "banske vlade". Sada je zemlja razdijeljena na šest županija: riječku, zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požešku i osječku, kojima stajahu

67 Madžari nazivaju događaje od 1848-49. "rat za oslobođenje" *(szabodságharc)*.

na čelu c. kr. vrhovni župani. Županije su se raspadale na kotare, kojima upravljahu c. kr. podžupani. U školstvu je sada gimnazija s hrvatskim nastavnim jezikom proširena za dva razreda (VII i VIII), a zagrebačka je "Akademija nauka" pretvorena ukinućem filozofije u "Pravoslovnu akademiju" s tri mjesto dva tečaja. Ali sve je to bilo samo prijelaz na čisti apsolutizam; ovaj započinje 31. decembra 1851. poništenjem oktroiranog ustava, koji na taj način nije nikad potpuno ni stupio u život.

Glavni reprezentanti trećega austrijskog apsolutizma u posljednjih sto godina – to jest poslije apsolutizma cara Josipa II (1780-1790) i kralja Franje I (1815-1825) – bijahu ministri Aleksandar Bach (unutrašnjih poslova), Antun Schmerling (pravosuđa) i grof Leo Thun (bogoštovlja i nastave). Najizrazitiji, pak, bijaše sam Bach, po kojemu je ne samo dobio cijeli sistem ime nego se i sva zlovolja što ju je apsolutizam izazvao po svima habsburškim zemljama koncentrirala u njegovoj ličnosti. Ban Jelačić ostade doduše i dalje na čelu zemlje, ali banska vlada preobrazila se u "c. kr. namjesništvo" *(k. k. Statthalterei)*, pod koje su potpadale politička i redarstvena uprava, bogoštovlje i nastava, poljodjelstvo, obrt

Ivan Kukuljević

i trgovina, te "neki poslovi državnoga graditeljstva". Zemlja se odsada (do 1861) sastojala od pet okružja *(Kreis)* sa c. kr. okružnim predstojnicima *(k. k. Kreisvorsteher)* na čelu, a razdijeljenih u kotare sa c. kr. kotarskim predstojnicima *(k. k. Bezirkvorsteher)*. Ta okružja bijahu: riječko s primorjem od Rijeke do blizu Senja, Vinodolom i Gorskim kotarom, zagrebačko, u koje je ušao mali dio bivše križevačke županije (vrbovečki kotar), varaždinsko sa čitavom preostalom križevačkom županijom,

požeško s dijelom bivše virovitičke županije (kotari virovitički, slatinski i voćinski) i osječko s preostalim dijelom virovitičke županije i dijelom srijemske (vukovarskim kotarom), jer je ostali dio pripao Srpskoj vojvodini. Službeni jezik bijaše u svim uredima bez razlike njemački (od 1854). Sada je bečka vlada opet oživjela ideju cara Josipa II da javna činovnička mjesta – naročito važnija i bolja – popuni tuđincima. Tako su u Hrvatsku došli mnogi Nijemci, pa Česi i Slovenci, jer je činovnikom mogao postati ne samo onaj koji je znao njemački nego prije svega onaj koji je službenom svjedodžbom mogao dokazati da nije "politički sumnjiv", a takvih Hrvata nije bilo previše. Ti stranci, ne poznavajući obično mjesnih prilika, počeše nove zakone provoditi velikom strogošću, što je stanje naroda učinilo još nesnosnijim. Ipak se domaći hrvatski element nije mogao posve mimoići, pa zato je među činovništvom apsolutizma bio i velik broj domaćih "Bahovih husara", članova poznatih građanskih i plemićkih porodica. Jedni iz nužde, drugi iz ambicije primiše službe novog sistema kod policije, financijskih oblasti, uprave, sudstva i školstva; tako bijaše dakle Bachovo doba doduše njemačko, ali činovništvo – njegovo sredstvo – bilo je u Hrvatskoj jedva napola tuđinsko. Sada su i škole sasvim ponijemčene, a pomalo i društvo, naročito u činovničkim krugovima. Godine 1853. započe zemljorasterećivanje tj. otkupljivanje pradavnih feudalnih prava punim ukinućem kmetstva i radikalnom agrarnom reformom[68] u korist dotadašnjih seljaka kmetova, koje je ubrzo upropastilo malo plemstvo jer je odštetu dobivalo u obrocima, a i to ne u gotovu novcu nego u državnim papirima, koje je zbog neuređenih veresijskih prilika moglo unovčiti samo uz golem gubitak. Posljedica bijaše da je osiromašeno plemstvo jatomice tražilo državne službe, taj "sigurni kruh", i da su škole počele pomalo dobivati drugi značaj negoli su ga imale prije; one postaju "fabrike za proizvodnju činovnika". Uz te se neprilike svakako najteže podnosila neograničena vlast policije i uhodarstvo, koje je rastrovalo društvo, pa tužakanje i ocrnjivanje iz sebičnih razloga, zatim prisilne putnice, potpuno ukinuće prava sastajanja, a isto je tako stegnuta i štampa. Bečka je vlada prekupila od Gaja "Narodne Novine", koje postadoše službenim organom, a Gaj njihov urednik sa stalnom plaćom. Ovo je Gaju, pored svih njegovih velikih zasluga, toliko umanjilo ugled da su ga potpuno zaboravili, štaviše, mnogi odlični ljudi i prezreli.[69] Djelovanje policije naročito je teško osjećala literatura, a kad su neki književnici dopali zatvora (kao Ivan Filipović i Mirko Bogović) zavlada silna potištenost i zlovolja kod tih predstavnika javnog mnjenja.

68 [Ovu se agrarnu reformu, provedenu na osnovu zakona od 2. III 1853, ne može nipošto nazvati radikalnom. Iako je riješila neka pitanja koja su od 1848. ostala otvorena, ona nije bivšem kmetu donijela više zemlje, a ništa nije promijenila u položaju onih seljaka koji su uzimali u zakup veleposjedničku zemlju. Gornjaci, koji su posjedovali vinograde, ali im nisu bili vlasnici, morali su ih otkupiti vlastitim sredstvima.]

69 [Unatoč tome što su Gajeve novine postale službene, Gaj sam nije uživao povjerenje bečke vlade pa je čak 1853. bio uhapšen i u Beču pritvoren zbog tobožnjih veleizdajničkih veza sa Srbijom.]

Ipak je uza sve ove nedaće apsolutizam Hrvatskoj donio i nekih dobrih plodova. To je u prvom redu odvajanje hrvatske katoličke crkve od Ugarske, kad je nastojanjem bana Jelačića a na prijedlog bečke vlade papa Pio IX uzvisio zagrebačku biskupiju na nadbiskupiju i njoj podredio kao sufragana senjskog, križevačkog (unijatskog) i đakovačkog biskupa (11. dec. 1852). Bez toga krupnog događaja ne da se ni pomišljati sve ono što se dogodilo od šezdesetih godina u hrvatskom narodu ne samo na kulturnom nego i na političkom polju.[70] Kao vidljiva posljedica te nezavisnosti diže se gorostasni lik đakovačkog biskupa Josipa Jurja Strossmayera, koji je također imenovan biskupom na prijedlog bana Jelačića (18. nov. 1849). Dalje dobro bijaše potpuno ukinuće kmetstva, jer sada je seljak postao pravi i slobodni vlasnik svoga zemljišta, pa se mogao punim marom posvetiti brižnom obrađivanju svoje zemlje; on nije više radio za svoga vlastelina nego je plod svoga rada sav zadržao za sebe. Poradi toga je porasla i ekonomska snaga zemlje i naglo se podizalo njezino materijalno blagostanje. K tome pridolazi i moralni moment zbog općeg plaćanja poreza i jednakosti pred zakonom. Sada se počelo rađati uvjerenje – poslije tolikih stoljeća – da pravosuđe ne ovisi o samovolji gospode i da parnička stranka može svoje pravo istjerati protiv svakoga. Sada je hrvatski život stekao svoju modernu osnovu i u javnom životu i u privatnom, a staleški privilegij postadoše predmetom historijskih studija. Najposlije valja i to istaknuti da se sada Hrvatska trajno oslobodila u upravi, sudstvu i školstvu ugarskog vrhovništva.

Samo je politički život sasvim mirovao. Policija je samovoljno sprečavala ne samo slobodu štampe nego i djelatnost društava. Zatvorene su dveri sabora, prestala je autonomija županija, jer se Bachov sistem, nije poveo za carem Josipom, koji nije dirnuo u županijske skupštine, premda ih je bio čvrsto sapeo. Apsolutizam je sada i njih zbrisao, a narodu ne preostade nijedan organ preko kojega bi mogao ponekad dati oduška svojim željama i patnjama. Ali zato ipak nije utrnula politička svijest i smisao naroda za ustavnu slobodu, koja se mogla uskrisiti na nov život jednim potezom pera. I doista, nade se narodnih prvaka prije ispuniše nego su i sami slutili. U prvom se redu vodilo financijsko gospodarenje bečke apsolutističke vlade nevjerojatno bezglavo. Premda su se javni prihodi u Monarhiji povećavali u golemoj mjeri, ipak su se činili veliki dugovi, tako da je njihova svota 1858. narasla na 2439 milijuna forinti. Istina, znatan je dio ove svote upotrijebljen u korisne investicije i za vojsku, ali mnogo je toga utrošeno na nedopušten način; sam je

70 [Ova je Šišićeva tvrdnja, ovako uopćena, pretjerana: u prilog joj donekle govori pojava i djelatnost J. J. Strossmayera, što i Šišić u idućoj rečenici ističe. Međutim, od 60-tih godina dalje, u vezi sa svjesnom djelatnošću nadbiskupa i zatim kardinala J. Haulika, svećenstvo se sve više udaljuje od narodnjačkih ideala iliraca i usvaja klerikalne (ultramontane) tendencije. U isto vrijeme, pojava klerikalizma nailazi na otpor i napredne buržoazije, od A. Starčevića preko mladih "naprednjaka" potkraj XIX st. do seljačke stranke braće Radića, i socijalne demokracije koja poslije 1894, svojim programom radikalno-demokratskih reforama, sve više utječe na politički razvitak u Hrvatskoj.]

ministar financija, barun Bruck, pod teretom sumnje počinio samoubistvo (1860). Tomu je financijskom stanju odgovarala i vanjska politika, obilježena Krimskim ratom (1854-1856), koji otuđi Austriji i Rusiju i zapadne vlasti, naročito Francusku cara Napoleona III. Tako je zbog talijanskih zapleta došlo do rata s Francuskom, a taj svrši nepovoljno bitkom kod Solferina (24. juna 1859) i gubitkom Lombardije. Sada je car Franjo Josip otpustio ministra Bacha (22. aug. 1859), a kad se pokazaše u državnim financijama velike teškoće, došao je kraj i apsolutizmu.

Još za francuskog rata umro je ban Jelačić (20. maja 1859). Već je dulje vremena pobolijevao, dok mu najzad nije razum sasvim pomračio. Ban Jelačić jedna je od najizrazitijih ličnosti hrvatske prošlosti, a napose najsnažnija i najpopularnija ličnost XIX stoljeća. Poslije vjekova našao se u njemu opet ban, za kojim je stajalo čitavo Hrvatstvo od Drave do Boke Kotorske i od ušća Save u Dunav do mora, štaviše, i turska Bosna spominjala je s oduševljenjem njegovo ime. On je sam sebe najbolje karakterizirao riječima što ih je izrekao dok je još bio pri punoj svijesti, premda već porušena zdravlja: “Moje ime pripada historiji; ona će o meni pričati, ali o onom što sam na srcu nosio, o tom neće ona ništa moći kazati.”

I zaista, Jelačić je bio, bez svake sumnje, iskren i odan jugoslavenski patriot, ali ipak u prvom redu austrijski oficir onoga vremena, to jest: čovjek slijepo odan bečkom dvoru i njegovim dinastičkim interesima.[71]

b) PROVIZORIJ (1860-1867)

Povratak ustava. Odmah poslije bitke kod Solferina upravio je car Franjo Josip na svoje narode proglas (15. jula 1859) kojim im je obećao “suvremeno poboljšanje u zakonodavstvu i upravi” da se postigne bolja uprava i veće blagostanje svih naroda u Monarhiji; ali riječi “ustav” nije bilo u njemu. Međutim, tek poslije više mjeseci, kad su se pokazale financijske teškoće kao najvažnija briga, sazove car (5. marta 1860) u Beč takozvano “pojačano Državno vijeće” *(verstärkter Reichsrath)*, to jest pored stalnih carevih glavnih savjetnika (od 1351) pozvao je još 38 odličnika iz svih zemalja Monarhije. Iz Hrvatske je pozvan Ambroz Vraniczany, iz Slavonije biskup Strossmayer, a iz Dalmacije conte Frano Borelli. Vijeće se sastalo pod predsjedanjem nadvojvode Rajnera 31. maja, a zaključeno je 28. septembra. Kad se raspravljalo “o organizaciji države”, izbiše u njemu na površinu dvije struje, federalistička i centralistička; ali na kraju prevagnu prva (34:16) i stvori zaključak da “jačanje i razvitak Monarhije traži da se prizna historijsko-politički individualitet zemalja, unutar kojega neka se razne narodnosti primjereno razvijaju i napreduju, ali u savezu s potrebama i interesima cjelokupne Monarhije”; to jest, Državno se vijeće izjavi za neke vrste federalizma s

71 [Posljednju rečenicu Šišić je unio u ovaj tekst u knjizi: Jugoslovenska misao, str. 165.]

centralnim parlamentom. Za te rasprave zatraži biskup Strossmayer da se u Hrvatskoj vrati hrvatski jezik u sve urede i škole, a napose još istakne da se nada da će se Dalmacija opet sjediniti s Hrvatskom, kako je to negda bilo, što je zatim ponovio još i Ambroz Vraniczany. Sutradan (26. sept.) osvrne se na to conte Borelli i reče da doduše priznaje da u Dalmaciji ima kudikamo više Slavena negoli Talijana, ali da zasada još nije vrijeme za sjedinjenje s Hrvatskom. Nato se diže Strossmayer dokazujući historičkim podacima da je Dalmacija dio "kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije", a sjedinjenju se protivi u Dalmaciji samo talijanska inteligencija. Tim govorom udario je biskup osnovu hrvatskoj narodnoj stranci u Dalmaciji, dok se conte Borelli smatra za začetnika autonomaške talijanske stranke.

Tada u Hrvatskoj odstupi s banske stolice neposredni Jelačićev nasljednik general grof Ivan Coronini, a banom je imenovan na Strossmayerovu preporuku general barun Josip Šokčević (19. juna 1860). Čim ban stiže u Zagreb (12. jula), izjavi da ga je car opunovlastio da odmah uvede u urede hrvatski jezik. Sada su brojni tuđinski "Bahovi husari" ostavili Hrvatsku, a njihova su mjesta zapremili oni domaći sinovi koji su dosad vrijedili kao "nepouzdani". Tim je događajem opet oživio politički život u Hrvatskoj, sputavan čitavog decenija, pa zato i nije čudo što je u prvi čas često pokazao veoma bučnih znakova. Sa zagrebačke su pozornice protjerani njemački glumci (25. novembra 1860), pa se počelo glumiti samo na hrvatskom jeziku. Kad su uklonjeni svi znaci njemačkog gospodstva, ponajprije se počelo pomišljati na stranački život. Budući da "Narodne Novine" nisu više zadovoljavale hrvatske rodoljube zbog svoje nedavne uloge u doba apsolutizma, osnovaše ovi neovisno glasilo "Pozor", kojega je prvi broj izišao 1. oktobra. Ali obnovljeni politički život dobi pravog maha tek nekoliko dana kasnije, kad je objelodanjen carev proglas "o uređenju unutarnjih državnopravnih prilika Monarhije", obično nazivan Oktobarska diploma (datiran 20. oktobra), a koji se mora smatrati odgovorom na zaključke nedavnog "pojačanog Državnog vijeća". Ističući svoje vladarsko pravo na osnovi Pragmatičke sankcije od 19. aprila 1713. i nedjeljivosti pojedinih dijelova Monarhije, car vrati Ugarskoj i Hrvatskoj ustav, a obeća ga ostalim zemljama. Osim toga čini razliku između poslova zajedničkih svim zemljama Monarhije, o kojima ima raspravljati Državno vijeće (kao centralni parlament), i onih svake pojedine zemlje koji pripadaju djelokrugu zemaljskih sabora. Od zajedničkih poslova mogu se porezi raspisivati jedino sudjelovanjem *(Mitwirkung)* Državnog vijeća, a ostali poslovi rješavati tek njegovom privolom *(Zustimmung)*. Uz tu diplomu izišlo je istog dana i više carskih reskripata, među kojima i jedan na bana Šokčevića, kojim car nalaže da što prije podastre prijedloge o sastavu hrvatskog sabora i o tom kako da se uredi odnos između Ugarske i Hrvatske, dok je drugim reskriptom na austrijskog ministra predsjednika obnovljena Ugarska dvorska kancelarija.

Banska konferencija. U vezi s tim carskim reskriptom sazove ban Šokčević za 26. novembra u Zagreb Bansku konferenciju najviđenijih

POZOR.

God. I. U Zagrebu, u ponedjeljak 1. listopada 1860 **Broj 1.**

hrvatskih političara (njih 55), koja ostaje na okupu do 17. januara 1861. Odmah u prvoj sjednici konferencija zaključi da se caru pošalje deputacija koja će zamoliti: da se hrvatski jezik uvede u sve javne poslove; da se osnuje hrvatsko-slavonska dvorska kancelarija po uzoru obnovljene ugarske; da se imenuju veliki župani pojedinih županija; da se s Hrvatskom sjedine Krajina, Dalmacija, Kvarnerski otoci i tri od starine hrvatska kotara Istre (Volosko, Labin i Novigrad), a njihovi zastupnici dođu već na idući hrvatski sabor. Car Franjo Josip primio je deputaciju 2. decembra veoma milostivo, a već 5. dade joj pismeni odgovor: jezik se hrvatski uvodi kao službeni, a osniva se u Beču privremeni Hrvatski dvorski dikasterij; ban ima iz konferencije predložiti uređenje županija i velike župane. S obzirom na sjedinjenje Dalmacije izjavio je car da je voljan zadovoljiti želji Hrvata, pa zato nalaže da se pozovu izaslanici Dalmacije u Bansku konferenciju; o Istri i Kvarnerskim otocima nije bilo u rješenju ni riječi. Carev odgovor pročitan je u sjednici 10. decembra i primljen s velikom radošću, a zatim se članovi konferencije raziđoše, da se opet skupe kad dođu dalmatinski izaslanici. Ali ovi nisu došli. Dalmatinsko činovništvo, na čelu mu sam carski namjesnik general barun Mamula, potajno je nagovaralo Dalmatince da ne idu u Zagreb, a one koji su svakako htjeli da pođu zadržavalo je pod izlikom kako treba da prije dočekaju službeni poziv od oblasti. Nato se Banska konferencija razišla jer je saznala da uzalud čeka braću iz Dalmacije (17. jan. 1861). Ipak je i to imalo snažna utjecaja na dalmatinske Hrvate; oni se združe u "Narodnu stranku" pod vodstvom dra Mihe Klaića i don Mihovila Pavlinovića. Međutim je car imenovao Ivana Mažuranića predsjednikom Hrvatskoga dvorskog dikasterija i sedam velikih župana – među njima Ivana Kukuljevića zagrebačkim i biskupa Strossmayera virovitičkim – a samim županijama vraćeno je uređenje kakvo su imale 1848. U isto vrijeme su i Madžari pregli da vrate stanje prije 1848. Sada su uspjeli da dokinu Srpsku vojvodinu, a Međumurje je vraćeno zaladskoj županiji, na veliko ogorčenje Hrvata; štaviše, Mažuranić je zbog toga zatražio demisiju. Ali mnogo se ozbiljnije razviše događaji na Rijeci, gdje su tamošnji talijanaši, imajući pred očima velike ekonomske probitke koje su im obećavali Madžari, počeli glasno tražiti da se Rijeka bezodvlačno i neposredno sjedini s Ugarskom. U tom ih je, dakako, podupirala čitava madžarska javnost. I tako se eto, opet počne otvarati između Hrvata i Madžara jaz koji su privremeno nekako zatrpale zajedničke patnje pod apsolutizmom.

Februarski patent. Premda se ne može kazati da je Hrvatska s oduševljenjem primila Oktobarsku diplomu, ipak je ona uglavnom izazvala velike nade u bolja vremena. Ali u Ugarskoj naišla je Oktobarska diploma na općenito negodovanje jer joj je federalističko-centralistička tendencija bila i suviše očita. Kad su to vidjeli u Beču, odluče poduzeti nov korak. Još u decembru 1860. postao je glavnim ministrom A. Schmerling, a taj je caru predložio nov manifest, kao tumač i provedbu Oktobarske diplome. Sada je objelodanjen 26. februara 1861. takozvani

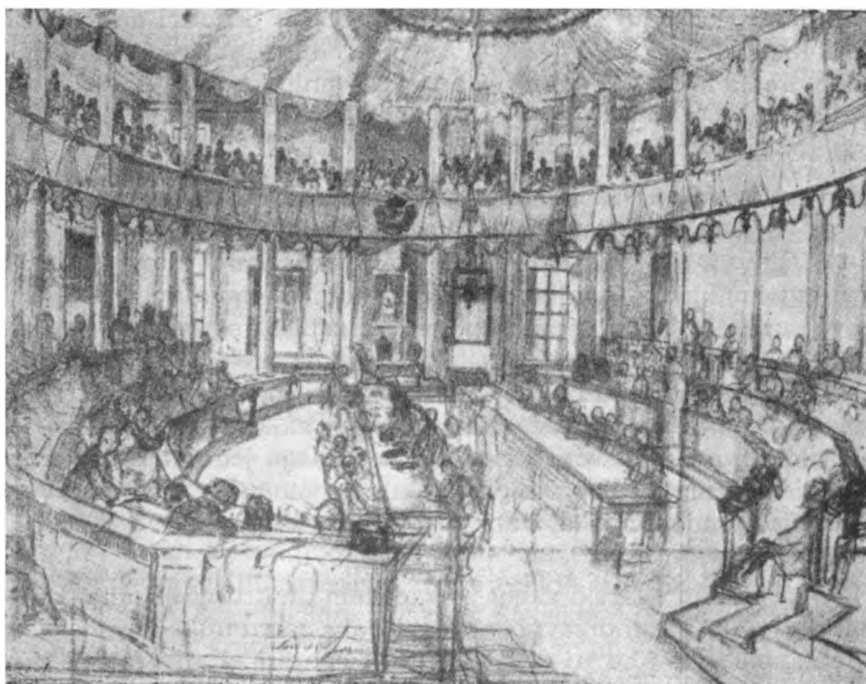
Februarski patent, kojim je određeno da ima u Beču i nadalje ostati za čitavu Monarhiju centralna vlada i centralni parlament (Carevinsko vijeće) s velikaškom (gornjom) i zastupničkom (donjom) kućom. Velikašku kuću sastavljahu nadvojvode, biskupi i od cara imenovani članovi, a donju određen broj zastupnika, biranih na pojedinim zemaljskim saborima.[71a] Car će imenovati predsjednike i potpredsjednike obiju kuća od njihovih članova. Samo će ona zakonska osnova koju prihvate obje kuće dobiti sankciju. O Dalmaciji patent kaže: "Budući da još nismo izrekli konačne odluke o državnopravnom odnosu naše kraljevine Dalmacije prema kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, ne može zasada još da potpuno stupi u krepost onaj po nama izdani zemaljski red *(Landesordnung)* za našu kraljevinu Dalmaciju."

Sabori od 1861. Uporedo s Februarskim patentom sazvani su i sabori na vijećanje: 14. februara ugarski u Budim za 2. aprila, 26. hrvatski u Zagreb a 21. februara dalmatinski u Zadar. U otpisu određuje car hrvatskom saboru da ima najprije instalirati bana Šokčevića, izabrati protonotara i vrhovnoga kapetana, a zatim "raspravljati o pitanju odnosa naših kraljevina Hrvatske i Slavonije prema našoj Kraljevini Ugarskoj". Uz to car pozove hrvatski sabor da izašalje svoje zastupnike "na buduće pomazanje i svečano krunisanje za kralja ugarskoga i dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoga, koje se obavlja jednim istim činom". Najzad je s obzirom na sjedinjenje s Dalmacijom car naložio hrvatskom i dalmatinskom saboru da izaberu prije svega izaslanike koji će o tom pitanju raspravljati.

Prvi se sastao ugarski sabor sa zadaćom da kruniše kralja, izabere palatina i da u bečki državni sabor odašalje zastupnike u smislu Februarskog patenta. Kad su započeli izbori, izabrani su uz Franju Deáka, vođu toga sabora, s malim izuzetkom same pristalice zakona od 1848. Stoga je već za otvorenja 6. aprila došlo do načelne protivštine s carskim povjerenikom grofom Đurom Apponyijem jer je u smislu zakona od 1848. sjedište sabora bila Pešta, a ne Budim, koji je tada još bio zasebni municipij. Teškoća je napokon prebrođena tako da je samo svečano otvorenje održano u Budimu u kraljevskom dvoru, a vijećanje nastavljeno u Pešti u bivšoj sabornici. Najvažnije je pitanje bilo: u kakvoj formi – adresom ili jednostavnim zaključkom – da zastupnička kuća odgovori na prijestolnu besjedu i reskripte upravljene na sabor. Deák preporučivaše iz taktičkih razloga adresu, ali ga u tom pitanju gotovo većina zastupnika nije slijedila, okupivši se oko Kolomana Tisze s programom da se na prijestolnu besjedu odgovori jednostavnim saborskim zaključkom. Deák je ipak 13. maja predložio svoju adresu, kojom je zatražio uspostavu zakona od 1848. i cjelokupnost sabora, naime zastupanje Erdelja, Hrvatske i Slavonije, Vojne krajine i Rijeke, kojih zas-

71a Ukupno treba da ih bude 343; od toga otpada na Ugarsku 85, na Erdelj 26, na Hrvatsku i Slavoniju 9, a na Dalmaciju 5, dakle svega 125 prema 218.

tupnika nije bilo na saboru,[72] a odlučno odbio prisustvovanje ugarskih zastupnika na bečkom Državnom vijeću jer je Ugarska vezana s ostalim zemljama Monarhije samo personalnom unijom, a nipošto realnom. Uza sve to, adresa je samo teškom mukom stekla u generalnoj debati neznatnu, tako reći "umjetnu" većinu (155:152; 12 zastupnika nije glasovalo), a u specijalnoj debati bijaše podvrgnuta i nekim promjenama,

Hrvatski sabor u Zagrebu 1861.

od kojih je najznačajnija sam naslov, naime mjesto "Uzvišeni care i kralju" stavljeno je "Uzvišeni gospodaru". Upravo je to najviše poslužilo

72 O Hrvatskoj kaže Deák u ovoj prvoj adresi ovo: "Što se tiče Hrvatske, mi ne zahtijevamo da naša brojčana premoć prema manjem broju njihovih zastupnika ima da odlučuje u onim zahtjevima i uvjetima što će ih oni iznijeti. Hrvatska ima svoj vlastiti teritorij, zauzima zasebni položaj i nikad nije bila utjelovljena Ugarskoj, već je s nama bila u vezi, bila je naš drug koji je dijelio naša prava, naše dužnosti, našu sreću i nesreću. Ako dakle sada Hrvatska hoće da kao zemlja sudjeluje u našem zakonodavstvu; ako hoće da se prije toga s nama sporazumije o uvjetima, uz koje je spremna da svoj državno pravni položaj dovede u vezu s Ugarskom *(mink mellett közjogi állását Magyarországgal kész összekötni)*; ako hoće da u tome s nama stupi u dodir kao narod s narodom *(mint nemzet nemzettel)* – onda mi ove ponude odbiti nećemo, već jedino tražimo da Hrvatska ne bude spriječena da pošalje svoje zastupnike na naš sabor i dade tako i nama i njima prilike, da započnemo djelo sporazuma na državnopravnoj osnovi *(közjogi alapon)*. (Up. Deák Ferenz beszédei, izdao ih Kónyi M., vol. III, Budimpešta 1889, str. 26-27.)

ministru Schmerlingu da nagovori cara neka adresu ne primi. Kad je tu carevu odluku predsjednik donje kuće Koloman Giczy javio u saboru (1. jula), zastupnici se složno vrate na Deákov naslov, naime "Uzvišeni care i kralju". Sada je car doduše primio adresu, ali joj je čitav sadržaj otklonio (21. jula). Nato Deák sastavi drugu adresu u kojoj je naročito išao za tim da opovrgne prigovore bečke vlade, dok su protivnici i opet zahtijevali jednostavni saborski zaključak. Drugu je adresu Deák podnio saboru 8. augusta, i obje je kuće prihvatiše velikom većinom glasova. Za odgovor je potom sabor raspušten; u posljednjem času (21. aug.) podiže sabor jednoglasno prosvjed protiv raspusta, kako ga je Franjo Deák predložio, i izjavi da ostaje kod sankcionarnih zakona od 1848. i da svaki postupak koji se ne osniva na tim zakonima smatra protuustavnim i nastavkom dotadašnjeg apsolutizma. Taj zaključak usvoji i gornja kuća, na što je drugi dan (22. aug.) sabor uz vojničku asistenciju raspušten.

Još prije toga sastao se u Zadru dalmatinski sabor, u koji je nastojanjem ministra Schmerlinga i namjesnika Mamule ušlo od 43 zastupnika 31 Talijan i 12 Hrvata i Srba. Razumije se, ova većina zabaci potom 18. aprila carski prijedlog da se izaberu izaslanici za hrvatski sabor u Zagrebu, a izabere petoricu zastupnika u bečko Državno vijeće. Nato odašalju dalmatinski Hrvati i Srbi zasebnu deputaciju pod vodstvom grofa Nike Pucića u Beč caru u pitanju sjedinjenja s Hrvatskom, ali sve se razbije na otporu centralista Schmerlinga.

Međutim se sastao i hrvatski sabor u Zagrebu. Izbori su provedeni na osnovi Jelačićeva izbornog reda od 1848, a poslaše u sabor najumnije tadašnje Hrvate političare, književnike i rodoljube.[73] Na otvorenju 15. aprila bijaše na okupu 135 zastupnika i virilista, bez zastupnika Vojne krajine, Srijema (osim dvojice mjesto 15 redovitih) i Rijeke, gdje nije nitko izabran mada su izbori bili raspisani. Odmah u prvoj sjednici instaliran je ban Šokčević, a kraljevski povjerenik bijaše nadbiskup Haulik. Potom bijaše i hrvatskom saboru prva misao njegova cjelokupnost, pa zato odasla caru svečanu deputaciju s adresom, koju je sabor prihvatio 1. maja, a u kojoj zamoli cara da odredi kako bi Vojna krajina još na ovaj sabor poslala svoje zastupnike na osnovi izbornog reda od 1848, a grad Senj da se bezodvlačno otcijepi od vojničke oblasti i učini kr. slob. gradom; nadalje, da se s Hrvatskom združe Dalmacija, Dubrovnik, Boka Kotorska i Kvarnerski otoci. Car je deputaciju primio 8. maja, a odmah sutradan izađe otpis kojim bijaše naređeno da Vojna krajina odašalje na sabor svoje zastupnike, ali oni da se imaju vratiti kući kad svrši rasprava o državnopravnim pitanjima. O Dalmaciji i ostalim molbama nije bilo u otpisu ni riječi, a to je sabor tim više razočaralo što su međutim već sjedili na prijedlog biskupa Strossmayera na časnom mjestu uz predsjednika Dalmatinci grof Medo Pucić i Stjepan Ivičević, a drugi prisustvovali sjednicama kao gosti (Vinko Milić, Mihovil Pavlino-

73 Jedini Gaj nije ušao u sabor jer je pao kod izbora u gradu Zagrebu.

vić, Vicko Tripković i Miho Klaić), dok su dvojica bili izabrani zastupnici (naime grof Niko Pucić u Križevcima, a Luka Botić u Đakovu).

Sabor od 1861. je stvorio inače zamašne zaključke o uređenju županija, kr. slob. gradova i seoskih općina, zatim naučne osnove za sve srednje i pučke škole, pa zakon o gospodarsko-šumarskom učilištu u Križevcima, o uvođenju hrvatskog jezika kao službenoga u čitavu javnom životu, o Narodnom muzeju, o protektoratu Jugoslavenske akademije, kojoj je osnovu položio biskup Strossmayer na Banskoj konferenciji darovavši za njezin osnutak 50.000 for. (10. dec. 1860) i o mnogim drugim narodnim potrebama. U međuvremenu su izvršeni izbori u Srijemu i u Vojnoj krajini, i tako dođoše sada prvi put na hrvatski sabor kao nov politički faktor Srbi. Poslije toga moglo se pristupiti najznatnijem pitanju toga sabora, naime o državnopravnom položaju Hrvatske prema bečkom Državnom vijeću *(Reichsrath)*, gdje joj je Februarski patent već odredio mjesto, i prema ugarskom saboru, kamo su je pozivali ne toliko carski reskripti (od 20. okt. 1860. i 26. febr. 1861) koliko Deákova adresa. Sabor je uzeo najprije u raspravu, u smislu carevih reskripata, odnošaj prema Ugarskoj pa, poslije odulje debate (od 17. juna do 23. jula), stvorio zaključak kojim je izjavio da je uslijed događaja od godine 1848. pravno posve prestala svaka (zakonotvorna, administrativna i sudska) sveza između Hrvatske i Ugarske, a samo ličnost zajedničkog vladara i krunisanje, dakle kruna, ostala je još dalje kao ona kopča koja ih veže. Uza sve to ipak je Hrvatska voljna stupiti s Ugarskom u realnu uniju, ali tek onda kad Ugarska pravovaljano prizna samostalnost i neodvisnost Hrvatske i njezinu teritorijalnu cjelokupnost. Pod teritorijalnom cjelokupnošću razumijevao je sabor ovo: "Trojedna kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija u današnjem (tj. 1861) svom teritorijalnom opsegu, brojeć ovamo županije: riječku s gradom Rijekom, njegovim kotarom i ostalim Primorjem, zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požešku, virovitičku i srijemsku i sadašnju Vojničku krajinu, to jest osam hrvatskih i tri slavonske regimente...[74] tako isto razumjevajuć ovamo pravo na Međumurje i ostala virtualna i teritorijalna prava ove kraljevine." Pod neovisnošću razumijevao je sabor "državnu ravnopravnost" Hrvatske u svim zajedničkim poslovima "koji će se potanje opredijeliti saveznim ugovorom", dok "zakonodavstvo i vrhovna uprava u političkim, nastavnim, vjerozakonskim i pravosudnim poslovima, kao i sudbenost u svim instancijama, ne mogu da budu predmetom uže veze između Trojedne kraljevine i Kraljevine Ugarske, te u pitanju međusobnoga odnošaja ovih kraljevina i ne dolaze u pretres". Protiv toga prijedloga većine, koju su stvarali ponajviše nekadašnji privrženici Ilirske stranke, iznesena su dva protuprijedloga. Jedan je u cijelosti prihvaćao prijedlog većine da se iznese princip realne unije s Ugarskom, ali bez ikakvih uvjeta koje bi Ugarska još prije negoli se Hrvatska s njome upusti u pregovore morala ispuniti. Taj su prijedlog iznijeli unionisti ili madžaroni s grofom

74 Lička, otočka, ogulinska, slunjska, prva i druga banska, križevačka, đurđevačka, gradiška, brodska i petrovaradinska.

Julijem Jankovićem Daruvarskim na čelu, među kojima su se sada nalazili ne samo madžaroni iz vremena prije 1848. nego i neki ilirci koje je apsolutizam zatjerao u tu struju.[75] Drugi protuprijedlog iznio je Eugen Kvaternik (a podupirala su ga još dva zastupnika, Ante Starčević i Petar Vrdoljak) tražeći putem izravnih pregovora s vladarom za teritorijalno cjelokupnu Hrvatsku potpunu samostalnost, ne hoteći znati ni za kakvu izravnu vezu ni s Austrijom ni s Ugarskom, već priznavajući jedino da Hrvatska ima s njima nekih zajedničkih poslova. To je početak hrvatske

Josip Juraj Strossmayer

Eugen Kvaternik

Stranke prava. Poslije toga uzme sabor u raspravu "odnos prema Austriji" ili, bolje reći, iznese svoje stanovište prema Februarskom patentu, koji je pozivao Hrvate u bečko Državno vijeće kao centralni parlament. Kratka debata je najzad svršila 3. augusta jednoglasnim zaključkom da "Hrvatska i Slavonija ne udioničtvuju na Državnom vijeću", a 5. augusta većinom glasova (69:46) da "Hrvatska nema nikakih zajedničkih posala s Austrijom". Budući da se u Beču najviše čekalo da se Hrvatska izjavi za centralni parlament, stiže ubrzo i hrvatski sabor sudbina ugarskoga. On je bio 8. novembra raspušten, ali ipak tako da je zaključak većine o odnosu između Hrvatske i Ugarske istoga dana sankcioniran kao članak XLII: 1861. Taj članak bijaše odsada onim temeljem na kojem su politički djelovali biskup Strossmayer, Rački, Mrazović, barun Kušlan i Perkovac, složivši se u Narodnu stranku, ali su ih po njihovu organu nazivali i "Pozoraši".

75 [Na primjer, Mirko Bogović.]

Prelazno doba i sabor od 1865-1866. Istoga dana kad je car Franjo Josip raspustio hrvatski sabor i sankcionirao njegov članak XLII, obećao je da će "privremeni hrvatski kraljevski dvorski dikasterij definitivno pretvoriti u kraljevsku hrvatsko-slavonsku kancelariju" i za sudbene poslove postaviti za Hrvatsku posebnu "vrhovnu sudbenu instanciju". Još prije toga (14. marta 1861) osnovana je samostalna hrvatska zemaljska vlada pad imenom Kraljevskoga namjesničkog vijeća,

Ante Starčević

koja ima pod banovim predsjedanjem, a na osnovi zakona i naredaba, rukovoditi i obavljati upravu zemaljskih političko-ekonomskih poslova. Potom je, dakle, 20. novembra osnovana Hrvatska dvorska kancelarija i Mažuranić imenovan hrvatskim kancelarom i tajnim savjetnikom, a 30. juna 1862. osnovan je u Zagrebu Stol sedmorice s banom kao predsjednikom. Ali koliko su god ovi uspjesi obradovali Hrvate, toliko ih je ozlovoljilo što je Schmerlingova vlada opet skrenula na put apsolutističke prakse progoneći one koji su bili protiv zastupanja Hrvatske u bečkom Državnom vijeću. Taj se progon proširio i na Dalmaciju gdje su tamošnji narodnjaci pokrenuli svoj organ *"Il Nazionale"* (Narodni list), a uređivao, ga je s velikom spremom i vještinom Natko Nodilo, mada je zbog toga imao da prepati mnogo teških časova, a tako i njegov drug Miho Klaić.

Pod teretom tih prilika osnovana je u Hrvatskoj "Samostalna stranka" s programom da Hrvatska uđe u realnu uniju s Austrijom, a na čelu joj bijahu Mažuranić, nadbiskup Haulik, Kukuljević i Makso Prica. Temeljna je misao ovih političara bila da je bolje ako se Hrvatska nagodi s Austrijom prije negoli to učini Ugarska, a osim toga su još imali pred

očima da će tako lakše uspjeti toliko nužno sjedinjenje Vojne krajine i Dalmacije, kojim će Hrvatska steći jaku osnovu za trajnu sigurnost i obnovu svoga političkog života. Ali većina članova Narodne stranke, tako Strossmayer, Rački i Mrazović, ostadoše vjerni svom programu unije s Ugarskom na osnovi čl. LXII. Kad je Schmerling vidio da ima u Hrvatskoj svoju stranku, pregnuo je da joj novim izbornim redom osigura pobjedu na novim izborima. On je stoga išao za tim da što više unionista i narodnjaka ukloni iz sabora. U tu se svrhu dakle sastade Banska konferencija pod predsjedanjem Šokčevića (od 4. do 11. feb. 1865) i sastavi novi izborni red tako da je dala u saboru mjesta za 24 velikaša virilista (dosada 79), 10 prelata, 74 zastupnika iz Hrvatske i Slavonije (prije 120), a Vojnoj krajini za 55. Kad je ovaj izborni red 24. maja dobio sankciju, bijahu raspisani izbori za sabor koji se imao sastati 17. jula. Prva je birala Vojna krajina, izabravši gotovo same časnike, a privrženike bečke vlade; ali u Hrvatskoj i Slavoniji koalirani narodnjaci i unionisti pobijediše potpuno Samostalnu stranku osvojivši dvije trećine mandata. Stranka prava dobila je pet zastupnika sa šest mandata (Ante Starčević izabran je u Zagrebu i u Vrbovskom); ali važno je to što je na ovaj sabor i Rijeka poslala 4 zastupnika.

Rezultat hrvatskih saborskih izbora bijaše težak udarac za Schmerlinga, a uveća ga uz to i njegov istodobni poraz u Ugarskoj i kod Čeha i Moravaca. Međutim, kudikamo gore bile su posljedice njegove spoljašnje politike, koja je Austriju zbog njemačkih zapleta dovela u veoma nesigurnu međunarodnu političku situaciju, a također i u financijske poteškoće. Zato je Schmerling zatražio otpust, a glavnim ministrom postade grof Rikard Belcredi (27. jula 1865). Zbog tih promjena, kao i zbog demisije Mažuranića (10. jula), odgođeno je otvorenje hrvatskog sabora prvi put za 28. augusta, zatim za 9. oktobra i najzad za 12. novembra. Međutim izda car Franjo Josip 20. septembra 1865. manifest kojim povuče Februarski patent i obustavi djelovanje bečkoga Državnog vijeća uz dodatak: "Budući da se velik dio Carevine usteže od zajedničkoga zakonodavnog rada, odlučio sam da stupim na stazu sporazuma sa zakonitim predstavnicima istočnih zemalja Carevine (tj. Ugarske i Hrvatske). Zbog toga obustavljam snagu zakona o zastupstvu Carevine (naime Februarskog patenta), da prije saslušam mnijenje sabora istočnih zemalja u pogledu eventualnih promjena zakona." Poslije toga prihvati car Mažuranićevu demisiju, a kancelarom imenova unionista generala Emila Kuševića. U Dalmaciji je umirovljen namjesnik Mamula, a imenovan general Franjo Filipović (16. okt.) koji obustavi progone protiv tamošnjih privrženika Narodne stranke.

Kad se 12. novembra hrvatski sabor sastao, saslušao je prije svega kraljev reskript, koji ga pozivaše da se izjavi o zajedničkim poslovima cjelokupne Monarhije i da izašalje svoje zastupnike na krunisanje na ugarski sabor. Na to je hrvatski sabor odgovorio adresom o kojoj je vijećao sve do 10. februara 1866. U pogledu teritorijalne cjelokupnosti Hrvatske u smislu članka XLII bijaše čitav sabor složan, ali se podijeli u pitanju odnosa Hrvatske prema Ugarskoj i Austriji. Adresa većine

(narodnjaka i samostalaca protiv unionista i pravaša) ističe prije svega – osim zahtjeva o sjedinjenju Krajine i Dalmacije – da hrvatski sabor želi zajedničke poslove cjelokupne Monarhije "riešiti u zajedinstvu sa kraljevinom Ugarskom", ali samo kao jednak i ravnopravan faktor s ugarskim saborom. Kad je ova adresa prihvaćena, ostaviše krajiški zastupnici sabornicu da se u nju više ne povrate. Na tu adresu pozove car (iz Budima 27. febr. 1866) sabor da bezodvlačno izabere regnikolarnu deputaciju koja će stupiti u dogovor s isto takvom ugarskog sabora, "tako o međusobnom državnopravnom odnosu, kao i od odnošajih naprama cjelokupnoj monarkiji". Za Krajinu, pak, prizna car da je "cieloviti sastavni dio" Hrvatske, ali "obziri na obrambenu snagu cjelokupne monarkije naše ne dopuštaju ukinuti postojeći u vojničkoj krajini sustav faktičnim spojenjem njegovim s materom zemljom pod jednu te istu upravu provincijalnu". Ali u pogledu Dalmacije odgovori car da se njezino sjedinjenje s Hrvatskom ne može provesti "prije nego li se urede državnopravni odnošaji Hrvatske i Slavonije s jedne strane naprama Ugarskoj, a s druge strane naprama cjelokupnoj monarkiji".[75a]

Nato je sabor podastro novu adresu (10. marta) zamolivši i opet cjelokupnost Hrvatske, ali je uz to uzeo u raspravu pitanje o uređenju odnosa Hrvatske prema Ugarskoj. Izabran je odbor od dvanaest zastupnika, kao regnikolarna deputacija, mada ugarski sabor još nije izjavio da priznaje teritorijalnu cjelokupnost Hrvatske i njezinu neovisnost u smislu čl. XLII : 1861. Deputacija je izabrana jedino između članova Narodne i Samostalne stranke; unionisti i pravaši otklonili su aktivno i pasivno sudjelovanje već kod izbora njezinih članova (11. marta). Potom je deputacija pošla u Peštu s biskupom Strossmayerom kao predsjednikom, gdje se sastala s jednakobrojnom deputacijom ugarskog sabora pod predsjedanjem grofa Antuna Majlátha. Ali rasprave koje se otegoše puna dva mjeseca (od 16. aprila do 16. juna 1866) ubrzo pokazaše da neće uspjeti. Dok su se Hrvati postavili na članak XLII : 1861, Madžari ponudiše, kao jedino prihvatljive s njihove strane, ove uvjete: s godinom 1848. nije pravno prekinuta veza između Ugarske i Hrvatske, već samo faktički; hrvatsko-ugarski pregovori ne mogu se odnositi na skupne poslove čitave Monarhije, već se mogu kretati samo oko zajedničkih poslova s Ugarskom, koja Hrvatskoj priznaje potpunu autonomiju samo u upravi, pravosuđu te bogoštovlju i nastavi; k hrvatskom teritoriju ne pripadaju ni Rijeka ni Međumurje. Budući da Hrvati tih uvjeta ne htjedoše prihvatiti, regnikolarne su se deputacije razišle bez ikakva rezultata (16. juna). Tom prilikom reče predsjednik hrvatske deputacije, biskup Strossmayer, da je opazio kako Madžari "nas ne žele da imadu uza se kao ravnopravan narod, već pod sobom, kao podložan". Oni se oslanjaju na svoje prijatelje u Hrvatskoj (unioniste), a uz to čekaju i na spoljašnje događaje – to jest na ishod austro-pruskog rata, koji je sutradan, 17. juna, car objavio. Tako je doista i bilo.

75a [Citati u ovom pasusu ispravljeni su prema izdanju B. Šuleka, Naše pravice, Zagreb 1868, str. 473 i 474.]

c) NAGODBA

Postanak austro-ugarske nagodbe. Poslije raspusta ugarskog sabora od 1861. obnovilo se i u Ugarskoj doba apsolutističke prakse, pa je bečka vlada s onim činovništvom što ga je namjestila u zemlji mogla raditi sve što je htjela. Uza sve to ipak nije ni tu Schmerling postigao svoje svrhe, naime da Ugarsku dovede u bečko Državno vijeće (*Reichsrath*), mada je uspio da se i među madžarskim odličnijim političarima našlo više njih koji su – izmoreni dugotrajnom borbom – htjeli ostaviti Deáka i ući u Državno vijeće, dakle proces nalik na onaj u Hrvatskoj sa "samostalcima". Najveći dio naroda postojano je slijedio Deáka, koji se, pošto je sabor raspušten, povukao s poprišta; međutim, kako god bi se prilike pogoršale, ipak nije popuštao od svoga stanovišta ni za dlaku. "Stvar za koju smo se borili – reče – sveta je stvar domovine; tlo na kojemu stojimo jest zakonitost." Znao je da se ne da ništa postići približavanjem bečkoj vladi "koja će sve otklanjati dok je međunarodne prilike ne primoraju na popuštanje". Zato je glavna misao njegove tadašnje politike bila: strpljivo čekati dok novi sistem ne izazove protiv sebe vanjske neprijatelje. Tako se, eto, dogodilo da je madžarski narod u ovo teško doba kušnje usredotočio sve svoje nade i pouzdanje u jednom umnom i poštenom čovjeku, slušajući riječ "staroga" Deáka, koji je u to vrijeme vodio svoj narod iz obične hotelske sobe.[76] Kad je poslije Schmerlingova pada car povukao centralistički Februarski patent, krenula je situacija za Madžare već mnogo nabolje, kako je jasno pokazao tok ugarskog sabora od 1865-1866, koji je otvorio sam car. Tada bijaše Deák u zastupničkoj kući neograničeni gospodar saborske većine; naime, od 315 zastupnika 188 ih se okupilo u "Deákovoj stranci", a ostalih se 127 zastupnika razdijelilo na tri stranke. I na tom je saboru Deák izradio adresu (prihvaćenu 26. febr. 1866), a zatim stavio prijedlog da se izabere odbor od 67 članova sabora, koji ima sastaviti prijedlog ili osnovu "o uređenju zajedničkih poslova s Austrijom", to jest ustanoviti uvjete nagodbe. Deák je taj prijedlog iznio uoči talijansko-pruskog rata, računajući kao političar ovako: madžarski narod mora tačno odrediti potankosti nagodbenog programa još prije negoli rat bude odlučen, kako se dvor u slučaju poraza ne bi mogao kasnije pozivati na to da se Madžari žele okoristiti njegovim teškim položajem, a u drugu ruku opet da dvor u slučaju pobjede zna šta Madžari hoće. I doista, nagodbeni prijedlog ovog odbora 67-ice bijaše gotov i javnosti predan 25. juna. Trebalo je žuriti jer je dan prije austrijska vojska pobijedila Talijane kod Custozze. Tek što je o tom stigao brzojav u Beč, potpisa car još isti dan rješenje kojim se ugarski sabor odgađa "na neizvjesno vrijeme". U zastupničkoj kući pročitan je reskript 26. juna, a zatim prihvaćen Deákov prijedlog i stvoren zaključak da će se zastupnička kuća nepromijenjeno držati na-

76 Deák bijaše neženja, a stanovao je, kad je u Pešti boravio, u jednoj sobi hotela "Kraljici engleskoj" (danas već srušen). Inače su ga općenito nazivali "Stari" (*az Öreg*).

čela označenih u svojim adresama, a nada se "da će se ustav zemlje u potpunom integritetu što prije uspostaviti".

Rat s Prusijom svršio se doskora njezinom pobjedom kod Kraljičina Gradca (ili Sadove) u Češkoj (3. jula 1866). Car Franjo Josip morao je nato sklopiti u Pragu mir (23. aug.) kojim je izgubio u korist Italije Veneciju i bio prinuđen da se odreče svakog upletanja u poslove Njemačke i utjecaja na njih, jer je vodstvo Njemačke prešlo na Prusku i na dinastiju Hohenzollern. U metežu što ga je prouzročio poraz kod Kraljičina Gradca obrati se car Franjo Josip izravno na Deáka, poručivši mu po jednoj privatnoj ličnosti (17. juna) da želi s njime govoriti. Deák je odmah drugi dan pošao u Beč, gdje ga je car primio u audijenciju 19. jula. Tom prilikom reče Deák caru da je madžarski narod već označio uvjete nagodbe, pa ni sada ne traži više; uz to je izjavio kako je nužno da se odmah poslije sklopljena mira sastane ugarski sabor. Na carevo pitanje bi li on bio voljan sastaviti vladu, odgovori Deák odlučno da neće i preporuči grofa Julija Andrássyja, koga car pozove k sebi. Tom se prilikom i Andrassy izjasnio o uvjetima nagodbe kao Deák, mada nije znao da je vođa stranke još prije njega bio na istom mjestu. Kad su potom madžarski konzervativni krugovi saznali za ove krupne događaje, počeše zajedno s nekim veoma utjecajnim bečkim krugovima raditi na tome da osujete nagodbu s liberalnom madžarskom strankom, a bili bi možda i uspjeli da se nije baš u to vrijeme zbila važna promjena kod bečke vlade, kad je car povjerio poslove spoljnje politike Saksoncu grofu Fridriku Beustu (30. okt. 1866). Novi ministar nije, naime, imao korijena u stoljetnim tradicijama bečkih centralističkih vlada, pa je stoga i bio veoma sklon da provede austro-ugarsku nagodbu. Stupio je dakle u doticaj s grofom Andrássyjem i Deákom, na što je sazvan za 19. novembra 1866. ugarski sabor da nastavi vijećanje. Otpisom kojim je sabor otvoren (od 17. nov.) obeća car da će Ugarska dobiti odgovorno ministarstvo i da će joj biti vraćen stari ustav ako promijeni zakone od 1848. Sada su obje ugarske stranke izrekle svoje stanovište: Deák je predložio da se o carevu otpisu raspravlja čim Ugarska dobije natrag svoj stari ustav, a taj je prijedlog sabor i prihvatio većinom glasova; Koloman Tisza naprotiv predloži da car prije svega potvrdi zakone od 1848, ali je njegov prijedlog pao. Poslije toga glasanja stajao je dvor pred dilemom hoće li se odlučiti za dualizam, to jest za nagodbu s Madžarima, ili će se prihvatiti federalističkog centralizma. Dualizam je zagovarao ministar Beust, a krepko ga je podupirala u tom i sama carica Jelisaveta; federalistički centralizam opet je predlagao caru ministar predsjednik Belcredi.[77] Protiv Belcredijeve osnove digli su se ne samo Madžari nego i austrijski Nijemci, koji bi bili radije s Madžarima podijelili vlast nego je prepustili još i Slavenima.

77 Belcredi je htio da se udovoljenjem madžarskih želja preudesi sustav cijele Monarhije. On je predlagao da se inače jedinstvena Monarhija ima sastojati od pet država: 1. češke (Češka, Moravska i Šleska), 2. poljske (Galicija i Bukovina), 3. južnoslavenske (Slovenci, Hrvati i Srbi), 4. ugarske (čitava Ugarska s Erdeljem) i 5. austrijske (sve ostale zemlje). Zajedničke i spoljašnje poslove vodit će car i njegovi ministri po vlastitoj uviđavnosti, to jest apsolutistički.

Kad se nato car odluči za dualizam, dade Belcredi ostavku, a Beust je imenovan ministrom predsjednikom pridržavši uza to još i spoljašnje poslove (7. febr. 1867). Istog dana došao je u Beč Deák ponesavši sa sobom osnovu o uređenju zajedničkih poslova s Austrijom, kako ju je izradio onaj odbor 67-ice. Sada car prihvati na Beustov prijedlog sve uvjete nagodbe i povjeri grofu Juliju Andrássyju sastav ministarstva (17. februara). Dana 20. februara imenovan je Andrássyjev kabinet, u kojem konzervativci nisu dobili mjesta. I tako je napokon nestalo te stranke iz madžarskoga političkog života, a ostale su samo dvije glavne: "Deákova"

Stara katedrala u Zagrebu

liberalna i "48-aška" radikalna, koja ostade i dalje kod zakona od 1848. Ugarsko-austrijska nagodba, ili zak. čl. XII : 1867. razlikuje zemlje krune sv. Stjepana i zemlje austrijske (ili Carevina Austrija), od kojih svaka skupina čini samostalnu državu sa zasebnim parlamentom, zasebnim ministarstvom i zasebnim zakonodavstvom, i upravom. Zajednički su objema državama samo ličnost vladara, zatim spoljnji poslovi s diplomatskim i trgovačkim zastupanjem u stranim državama, vojska s mornaricom i votiranje novčanih sredstava za pokriće zajedničkih poslova koji su podvrgnuti kontroli zasebnih odbora austrijskog i ugarskog parlamenta (obično zvanih *delegacije*), a sastaju se na vijećanje svaki odbor za sebe izmjenično u Beču i u Pešti. Tim odborima, i to svakomu napose, odgovorni su ministar spoljnjih poslova, rata i zajedničkih financija. Rat naviješta i mir sklapa bez ikakva parlamentarnog ograničenja sama kruna, a kralj upravlja i vojskom kao njezina vrhovna glava. U teritorijalnom pogledu Austrija je sebi pridržala Dalmaciju, a Ugarskoj izručila uz Erdelj i Hrvatsku da se s njome samostalno nagodi.

Hrvatski sabor od 1866-1867. Hrvatski sabor sastao se opet 19. novembra 1866, to jest isti dan s ugarskim, i to kad su pregovori između Deáka i Andrássyja te ministra Beusta već bili u toku. U otpisu na sabor car Franjo Josip je i opet tražio od sabora rješenje državnopravnih pitanja. Na to je zasebni odbor donio pred sabor 12. decembra tri prijedloga. Prvi je predlagao: "Neka sabor izvoli izjaviti da mu članak XLII : 1861. sveudilj ostaje nepromjenljivim temeljem i ravnalom u pitanju o državnopravnom odnosu Trojedne Kraljevine naprama Kraljevini Ugarskoj"; drugi predlagaše, s obzirom na ugarske zakone od 1848, koji nisu bili u Hrvatskoj proglašeni, neka sabor zaključi "da Trojedna Kraljevina nema ni prava ni dužnosti, a ni zakonitoga načina da stupi u sabor Kraljevine Ugarske"; treći prijedlog, napokon, preporučivaše "neka sabor samostalno sa svojim kraljem riješi odnos Hrvatske prema Austriji". Imajući pred očima neuspjeli rezultat regnikolarnih deputacija (od 1866), a znajući za federalističku koncepciju ministra Belcredija, sabor je poslije iscrpne rasprave zaključio da se ima napustiti ideja unije s Ugarskom i pokušati nagodba s Austrijom, jer to je bio smisao odborova prijedloga. Od 130 zastupnika 86 ih je glasalo za prijedlog odbora, a 44 (naime unionisti) protiv njega, dok se četiri zastupnika, među njima i Ante Starčević, ustegoše od glasanja (18. dec.) Taj svoj zaključak obrazložio je zatim sabor u zasebnoj adresi, koju ponese deputacija s biskupom Strossmayerom na čelu u Beč, gdje je predade caru (23. dec.) Skoro potom ministar Belcredi odstupi, a Beust provede ugarsko-austrijsku nagodbu. Sada car pozove hrvatski sabor da bude zastupan na ugarskom saboru i kod krunisanja. Na taj reskript odgovori sabor caru 18. maja 1867. da na ugarski sabor ne može poslati svojih poslanika jer da još nije uređeno pitanje odnosa između Hrvatske i Ugarske. Na to je sabor raspušten (25. maja), a krunisanje cara Franje Josipa za ugarsko-hrvatskoga kralja obavljeno je bez sudjelovanja Hrvata (8. juna 1867).

Postanak ugarsko-hrvatske nagodbe. Zbog takva razvoja događaja zatražio je ban Šokčević otpust, a zatim je (27. juna 1867) imenovan namjesnikom banske časti barun Levin Rauch sa zadaćom da provede hrvatsko-ugarsku nagodbu na onim načelima što ih je istaknula ugarska regnikolarna deputacija 1866. Sada su opet zaredali u Hrvatskoj progoni svih onih koji su pristajali uz Narodnu stranku ili uopće bili protivnici unije s Ugarskom, a osim toga oktroiran je Hrvatskoj novi izborni red kraljevim reskriptom od 20. oktobra 1867, kojim je opet znatno uvećan broj virilnih članova, a broj biranih ograničen na 66. Tim izbornim redom i uz pritisak vladinih organa, izbori provedeni između 19. novembra i 23. decembra izniješe veliku većinu unionisti (52 zastupnika), dok je opozicija spasila tek 14 mandata, štaviše, kad se sabor 8. januara 1868. sastao, istupi iz njega i ta skupina, tako da su unionisti ostali sami. Potom oni izabraše 30. januara regnikolarnu deputaciju od 12 članova sabora,[78] koja je s jednakobrojnom deputacijom ugarskog

78 To su bili: grof Julije Janković, grof Ladislav Pejačević, Koloman Beđeković, Antun Vakanović, Mirko Šuhaj, Ignjat Brlić, Jovan Živković, Josip Žuvić, Ante Stojanović, Janko Car, Pavao Batagliarini i kanonik Stjepan Vuković.

sabora[79] utanačila i redigirala do kraja jula tekst hrvatsko-ugarske državnopravne nagodbe. Odmah u uvodu zakonska osnova ističe da nagodbu sklapaju kao ravnopravni faktori "kraljevina Ugarska sjedinjena s Erdeljem i kraljevine Hrvatska i Slavonija za izravnanje postojavših između njih državnopravnih pitanja". Nadalje ona polazi sa stanovišta Pragmatičke sankcije od 1722. (zak. čl. I, II : 1723), naime sa stanovišta nerazdruživosti zemalja krune sv. Stjepana, ali i s toga da "su kraljevine Hrvatska i Slavonija tečajem stoljeća koli pravno toli faktično spadale kruni sv. Stjepana", dakle sa stanovišta sasvim protivna čl. XLII : 1861. U smislu nagodbe "kraljevina Ugarska sjedinjena s Erdeljem i kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija sačinjavaju jednu istu državnu zajednicu,[80] tako napram ostalim pod vladom Njeg. Veličanstva stojećim zemljam, kao što i napram inim državam", to jest u internacionalnim poslovima Ugarska i Hrvatska istupaju kao jedno državno tijelo, ali u svim unutrašnjim poslovima čini svaka zemlja nezavisnu političku jedinicu. U tom smislu se i kaže "da su kraljevine Hrvatska i Slavonija politički narod, imajući posebni svoj teritorij". Budući da su "državna zajednica", Hrvatska i Ugarska imaju zajedničko krunisanje vladara "jednom istom krunom i jednim istim krunidbenim činom", kao i kraljevsku krunidbenu zavjernicu, ali ipak tako da se njezin original ima osim na madžarskom jeziku još i "jezikom hrvatskim sastaviti i kraljevinam Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji izdati i u njemu cjelokupnost i zemaljski ustav kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije zajamčiti". Zbog toga je krunidbena zavjernica kralja Franje Josipa I tek sada sastavljena na hrvatskom jeziku i odaslana hrvatskom saboru.[81] Nadalje nagodba ustanovljuje da Hrvatska naknadno priznaje ugarsko-austrijsku nagodbu (zak. čl. XII : 1867) kao gotov čin, pa zato se toj ustanovi dodaje "naročita ograda", "da se ubuduće slični temeljni zakoni i nagodbe samo zakonitim sudjelovanjem kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije stvarati mogu". Inače je Hrvatska potpuno autonomna u zakonodavstvu i upravi, "u svim poslovima nutarnjima, bogoštovja, nastave i pravosuđa", to jest u svim onim javnim granama života koje su bile u hrvatskim rukama još od 1848, odnosno 1861. Svi ostali poslovi proglašeni su zajedničkima, a rukovodit će ih zajednička ministarstva financija, poljodjelstva, trgovine i narodne obrane, kod kojih se imaju osnovati zasebni hrvatski odsjeci. O tim zajedničkim poslovima raspra-

79 To su bili: grof Antun Majláth, grof Antun Szécsen, Ladislav Szögyényi-Márich, Ladislav Jankovich (iz gornje kuće); Franjo Deák, Ludovik Horvath, Pavao Somssich, Teodor Botka, Koloman Ghyczy, Danijel Dózsa, Antun Csengery i Ludovik Vadany (iz donje kuće). Izabrani bijahu 30. marta.

80 I madžarski tekst kaže: *állami közásseg*. – [Citati u ovom poglavlju ispravljeni su prema izdanju "Zakonâ o ugarsko-hrvatskoj nagodi" koje je "po izvornicima" priredio I. Bojničić, ²1911.]

81 Najvažnija stavka u njoj jest § 3, koji glasi: "Sve one strane i pokrajine Ugarske i posestrimih joj kraljevina, što su već natrag stečene, pa i one, što će božjom pomoći odsele biti natrag pribavljene, pripojit ćemo u smislu krunidbene naše zakletve rečenoj zemlji i posestrimim joj kraljevinam."

vlja "zajednički sabor svih kraljevina ugarske krune",[82] na koje Hrvatska[83] šalje svoje poslanike, 29 njih u donju kuću, a 2 u gornju, koje će izabrati hrvatski sabor od svojih članova.[84] Zajednički sabor opet bira u delegacije pet članova između hrvatskih poslanika na zajedničkom saboru. Na svim tim zajedničkim saborima (u donjoj i gornjoj kući, pa i u delegacijama) hrvatski se poslanici mogu služiti i hrvatskim jezikom, dok će se za zajedničkog saborovanja i na saborima i na delegacijama uz ugarski barjak razviti i hrvatski. U autonomnim poslovima služi hrvatski barjak i sjedinjeni grb Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, ali providen krunom sv. Stjepana, dok se u zajedničkim poslovima upotrebljava zajednički grb ugarski i dalm.-hrv.-slavonski. S obzirom na financije ustanovljeno je – unatoč savjetu Franje Deáka da Hrvatska uzme financijske poslove (u koliko nisu zajednički cjelokupnoj Monarhiji) u svoju autonomiju – da Hrvatska ima primati za pokriće svojih autonomnih troškova 2,200.000 for. (paušalno) za deset godina, jer se financijska nagodba ima svake desete godine obnavljati. Od teritorija pripada Hrvatskoj i Slavoniji Vojna krajina i "današnja" Dalmacija, a ugarski sabor preuzima obavezu da će podupirati njihovo sjedinjenje s Hrvatskom. Bana će imenovati kralj "na prijedlog i uz protupotpis zajedničkoga kr. ugar. ministra predsjednika", ali je on ipak "odgovoran" hrvatskom saboru. Budući da se Hrvatska dvorska kancelarija ukida, "ima se za iste kraljevine imenovati posebni dalm.-hrv.-slavonski ministar bez lisnice kod središnje vlade u Budimpešti", ali "odgovoran zajedničkom saboru". Nadalje je određeno – očito s obzirom na ulogu bana Jelačića 1848. i 1849. godine – da ban više ne može biti vojnik i da kod zajedničkih ureda u Hrvatskoj (kod financija, pošte i brzojava, državnog šumarstva i željeznica) ima biti službeni jezik hrvatski, a treba da se namještaju domaći sinovi, "ukoliko to samo moguće bude". Najzad se kaže da ova nagodba "ne može biti predmetom zakonodavstva pojedinih nagađajućih se kraljevinah i da promjena iste uslijediti može samo onim putem kojim je udjelotvorena, pristupom naime svih onih činbenikah koji je sklopiše". Samo u pitanju Rijeke nije između obiju regnikolarnih deputacija došlo do sporazuma, jer su i unionisti stajali nepokolebljivo na dotadašnjem hrvatskom stanovištu da je Rijeka dio hrvatskog teritorija. Bojeći se da se nagodbeni pregovori ne razbiju, pristade najzad hrvatska delegacija na Deákov prijedlog, koji je glasio da se zasada utanači nagodba bez rješenja riječkog pitanja, prepustivši u tom poslu u kasnije pogodno vrijeme inicijativu samom kralju. Zbog toga je zakonska osnova u toj tački glasila: da Rijeka ne pripada teritoriju Kraljevine Hrvatske, jer u pogledu grada Rijeke i njegova kotara "među oba kraljevinska odbora nagodba uspjela nije", to jest pitanje je ostalo neriješeno.

82 Zak. čl. XLIV: 1868. o narodnostima, dakle čisto ugarski autonomni zakon, naziva sabor u § 29: "zajednički ugarsko-hrvatski sabor" (*közös magyar-horvát országgyűles*),

83 [U Šišićevu tekstu stoji na ovom mjestu, kao i u idućoj rečenici: Hrvati, što nije u skladu s tekstom nagodbe.]

84 Dokinućem jednog dijela Krajine, ovaj se broj povećao (1873) na 34 poslanika, a kad je sva Krajina ukinuta (1881) na 40 u donju kuću, a 30 u gornju.

Ovu zakonsku osnovu, koju je ugarska regnikolarna deputacija prihvatila jednoglasno, a hrvatska većinom glasova,[85] uzme potom u raspravu hrvatski sabor 21. septembra 1868. i primi je većinom glasova bez specijalne debate (24. septembra). Ugarski sabor uzeo je nagodbu u raspravu 28. septembra pa je također prihvati bez specijalne debate, ali ipak uz jednoglasni dodatak da "grad Rijeka s kotarom pripada neposredno Kraljevini Ugarskoj, pa da se prema tome ima odmah njoj i utjeloviti", Isto je tako dva dana prije – 26. septembra – hrvatski sabor zamolio kralja posebnom adresom neka Rijeku dosudi Hrvatskoj, kojoj i pripada po "neoborivom pravu". Sada je trebalo da kralj sankcionira zakonski članak; ali ministar predsjednik izjavi da ugarski sabor neće da novim posebnim člankom inartikulira (uzakoni) ovaj članak ako mu prije ne bude zajamčeno da je Rijeka sastavni dio Ugarske. Andrássy stavi uz to kralju u tom smislu prijedlog, pa je istog dana, 8. novembra, kad je sankcionirao hrvatski original zakonske osnove o hrvatsko-ugarskoj nagodbi, kralj izdao na ugarski i hrvatski sabor jednake reskripte, u kojima je izrekao svoje stanovište u riječkom pitanju. Konstatiravši najprije nesporazum, reskript kaže: "Budući Nam je veoma mnogo do toga stalo, da se jedina ta prepona (naime riječko pitanje) na umirenje obiju stranaka ukloni, to držimo za našu osobitu vladalačku zadaću pokušati između njih put prijateljske nagode pa toga radi kako ugarski, tako i dalmatinsko-hérvatsko-slavonski sabor pozivljemo s ovim kraljevskim predlogom Našim: da uvaživši trajnu korist, koja za njih iz takovoga međusobnoga prijateljskoga sporazumka nastati mora; i uzevši u obzir, da je u diplomi slavne uspomene kraljice Marie Therezije a i u članku IV. godine 1807, koji se na njoj temelji, jasno ustanovljeno: 'da se trgovački grad Rijeka sa pripadajućim si kotarom i nadalje kao posebno, ka kruni ugarskoj spadajuće tijelo (*separatum sacrae regni coronae adnexum corpus*) smatrati i prema tomu u svemu upravljati imade', svekolike historične razprave i odtuda proizviruće posledice s vida bi pustiti, te sjediniv se u temeljnoj onoj, oda sviuh stranah za istinitu i nepreparnu priznatoj misli 'da grad Rieka sa njegovom lukom i kotarom posebno, kruni ugarskoj pripadajuće tielo sačinjava' na to bi pristati htjeli, da se nuz sudjelovanje zastupnikah grada Rieke međusobnim priateljskim sporazumkom utanači sve, što bi u tom pogledu iziskivali tako pravedni obziri dotičnikah (to jest Riječana), kako i interesi sviuh zemaljah ugarske Naše krune."

Sada je učinjena znatna promjena u inače na oba sabora već prihvaćenom tekstu zakonske osnove o hrvatsko-ugarskoj nagodbi, jer je ona stavka koja se odnosila na Rijeku (§ 66, tačka 1), to jest da o Rijeci nije u regnikolarnoj deputaciji došlo do sporazuma, izmijenjena ovako: a Rijeka ne pripada teritoriju Hrvatske jer sačinjava "posebno s ugar-

85 Protiv nje bili su Brlić, grof Janković i Živković, predlažući za Hrvatsku financijsku samostalnost u smislu Deákove ponude, a bana da kralj imenuje na preporuku hrvatskog sabora, ne na prijedlog i protupotpis ugarskog ministra predsjednika.

skom krunom spojeno tijelo (*separatum sacrae regni coronae adnexum corpus*)", "glede kojega kao takova, a tako i glede autonomije i na nju protežućih se zakonodavnih i upravnih odnošajah uređenja imat će se putem odborskih razpravah između sabora Ugarske i sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i grada Rieke obće sporazumljenje postići". Ovako izmijenjeni tekst ušao je u madžarski original tako da je čitav tekst nanovo prepisan i zatim kralju podastrt na sankciju. Međutim je kralj još prije toga sankcionirao (8. nov.) hrvatski original, ali sa starim tekstom, kako je raspravljen i prihvaćen u oba sabora. Razumije se, sada je trebalo preudesiti i hrvatski tekst da bude u skladu s madžarskim. Pri tom se u Hrvatskoj dvorskoj koncelariji postupalo tako da su na stari tekst u § 66, tački 1, naprosto nalijepili cedulju na kojoj bijaše ispisan novi tekst. Poslije toga otpremljen je hrvatski original u Zagreb, gdje je sabor 17. novembra naknadno o njemu raspravljao i uzeo do znanja kraljevski reskript od 8. novembra, a time i prihvatio onu bitnu promjenu u tekstu zakona, koji je već sankcioniran ležao na stolu. Istoga dana – 17. novembra – sankcionirao je kralj madžarski original ugarsko-hrvatske nagodbe, koja tako postade "zajednički temeljni zakon kraljevinah Ugarske, te Hrvatske, Slavonije i Dalmacije" i to za Hrvatsku kao zak. čl. I: 1868, a za Ugarsku kao zak. čl. XXX: 1868.[86]

Riječki provizorij. U smislu kraljevskog rješenja i novoga nagodbenog teksta u riječkom pitanju hrvatski je sabor poslije dva dana birao regnikolarnu deputaciju za definitivno rješenje riječkog pitanja. Tada su općenite političke prilike na Rijeci bile veoma nepovoljne po hrvatsko stanovište, jer građani bijahu najvećim dijelom pristaše Madžara pa su neprestanim uzbunama još 1867. uspjeli da je na Rijeci učinjen kraj vlasti bana Šokčevića i imenovan (na prijedlog hrvatskoga kancelara Kuševića) kao komesar Madžar Eduard Cseh. Tim imenovanjem dobili su Madžari doista Rijeku u svoje ruke, pa stoga su je sada i unijeli u raspravu s Hrvatima kao nov faktor. Budući da su se regnikolarne deputacije imale sastojati od 4 Hrvata, 4 Riječana i 4 Madžara, izabra Hrvatski sabor 19. novembra grofa Ladislava Pejačevića, Stjepana Vukovića, Aleksandra Fodroczyja i Josipa Žuvića, dok su Riječani izaslali Lodovika Adamića, Antuna Gjačića, Josipa Mayera i Antuna Randića, a ugarski sabor grofa Antuna Majlátha, Franju Deáka, Antuna Csengeryja i Mihajla Horvátha. Poslije toga imenovan je Levin Rauch banom (8. dec. 1868), a Koloman Bedeković prvim hrvatskim ministrom, na što je 31. januara 1869. prestala djelovati Hrvatska kancelarija u Beču.

86 Inartikulacija hrvatsko-ugarske nagodbe glasi (uvodne riječi madžar. teksta): "Pošto je sklopljena zajedničkim sporazumom nagodba s jedne strane između sabora Ugarske (*Magyarország országgyűlése*), a s druge strane sabora Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (*Horvát-Szlavon-és Dalmátországok országgyűlése*) u svrhu izravnanja među njima postojećih državnopravnih pitanja (*közjogi kérdések*), to se ova nagodba, odobrena, potvrđena i sankcionirana po Njeg. car. i kr. apoštol. Veličanstvu, kao zajednički temeljni zakon (*közös alaptár vénye*) kraljevina Ugarske i Hrvatske, Slavonije i Dalmacije ovime inartikulira među zakone kako slijedi." Oba su sabora dakle označena kao jednakopravni i ravni faktori.

Još prije negoli se regnikolarne deputacije sastadoše da riješe riječko pitanje, prihvati hrvatski sabor članak o ustrojstvu kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade (sankcioniran 20. aprila 1869), i nato kralj imenuje 10. maja prve odjelne predstojnike: Roberta Zlatarovića za unutrašnje poslove, Dragutina Pogledića za bogoštovlje i nastavu, a Josipa Žuvića za pravosuđe. Tek 7. septembra 1869. dao se Rauch u hrvatskom saboru svečano instalirati za bana, položivši bansku prisegu na ruke kraljevskom komesaru, senjskom biskupu Vjenceslavu Soiću, i primivši potom od njega zastavu i žezlo.[87]

"Riječka krpica" u hrvatskom tekstu hrvatsko-ugarske nagodbe

Regnikolarna deputacija održala je u Budimpešti 15. maja 1869. prvu sjednicu, u kojoj se konstituirala izabravši predsjednikom grofa Antuna Majlátha i bilježnikom Mihajla Horvátha, a zatim zaključi, na prijedlog Franje Deáka, da će najzgodnije biti ako riječki izaslanici prvi iznesu prijedlog, jer nisu dosada još imali prilike da se izjasne. Na to Riječani izjave u idućoj sjednici 23. maja da oni ne smatraju hrvatski sabor za kompetentan u riječkom pitanju, jer da Rijeka nema ništa zajedničko s Hrvatskom, pa da je zato čitava stvar samo pitanje Ugarske i

87 [To je bila posljednja svečana instalacija bana, izvršena prema dotadašnjem starom običaju.]

Rijeke. Tome se odmah (28. maja) odupriješe hrvatski izaslanici izjavivši da traže da riječki gubernator bude i veliki župan riječko-modruške županije, da Rijeka ima svoju unutrašnju gradsku autonomiju, ali da je podvrgnuta hrvatskoj vladi u Zagrebu kao višoj instanciji u poslovima političkim, sudbenim i školskim. Osim toga, Rijeka ima da šalje dva zastupnika za hrvatski sabor, a jednoga na zajednički ugarsko-hrvatski zbog zajedničkih poslova onako kako to izvire iz nagodbe. Poslije Hrvata izjasne se Madžari, i to tako da se Rijeka stavi pod vrhovnu upravu zajedničkog sabora i zajedničkog ministarstva, da se za nju ima na prijedlog ministra predsjednika imenovati posebni gubernator, da za Rijeku bude posljednja sudbena instancija ugarsko vrhovno sudište u Budimpešti i da Rijeka šalje jednog zastupnika na ugarski sabor, dok je njezin gubernator virilni član velikaške (gornje) kuće. Poslije toga prijedloga ugarskih izaslanika Riječani izjave da oni povlače svoj prijedlog i da se pridružuju ugarskomu, a Hrvati se odlučno opriješe ugarskom stanovištu, zabacivši ga kao neprihvatljivo.

Vidjevši taj nesklad, odasla ministar predsjednik grof Andrassy regnikolarnoj deputaciji svoj takozvani posredujući prijedlog, u smislu kojega bi Rijeka pripadala u političkoj upravi pod zajedničku vladu, a najviša sudbena instancija imao bi za nju biti Stol sedmorice u Zagrebu, dok bi se u pogledu školstva Rijeka imala napose nagoditi s Hrvatskom; dakle Andrássy je u neku ruku ponudio ugarsko-hrvatski kondominij na Rijeci. Ali Hrvati ne htjedoše ni na to pristati, štaviše, njihov izvjestitelj Aleksandar Fodroczy izjavi da se ne smatra pozvanim da u ime hrvatskog sabora pristane na Andrássyjev prijedlog, pa zato predloži u hrvatskom odboru da se o Andrássyjevu prijedlogu ima izvijestiti hrvatski sabor i njemu prepustiti odluka. Poslije toga bijahu odgođene sjednice regnikolarnih deputacija, koje se opet sastadoše u decembru 1869. Dana 18. decembra stave Hrvati ovaj – kako ga nazivahu – ultimatum: "Da se odsjek unutarnjih posala odstupi Rijeci samoj, a bogoštovje pridrži hrvatskoj autonomiji; isto tako i pravosuđe da ostane na Rijeci kakvo je dosad bilo, to jest u drugoj i trećoj molbi u Zagrebu." Ali uz taj "ultimatum" staviše oni još i ovaj prijedlog: "ako se ovaj prijedlog (to jest "ultimatum") prihvatiti ne može, onda neka se regnikolarne deputacije odgode do zgodna vremena, a dotle da gradom Rijekom upravlja centralna (naime ugarska ili zajednička) vlada". Stojeći pred tom alternativom, sasvim je prirodno da su Madžari i Riječani otklonili hrvatski "ultimatum" i odmah prihvatili ovaj drugi prijedlog. Kad se regnikolarne deputacije raziđoše, ovlasti ugarski sabor 15. marta 1870. ministarstvo, da "ono ustanovi provizorij dok se sporna pitanja napokon ne riješe, tako da, imenovavši gubernatora na Rijeci, preuzme i upravu grada Rijeke". Nakon toga primi hrvatski sabor 5. maja 1370. izvještaj svojih izaslanika, gdje je istaknuto da time "nijesu ni u čemu vezane ruke budućemu hrvatskomu odboru koji se ima iznova sastati". Dana 20. jula najzad je s 55 glasova protiv 10 prihvaćen riječki provizorij uz dodatak da se "u svoje vrijeme" opet imaju regnikolarne deputacije sastati i pitanje najzad privesti kraju. Ovako zaključeni provizorij trajao je sve do propasti

Monarhije. Međutim su Madžari ubrzo stali stvar drugačije shvaćati: došavši do provizorne uprave na Rijeci i uklonivši malo-pomalo sve ono što je još na Rijeci podsjećalo na zajednicu s Hrvatskom, oni su riječko pitanje stali uzimati i provizorij tumačiti kao definitivno rješenje, ne hoteći se odazvati ponovnim zahtjevima hrvatskog sabora da se nastavi vijećanje prekinutih regnikolarnih deputacija, kojih saziv treba da ministar predsjednik u sporazumu s banom predloži kralju.

Revizija nagodbe. Čim je po izvještaju regnikolarne deputacije nagodbeni zakon postao poznat, diglo se u zemlji veliko nezadovoljstvo jer je daleko zaostajao ne samo za željama hrvatskog naroda nego i za onim tekovinama na koje je u svom javnom životu poslije 1848. bio navikao. To se nezadovoljstvo nije ublažilo ni tada kad je kralj Franjo Josip s kraljicom Jelisavetom pohodio na proljeće 1869. Hrvatsku, naročito gradove Zagreb (od 8. do 11. marta), Karlovac, Petrinju, Bjelovar, Senj i Rijeku. Zbog toga nastade oštra borba između bana Raucha i njegovih protivnika, kojima je unionistički sabor mislio doći na kraj tako da je zak. člankom XIV: 1870. proglasio svako pobijanje nagodbe "zločinom smetanja javnoga mira", pa čak i "veleizdajom". Sada opet oživje apsolutistička praksa, zaredaše progoni štampe i uništavanje egzistencija, zbog čega protivnici počeše bana Raucha lično napadati i tako ga primoraše da ih je pozvao pred sud. Kako su ti napadaji izišli u listu "Zatočniku", koji se štampao na tlu Vojne krajine u Vojnom Sisku, došlo je do parnice pred petrinjskim regimentskim sudom, a taj je Rauchove protivnike (Mrazovića, Vončinu i Miškatovića) oslobodio optužbe (7. jan. 1871). Nato Rauch zatraži otpust i kralj imenuje banom dotadašnjeg ministra Kolomana Bedekovića (26. jan.). Budući da je Rauchovu saboru od 1868. isteklo zakonito trogodište, novi ban raspiše izbore, koji svršiše potpunim porazom unionista; od 65 mandata Narodna stranka je dobila 51, unionisti 13, a Ante Starčević 1 (Krapinu). Odmah poslije toga dokine kralj reskriptom od 8. juna Đurđevačko-križevačku krajinu, koja posla u sabor još 9 novih privrženika Narodne stranke.

Svi su ti događaji u vezi s promijenjenim međunarodnim prilikama. Još ljeti 1870. došlo je do francusko-pruskog rata, koji se svrši teškim porazom Francuza i proglašenjem Njemačkoga Carstva (u jan. 1871). To ojačanje Pruske natjeralo je austrijske državnike na misao da treba unutrašnje prilike u Monarhiji tako udesiti da se Slaveni zadovolje. Upravo tada ostaviše Česi, Poljaci i Slovenci Carevinsko vijeće, koje ostane zbog toga nepotpuno, a u Dalmaciji su Hrvati i Srbi zadobili u saboru jaku većinu nad Talijanima. Novi austrijski ministar grof Karlo Hohenwart (od 5. febr. 1871) stavi, dakle, kralju Franji Josipu prijedlog da sazove češki sabor, a u reskriptu prizna češko državno pravo i obeća da će se dati okruniti za češkoga kralja i položiti krunidbenu prisegu, na što je kralj i privolio (12. septembra). Na taj reskript slože češki prvaci sporazumno s Hohenwartom 18 takozvanih fundamentalnih članaka, u smislu kojih su se imale ujediniti Češka, Moravska i Šleska u posebno državno tijelo s pravima kakva su Madžari dobili 1867.

Protiv takve važne promjene, koja je značila pad dualizma, a početak federalizma u Monarhiji, podigoše se austrijski Nijemci, ministar spoljnjih poslova Beust i Madžari s ministrom predsjednikom Andrássyjem na čelu. Tako se dogodi da se hrvatski sabor nikako nije sastajao, već je od prvog saziva za 1. juna redom tri puta odgođen: za 13. septembra, za 20. septembra i najzad za 15. januara 1872. Ovo odgađanje veoma je uzrujalo Narodnu stranku pobjednicu pa zato ona izda 20. septembra (na dan ponovne odgode sabora) na narod proglas (manifest), u kojem naglasi "da se nagodba (od 1868) ne može smatrati pravovaljanom",[88] jer je sklopljena "bez sudjelovanja većega dijela našega naroda", naročito Vojne krajine koja je još na saboru od 1865-1866. sudjelovala kod rasprava o državnopravnom položaju Hrvatske. Nadalje, da je po nagodbi "autonomna hrvatska vlada podvrgnuta uplivu ugarske vlade, pa i nije drugo nego samo refleks ugarskoga ministarstva jer, dokle god bude ban ovisan od ugarskoga ministra predsjednika dotle ne može da bude govora o hrvatskoj autonomnoj vladi". Međutim, nekoliko dana poslije toga dade se Eugen Kvaternik s Vjekoslavom Bachom na sudbonosan i nepromišljen korak kad je pokušao da u jednom dijelu ogulinske regimente (oko Plaškoga i Rakovice) digne bunu proglasivši Hrvatsku nezavisnom državom (8. okt. 1871); ali već treći dan ubiju obojicu s još nekoliko drugova njihovi vlastiti ljudi. Taj inače neznatni događaj iskoriste sada kod kralja s uspjehom Beust i Andrássy protiv monarhijskih Slavena uopće, pa tako češki fundamentalni članci nisu dobili sankcije, a hrvatski su poslovi prepušteni ugarskoj vladi da ih po volji uredi, dok je ministar Hohenwart zatražio otpust (27. Okt. 1871).[89]

Tek tada, 15. januara sastao se hrvatski sabor i 19. se konstituirao, izabravši Ivana Mažuranića predsjednikom. Poslije obavljena izbora ustane ban Bedeković i pročita kraljevski reskript kojim se sabor raspušta "jer izjava većine narodnih zastupnika od 20. septembra 1871. pobudila je – kaže kralj – u nama žalosno uvjerenje da se od toga sabora nije

88 [U tekstu manifesta nije izričito rečeno da Narodna stranka ne smatra nagodbu pravovaljanom nego je ta formulacija upotrijebljena u članku koji je u vezi s manifestom izašao u njezinu organu "Pozor". Usp. V. Ciliga, Prilog ocjeni manifesta Narodne stranke 1870, Hist. zbornik XIV, 1961.]

89 Tadašnji lični tajnik ministra Andrássyja, Imre Halasz, pripovijeda u svojim memoarima (*Egy letünt nemzedék*, Budimpešta 1911, 217) ovo: Kad je krajiški general Mollinary iz Zagreba poslao izvještaj o Kvaternikovoj uzbuni, nije bilo Andrássyja u Budimu, a kad se vratio, "nekoliko časaka iza njegova dolaska govorio sam s njime. Bio je dobre volje i nije tajio, da očekuje od te ogulinske uzbune povoljni politički utjecaj s obzirom na Hohenwartove osnove. Kad sam mu spomenuo da je Kvaternik, kad je pokušao da utekne na kolima prema bosanskoj granici, pogođen od taneta vojnika, koji su za njim pucali, pao s kola na zemlju i umro, dao je izražaja svojoj žalosti, naročito zbog toga što Kvaternik nije živ pao u ruke vojnika, jer je on po njegovu mišljenju bio kolovođa uzbune, te bi se od njega dalo doznati eventualno zanimljivih podataka o postanku ustanka." – [Premda je rakovička buna iskorištena od Hohenwartovih protivnika, ona nije imala ono značenje za dalji politički razvoj u Monarhiji koje mu Šišić pripisuje. Hohenwart je pao zbog otpora austrijskih Nijemaca, moralno pomognutih iz Njemačke. Usp. J. Šidak, Značenje Rakovice u austrijskoj politici 1871, Hist. pregled VI, 1961.]

nadati uspješnomu djelovanju". Budući da je ugarska vlada znala da Bedeković nije podesna ličnost za provođenje njezinih ciljeva, kralj prihvati njegovu molbu za otpust i imenova namjesnikom banske časti Antuna Vakanovića, sa zadaćom da provede nove izbore. Mada su se ponovila Rauchova vremena s izbornom praksom i ličnim progonima, ipak je narod izabrao 47 narodnjaka, a samo 28 unionista; ali Vakanović popravi poraz time da je u sabor pozvao 47 virilista, mahom unionista, pa tako ostade Narodna stranka, premda je na biralištu pobijedila, u manjini. Položaj Narodne stranke bijaše veoma nezgodan.

Povratak bečkih mjerodavnih krugova na dualizam, a naročito njegovo učvršćenje imenovanjem grofa Julija Andrássyja ministrom spoljnjih poslova (14. nov. 1871), koga je u Budimpešti zamijenio grof Menhart Lónyay, bijaše za nju jasan znak da će prije ili kasnije i na biralištu dijeliti sudbinu svojih drugova za Rauchovih izbora 1868. U takvu raspoloženju Narodna stranka odazva se pozivu novoga ministra predsjednika Lónyaya da stupi u pregovore, s jedne strane s unionistima, a s druge s ugarskom vladom. Narodna stranka pristade uz uvjet da se provede revizija nagodbe i da se imenuje banom čovjek u koga će imati povjerenja. Sada se narodnjaci i unionisti slože pa izaberu regnikolarnu deputaciju (9. jula), u koju je od dvanaestorice članova ušla polovica jednih i polovica drugih.[90] Oni predložiše 6. novembra ugarskoj jednako brojnoj deputaciji nuncij u kojem zatražiše: hrvatski će poslanici na zajedničkom saboru sami između sebe birati pet članova u delegacije, a neće ih birati čitav zajednički sabor; bana imenuje kralj bez prijedloga i protupotpisa ministra predsjednika; ban nosi naslov "ban-ministar zemaljski kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije", da se time jače istakne njegova odgovornost hrvatskom saboru; Hrvatska će "sama svojim financijama i državnim dobrom samostalno upravljati, plaćajući zajedničkoj ugarskoj državnoj blagajni redovite svote koje bude dužna prinositi za skupne poslove"; hrvatski ministar u Pešti ne može utjecati na hrvatsku autonomiju, već ima u ministarskom vijeću jedino zastupati hrvatske interese.

Ali je ove prijedloge poslije dugog oklijevanja odbila do jednoga ugarska deputacija, na šta hrvatski izaslanici počeše popuštati,[91] dok na kraju nije ostala stara nagodba (od 1868) kako je bila, osim preinake u dotadašnjim financijskim odredbama: mjesto paušala od 2,200.000 for. uvedena je za Hrvatsku tangenta od 45% njezinih prihoda, kako će ih iskazati zajednički ministar financija.[92] Osim toga je Hrvatskoj zajamčen ustav odredbom da se hrvatski sabor, ako bude raspušten,

90 Unionisti bili su: Makso Prica, Jovan Živković, Miroslav Kraljević, Svetozar Kušević, barun Prandau i Petar Horvat; narodnjaci: Ivan Mažuranić, Ante Jakić, Nikola Krestić, biskup Strossmayer, Mato Mrazović i Ivan Vončina.

91 Biskup Strossmayer ostavio je odmah poslije negativnog odgovora Madžara Budimpeštu i nije više nikad dolazio ni na hrvatski ni na ugarski sabor (u velikašku kuću).

92 U povodu produženja financijalne nagodbe 10. XII 1889. tangenta je snižena na 44%.

"imade... za tri mjeseca sazvati računajući od raspusta njegova", a i djelokrug je hrvatskog ministra jasnije opredijeljen kao posrednika između bana i kralja te ugarske vlade, ali bez prava da samostalno utječe na banske prijedloge ili zaključke hrvatskog sabora. Tako revidiranu nagodbu primio je zatim hrvatski sabor 5. septembra 1873, sa 79 protiv 10 glasova, a 30. novembra dobije ona i kraljevsku sankciju.

d) HRVATSKA OD 1873-1918.

Banovanje Ivana Mažuranića. Sada Vakanović odstupi, a za bana je imenovan 20. septembra 1873. Ivan Mažuranić (1873 do 1880). Budući da je Mažuranić prvi ban koji nije bio iz plemićkog kruga, pozdravio ga je narod s iskrenom radošću. Njegovo banovanje donijelo je svakoj grani autonomne hrvatske uprave važnih i korisnih reforma, tako da je on položio zdravu osnovu modernom hrvatskom upravnom životu.[93] Odmah u početku ispunila se davna želja Hrvata kad je 19. oktobra 1874. otvoreno u Zagrebu sveučilište s tri fakulteta (medicinski je osnovan tek 1918). Te je uspjehe, međutim, ogorčilo to što je madžarska vlada izigravala hrvatsko-ugarsku nagodbu i što je kod novoizgrađenih željezničkih pruga uvodila madžarski jezik kao službeni pod izgovorom da su željeznice "privatno poduzeće države", na koje se ne proteže zakonska uredba o pravu hrvatskog jezika kod zajedničkih vlasti u Hrvatskoj i Slavoniji. U još teži položaj došao je ban Mažuranić kad su 1876, u povodu srpskih buna u Bosni i Hercegovini, Srbija i Crna Gora objavile Turskoj rat sa ciljem da ove zemlje oslobode. Taj ustanak i rat izazvaše kod hrvatsko-slavonskih Srba ne samo velike nade i oduševljenje nego su oni pomagali ustanike i oružjem i novcem. Budući da su bečki dvor i njegov tadašnji ministar inostranih djela grof J. Andrássy pregli da dobiju Bosnu i Hercegovinu i da spriječe jačanje Srbije i Crne Gore, primio je Mažuranić iz Beča i Pešte naređenje da stane na put "veleizdajničkoj" akciji Srba u Hrvatskoj i Slavoniji. Nato je, ljeti 1876, zatvoreno više odličnih Srba u Pakracu, Bjelovaru, Karlovcu, Daruvaru i Osijeku, a u hrvatskom saboru izjavili su čak neki poslanici vladine stranke da "u

93 Godine 1874, 10. januara, sankcioniran je zakon, kojim može "sabor bana odnosno njegova namjesnika pozvati na odgovornost, dotično optužiti ga za svaki njegov čin ili propust, kojim bude hotimice teško povrijeđen koji temeljni državni zakon, a tako i za svaki njegov čin ili propust, kojim bude državnopravnoj samostalnosti kraljevine Hrvatske i Slavonije hotimice nanesen težak uštrb ili teška pogibelj". Banu i odjelnim predstojnicima sudit će "kraljevinski sud", izabran na hrvatskom saboru od uglednih ličnosti u zemlji. – Iste godine sankcionirani su: 28. februara zakon o preuređenju Stola sedmorice, kojim je ban prestao biti njegov predsjednik, i zakon "o vlasti sudačkoj", kojim je pravosuđe "posvema razlučeno od uprave i od iste nezavisno", a 14. oktobra zakon "o ustrojstvu pučkih škola i učiteljskih škola za pučko učiteljstvo". – Godine 1875. sankcionirani su: 14. januara zakon o "pravu sakupljati se", 18. februara zakon "o ustroju ureda i vijeća za zemaljsku statistiku" u Zagrebu, a 17. maja zakon o slobodi štampe i uvođenju porote kod tiskovnih parnica.

Hrvatskoj nema Srba", to jest: svi su oni zapravo "pravoslavni Hrvati", kako je učio Ante Starčević. Kad je ban dao još i zatvoriti srpsko-pravoslavne konfesionalne škole, pukne među Hrvatima i Srbima jaz koji se još više raširio kad je, poslije okupacije Bosne i Hercegovine (1878), hrvatska saborska većina predala kralju Franji Josipu adresu u kojoj je tražila da se "ustroj zadobivenih pokrajina (tj. Bosne i Hercegovine) malo-pomalo tako udesi da bi se s vremenom mogao pripojiti na ustroj Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u njihovom državnopravnom odnošaju prema Kraljevini Ugarskoj". Uz to je adresa urgirala sjedinjenje Dalmacije i Vojne krajine[94] i definitivno rješenje riječkog pitanja. Ova je adresa uzdrmala Mažuranićev položaj. Primajući adresu iz ruku saborske deputacije, kralj Franjo Josip izjavio je da je sabor, govoreći o Bosni i Hercegovini, prekoračio svoj djelokrug.

Ban i pjesnik Ivan Mažuranić.
Matica hrvatska

Uto je došlo vrijeme da se između Ugarske i Hrvatske obnovi financijska nagodba, ali se Hrvati ne mogoše s Madžarima sporazumjeti. Na to podnese (u početku 1880) Mažuranić madžarskoj vladi akt, izjavivši da ne može dalje ostati ban ako se Vojna krajina odmah ne sjedini s Hrvatskom i Slavonijom, a pregovori oko financijske nagodbe ne svrše u korist hrvatskog prijedloga. Madžarska vlada primi ponuđenu demisiju (21. februara 1880), a za bana je imenovan grof Ladislav Pejačević.

94 Godine 1873, 8. septembra, razvojačene su Hrvatska i Slavonska krajina.

Pojačana madžarizacija. Grof Ladislav Pejačević (1880-1883) bio je stari unionist. Madžarska je vlada stoga držala da može poći korak naprijed u pomadžarivanju zajedničkih vlasti u Hrvatskoj. Zato otvori 1. juna 1880. u Zagrebu, kod direkcije financija za Hrvatsku i Slavoniju, školu u kojoj će činovnici učiti madžarski jezik da mogu "avanzirati".[95] U povodu ove sramotne uvrede, drsko bačene u lice čitavom hrvatskom narodu, istupi Matija Mrazović sa 22 poslanika iz vladine stranke i osnuje 3. septembra 1880. "Neodvisnu narodnu stranku", koja pridrža kao glasilo "Obzor". Uskoro zatim izradi madžarska vlada, da udobrovolji Hrvate, kod kralja Franje Josipa sjedinjenje Vojne krajine s Hrvatskom (15. jula 1881). Ali narodnu radost pomuti neugodno iznenađenje kad je noću između 6. i 7. augusta 1883. madžarski ministar grof Julije Szapáry dao na svima zagrebačkim zajedničkim financijskim i carinskim uredima istaći nezakonite grbove, s natpisima na hrvatskom i madžarskom jeziku. Zbog toga dođe u Zagrebu do nemira. Narod poskida 15. augusta nove ploče i porazbija ih, na što se nemiri, dijelom antisemitskog značaja, prošiiriše po Hrvatskom zagorju i po Banovini (između Une i Kupe). Kad intervencija bana Pejačevića u toj stvari nije ni u Beču ni u Pešti uspjela, on preda ostavku (24. augusta). Tim događajem nestaje iz hrvatskoga političkog života unionista (madžarona) iz uvjerenja, a protunagodbena Starčevićeva "Stranka prava" sve se više u narodu širila.

Budući da su nemiri dobili opasne razmjere, kralj Franjo Josip imenovao je, na prijedlog madžarske vlade, za kraljevskoga komesara u Hrvatskoj i Slavoniji zagrebačkoga armijskog generala baruna Hermana Ramberga (4. septembra). Ramberg vrati 7. septembra, uz vojničku asistenciju, ploče s dvojezičnim natpisima na njihovo mjesto, a zatim ih, prema zaključku ugarskog sabora, 16. oktobra zamijeni novim, "nijemim" grbovima bez ikakva natpisa (ostali su visjeti do 1908). Kad se zemlja opet primirila, imenuje Franjo Josip, na prijedlog madžarske vlade, 1. decembra 1883. za bana grofa Dragutina Khuen-Hédervàryja, tadašnjega vel. župana u Đuru. Khuen-Hédervàry (1883-1903) bio je doduše iz Nuštra u Slavoniji kod Vinkovaca, ali je po osjećajima i odgoju bio madžarski aristokrat.

Banovanje Khuen-Hedervàryja. Ugarska se poslije nagodbe s Austrijom (1867) znatno ekonomski podigla, a koristeći se neslogom naroda u Austriji uspjela je da i politički dođe u Habsburškoj monarhiji do prve uloge. U vezi s ovim jačanjem Ugarske, madžarski su pravnici i državnici izgradili teoriju o državnom jedinstvu Ugarske (s Hrvatskom) i o madžarskoj državnoj ideji, a grof Khuen-Hédervàry bio je njezin revan eksponent u Hrvatskoj.[96] Kad je, u početku decembra 1883, stigao u

95 "Davidova škola", prozvana po Antunu Dávidu, financijalnom ravnatelju u Zagrebu.

96 Opraštajući se sa činovništvom različnih oblasti u Đuru, grof Khuen-Hédervàry reče: "Moj službeni djelokrug postat će drugi, a ja želim da i dalje služim domovini. Moje radno mjesto leži ondje, ali moja je postojbina ovdje, a ondje i ovdje jedna je domovina." Da su Ugarska i Hrvatska jedna domovina, ponovio je grof Khuen-Hédervàry u hrvatskom saboru 17. decembra 1883. I tako je on prvi hrvatski ban koji je u hrvatskom saboru izrekao misao jedinstva ugarske države.

Zagreb i preuzeo upravu zemlje, pozvao je k sebi vodstvo dosadašnje vladine Narodne stranke (Krestić, Miškatović, Vončina) i izjavio da će, ako mu oni ne sastave većinu u saboru, biti primoran poslužiti se drugim sredstvima, to jest da upravlja zemljom bez sabora kao kraljevski komesar. Sada se Narodna stranka podvrgne vodstvu novog bana, iako dosta nerado. Protiv nje stajala je u hrvatskom saboru snažna i popularna opozicija, sastavljena od Starčevićeve Stranke prava – koja je, međutim, 1878. opet uskrsla poslije 1871. – i od Mrazovićeve Neodvisne narodne stranke.

Ali grof Khuen-Hédervàry brzo je skršio opoziciju, svladao otpor zemlje i ostao joj na čelu punih dvadeset godina. Mlad, energičan i promišljen, od prirode obdaren jakim pamćenjem i poznavanjem ljudskih slabosti, a pristupačan u saobraćaju, on se dao na "pacifikaciju Hrvatske" sa zvučnom lozinkom: zakon, red i rad. Njegov apsolutistički režim bio je maskiran tankim velom tobožnje ustavnosti, to jest takve kakvu je on sebi zamišljao i kakva je njemu bila potrebna, i to u suradnji sa saborom, biranim po njegovoj volji i sastavljenim onako kako je on to htio. Tamnica, progoni, uništavanje egzistencija, gušenje štampe, sprečavanje narodnih zborova, nasilja na izborima, poništavanje opozicionih nepoćudnih mandata, pa i jednoglasno stečenih, bila su sredstva kojima je produživao svoj vijek na banskoj stolici.[97] Ali glavnu snagu crpio je iz zatečene zavade Hrvata i Srba, koju je on proračunanim favoriziranjem Srba još i ojačao. Zato je režim grofa Khuen-Hédervàryja došao u krizu onaj dan kad su se Hrvati i Srbi najzad ipak našli na zajedničkom radu protiv madžarskoga sistematskog gaženja nagodbe s jezovitim napredovanjem i brojem madžarskih, tobože "privatnih željezničarskih" škola u Hrvatskoj i Slavoniji.[98] Taj pokret zbliženja i zajedničkog rada Hrvata i Srba djelo je hrvatske i srpske omladine,[99] a započeo je u ono žalosno vrijeme kad su izbori od 1901. i veliki protusrpski izgredi u Zagrebu (1. i 2. septembra 1902) pokazali jasno svemu svijetu da je tadašnje opozi-

---

97 Već na prvim izborima, u septembru 1884, od 110 mandata dobila je Narodna stranka 69, Neovisna 13, pravaška 25, a "divljaci" 3. – Godine 1888, 29. septembra, sankcioniran je zakon o novom izbornom redu (prihvaćen u saboru 23. juna 1888) kojim je snižen broj izbornih kotara na 90 (bez Rijeke 88) i povišen cenzus kod izbornika, smanjen broj virilista (na 45), a dano pravo glasa zajedničkim činovnicima. – Godine 1884, 2. decembra, sankcioniran je zakon "kojim se djelatnost porotnog suda privremeno obustavlja". – Iste godine, 24. oktobra, podnio je zastupnik Marko Lončarić prijedlog o pooštrenju saborskog poslovnika, da se zastupnici mogu isključiti sve do 60 sjednica. Osim toga predložio je klotiru, to jest zaključak debate poslije tri dana na prijedlog desetorice zastupnika, o kojem se glasuje jednostavnim ustajanjem. Prijedlog je većina u saboru prihvatila sjutradan 25. oktobra.

98 Godine 1888, 14. oktobra, sankcioniran je zakon "o preustrojstvu pučke škole", kojim bijaše u Hrvatskoj i Slavoniji omogućeno podizanje madžarskih pučkih škola (§ 4).

99 Već 1895, 16. oktobra, kada je Franjo Josip I boravio u Zagrebu gdje je položio završni kamen novoj zgradi Hrvatskoga narodnog kazališta, spaljena je na Jelačićevu trgu od sveučilišnih đaka madžarska zastava.

ciono narodno vodstvo Hrvata i Srba postalo sasvim nemoćno. Direktni povod padu Khuenova režima bili su veliki, krvavi nemiri u proljeće 1903, najprije u Zagrebu, a zatim u znatnom dijelu Hrvatske, naročito u Zagorju i na Primorju,[100] a izazvao ih je golem protuzakonit natpis, sastavljen samo madžarskim jezikom, na novosagrađenoj zgradi zagrebačke direkcije željeznica ("*Magyar állami vasutak*"). Grof Khuen-Hédervárу ostavi iznenada Zagreb kad je 26. juna imenovan za ugarskog ministra predsjednika, a za bana je 4. jula imenovan grof Teodor Pejačević, sin bana Ladislava Pejačevića.

Ante Trumbić

Fran Supilo

Politika "novoga kursa". Grof Teodor Pejačević (1903-1907) prekinuo je s nasilnim režimom svoga prethodnika to lakše što je grof Khuen već u augustu 1903. odstupio s predsjedništva ugarske vlade. Kako se Ugarska u to vrijeme nalazila u sporu s bečkim dvorom zbog madžarskih vojničkih zahtjeva, a u januaru 1905. kod izbora ostala Liberalna stranka u manjini, došla je i preporođena Hrvatska u položaj da potraži novu orijentaciju u narodnoj politici. Organizirala se "Srpska samostalna stranka" (Medaković, Svet. Pribićević, Dušan Popović) i "Hrvatska napredna stranka" (Lorković, Wilder, Heimerl), dok su braća Ante i Stjepan Radić osnovali "Hrvatsku seljačku stranku". Pod utjecajem krupnih događaja u Ugarskoj sastali su se na Rijeci glavni hrvatski opozicioni predstavnici, u svemu 31 iz Hrvatske (Zagorac, Harambašić),

100 Zbog madžarske zastave došlo je do krvavih sukoba 11. IV i 18. VIII u Zaprešiću.

Dalmacije (Trumbić, Čingrija), Istre (Spinčić, Laginja) i Rijeke (Barčić, Supilo), te stvoriše 3. oktobra 1905. Riječku rezoluciju.

U tom se važnom historijskom aktu kaže:[101]

"Povodom političkoga stanja, u koje je dospjela monarkija uslied krize u Ugarskoj, hrvatski zastupnici sastadoše se u svrhu, da zauzmu stanovište prema tome stanju i da označe pravac političkomu radu hrvatskoga naroda u pitanjima, koja su neprieporna i svima zajednička, a ne prejudicirajući načelnom stanovištu, na kojem vojuju u parlamentarnom životu bilo kao pripadnici klubova, bilo kao pojedinci.

Stjepan Radić

Hrvatski zastupnici drže, da su današnje javne prilike u Ugarskoj nastale uslied borbe, koja ide za tim, da kraljevina Ugarska dođe postepeno do podpune državne samostalnosti. Hrvatski zastupnici smatraju tu težnju opravdanom već stoga, što svaki narod ima pravo, da slobodno i neodvisno odlučuje o svome biću i o svojoj sudbini.

Hrvatski zastupnici uvjereni su, da su oba naroda, hrvatski i ugarski, ne samo s obzira na svoje historičke odnošaje, već još više s obzirom na činjenice neposrednoga susjedstva i na realne potrebe svoga života i međusobne samoobrane upućeni jedan na drugoga, te da se stoga ima izbjegavati svaki povod i uzrok međusobnom trvenju.

Polazeći s tih predpostavaka, hrvatski zastupnici smatraju da je njihova dužnost, boriti se uzporedno s ugarskim narodom za izpunjenje svih državnih prava i sloboština, u uvjerenju, da će rečena prava i sloboštine biti od koristi hrvatskomu i ugarskomu narodu; a time će se udariti temelji trajnomu sporazumljenju obaju naroda.

101 [Tekst Riječke i Zadarske rezolucije, koji je u Šišića moderniziran i na više mjesta neopravdano mijenjan, iako te promjene nisu izopačile njihov sadržaj, ispravljen je ovdje prema J. Ibleru, Hrvatska politika 1903-1913, II, 1914-1917, str. 372-373 i 389-390.]

Postignuće te svrhe, namienjene obostranoj koristi, uvjetovano je najprije reinkorporacijom Dalmacije kraljevinama Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, kojima već virtualno i pravno pripada.

Da se uzmogne pristupiti k ostvarenju reinkorporacije Dalmacije, treba najprije, da se odstrane današnji nesnosni parlamentarni i upravno-politički odnošaji u Hrvatskoj i Slavoniji i da se uvedu takvi odnošaji, koji će odgovarati potrebama kulturne zemlje i zahtjevima ustava i slobode, zajamčenim slobodoumnim ustavnim naredbama, kao što su poglavito: izborni red, koji će omogućiti i obezbiediti biranje takvoga narodnog zastupstva, koje će biti vjeran izražaj nespriečene i slobodne narodne volje; podpuna sloboda štampe ukinućem objektivnog postupka i uvedenjem porote za štamparske i političke delikte; sloboda sastajanja, udruživanja i izražavanja misli; ostvarenje sudačke neodvisnosti, zajamčene svakomu sudcu nepomičnošću i neodgovornošću za svoja sudačka djela; ustrojenje vanrednih instancija upravnodržavnoga suda na zaštitu interesa i političkih prava građana proti upravnoj samovolji; ustrojenje posebnoga suda za karnostnu odgovornost svih javnih činovnika radi kršenja zakona.

Hrvatski zastupnici uvjereni su, da se trajan sporazumak između naroda hrvatskoga i ugarskoga može postići najprije točnim i strogim vršenjem prava hrvatskoga naroda sadržanih u postojećoj hrvatsko – ugarskoj nagodbi, te promjenom odnošaja, što sada spadaju u područje posala, koji su danas Hrvatskoj zajednički s Ugarskom kao i sa zapadnom polom monarkije na način, da hrvatskomu narodu bude ubezbiеđen samostalni politički, kulturni, financijski i obćegospodarstveni obstanak i napredak. Naravnim tečajem događaja odrazit će se povoljno svaki napredak naroda u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji također i na odnošaje našega pučanstva koje živi i u drugim zemljama, posebice u najizloženijem kraju, biva u posestrimi Istri..."

Kako vidimo, Riječkom su rezolucijom Hrvati ponudili Madžarima ruku na izmirenje i trajan skladan život, i to uz uvjet – poslije četrdeset godina – da Madžari poštuju sve ono što je uglavljeno još 1868. godine hrvatsko-ugarskom nagodbom. Ali historijska vrijednost Riječke rezolucije ne leži u tome značajnom uvjetu, nego u tome što su se ovoj novoj političkoj orijentaciji Hrvata odmah odazvali i austrougarski Srbi, pa čak i dalmatinski Talijani. Posredovanjem Srpske samostalne stranke iz Zagreba, naime, došlo je 17. oktobra 1905. u Zadru do sastanka svih srpskih narodnih zastupnika u bečkom parlamentu i u dalmatinskom provincijalnom saboru s nekim izaslanicima Srpske samostalne stranke i Srpske radikalne stranke iz Hrvatske i Slavonije. Tom je prilikom donesen zaključak koji nosi natpis "Zadarska odluka".

U tom važnom historijskom aktu rekoše Srbi iz Austro-Ugarske ovo:

"Težnja svakog naroda da sam odlučuje o svom biću i svojoj sudbini, mora da izazove simpatije svakog, koji sam gine za slobodom. A današnju borbu madžarskoga naroda pozdravljamo to radosnije, što je sadašnji državni sklop (naime, dualizam), protiv koga je ta borba uperena, svom snagom sputavao i što danas sputava razvitak naše otačbine hrvatskog i srbskog naroda. Državna pak samostalnost Ugarske, koja bi tada živjela samo svojim životom i razpolagala samo svojom snagom, doniela bi takve političke prilike, u kojima bi madžarski narod bio upućen, da u svom rođenom interesu potraži sporazum s nemadžarskim narodima Ugarske, da u njihovoj snazi ugleda i svoju snagu, pa da, zajedno s njima, a u naslonu na trojednu kraljevinu Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, osigura uslove za svoju narodnu budućnost i bezbjednost.

Zato podpisani srbski zastupnici i izaslanici srbskih stranaka, svjestni o zamašnosti današnjeg obćeg političkog položaja u monarhiji i uzevši u obzir stanovište,

zauzeto od hrvatskih zastupnika na riečkoj konferenciji, izjavljuju, da će poduprieti današnji pokret madžarskog naroda, kojemu bi zajednički s Hrvatima, i faktičnu podporu ponudili, kad bi sa strane madžarskih koaliranih stranaka bile pružene realne garancije, da će se zauzeti, kako bi se, uz njihove opravdane zahtjeve, izpunile i težnje Hrvatske i Slavonije, koje idu za proširenjem njenog državnopravnog položaja, da joj se zajamči što samostalniji politički, kulturni, privredni i financijski obstanak i razvitak.

Podjedno traže i radit će podpisani zastupnici i izaslanici, da se u Hrvatskoj sa Slavonijom stvore demokratske ustanove, koje bi joj zajamčile slobodan ustavan život i razvitak, i uklonile današnje nesnosne parlamentarne, upravne i družtvene odnošaje. Stojeći na tom stanovištu, očekuju, da će i madžarske koalirane stranke svoj odnošaj prema nemadžarskim narodima u Ugarskoj postaviti na pravedne osnove, kako bi se ovima obezbiedio narodno-kulturni obstanak i razvitak.

Što se tiče zahtjeva braće Hrvata za reinkorporaciju Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, koja je i pozitivnim zakonom zagarantovana, pripravne su srbske stranke uložiti i svoju snagu za ostvarenje ovoga zahtjeva, ako se sa hrvatske strane ukloni zapreka, koja je sve dosad priečila srbskoj stranci na Primorju, da se za sjedinjenje izjavi, a to je, da se sa strane Hrvata obavezno prizna ravnopravnost srbskoga naroda s hrvatskim..."

Kako vidimo, i austrougarski Srbi ulaze u zajednički front s Hrvatima uz jedini uvjet da se Hrvati odreknu negiranja srpskoga narodnog imena u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, toga zlokobnog nauka netrpeljivog i ekskluzivnog Hrvata Ante Starčevića i njegovih privrženika, i da priznaju Srbe kao jednakopravne s Hrvatima. Malo dana poslije zadarskog sastanka zauzeo je i klub talijanskih narodnih zastupnika u dalmatinskom saboru u Zadru stanovište u prilog Riječkoj rezoluciji, "kojim su dalmatinski Talijani – kako dobro opaža Ante Trumbić – prvi puta poslije 1860. stavili u izgled napuštanje svoga protivljenja sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom", a uz uvjet da im se priznaju prava narodnih manjina. Sve je to bilo motivirano karakterističnom rečenicom: "Austrija se nije pokazala dostojnom povjerenja koje su u nju polagali dalmatinski Talijani (autonomaši), jer ona je Dalmaciju potpuno zanemarila i prepustila je ekonomskom propadanju."

Kada je madžarska koalicija, puna oduševljenja, izjavila da prihvaća sve uvjete Riječke rezolucije i Zadarske odluke, moglo se poći korak dalje. Prvo je bilo da se i u Hrvatskoj osnovala, po madžarskom uzoru, koalicija hrvatskih i srpskih opozicionih stranaka, osim stranke Josipa Franka koja je istupila kao da je jedina baštinica i prava nasljednica "Stranke prava" Antuna Starčevića, a zapravo je bila u tajnoj službi nadvojvode prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i bečkog ministarstva inostranih poslova, sa zadatkom da sprečava hrvatsko-srpsku slogu i zajednički rad na oslobođenju i ujedinjenju svega jugoslavenskog naroda.[101a]

Dana 12. decembra 1905. izašla je "Hrvatsko-srpska koalicija" – kako se nova stranka prozvala – pred narod s osobito karakterističnim manifestom kojim mu je najavila svoj osnutak i objasnila svoje demo-

101a [Zbog svoga neprijateljskog odnosa prema Madžarima uopće, Koaliciji nije pristupila ni Hrvatska seljačka stranka braće Radića.]

kratske ideje i političke ciljeve.[102] Hrvatske i srpske stranke "udružiše se u jednu čvrstu svezu sa zadatkom, da našu otačbinu Hrvatsku sjedinjenim silama i uz potporu svega hrvatskoga i srbskog družtva izvedu iz dosadašnjih nesnosnih i ubitačnih odnošaja". Potom se iznosi program Koalicije u skladu s Riječkom rezolucijom i Zadarskom odlukom, i najposlije završava manifest ovim riječima: "Uz uvjerenje, da narodu našemu hrvatskoga i srbskoga imena nema ljepše budućnosti ni samoga narodnoga obstanka bez zajedničkoga i solidarnoga rada obaju dielova narodnih, imade da se odstrani svaka i najmanja zapreka tome radu zajamčenjem ravnopravnosti i slobode srbskog naroda."

Osnivanje Hrvatsko-srpske koalicije, pri čemu su tajno sudjelovali i mjerodavni politički krugovi Kraljevine Srbije, početak je nove narodne politike, u cilju jugoslavenskoga narodnog jedinstva i ujedinjenja.

Značenje hrvatsko-srpske sloge i zajedničkog rada pokazalo se već na idućim izborima, u početku maja 1906, kad je, poslije tridesetgodišnjeg vladanja, pala unionistička Narodna stranka, a Koalicija primila s banom grofom Pejačevićem "narodnu vladu" (Nikolić, Rojc, Badaj).[103] Ali u maju 1907. iznese, na zajedničkom saboru u Pešti, ministar trgovine Franjo Kossuth, "mali sin velikog Ludovika Kossutha", projekt zakona "o željezničarskoj pragmatici", tražeći izričito uzakonjenje madžarskoga kao službenog jezika na svim prugama ugarskih državnih željeznica pa i u Hrvatskoj i Slavoniji.

Protiv ove povrede nagodbe od 1868. povela je Hrvatsko-srpska koalicija na zajedničkom saboru u Pešti višemjesečnu opstrukciju, za koje odstupi grof Pejačević (26. juna 1907), a za bana je imenovan Aleksandar Rakodczay (1907-1908). Kad je madžarska vlada najzad uspjela da izigra opstrukciju Hrvatsko-srpske koalicije, ona produži borbu u hrvatskom saboru iznijevši 12. decembra 1907. prijedlog da se ban Rakodczay stavi pod optužbu. Ali sabor je raspušten, a Rakodczay odstupi učinivši 8. januara 1908. mjesta novom banu, barunu Pavlu Rauchu (1908-1910), sinu bana Levina Raucha.

Ban Rauch se sam ponudio madžarskoj vladi, obećavši da će satrti Hrvatsko-srpsku koaliciju. Budući da je ustav tražio da poslije raspusta sabora treba da najkasnije treći mjesec budu izvršeni novi izbori, Rauch provede 28. februara 1908. izbore, ali ne dobije ni jedan jedini mandat u korist svoje unionističke stranke (ili bolje reći: njegove lične klike), dok ih je Hrvatsko-srpska koalicija dobila 57 od 88. Tek što se novi sabor sastao (12. marta), već je treći dan (14. marta) odgođen na neizvjesno vrijeme; nato Rauch produži vladati neustavnim i nasilnim režimom, gorim od Khuenova.

Riječka je rezolucija, naime, izazvala na bečkom dvoru, a naročito u višim vojnim i diplomatskim krugovima, veoma nepovoljan dojam, oso-

102 [Tekst je ispravljen prema Ibleru, n. dj., str. 467 i 469.]

103 Za vlade Koalicije (25. VII 1906-6. VII 1907) sankcionirani su ovi zakoni: za zaštitu slobode izbora (1. III 1907), "o nazivlju općina i prebivališta u Hrvatskoj i Slavoniji" (29. IV 1907) i "o promjeni tiskovnih zakona" kojim je uvedena sloboda štampe (14. V 1907).

bito stoga što je približila dva stoljetna protivnika, Hrvate i Madžare. Ali je još više zgranulo bečke i peštanske vladajuće krugove izmirenje i neporušiva sloga između Hrvata i Srba. Tražeći toj, tobože zagonetnoj, pojavi uzrok, ovi su krugovi došli na misao da je novi politički pravac u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji pa i u Bosni i Hercegovini plod potajnog rada Kraljevine Srbije, i to upravo od vremena otkad se u zemlju vratila dinastija Karađorđevića (od 1903).

U toj misli pomagali su prvenstveno bečke, a potom i peštanske službene krugove privrženici Josipa Franka, u želji da uz pomoć Beča i Budimpešte onemoguće "izdajničku" saborsku većinu Hrvatsko-srpske koalicije i da zatim sami preuzmu upravu Hrvatske i Slavonije poslije novih, dakako, za njih uspješnih izbora, koje bi proveli služeći se svim sredstvima korupcije i nasilja, prema već prokušanim metodama grofa Khuen-Hédervárya. "Još pod konac godine 1905. i u prvim mjesecima 1906, odmah poslije Riječke rezolucije", kaže hrvatski publicist Josip Horvat, "pokazuju se znaci da hrvatsko pitanje postaje međunarodnim u najširem smislu riječi. Postavljene su prve skele konstrukcije (kasnijega zagrebačkoga) veleizdajničkoga procesa, koji će u svojim posljedicama biti odlučan ne samo za politiku u Hrvatskoj nego sudbonosan po cijelu politiku Austro-Ugarske. Simptomi se javljaju i za vrijeme stvaranja Riječke rezolucije, produžuju se za vrijeme izborne kampanje 1906, a jasno se već otkrivaju baš u vrijeme opstrukcije Frankove stranke u hrvatskom saboru." I tako se hrvatsko pitanje postepeno počelo preobražavati u jugoslavensko pitanje u Austro-Ugarskoj Monarhiji, i to upravo krivnjom bečkih i peštanskih vladajućih krugova, a ne kao posljedica potajnog rada vlade Kraljevine Srbije.

Zbog toga mučkog prepada sugeriranog madžarskoj vladi iz Beča s tendencijom da se razbije hrvatsko-srpsko-madžarska sloga, propala je orijentacija Riječke rezolucije i vratilo se staro stanje stalnih hrvatsko-madžarskih sukoba, koji će najposlije dovesti negda toliko gordu Kraljevinu Ugarsku u – Trianon.

Veleizdajnički procesi. U to bukne, u julu 1908, mladoturska revolucija i dade Turskom Carstvu ustav. Budući da je Bosna s Hercegovinom vrijedila kao sultanov teritorij, jer ju je Austro-Ugarska 1878. samo "privremeno" okupirala, imale su i ove zemlje birati poslanike u novi turski parlament. Kad je bečki dvor saznao da su muslimani i pravoslavni doista odlučili da biraju poslanike u Carigrad, odluči se na aneksiju Bosne i Hercegovine (8. oktobra 1908). Ovaj presudni korak nije samo u Srbiji i u Crnog Gori naišao na žestok protest nego je i Hrvatsko-srpska koalicija dala neku pitijsku izjavu, koja nije zadovoljila bečko-peštanske vladajuće krugove, a frankovačka Stranka prava uvjerila ih je da Hrvatsko-srpska koalicija ima u svojoj sredini ljude koji su u vezi sa srpskom vladom. Sam je ban Rauch ovlašten da izvrši hapšenje sumnjivih lica i da protiv njih digne tužbu. Tako je došlo do "veleizdajničke parnice", vođene u Zagrebu od 15. januara do 5. oktobra 1909. protiv 53 Srbina, "zbog veleizdaje", a zatim do Friedjungova procesa

pred porotnim sudom u Beču od 9. do 22. decembra, kojem je dao povod članak austrijskog historičara dra H. Friedjunga u bečkoj "Neue Freie Presse" od 25. marta 1909, u kojem je on, na temelju falsificiranih dokumenata, optužio Hrvatsko-srpsku koaliciju za nedopuštene veze sa Srbijom. Opstrukcija i oba procesa postali su evropski skandali, ali oni su Koaliciju ojačali kod kuće u narodu, a u svijetu joj digli ugled.

Malo potom preuzeo je predsjedništvo vlade u Ugarskoj po drugi put grof Khuen-Hédervâry, lični protivnik P. Raucha. Posredovanjem nekih članova bivše Narodne stranke kod grofa Khuena došlo je zatim do promjene režima u Hrvatskoj. Hrvatsko-srpska koalicija primila je za bana Nikolu Tomašića (5. februara 1910) uz uvjet da se proširi izborni red u Hrvatskoj i donese nova "željezničarska pragmatika", bez uredbe o madžarskom službenom jeziku.

Hrvatska uoči propasti Monarhije. Novi ban Nikola Tomašić (1910-1912) sazvao je opet hrvatski sabor, izabran još 1908. za bana Raucha, koji je 28. maja 1910. donio obećani zakon o izbornoj reformi. Njime se broj izbornika popeo od 50.000 na 190.000. Ali se Hrvatsko-srpska koalicija ubrzo počela razilaziti u političkom pravcu s Tomašićem, jer joj je on htio da bude neograničenim šefom kao što je nekad ban Khuen-Hédervâry bio Narodnoj stranci. U borbi s Koalicijom Tomašić je dva puta proveo izbore (u oktobru 1910. i u decembru 1911), ali nije uspio,[104] te je odstupio.

Tomašića naslijedi Slavko Cuvaj (1912-1913), najprije kao ban, pa zatim (5. aprila 1912-1913) kao komesar. Ni on nije mogao slomiti Koaliciju, a samo sretnom slučaju imao je da zahvali što nije postao žrtvom atentata zagrebačkoga sveučilišnog đaka Luke Jukića (8. juna 1912).

U to je vrijeme jugoslavenska nacionalna revolucionarna omladina bila u svom punom poletu. Na svim jugoslavenskim stranama, u svim većim centrima Austro-Ugarske Monarhije osjećalo se živo kretanje jugoslavenske omladine koja je bila borbena i nekompromisna u svojim težnjama i ciljevima. I Srbi i Hrvati i Slovenci postali su u omladinskim redovima jedna duša, jedan smjer. Pokretani su brojni listovi i časopisi, osnivane su grupe i cijele organizacije za jugoslavensku orijentaciju. U pojedinim mjestima i u izvjesnim momentima, taj omladinski zanos izražavao je svoj bunt i protest protiv neprijatelja jugoslavenske misli i u revolucionarnim gestovima. A kad su nastupili dani velikog obračuna, omladina je posvjedočila svoja uvjerenja žrtvama i na bojnom polju i po tamnicama.

Za Cuvajeva režima vodio se Balkanski rat (1912-1913). On raspali nadu svega naroda, i Srba i Hrvata u Austro-Ugarskoj, u skoro oslobođenje i ujedinjenje. Veliki i nenadani uspjesi Srbije primorali su stoga bečke i peštanske vladajuće krugove da opet popuste Hrvatskoj. Cuvaj je najprije poslan na dopust (22. decembra 1912), a uprava povjerena dru Unkelhäuseru, a kad je Cuvaj riješen službe, imenovan je za

104 Koalicija je na izborima 31. X 1910. dobila relativnu, a 15.-18. XII 1911. apsolutnu većinu.

komesara barun Ivan Skerlecz (1913-1917). Njegovim posredovanjem došlo je do sporazuma između Koalicije i grofa Stjepana Tisze, predsjednika madžarske vlade: Hrvatskoj je vraćen ustav, Skerlecz je imenovan banom (27. novembra 1913) na čelu "činovničke vlade", a madžarska je vlada povukla 6. decembra Kossuthovu "željezničarsku pragmatiku" i podnijela novu, u kojoj je izostala jezična uredba, kao jasna povreda nagodbenog zakona, ali je ipak ostala stara praksa – naime, madžarski je jezik i dalje ostao službenim na svim linijama državnih željeznica u Hrvatskoj i Slavoniji. Kad su potom 16. decembra izvršeni u Hrvatskoj novi izbori, Koalicija je dobila apsolutnu većinu, a hrvatska autonomna uprava proširena je 17. juna 1914. "četvrtim odjelom Kr. zemaljske vlade za narodno gospodarstvo".

Za Skerleczova banovanja buknuo je iznenada, poslije sarajevskog atentata (28. juna 1914), svjetski rat (1914 do 1918) koji je, za banovanja Antuna Mihalovića (1917 do 1918), donio Hrvatskoj 29. oktobra 1918. oslobođenje, pa zatim, zaključkom Narodnog vijeća novostvorene države Slovenaca, Hrvata i Srba (29. oktobra i 1. decembra 1918), narodno ujedinjenje u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra.

e) DALMACIJA I ISTRA

Već smo vidjeli kako je i u Dalmaciji poslije 1860. počela jačati narodna misao protiv talijanaša, koje su vodili L. Lapenna i splitski načelnik A. Bajamonti. Ta borba nadilazi mnogo žestinom onu između narodnjaka i madžarona u Hrvatskoj, jer nerijetko ugrožavaše tu nahuškana

Mihovil Pavlinović

Natko Nodilo

svjetina život narodnim vođama (Miho Klaić, Miho Pavlinović, Gajo Bulat, Kosta Vojnović). Kao što je Gaj počeo svoje djelo s kajkavštinom, a grof Janko Drašković obraćao se na "ilirske kćeri", da ih privuće u narodno kolo njemačkom knjižicom, tako su i prvaci narodnog pokreta u Dalmaciji smatrali za probitačno da svijet bude talijanskim jezikom u svom organu *"Il Nazionale"* (1862). Da je to bila doista dobra misao, po-

Miho Klaić

Biskup Juraj Dobrila

kazala je slavna polemika što ju je urednik "Nazionala", obrazovani Natko Nodilo, vrlo uspješno vodio sa čuvenim Nikolom Tommaseom, kad je ovaj pritekao u pomoć svojim talijanaškim zemljacima. Otada je Narodna stranka napredovala sve bolje, unatoč teškim progonima vlade, pa je već 1865. mogla u saboru zatražiti sjedinjenje s Hrvatskom. U julu 1870. ona je najzad i trajno iznijela na izborima potpunu pobjedu, stekavši 25 mandata protiv 16 talijanaških. Međutim, pravi uspjeh oslabljen je malo prije utanačenim dualizmom u Monarhiji (1867, 1868), tako da je adresa saborske većine za sjedinjenje s Hrvatskom ostala bez važnijih posljedica. Valja ipak priznati da je narodni preporod u Dalmaciji došao, na žalost, bar za čitav decenij prekasno.

U isto se vrijeme počela lagano buditi narodna svijest i u Istri, naročito zaslugom biskupa Jurja Dobrile i Krčanina Dinka Vitezovića, koji 1870. osnovaše u Trstu list "Naša Sloga". Već 1871. održali su probuđeni Istrani "narodni sabor" kod Kastva (nedaleko od Rijeke), koji položi osnovu hrvatskom političkom životu u Istri i po Kvarnerskim otocima idući za tim da otme iz talijanskih ruku jednu općinu za drugom, a os-

nivanjem škola da uščuva hrvatski živalj od silovitog širenja talijanskog jezika. U tom narodnom i prosvjetnom poslu uspješno je prednjačila "Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru".

VI
BOSNA I HERCEGOVINA U XIX STOLJEĆU

Literatura. – S. Bašagić, Kratka uputa u prošlost BiH. (Od g. 1463-1850.) Sarajevo 1900; A. Knežević, Carsko-turski namjesnici u BiH (godine 1463-1878), Senj 1887; M. Prelog, Povijest Bosne II i III, Sarajevo 1912; M. Batinić, Djelovanje franjevaca u BiH II i III, Zagreb 1883-87; J. Jelenić, Kultura i bosanski franjevci II, Sarajevo 1915.

L. Ranke, Die letzten Unruhen in Bosnien 1320-1832, Hist.-politische Zeitschrift II, 1834; M. Hadžijahić, O ulozi i značaju Bosanskog ustanka pod Husejn-kapetanom Gradaščevićem, HP V, 1959; F. Šišić, Pogibija Smail-age Čengijića, HK IV, 1908; K. Gujić, Smrt Smailage Čengijića, HK 1936. i pos.; H. Ćurić, Ali-paša Razvanbegović-Stočević, Godišnjica NČ 46, 1937; V. Bogićević, Kako je u Bosni ukinuta rabota i uvedena trećina 1848 godine, IP zbornik II, 1950; A. Muradbegović, Omer-paša Latas, Zagreb 1944; H. Kapidžić, Omer paša Latas u Bosni, Gajret kalendar za g. 1939. i pos.; T. Alaupović, Ivan Frano Jukić, Sarajevo 1907; T. Kruševac, Ivan Frano Jukić, Godišnjak ID BiH VII, 1956 (usp. ocjenu Kruševčeva predgovora izdanju Jukićevih spisa, 1953, od M. Ekmečića, u HZ VIII, 1955); V. Popović, Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima, PI SAN 150, 1949; V. Ćorović, Luka Vukalović, PI SKA, 1923; V. Bogićević, Početak ustanka Luke Vukalovića (1852-1853), Godišnjak ID BiH IV, 1952; Stanje raje u BiH pred ustanak 1875-1878, PI SKA 83, 1930; M. Vego, Don Ivan Music i Hrvati u Hercegovačkom ustanku 1875-1878, Sarajevo 1955; M. Ekmečić, Početak bosanskog ustanka 1875 g., Godišnjak ID BiH VI, 1954; Uloga don Ivana Musića u Hercegovačkom ustanku 1875-1878, ID BiH VII, 1955; Ustanak u Bosni 1875-1878, Sarajevo 1960; M. Mandić, Povijest okupacije BiH, Zagreb 1910; F. Šišić, Kako je došlo do okupacije, a onda do aneksije BiH (1878. odnosno 1908), Zagreb 1938; V. Skarić – N. Hadžić – N. Stojanović, Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom (Srpski narod u XIX veku, 15), Beograd 1938; V. Ćorović, Političke prilike u Bosni i Hercegovini, Biblioteka "Politike", 1939; A. Malbaša, Hrvatski i srpski nacionalni problem za vrijeme režima Benjamina Kallaya I (1882-1896), Osijek 1940; B. Gavranović, Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine, Beograd 1935; H. Kapidžić, Hercegovački ustanak 1882 godine, Sarajevo 1958; V. Bogićević, Seljački pokret u Bosanskoj Krajini i Posavini 1910 godine, Godišnjak ID BiH II, 1950; Atentat Bogdana Žerajića 1910 g., ID BiH VI, 1954; V. Masleša, Mlada Bosna, Beograd 1945.

Jačanje bosanskih velikaša. Stalno opadanje Osmanlijskog Carstva u XVII i XVIII st. imalo je za posljedicu da je i u Bosni i Hercegovini (kao i u nekim drugim pokrajinama) sve to više rasla moć tamošnjega muslimanskog plemstva. I tada se Bosna dijelila (kao u XVI st.) na sandžake (kao županije ili okružja), a ovi na kadiluke i nahije (kao kotari), kojima su upravljali kadije ili kapetani ili muselimi, obično članovi najmoćnijih porodica; ta je čast sve češće prelazila od oca na sina. Sandžak-begova ili paša više nije bilo, a tako ni beglerbega, već je zemlji stajao na čelu

carski namjesnik, obično nazivan vezir, a stolovao je stalno od druge polovice XVII st. u Travniku.[1] Tako je Bosna stekla u upravi neki iznimni položaj u carstvu, a taj su carski namjesnici morali ne samo poštivati nego i podupirati ako su htjeli da u miru provedu svoje namjesnikovanje. Već u drugoj polovici XVIII st. svaki bosanski velikaš (*ajan*) hoće da se u zemlji vlada po njegovoj volji, vodeći se pri tom ličnim interesima a ne političkim idejama, pa tako se opet u suštini obnoviše one prilike s kojima smo se sretali u XIV i XV st., samo je mjesto bana i kralja sjedio sada u zemlji vezir, a mjesto hercega, vojvoda i knezova okružuju ga kapetani, age i begovi. Dok je Carigrad ove prilike podnosio, u zemlji bijaše mir, ali kad su sultani počeli u državi provoditi reforme (osobito vojničke) ne bi li opet povratili carstvu izgubljenu moć i slavu, digli su protiv sebe bosanske velikaše i njihove pomagače janjičare, kojih su se glavari nazivali baše. Ove reforme počeo je ozbiljno i dosljedno provoditi sultan Mahmud II (1808-1839), koji napose još odluči skršiti moć bosanskih velikaša i Bosnu i Hercegovinu potpuno izjednačiti u administrativno-političkom pogledu s ostalim zemljama carstva.

Borbe do Husein-kapetana Gradaščevića. S tom zadaćom posla sultan za vezira u Bosnu Ali Dželaludin-pašu, čovjeka gvozdene ruke i veoma darovita. Čim on stiže u Bosnu (u martu 1820), poče energično provoditi red i mir, priječeći žiteljima slobodan prolaz iz jednog mjesta u drugo bez kadijina putnog lista (teskere) i kažnjavajući najokrutnije svaku krađu i zulum, počinjen i na kršćaninu. Kad je za sebe predobio neke odličnije bosanske redove, počne njihovom potporom progoniti ostale; već 1821. dao je pogubiti mnogo kapetana i uglednih Sarajlija, a na juriš je zauzeo otporni Mostar i Srebrnicu (nedaleko od Drine). Međutim, 1822. umre, valjda otrovan, a u Bosnu se opet vrati dotadašnje stanje anarhije i nereda. Uskoro potom dade se sultan Mahmud II na presudan korak kad je 29. maja 1826. uveo privolom šejh-ul-islama (vrhovnog svećenika), velikog vezira i glavnih časnika redovito unovačenu i izvježbanu vojsku po zapadnom uzoru, s uniformom i jednakim oružjem, zvanu mualem iskendž (izvježbana ruka), a zatim 16. juna dokinuo janjičarske čete, ugušivši prije toga krvavo njihovu bunu koju su digli zbog toga da se povuče naredba o novoj redovitoj vojsci. Kad se za te krupne događaje saznalo u Bosni, zavlada veliko ogorčenje jer su bosanski velikaši dobro znali da je s propašću janjičara došao i njima kraj. Kad je, dakle, carski vezir Belenli Hadži-Mustafa-paša proglasio u Travniku carski ferman o ukinuću janjičara, uzbuni se sva Bosna, a napose tamošnji janjičari (baše), koji su bili raštrkani po čitavoj zemlji. Buntovnicima stade na čelo Kara Ali-aga Ruščuklija, koga prijatelji proglase u Sarajevu – središtu nemira – janjičarskim agom, a zatim na skupštini (u sept. 1826) sastave izjavu da se carski ferman odbija. Tu je izjavu poslije potpisala gotovo većina bosanskoga muslimanskog

1 Prije bijaše sjedište beglerbega (od 1580) u Banjaluci zbog neprekidnog ratovanja na hrvatskoj granici. U Sarajevo dolazio bi vezir samo iznimno, više na prolazu u Travnik ili iz njega. Vremenom su to Sarajlije smatrali kao svoje pravo.

plemstva, držeći da su sultanovim reformama došli u pitanje ne samo njihovi privilegiji nego i vjera. Pred tom uzbunom ostavi Mustafa-paša Bosnu, a na njegovo mjesto dođe za vezira Abdurahman-paša, dotada beogradski valija, čovjek doduše slaba tijela, ali lukav i odvažan. Abdurahman pođe potom najprije u Zvornik, gdje su tamošnji velikaši bili protiv janjičara i sprijatelji se s kapetanom Vidajićem. Međutim se i Sarajlije razdijele u dva tabora, za janjičare i protiv njih, na što Abdurahman, koristeći se takvim prilikama, pošalje u Sarajevo neke svoje čete, koje uhvate glavne kolovođe buntovnika, među njima i Ali-agu Ruščukliju, pa ih dade u Zvorniku pogubiti. Nato krenu sam u Sarajevo i doskora veoma razrijedi janjičare ovdje i po svoj Bosni. Ali kad je malo potom došlo do rata s Rusijom (1828), a Abdurahman morao iz Bosne izvesti na bojište oveću četu, sav je njegov krvavi uspjeh propao; Bošnjaci mu se, naime, odupriješe, i on morade ostaviti zemlju bez vojske. Zbog toga je ne samo skinut s vezirstva već na putu u Carigrad i smaknut. Sada dođe u Bosnu kao vezir blagi Morali Ali-Namik paša (1828-1831), ali njegov je postupak mogao učiniti još manje reda negoli Abdurahmanova strogost, pa je izazvao samo prezir ohrabrenih bosanskih velikaša.

Husein-kapetan Gradaščević. Budući da su uznemireni Bošnjaci od dana u dan očekivali nove nasilne pokušaje Porte da i u Bosni provede svoje vojničke i porezne reforme, sastadoše se prvaci u početku 1831. u Tuzli, gdje su se odlučili na odrješit otpor izabravši vođom kapetana Huseina iz Gradačca (nedaleko od Brčkoga na Savi) i stupivši u vezu s otpornim skadarskim Mustafa-pašom Bušatlijom (Škodra paša); hercegovački velikaši, na čelu im Ali-aga Rizvanbegović Stočević i Smail-aga Čengić, muselim (kapetan) gatački, nisu pristali uz njih. Tako se sada Hercegovina odijeli od Bosne. Međutim udariše bosanski velikaši sa svojim četama pod Huseinovim vodstvom na Travnik, potuku carske pristaše, a samog vezira Namik-pašu primoraju na predaju. Kad se on počeo prikazivati kao protivnik carskih reforama, odrede da im isposluje mir kod sultana uz ove uvjete: Porta ima opozvati vojne reforme; Bošnjaci će sami birati sebi zemaljskoga glavara; Porta ima da se odreče svake kontrole i miješanja u unutrašnje poslove bosanskog vilajeta; Bosna pak daje sultanu samo godišnji danak od 4 hiljade kesa (2 milijuna groša). Husein-kapetan i njegovi drugovi tražili su dakle potpunu autonomiju Bosne. Iz Travnika krene potom Husein-kapetan s 25.000 vojske prema Kosovu da se sjedini sa Škodra-pašom, u koga je bilo 40.000 momaka. Bojeći se da će združeni Bošnjaci i Arnauti udariti na Carigrad, veliki vezir Rešid-paša iskoristi brže-bolje sporo kretanje Huseinovo i požuri napadaj na Škodra-pašu s kakvih 40.000 dobre vojske, ne bi li osujetio da se on združi s Huseinom. I doista, u visinama oko Prilepa bijaše Škodra-paša razbijen i primoran na povratak u Skadar. Uza sve to Husein-kapetan, sašavši na Kosovo, razbije oko polovice jula 1831. velikog vezira, koji umače teško ranjen u Skoplje, a Ali-paša Vidajić Zvornički zauzme Peć. Ali Bošnjaci nisu umjeli da svoje

pobjede iskoriste. Kad su Rešid-pašini ljudi došli među njih, odmah se s njima upuste u pregovore, pa se čak i zavade između sebe. Bošnjaci su tražili da se reforme ne smiju protegnuti na Bosnu, da vezirom ima biti samo domaći sin i da se odmah imenuje Husein-kapetan. Kad im je veliki vezir obećao ispunjenje svih uvjeta, Bošnjaci, i ne čekajući na sultanovu potvrdu, krenu kući i time proigraše sve svoje uspjehe, štaviše, među njima izbiju mržnja, zavist i gloženje, tako da je uspjeh velikog vezira bio potpun. Ali Husein-kapetan, vrativši se u Bosnu (u jesen 1831), nastani se u vezirskoj palači u Travniku, proglasi sebe bosanskim vezirom,[2] počne vladati kao nezavisan gospodar Bosne i pošalje vojsku na nepokorne Hercegovce; ali ona ne obavi ništa. Međutim, nikako nije dolazio sultanov ferman o Huseinovu imenovanju za vezira; zato ga mnogi počeše ostavljati, pa mu se čak i protiviti. Uto sultan Mahmud imenuje bosanskim vezirom Hamdi-Mahmud pašu, a taj pođe na proljeće 1832. s vojskom u svoj vilajet. Pobivši neke omanje bosanske čete, Mahmud-paša najzad potuče samog Huseina najprije kod Hana Buloga (u sredini maja), a zatim pred sarajevskim zidinama i primora ga na bijeg preko Save. Ondje su njega i njegovu pratnju krajiški časnici najprije razoružali, a zatim otpremili u Osijek, gdje je bio interniran. Tako je skršen ustanak, a Bosna se za to vrijeme primirila, primivši na znanje carske reforme. Posljedica bijaše da je (1832) Hercegovina otkinuta od Bosne i učinjena posebnim vilajetom s Ali-pašom Rizvanbegovićem Stočevićem kao vezirom; to mu je bila nagrada što je Mahmud-paši pomogao u bitki pred sarajevskim zidinama protiv Husein-kapetana. Iz Osijeka je "Vitez od Bosne" otpremljen kasnije u Carigrad, gdje su ga osudili na izgon u Trapezunt; ali još prije negoli je tamo pošao, umre u Carigradu (potkraj 1832). Međutim je Mahmud-paša mirno vezirovao u Bosni prenijevši stalno sjedište iz Travnika u Sarajevo, gdje su sagrađeni posebni vezirski dvori i vojarne za stalnu posadu turskih redovitih četa. Tako je ostalo i za njegova nasljednika Davud -paše (1832-1835), ali kad je došao Vedžihi Mehmed-paša (1835-1840) i ukinuo nasljedne kapetanije, razdijelivši Bosnu u muselimluke s imenovanim muselimima na čelu, opet planuše pojedinačne bune i mjesni nemiri, koje je paša snažnom rukom doskora ugušio.

Nove reforme. Ukinuće feudalnog sistema u Turskom Carstvu. Potkraj vezirovanja Vedžihi-paše umre sultan Mahmud II (30. juna 1839), a naslijedi ga 16-godišnji sin Abdul-Medžid (1839-1861), za koga preuze upravu države veliki vezir Rešid-paša. Taj odluči da će Tursku uvesti u red naprednih evropskih država. Njegovo je, dakle, djelo bio hatišerif od Gülhané (poč. novembra 1839), koji obeća sigurnost života, časti i imanja svim podanicima bez razlike na narodnost i vjeru, a uz to ograniči smrtnu kazan jedino na privolu Porte. Osim toga uvedeno je novačenje kod vojske i opće plaćanje poreza prema posjedu i imutku. S hatišerifom je u vezi i niz organičkih zakona, nazvanih tenzimati

2 Husein se volio potpisivati "Vitez od Bosne", ali narod ga je prozvao (a tako pamti još i danas) "Zmaj od Bosne".

hairije (spasonosne uredbe). Međutim, mada je bio javno proglašen, hatišerif nije imao u Bosni nikakvih praktičnih posljedica, jer je sve još dobar niz godina ostalo pri starom. Sve su se osnove velikog vezira razbile ne samo na otporu Bošnjaka i Hercegovaca nego i na potpunom pomanjkanju sposobna i valjana činovništva, počev od samog vezira pa na niže, jer su se samo njime mogle provesti uredbe tenzimata, kojima bijaše uopće dokinut feudalni sistem u Carstvu. Sada nastadoše sukobi između aga i kmetova koji će se najzad pretvoriti u otvorene bune kršćana protiv muslimana.

Pogibija Smail-age Čengića. Kao u Bosni tako je bilo i u Hercegovini smutnja i okapanja s provođenjem uredaba tenzimata; štaviše, ovdje je upravo tiranski pašovao Ali-paša Rizvanbegović kao samostalni hercegovački vezir. Za njim su se povodili i njegovi drugovi, među kojima se naročito ističe gatački muselim Smail-aga Čengić, potomak osmanlijske porodice, doseljene iz Male Azije.[3] Još 1836 – kad su se podigli neki kršćanski kmetovi uz crnogorsku granicu (Grahovljani, Drobnjaci i drugi) – upleo se u te smutnje crnogorski vladika Petar II Petrović Njegoš, pjesnik zimzelenoga "Gorskog vijenca". Međutim, Smail-aga pobije na Grahovu polju ne samo Grahovljane nego i one crnogorske čete koje im je vladika poslao u pomoć (u aug. 1836). Budući da je tom prilikom poginulo više članova vladičine kuće, crnogorski je gospodar čeznuo od toga vremena za osvetom. Na njegov savjet, dakle, domame napokon Drobnjaci Smail-agu k sebi da pokupi zaostali harač. Kad Smail-aga dođe, navale na nj noću 5. oktobra kod Mljetička udruženi Drobnjaci i Crnogorci te mu ametom pobiju četu, a i njega samoga ubiše. Ovaj je događaj, mada su Hercegovci Smail-aginu pogibiju na Drobnjacima već u januaru 1841. ljuto osvetili, izazvao opću radost među kršćanima i ojačao kod njih ugled Crne Gore. Glas o njemu raširio se daleko i pružio građu za klasično hrvatsko pjesničko djelo I. Mažuranića: "Smrt Smail-age Čengića", spjevano u Karlovcu 1844.[4]

Tahir-paša i Omer-paša. Poslije dulje stanke počne opet u Bosni odlučno provoditi tenzimat novi vezir Tahir-paša (1846-1850); on naročito upokori Sarajlije, ali kad je okrenuo na Krajinu, kod Bihaća ga sustaviše i prisiliše na povratak u Travnik, gdje i umre od kolere. Za njegova vezirovanja proglašen je sultanov ferman kojim je ukinuta kmetska rabota (1848). Ali sada muslimanski posjednici zatraže da im kmetovi daju trećinu s njiva i polovinu s livada. Kad su se kmetovi potužili protiv

3 [Ovdje je izostavljena rečenica (u zagradama) u kojoj Šišić tvrdi da su se Čengići doselili "početkom XV st. u hercegovačko Zagorje". Čengići se pojavljuju u Bosni tek oko 1553. kada prvi od njih, Kara Osmanbeg, postaje bosanski paša. Usp. H. Kreševljaković: Čengići, prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1959.]

4 [U raspravi: "Pogibija Smail-age Čengića", Hrvatsko kolo IV, 1908, Šišić ističe da je Smail-aga bio "veoma pravedan i čovjekoljubiv gospodar, zaštićujući na svakom koraku svoju raju", i da ga je "nada sve resila mirnoća i trijeznost, a rijetko kad bi planuo gnjevom". Njegov lik u Mažuranićevu spjevu nije historijski vjeran. Usp. i K. Gujić, Smrt Smail-age Čengića, Hrvatsko kolo 1936.]

te samovoljne odredbe svojih gospodara, pošalje Porta u Bosnu Omer-pašu Latasa da napokon obračuna s otpornicima.[5] Ljeti 1850. došao je Omer-paša u Sarajevo s jakom vojskom. On redom skrši otpornike, najprije u Posavini, zatim svrgnu sa časti i dade baciti u tamnicu (1851) hercegovačkog vezira Ali-pašu Rizvanbegovića i naposljetku satre Krajinu oko Banjaluke i Bihaća, gdje nije bilo carske vlasti još od 1832. Ovamo u Krajinu dovedoše Omer-paši hercegovačkog Ali-pašu, na što ga dade – starca od 80 godina – ubiti. Tako je potkraj aprila 1851. napokon skršen otpor bosanskih feudalaca. Kad se Omer-paša vratio u Sarajevo, otada stalno sjedište vezira, razdijeli Bosnu na šest okružja, a ova na mudirluke ili kaze; okružjima je stajao na čelu kajmekam, u isto vrijeme upravitelj i sudac, a mudirlucima mudiri kao upravitelji i kadije kao suci. U Sarajevu je sjedio vrhovni sudac (mula). Osim toga je još ukinut spahijski sistem i uvedeno novačenje za vojsku, ali agrarno pitanje ostade netaknuto. Tada je (1850) osnovan u Sarajevu i austrijski generalni konzulat, a taj je sve jače utjecao na pučanstvo; muslimani su ga se više bojali od svoje vlade, a kršćani su gledali u njemu svoga zaštitnika.

Okupacija Bosne i Hercegovine. Padom muslimanskih feudalaca ojačaše, kao što je prirodno, kršćanski kmetovi. Jedno zbog nevršenja sultanskih reforama, za koje su oni svakako znali, ali još više zbog neriješena agrarnog pitanja i teških poreznih tereta, oni se sve to češće i žešće bune. U prvi mah bili su glavni buntovnici pravoslavni Srbi, a katolički su Hrvati mirovali. Naročito se dizala južna Hercegovina, podupirana Crnom Gorom, tako da su ondje od pedesetih godina redovito izbijali sada veći, sada manji pogranični sukobi. Tomu nisu pomogle ni komisije što ih je sama Porta slala, ni one mješovite u kojima su sudjelovali zastupnici vanjskih vlasti – Austrije, Rusije, Francuske, Engleske i Pruske (1861), a ni vrsno vladanje posljednjega odličnijeg vezira u Bosni Topal Šerif Osman-paše (1860-1869), koji se mnogo brinuo za materijalni i kulturni napredak zemlje. Sada se i Srbija stala upletati u bosanske poslove, štaviše, knez Mihajlo Obrenović tražio je od sultana da mu preda u carsko ime administraciju Bosne (*au nom et pour S. M. le Sultan*), a istodobno je Hercegovini posvećivao najveću pažnju novi crnogorski vladar knez Nikola. Razumije se da je sve to izazivalo i budnu pažnju Austro-Ugarske, koja je u takvim prilikama odlučila da obje zemlje – ako ih već mora Turska izgubiti – uzme u svoju upravu. U takvim je, dakle, prilikama buknuo u julu 1875. ustanak u Hercegovini, izazvan nemilosrdnim pobiranjem poreza. Malo prije toga došao je u Dalmaciju kralj Franjo Josip I, a njegova prisutnost u blizini Hercegovine znatno je utjecala na katolike u toj zemlji, pa su se i oni pridružili ustanku pod vodstvom župnika don Ivana Musića. Malo kasnije pobune

5 Omer-paša Latas rođen je 1806. u selu Janja Gora, općina Plaški, kao sin natporučnika. Zvao se Mihajlo Latas i svršio je u Gospiću vojničku školu. Potom je dodijeljen stožeru (štopu) kao "kadet feljbaba", ali je ubrzo odbjegao u Tursku, poturčio se i svojom sposobnošću došao do ranga paše (generala).

se kršćani i u bosanskoj Krajini (u augustu), kojom je prilikom sva sila naroda prebjegla u Hrvatsku i Slavoniju. Budući da su svi pokušaji evropske diplomacije da se putem komisija učini kraj ustanku ostali bez rezultata, došlo je najzad do rata između Srbije i Crne Gore s Turskom (1875-1876), a zatim do rusko-turskog rata (1877-1878).

Kad se u Berlinu na kongresu uređivalo pitanje Balkanskog poluotoka poslije rata, ovlastile su velevlasti na prijedlog Engleske Austro-Ugarsku da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu i da u njoj preuzme upravu. Toj su zadaći udovoljili generali Josip Filipović i Stjepan Jovanović. Prvi je ušao u Bosnu preko Save kod Broda i zauzeo 19. augusta 1878. Sarajevo, a drugi još 5. augusta preko Dalmacije.

Obje su zemlje ostale okupirane sve do 5. oktobra 1908, kad je Franjo Josip I proglasio manifestom njihovu aneksiju Austro-Ugarskoj Monarhiji, a 20. februara 1910. dobile su svoj posebni ustav.

VII
KRATAK PREGLED POVIJESTI DUBROVAČKE REPUBLIKE

Literatura. – J. Chr. Engel, Geschichte des Freystaates Ragusa, Wien 1807 (prev. I. Stojanović, 1903, 21922, uz neke dopune i bilješke); K. Jireček, Dubrovnik, Ottův slovník naučný VIII, Prag 1894, str. 94-101; J. Nagy, Dubrovnik, Hrvatska enciklopedija V, 1945, str. 365-376; B. Stulli EJ III, 1958, str. 126-152 (s opsežnom bibliografijom izvora i literature, str. 151/2); Pregled državnopravne historije Dubrovačke Republike, "Dubrovnik" II, 1956.

V. Foretić, Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stevanom Nemanjom i stara dubrovačka djedina, Rad JAZU 283, 1951; Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu iz 1151 g., Anali HI I, 1952; J. Modestin, Kritička potraživanja i pokušaj pragmatizovanja u području povjesti dubrovačke od 1205 do 1331 godine, Zagreb 1891; Š. Ljubić, O odnošaju dubrovačke sa mletačkom republikom tja do g. 1358, Rad JAZU 5, 1868; M. Rešetar, Dubrovačko veliko vijeće, "Dubrovnik" I, 1929; "Drugovi" mletačkih knezova u Dubrovniku, NS 12, 1933; G. Čremošnik, Odnos Dubrovnika prema Mlecima do g. 1358, NS 12, 1933; Dubrovačka kancelarija do godine 1300 i najstarije knjige dubrovačke arhive, GZM 39, 1927, i Dodatak, ib. 41, 1929; Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku, Anali HI I, Dubrovnik 1952.

Š. Ljubić, O odnošajih medju Dubrovčani i Mletčani za ugar.-hrvatskog vladanja u Dubrovniku, Rad JAZU 17, 1871; I. Mahnken, O dubrovačkim vlastelinskim rodovima i njihovoj političkoj ulozi u XIV veku, IG 1955; V. Foretić, Godina 1358. u povijesti Dubrovnika, Starine JAZU 50, 1960; B. Cvjetković, Dubrovnik i Ljudevit Veliki (1358-1382), Dubrovnik 1913; I. Božić, Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, SAN, 1952; B. Krekić, Dubrovnik i Levant (1280-1460), SAN, 1956; Trgovačka društva u srednjovekovnom dubrovačko-levantinskom saobraćaju, Godišnjak FF u N. Sadu, IV, 1959; K. Jireček, Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters, Almanach d. Wiener Akad. 44, 1899. (prev. B. Cvjetković 1915) ; M. Popović-Radenković, Le relazioni commerciali fra Dubrovnik (Ragusa) e la Pugla nel periodo Angioino (1266-1442), Archivio Storico per le Province Napoletane, n. s. XXXVII, 1957; G. Čremošnik, Naša trgovačka društva u srednjem veku. GZM 36, 1924; Novčarstvo u starom Dubrovniku, JNj IX, 1925; M. Rešetar, Dubrovačka numizmatika I, SAN 1924; Početak kovanja dubrovačkog novca,

Rad JAZU 266, 1939; V. Vinaver, Prilozi istoriji plemenitih metala, cena i nadnica (Srednjovekovni Dubrovnik), IG 1960; V. Foretić, Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovnika u srednjem vijeku, DP, 1952; D. Roller, Naša prva manufaktura sukna u XV stoljeću u Dubrovniku, Ekon. pregled 1950; Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću, Građa GPH 2, 1951. (usp. ocjenu J. Tadića u HZ V, 1952); Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII-XV. stoljeća, Građa GPH 5, 1955; M Dinić, Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina, JIČ III, 1937; Dubrovčani kao feudalci u Srbiji i Bosni, IČ IX-X, 1959; I. Božić, Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV i XV veku, IG 1949.

J. Tadić, Organizacija dubrovačkog pomorstva u XVI veku, IČ I, 1948; O pomorstvu Dubrovnika u XVI i XVII veku, DP, 1952; R. Samardžić, Podmladak dubrovačkih trgovaca i zanatlija u XV. i XVI. veku, Zbornik studentskih stručnih radova, Beograd 1948; N. Mirković, Raguse and the Portuguese Spise Trade, The Slavonic and East European Review XXI, 1943; M. Gecić, Dubrovačka trgovina solju u XVI veku, Zbornik FF u Beogradu 1955; V. Vinaver, Dubrovačko-albanski ekonomski odnosi krajem XVI veka, Anali HI JAZU I, Dubrovnik 1952; Kraj dubrovačke trgovine na Balkanu, IG 1956; Cene i nadnice u Dubrovniku XVIII veka, IČ IX-X, 1959; J. Luetić, O pomorstvu Dubrovačke republike u XVIII stoljeću, Dubrovnik 1959; V. Koščak, Dubrovačka Republika prema Rijeci Senjskoj do osnutka konsulata, DP, 1952; S. Dimitrijević, Dubrovački karavani u Južnoj Srbiji u XVII veku, PI SAN 304, 1958.

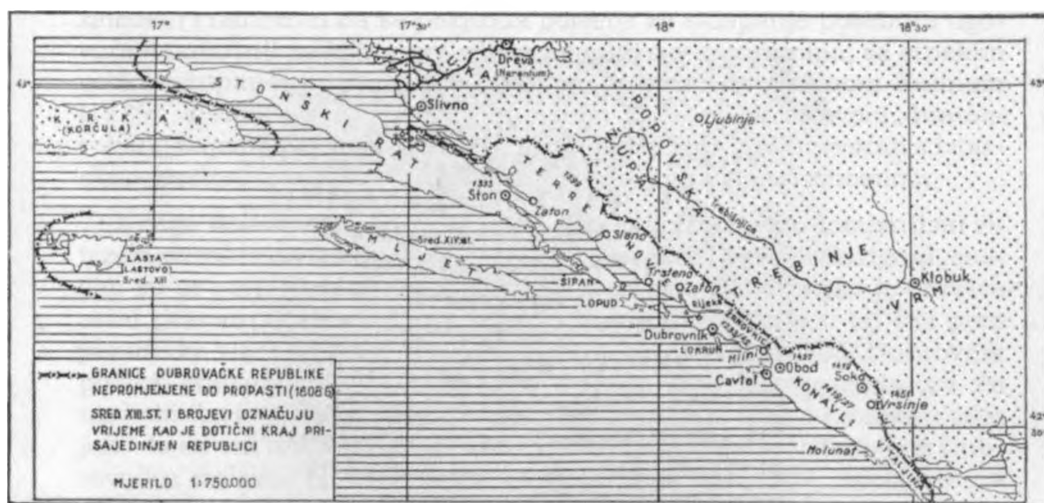
Š. Ljubić, O odnošajih među republikom Mletačkom i Dubrovačkom od početka 16. stoljeća do njihove propasti, Rad JAZU 53 i 54, 1880; Đ. Körbler, Dubrovačka republika i zapadne evropske države, Rad JAZU 214, 1916; J. Tadić, Španija i Dubrovnik u XVI veku, PI SKA 93, 1932; A. Vučetić, Dubrovčani na obrani svog teritorija i slobodne plovidbe prema Mlečanima početkom XVII. vijeka, Glasnik Dubrovačkog uč. dr. Sveti Vlaho I, 1929; R. Samardžić, Borba Dubrovnika protiv mletačkih pokušaja da unište njegovu nezavisnost u XVII veku, DP, 1952; Dubrovnik i politička kriza uoči 1683 godine, IG 1959; V. Vinaver, Turska i Dubrovnik u doba španske invazije Jadranskog mora (1617-1619), IG 1952; B. Cvjetković, Dubrovnik i Svete lige (1538. i 1570.), NS 2, 1922; Dubrovnik i Leopold I., Ljetopis JAZU 36, 1922; V. Koščak, Korespondencija dubrovačke vlade s Nikolom Frankopanom i Petrom Zrinskim, Zbornik HI JAZU I, Zagreb 1954; Korespondencija dubrovačke vlade sa sjevernom Hrvatskom, Zbornik HI JAZU II, Zagreb 1959; G. Novak, Borba Dubrovnika za slobodu 1683-1699, Rad JAZU 353, 1935; Dubrovačka diplomacija na mirovnom kongresu u Požarevcu, Šišićev zbornik, Zagreb 1929; V. Vinaver, Dubrovnik i Turska u XVIII veku, PI SAN 331, 1960; B. Krizman, O dubrovačkoj diplomaciji, Zagreb 1951; Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku, Zagreb 1957; Ž. Muljačić, Prilog politici Dubrovnika za austrijsko-turskog rata 1788/9, HZ VI, 1953; O strankama u starom Dubrovniku, Anali HI JAZU VI-VII, Dubrovnik 1957-59; Stj. Antoljak, Konavoska buna u središtu jednog dijela evropske diplomacije (1799-1800), Rad JAZU 286, 1952 (usp. ocjenu J. Šidaka u HZ VI, 1953); L. Vojnović, Pad Dubrovnika I-II, Zagreb 1908; R. Samardžić, Veliki vek Dubrovnika, Beograd 1962.

J. Tadić, Dubrovački portreti I, Beograd 1948 (usp. ocjenu J. Ravlića u HZ IV, 1951); J. Luetić, Pomorac i diplomat Vice Bune, Anali HI JAZU I, Dubrovnik 1952; Pomorac i diplomat Ivan Kaznačić, Dubrovnik 1954.

Razdioba. Povijest se Dubrovačke Republike dijeli u tri doba. Prvo (bizantinsko) ide od početka do godine 1205, kada Dubrovnik bijaše ponajviše pod vrhovnom vlasti Bizantinskog Carstva. Drugo (mletačko) od godine 1205. do 1358. vrijeme je vrhovne prevlasti mletačkog dužda.

Treće obuhvaća razdoblje od 1358. do 1808. i sačinjava doba samostalnosti, i to najprije pod protektoratom ugarsko-hrvatskih kraljeva (do 1526), a zatim pod prividnim turskih sultana (do 1684). To je doba sjaja, moći i književne slave Dubrovnika, dok Francuzi ne učiniše najzad kraj njegovoj stoljetnoj slobodi.

Postanak i položaj. Kolijevka je grada Dubrovnika Epidaurum (Epidavar dubrovačkih spomenika, danas Cavtat), po imenu sudeći grad grčkoga postanka, ali se u izvorima navodi prvi put istom godine 47. pr. n. e. za građanskog rata između Cezara i Pompeja sa čisto latinskim žiteljstvom. Grad je opskrbljivao iz susjednih gorskih izvora pitkom vodom dugačak vodovod, po kojem je onaj kraj, kojim je vodovod prolazio, kasnije i prozvan Konavle (lat. Canalis, rom. Canale). Kad su Slaveni u početku VII. st. razorili Epidaurum, odseliše se žitelji što su umakli nožu i ropstvu kakvih desetak kilometara na sjever i utemeljiše na kamenom poluotočiću (ako ne otočiću još u to doba) podno brda prozvana Sveti Srđ, nov grad Ragusium (rom. Ragusa[1]), kasnije prozvan Dubrovnik.[2] Njegovo žiteljstvo bilo je isprva romansko, a istom od XII st. počinju se u njem isticati vremenom doseljeni susjedni Slaveni (Hrvati i Srbi), koji već u XV st. podadoše gradu slavensko obilježje.

Geografski položaj Dubrovnika odlučno je utjecao na njegovu budućnost jer se nalazio ondje gdje prestaje dalmatinsko otočje i gdje je morska pučina, idući od sjevera na jug, prvi put otvorena. Osim toga još je značajno što je sva obala u njegovu susjedstvu razvedena, s dubokim za-

1 Na istočnoj obali Sicilije bijaše u srednjem vijeku također grad Ragusa.

2 Od staroslav. *dąbr* (dub) nastade dubrava i dubrova (šuma, gaj), a od toga daljim izvođenjem sloga Dubrovnik. Pop Dukljanin ga označuje kao *sylvester*. – [Usp. i Ž. Muljačić, O imenu grada Dubrovnika, ZR XI, 1962.]

tonima i prirodnim lukama, u prvom redu Gružem (Gravosa). Ali i kopnene su prilike bile veoma povoljne, jer su se ondje sastajali svi putovi što su vodili iz gorovitog zaleđa, osobito iz Trebinja i današnje sjeverne Crne Gore, štaviše, i područje rijeke Neretve imalo je zbog močvarnog i nezdravog ušća svoje pravo i prirodno stjecište baš u Dubrovniku. Dolinom pak Neretve vodili su glavni prometni putovi u Bosnu, Srbiju, Bugarsku i dalje sve do Carigrada. Budući da je Dubrovnik u početku imao veoma malo zemljišta u svojoj vlasti, a i to je, pored neznatne količine žita, rodilo, naročito uljem i vinom, to je on bio od iskona primoran da se služi svojim geografskim položajem, baveći se ribarenjem i trgovinom. Pri tom je imao pred očima jedino svoju materijalnu korist udešavajući prema njoj i svoju politiku, tako da se vazda u pravo vrijeme znao pokloniti jačemu, tobože kao "vrhovnom gospodaru", radi čega i jest sve do početka XIX st. sačuvao svoju nezavisnost.

Prvo doba (do 1205). U prvom je početku bio Dubrovnik grad bizantinske Dalmacije, plaćajući za svoje vinograde i maslinike izvan gradskih zidina godišnji danak od po 36 zlatnika susjednim slavenskim knezovi ma, zahumskom i travunjskom, na kojih su se zemljištu oni nalazili; taj se danak zvao mogoriš (lat. magarisium). Izrijekom se Dubrovnik prvi put pominje 867, kad su ga Arapi (Saraceni) dulje vremena

Povelja bana Kulina Dubrovčanina (1189)

uzalud podsjedali i najzad morali uzmaći ispred bizantinske pomoći. Za ratovanja između careva Vasilija II i Samuila potkraj X i u početku XI st. prepusti bizantinski car zaštitu nad Dubrovnikom mletačkom duždu Petru II Orseolu, koji godine 1000. primi poklonstvo grada. Ali već za cara Romana III (1028-1034) opet su Dubrovčani bizantinski podanici i sa svojim lađama pomažu bizantinskoj mornarici u ratu s Arapima. Nekako potkraj XI st. postade dubrovačka biskupija (nasljednica epidavarske) nadbiskupijom, pa tako se grad oslobodi svakoga stranog utjecaja na svoje crkvene poslove.[2a] Kad se u južnoj Italiji smjestiše Normani, Dubrovnik prizna njihovu vrhovnu vlast. U ratu što se vodio između cara Aleksija I Komnena i hercega Roberta Guiskarda[3] Dubrovčani su bili na normanskoj strani. Ali već po smrti Roberta Guiskarda Dubrovnik se opet vrati pod vlast Bizanta pa se pod njegovom zaštitom znatno podigao, tako da ga arapski geograf Idrisi (oko godine 1135) opisuje kao velik grad, a njegovi radini i hrabri žitelji imaju oveću mornaricu, kojom se daju na daleka putovanja.[4] Za rata između cara Manuela Komnena i Venecije osvojiše Mlečani 1171. Dubrovnik, ali odmah ga i ostaviše. Kad su poslije smrti Manuela Komnena u Bizantinskom Carstvu nastali veliki meteži, priznavao je on od 1185. do 1190. ponovo vrhovnu vlast normanskih vladara, a zatim se opet vrati pod bizantinsku do godine 1205. U to je doba Dubrovnik već toliko proširio svoje trgovačke veze sa zaledem i okolicom da se pokazala potreba za sklapanje posebnih ugovora s tamošnjim vladarima i glavarima, tako s Kotoranima, sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom, s bosanskim banom Kulinom (1189), s omiškim Kačićima i humskim knezom Miroslavom, bratom velikog župana Stefana Nemanje; uz to su Dubrovčani ugovarali s istarskim gradom Rovinjem i talijanskim gradovima Pisom i Anconom.

Drugo doba (1205-1358). Kad su Mlečani i francusko-lombardski vitezovi za takozvane četvrte križarske vojne (1204) osvojili Carigrad, sasvim su se promijenili politički odnosi na istoku. Bizantinsko je Carstvo osim neznatna dijela bilo uništeno, a Venecija postade u taj čas prva pomorska vlast na Sredozemnom moru. U to se doba (1205) Dubrovnik podloži Mletačkoj Republici priznavši dužda vrhovnim gospodarom. Po tradiciji tlačio je knez Damjan Juda dubrovačke građane i vlastelu tako jako da su oni tobože sami pozvali Veneciju da ih spase. Otada je u Dubrovniku stolovao mletački knez (*comes*), počevši od 1237. imenovan na dvije godine, ali potknez (*vicecomes*) i ostalo činovništvo bila su domaća

2a [Usp. bilj. 64 na str. 150.]

3 [Redak koji slijedi ispao je u prvom izdanju "Pregleda" prilikom preloma sloga pa je tekst koji govori o odnosu Dubrovnika prema Normanima potkraj XI st. izgubio smisao. Ovdje je taj redak unesen prema istovetnom tekstu u III dijelu Šišićeve "Hrvatske povijesti", 1913, str. 504.]

4 Idrisi (koji je živio na Siciliji) izrijekom kaže za Dubrovnik da je najjužniji grad u "hrvatskom kraljevstvu". – [Idrisijev podatak ne pruža još nikakav dokaz da je Dubrovnik tada doista pripadao hrvatskom kraljevstvu, u sastavu kojega se nije ni prije toga vremena nalazio. Usp. o starijoj povijesti Dubrovnika Šišić, O hrvatskoj kraljici Margareti, "Dubrovnik" I, 1929, i pos.]

vlastela;[5] također nije bilo u gradu ni mletačke vojske. Tješnja veza s Venecijom za doba njezine najveće moći bila je za Dubrovnik od znatnog utjecaja, jer je on u to vrijeme uredio svoju upravu, proširio zemljište i udario sigurne osnove trgovini s Istokom.

Unutrašnja uprava uređena je posebnim statutom (1272). Istodobno se od svoje volje podložio Dubrovniku otok Lastovo, dok su Dubrovčani grad Ston i Stonski rât (poluotok Pelješac) kupili godine 1333. od bosanskog bana Stjepana Kotromanića i srpskoga kralja Stefana Dušana za gotove novce.[6] Svoju pak trgovinu proširili su po moru do Tunisa, Egipta, Sirije i Crnog mora, a trgovačke ugovore utanačiše ili obnoviše s Bosnom, Srbijom, Bugarskom i Bizantom. I s Italijom je Dubrovnik podržavao u to doba živahni promet, naročito s Anconom, Firenzom, Napuljem i Sicilijom. Najglavniji dio dubrovačke trgovine bijaše, u jednu ruku, prevoženje istočnih sirovina na Zapad, a uvoženje zapadnih industrijskih produkata na Istok. Za slobodno trgovanje po Srbiji Dubrovčani su plaćali od 1240. srpskim vladarima na dan sv. Dimitrija danak, nazivan "srpski dohodak", koji je s vremenom dosegao visinu od 2000 zlatnih perpera.[7] Još su se Dubrovčani u to doba počeli živo zanimati procvalim rudarstvom u Bosni, Srbiji i Bugarskoj, a i sam grad se znatno povećao i brojem žitelja porastao.

Treće doba (1358-1808). Zadarskim mirom od 1358. izgubila je Venecija za pô stoljeća sve otoke i gradove na istočnoj obali Jadranskog mora. I tako prizna Dubrovnik na osnovi zasebnog ugovora 1358. protektorat ugarsko-hrvatskoga kralja Ludovika I. Ugarsko-hrvatski kralj primao je od Dubrovčana godišnji danak od pet stotina dukata, a u ratu su ga pomagali na moru, dok se u njihove unutrašnje poslove nije nimalo miješao. U političkim poslovima od općega državnog interesa bio je Dubrovnik doduše podređen hrvatsko-dalmatinskom banu, ali samo prividno, jer zapravo bijaše sasvim slobodna republika, ravna svojim talijanskim družicama.

U to se doba dogodiše znatne promjene u dubrovačkom ustavu. U početku je vladanje u Dubrovniku bilo uglavnom demokratsko, jer je skupština (*consilium generale*), na koju se sastajao sav narod, bila glavno zakonodavno tijelo. Tek poslije sve je više jačalo plemstvo, a puk

5 [Knez je u XIII st. imao veću vlast negoli Veliko vijeće dubrovačke vlastele: njegove je članove imenovao zajedno s Malim vijećem koje je sam svake godine sastavljao. U javnim poslovima nije ga zastupao vicecomes ("ban") nego njegova dva "druga" (*socii, milites comitis*) koje bi doveo iz Venecije.]

6 [Ston i Stonski rât (Pelješac) Dubrovčani su kupili od Stefana Dušana koji mu je tada (1333) bio neposredni gospodar, a Stjepan II Kotromamić koji je u to vrijeme već ovladao susjednim Zahumljem i ugrožavao Ston, potvrdio je, uz godišnji danak, ovu kupnju.]

7 [Konačnu visinu "srpskog dohotka" Šišić je 1913. kao i u 1. izdanju "Pregleda" (1916) naveo u iznosu "od današnjih 10.000 kruna", tj. austrijskih. S obzirom na to i nemogućnost da se vrijednost bizantske zlatne perpere izračuna danak u dinarima, unio sam iznos u perperama. Za usporedbu neka posluže svote drugih danaka koje Šišić ovdje spominje: zahumski je mogoriš iznosio 60 perpera, a "stonski dohodak" 500.]

(*plebs*) je najzad od državne uprave ukinućem skupštine uklonjen (oko 1395); sve njezine poslove preuze Velje vijeće, pa tako Dubrovnik poprimi značaj patricijske republike. Otada je sav državni život Dubrovnika bio usredotočen u kneževskom dvoru, sagrađenom potkraj XIV stoljeća. Ovdje se skupljalo Velje vijeće (*consilium maius*) sastavljeno od svih neporočnih gradskih plemića, starijih od dvadeset godina. Velje vijeće stvaralo je zakone i biralo općinsko činovništvo, poglavito članove Vijeća umoljenih (*consilium rogatorum*), u početku njih šest, kasnije dvadeset četiri, a napokon četrdeset i pet plemića, i to doživotno. Vijeće umo-

P. Giacometti, poprsje Miha Pracatovića, dubrovačkog pomorca i trgovca (1638), u Kneževu dvoru

IL
REGNO
DEGLI SLAVI
HOGGI CORROTTAMENTE
DETTI SCHIAVONI.
HISTORIA
DI DON MAVRO ORBINI RAVSEO

Mavro Orbini, Il regno degli Slavi, 1601. – Prva historija Južnih Slavena iz pera Dubrovčanina, opata benediktinskog samostana na Mljetu

ljenih se sastajalo po dva puta na sedmicu, vijećalo je o zakonima što će ih predložiti Veljem vijeću i obavljalo sudačke poslove. Kao izvršujuća vlast biralo je ovo vijeće umoljenih Malo vijeće (*consilium minus*), sastavljeno od sedam članova, koje bi sudilo činovništvu i izabiralo između sebe kneza. Knez (*rector*) birao se od 1358. samo na mjesec dana, a bijaše više reprezentant negoli pravi vlastodržac. Oblačio je na sebe mantiju

od crvenog damasta (toga), crvene čarape i crvene cipele. Samo u službenim poslovima smio je za vrijeme svoga kratkoga kneževanja ostaviti dvor, a i tada samo u pratnji Malog vijeća i posebne glazbe. Kneževska čast, kao i sve ostale, bile su besplatne, dakle počasne službe. Stalne vojske u Dubrovniku nije bilo; tek su kastelani pazili na pojedine utvrde s određenom četom stražara. Dakako, u potrebi se Dubrovnik ispomagao plaćenicima.

Za protektorata ugarsko-hrvatskih kraljeva, koji su svi redom, obično prilikom stupanja na prijestolje, potvrdili ugovor što ga je kralj Ludovik I sklopio s Dubrovnikom, podiže se on do najvišeg stepena snage i sjaja, naročito u prvoj polovici XV stoljeća. U to je doba Dubrovačka Republika imala najširi teritorij i najvećma razgranjenu trgovinu i industriju. Sam grad brojio je oko 40.000 stanovnika, a imao je do trista trgovačkih brodova, koji su plovili do Španije i Engleske, štaviše, dubrovačkih mornara bilo je i na Kolumbovim putovanjima. U gradu su bile podignute državnom potporom radionice sukna, boja i sapuna, a lijevala su se zvona i topovi. Na glasu bijahu još radovi od gvožđa ("dubrovačke brave"), pa od starine još čuveno zlatarstvo i kožarstvo. I znanosti su se gajile, a prvi čuveniji učitelj u gradu bijaše Filip de Diversis iz talijanske Lucce, koji je 1440. opisao Dubrovnik i život u njemu. Istodobno se proširi dubrovački teritorij novim tečevinama, s jedne strane, sasvim do Stona (1399) a, s druge, po Konavlima do blizu Herceg-Novoga na ulazu u Boku Kotorsku (1427). Radi Konavla došlo je s hercegom Stjepanom Vukčićem Kosačom do rata koji se najzad svrši sretno po Dubrovnik. U to su doba Dubrovčani stekli još i otok Mljet, na kojem se nalazio čuveni benediktinski samostan.

Kad su se Turci počeli širiti po Balkanskom poluotoku, stadoše im se Dubrovčani veoma oprezno i vješto približavati. Prvi ugovori padaju odmah poslije nikopoljske bitke (1396), a kad propade Srbija (1459), Dubrovnik se obaveže sultanu na godišnji danak od 500 dukata. Uskoro potom (1482) postadoše Turci jedini dubrovački susjedi, na što je godišnji danak povišen na 12.500 dukata, a tako i ostade do pada Republike. Za sve to vrijeme Dubrovčani su i nadalje slobodno trgovali po Balkanskom poluotoku gdje su imali svojih trgovačkih kolonija, ne samo po Bosni, Hercegovini, Srbiji i Albaniji, nego i u Sofiji, Trnovu, Plovdivu, Drinopolju i Carigradu. U takvim je prilikama protektorat ugarsko-hrvatskoga kralja nad Dubrovačkom Republikom potkraj vladanja Matijaša I Korvina upravo prestao, pa čak se ni mohačka katastrofa nimalo ne kosnu Republike; ona je samo izmijenila svoga prividnoga "vrhovnog gospodara".

Valja priznati da su Dubrovčani u to doba veoma vješto, ali i teško spasili svoju slobodu. Od rata s hercegom Stjepanom Kosačom sve do pada Republike, Dubrovnik nije pod svojim zidinama vidio neprijatelja. U doba velikih ratova s Turcima bijaše Republika sv. Vlaha oaza mira, slobode i lične zaštite, kakve na daleko i široko nije bilo na Balkanskom poluotoku. To vazda i bijaše ponos Dubrovčana (Gundulić u "Dubravci"). Jedino je Republika drhtala pred Mlečanima jer su oni često bili u njihovu susjedstvu u ratu s Turcima, šireći svoje gospodstvo po Dalma-

ciji: ali ipak Dubrovnik sretno mine svaka neprilika. Sa španjolskom monarhijom živjeli su Dubrovčani također u dobroj slozi; oni su joj čak, unatoč svojim vezama s Turcima, pomogli brojnim lađama kad je car Karlo V udario (1535) na Tunis.

U to je doba Dubrovnik brojio oko 8000 kuća, a na čitavom teritoriju Republike bijaše oko 50.000 žitelja.[8] Napredak što ga pokrenuše živahni trgovački poslovi, pa trajni mir, probudiše u Dubrovčana, po talijanskom uzoru, veliko zanimanje za književnost, naročito za pjesništvo na latinskom i hrvatskom jeziku. Ali od XVI st. počeše sve više opadati trgovački poslovi, a razlog je toj pojavi isti kao i u Veneciji i ostalim talijanskim primorskim gradovima. Otkrićem Amerike i pomorskog puta u Indiju preneseno je težište evropske trgovine na Atlantski ocean. To polagano propadanje uvelike pospješi iznenadni užasni potres 6. aprila 1667, za kojeg pogibe pod gradskim ruševinama oko 4000 ljudi. Poslije te katastrofe grad se doduše opet pridignu, ali nikad više do starog sjaja, ni u trgovini, ni u književnosti. U takvim prilikama zadesi ga pad Mletačke Republike, pa okupacija austrijska i francuska. Francuzi su Požunskim mirom (1805) dobili svu Dalmaciju i Boku Kotorsku; jedini teritorij Dubrovačke Republike prekidao je kopnenu vezu među njima. Zato Napoleon naloži svojim generalima da bez pitanja zauzmu Dubrovnik. I zaista, 25. maja 1806. uđe general Lauriston u grad i podiže na gradskim zidinama francusku zastavu, a 31. januara 1808. proglasi car Dubrovačku Republiku ukinutom. Tim činom prestade mnogovjekovna sloboda Dubrovačke Republike. U francuskoj vlasti Dubrovnik ostade do 1814, kad u grad uđe austrijski general Milutinović. Od toga je časa Dubrovnik sastavni dio Kraljevine Dalmacije sve do propasti Austro-Ugarske Monarhije.

---

8 [Prema G. Gelcichu, Delle istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa, 1882, u gradu Dubrovniku bilo je u XVI st. vjerojatno oko 25.000 stanovnika. Međutim, čini se da je i taj broj previsok. Prema računu Z. Šundrice, Popis stanovništva Dubrovačke Republike iz 1673/74. godine, Arhivski vjesnik 2, 1959, u popisanim je područjima bilo 19.272 stan., a "kad se ovom broju... doda približan broj stanovnika nepopisanih područja, naime grada Dubrovnika, Stona, Lastova, Mljeta, pa Lokruma i Bosanke, izlazi da je Dubrovačka Republika 1673/74. godine imala 22.151 stanovnika". To je, doduše, bilo nedugo poslije katastrofalnog potresa 1667. Uza sve to zacijelo je najbliži istini Šundričin zaključak da "i u doba najvećeg ekonomskog uspona, Dubrovačka Republika nije mogla imati više od 35-40 tisuća stanovnika" (str. 427).]

KRONOLOŠKI PREGLED DOGAĐAJA ČETVRTOG DOBA

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
1791	Hrvatsko plemstvo odriče se upravne i financijske samostalnosti Hrvatske	
1792	Madžarski jezik uvodi se kao neobvezatni predmet u hrvatske škole	1792. Francuska naviješta rat Austriji i Pruskoj 1794. Urota Ignjata Martinovića
1797	Mletačka Dalmacija i Istra dolaze pod Austriju	1797. Propast Mletačke Republike. – Mir u Campo-Formiju
1805	Požunski mir. Dalmacija i Istra dolaze pod vlast Napoleona I	
1806	Francuska vojska zaposjeda Dubrovnik	
1808	Kraj Dubrovačke Republike	
1809-13	Ilirske provincije	
1827	Hrvatski sabor uvodi madžarski jezik kao obvezatni predmet u škole	1825-27. Ugarski sabor
1830	Lj. Gaj, Kratka osnova horvatsko--slavenskoga pravopisanja. – J. Kušević, De municipalibus juribus... – P. Štoos, Nut novo leto...	
1832	J. Drašković Disertatia... – J. Derkos, Genius patriae...	1831-32. Husein-kapetan Gradaščević
1835	Novine horvatske, Danica horvatsko--slavonsko-dalmatinska	1835. Umro car Franjo I
1836	Gaj uvodi u svoje novine ilirsko ime i novi pravopis	1836. Pogibija Smail-age Čengića
1838	Ilirska čitaonica u Zagrebu	1839-40. Ugarski sabor
1841	Postanak političkih stranaka u Hrvatskoj	
1842	D. Rakovac, Mali katekizam za velike ljude	
1843	Zabrana ilirskog imena i grba	1843-44. Ugarski sabor
1845	"Srpanjske žrtve"	
1847	Hrvatski sabor proglašava narodni jezik "diplomatičkim"	1847-48. Ugarski sabor

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
1848	23. III J. Jelačić imenovan banom – 25. III Narodna zahtijevanja – 25. IV Banov proglas o ukinuću tlake, crkvene desetine i urbarijalnih podavanja – 5. VI sastanak hrvatskog sabora 7. IX Ban naviješta rat peštanskoj vladi; 11. IX prelazi s vojskom Dravu	1848. Revolucija u Parizu, Beču, Milanu, Berlinu 31. V – 12. VI Slavenski kongres u Pragu – 12. VI Napadaj gen. Hrabowskog na Sr. Karlovce – 2. XII Franjo Josip I
		1849. Oktroirani ustav (4. III) – Kapitulacija madžarske vojske kod Világosa (13. VIII). 1851-60. Bachov apsolutitizam 1850-52. Omer-paša Latas u Bosni
1859	Smrt bana Jelačića	1859. Poraz austrijske vojske kod Magente i Solferina 1860. Oktobarska diploma
1861	Hrvatski sabor; pojava triju stranaka. – Narodna stranka u Dalmaciji	1861. Februarski patent
1862-65	I. Mažuranić kancelar. – Samostalna narodna stranka.	1866. Rat s Pruskom; poraz austrijske vojske kod Sadove. 1867. Austrijsko-ugarska nagodba
1868	Hrvatsko-ugarska nagodba. – "Riječka krpica".	
1870	Pobjeda Narodne stranke u Dalmaciji na izborima za zemaljski sabor. – "Naša sloga" u Trstu.	1870-71. Vlada grofa K. Hohenwarta. – Rat francusko-pruski. Njemačko carstvo.
1871	Manifest Narodne stranke protiv nagodbe. Rakovička buna (E. Kvaternik).	
1872	Smrt Lj. Gaja	
1873	Revizija hrvatsko-ugarske nagodbe. Iv. Mažuranić ban (do 1880).	
1874-75	"Radnički prijatelj" (Zagreb)	1875. Ustanak u Bosni i Hercegovini.

Godina	Hrvatska	Ostale zemlje
		1878. Berlinski kongres; okupacija Bosne i Hercegovine.
1881	Ukinuće Vojne krajine i njezino priključenje Hrvatskoj. – "Davidova škola". – Neodvisna narodna stranka.	
1883-03	D. Khuen Hédervåry ban. – Uspon Stranke prava.	
1890	Proslava 1. maja u Zagrebu.	
1892	"Sloboda"	
1894	Socijalnademokratska stranka za Hrvatsku i Slavoniju.	
1895	Nastup mlade generacije (naprednjaci). Stjepan Radić.	
1896	Smrt A. Starčevića.	
1903	Narodni pokret u Hrvatskoj. – Politika "novoga kursa".	1903. Sukob između madžarske opozicije i Beča.
1904	Hrvatska seljačka stranka.	
1905	Riječka i Zadarska rezolucija. – Hrvatsko-srpska koalicija. – Smrt. J. J. Strossmayera	
1906-07	Koalicija na vlasti.	
1907	Željezničarska pragmatika.	
1908-09	Veleizdajnički procesi. – F. Supilo napušta Koaliciju.	1908. Aneksija Bosne i Hercegovine.
1910	N. Tomašić ban; pakt s Koalicijom. – Izborna reforma.	1910. Bosansko-hercegovački sabor. – Atentat B. Žerajića. 1911-12. Talijansko-turski rat. 1912. Prvi balkanski rat.
1912	Ban i komesar Sl. Cuvaj. – Revolucionarna omladina; atentat L. Jukića.	1913. Drugi balkanski rat.
1913	Komesar i ban I. Skerlecz.	1914-18. Svjetski rat. 1917. Februarska i oktobarska revolucija u Rusiji.
1918	29. X Hrvatski sabor prekida državnopravnu vezu s Ugarskom i Austrijom. - Država SHS. 1. XII Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.	

PRILOZI

FERDO ŠIŠIĆ[1]

Rodio se 9. III 1869. u Vinkovcima; otac mu je bio krajiški časnik-inžinjer, starinom možda iz Grblja, a majka porijeklom Njemica. Svu je školsku izobrazbu stekao u Zagrebu i samo je tri semestra proveo na sveučilišnim naucima u Beču. Pošto je ove 1892. svršio, služio je na srednjim školama u Gospiću (1892-93), Zagrebu (1893-94) i Osijeku (1894-1902). Godine 1900. doktorirao je na Zagrebačkom sveučilištu disertacijom *Zadar i Venecija od 1159. do 1247.* (Rad JAZU 142), a 1902. habilitirao je raspravom o *Mihi Madijevu de Barbezanis* (Rad JAZU 153), pa je imenovan privatnim docentom za hrvatsku povijest XII-XIV st. (do 1409); s tim u vezi premješten je na gornjogradsku gimnaziju u Zagrebu, a uskoro zatim ušao je kao dopisni član u Jugoslavensku akademiju. Izborom za suplenta hrvatske povijesti 1906. prijeđe sasvim na sveučilište, gdje potkraj iste godine postane izvanredni i zatim 1909. redovni profesor, a 1910. izabere ga i Akademija za pravog člana. U to je doba nastojao da uđe i u aktivni politički život, pa je 1908-11. zastupao vinkovački kotar u hrvatskom saboru. Kako je sabor, izabran 1908, bio odmah i odgođen, te je mogao započeti radom tek 1910. – poslije sporazuma Hrvatsko-srpske koalicije s banom N. Tomašićem – Šišić nije mogao razviti veće političke djelatnosti. Premda ga je sabor 23. V 1910. kao člana Koalicije izabrao i zastupnikom u zajednički ugarsko-hrvatski sabor, on je poglavitu brigu posvetio pitanjima školstva (zanimljiv je govor održao za proračunske rasprave 12. IV 1910). Dok su odnosi između Koalicije i bana postajali s vremenom sve nesnošljiviji, Šišić se s nekim zastupnicima iz Slavonije približio banu. U Listopadu 1910. kandidirao je izvan stranaka, ali na programu Koalicije, i – nakon što se kandidat Koalicije dr G. Gaj povukao u njegovu korist – bio je izabran relativnom većinom. Kada je između Koalicije i bana došlo do otvorenog sukoba, on se sasvim priklonio Tomašiću i postao tajnik Stranke narodnog napretka, koju je ban u srpnju 1911. osnovao. Uoči novih izbora u prosincu te godine, Šišić je napustio bana, a s njime i svaku političku djelatnost. Oportunističko gledište, koje je kroz to vrijeme zastupao, nije međutim u biti nikad odbacio, pa je ono ostavilo jakih tragova u njegovu pisanju

1 Ovaj je tekst, zamišljen kao nekrolog, trebalo da izađe u Vjesniku Državnog arhiva u Zagrebu za g. 1945, ali do toga tada nije došlo. – O životu i radu F. Šišića pisali su M. Barada u Alma Mater Croatica III, 1939-40, str. 221-224 (In memoriam nuper defuncti professoris dr. Ferdinand Šišić) i V. Novak u Ljetopisu JAZU 54, 1949, str. 362-430 (Ferdo Šišić). Potonji prilog obiluje dragocjenim podacima o Šišiću kao čovjeku i historičaru. Na str. 430-443 dodata mu je bibliografija Šišićevih radova, dotada najpotpunija, ali s dosta nedostataka.

i odnosu prema značajnim političkim i narodnim pitanjima. Od zimskog polugodišta 1937/38., on se zbog bolesti morao gotovo sasvim odreći nastavničkog rada, a 29. VII 1939. bio je i umirovljen. Još pri kraju te godine radio je u arhivima u Beču i Pešti, ali je tada naglo klonuo i 21. I 1940. umro u Zagrebu.[1a]

U razvoju hrvatske historiografije, Šišić je utisnuo svoj pečat razdoblju od prvoga do drugoga svjetskog rata; u to doba doista ju je predstavljao po širini svoga znanstvenog interesa i opsegu svoga stvaralačkog rada Njegov učitelj i prethodnik na sveučilištu T. Smičiklas – kome Šišić, prema vlastitom priznanju, ima da zahvali "svoj metodički odgoj, kao i ljubav spram narodne prošlosti" (1914) – umro je doduše 1914, ali mu glavna djela pripadaju razdoblju, u kojem su I. Kukuljević (1889) i F. Rački (1894) udarali temelje našoj modernoj historiografiji. Iduće je razdoblje obilježio svojim imenom Vj. Klaić, koji je još 1922. objelodanio posljednji "snopić" svoje nedovršene *Povjesti Hrvata*. Premda je mnogo pisao sve do smrti (1928), ipak je najznačajnija djela stvorio prije 1914.

Do toga se vremena Šišić već potpuno izgradio, znanstveno i idejno. Kad je 1892. završio sveučilišne nauke, odmah je marljivo surađivao u "Viencu", "Prosvjeti" i "Nadi" (Sarajevo), a zatim, od 1896, u glasilima različitih znanstvenih ustanova, naročito u Vjesniku kr. zemaljskog arkiva, od njegova pokretanja 1899. do 1912. Isprva se bavio hrvatskom poviješću u kasnijem srednjem i u novom vijeku; do 1904. obrađivao je poglavito XIV i XV st., ali ga je znala privući i pustolovna ličnost Franje bar. Trenka (1900). Od 1904, kada je javnosti predao raspravu o tobožnjem kralju Slavcu (tada ga je još nazivao Slavićem), sve se više udubljuje u doba narodnih vladara, ali uz to proširuje svoj znanstveni interes na daljnje vremenske odsjeke i već 1905. poduzima prvi pokušaj da prošlost hrvatskog naroda prikaže u cijelosti. Ta ga je težnja zacijelo navela da prouči i doba Narodnog preporoda, pa 1909. počinje široko zasnovanom, ali nedovršenom raspravom o Jelačiću niz radova i s toga područja.

Prirodna je posljedica takvog načina rada da on ne može biti u svemu sustavan i da se uglavnom obraća povijesnim pojavama koje su najupadljivije. Cjeloviti prikaz hrvatske povijesti, koji je Šišić smatrao svojom životnom zadaćom, nije pokročio dalje od godine 1205. Kako njegova *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića* (1944) pokazuje očite tragove stvaralačke moći u opadanju, a zbog mnogih nedostataka u bilješkama ne može u svemu zadovoljiti ni potrebe znanosti, ostaje njegovim životnim djelom *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (1925). Genetički pravac u razvoju naše historiografije uspeo se njome do vrhunca; na širokoj podlozi povijesnog zbivanja, koje je i u formalnom pogledu dobilo dostojan izražaj, mogao je baš u tom djelu potpuno otkriti svoje vrline i svoje slabosti. Premda je u njemu obuhvatio rezultate svega prethodnog rada i u mnogome dao konačan oblik vlastitim

1a Šišićeva ostavština, s velikim brojem rukopisa i s preko 4000 pisama, pohranjena je u Arhivu JAZU. Djelomičan uvid u pisma dao je J. Erceg, Bilješke o Šišićevoj korespondenciji, Arhivist IV, 1954.

spoznajama, ipak u nekim, za razumijevanje hrvatske povijesti bitnim pitanjima kao i u traženju njezina "smisla" nije tom prilikom nipošto izrekao posljednju riječ. U užem znanstvenom smislu dopunjuje to djelo *Priručnik izvora hrvatske historije* (1914), koji je, prema prvotnoj zamisli, ostao na žalost samo torzo; taj bi se gubitak mogao donekle nadoknaditi štampanjem Šišićevih sveučilišnih predavanja o vrelima i piscima hrvatske povijesti.

Ne zadržavajući se mnogo na XIII stoljeću, Šišić je u više rasprava kritički osvijetlio ili svojim prikazom oživio neke pojave i događaje u XIV st. i na početku XV stoljeća. Tome vremenu pripada *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba* (1902), jedan od njegovih uzornih radova i uz to njegov najvredniji prinos povijesti Bosne. Doba Anžuvinaca, kad su se polagali temelji za naš razvitak kroz stoljeća, napose u društvenim odnosima, Šišić nije sustavno obradio; to više valja istaći mar D. Grubera, premda se u njegovu minucioznom i suhom redanju pojedinosti gube velike razvojne linije i nestaje plastičnost prošlih zbivanja. Iz XV st. Šišićevu je pažnju privukla samo katastrofa na Krbavskom polju (1493); svoj mladenački prikaz iz 1893. – kojim radom, kako s pravom konstatira V. Novak, "započinje ozbiljniji stvaralački stadij u Šišićevu početnom razdoblju" (376) – potkrijepio je još na kraju života lijepo uređenom zbirkom izvora u *Rukoveti spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima* (1936).

Svojim *Hrvatskim saborskim spisima* (1912-1919) omogućio je, doduše, da se bolje upozna razdoblje od 1526-1630, ali se u raspravama zadržao samo na izboru Ferdinanda I Habsburgovca (posljednji put 1927), seljačkoj buni Matije Gupca (naročito 1923 u Jug. Njivi VII/I) i cjelovitom prikazu bečkih centralističkih nastojanja, koji je 1939. objelodanio pod naslovom *Politika Habsburgovaca spram Hrvata do Leopolda I* (Rad JAZU 266). Spomenuti su događaji i pojave od osnovnog značenja za povijest hrvatskog naroda poslije mohačkog razboja, ali svekoliko povijesno zbivanje u prvih stotinu godina habsburške vladavine iscrpljuju samo manjim dijelom. Osim starijih rasprava M. Mesića ostaje dakle temeljnim djelom za to razdoblje do 1608, kao i za cijelo XV stoljeće, Klaićeva Povjest Hrvata (II/2 i 3, III/1, 1901-1911), iako joj nesumnjivu vrijednost oslabljuje činjenica, što je do nas došla bez znastvenih bilježaka. Iz XVII i XVIII stoljeća – razdoblja koje je na podlozi novih gospodarskih, društvenih i kulturnih tekovina najpresudnije utjecalo na sav kasniji razvoj uže Hrvatske – privukle su Šišića samo urota Petra Zrinskoga i pojava baruna Trenka. Ni jedne se teme nije toliko puta prihvaćao kao Urote, kojoj je posvetio i svoj prvi štampani prilog (1892), ali ju je najpotpunije opisao u zborniku *Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine* (1908). U tom opisu ima dramatske snage i dobrih psiholoških karakteristika; pravu životnost, međutim, dobiva tek tada, ako ga unesemo u okvir one svagdašnjice, kakvu otkrivaju spisi o zaplјeni urotničkih imanja ili – na žalost nedovršen – "Knez Lenard, kaptoloma zagrebečkoga kramar" od J. Matasovića (Nar. Starina sv. 28. 29, 32-35).

S likom cara Josipa II prilazi Šišić odsjeku hrvatske povijesti koji mu je osim doba narodnih vladara bio najmiliji, a za njegove poglede na kasniji razvoj hrvatskog naroda svakako odlučan. Nedovršenu raspravu u kojoj je pod naslovom *Ban Jelačić* (Savremenik IV, 1909) prikazao događaje od 1790. do 30-ih godina XIX st., s neznatnim je izmjenama preštampao i nastavio do 1847. u trećem dijelu svoje *Hrvatske povijesti* (1913). Na to se razdoblje i kasnije više puta navraćao, ali je uglavnom ponavljao ono što je već 1913. dao na osnovu arhivalnog studija i s dobrim poznavanjem općenitih razvojnih smjernica. Prirodno je da je hrvatski narodni preporod, koji se najprije izrazio u jezičnoj borbi, morao u prvom redu biti predmet književnopovijesnog proučavanja, i da je baš F. Fancev (1933) kao književni povjesničar jasno uočio domaće korijenje iz kojega je čitav pokret izrastao. Šišić je toj spoznaji i sam prinio neke značajne podatke o počecima naših novina, pa ju je najprije na češkom jeziku (1936)[2], a zatim 1937. u Ljetopisu JAZU (*O stogodišnjici ilirskoga pokreta*) umio kao historičar i pravilno ocijeniti: domaće je korijenje potjeralo mladicu u prilikama i pod utjecajem suvremenoga općeevropskog razvoja. Uza sve to ipak je precijenio značenje francuske vladavine za naše narodno buđenje; o toj je epizodi od 1919. dalje češće i opširno pisao, ali zaokružena prikaza o njoj nemamo ni danas.

Po svom poznavanju izvorne građe i osjećajnom stavu, Šišić je imao sve preduvjete da izradi toliko potrebne monografije o glavnim predstavnicima preporodnog razdoblja. Njegova namjera, da još 1909. prikaže ličnost bana Jelačića, ograničila se zbog nerazmjerno zamišljena uvoda na spomen u naslovu rasprave, a i kasnije je rasvijetlio tek Jelačićevo imenovanje za bana (1923 i 1937). O Gaju je na kraju života objelodanio dva temeljna priloga, u kojima je utvrdio njegovo porijeklo (1939) i tok školovanja u domovini (1938),[3] ali osjetljivo pitanje njegova odnosa prema knezu Milošu, koje ga je politički i moralno pokopalo, nije objasnio (nedovršena rasprava *Knez Miloš u Zagrebu 1848*, Jug. Njiva VIII/I, 1924)[4].

Istu je sudbinu doživjela i ličnost biskupa Strossmayera, koga je 1921. (*J. Štrosmajer i južnoslovenska misao, I, ćir.*) zasnovao u istom okviru – donekle i s jednakim tekstom – kao Jelačića, ali je u radu zapeo na prikazu općenitih prilika do 1836. Osim nekih manjih prinosa uspio je samo urediti arhivsku građu, kojom je svojem nastavljaču znatno olakšao

2 "Vznik a obecná charakteristika illyrského hnutí", Československo-jihoslovanská revue VI, Praha 1936.

3 Članak o Gaju koji je pri kraju života napisao za češki zbornik "Tvùrcovì dijin" (Stvaraoci historije) IV, 1936, str. 270-278, Šišić je ograničio na razdoblje Gajeva života i djelatnosti do 1836.

4 Završetak te rasprave koji se prije desetak godina još nalazio u Šišićevoj ostavštini, tada još nesređenoj, zajedno s otisnutim dijelovima te rasprave, nestao je prije konačnog sređivanja ove goleme ostavštine. Kako se iz sačuvanih bilježaka za tu raspravu može vidjeti, Šišić je bio uvjeren u Gajevo "pumpanje novaca" od pritvorenog kneza Miloša. Prema usmenom saopćenju pok. prof. Milana Preloga piscu ovih redaka, ta ga je činjenica upravo i potakla da u posljednji čas odustane od štampanja završnog teksta u kojemu bi morao osuditi Gaja.

posao: *Korespondenciju Rački-Strossmayer* (1928-1931) i 1. svezak Strossmayerovih *Dokumenata i korespondencije* iz vremena od 1815. do 1859. (1933).[5] Po svojoj bogatoj sadržini i savjesnosti, kojom je uređena, prva zbirka ulazi među najznačajnija izdanja vrela za povijest hrvatskog naroda uopće.

Ona otvara dublje poglede u razdoblje koje je slijedilo poslije preporodnog doba i kojem je Šišić posvetio razmjerno najmanje pažnje. Međutim, rasprave, koje je na početku 20-ih godina objelodanio u "Jug. Njivi", svjedoče o njegovu nastojanju da cjeloviti prikaz hrvatske povijesti nastavi ondje gdje ga je g. 1913. prekinuo. Taj je prikaz ostao u stvari nepotpun; umjesto 4. knjige, koja je trebala da obuhvati događaje od g. 1847. do 1873, izašao je g. 1916. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda do 1873*, a smrt je istrgla piscu pero iz ruke u času kada je pripremao II izdanje s nastavkom do 1918.[6] Osim toga Pregleda, koji je kao genetički prikaz naše političke prošlosti do revizije nagodbe s Ugarskom još uvijek najbolji, Šišić je u svom prilogu o *E. Kvaterniku* (1926) dao dobar opis i ocjenu rakovičke bune, ne ulazeći pri tom u karakteristiku složene duševnosti njezina pokretača; Kvaternik još nije dobio prave historijske monografije.

Izvan prikazanoga vremenskog slijeda na području hrvatske povijesti, Šišić je više puta pisao o prošlosti Rijeke i o teritorijalnom razvoju Dalmacije, a u neposrednoj su vezi s time i njegova rasprava *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta* (1933) kao i zbirka dokumenata *Jadransko pitanje na konferenciji mira u Parizu* (1920). On je i za povijest Bosne i Hercegovine dao više vrijednih priloga. Već ga je u mladosti zanimalo pitanje bosanske biskupije, koja se od sredine XIII st. udomila u Đakovu, ali pitanje "crkve bosanske" nije samostalno proučavao. Nije to učinio ni u opširnom poglavlju o "Patarenima ili Bogumilima" u svojoj posmrtnoj knjizi o razdoblju Arpadovića; premda u cijelosti zastupa mišljenje Račkoga o dualističkom obilježju te crkve, ipak konstatira i on, da "postoji velika opreka između domaćih (bosanskih) izvora i zapadnoevropskih (latinskih)" i da "u domaćim izvorima, koliko su danas poznati, ima slabo traga manihejstvu i božjem dualizmu". Tvrdio je doduše već odavna da to pitanje može rješavati samo teolog, ali ga ono, kao toliki drugi društveni i kulturni problemi, nije ni privlačilo. Osim vojvode Hrvoja, on je prvi kritički osvijetlio ličnost Smail-age Čengijića (1908), a svojim izdanjem arhivske građe o *Bosni i Hercegovini za vezirovanja Omer-paše Latasa* (1938) omogućio bolje razumijevanje onog preloma u povijesti Bosne (1850-52) koji je prije svega obilježen političkim i gospodarskim opadanjem povlaštenog sloja.

5 Premda nije napisao cjelovite monografije o Strossmayeru, Šišić je o njemu objavio više manjih članaka od kojih je najvažniji izašao 1928. u beogradskom "Ratniku" (*Ideje biskupa Strosmajera; ćir.*). Sažet prikaz biskupova života i rada dao je u prije spomenutom praškom zborniku (sv. IV, 1936, str. 452-460).

6 Prema tome ostaje kao jedini potpuni prikaz hrvatske povijesti iz Šišićeva pera članak u Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj I, Zagreb 1925, s. v. *Hrvati – Historija*, str. 845-871.

Njegovo izdanje bosanskih isprava XIV st. iz arhiva grofova Batthyány u Körmendu (Vjesnik zem. arkiva VII, 1905) zaostaje za istodobnim izdanjem L. Thallóczyja koje je zbog Rešetareva prijepisa pouzdanije i koje faksimili, otisnuti u Glasniku zem. muzeja u Sarajevu (18, 1906), čine prikladnijim za znanstvenu upotrebu. Dragocjenu pomoć za daljnje proučavanje Bosne u srednjem vijeku pružio je iscrpnim poglavljem o *Izvorima bosanske povijesti* u 1. knjizi Napretkove Poviesti Bosne i Hercegovine (1942); pisce pri tom nije uzeo u obzir.

Šišićev znanstveni interes nije se ograničavao na hrvatsku povijest niti povijest Bosne, osobito srednjovjekovnu koja se s hrvatskom često tijesno isprepleće. O širini toga interesa govori prije svega velik broj novinskih članaka i zatim posebna pažnja koju je kroz godine obraćao historijatu jugoslavenske ideje, ne samo u Hrvata, kod kojih je njezin utjecaj bio najjači, nego i u drugih Južnih Slavena, naročito Srba. Bila je to njegova najmilija ideja koja ga je poslije 1918. ponekad u svojoj primjeni odvodila na političku stranputicu – u nerealni unitarizam ili nekritički hvalospjev dinastiji. Ni njegova ocjena Garašaninova "Načertanija" iz 1844. – ponavljana u različitim prilikama i oblicima – kao izrazito jugoslavenskog programa nije bila u skladu sa sadržajem i duhom toga dokumenta. Uza sve to, ne uzimajući ovdje u obzir više novinskih priloga koji zadržavaju trajnu vrijednost po mnogim novim podacima ili sudovima autora, i poneki veći članak (npr. *Karađorđe, Južni Slaveni i Napoleonova Ilirija*, 1923), ne može se poreći osobito značenje njegovu pokušaju da potkraj života u cijelosti izloži "istoriju ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja od 1790-1918" u knjizi: *Jugoslovenska misao* (Beograd 1937, ćir.). Ta mu je misao dala i poticaj za zbirku *Dokumenata o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919.* (Zagreb 1920) koja je do danas ostala jedinom te vrste.

S pravom ističe M. Barada, da je Šišić po svojim prirođenim sposobnostima u prvom redu historiograf, ali uz to jednako odličan istraživač. Težnja za iznalaženjem nove izvorne građe vrlo ga je rano odvela u arhive; s vremenom je temeljito upoznao mnoge od njih, domaće i strane, i otkrio građu koju bi zatim sredio u posebnim zbirkama ili je neposredno iskoristio za svoje rasprave. U najužoj je vezi s tim primarnim radom povjesničara kritika izvora kojima se služi. Šišić je to područje obogatio jednim od svojih najboljih djela – izdanjem *Letopisa popa Dukljanina* (1928, ćir.). Nije zadužio nauku samo time, što je tu objelodanio sve, za rekonstrukciju i razumijevanje prvobitnog teksta potrebne redakcije i prijevode nego napose svojim opsežnim komentarom, u kome je – uz ostalo – dao paleografsko-diplomatičku analizu lokrumskih falsifikata. To je izdanje samo po sebi dostajalo da prezrenom spisu iz sredine XII st. opet vrati dostojno mjesto među najvažnijim izvorima južnoslavenske povijesti. Izdajući *Ljetopis Pavla Pavlovića* iz kraja XIV st. (Vjesnik zem. arkiva VI, 1904), Šišić je, unatoč jednom kronološkom nedostatku, nesumnjivo zadužio nauku, a ni njegovoj raspravi o spisu *Mihe Madijeva de Barbezanis* nije spala vrijednost, otkad se pojavilo mišljenje da tekst ne potječe u cijelosti od jedne ruke i da je današnji oblik dobio tek g.

1387/8. U raspravi *O hrvatskoj kraljici Margareti* (mjesečnik "Dubrovnik" I, 1929, i posebno 1930), Šišić je uzornim metodičkim postupkom pokazao kako nastaje i buja jedna povijesna legenda. Ona je osim toga lijep prinos povijesti hrvatske historiografije, kojoj je Šišić – uz više manjih priloga o pojedinim radnicima, osobito Račkom, Smičiklasu i Nodilu – posvetio opširan *Pregled hrvatske historiografije* u svom Priručniku (1914). Zadovoljio se, međutim, da mjesto prikaza o razvoju historijskog rada, njegovu načinu i pogledima, ocrta život i rad njegovih predstavnika. Tim je putem nastavio i g. 1935/6. kada je po drugi put htio prikazati *Hrvatsku historiografiju od XVI. do XX. stoljeća* (JIČ I i II), ali je nije priveo kraju. Za daljnji rad na tom području dao je plodan poticaj svojim pregledima historijske književnosti za godine 1900-1903. (Vjesnik zem. arkiva V, 1903); oni nas još uvijek opominju da se radi znanstvenog napretka što prije povedemo za njihovim primjerom.

S područja metodologije ostao je do danas osamljen Šišićev prilog *O historičkom metodu* u uvodu Priručnika. Metodičkim kao i spoznajno-teoretskim pitanjima nije se u nas obraćala dovoljna pažnja, a pogotovu je tako bilo s filozofijom povijesti. Sam je Šišić bio uvjeren da se povjesničar ne smije ni obazirati na tu filozofiju, jer ga ona može u njegovu radu samo kočiti. Kao izrazit zastupnik genetičkog pravca, smatrao je jedinom svojom dužnošću da sa svom spremom metodički izgrađenog stručnjaka rekonstruira historijsko zbivanje. Pri tom je pokazao zamjernu sposobnost pisanja, ali njegov stil nije učenjački hladan nego ponesen jakim temperamentom koji se rado služi i rekvizitima romantičke škole: iznošenjem nebitnih pojedinosti u pričanju, težnjom prema psihologizaciji, koja po prirodi građe ne može izbjeći subjektivno obilježje, i čestom upotrebom atributa s osjećajnom notom. Šišić je tu osjećajnost unosio i u svoja predavanja: kad je jednom prilikom čitao o srpanjskim žrtvama g. 1845, njegov je ustreptali glas odavao jaku uzbuđenost i podsjećao slušače na prigušen plač.

Teoretski okvir, unutar kojega se kretao, stalno je probijao nastojanjem da u povijesnom zbivanju uoči njegov smisao: nije to činio kao filozof nego kao pravi povjesničar koji se ne može zadovoljiti samo redanjem fakata i utvrđivanjem njihove povezanosti. Već pitanje periodizacije hrvatske povijesti, o kojem je posljednji put raspravljao g. 1935 (JIČ I), pretpostavlja neko poniranje ispod površine događaja, pa je baš on s pravom odbio da se razdoblja hrvatske povijesti određuju prema dinastijama ili vladarima. Ta ga je težnja natjerala da potraži dublje uzroke propasti hrvatske narodne države. Učinio je to u više prilika, osobito u pokušaju sinteze koji je g. 1923. objelodanio pod naslovom: *Kako se u Hrvata razvijala politička i državna svijest* (Jug. Njiva VII/II). Unutrašnju sadržinu hrvatske povijesti za narodnih vladara nalazi on u sukobu premoćnog gentilnog ili plemenskog ustava i središnje državne vlasti. Zbog njega nije bio riješen ni osnovni problem asimilacije romanskoga primorskog pučanstva. Teškoće koje su odatle izvirale porasle su zbog nemara vladara "da prije svega što jače privežu uza se narod i da njegove interese sjedine sa svojima". U vezi je s time "sudbonosan i ogorčen

dvoboj između kozmopolitske i narodne hrvatske crkve", pa je i to, misli Šišić, "jedan od glavnih razloga, zašto se tako rano prekinula životna nit hrvatskoj narodnoj državi",

Šišić je takav način gledanja nazvao doduše historijsko-sociološkim, ali ga nije osnovao na svestranoj analizi tadašnjega gospodarskog i društvenog uređenja. On nije tako postupao s hrvatskom poviješću ni u drugim razdobljima. Bio je prije svega politički povjesničar; tzv. unutrašnje prilike, podlogu i ishodište političke povijesti nije znao povezati s političkim razvojem u jednu organsku cjelinu, već ih je – kao nešto manje značajno – redovno dodavao prikazima političkog zbivanja. To pogotovu iznenađuje zbog toga, što je evropska historiografija već u njegovo doba s uspjehom nastojala da historijsko zbivanje zahvati po mogućnosti u cijelosti svih društvenih pojava. Šišić je i sam bio svjestan činjenice da naša historijska znanost nije unatoč svima naporima uspjela hrvatskom narodu dati potpunu povijest. Staleška i državnopravna borba koju je hrvatsko plemstvo kroz stoljeća vodilo ostavila je duboke tragove i na hrvatskoj historiografiji. "Stoga i nosi čitava hrvatska historiografija – kaže Šišić (Jug. Njiva VII/I, str. 901) – ne samo ranija, nego i moderna, da tako kažem, obilježje plemićko, aristokratsko; ona je u glavnoj svojoj sadržini glorifikacija plemstva kao protagoniste u stalnoj borbi protiv bečkoga dvora. Ali kad se jednom bude našao historik, koji će proučiti i prikazati objektivnu borbu hrvatskih seljaka s njihovim 'zemaljskim gospodarima' tečajem mnogih vijekova, onda će i shvaćanje o djelovanju i radu *onih istih* (podcrt. Šišić) plemićkih predstavnika dobiti i znatnu dopunu i korekciju u isti mah. Mi ćemo steći na našu *narodnu* prošlost pogled, koji će se u mnogočem razlikovati od onoga, što ga imamo danas, a kroz to će i slika cjelokupne *narodne* prošlosti naše izgledati drugačije nego sada; ona će se većma približiti istini, a istorijski razvitak hrvatskoga *naroda* postat će nam jasniji i razumljiviji."

U ovoj konstataciji, koju je Šišić napisao još 1923, punih sedamnaest godina prije svoje smrti, sadržana je ocjena njegova vlastitoga znanstvenog rada i upozorenje na zadatke, pred kojima hrvatska historiografija još uvijek stoji.

JAROSLAV ŠIDAK

BIBLIOGRAFIJA RADOVA F. ŠIŠIĆA

Kratice. B = Brastvo, Beograd; DiS = Dom i Sviet, Zagreb; DL = Dnevni List, Zagreb; GNČ = Godišnjica Nikole Čupića, Beograd; GZM = Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo; H. = Hrvatska, Zagreb; HK = Hrvatsko Kolo, Zagreb; HP = Hrvatski Pokret, Zagreb; HNj = Hrvatska Njiva, Zagreb; J. = Javnost, Beograd; JAZU = Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; JIČ = Jugoslovenski istoriski časopis, Beograd; JNj = Jugoslavenska Njiva, Zagreb; JS = Jadranska Straža, Split; MSHSM = Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Zagreb; N. = Novosti, Zagreb; Na. = Nada, Sarajevo; NN = Narodne Novine, Zagreb; NS = Narodna Starina, Zagreb; n. s. = nova serija; NVj = Nastavni Vjesnik, Zagreb; O. = Obzor, Zagreb; P = Politika, Beograd; Pr. = Prosvjeta, Zagreb; Prv. = Pravda, Beograd; R. = Riječ, Zagreb; S. = Savremenik, Zagreb; SKG = Srpski književni glasnik; SP = Starohrvatska Prosvjeta, Zagreb; V. = Vijenac, Zagreb; VHAD = Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb; Vr. = Vreme, Beograd; VZA = Vjesnik Zemaljskog arhiva, Zagreb.

1889. – Petar Amienski u Zemunu. (1096.) Historičko-kritički pokušaj. – NN LV 250 i 254, 30. X. i 5. XI.

1892. – Petar grof Zrinjski i knez Fr. Krsto Frankopan na stratištu. Zagreb.
Kako je osvojen Zadar g. 1202. 3 kakav mu bijaše odnošaj prema Veneciji. – V. XXIV.

1893. – Zadar i Venecija od god. 1242.-1247. – V. XXV.
O dvoboju između bana Nikole Zrinjskoga i bosanskoga paše Mehmeda 1554. – V. XXV (i O. 162.)
Bitka na Krbavskom polju (11. rujna 1493.). – V. XXV. i pos. Povjestne bilježke. – Pr. I.
Stari Dubrovnik. – O. 144, 26. VI. (bez potpisa).
Grgur ninski. – O. 293, 23. XII. (Božićni prilog.)

1894. – Dr. Rački kao izdavač izvora za hrvatsku povjest. – V. XXVI.
Rad dr. Račkoga oko povjesti unutrašnjih prilika države Hrvatske prije XII. vijeka. – V. XXVI.
Kako je bizantinski car Justinijan postao Slaven. – V. XXVI.
Vuk Krsto Frankapan Tržački. – Pr. II.
Stolna crkva zagrebačka. (Povjest gradnje.) – Pr. II.
Pregled biskupa zagrebačkih. – Pr. II.
Pariski javni vrtovi. – Pr. II.
Pad mletačke republike i ulaz Austrijanaca u Dalmaciju. Po opatu Pavlu Pisaniu. – Pr. II.
Šetnja po pariskim boulevardima. – Pr. II.
Novostečena Nugentova zbirka za hrvatski arheološki muzej. Pr. II, br. 19.
Ivan Mažuranić. Smrt Smail-age Čengijića. Protumačio F. Cherubin Šegvić (rec.). – Pr. II, br. 19.

1895. – Sultan Sulejman. – Na. I.
Biskupi bosanski. Pabirci po našoj crkvenoj istoriji. – Pr. III.

1896. – Županija virovitička u prošlosti. – Osijek.
Bitka kod Nikopolja (25. X. 1396.). – GZM VIII.
Pavao Horvat, biskup zagrebački (1379-1387). – Danica, koledar.
Sultan Mehmed II. Fatih. – Na. II.

1897. – Austro-tursko ratovanje godine 1697. – Na. III.
Dalmacija godine 1797. – NN LXIII, 105 i 107, 8. 1 11. V.
O starom hrvatskom novcu. – NN 165 i 166, 22. i 23. VII.
Vladari hrvatski iz narodne dinastije. – NN 275, 1. XII.

1898. – Pogibija Smail-age Čengijića. – Na. IV.
Šubići grofovi Bribirski (rec.). – NN LXIV, 72, 30. III.
U spomen sultan-Mahmudu II. – NN 184, 13. VIII.

1899. – Die Schlacht bei Nikopolis 1396. – Wiss. Mitth, aus B.-H., Beč, VI i pos.
O Bartolu knezu modruškomu. Prilog genealogiji krčkih knezova. – VZA I.
Franjo barun Trenk. (O stopedeset-godišnjici njegove smrti.) – NN 146 i 148, 29. VI. i 1. VII.
Bogomili i njihov nauk s osobitim obzirom na Bosnu. – NN 209-212, 13.-16. IX.
Historički zemljovid Hrvatske (rec.). – NN 142, 23. VI.

1900. – Franjo barun Trenk i njegovi panduri. – Zagreb.
Zadar i Venecija od godine 1159. do 1247. – Rad JAZU 142 i pos.
Herceg-Bosna i osmanlijska carevina. – NN 66 21. III.
Pomorska sila hrvatska za narodne dinastije (rec.). – NN 98-100, 28. IV-1. V.
Đorđe Kastriotić Skenderbeg. – NN 299, Prilog I. 31. XII.
Poviest novoga vieka (rec.). – NN 145, 26. VI.
Hrvatski hercezi i bani od g. 1301. do 1382. (rec.). – NN 220, 26. IX.

1901. – Studije iz historije anžuvinske dinastije. I. O krunitbi sicilskog kraljevića Karla Martela. – II. Kad i gdje je prvi puta okrunjen Karlo Albert. – VZA III.
Kako je vizantinski car Justinijan postao Slaven (Ivan Tomko Mrnavić).
Prilog kulturnim prilikama hrvatskim u prvoj polovini XVII. vijeka. NVj IX.
Sud cara Josipa II. o kraljestvu hrvatskomu. – V. XXXIII.
Putovanje cara Josipa II. po Slavoniji godine 1768. – V. XXXIII.
Gjorgje Skenderbeg Kastriotić. – Na. VII.

1902. – Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416). Zagreb.
Itinerarij Karla I. (1301-1342). – V ZA IV.
Pad bana Mladena Šubića, bana hrvatskog i bosanskog (ćir.) – GZM XIV. i pos.
O buni u Hrvatskoj godine 1242. – NVj X.
Fridrik II. pruski i Hrvati godine 1745. – V. XXXIV (i njem. u Agramer Tagblatt 54).
Istorički elemenat u Šenoinoj "Kletvi". Prilog literarnoj istoriji hrvatskoj. – V. XXXIV.
Baltazar Adam Krčelić (1715-1778). Prigodom akademičkoga izdanja "Annua". – V. XXXIV.
Postanak današnje Dalmacije. – NN 171, 26. VII.
Baltazar Adam Krčelić. – NN 213, 17. IX.
Pavao Ritter Vitezović. (Prigodom 250-godišnjice njegova rođenja.) – NN 250 i 252, 30. X. i 3. XI.
Dubrovnik kao trgovački grad. – Hrv. trgovački list, Zagreb, II, 17 i 18, 27. IV. i 4. V.
Vjekoslava Klaića: Krčki knezovi Frankapani (rec.). – V. XXXIV.
Književnost za god. 1900., 1901., 1902., I. – VZA IV.
Gjuro barun Rattkay de Nagythábor. (O 200-godišnjici njegova djela "Memoria regum et banorum".) – NN 87 i 88, 16, i 17. IV.
Prošlost protestantizma u Hrvatskoj (rec.). – NN 162, 16. VII.
Turska i Francezka u XVI. vieku (rec.). – NN 168, 23. VII.

1903. – Miha Madijev de Barbezanis. – Rad JAZU 153 i pos.
Studije iz bosanske historije. I. O ratu bana Tvrtka s ugarskim kraljem Ljudevitom I. godine 1363. – II. Kad je ban Tvrtko postao kralj srpski i bosanski i kad je umro. – III. Historički pregled biskupije bosanske do godine 1701. – GZM XV i pos.
Hrvati na bečkom sveučilištu od god. 1453-1630. – VZA V.
Lažne, krivo određene i nikako neodređene izprave za hrv. povjest (1102-1400). – VZA V, str. 220-224.
Itinerari vladaoca hrvatskih i ugarsko-hrvatskih od najstarijih vremena do Bele IV. – VZA V.
Biskup Makso Vrhovac i Martinovićeva urota. – V. XXXV.
Dr. Franjo Rački. – V. XXXV.
Književnost za god. 1900., 1901. i 1902., II. – VZA V.
Književnost za god. 1902. i 1903. – VZA V.
O vješticah i parnicah protiv njih, osobitim obzirom na Hrvatsku. DiS XVI, 19.
Kako je godine 1440. ukradena kruna sv. Stjepana. – NN 111, 15. V.
Pad Carigrada 29. svibnja 1453. (Prigodom 450 godišnjice toga događaja.) – NN 121 i 122, 28. i 29. V.
Notationes rerum memorabilium. – VZA V.
Dvije izprave iz bečkoga komorskoga arkiva. – VZA V.
Zanimljiv podatak za školovanje u XVI. vieku. – VZA V.
Nova publikacija o Rudolfu Habsburžkomu (rec.). – NN 135, 16. VI.
Karagjorgje Petrović. – NN 142, 24. VI.
Novi spomenici za povjest hrvatske krajine (rec.). – NN 218, 25. IX.
Školstvo u Dalmaciji za francezkoga vladanja (1806.-1815.). – NN 296, 29. XII.

1904. – O podrijetlu i zasužnjenju hrvatskoga kralja Slavića. – VHAD, n. s. VII i pos.
Važan prilog za poviest ugarsko-bosanskih ratova. – VZA VI.
Dvije izprave o Petru Berislaviću. – VZA VI.
Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskog. (Dodatak: Izprave što ih je priobćio Lucije u "Inscriptiones Dalmaticae" kao dopunu Pavlovićevom ljetopisu.) – VZA VI i pos.
Jedno važno pismo Ižote Frankapanke, udate Perenyi. – VZA VI.
Pad Carigrada. (29. svibnja 1453.) O četiristopedeset-godišnjici toga događaja – Danica, koledar i ljetopis. Zagreb.
Herceg Ivaniš Korvin. O četiristogodišnjici njegove smrti (1473-1504.). DiS XVII, 18.
Književnost za god. 1903. i 1904. – VZA VI.
Knezovi Gorjanski. (Prilog prošlosti našega plemstva u srednjem vieku.) – NN 4 i 5, 7. i 8. I.
O posjedima u sredovječnom Zagrebu (rec.). – NN 45, 25. II.
Neke uspomene o caru Josipu II. – NN 79 i 80, 7, i 8. IV.
Klaić: "Povjest Hrvata". (Knjiga četvrta.) – NN 97, 28. IV.
Dubrovački statut (rec.). – NN 209, 14. IX.
Herceg Ivaniš Korvin. – NN 232 i 233, 11. i 12. X.
Tkalčić L, Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj. – VHAD, n. s. VII.

1905. – O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira. – VHAD, n. s. VIII.
Povijest hrvatska za više razrede srednjih učilišta. – Zagreb.
Iz arkiva u Željeznom. – VZA VII.
Iz arkiva u Körmendu. – VZA VII.
Krsto Frankapan. Knez krčki i modruški i ban hrvatski (1482-1527). Historički portrait. – Zvonimir. Hrvatski ilustrovani kalendar, Zagreb. Povjestni spomenici pl. obćine Turopolje (rec.). – NN 7, 10. I.
O arkivima u Ugarskoj. (S obzirom na hrvatsku poviest.) – NN 30, 32, 36, 37, 7.-15. II.
Marturina, sredovječna daća slavonska (rec.). – NN 163, 19. VII. Povjestni spomenici pl. obćine Turopolja (rec.). – NN 232, 10. X.

Poviest Venecije do god. 1205 (rec.). – NN 246 i 247, 26. i 27. X.
Dalmacija i ugar.-hrvatski kralj Koloman. O osamstogodišnjici toga događaja. – DL I, 27 i 28, 6. i 7. VII.
Jedno novo mišljenje o seobi Hrvata i postanku glagoljice. – DL 48. 31. VII.
Historički noviteti Jugoslavenske Akademije. I. Starine XXXL-II. Ivan Zakmardi od Diankovca protanotar kraljevstva hrvatskoga (rec.). – DL 78, 83 i 84, 5., 12. i 13. IX.
Hrvati u velikoj francuskoj vojsci (1809.-1814.). – DL 150, 30. XI.
Geografski razvitak današnje Dalmacije i pitanje o sjedinjenju. – DL 173, 30. XII.
Kesa sv. Stjepana kralja ugarskog. – Lovor I, sv. II, str. 63.

1906. – Hrvatska povijest I. Od najstarijih vremena do god. 1526. – Zagreb.
A mai Dalmacia földrajzi fejlődése és a visszacsatolás kérdése. – Croatia, Budimpešta, i pos.
Ulaz Francuza u Dalmaciju. (U februaru 1806.) – DL 45, 24. II.
Moja "Županija virovitička, u prošlosti". – H. 112, 16. X.
Jelena Zrinjska. – H. 722, 27. X.
Velika Hrvatska početkom XVIII. vijeka. – H. 169 (Božićni prilog.).

1907. – O početku godine. – H. 1, 2. I.
Geografski razvitak današnje Dalmacije i pitanje o sjedinjenju. – H. 17-20, 21-24. I.
Hrvati biraju dva kralja: Ferdinanda I. i Ivana Zapoljskoga. – H. 74 (Uskrsni prilog).
30. travnja (predavanje) – H. 99, 30. IV.
Magjari i Hrvati od 1790. do 1836. – H. 119, 25. V.
Nekoliko redaka iz nedavne prošlosti. – H. 156, 10. VII.
Kralj Koloman i Hrvati. – H. 186-209, 14. VIII-12. IX., i pos.
Leopold I. njegov dvor i dvorska politika. – H. 297 (Božićnica).

1908. – Hrvatska povijest II. Od godine 1526. do godine 1790. – Zagreb.
Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine. – Zbornik "Posljednji Zrinski i Frankopani", Zagreb, i pos.
Pogibija Smail-age Čengića. – HK IV.
Prilog rodoslovlju Kurjakovića knezova krbavskih od plemena Gusić. – VHAD IX i pos.
Zrinjsko-Frankopanska katastrofa. – Veliki Ćiril-Metodski Koledar, Zagreb.
Kako je postao današnji pojam Herceg-Bosne. – Zvano, Zagreb, II, br. 40-41.
Herceg-Bosna prigodom aneksije. Geografsko-etnografsko-historička i državnopravna razmatranja. (Njem. 1909. pod naslovom: Nach der Annexion. Erörterungen, geographische, ethnographische, historische u. staatsrechtliche Fragen Herzeg-Bosnien betreffend.)
Kratki pregled povjesti dubrovačke republike. – H. 21, 26. I.
Djelovanje Franje Krsto Frankopana koncem marta 1670. – H. 92, 19. IV. (Pisanica).
O hrvatskim arkivalijama (pismo redakciji). – H. 139, 17. VI.

1909. – Dalmacija i ugarsko-hrvatski kralj Koloman. – VHAD, n. s. X, 1908-09, i pos.
Neke stranice iz novije naše historije (1797.-1814.). I. Dalmacija neposredno prije francuske okupacije. – II. Francusko doba. – HK V.
Ban Josip Jelačić (nedovršeno). – S. IV.
O srpskom grbu. – S. IV.

1910. – Nova mišljenja o pravijeku Slavena, o seobi Hrvata i o postanku glagolice. – HK VI.
Ugarski feudalizam. – O., jubilarni broj (dec.).
Pacta conventa. – S. V.
Dr. Konstantin knez Vojnović-Užički. – Ljetopis JAZU 24 (za g. 1909).

1911. – O hrvatskom jeziku i uvrštenju hrvatskih govora u dnevnike zajedničkoga sabora i delegacije. Izvještaj učinjen po zaključku hrvatske delegacije na zajedničkom saboru. – Zagreb.
Rakovička buna g. 1871. – N. 154-158, 7.-11. VI.
Iz arkiva hercega Batthyányja u Körmendu (Nastavak.) – VZA XIV.
V. Klaić, Povjest Hrvata... – VHAD, n. s. XI, 1910-11.
Dr. N. pl. Tomašić, Temelji državnoga prava kraljevstva hrvatskoga. Najstarije doba. Pacta conventa. – VHAD, n. s. XI, 1910-11.

1912. – Hrvatski saborski spisi I, 1526.-1536. – MSHSM 33.
Iz arkiva hercega Batthyányja u Körmendu (Nastavak.) – VZA XIV.
O Šporerovim novinama. – Građa JAZU VII i pos.
Rijeka i riječko pitanje. – Veda, Ljubljana, II i pos.
Natko Nodilo. – HK VII.
Na uspomenu Natka Nodila. – S. VII.
Sabori od g. 1790. i 1791. – O. 61.
Oslobođenje Srbije. Ustanak Karagjorgja i Miloša (predavanje). – HP VIII, 269, 23. XI.
Oslobođenje Grčke. – Bune u Bosni (predavanje). – HP VIII, 281, 6. XII.
Krimski rat. – Oslobođenje Bugarske (predavanje). – HP VIII, 287, 14. XII.
Suton propasti Turske (predavanje). – HP VIII, 295, 24. XII.

1913. – Hrvatska povijest III. Od godine 1790. do godine 1847. – Zagreb.
Ueber den Brief Papst Gregor's VII. an den dänischen Konig. Sven Estridsen von 25. Januar 1075. – International Congress of Historical Studies-Section III, London 1913.
Hrvati i Madžari od god. 1790. do 1873. – Rijeka i riječko pitanje od 1790. do 1870. Dva predavanja. – Zadar.
29. jula 1845. – S. VIII.
Bosna pod turskim gospodstvom. – Napredak. Hrvatski narodni kalendar, VII.
Postanak velike turske sile (predavanje). – HP IX, 3, 4. I.
Naš narod pod Turcima (predavanje). – HP IX, 14. 18. I.
S puta po Dalmaciji. – HP IX, 136, 137, 143, 144, 150 i 151, 16. VI.-3.VII.

1914. – Priručnik izvora hrvatske historije I/1 (do god. 1107.). – Zagreb.
Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji. – VHAD, n. s. XIII, 1913-14, i pos.
Dr. Tadija Smičiklas. – S. IX.
Dr. Tadija Smičiklas. – SKG, XXXII, 916-923.

1915. – Hrvatski saborski spisi II, 1537.-1556. – MSHSM 36.
O značenju imena Nándorfejérvár. – Rad JAZU 207 (mađ. u Századoku 1916).
Koprivnica, Cetin i Dubrava (1526.-1527.). – S. X.
† Stojan Novaković (1842.-1915.). – S. X.

1916. – Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do god. 1873. Zagreb.
Hrvatski saborski spisi III, 1558.-1578. – MSHSM 39.
Propast ilirske slobode. – S. XI.
Smičiklas Tade. – Južnoslovenski enciklopedijski rječnik JAZU. Ogledni arak, str. 14-15.
(s. V. Jagićem), † Stojan Novaković. – Archiv für slav. Philologie XXXVI.

1917. – Geschichte der Kroaten I (bis 1102). – Zagreb.
Die Wahl Ferdinands I. von Oesterreich zum König von Kroatien. – Zagreb.
Hrvatski saborski spisi IV, 1578.-1608. – MSHSM 41.
Postanak Akademije. – S. XII.
Hrvatski knezovi Zdeslav i Branimir. – Hrvatska Prosvjeta, Zagreb, IV.
Die neuere kroatische Geschichtsliteratur. – Oesterreich I, Beč, str. 220-226 (bez svršetka).

1918. – Hrvatski saborski spisi V, 1609.-1630. – MSHSM 43.
Dva ljetopisa XVII. vijeka. I. Trakoščanski ljetopis. – II. Ljetopis Petra Keglevića. – Starine JAZU 36 i pos.

Iz arkiva grofova Pongrácza. – Starine JAZU 36 i pos.
Zrinsko-Frankopanska katastrofa. – HNj II.
O Nikoli Tomašiću. – HNj. II.
Konstantin Josip Jireček kao historik. – S. XIII.
Ueber die Entstehung des heutigen Dalmatiens und dessen Wiedervereinigung mit Kroatien (nedovršeno). – Neue südslav. Rundschau I, Zagreb.

1919. – Abrégé de l'histoire politique de Riéka-Fiume. – Paris (izašlo istodobno na engleskom jeziku).
La situation actuelle de Riéka (Fiume). Consequence d'un faux. – Paris (izašlo istodobno na engl. jeziku pod naslovom: The fraud of Rijeka).
Aperçu de l'histoire du littoral oriental de l'Adriatique. – Le littoral yougoslave del' Adriatique. Paris (izašlo istodobno na talijanskom i engleskom jeziku).
Zrinski et Frankopan, deux martyrs nationaux croates. – Questions contemporaines 20, Paris, i Revue yougaslave I, 13-14.
The Question of the Adriatic studied and presented by M. M. L. Count Voïnovitch, Dr. R. Lenac, Prof. A. Belić and Prof. F. de Šišić: Fiume – Rieka. – Paris.
La Question de l'Adriatique étudiée et presentée par J. Ribaric, F. de Sisic et N. Zic: L'Istrie. – Paris.
Natko Nodilo. – Ljetopis JAZU 33 (za g. 1918).
Jugoslavenska obala Jadranskoga mora. Historijski pogled na istočnu obalu Jadranskoga mora. – R. I, 41, 43, 47, 49 i 51, 27. I.-1. II.

1920. – Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do 1. decembra 1918. I. Do 1. feb. 1790. – Zagreb.
Jadransko pitanje na Konferenciji mira u Parizu. – Zagreb.
Dokumenti o postanku Kraljevine SHS. – Zagreb.
Mr. Seton Watson. – O. 122, 19. V.

1921. – Rijeka. I. Položaj i trgovačka važnost. – II. Historija grada Rijeke (ćir.). B. XV.
Zadar (ćir.). – B. XV.
50-godišnjica tragične smrti Eugena Kvaternika (1871.-1921.). – DiS XXXIV, 20.

1922. – Biskup Štrosmajer i južnoslavenska misao I. (ćir.). – Srpska književna zadruga 162.
Zavjera Petra Zrinskoga i Frana Frankopana (ćir.). – B. XVI.
Hrvatski ilirizam – njegova politička strana (ćir.). – B. XVI.
Rimska uprava u Dalmaciji i Panoniji. – NS I.
Uoči konferencije u Opatiji. – JNj VI/II.

1923. – Karađorđe, Južni Slaveni i Napoleonova Ilirija (ćir.). – Karađorđe. Zbornik Nar. Dela, Beograd.
Ime Hrvat i Srbin, i teorije o doseljenju Hrvata i Srba. – Dodatak. Ideja slovenske pradomovine u Podunavlju. (Biologija priče o Čehu, Lehu i Mehu.) GNČ 35 (ćir.).
Seljačka buna od 1573. – JNj VII/I.
Nepoznato Marulićevo djelo. – JNj VII/I.
Kako se u Hrvata razvijala politička i državna svijest. – JNj VII/II.
Kako je Jelačić postao banom. – JNj VII/II.
Hrvati i Madžari uoči sukoba 1848. – JNj VII/II.
Oko jednoga predavanja. (U povodu predavanja: Ideja države kod Hrvata, održanog 27. V. u Beogradu.) – R. 129, 7. VI.
Oko jedne naučne rasprave. (O nazivu Nandor Fejérvár.) – R. 138, 18. VI.

1924. – O sredovječnom hrvatskom gradu Labu. – Bulićev zbornik, Zagreb-Split.
Dva hrvatska buntovnika (Matija Gubec i Eugen Kvaternik). I. Hrvatska seljačka buna g. 1573. – B. XVIII (ćir.)
Knez Miloš u Zagrebu (nedovršeno). – JNj VIII/I.
Masonstvo u Napoleonovoj Iliriji. – Šestar, Zagreb, 1.
Neki noviteti iz novije istorije (rec.). – JNj VIII/I.
† Prof. dr. Fran Kos. – JNj VIII/I.

Novak V., Najstariji dalmatinski rukopis, Evangeliarum spalatense. – JNj VIII/II.
M. Prelog, Slavenska renesansa. – NS 7.

1925. – Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. – Zagreb.
Borba za Jadran do početka XIX. stoljeća – Almanah Jadranska Straža.
Kralj Slavac. – JNj IX/II.
Hrvati – Historija. – Nar. enc. SHS (ćir. 1928).
A. Jelačić, Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji god. 1848/9. i ukidanje kmetske zavisnosti seljaka. – NS 11.
M. Prelog, Slavenska renesansa 1780-1848. – SKG, n. s. XIV, str. 68-70.

1926. – Eugen Kvaternik i Rakovička buna. – JNj X/I i pos.
Srbija XIX. veka spram ideje našega narodnoga ujedinjenja. – Volja, Beograd, I, 3 i 4.
Strossmayer u Beču 1848. – R. 254, 7. XI.
Ante Starčević protiv Strossmayera. – R. 254, 7. XI.
Zavjera Zrinsko-Frankopanska (1664.-1671.). – N. 114-120, 25. IV.-1. V, i pos.
Otkad se slavi Nova Godina na 1. januara. – N. 1, 1. I.
Nekoliko novih podataka o Eugenu Kvaterniku. – N. 93, 3. IV.
Razgovor Ludovika Kossutha s knezom Mihajlom Obrenovićem. – N. 106-108, 16., 17. i 19. IV.
Dvoboj bana Nikole Zrinskoga Sigetskoga i bosanskoga Mehmed paše. – N. 130 i 131, 12. i 13. V.
Kako su Hrvati lovili pruskoga kralja Fridrika II. – N. 134, 16. V.
Nepoznate stranice iz doba biskupa Vrhovca. – N. 149-152, 1.-4. VI.
Novčarka Sv. Stjepana kralja. – N. 185, 7. VII.
Englez Simon Klement o Hrvatskoj god. 1715. – N. 193 i 194, 15. i 16. VII. 29. jula 1845. Historijski pregled madžarsko-ilirskog sukoba. – N. 203-212, 25. VII.-3. VIII.
Kosovo. Neobjavljeni turski izvor o Kosovu 1389. – N. 307, 5. XI.
Ticanova buna u Srijemu 1807. – N. 349-350, 17.-18. XII.
Ban Jelačić o sebi. Jedan ulomak iz neštampane historije baruna Neustädtera. – N. 356, 25. XII.
Sitne uspomene iz jula 1914. Šta se mislilo u Beču, kad je planuo rat. – R. XXII, 144, 27. VI.
Sarajevo. O knjizi g. R. W. Setona Watsona. – R. XXII, 274, 1. XII.
Kako je Miloš Obilić ubio sultana Murata. – Vr. 10. XI.

1927. – Izbor Ferdinanda I. hrvatskim kraljem. – SP, n. s. I, 1-2.
Kako je postao današnji geografski pojam Dalmacije i pitanje sjedinjenja s Hrvatskom. – Almanah Jadranska Straža i pos.
Nov prilog o Kosovskom boju. – SP, n. s. I, 1-2.
Ideja Dunavske Konfederacije. Na osnovu arhivskih podataka bečkih i peštanskih. – N. 65, 6. III.
1. januara 1527.-1. januara 1927. O 400 obljetnici izbora Ferdinanda I. hrvatskim kraljem. – R. XXIII, 1, 1. I.
S kongresa slavenskih historika u Warszawi. – R. XXIII, 143, 144 i 146, 24. VI.-28. VI.
I. Pivčević, Povijest Poljica. – SP, n. s. I.
Dodatak članku M. Šufflaya, Hrvatska krv i zemlja. – SP, n, s. I.
A. Tamaro, La Venetie Julienne et la Dalmatie. – SP, n. s. I.
(Različite bibliografske bilješke.) – SP, n. s. I.

1928. – Letopis popa Dukljanina (ćir.). – Posebna izdanja SKA 18, Beograd-Zagreb,
Korespondencija Rački-Strossmayer I, 1860.-1875. – Izd. JAZU.
Ideje biskupa Strosmajera (ćir.). – Ratnik, Beograd, i pos.
Idea dunajské konfederace. – Bidlův Sbornik, Prag, i pos.
Nov izvor o Friedjungovu procesu. – N. 56, 25. II.
Zrinski i Frankopan (ćir.). – Domovina I, Beograd, 3-4.
Naše graničarske regimente (pukovi) s Napoleonom u Rusiji 1812 (ćir.). – Reč, Beograd, V, 1133, 6.-8. I.

Sloveni, Vizantija i Rim u IX. vijeku (rec.). – SP, n. s. II.

1929. – O hrvatskoj kraljici Margareti. – "Dubrovnik" I i pos.
O 350. godišnjici Karlovca. – Svečana proslava 350-godišnjice grada Karlovca sa predavanjem Dr. Ferde Šišića.
Franjo Rački historik. – Proslava stogodišnjice rođenja F. Račkoga... Izd. JAZU.
Život i rad dra. Franje Račkog (predavanje). – Naša Sloga, Sušak, II, br. 210-221, 31. III.-14. IV.
Korespondencija Rački-Strossmayer II, 1876.-1881. – Izd. JAZU.
Kako se Kotor predao Veneciji 1378. – Glasnik dubrov. uč. dr. "Sv. Vlaho" I.
Kako je postala Jugoslavija. O knjizi Dušana Lončarevića. – R. XXV, 1 (u novom obliku tjednika), 9. III.
Baron Sonnino i Madžari 1915. – R. XXV, 42, 21. XII.
Iz memoara grofa Tivadara Batthyányja. – N. 22 i 24, 22. i 24. I.
O novonađenom spomeniku hrvatskog kneza Branimira. – N. 123, 5. V.
"Načertanije" Ilije Garašanina iz god. 1844. – N. 357, 24. XII.

1930. – Korespondencija Rački-Strossmayer III, 1882.-1888. – Izd. JAZU.
Horvaty i Vengri pered 1918-m g. – Jugoslavija (Zbornik) I, Beograd.
La formation du terme geographique actuel de "Dalmatie". – NS 21.
Rački i Jugoslavija 1860. – Preporod (Godišnjak), Beograd.
Dr. Franjo Rački (1828.-1894.). O stogodišnjici njegova rođenja. – Kalendar Narodno Kolo, Zagreb.
Bečka vlada i posjeta zagebačkih univerzitetskih đaka u Srbiji, u aprilu 1912. g. – R. 4, 1. II.
Kako su Hrvati mislili u prvoj polovini 1913. g. – R. 15, 19. IV. (ponovo štampano u R. 1940, 163, 25. I., pod naslovom: Političko raspoloženje u Hrvatskoj u prvoj polovini 1913).
Atentat Luke Jukića i bečka politika. – R. 48, 25. XII.
1830. O stogodišnjici zaključaka donesenih na saborima u Zagrebu i Požunu. – N. 109, 20. IV.
Kako je došlo do okupacije Bosne i Hercegovine. Diplomatska strana. – N 216-222, 7.-13. VIII.
Kako je došlo do Rapalla. Od Londonskoga pakta do Wilsonova povratka u Ameriku. – N. 313-315, 12.-14. XI.
Kako je došlo do aneksije Bosne i Hercegovine. Diplomatska strana. – N. 355, 25. XII.
Joso Krmpotić i Crna Gora 1788. – Zapisi, Cetinje, IV/VII.
Vasil N. Zlatarski. – Ljetopis JAZU 42 (za g. 1928/9).

1931. – Korespondencija Rački-Strossmayer IV, 1888.-1894. – Izd. JAZU.
Prve slike Vlaha Bukovca i Strossmayer. – Iz dubrovačke prošlosti. Rešetarov zbornik, i pos.
Kuga u Splitu 1348. – Liječnički Vjesnik LIII, 4.
Nutarnja politika Karagjorgjeva. – N. 94 (Uskršnji broj).
Beč i Herceg-Bosna na početku god. 1875. – N. 355, 24. XII.
Ticanova buna u Sremu 1807. – Prv. 101-105, 11.-15. IV.
Nešto o imenu jugoslovenskom. – Jugosloven, Beograd, I.
Predgovor IV. izd. St. Novakovića, Karađorđe. Vaskrs države srpske. – Zagreb.

1932. – Pet pisama Ilariona Ruvarca Franji Račkome (ćir.). – Glasnik Ist. dr., Novi Sad, V/2.
Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan (predavanje). – Bibl. jugoslov. škole I, 1931/2, br. 3.
Nijemac o Jadranskom pitanju. – N. 86, 26. III.
Hrvatski ilirizam i njegova politička strana. – N. 265, 25. IX.
Kako je postala zagrebačka nadbiskupija. – N. 355, 24. XII.
Štrosmajer i ideja narodnog ujedinjenja. – P. 6. V.-13. V.
Kad i kako je postala ideja Dunavske Konfederacije. – P. 29. i 30. III.
Sazonov o Srbima i Hrvatima u početku 1914. – Prv. 6.-9. I.
Rapallo. – Jugoslovenska Reč I, 15, 12. XI.

1933. – Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta. – Pomorska bibl. Jadranske Straže I, Split.
Josip Juraj Strossmayer. Dokumenti i korespondencija I. – Posebna djela JAZU.
Sukob između biskupa Strossmayera i cara Franje Josipa 29 aprila 1867. Na osnovu neštampanih izvora. – N. 105, 16. IV.
Juraj Križanić, otac sveslavenske ideje. – N. 251-257, 12.-18. IX.
Rijeka na konferenciji mira i u Rapalskom ugovoru. – Istra, Zagreb, VI, 12-13, Uskrs.
Londonski pakt i Mađari. – P. 27. II.-1. III.
Kraljevina Srbija i stvaranje Londonskog pakta. – P. 27. IV.-12. V. O 1. decembra. – N. 331, 1.XII.
Bugarski narod u fanariotskom ropstvu. – N. 354, 24. XII.
Osijek u historijskim danima godine 1848. – Hrv. List, Osijek 355, 25. XII.

1934. – Iz Strossmayerove korespondencije 1862. – Spomenica Maurovidu, Beograd, i pos.
Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473.-1496.), I. – Starine JAZU 37.
Prezident Masarik i Jugoslaveni. – Sveti Sava, Narodna čitanka sa kalendarom, Zagreb.
Od Karađorđa do Aleksandra Ujedinitelja (Dinastija Karađorđevića). – Zagreb.
S. Novaković, Srbi i Turci XIV i XV vijeka. – N. 33-39, 2. 7. II.
Izbor Karagjorgjev vođom srpskog ustanka. – N. 46.
Franjo Rački. Djela i ideje. – O četrdesetgodišnjici njegove smrti. – N. 63-68, 4.-9. III.
Kako je postala Jugoslovenska Akademija (predavanje 19. V.). – N. 142-144, 26.-28. V.
Francusko vladanje u našim zapadnim stranama 1806-1814. O 120-godišnjici sloma Ilirije. – N. 170-175, 23.-28. VI.
Natko Nodilo. – N. 239, 31. VIII.
Evropska kriza 1912 u povodu izlaska Srbije na Jadran. – N. 243-248, 4.-9. IX.
Juraj Križanić. – Prv. 7.-10. IV.
Vladika Rade i ban Jelačić (ćir.). – Zetski glasnik, Podgorica, 42-43, 27. V.

1935. – Hrvatska historiografija od XVI. do XX. stoljeća. I. – JIČ I.
Periodizacija jugoslavenske istorije. B. Hrvatska historija. – JIČ I.
Une tentative pré-illyrienne: Le journal de Šporer. – Le Monde Slave, Paris, XII/II.
Nešto o Bosansko-đakovačkoj biskupiji i đakovačkoj katedrali (ćir.). – GNČ, Beograd, 44 i pos.
Biskup Strossmayer i car Franjo Josip g. 1867. – J. I.
O stogodišnjici prvih hrvatskih novina. – N. 110, 21. IV.
Prof. dr. Milada Paulova, prvi ženski univerzitetski profesor u Pragu. – N. 292, 20. X.
Londonski pakt (26 apr. 1915 – 26 apr. 1935). – JS XIII.
Friedjungov proces. – Prv. 6.-9. I.
Ljudevit Gaj. – NN. Uskrs, br. 93.
Ćorović Vl., Istorija Jugoslavije. – JIČ I.

1936. – Hrvatska historiografija od XVI.-XX. stoljeća. II. – JIČ II.
Kako je Hrvatska izgubila Međumurje godine 1860/1. Obzor Spomen-knjiga 1860-1935.
Vznik a obecná charakteristika illyrského hnutí. – Československo-jihoslovanská revue, Prag, VI.
Uvod u knjigu J. Horvata. Politička povijest Hrvatske. – Zagreb.
Ljudevit Gaj. – Tvůrcové dějin, Prag, IV, str. 270-278.
Biskup Strossmayer. – Tvůrcové dějin IV, str. 452-460.
Ban Jelačić o sebi. – J. II.
Ideja Dunavske Konfederacije. – J. II.
Značaj hrvatske seljačke bune g. 1573. – N. 102, 11. IV.
Varaždin. – N. 276, 4. X.
Knezovi Gorjanski. Prilog prošlosti našega plemstva u srednjem vijeku. – N. 357,

Božić.
Uz knjigu g. Dimitrija Popovića. – P. 6.-9. I.
Krimski rat i srpstvo. – P. 13. III.
Neobjavljeni dokument o pohlepnim aspiracijama Beča na naš račun. – P. 11.-14. IV.

1937. – O stogodišnjici ilirskoga pokreta. – Ljetopis JAZU 49.
Genèse et caractère général du mouvement illyrien. – Le Monde slave I. Kako je Jelačić postao banom? (ćir.). – J. III i pos.
Kako je postala Jugoslavenska Akademija u Zagrebu. – J. III.
Tentative de formation d'une confédération danubienne. – Le Monde slave IV.
Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473.-1496.), II. – Starine JAZU 38.
Kacijanerova vojna (1537). – N. 354, 24. XII.
Bitka kod Makarske (18 septembra 887). – Jadranski dnevnik, Split, IV, 73 (Uskršnji prilog).
Poreklo Ljudevita Gaja. – P. 6.-9. I.
Knez Mihailo i Bugari. – P., 8.-9. VIII.

1938. – Jugoslovenska misao. Istorija ideje jugoslavenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja (ćir.). – Biblioteka "Balkan i Balkanci", Beograd.
Kako je došlo do okupacije, a onda do aneksije Bosne i Hercegovine (1878. odnosno 1908.). Diplomatska strana njihova o šezdeset i tridesetogodišnjici događaja. – Mala knjižnica Matice Hrvatske, n. s., Kolo III, 17.
Školovanje Ljudevita Gaja u domovini. – HK XIX.
Nekoliko isprava iz početka XV. stoljeća. – Starine JAZU 39.
Bosna i Hercegovina za vezirovanja Omer-paše Latasa (1850.-1852). Isprave iz bečkog državnog arhiva. – Zbornik za ist., jezik i književnost srp. naroda II, Spomenici na tuđim jezicima XIII. Beograd.
Diplomatska historija Centralnih sila od 1882-1908 god. (rec.). – N. 353, 25. XII.
Hrvatski ilirizam. Njegova politička strana (predavanje). – Varaždinske Novosti IX, 442-444, 19. V., 26.V. i 2. VI.
Novčana kesa ugarskoga kralja Sv. Stefana. – P. 6.-9. I.
Kako je došlo do nagode i u čemu se ona od 1873 razlikuje od one iz 1868. – P. 23.-26. IV.
Hercegovačko-bosanski ustanak i Petar Mrkonjić. – Narodna Odbrana, Beograd, XIII, 46-47, str. 724-725.
Miroslav Vanino. – Ljetopis JAZU 50 (za 1936/7).
Predgovor knjizi K. Domazetovića, 30 dana 1918. gledanih iz Zagreba. – Zagreb

1939. – Podrijetlo Gajeva roda. – JIČ V.
Politika Habsburgovaca spram Hrvata do Leopolda I. – Rad JAZU 266 i pos. (franc. résumé u Bulletin JAZU 12, 1940).
Jugoslovensko carstvo. Knez Mihajlo Obrenović i Bugari godine 1861 i 1867. – N. 98, 17. IV. (Uskršnji prilog).
Prvi dani francuske revolucije. O 150-godišnjici, od 5 maja do 23 juna 1789. – N. 123 i 124, 5. i 6. V.
Bitka na Kosovu 15 juna 1389 – 15 (28) juna 1939. – N. 176, 28. VI.
Počeci partiskog života u Hrvata. – P. 6.-9. I.
Jugoslavija od decembra 1918 do marta 1938. – P. 8.-11. IV.

1940. – Genesis des historischen Begriffes "Dalmatien". – Südost-Forschungen, München, III/4.
Hamdija Kreševljaković. – Ljetopis JAZU 52 (za g. 1938/9).
Grga Novak. – Ljetopis JAZU 52 (za g. 1938/9).

1942. – Izvori bosanske povijesti. – Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do g. 1463, I, Sarajevo.

1944. – Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102.-1301.). Prvi dio (1102.-1205. od Kolomana do Ladislava III.). – Zagreb.

1954. – Bilješke za povijest hrvatskih sabora u XVI. stoljeću. – Zbornik Hist. inst. JAZU u Zagrebu I.

DOPUNE BIBLIOGRAFIJI IZVORA I LITERATURE ZA POJEDINA RAZDOBLJA Str.

283 Stj. Pavičić, Seobe i naselja u Lici, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 41, 1962. I. Mažuran, Turska osvajanja u Slavoniji (1526-1552), Osječki zbornik VI, 1958.

284 B. Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962 (o Gupčevoj buni 1573, str. 188-270). N. Klaić, Seljačke bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću, HP VIII, 1962. M. Despot, Pokušaji manufakture u Građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 12, 1962. I. Karaman, Valpovačko vlastelinstvo. Ekonomsko-historijska analiza. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 13 1962.

385 F. Zwitter – J. Šidak – V. Bogdanov, Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana 1962.

386 S. Gavrilović, Srem u revoluciji 1848-1849, Jugoslovenski istorijski časopis 2, 1962.

440 L. Katus, Horvatskaja politika praviteljstva Tisa i narodnye dviženija 1883 g. v Horvatii, Acta historica VIII, Budimpešta 1961.

493 I. Mahnken, Dubrovački patricijat u XIV veku, SAN, Beograd 1960. K. Jireček, Pregled dubrovačke historije, u knjizi M. Rešetara, Dubrovačka numizmatika, I, PI SAN 48, 1924, str. 1-18.

DALMATINSKA BIBLIOTEKA

DO SADA OBJAVLJENO U DALMATINSKOJ BIBLIOTECI

Grga Novak
- PROŠLOST DALMACIJE 1 dio
- PROŠLOST DALMACIJE 2 dio

Miljenko Smoje
IZABRANA DJELA
- KRONIKA O NAŠEM MALOM MISTU
- DALMATINSKA PISMA
- DNEVNIK JEDNOG PENZIONERA
- LIBAR MILJENKA SMOJE
- PASJE NOVELETE
- VELO MISTO - prvi dil
- VELO MISTO - drugi dil

Ferdo Šišić
- POVIJEST HRVATA
  Pregled povijesti hrvatskog naroda 1 dio
- POVIJEST HRVATA
  Pregled povijesti hrvatskog naroda 2 dio

Ferdo Šišić

Ferdo Šišić (Vinkovci, 9. III 1869. - Zagreb, 21. I 1940.)
U razvoju hrvatske historiografije, Šišić je utisnuo svoj pečat.
Glavna mu djela pripadaju razdoblju, u kojem su
I. Kukuljević (1889) i F. Ra[illegible]i (1894) udarali temelje našoj
modernoj historiografiji.
Isprva se bavio hrvatskom poviješću u kasnijem srednjem
i u novom vijeku; do 1904. obrađivao je poglavito XIV i XV st.
Od 1904., kada je javnosti predao raspravu o tobožnjem
kralju Slavcu (tada ga je još nazivao Slavićem), sve se više
udubljuje u doba narodnih vladara, ali uz to proširuje svoj
znanstveni interes na daljnje vremenske odsjeke
i već 1905. poduzima prvi pokušaj da povijest
hrvatskog naroda prikaže u cijelosti.

